

श्री वीतरागाय नमः

अपनेईवा
विगमेईवा

धुवेईवा

श्री पत्रवणा सूत्र - २

गुरुप्राणा आगम बत्रीसी

आशीर्वाद दाता : तपस्वी गुरुदेव पूज्य श्री रतिलालज्ज महाराज साहेब
प्रधान संपादिका : अपूर्व श्रुत आराधक पू. श्री लीलमबाई महासतीज्ज

२१३

स्व. पू. गुरुदेव श्री प्राणलालज्ज अ. सा. ना हस्ताक्षरे

सङ्केतकामा विसंकामा कामा मासीविसोवमा
कामेयपत्येसाला वि उकामा जांति दोग्गाइँ ॥

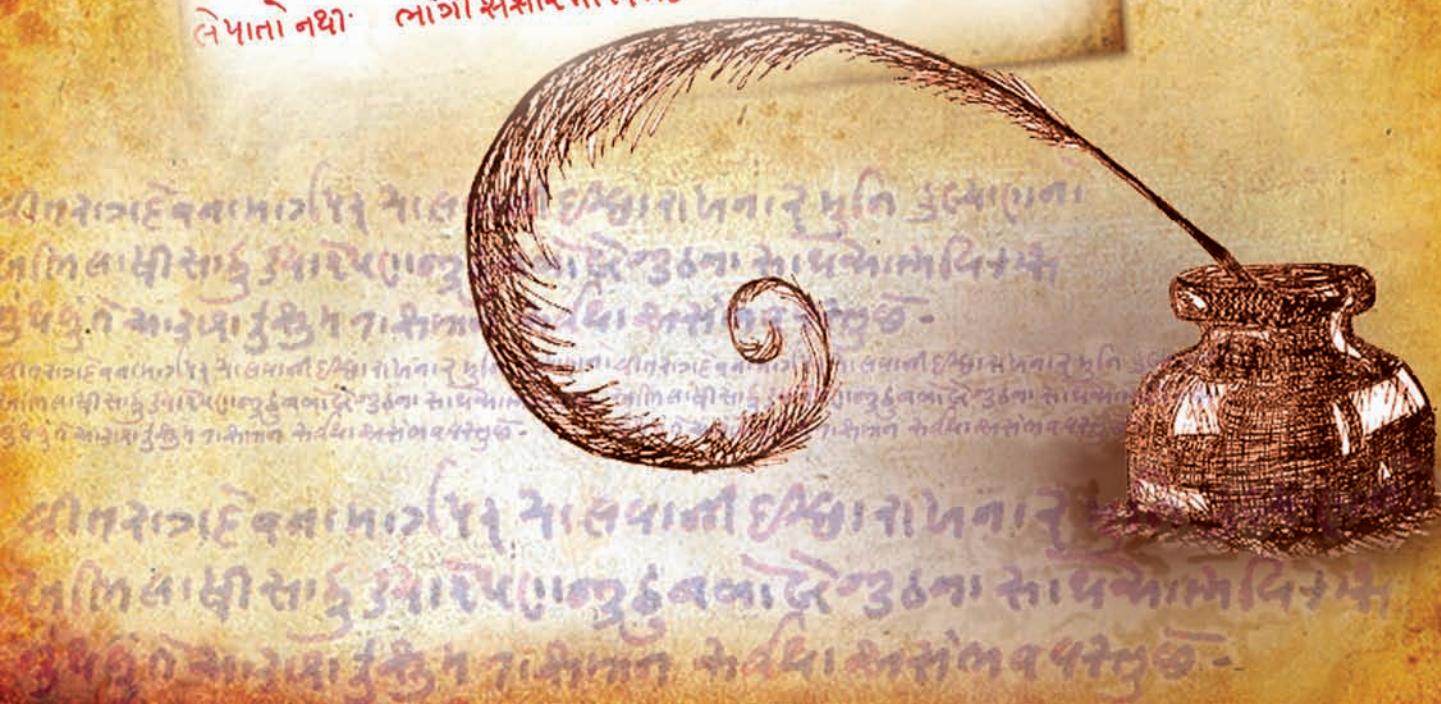
उत्त. अ. ७ गा. ५३

डामलोग शिल्प २५ छे डामलोग विख २५ छे डामलोग लोरी नाग भमान छे
लोगोनी छर्छ । कृता कृता उवो तेप्राप्तुक्योसिवाय दुर्गिमां आत्मा
अयछे-

उवलेबो दोइ जोगेसु अजोगी तोवलिप्पई
जोगी जमइ संसारे अजोगी विष्पुञ्चाइ ॥

उत्त. अ. २५ गा. ८१

लोगोथी उमीनो लेप (बंधन) थायछे अलोगी (संसारमां बंधनका)
लेपातो नथा लोगी संसारमां लमेछे अलोगी संसारथा छुटीजयछे

कल्पना करने वाली विदेशी कहाँ जाएँगी कि यह भारतीय है।

અને એવા સાથે કોઈ વિશેર્ણ નથી. આજેની રૂપાની અનુભૂતિ કરીને આજેની રૂપાની અનુભૂતિ કરીને

Математика

Deutsche Kultus- und Schulbehörden haben die Rechte der Deutschen Schule weltweit geschützt. Die Deutsche Schule ist eine der wenigen Schulen, die weltweit Rechte an ihrem Namen besitzen.

WILHELM

શ્રી વીતરાગાય નમ:

ગોડલ ગચ્છ જ્યવંત હો

પૂ. શ્રી કુંગર - દેવ - જ્ય. - માણેઠ - પ્રાણ - રતિ ગુરુલયો નમ:

શ્રી ગુરુ પ્રાણ આગમ બગ્રીસી

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની ચીર સ્મૃતિ તથા
તપસમાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ. સા. મહાપ્રયાણ દશાબ્દીવર્ષ ઉપલક્ષ
સ્થાબિર રચિત ઉપાંગ સંશાક

શ્રી પણવળા સૂત્ર - ૨

પદ : ૬ થી ૨૦

(મૂળપાઠ, બાબાર્થ, બિવેચન, પરિશિષ્ટ)

: પાવન નિશ્ચા :

ગોડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમદાર્શનિક પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.

: સંપ્રેક :

વાણીભૂપણ પૂ. શ્રી ગિરીશમુનિ મ. સા. અને આગમ દિવાકર પૂ. જનકમુનિ મ. સા.

: પ્રકાશન પ્રેરક :

ધ્યાનસાધક પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ. સા. અને શાસનઅરુણોદય પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા.

: શુલ્ભાશિષ :

મંગલમૂર્તિ પૂજયવરા
પૂ. શ્રી મુક્તાબાઈ મ.

: પ્રધાન સંપાદિકા :

અપૂર્વ શ્રુત આરાધક
પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મ.

: પરામર્શ પ્રયોજિકા :

ઉત્સાહધરા
પૂ. શ્રી ઉધાબાઈ મ.

: સહ સંપાદિકા :

ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીબાઈ મ.

: પ્રકાશક :

તથા સાધ્વી શ્રી સુભોવિકાબાઈ મ.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

પારસધામ, વલ્લભાગ લેન, ઘાટકોપર(દિસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

: આગમ પ્રકાશન પ્રારંભ :

ઈ. સ. ૧૯૮૭ - ૧૯૮૮ પુ. શ્રી પ્રાણગુરુ જન્મશતાબ્દી વર્ષ • ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ.

પુન: પ્રકાશન - ઈ. સ. ૨૦૦૯

પ્રકાશક : શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન, પારસધામ, ઘાટકોપર

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૫૦ ★ દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૦૮

પ્રકાશન તારીખ : આસોફદ અમાસ - વીર નિર્વાણ કલ્યાણક તથા

તપસમાટ ગુરુદેવ પૂજય શ્રી રત્નિલાલજી મ. સા. જન્મદિન

ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

શ્રી પરાગભાઈ શાહ • શ્રી શૈલેષભાઈ દેસાઈ • શ્રી બર્જશભાઈ દેસાઈ

શ્રી સુમતિભાઈ શાહ • શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ • શ્રી જિતેનભાઈ શાહ

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

www.parasdham.org ★ www.jainaagam.org

૧. મુંબઈ -

પારસધામ

વલ્લભભાગ લેન,

ઘાટકોપર(ઇસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

૨. U. S. A. -

Girish P. Shah

4048, Twyla Lane, Campbell

CA - 95008-3721. U.S.A.

Ph. : (India) 09867054439

(U.S.A) 001- 408-373-3564

૩. રાજકોટ -

શેઠ ઉપાશ્રય

પ્રસંગ હોલ પાછળ,

૧૫૦ કુટ રીંગ રોડ,

કાલાવડ રોડ, રાજકોટ - ૩૬૦૦૦૫

ફોન - ૯૮૨૪૦૪૩૭૬૮

૪. વડોદરા -

શ્રી હરેશભાઈ લાઠીયા

ગૌતમ, ૧૨, પંકજ સોસાઈટી,

નર્મદા ગેસ્ટ હાઉસની સામે,

ઇલોરા પાર્ક, વડોદરા - ૩૯૦૦૨૩

ફોન - ૯૮૨૪૦૫૮૮૮૮

મુદ્રક : શિવકૃપા ઓફસેટ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ - ફોન : ૦૭૯-૨૪૬૨૩૮૨૮

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી
બા. બ્ર. પૂ. ગુરુદેવ
શ્રી પ્રાણાલાલજી મ. સા. ને અનન્ય શ્રીદ્રાભાવે..
સમર્પણ

પ્રેમજીભાઈને કુંવરબાઈના, હતા હેમવળી ભાણ,

કુંગાર દરબારે ઉદિત થયા, બન્યા તેજસ્વી ગુરુ ગ્રાણ,

આગામ ભાવને કથામાં જબોળી, પીરસી ગયા નવરસની છાણ,

અમર્યાલોકને મર્યાલોકમાં, ગુંજી રહ્યું નામ ગુરુ પ્રાણ.

મારામાં તો કશું નથી જે, અર્પું નને હું તાત,

પ્રશાપના સુગ્રાના અનુવાદ કાર્યની,

મારી છે શું વિસાત ?

તારું દીધેલું નને આપવા, હરસી રહી છું ગુરુતાત,

સ્વીકારશો મારી પ્રેમ ભરેલી, કાલી ઘેલી વાત.

- પૂ. મુક્ત - લીલભ - ભારતી સુશિષ્યા
સાધ્વી સુધા

તપસ્વી ગુરુદેવ પૂ. રત્નિલાલજી મ. કા. ના.

આર્થિર્યાગ

ગુરુ મહારાજની
જન્મ શતાબ્દી નિમિતે
આગમોનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે,
તેનો મને આનંદ છે,
તમે સહુ સાધ્વીવૃંદ આગમનો અભ્યાસ કરી,
તેનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને સમજો,
જીવનને પંચાચારમય બનાવો,
સમાજમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરો.
ગુરુ મહારાજના નામને અમર બનાવો અને
સંયમી જીવનને સફળ બનાવો.
એ જ મારા અંતરના આશીર્વાદ છે.

મારી સાથે ચાતુર્માસ અર્થી રોયલ પાર્ક સંઘમાં જિરાજમાન સાદ્વીવૃંદ
ભગવાન મહાવીરની વાહનીને સમગ્ર વિશ્વમાં

ગુંજતી કરે તેવા શુભાશિષ.

- ગુણિ રત્નિલાલ
તા. ૧૪/૬/૮૭
રોયલ પાર્ક ઉપાશ્રય,
રાજકોટ.

ગોંડલ ગરુડ શિયોમહિએ પુસ્તક શ્રી જયંતમુનિ ભ. સા. ના સ્વહેદ્વાલાને

અધ્યારીબિલચાર

તૃતીં
તૃતીં ૦૧૮૫ ૦૧૦૧ ૨૨૧

- ૩૧। અનુમાનિત વિષે અનુમાનિત દ્વારા
 ૩૨। "ગુરુપુરાણ આગમ બગ્નિશી" કુળપુરુષ નાના
 ૩૩। નાના | નાના નાના નાના ૫૭૫ -

ગોંડલ ગરુડ કીર્તિધારી અનુમાનિત
 નાના નાના નાના નાના

૩૪। નાના નાના નાના નાના નાના -

નાના નાના નાના નાના -

૩૫। અનુમાનિત વિષે અનુમાનિત
 અનુમાનિત
 અનુમાનિત
 અનુમાનિત

અનુમાનિત
 અનુમાનિત

અનુમાનિત
 અનુમાનિત

અનુમાનિત
 અનુમાનિત

તું આશા આપું છું તથા આ કાર્યને સ્વીકૃતિ આપું છું કે ગુરુપ્રાણ આગમ બગ્નિશીનું પુનઃ
 પ્રકાશન અપદ્યતા કરવું જોઈએ. આ મહાકાર્ય પૂજય ગોંડલ ગરછ કીર્તિધર અનુષોદય શ્રી નાનામુનિ
 પારંબ કરે, આ મારા ભાવ છે. આ કાર્યની અનુમોદના કરું છું.
 આનંદ મંગલમ.

શુભ ધાર્યાઓ... સુંદર ધાર્યાઓ...
 આ આશીર્વિચન અપીંત કરું છું.

તા. ૨૯-૦૪-૨૦૦૬
 અક્ષયતૃતીયા - સોમવાર.

ગુરુપ્રાર્ણ આગમં બત્રીસી

અનુવાદિકા

મહાસ્તીછાઓ

પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની
બા. પુ. શ્રી લીલમબાઈ મ.
સહસંપાદિકા
ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીલાઈ મ. તથા
સાધ્વી શ્રી સુલોવિકાલાઈ મ.

સૂત્રનું નામ

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી ઠાણાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર
શ્રી ભગવતી સૂત્ર (૧ થી ૫ ભાગ)
શ્રી શાતા સૂત્ર
શ્રી ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અંતગડદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અનુતરોવવાઈ સૂત્ર
શ્રી પ્રશ્રવ્યાકરણ સૂત્ર
શ્રી વિપાક સૂત્ર
શ્રી ઉવવાઈ સૂત્ર
શ્રી રાજપ્રશ્રીય સૂત્ર
શ્રી જ્વાભિગમ સૂત્ર
શ્રી પ્રશાપના સૂત્ર (ભાગ-૧ થી ૩)
શ્રી જ્યુદ્ધીપપ્રશાપિ સૂત્ર
શ્રી જ્યોતિષગણરાજ પ્રશાપિ સૂત્ર
(ચંદ્રપ્રશાપિ, સૂર્યપ્રશાપિ)
શ્રી ઉપાંગસૂત્ર (શ્રી નિરયાવલિકાદિ)
શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (ભાગ-૧, ૨)
શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર
શ્રી નંદી સૂત્ર
શ્રી અનુયોગદાર સૂત્ર
શ્રી નિશીથ સૂત્ર
શ્રી નષ્ણ છેદ સૂત્ર
શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

અનુવાદિકા

પૂ. હસુમતીબાઈ મ., પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.
પૂ. ઉર્મિલાબાઈ મ.
પૂ. વીરમતીબાઈ મ.
પૂ. વનીતાબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. આરતીબાઈ મ.
પૂ. સુમનબાઈ મ.
પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.
પૂ. ભારતીબાઈ મ.
પૂ. સન્મતિબાઈ મ.
પૂ. સુનિતાબાઈ મ.
પૂ. ઉખાબાઈ મ.
પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.
પૂ. બિંદુ-રૂપલ દય મ.
પૂ. પુનિતાબાઈ મ.
પૂ. સુધાબાઈ મ.
પૂ. મુક્તાબાઈ મ.
પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.

પૂ. કિરણબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. અમિતાબાઈ મ. પૂ. સુમતિબાઈ મ.
પૂ. ગુલાબબાઈ મ.
પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.
પૂ. સુલોવિકાબાઈ મ.
પૂ. લીલમબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. ડોલરબાઈ મ.
પૂ. રૂપાબાઈ મ.

સાંનિદંય

પૂ. શ્રી જ્યંતમુનિ મ. સા.
પૂ. શ્રી નિર્યેશચન્દ્ર મ. સા.
જાનદાનના સંપૂર્ણ સહયોગી
પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ. સા.

સિંહ સમા પરાક્રમી, હંસ સમા ઉજ્જવલ યશોભૂતિ, સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂજ્ય
ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. નાં શ્રી ચરણોભાં શતગુણ

પ્રણામંજલિ

આગૃહાત
આર્જવતા

સજીજનતા
પ્રસંગતા
ભવ્યતા
તાજીશતા
માર્ગવતા
અપ્રેમતતા
દક્ષતા

અહિભૂતા
લઘુતા

પ્રતિરૂપતા
ઉત્સાહિતા
નમૃતા
વિજ્ઞુતા
કૃતશીલતા
પ્રભૂતા
પ્રોફેલા

વન્દેમદાદ

કરુણતા
સોમ્યતા
સાધ્યતા
શૂરવીરતા
ધીરતા
સ્થિરતા
દ્વારાળુતા
સમયજીતા
પ્રમોદતા

કર્મનિષ્ઠા
નિર્બંધતા
દિવ્યતા

જિરાગુહુત્વતા
બ્યવહાર કુશળતા
ઈન્ડિય દમનતા
ગરિઝીતા
વિશાળતા
પ્રેમાળતા
નિર્ભયતા
સ્વરમાધ્ય

રોચકતા

આત્મરમણતા
તલ્લીનતા
અત્યવક્ષુદ્વત્તા
પ્રતિભાસંપત્તા
પવિત્રતા
દ્વાર્ણિયતા
પ્રશ્નતા
અહીંતા
વાતસયતા
ઉપશમતા

કંતિકારકતા
સમન્વયતા
લોકપ્રિયતા
જ્ઞાનદાતા
શિક્ષાદાતા
કૃત્યાર્થતા
તત્ત્વલોકતા
સુવિનીતતા
નિર્વદ્ધતા
સમતા
વીરતા

ઓજસ્વિતા
અસ્થિક્યતા
જ્ઞાનવૃદ્ધતા
ક્ષમાશીલતા
વૈરાગ્યવાર્ધક્ય
ઉદાસીનતા
નેતૃત્વ
દુરારત
શાનપ્રસારકતા
શ્રદ્ધાળુતા
ઉદારત
પરિપક્વતા
અમીરત
અમીરત

સ્નેહદ્વારકતા
ધર્મકલાધરતા
સંગઠનકારકતા
પથપ્રદર્શિતતા
સમ્યક્પરાકમતા
સૌખ્યવતા
વરિષ્ઠતા
ગંગીરત

સેવાશીલતા
અનુભૂતિ
અંકાંતરિશીતા
વિચકાશતા
આરાધકતા
લાવાયતા
પરમાર્થતા
કૃશલતા

શતાદિ સદ્ગુણાલંકૃત તવ વપુઃ ભૂચાદ ભવાલંબનમ्

પૂર્ણ શ્રી હુગે-દેવ-જ્યોતિ-પ્રાજ્ઞ-શ્રી-જગત-ગુરુભૂષણો નમઃ
પૂર્ણ હીર-પેલ-માત-દેવ-ઉજા-કૂલ-મૌતી-શામ-અમૃત-ગુરુભૂષણો નમઃ

ગોડલ સંપ્રદાય-ગુરુપ્રાણ રતિ પરિવાર

મંગલ મનીધી મુનિવરો
શાસ્ત્ર શુશ્રૂષિકા અમણીવુંદ

૦૧. પૂર્ણ શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.	૦૫. પૂર્ણ શ્રી મનહરમુનિ મ. સા.
૦૨. પૂર્ણ શ્રી બિરીશયંત્રજી મ.સા.	૦૭. પૂર્ણ શ્રી ગજેન્દ્રમુનિ મ. સા.
૦૩. પૂર્ણ શ્રી જનકમુનિ મ.સા.	૦૮. પૂર્ણ શ્રી સુશાંતમુનિ મ. સા.
૦૪. પૂર્ણ શ્રી જગટીશમુનિ મ.સા.	૦૯. પૂર્ણ શ્રી નભમુનિ મ. સા.
૦૫. પૂર્ણ શ્રી હસમુખમુનિ મ.સા.	૧૦. પૂર્ણ શ્રી પીચુપમુનિ મ. સા.

૦૧. પૂર્ણ ગુલાબબાઈ મ.
૦૨. પૂર્ણ પ્રાણકુંપરબાઈ મ.
૦૩. પૂર્ણ લલિતાબાઈ મ.
૦૪. પૂર્ણ લીલમબાઈ મ.
૦૫. પૂર્ણ વિમળાબાઈ મ.
૦૬. પૂર્ણ હંસાબાઈ મ.
૦૭. પૂર્ણ પુષ્પાબાઈ મ.
૦૮. પૂર્ણ વિજયાબાઈ મ.
૦૯. પૂર્ણ તરુલતાબાઈ મ.
૧૦. પૂર્ણ જસવંતીબાઈ મ.
૧૧. પૂર્ણ વસુબાઈ મ.
૧૨. પૂર્ણ પ્રલાબાઈ મ.
૧૩. પૂર્ણ લતાબાઈ મ.
૧૪. પૂર્ણ લદ્રાબાઈ મ.
૧૫. પૂર્ણ સુમિત્રાબાઈ મ.
૧૬. પૂર્ણ સાધનાબાઈ મ.
૧૭. પૂર્ણ અરુણાબાઈ મ.
૧૮. પૂર્ણ સરલાબાઈ મ.
૧૯. પૂર્ણ વનિતાબાઈ મ.
૨૦. પૂર્ણ દીક્ષિતાબાઈ મ.
૨૧. પૂર્ણ ધીરમતીબાઈ મ.
૨૨. પૂર્ણ રાજેમતીબાઈ મ.
૨૩. પૂર્ણ છસુમતીબાઈ મ.
૨૪. પૂર્ણ સુમતિબાઈ મ.
૨૫. પૂર્ણ અનુમતિબાઈ મ.
૨૬. પૂર્ણ વીરમતીબાઈ મ.
૨૭. પૂર્ણ યશોમતીબાઈ મ.
૨૮. પૂર્ણ જ્ઞાનશીલાબાઈ મ.
૨૯. પૂર્ણ દર્શનશીલાબાઈ મ.
૩૦. પૂર્ણ વિનોદીનીબાઈ મ.
૩૧. પૂર્ણ પ્રજ્ઞાબાઈ મ.
૩૨. પૂર્ણ પ્રિયદર્શનાબાઈ મ.
૩૩. પૂર્ણ કૃપાબાઈ મ.
૩૪. પૂર્ણ મીરાબાઈ મ.
૩૫. પૂર્ણ કુંદનબાઈ મ.
૩૬. પૂર્ણ જ્યોતિબાઈ મ.

૩૭. પૂર્ણ પ્રીતિસુધાબાઈ મ.
૩૮. પૂર્ણ મીનળબાઈ મ.
૩૯. પૂર્ણ મનીધાબાઈ મ.
૪૦. પૂર્ણ કિરણબાઈ મ.
૪૧. પૂર્ણ હસ્તિતાબાઈ મ.
૪૨. પૂર્ણ શૈલાબાઈ મ.
૪૩. પૂર્ણ ઉર્મિબાઈ મ.
૪૪. પૂર્ણ સુધાબાઈ મ.
૪૫. પૂર્ણ ઉર્વર્ષીબાઈ મ.
૪૬. પૂર્ણ સ્મિતાબાઈ મ.
૪૭. પૂર્ણ ઉર્મિલાબાઈ મ.
૪૮. પૂર્ણ ડોલરબાઈ મ.
૪૯. પૂર્ણ કલ્પનાબાઈ મ.
૫૦. પૂર્ણ સંગીતાબાઈ મ.
૫૧. પૂર્ણ નંદાબાઈ મ.
૫૨. પૂર્ણ સુનંદાબાઈ મ.
૫૩. પૂર્ણ જથેશાબાઈ મ.
૫૪. પૂર્ણ અર્થિતાબાઈ મ.
૫૫. પૂર્ણ અજિતાબાઈ મ.
૫૬. પૂર્ણ અમિતાબાઈ મ.
૫૭. પૂર્ણ પુનિતાબાઈ મ.
૫૮. પૂર્ણ સુનિતાબાઈ મ.
૫૯. પૂર્ણ ગીતાબાઈ મ.
૬૦. પૂર્ણ વિદુબાઈ મ.
૬૧. પૂર્ણ તરુલબાઈ મ.
૬૨. પૂર્ણ મીનાબાઈ મ.
૬૩. પૂર્ણ પૂર્ણાબાઈ મ.
૬૪. પૂર્ણ રથિતાબાઈ મ.
૬૫. પૂર્ણ લિંદુબાઈ મ.
૬૬. પૂર્ણ વિરલબાઈ મ.
૬૭. પૂર્ણ રૂપલબાઈ મ.
૬૮. પૂર્ણ તેજલબાઈ મ.
૬૯. પૂર્ણ સુજીતાબાઈ મ.
૭૦. પૂર્ણ સ્વાતિબાઈ મ.
૭૧. પૂર્ણ શેતાબાઈ મ.
૭૨. પૂર્ણ રેણુકાબાઈ મ.

શ્રુત સેવાનો સતકાર

શ્રુતાધાર (મુખ્યદાતા)

શ્રીમતી ફાલગુનીબેન પરાગભાઈ શાહ.

માતુશ્રી દમયંતિબેન સુમતિભાઈ શાહ.

રામ- લક્ષ્મણ જેવા સોલામણા, લાગળીશીલ, ઉદારતા આદિ ગુણોથી સંપત્ત એવા પરાગભાઈ અને પરેશભાઈ જેવા સુપુત્રો અને પુત્રવૃદ્ધ ફાલગુનીબેન અને સોનલબેનથી પોતાના સંસારની પરિતૃપ્તિ અનુભવતા પિતા શ્રી સુમતિભાઈ અને માતુશ્રી દમયંતિબેનની આનંદની સીમા ન હતી.

પણ કુદરતને તેઓનું આ સુખ મંજૂર ન હોય તેમ યુવાન પુત્ર ભાઈશ્રી પરાગ અને નાનકડી પૌત્રીએ દુનિયામાંથી વિદાય લઈ લીધી. યુવાન પુત્રવૃદ્ધ ફાલગુનીબેન ભયંકર જીવલેણ બિમારીથી ગ્રસ્ત બની ગઈ. તેમના જીવનની આવી હૃદય દ્રાવક ક્ષણોમાં પરિવાર જનોના મન - મગજ શૂન્ય બની ગયા હતાં, તેવા સમયે પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી નગ્રભુનિ મ.સા. ની સાધના શક્તિના પોઝીટીવ વાઈબ્રેશન્સનો આ પરિવારને અનુભવ થયો.

ધીર ધીર મૃત્યુના મુખમાં ધકેલાઈ રહેલાં ફાલગુની બહેને સફળ સુકાની એવા ગુરુદેવના હાથમાં જીવનનૈયા સુપ્રત કરી દીધી. ગુરુદેવ ખૂબ જ સુંદર અને સૂક્ષ્મ સમજ આપી ભક્તને ભગવાન બનાવ્યા. શક્તિ, ભક્તિ અર્પણ કરી ફાલગુની બહેનનો સંસાર પ્રત્યેનો અને પોતાના એક બધાલસોયા પુત્ર ચિ. સ્વપ્નીલ પરાગશાહ પ્રત્યેનો મોહભાવ છોડાવ્યો.

અંતિમ આલોચના સાધના - આરાધના કરાવી તેમના મૃત્યુને સમાવિમરણમાં પરિવર્તિત કરાયું. પરિવારજનોને પોઝીટીવ વાઈબ્રેશન્સથી પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરવાની તાકાત આપી અને ગુરુભક્તિની અનુભૂતિ કરાવી. “ગુરુ ભક્તિ જીવન તો સુધારે જ છે પણ, મૃત્યુને મહોત્સવ બનાવે છે, આવી સુક્ષ્મિને ગુરુદેવે ચરિતાર્થ બનાવી.

ગુરુદેવ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને સમપર્યાતા આ પરિવારને પ્રેરણા આપતી જ રહી અને પરમ સહભાગ્યે અસીમ ઉપકારી પૂ. ગુરુદેવના ઉદ્ઘાતને ફાલગુનીબેનને સમાવિ મરણ અર્પનાર ગુરુચરણે ઉપકારભાવ સમર્પિત કરવા શ્રુતાધાર બન્યા. તેઓશ્રીની ગુરુભક્તિને અમારા ધન્યવાદ.

ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય સદ્ગ્રિપેક

- તીર્થકર પ્રભુના પવિત્ર ઉપદેશદ્વારા આગમગ્રંથો દરેક ધર્મનિષ્ઠ સ્વાધ્યાયપ્રેમી શ્રમણોપાસકે પોતાના ઘરમાં વસાવવા જોઈએ.
- તીર્થકરોની અનુપસ્થિતિમાં તીર્થકરોના ઉપદેશદ્વારા ગ્રંથો સાક્ષાત् તીર્થકર તુલ્ય માનીને આગમગ્રંથોને ઘરમાં કબાટ કે શોકેશમાં સુવ્યવસ્થિત રૂપે રાખવા.
- પ્રતિદિન તીર્થકરોને સ્મૃતિપટ પર લાવી અહોભાવપૂર્વક ગ્રાગ ભાવ વંદન કરવા.
- ઘરના સદ્ગ્રિઓએ સાથે મળી શ્રદ્ધાપૂર્વક આગમવાંચન કરવું.
- વિનય ધર્મનું મૂળ છે તેથી શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય માટે ગુરુની આજ્ઞા લેવી.
- ઉર આગમગ્રંથોમાંથી કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય હિવસના પ્રથમ અને ચોથા પ્રફરમાં અને ઉત્કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાય કાલને છોડીને ઓટલે કે બે સંધ્યા અને બે મધ્યાહન કાલીન ૪૮ મિનિટને છોડીને ગમે ત્યારે કરી શકાય છે.
- પ્રાતઃ ઉપાકાલ, સંધ્યાકાલ, મધ્યાહન અને અર્ધરાત્રિએ બે - બે ઘડી શાસ્ત્રનો મૂળપાઠ વાંચવો નહીં.
- ઉર અસ્વાધ્યાયમાં શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય થાય નહીં.
- ઘરમાં સંડાસ - બાથડુમ હોય, સ્લીઓને માસિકધર્મ હોય, વગેરે કારણોથી ઘરમાં આગમ રાખવાથી અશાતના થાય, તેવી માન્યતા યોગ્ય નથી કારણે સાધ્વીજી પોતાની પાસે આગમ ગ્રંથો રાખે છે.
- માસિક ધર્મવાળા બહેનોએ શાસ્ત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તે વ્યક્તિની સામે પણ સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તેનાથી દૂર અલગ સ્થાનમાં બેસીને સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે. ગુજરાતી અનુવાદ, ભાવાર્થ, વિવેચન, માસિક ધર્મમાં પણ બહેનો વાંચી શકે છે. તેમાં કોઈ જાતની અશાતના નથી.
- આ સમસ્ત નિયમો મૂળપાઠ વાંચવા કે સ્વાધ્યાય કરવા માટેના છે. કેવળ શાસ્ત્રોના ગુજરાતી ભાવાર્થ વાંચવા હોય, તો ઉપરોક્ત નિયમો લાગુ પડતા નથી.
- આગમગ્રંથોના આધારે જ ભૂતકાલમાં અનંત જીવોએ આત્મકલ્યાણ કર્યું છે. આગમગ્રંથોના આધારે જ પાંચમા આરાના અંત સુધી જિનશાસન જ્યવંતું રહેશે. તેથી આગમગ્રંથોનું સંપૂર્ણતઃ બહુમાન જાળવવું.

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પૂ. શ્રી દુંગરસિંહજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	13	સચિત-અચિતાદિ યોનિ	૮૧
પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	15	સંવૃત-વિવૃતાદિ યોનિ	૮૩
પૂ. શ્રી રત્નલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	17	મનુષ્યોની ત્રિવિધ વિશિષ્ટ યોનિઓ	૮૬
પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ	19	પદ-૧૦ : ચરમ પદ	
પૂર્વ પ્રકાશનના બે બોલ	21	પરિચય	૮૮
અભિગમ	23	રત્નપ્રભા આદિમાં ચરમ-અચરમ	૮૯
સંપાદકીય	27	ચરમ આદિ છ વિકલ્પોનું અલ્પબહુત્ત્વ	૯૨
સંપાદન અનુભવો	39	પરમાણુ પુરુષાલમાં ચરમ આદિ	૯૮
અનુવાદકાની કલમે	42	૨૬ બંગોનું સ્વરૂપ	૧૦૧
તર અસ્વાધ્યાય	46	દ્વિપ્રદેશી આદિમાં ચરમ આદિ	૧૦૬
શાસ્ત્ર પ્રારંભ		પાંચ સંસ્થાનોમાં ચરમાદિ	૧૨૦
પદ-૬ : વ્યુલ્કાતિ પદ		ગતિ આદિ ચરમ-અચરમ	૧૨૬
પરિચય	૧	પદ-૧૧ : ભાષા પદ	
વિષય સૂચક આઠ દ્વારા	૨	પરિચય	૧૩૩
ઉત્પત્તિ અને મરણનો વિરહકાલ	૨	અવધારિણી ભાષા	૧૩૪
સાંતર નિરંતર ઉત્પત્તિ	૧૨	ભાષાના ચાર પ્રકાર	૧૩૫
એક સમયમાં ઉત્પત્તિ અને મરણની સંખ્યા	૧૪	પ્રજ્ઞાપની ભાષાના ઉદાહરણો	૧૩૬
૨૪ દંડકના જીવોની આગતિ	૨૭	નવજીત ભાળક અને પશુની ભાષા	૧૩૮
૨૪ દંડકના જીવોની ગતિ (ઉદ્વર્તના)	૪૧	એકવચન બહુવચન યુક્ત ભાષા	૧૪૧
પરભવિક આયુષ્યબંધ કાલ	૪૪	ત્રણ લિંગમાં પ્રયુક્ત થતી ભાષા	૧૪૨
આકર્ષ અને ષડ્વિધ આયુષ્ય	૪૭	ભાષા સ્વરૂપ	૧૪૫
પદ-૭ : ઉર્ધ્વાસ પદ		ભાષાના ભેદ-પ્રભેદ	૧૪૬
પરિચય	૫૧	ભાષક અભાષક જીવો	૧૫૨
૨૪ દંડકમાં શાસોશ્વાસ કાલમાન	૫૨	જીવોમાં ચાર પ્રકારની ભાષા	૧૫૪
પદ-૮ : સંશા પદ		ગ્રહણ યોગ્ય ભાષા દ્વય	૧૫૬
પરિચય	૭૦	ભાષા દ્વયોની ગ્રહણ-નિસર્ગ પદ્ધતિ	૧૬૩
દસ પ્રકારની સંશા	૭૧	ભાષા દ્વયોના પાંચ પ્રકારે ભેદ	૧૬૬
ચાર સંશાઓનું અલ્પબહુત્ત્વ	૭૨	પુરુષાલ ભેદના પ્રકાર	૧૬૭
પદ-૯ : યોનિ પદ		૧૮ દંડકના જીવોમાં ગ્રાહી ભાષા દ્વય	૧૬૮
પરિચય	૭૭	સત્યાદિ રૂપે ભાષા દ્વય ગ્રહણ-નિઃસરણ	૧૭૧
શીત-ઉષણાદિ યોનિ	૭૮	વચનના સોળ પ્રકાર	૧૭૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ચાર ભાષાઓમાં આરાધક-વિરાધક	૧૭૪	પ્રથમ ઉદ્દેશક : વિષય નિર્દેશ	૩૪૭
ભાષકોનું અલ્યુબહુત્વ	૧૭૪	૨૪ દંડકમાં સમાહારાદિ	૩૪૮
પદ-૧૨ : શરીર પદ		૭ લેશયાની અપેક્ષાએ સમાહારાદિ	૩૪૮
પરિચય	૧૭૬	બીજો ઉદ્દેશક : ૨૪ દંડકમાં લેશયા પ્રકાર	૩૫૩
૨૪ દંડકવર્તી જીવોના શરીર	૧૭૮	૨૪ દંડકમાં લેશયાનું અલ્યુબહુત્વ	૩૬૬
બદ્ધ-મુક્ત પાંચે ય શરીરની સંખ્યા	૧૮૦	લેશયા સાથે અલ્પદ્ર્દ્ધક-મહાદ્ર્દ્ધક	૩૮૮
૨૪ દંડકમાં બદ્ધ-મુક્ત શરીર સંખ્યા	૧૮૬	ત્રીજો ઉદ્દેશક : માત્ર સૂત્રનયથી ઉત્પત્તિ-ઉદ્ભર્તન	૩૮૧
પદ-૧૩ : પરિણામ પદ		લેશયાની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિ-ઉદ્ભર્તન	૩૮૨
પરિચય	૨૦૭	લેશયાની અપેક્ષા નેરથિકોનું અવધિશાન	૩૮૭
જીવ પરિણામના ભેદ-પ્રભેદ	૨૦૮	લેશયાની અપેક્ષાએ જીવોમાં પાંચ જ્ઞાન	૪૦૦
૨૪ દંડકના જીવોમાં પરિણામ	૨૧૩	ચોથો ઉદ્દેશક : લેશયા પરિણામન	૪૦૩
અજીવ પરિણામના ભેદ-પ્રભેદ	૨૨૦	લેશયાઓના વર્ણાદિ પંદર દ્વાર	૪૦૬
પદ-૧૪ : કષાય પદ		પ્રશસ્ત આદિ લેશયાઓ	૪૧૩
પરિચય	૨૨૫	લેશયાઓના ઉત્કૃષ્ટ ૨૪૩ પરિણામ	૪૧૪
કષાયના ચાર પ્રકાર	૨૨૬	લેશયા પ્રદેશ, વર્ગણા આદિ	૪૧૪
કષાયોનું પ્રતિષ્ઠાન(આધાર)	૨૨૭	લેશયા સ્થાન : અલ્યુબહુત્વ	૪૧૬
કષાયોત્પત્તિના કારણો	૨૨૮	પાંચમો ઉદ્દેશક : નારકી દેવોમાં અવસ્થિત લેશયા	૪૨૧
કષાયોના ભેદ-પ્રભેદ	૨૨૮	છોટો ઉદ્દેશક : મનુષ્યોના ભેદ-પ્રભેદમાં લેશયા	૪૨૪
કષાય વડે કર્મોપચયાદિ	૨૨૯	લેશયા અને ગર્ભોત્પત્તિ	૪૨૬
પદ-૧૫ : ઈન્દ્રિય પદ		પદ-૧૫ : કાયસ્થિતિ પદ	
પ્રથમ ઉદ્દેશક : પરિચય	૨૩૪	પરિચય	૪૨૮
ચોવીસ દ્વારોના આધારે ઈન્દ્રિય વર્ણન	૨૩૫	૨૨ દ્વારોના ૧૯૫ ભેદોની કાયસ્થિતિ	૪૨૯
દ્વિતીય ઉદ્દેશક : પરિચય	૨૫૮	પદ-૧૬ : સાચકત્વ પદ	
ઈન્દ્રિયોપચય આદિ દસ દ્વાર	૨૭૦	પરિચય	૪૮૨
અતીતાદિ આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો	૨૭૮	૨૪ દંડકમાં ત્રણ દસ્તિ	૪૮૩
અતીતાદિ પાંચ ભાવેન્દ્રિયો	૩૦૪	પદ-૧૭ : અંતક્ષિયા પદ	
પદ-૧૬ : પ્રયોગ પદ		પરિચય	૪૮૬
પરિચય	૩૧૦	અનંતર પરંપર અંતક્ષિયા	૪૮૮
પ્રયોગના પંદર પ્રકાર	૩૧૨	એક સમયમાં અંતક્ષિયા	૪૯૦
૨૪ દંડકના જીવોમાં પ્રયોગ	૩૧૪	ધર્મ શ્રવણાદિ દસ બોલની પ્રાપ્તિ	૪૯૨
શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગના ભંગ	૩૧૭	તીર્થકર, ચક્કવર્તી આદિ પદની પ્રાપ્તિ	૫૦૪
ગતિ પ્રપાતના પાંચ પ્રકાર	૩૩૧	૧૪ રત્નોમાં જીવોની ઉત્પત્તિ	૫૧૦
પ્રયોગ ગતિ આદિના ભેદ-પ્રભેદ	૩૩૨	ભવિક દ્રવ્ય દેવ આદિની દેવોત્પત્તિ	૫૧૧
પદ-૧૭ : લેશયા પદ		અસંશી આયુષ્ય	૫૧૫
પરિચય	૩૪૫	વિવેચિત વિષયોની અકારાદિ અનુકમણિકા	૫૧૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ચાર્ટ / આકૃતિ સૂચિ			
૫૬-૧૦:		રત્નપ્રભાદિ ઉત્ત બોલમાં દ્રવ્ય-પ્રદેશાર્થ અલ્પો	૮૬
લોક અને અલોકના ચરમખંડો	૮૧	અલોકમાં ત્રણો ય અલ્પબહુત્વ	૮૬
ચરમ-અચરમના ભંગો	૧૦૧	લોકલોકમાં ત્રણો ય અલ્પબહુત્વ	૮૮
૫૬-૧૧:		પરમાણુ આદિમાં રૂ ભંગોનું દર્શન	૧૦૪
ભાષાના પ્રકાર	૧૫૨	પુદ્ગળોમાં ઘટિત ન થતા શૂન્ય ભંગ	૧૧૭
ભાષક-અભાષક જીવો	૧૫૪	પરમાણુ આદિમાં ચરમ અચરમ ભંગ	૧૧૮
ભાષા દ્રવ્યોનું સાંતર ગ્રહણ	૧૬૪	પાંચ સંસ્થાનોના ચરમાદિનું અલ્પબહુત્વ	૧૨૬
કષાયના ચાર પ્રકાર	૨૩૨	૫૬-૧૧: ભાષા	
કષાયજન્ય બંધાદિ ક્રિયા	૨૩૩	ભાષાનું સ્વરૂપ	૧૪૬
વૈમાનિક દેવો : કર્મ નિર્જરા પુદ્ગલ	૨૫૮	સંસારી જીવોમાં ચાર પ્રકારની ભાષા	૧૫૬
ઈન્જિયોના બે-બે ભેદ	૨૭૩	દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ગ્રાવ્ય ભાષા પુદ્ગળો	૧૬૩
ગતિ પ્રપાતના પાંચ પ્રકાર	૩૪૪	સ્પૃષ્ટાદિ ૧૪ બોલયુક્ત ગ્રાવ્ય ભાષા પુદ્ગળો	૧૬૩
કોષ્ટક સૂચિ		ભાષા દ્રવ્યોનું ગ્રહણ-નિઃસરણ	૧૬૪
૫૬-૬: વ્યુત્કાંતિ		ભાષા દ્રવ્ય ગ્રહણ સ્વરૂપ (૧૫ દારથી)	૧૬૬
ઉત્પત્તિ સંખ્યા અને વિરહકાલ	૧૧	૫૬-૧૨: શરીર	
પ્રસ્તુતમાં વર્ણિત જીવના ૧૧૦ ભેદ	૨૮	૨૪ દંડકમાં પાંચ શરીર	૧૮૦
જીવના ૧૧૦ ભેદ આધારિત ગતાગત	૪૦	ઔદ્ઘિક બદ્ધ-મુક્ત શરીર	૧૮૬
જીવના પ્રેરણ ભેદ આધારિત ગતાગત	૪૧	પાંચ સ્થાવરના બદ્ધ-મુક્ત શરીર	૧૯૩
૫૬-૭: શાસોશ્વાસ		વિકલેન્દ્રિયના બદ્ધ-મુક્ત શરીર	૧૯૬
ચોવીસ દંડકના જીવોનો શાસોશ્વાસકાલ	૬૮	તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય બદ્ધ-મુક્ત શરીર	૧૯૭
૫૬-૮: સંશા		મનુષ્યોના બદ્ધ-મુક્ત શરીર	૨૦૧
ચાર ગતિમાં સંશાઓનું અલ્પબહુત્વ	૭૬	નારકી દેવતાના બદ્ધ-મુક્ત શરીર	૨૦૫
૫૬-૯: યોનિ		૫૬-૧૩: પરિણામ	
ત્રણ પ્રકારની યોનિઓનું અલ્પબહુત્વ	૮૫	૧૦ પ્રકારના પરિણામના ૫૦ ભેદ	૨૧૨
૨૪ દંડકના જીવોમાં યોનિ	૮૫	૨૪ દંડકમાં દસ પરિણામ	૨૧૮
૫૬-૧૦: ચરમઅચરમ		પુદ્ગળ બંધ સંબંધી નિયમો	૨૨૩
રત્નપ્રભા આદિમાં ચરમ અચરમ	૮૨	૫૬-૧૪: ઈન્જિય	
રત્નપ્રભાદિ ઉત્ત બોલમાં દ્રવ્યાર્થ અલ્પો	૮૫	ઈન્જિયમાં અવગાહના, પ્રદેશની અલ્પબહુત્વ	૨૪૨
રત્નપ્રભાદિ ઉત્ત બોલમાં પ્રદેશાર્થ અલ્પો	૮૫	અવગાહના પ્રદેશની સાથે અલ્પબહુત્વ	૨૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
જીવોની ઈન્દ્રિય વિષય ગ્રહણ શક્તિ	૨૪૩	૫૬-૧૮: કાયસ્થિતિ	
ચરમ નિર્જરા પુદ્ગલ જ્ઞાનવા-જોવા	૨૫૮	૨૨ દ્વારોના ૧૮૫ ભેદ	૪૨૮
ધર્માસ્તકાયાદિની ક્ષેત્રો સાથે સ્પર્શના	૨૬૬	જીવોની કાયસ્થિતિ	
પાંચ ઈન્દ્રિયના નવ દ્વાર	૨૬૭	ગતિની અપેક્ષાએ	૪૩૪
પાંચ ઈન્દ્રિયના ૧૦ થી ૨૪ દ્વાર	૨૬૭	ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ	૪૩૮
૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો	૨૮૭	૭ કાયની અપેક્ષાએ	૪૪૨
૨૪ દંડકના અનેક જીવની ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો	૨૮૫	સૂક્ષ્મ બાદર જીવોની અપેક્ષાએ કાયસ્થિતિ	૪૪૭
જીવોની પરસ્પર ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો	૩૦૨	યોગની અપેક્ષાએ	૪૫૦
જીવોની પરસ્પર વર્તમાનકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો	૩૦૨	વેદની અપેક્ષાએ	૪૫૪
પ્રત્યેક જીવની ૨૪દંડકમાં ભવિષ્યં દ્રવ્યેન્દ્રિયો	૩૦૩	કષાયની અપેક્ષાએ	૪૫૬
અનેક જીવોની ૨૪દંડકમાં ભવિષ્યં દ્રવ્યેન્દ્રિયો	૩૦૩	લેશયાની અપેક્ષાએ	૪૫૮
૨૪ દંડકના જીવોમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય-ભાવેન્દ્રિય	૩૦૬	દાસ્તિની અપેક્ષાએ	૪૬૧
૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો	૩૦૬	જ્ઞાન-અજ્ઞાની અપેક્ષાએ	૪૬૪
૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો	૩૦૮	દર્શનની અપેક્ષાએ	૪૬૬
૫૬-૧૬: પ્રયોગ		સંયત આદિની અપેક્ષાએ	૪૬૮
૨૪ દંડકમાં પ્રયોગ	૩૧૬	ઉપયોગની અપેક્ષાએ	૪૬૮
જીવોમાં પ્રયોગ ભંગ	૩૩૧	આહારક-અનાહારકની અપેક્ષાએ	૪૭૨
૫૬-૧૭: લેશયા		ભાષક-અભાષક અપેક્ષાએ	૪૭૩
૨૪ દંડકના જીવોમાં આહારાદિ દ્વાર	૩૪૮	પરિતા-અપરિત અપેક્ષાએ	૪૭૪
૨૪ દંડકમાં લેશયા	૩૬૬	પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત અપેક્ષાએ	૪૭૭
સલેશી જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૩૬૭	સૂક્ષ્મ બાદરની અપેક્ષાએ	૪૭૮
લેશયાની અપેક્ષાએ નારકીઓનું અલ્પબહુત્વ	૩૬૮	સંશી-અસંશીની અપેક્ષાએ	૪૭૯
લેશયાની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયોનું અલ્પબહુત્વ	૩૭૦	ભવી-અભબીની અપેક્ષાએ	૪૮૦
લેશયાની અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોનું અલ્પં	૩૭૬	ચરમ-અચરમની અપેક્ષાએ	૪૮૧
લેશયાની અપેક્ષાએ દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ	૩૭૮	૫૬-૧૮: સમ્યક્ત્વ	
ભવનપતિ વ્યંતર દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ	૩૮૦	જીવોમાં દાસ્તિ	૪૮૫
વૈમાનિક દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ	૩૮૨	૫૬-૨૦: અંતક્ષિયા	
જીવોમાં લેશયાના ૪૬ પ્રકારે અલ્પબહુત્વ	૩૮૪	જીવોમાં અંતક્ષિયા અને તેનું પ્રમાણ	૪૮૨
સાત નરકમાં લેશયા : અવધિજ્ઞાન	૪૦૦	જીવોમાં ધર્મ શ્રવણાદિ ૧૦ બોલ	૫૦૩
સલેશી જીવોમાં સંભવિત જ્ઞાન	૪૦૨	૨૪દંડકમાંથી આવેલાને ધર્મશ્રવજ્ઞાદિની પ્રાપ્તિ	૫૦૩
૭ લેશયામાં વણ્ણાદિ દ્વાર	૪૨૦	અસંયત ભવિક દ્રવ્ય દેવ આદિની દેવગતિ	૫૧૪
		જીવને પદવી અને ૧૪ રત્નોની પ્રાપ્તિ	૫૧૬

ગોડલ ગરછાધિપતિ, એકાવતારી આચાર્ય પ્રવર

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી કુંગરસિંહજી મ.સા.

જીવન દર્શન

નામ	: શ્રી કુંગરસિંહભાઈ.
જન્મ	: વિ. સં. ૧૭૮૨.
જન્મભૂમિ	: માંગરોળ.
પિતાશ્રી	: ધર્મનિષ શ્રી કમળસિંહભાઈ બદાણી.
માતૃશ્રી	: સંસ્કાર સંપત્રા શ્રીમતી હીરબાઈ.
જન્મ સ્કેટ	: માતાએ સ્વર્ણમાં લીલોછમ પર્વત અને કેસરી સિંહને પોતાની સમીપે આવતો જોયો.
ભાતૃ ભગીની	: ચાર બેન - બે ભાઈ.
વૈરાગ્ય નિમિત્ત	: પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.નો ઉપદેશ.
સંયમ સ્વીકાર	: વિ. સં. ૧૮૭૫ કારતક વદ - ૧૦ દિવબંદર.
સદ્ગુરુદેવ	: પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.
સહ દીક્ષિત પરિવાર	: સ્વયં, માતૃશ્રી હીરબાઈ, બહેન વેલબાઈ, ભાણેજ - માનદુરબેન અને ભાણેજ - હીરાચંદ્રભાઈ.
સંયમ સાધના	: અપ્રમતાદશાની પ્રામિ માટે સાડા પાંચ વર્ષ નિદ્રાત્યાગ, જ્ઞાનારાધના, ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ.
તપ આરાધના	: રસેન્દ્રિય વિજ્યના વિવિધ પ્રયોગો, મિતાહાર, સ્વાધ્યાય, સાડાપાંચ વરસ નિદ્રાત્યાગ, ધ્યાનદ્ર્ય આભ્યંતર તપ.
ગોડલ ગરછ સ્થાપના	: વિ. સં. ૧૮૪૫ મહાસુદ - ૫ ગોડલ.
તથા આચાર્ય પદ પ્રદાન	
જ્યલંત ગુણો	: વિનય, વિવેક, વિચક્ષણતા, વિરક્તિ, કરુણા, સમયસૂચકતા વગેરે....

પ્રમુખ શિષ્ય	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
પ્રમુખ શિષ્યા	: પૂ. શ્રી હીરબાઈ મ., પૂ. શ્રી વેલબાઈ મ., પૂ. શ્રી માનકુંપરબાઈ મ.
સાધુ સંમેલન	: વિ. સં. ૧૮૬૧માં આશાનુવર્તી રૂપ જેટલા સાધુ-સાધીજીઓનું સંમેલન કરી સંતોની આચાર વિશુદ્ધિ માટે ૧૩ નિયમો બનાવ્યાં.
વિહાર ક્ષેત્ર	: કાઠિયાવાડ, અલાવાડ, કર્ણા, માંગરોળ, વેરાવળ, પોરબંદર, દીવબંદર આદિ કંઢાળ પ્રદેશમાં ગ્રામાનુગ્રામ.
પ્રતિબોધિત શ્રાવકવર્ય	: શ્રી શોભેચંદ્ર કરસનજી શાહ - વેરાવળ.
સ્થિરવાસ	: વિ. સં. ૧૮૭૧ ચૈત્ર સુદ - ૧૫ થી ગોંડલમાં.
અનશન આરાધના	: વિ. સં. ૧૮૭૭ ફાગણ સુદ - ૧૩ થી અનશન પ્રારંભ, વેશાખ સુદ - ૧૫ સમાવિમરણ.
આયુષ્ય	: ૮૪ વર્ષ, સંઘમ પર્યાય - ૬૨ વર્ષ, આચાર્ય પદ - ૩૨ વર્ષ.
ઉત્તરાધિકારી	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
ઉપનામ	: ગચ્છાવિપતિ, નિદ્રાવિજેતા, યુગપ્રધાન, એકાવતારી.
પાટ પરંપરા	: ગોંડલ ગચ્છાવિપતિ આચાર્ય પ્રવર ગુરુદેવ પૂ. શ્રી કુંગરસિહજ મ.સા.
	દ્વિતીય પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
	તૃતીય પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી નેણસી સ્વામી.
	ચતુર્થ પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી જેસંગજી સ્વામી.
	પંચમ પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી દેવજી સ્વામી.
	મહાતપસ્વી પૂ. શ્રી જ્યયંદ્રજી સ્વામી
	યુગદયાતપસ્વી પૂ. શ્રી માણેકચંદ્રજી મ.સા.
	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.
	તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નલાલજી મ.સા.
વિધમાન વિચરતો પરિવાર	: ૧૧ સંતો, ૩૦૦ જેટલા સતિજીઓ.

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી, મુનિપુંગવ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.

અવન દર્શન

શુભ નામ	પ્રાણલાલભાઈ.
જન્મભૂમિ	વેરાવળા.
પિતા	શ્રીમાન શ્રી કેશવજીભાઈ મીઠાશા.
માતા	સંસ્કાર સંપત્તા કુંવરબાઈ.
જાતિ	વીસા ઓસવાળ.
જન્મદિન	વિ. સં. ૧૯૫૪, શ્રાવણ વદ પાંચમ, સોમવાર.
ભાતૃ-ભગ્નિની	ચાર ભાઈ, ત્રણ બહેનો.
વૈરાગ્ય બીજારોપણ	બે વર્ષની બાલ્યવયે.
વૈરાગ્ય ભાવ-પ્રગટીકરણ	૧૩ વર્ષની કુમાર અવસ્થામાં.
સંયમ સ્વીકાર	૨૧ માં વર્ષ વિ. સં. ૧૯૭૬ ફાગણ વદ છષ્ટ, ગુરુવાર. તા. ૧૩-૩-૧૯૨૦
દીક્ષા ભૂમિ	બગસરા-દરબાર વાજસુરવાળાના ઉદ્ઘાનમાં વટવૃક્ષ નીચે.
ગર્ભ પરંપરા	ગોડલ ગર્ભ.
સંયમદાતા	મહાતપસ્વી પૂ. જયચંદ્રજી મ.સા.
શિક્ષા દાતા	પરમ શ્રદ્ધેય તપસ્વી માણેકચંદ્રજી મ. સા.
ધાર્મિક અભ્યાસ	આગમજ્ઞાન, તત્વજ્ઞાન, કથા સાહિત્ય, રાસ સાહિત્ય, વ્યાકરણ, મહાકાવ્યો, કર્મસાહિત્ય, જૈનેતર ગ્રંથોનું વિશ્લેષણ અવલોકન, દર્શન શાસ્ત્રના તજ્જ્ઞ.
સંધ નેતૃત્વ	ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાપ્તે તપસ્વી પૂ. માણેકચંદ્રજી મ. સા. ના સંથારાના સમયથી.
સેવા શુશ્રૂષા	વડીલ સાત ગુરુભાતા અને અનેક સંતોની સેવા કરી.

સમાજોત્કર્ષ

શાન પ્રસાર

દેહ વૈભવ

આભ્યંતર વૈભવ

વિહાર ક્ષેત્ર

ગોડલ ગચ્છ સંમેલન

ઉપનામ

સ્વહસ્તે દીક્ષિત પરિવાર

અંતિમ ચાતુર્માસ

દેહ વિલય

અંતિમ વિધિ

શિષ્ય પરિવાર

ચતુર્વિંદુ સંઘ સમાધિ માટે તારવેલા ત્રણ સિદ્ધાંત

(૧) લોકોના પરોપકાર માટે દાનધર્મની પ્રધાનતા

(૨) એ ખંડન વાદ (૩)નીતિ અને પ્રામાણિકતાનું આંદોલન, જૈન-જૈનેતરો (કાઠી, દરબાર, આહિર)ને સપ્ત વ્યસનથી મુક્તિ, અનેક સ્થાને સાધર્મિક રાહત યોજના.

રાજકોટ, ગોડલ, જેતપુર, ધોરાજી, વડિયા, વેરાવળ, પોરબંદર, માંગરોળ, જામનગર, ભાવનગર વગેરે અનેક સ્થાને શાન ભંડાર, વિદ્યાલયની સ્થાપના અને જીણોધાર.

લાવણ્યમયી મુદ્રા, સૂર્ય સમ તેજસ્વી મુખ, ચંદ્રસમી શાંત આભા, વિશાળ ભાલ, નૂરભર્યાનયનો, ઘૂઘરાળા કેશ, વીજા જેવો સુમધૂર કંદ અને સિંહ જેવી ગર્જના.

વિનય સંપત્તા, વિવેક, સાદાઈ, પ્રેમ, વૈરાગ્ય, સેવા, પ્રવચન-પટૃતા, ગુરુચરણ સેવા, દીર્ઘ દાઢિ, ત્યાગમસ્તી.

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત.

વિ. સં. ૨૦૦૭માં ગચ્છ ઐક્યતા માટે મહત્વનું યોગદાન.

પંજાબ કેસરી કાશીરામજી મ. સા. દ્વારા પ્રદાન 'સૌરાષ્ટ્ર કેસરી'

ચાર સંત- તપોધની પૂ. રતિલાલજી મ. સા., અનશન આરાધક તપસ્વી પૂ. જગજીવનજી મ. સા., પૂ. નાના રતિલાલજી મ. સા., પરમ દાર્શનિક પૂ. જયંતમુનિજી મ. સા., પૂ. મોટા પ્રભાબાઈ મ. આહિ ૧૫ સતીજી.

બગસરા.

વિ. સં. ૨૦૧૩ માગસર વદ તેરસ, શનિવાર પ્રાતઃ ૭-૩૦ કલાકે ઈ. સ. ૨૮-૧૨-૧૮૫૬.

સાતલડી નદીના કિનારે (બગસરા)

વર્તમાને ૧૧૮ સંત-સતીજીઓ 'પ્રાણ પરિવાર' ના નામે સમગ્ર ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તપસબ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા. નું

અવન દર્શન

શુભ નામ	રતિલાલભાઈ
જન્મસ્થાન	પરબ્રહ્મવાવડી (સૌરાષ્ટ્ર)
જન્મદિન	આસોવદ અમાસ વિ. સં. ૧૯૫૮
પિતા	શ્રીમાન માધવજીભાઈ રૈયાણી
માતા	સદાચાર સંપત્તા જમકુખાઈ
વૈરાગ્ય ભાવ	૧૭ મા વર્ષે
દીક્ષા	ફાગણ વદ પાંચમ, ગુરુવાર વિ. સં. ૧૯૮૮-જૂનાગઢ
ગુરુદેવ	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. પ્રાણલાલજી મ.સા.
ગચ્છ પરંપરા	ગોડલ ગચ્છ.
અભ્યાસ યોગ	વ્યાવહારિક- પાંચ ધોરણ, ધાર્મિક- ૧૮ આગમ કંઠસ્થ, શેતામ્બર-દિગંબર સાહિત્ય, કાર્મગ્રાથિક સાહિત્ય, દાર્શનિક સાહિત્ય, વ્યાકરણ સાહિત્ય
સાધના યોગ	રાત્રિ-દિવસ નિરંતર જગૃતદશાએ આત્મસાધના અલ્પનિદ્રા.
સેવાયોગ	વડીલ વૃદ્ધ એ સંતોષી સેવા કરી.
તપયોગ	૧૮ વર્ષ એકાંતર ઉપવાસ, ૮૮૮ આયંબિલ તપ (સાગાર), ૧૮ વર્ષ પાણીનો ત્યાગ, ૮ વર્ષ મકાઈ સિવાય શેષ અનાજ ત્યાગ.

મૌનયોગ	દીક્ષા પછી ૮ વર્ષ એકાંત મૌન સાધના. ઈ. સ. ૧૯૮૨ નવેમ્બરથી આજીવન મૌન આરાધના.
પુષ્ટય પ્રભાવ	ગુરુદેવના પુષ્ટય પ્રભાવે અનેક આત્માઓએ માસખમણ આદિ નાની મોટી તપશ્ચર્યાઓ તથા હજારોની સંખ્યામાં વર્ષીતપની આરાધના કરી છે. તેમજ દાન, શીલ અને ભાવની વૃદ્ધિ થઈ છે.
વિહાર ક્ષેત્ર	ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા, બિહાર, બંગાળ
જ્ઞાન અનુમોદન	શ્રમણી વિદ્યાપીઠના પ્રેરક બની ત૦ શિષ્યાઓ અને ત૦ વેરાગી બહેનોને અભ્યાસાર્થે રહેવાની આજા આપી. ત્રણ સામૂહિક ચાતુર્માસ કરાવી શાસ્ત્રવાચના કરાવી.
દીક્ષા પ્રદાનસંખ્યા	૧૪૫ મુમુક્ષુઓને અણગાર બનાવ્યા.
આચરિત સૂત્રો	જતું કરવું, ગમ ખાવો, વાદ-વિવાદ કે દલીલ ન કરવા, જે થાય તે સારા માટે, કોઈ પણ જીવની ટીકા કે નિંદા ન કરવી.
જીવંત ગુણો	વિશાળતા, ઉદારતા, માધ્યસ્થતા, સહિષ્ણુતા, ભદ્રિકતા, સમાધાન વૃત્તિ, જ્ઞાનસ્થિ.
અનશન પ્રત્યાખ્યાન	ઇ. સ. ૧૯૮૨ રાજકોટમાં પૂ. ભાગ્યવંતાબાઈ મ. ને પછી દિવસની અનશન આરાધના કરાવી.
અંતિમ ચાતુર્માસ	રાજકોટ, શ્રી રોયલપાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ સંચાલિત ઓમાનવાળા ઉપાશ્રય. (૧૯૮૭)
મહાપ્રયાણ	રાજકોટ, તા. ૮-૨-૧૯૮૮ મહા સુદ ૧૧॥ રવિવાર મધ્યાહ્ન કાળે ૧.૩૫ કલાકે.
અંતિમ દર્શન તથા પાલણી	શ્રી રોયલ પાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ, રાજકોટ.
અંતિમકિયા સ્થાન	'તપસમાટ તીર્થધામ', રાજકોટ-અમદાવાદ હાઈ-વે, સાત હનુમાન સામે, રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ

(બીજી આવૃત્તિ)

તીર્થકર ભગવાનના અમૃતસમા વચ્ચનોને 'આગમ' રૂપે ગાણધર ભગવંતોએ જીવીને શિષ્ય પરંપરાને અર્પણ કર્યાયને આપણને અમૃત વચ્ચનો પ્રામ થયા.

તીર્થકર ભગવાને અનંતજ્ઞાનને શ્રીમુખેથી પ્રગટકરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગાણધર ભગવંતોએ આગમજ્ઞાનને હૃદયસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

શિષ્ય પરંપરાએ આગમ જ્ઞાનને કંઠસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

દેવર્ધિગણિ ક્ષમાત્રમણે આગમજ્ઞાનને ગ્રંથસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગ્રંથસ્થ આગમોને અનેક આચાર્યાઓએ સમયાનુસાર લોકભોગ્ય ભાષાશૈલીમાં અનુવાદ કરીને સર્વજન સહજ બનાવ્યા. આ જ પરંપરામાં સૌરાષ્ટ્રકેસરી પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની જન્મશતાબ્દી અવસરે તેમના જ પરિવારના મહાસતીજીઓએ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને જૈન સમાજની શાન સાધનાને આગમિક બનાવવામાં બહુમૂલો ફાળો આપ્યો છે. આ મહા કાર્યમાં અપૂર્વ શ્રુત આરાવિકા પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની શ્રી લીલમબાઈમ. અને સહ સંપાદિકા શ્રી આરતીબાઈમ., શ્રી સુબોધિકાબાઈમ. ના સહયોગ મળ્યો છે.

આ આગમ બત્તીસીની પ્રથમ આવૃત્તિને ગુજરાતના દરેક સંપ્રદાયના સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો બહોળો પ્રતિસાદ મળતા ટૂંક સમયમાં ૧૦૦૦ આગમ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ થઈ ગયા અને પુનઃ પ્રકાશનની આવશ્યકતા ઉભી થઈ.

અહીં એક ખાસ ઉલ્લેખ કરવાનો કે જ્યારે પ્રથમવાર આગમ પ્રકાશનની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યારે જ તપસમ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ. સા. એ શાસન પ્રભાવક પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. પર દૃપાદણિ વરસાવી. તેમણે પાટીમાં લખી આપ્યું કે નમ્રમુનિ આગમ પ્રકાશનનું કાર્ય સંભાળશે.

પૂ. ગુરુદેવની દીર્ઘદિનાને અનુભવતા પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. એ અમોને આશા આપી કે આપણે આગમ ગ્રંથો પ્રકાશનની બીજી આવૃત્તિ ‘પારસધામ’ ના ઉપકમે પ્રગટ કરવી છે.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. ની આશાને શિરોધાર્ય કરીને પારસધામ - ધાટકોપરના ઉપકમે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીને પુનઃ પ્રગટ કરતા આનંદ અનુભવીએ છીએ.

અમારા આ આણમોલ કાર્યમાં અમને શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ (હેમાણી)-U.S.A. તથા શ્રી જિતેનભાઈ શાહ (કલકત્તા) નો અનન્ય સહકાર મળ્યો, જેના કારણે અમારું કાર્ય સરળ બન્યું છે. અમારા આ કોમાયુટર કાર્યમાં શ્રી અમીનભાઈ આજાદ તથા સ્નેહા અમીત દર્ઢનો પણ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. તેવી જ રીતે ઉદારટિલા દાતાશ્રીઓ એ પણ અમને સહયોગ આપીને અમારું કાર્ય વેગવાન બનાવેલ છે.

અમે તે સર્વના આભારી છીએ.

અંતમાં આગમ પ્રકાશન આપણા સહુના આત્માને અનંતજ્ઞાન પ્રાપ્તયમાં સહયોગી બને એ જ ભાવના.

• શ્રી ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન •

વલ્લભભાગ લેન, તિલક રોડ, ધાટકોપર(ઇસ્ટ), મુંબઈ - 400009

ફોન - 3204 3232.

પૂર્વ પ્રકાશકના બે બોલ

(પહેલી આવૃત્તિ)

અનંત તીર્થકર સહ પ્રભુ મહાવીરના અનંત જ્ઞાનની અમૂલ્ય નિધિ છે આપણા આગમગ્રંથો. જેના માધ્યમથી જ જિનશાસન જ્યવંતું રહ્યું છે, રહે છે અને રહેશે. તેને જ્યવંત રાખવા અને જન જનનાં મન સુધી પહોંચાડવા તે પ્રત્યેક જૈન નામ ધરાવતી વ્યક્તિની પવિત્ર ફરજ છે. આ પવિત્ર ફરજને જ ધર્મ સમજીને જે તેનું આચરણ કરે છે અને પોતાનાં તન-મન અને ધનને તે કાર્યમાં સમર્પિત કરે છે, તેનું મનુષ્ય જીવન સફળ થાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તે સાધક જિનશાસનની પ્રભાવનાનો અમૂલ્ય લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવો જ અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત કરવા આપણા ગુજરાતી સમાજને માટે આગમોના મૂળ પાઠ તથા સરળ ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સહિત પ્રકાશન કરવા માટે પૂ. મુક્ત લીલમ પરિવારને એક ચિંતનધારા જૂનાગઢની પુષ્યભૂમિ પર સ્પર્શી અને જેને રાજીષાના નગરી રાજકોટમાં રોયલપાર્ક ઉપાખ્યમાં સાકાર સ્વરૂપ મળ્યું.

આપણા સૌના પરમ ઉપકારી ગોંડલ ગચ્છાવિપતિ, નિદ્રા વિજેતા, એકાવતારી, યુગપુરુષ પૂ. શ્રી દુંગરસિંહજ મ. સા.ની પાટ પરંપરાએ પૂ. શ્રી જ્ય-માણેકના લાડીલા શિષ્યરત્ન સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજ મ. સા.ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે આ વિરાટ આયોજન કર્યું. પૂ. મહાસતીજીઓએ પોતાની ચિંતનધારાને પૂજ્ય ગુસ્વયોની સમક્ષ પ્રગટ કરી. સહૃના હર્ષોલ્લાસ અને આશીર્વાદ સાથે સ્વીકૃતિના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા. રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘની નિશ્ચામાં અમે તુરંત સમિતિ રચવાની જાહેરાત કરી.

રાજકોટ પ્રાણ પરિવારના સામ્ભૂહિક ચાતુર્માસ દરમ્યાન જન્મ શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે વિ. સં. ૨૦૫૭ સનુ ૧૯૯૭ માં "પૂ. પ્રાણગુરુ શતાબ્દી પ્રકાશન સમિતિ રાજકોટ"ની સ્થાપના થઈ. ત્યાર પછી તપસમ્માટ શ્રી રતિલાલજ મ. સા., ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજ મ. સા. ઠ. પાંચ તથા પ્રાણ પરિવારના ઉત્સવીજીઓના પાવન સાંનિધ્યમાં જન્મ શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણની તપ-જ્યોતિસ, સાધના સાથે ભવ્ય રીતે ઉજવણી કરવામાં આવી.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ શાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા ઉર આગમો અને પ્રાણગુરુ સમૃતિ ચ્રથનું પ્રકાશન કરવાનું નિશ્ચિયત થયું. આગમોનું લેખન કાર્ય પ્રાણ પરિવારના સતીવૃદ્ધ સહર્ષ સ્વીકારી લીધું. આ રીતે સર્વ સમવાયનો સુયોગ થતાં કાર્યનો પ્રારંભ વેગવંત થયો અને બત્તીસ આગમો કમશઃ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયા.

આ પ્રકાશનના અણમોલ અવસરે આશીર્વાદ વરસાવી સહર્ષ સ્વીકૃતિ આપનાર તપ સમાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નિલાલજી મ. સા. તથા દર્કે આગમના રહસ્યોને પ્રગટ કરતો, તત્ત્વોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતો, આશીર્ષ વરસાવતો અમારા ઉત્સાહને વધારતો અભિગમ પ્રેરિત કરનારા ગોડલ ગચ્છના સંત શિરોમણિ પરમ દાર્શનિક પૂ. શ્રી જ્યંતીલાલજી મ. સા., અમ માર્ગદર્શક ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા., તથા આગમ ટિવાકર પૂ. શ્રી જનક મુનિજી મ. સા. નીડર વક્તા પૂ. શ્રી જગદીશમુનિજી મ. સા. આદિ મુનિ ભગવંતો તથા આગમને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપનાર, અથાગ પરિશ્રમ સહિત નિઃસ્વાર્થ ભાવે સંપૂર્ણ સહયોગ આપનાર આગમ મનીપી પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિજી મ. સા. ના પણ અમો ઋષી છીએ.

વાતસલ્ય વરિષ્ઠા પૂજયવરા પૂ. મુક્તાબાઈ મ., પ્રધાન સંપાદિકા અપૂર્વશુન આરાધક પૂ. લીલમભાઈ મ., અમ પ્રકાશન કાર્યના ઉદ્ભાવિકા, ઉત્સાહધરા પૂ. ઉષાબાઈ મ., સહ સંપદિકા ડૉ. પૂ. શ્રી આરતીબાઈ મ. તથા પૂ. સુભોગિકાબાઈ મ. અને પ્રાણ પરિવારના અનુવાદિકા સર્વ મહાસતીજીઓના અમો ઋષી છીએ.

શુતાધાર સહયોગીઓ, અમ આગમ પ્રકાશનમાં નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રી મુકુંદભાઈ પારેખ, શ્રી મણિભાઈ શાહ, શ્રી નવનીતભાઈ – તરુબેન, કુમારી ભાનુબેન, શ્રી જ્યવંતભાઈ શાહ તથા આગમને કોમ્પ્યુટરાઈઝ કરી મુદ્રણ કરી આપનાર ભાઈ શ્રી નેહલ હસમુખભાઈ મહેતાના અમો આભારી છીએ.

આગમ પ્રકાશન કાર્યમાં શુદ્ધિકરણનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. છતાં ક્રાંત અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો શુદ્ધ વાંચી તે તરફ અમારું ધ્યાન દોરવા ન મળ વિનંતી છે.

અંતમાં સૌના સહિયારા પુરુષાર્થ બદલ શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન સદાને માટે સૌના કૃતક બની રહેશે.

જ્ય જિનેન્સ

શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન – ટ્રસ્ટી મંડળ

શ્રી ચંદ્રકાંત માણેકચંદ શેઠ (પ્રમુખ)

શ્રી અચ્યુતભાઈ કુંભાણી (ટ્રેઝરર)

શ્રી કે. પી. શાહ (ટ્રસ્ટી)

શ્રી રમણીકલાલ નાગરદાસ શાહ (ચેરમેન)

શ્રી ટી. આર. દોશી (ઉપપ્રમુખ)

શ્રી કીરીટભાઈ શાહ (ટ્રસ્ટી)

અભિગમ

ગોડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમ દાર્શનિક
પૂ. શ્રી જ્યંતમુનિ મ.સા.

અતિ વિજ્ઞાનની આધારશીલ પ્રજ્ઞાપના : -

આજે આપણે પન્નવણા સૂત્રના પાંચ પદથી આગળના પદો ઉપર દાખિપાત કરી, કંઈક મહાત્વપૂર્ણ વાતો કહેવાનો પ્રયાસ કરીશું.

સમગ્ર પન્નવણા સૂત્ર વિશે જે કંઈક મહિમા પ્રગટ કર્યો છે. તે પ્રથમ ભાગના અભિગમમાં પ્રકાશિત થયો છે. એટલે અહીં તે વિષયને ગૌણ કરી, પન્નવણા સૂત્રના આ પદોમાં ભગવાન મહાવીરની વાણી જે રીતે સંકલિત થઈ છે, તેનું ‘હાઈ’ સમજવું વધારે રસપ્રદ કે જ્ઞાનપ્રદ બની રહેશે.

પન્નવણા શાસ્ત્ર ખરેખર ! જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો બહુ મૂલ્ય ભંડાર છે. જેમાં વિજ્ઞાન અને તેનાથી પણ આગળ વધી અતિ વિજ્ઞાનમાં ડોકીયું કરી શકાય, તેવા ભાવો ભરેલા છે. જૈન શાસ્ત્રની એ પરંપરા છે કે ઘણા બધા પ્રશ્નોની ચૌભંગી, અષ્ટભંગી, નવભંગી કે અનેક ભંગી પ્રદર્શિત કરીને, જ્ઞાનનું ગણિત કરવામાં આવે છે. તેમજ તેની સૂક્ષ્મ વિચારણા દ્વારા યોગને ગણિતાનુયોગ સાથે જોડી પ્રશ્નના બધા પાસાઓને સ્પર્શ કરવામાં આવે છે અને સ્પર્શ કરવા છીતાં તેને અથવા પ્રશ્નના ઉત્તરને સ્યાદ્વાદ શૈલીથી કથન કરી, બાકીના અકથ્ય ભાવોને મૂકી દેવામાં આવે છે. ક્યારેક શાસ્ત્રકારે સ્વયં કેટલાક પ્રશ્નોને અવક્તવ્ય કહી, “પ્રશ્નની સીમાથી પરે છે” તેવો ભાવ પ્રરૂપિત કર્યો છે, જેમ કે – એક પરમાણુ વિશે ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન કરે છે અને તેના ગુણવર્ધમ વિશે જિજ્ઞાસા કરે છે, ત્યારે ભગવાન સ્વયં અવક્તવ્ય કહી, શબ્દાતીત ભાવોને જણાવે છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને માલૂમ છે કે – સપ્તભંગીમાં નિરૂપણની શૈલીને સપ્તભંગી તરીકે ઓળખાવી છે. તેમાં એક ભંગ અર્થાત્ ચોથો ભંગ અવક્તવ્યનો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે – જગતનું સૂક્ષ્મ પરિણમન વાણીથી ‘પરે’ અવક્તવ્ય રહી જાય છે. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં અવક્તવ્યનો અનેક સ્થાને ઉલ્લેખ છે. છદ્રા પદથી લઈ વીસ પદ સુધી જાણે પ્રશ્નોનો એક મોટો પહાડ દાખિગત થાય છે. ઘણા પ્રશ્નો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો સામાન્ય રીતે સ્પર્શ કરે છે. જ્યારે કેટલાક પ્રશ્નો અટપટા, અતિગંભીર અને આપણે આપણી બુદ્ધિથી બિલકુલ જવાબ ન આપી શકીએ તેવા બહુ જાણવા યોગ્ય અને ઊડાણથી સમજવા યોગ્ય છે.

અભ્યાસીની બુદ્ધિને જ્ઞાણો ખંડ ખંડ કોરીને તેમાં જ્ઞાનના તાણા-વાણાઓ

વણવામાં આવ્યા હોય કે જાણો “નવ કુંકરીનું ભરત” ખેલાતું હોય ! તેવો આભાસ થાય છે. ઘન્ય છે, પ્રશ્ન કર્તા ગૌતમસ્વામી જેવા મહા તપસ્વી, મહાજ્ઞાનીને અને કરોડો કરોડ વંદન છે ઉતારદાતા ભગવાન મહાવીર જેવા તીર્થકર દેવાવિદેવને ! આખું શાસ્ત્ર પ્રશ્નોત્તર રૂપે છે અને લગભગ બધા પ્રશ્નો ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે. તેવી શાસ્ત્રકારે અણમોલ રચના કરી છે. હવે આપણે આ પંદર પદોમાં કેટલાક વિશિષ્ટ ભાવો છે. તેના પર યથામતિ પ્રકાશ પાડશું..

પન્નવણાના આ પદોમાં ગૌતમ સ્વામી ભાષા સંબંધી ઘણા વિવિધતા સભર પ્રશ્નો પૂછે છે. તેમાં જાનવરની, પશુ પંખીઓની ભાષાની પણ ચર્ચા કરે છે અને કઈ ભાષા સત્ય અને કઈ ભાષા મિથ્યા, તેનું ઉડાણથી વિવેચન કરે છે, જે ઘણું જ રસપ્રદ છે. સાધારણપણે બધા જડ પદાર્થોને ભગવાન નપુંસક લિંગમાં મૂકે છે પરંતુ આ જડ પદાર્થો સ્ત્રીલિંગરૂપે અને પુલ્લિંગ રૂપે વ્યવહારમાં વપરાય છે. ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે— શું આ ભાષા મિથ્યા નથી ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે— હે ગૌતમ ! તે મિથ્યા નથી. આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દના આગ્રહી લોકો શબ્દનયનું અવલંબન કરી, કેટલા બધા કુતકો પેદા કરી કદાગ્રહને જન્મ આપે છે; પરંતુ જે શબ્દો બોલાય છે, તેના મૂળમાં કયા ભાવો છે, તે ઘણા જ મહાત્વપૂર્ણ છે. મીમાંસા દર્શનમાં પણ તાત્પર્યાર્થને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. પન્નવણાની આ ભાષા તાત્પર્યાર્થને અનુસરે છે અને ભાષાના શબ્દોને મૂકી ભાવો પ્રત્યે લક્ષ દોરે છે.

આગળ ચાલીને એ જ રીતે ભાષાનું મૌલિક સ્વરૂપ, તેનો પ્રભાવ અને તેનું અવલંબન તથા પર્યવસાન, આવા ગૂઢ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, જે દાર્શનિક ક્ષેત્રે ઘણા જ મહાત્વપૂર્ણ છે. ભાષાના મૂળમાં જીવ છે, પ્રભવમાં શરીર છે, અવલંબન પુદ્ગલ પરમાણુનું છે અને પર્યવસાન લોકના અંત સુધી જડાયેલું છે. આમ આ પ્રશ્ન ઘણો જ વૈજ્ઞાનિક અને ગૂઢ છે. જોકે સંપાદક મંડળ અને અનુવાદક વિદ્વાનો સમગ્ર શાસ્ત્રનું પદે પદનું વિવેચન કરવાના છે. જેથી આખો પ્રશ્ન લખ્યો નથી પરંતુ અહીં કહેવાનું એક માત્ર પ્રયોજન એ છે કે પાઠકો આ બધા પ્રશ્નોને અવશ્ય વાંચે, વિચારે અને વાગોળે. આખા તળાવમાં ઘણી જાતની લતાઓ અને સામાન્ય વેલાઓ પ્રસરેલા હોય, જ્યારે કેટલાક નમૂનેદાર ઉચ્ચકોટિના કમળો વચ-વચમાં ભીલેલા હોય, તેમ અહીં શાસ્ત્રમાં વિસ્તારપૂર્વક ઘણી સામાન્ય વાતો બાલ જીવોને અનુકૂળ થાય તે રીતે લખેલી હોય પરંતુ વચવચમાં હીરાની કણીઓ, માણોક, મોતી કે રત્નો પણ વિખરાયેલા હોય છે. જેથી વાંચનારાઓએ શાસ્ત્રના અધ્યયન વખતે શ્રદ્ધાપૂર્વક અધ્યયન કરવું જોઈએ. અસ્તુ.....

જૈન આગમ અને ખાસ કરીને ભગવતી અને પન્નવણા શાસ્ત્રોમાં જે બોલનું વિવેચન હોય તે બોલને દંડક ઉપર ઉતારી નારકી, દેવ, મનુષ્ય અને તરીયં બધા જીવોને આ બધા બોલ કેટલી માત્રામાં, કેવી રીતે લાગુ પડે છે; તેનું અતિ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. ઉપરાંત આ શાસ્ત્રોની શૈલી એવી છે કે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તેનો ઉત્તર

દેતી વખતે સીધો ઉત્તર ન આપતા, આખા પ્રશ્નનો ફરીથી ઉલ્લેખ કરી, તેનો વિગતથી જવાબ આપે છે અને ઉત્તર પ્રાપ્ત કરી પુનઃ સમગ્ર પ્રશ્નનો ફરી ફરી ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આજની શૈલીમાં આ પદ્ધતિ બહુ જ ગ્રાહી ન ગણાય, વાંચનારને ખૂબ લાંબુ લાગે, પરંતુ જે યુગમાં શાસ્ત્રો લખાયા ન હતા અને બધા પાઠો કંઠસ્થ રાખવામાં આવતા, ત્યારે આખાને આખા પાઠ સ્વતઃ જ્ઞાન ઉપર ચેડે, તે રીતે વારંવાર બોલવાની પદ્ધતિ હતી, પન્જવણામાં પણ આ પદ્ધતિનો ભારોભાર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

હવે આપણે આ પદોમાં બીજા કેટલાક ઉદાહરણોમાંથી એક-બે નો ઉલ્લેખ કરી વિરામ કરીશું. નારકી વિશે ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે— તેઓ બધા સમાન કર્મવાળા છે કે ઓછા વતા કર્મવાળા છે ? બધા નારકી સમાન વર્ષાવાળા છે અર્થાત્ બધા કાળા જ છે ? અને એ રીતે સમાન વેદનાવાળા છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જે રીતે અપાયો છે, તે એક મહત્વપૂર્ણ ભાવ પ્રગટ કરે છે. જે નારકીઓ પહેલાથી નરકમાં આવી ગયા છે અને જે નારકીઓ બહુ જ પાછળથી આવ્યા છે તે બંને નારકીઓની અસમાનતાનું કારણ તેનો કર્મભોગ છે અર્થાત્ જે નારકીઓ ઘણા કાળ સુધી નરકમાં રહ્યા. તેના કર્મ ખોખરા થઈ ગયા છે. જ્યારે નવા જે નારકી આવ્યા છે તે ઘણા જ ભારે કર્મી છે, અહીં દાર્શનિક પૃષ્ઠભૂમિનો એ વિલક્ષણ જવાબ મળે છે. સાધારણ રૂપે એમ મનાય છે કે જીવનો ભાવ સાથે સંબંધ છે પરંતુ એકાંતે એવું નથી. જે નારકીઓ માર ખાઈ રહ્યા છે તેના ભાવ લગભગ વિષમ હોય છતાં અશુભકર્મ ભોગની કિયાથી તેના કર્મ જરી જાય છે અને તેમના ભાવો કર્મ બંધનમાં વૃદ્ધિ કરી શકતા નથી. જે શાસ્ત્રકારે આ મહાસત્યનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોત અને કેવળ ભાવને આધારે કર્મબંધ થાય છે, તેવું માન્યું હોત તો નરકમાંથી નારકી બહાર નીકળવાની શક્યતા જ ન ધરાવે, તેવી પરિસ્થિતિ સરજાય જત.

જીવમાં ત્રણ કિયા ચાલુ રહે છે— (૧) ઉદ્યમાન કર્મને ભોગવવા અને કર્મના બંધોને ઓછા કરવા. (૨) ભોગવતી વખતે વેદન પરિણામોનો અનુભવ કરવો અને (૩) વેદન પરિણામ વખતે સમભાવ કે વિષમભાવ જળવાઈ રહે. આમ સમભાવે કર્મો ભોગવાય, તો નિર્જરા થાય, તે તો હકીકત છે જ, પરંતુ ક્યારેક વિષમભાવે પણ ઉદ્યમાન કર્મોની વેદનાથી કર્મબંધો હલકા થાય છે અને જીવ લઘુકર્મી બને છે. આ વિષમ ભાવો વિષમ હોવા છતાં કિયાત્મક ન હોવાથી નેરયિકો પુનઃ નરકગતિનો બંધ કરી શકતા નથી. તેથી જ નારકી જીવો હલકા ફૂલ થઈને પુનઃ તિર્યચ કે મનુષ્યની ગતિમાં પહોંચી જાય છે. અહીં ભગવાને કેટલી બધી મહત્વપૂર્ણ વાત કરી છે. જે લોકો ફક્ત પરિણામવાદી બની જૈન દર્શનને કિયાવાદથી અલગ કરી, ફક્ત પરિણામોને જ મહત્વ આપે છે. તેઓ એકાંતવાદી છે; તેમ સમજવું જોઈએ. સાથે સાથે નારકી સમાન વર્ષા-વાળા નથી, તેનો જવાબ પણ પ્રભુએ આ જ રીતે આપ્યો છે. હે ગૌતમ ! જે નારકીઓ નરકમાં નવા આવ્યા છે તે ખૂબ જ કાળા હોય છે પરંતુ ઉત્તરોત્તર ઘણો કાળ વ્યતીત થયા પછી નરકમાં લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યા

પછી ઘણી કાળાશમાં પરિવર્તન કરી, ઉજળા જેવા થઈ જાય છે. આ પ્રશ્ન પણ ઘણો જ મહત્વપૂર્ણ છે. જીવના ભાવ જીવનની વર્તમાન કાલિક કિયાઓ, વર્તમાન કાલિક સંજોગો, તેના દેહ ઉપર, દેહના અંગોપાંગ ઉપર, દેહના વર્ષા, ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ પૌદ્ધગલિક ભાવો ઉપર પણ ઘણો જ પ્રભાવ પાડે છે; આ તો એક જ પ્રશ્ન છે, પણ આ પ્રશ્નના આધારે સમગ્ર જૈન દાર્શનિક થીયરી સ્પષ્ટ થાય છે અને શરીરના કે બીજા સંયોગના સંબંધો ઉપર પણ તેમનું સમગ્ર વર્તમાન જીવન અને તેની પ્રણાલી પર ઊડો પ્રભાવ પાથરે છે. અસ્તુ....

અહીં આપણે આ બે જ વાત કરી. આવા તો સેંકડો વિષય શાસ્ત્રમાં સંકલિત છે. જે ઊડા અને ગૂઢ રહસ્યોથી ભરેલા છે.

આટલું લખ્યા પછી આગળના પ્રજ્ઞાપનાના ૨૦ પદો ઉપર પણ દાખિયાત કરીએ તો અનેક અનેક ઉદાહરણો મનને સ્પર્શી જાય છે. એટલું જ નહીં પણ જોરદાર પ્રવાહથી વહેતી નહીં આડા અવળા વળાંક લેતી બધા કિનારાઓને સ્પર્શ કરતી, ઊડી, છીછરી બનતી અને ક્યારેક તો ધોઘ રૂપે પણ ઉપરથી નીચે પડતી હોય છે, એવી જ રીતે આ બધા પદોમાં જ્ઞાનનો ધોઘ અને જ્ઞાનની ગંગા ગુણાત્મક રીતે મહત્વ ધરાવતી છલોછલ જાણે જ્ઞાનથી ઉભરાઈ રહી છે. તેથી ઉદાહરણને વિશેષ પ્રસ્તુત ન કરતા પ્રજ્ઞાપનાના અતિવિજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ સમાપ્ત કરીશું. ભાષા વિશે કહેવાનું જરૂર મન થાય છે કે ભાષા પદમાં મનુષ્યની ભાષા, પશુપંખીની ભાષા, ભાષાનું મૂળ, ભાષાનો પ્રભાવ અને છેવટે લોકાંત સુધી પહોંચીને સમગ્ર વિશ્વમાં ફરીને પર્યવસાન પામે છે; આ બધો મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ જૈન દર્શનની વિરાટ દાખિની કલ્પના આપે છે. ખરેખર ! તો જૈન કોઈ એક સંપ્રદાય નથી, પરંતુ તે કાળ વિશે બ્રહ્માં અને વિશ્વનું ગણિતબદ્ધ સમગ્ર જ્ઞાનકોશ છે. આચારકાંડને કારણે અને સ્યાદવાદની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થવાથી જૈનદર્શન, જૈન સંપ્રદાયમાં કારાગૃહ રૂપે પુરાઈ ગયું અને વિતંડાવાદની પણ વર્તમાન સમયમાં અવસ્થાઓ જોવામાં આવે છે. સંપ્રદાયવાદથી થોડા દૂર રહી વ્યાપક દાખિએ જૈનદર્શનનું અધ્યયન કરવામાં આવે અને ખાસ કરીને આ આગમ વિશ્વની જનતા સમક્ષ મૂકવામાં આવે. જે આજે 'પ્રાણગુરુ આગમ પ્રકાશન' સંસ્થાના માધ્યમથી અને વિદ્ધાન મહાસતીજીઓના ભગીરથ પ્રયત્નથી રાત દિવસના બેજોડ જ્ઞાનશ્રમથી ઓછામાં ઓછા ગુજરાતની જનતા સામે મૂકૃાઈ રહ્યા છે. આશા છે કે સમય પાકશે ત્યારે વિશ્વ ભાષામાં આ આગમો અંકિત થઈને શાયદ વિજ્ઞાનને પણ એક નવી દિશા આપે અને સાથે સાથે અહિંસાના પ્રભાવથી માનવજીતને સુરક્ષિત કરે. અસ્તુ....

હવે આપણે આ લેખ અહીં પૂરો કરી, લખવાની ઘણી શક્યતા હોવા છતાં અહીં વિરામ પામીએ છીએ, ઓછું અધિક કે કાંઈ વિશેષ કહેવાયું હોય, તો અરિહંત સાક્ષીથી ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ. આનંદ મંગલમ્....

જ્યાંતિમુનિ
પેટરબાર

સંપાદકીય

અપૂર્વ શ્રુતભારાધિક ભાવયોગિની
બા. બ્ર. પૂ. લીલમભાઈ મ. સ.

આહિ પ્રભુને સમર્પણ ઈન્દ્રિય છતી અજ્ઞત બનું; શાન સંભવે આત્મ અભિનંદને સુમતિ-હદ્ય પદ્ચે ધરું, સંયમ સુપાર્થ, વિત ચંદ્ર સમ, સુવિષિપૂર્વક; શીતલ બનાવીને શ્રેયાંસના ભાવ વાસુપૂજયમય કરું, જ્ઞતિ વિમલ, અનંત ધૂવ ધર્મ શાંતિમાં રહી; કર્મ કુન્ઝુ સમ નાશ કરી, અરનાથ મલિની સુગંધ ભરું, મુનિસુક્રત ધારી નેમિને નમી નેમ પારસ સમ પાળી; પરમ પ્રાણ પ્રજ્ઞા એ સમાધિ વરું.

પ્રિયપાઠક સાધકગણ, આગમ જિજાસુ વર્ગ !

આપની સમક્ષ પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતોને નમસ્કાર કરીને પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ભાગ - ૨ પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ તેનો અમને અત્યંત આનંદ છે. પ્રથમ ભાગ આપના કરકમળમાં આવી ગયો હશે ? તેનું સંપાદકીય વાંચીને વિગતથી વાકેફ થયા હશે ?

સંપાદિકાનો ઉપયોગ રૂપ રાજહંસ સ્યાદ્વાદ સરોવરના કિનારે રહેલા અજ્ઞયબ ઘરની મહાવત મધૂલીમાંથી પાંચ મુક્તાફલ લાવીને ૪૭૦ પાનાનું અનુપાન કરી મસ્ત બનતો કલહંસ બની ગયો. તે ઉપયોગ રૂપ કલહંસ આજે આપ સમક્ષ પંદર નવા મુક્તાફલ મહાવતની મધૂલીમાંથી લાવીને ચેતના બહેન પાસે બેસીને વિજ્ઞાપિ કરે છે. કહો બહેન ! આ મુક્તાફલનું રસસ્વાદવળું રસયાણ કેવું હશે ? તેને મારી ચાંચ દ્વારા હું ખોલું છું. તેના રસપાનથી મને શુત્શાનની અપૂર્વ રૂઢી પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી તમારી પાસે વાંચના લેવા ઈચ્છું છું.

ચેતના બહેન કહે, સૂણો વહાલા મારા વીરા કલહંસ ! તમે તો કલશોર કરી રહ્યા છો મુક્તાફલ ખોલો એટલે તેમાંથી તમને શુત્શાનની છાંઠ પદ્ધની લિપિ વંચાવું. છાંઠું પદ વ્યુત્કાંતિ. કલહંસ - હા, બહેન છાંઠું આ મુક્તાફલ, એ ખોલ્યું જુઓ લિપિ દેખાણી. ચેતના બહેન - જો હંસ, તેમાં લખ્યું છે. વ્યુત્કાંતિ તેનો અક્ષરશ : અર્થ સમજ લે-

વ્યતીત થઈ ગયેલો કાળ પાછો આવતો નથી !

યુગ વિત્યા તોયે ચેતના જાગૃત પૂર્ણ થઈ નથી !

ત્યજ મમતા, ભજ સમતા તો જ પૂર્ણ થવાશે !

કાંતિ શુદ્ધિકરણમાં કરતાં, અશુદ્ધિનો વિશાન થાય છે !

તિત્પાણ તારયાણ બનવા સાચું તીર્થ બનવું પડે છે.

સાંભળ હંસવીરા ! આ વ્યુત્કાંતિ રૂપ મુક્તાફલમાં જીવોની ગતિ-આગતિના કર્મ સ્પર્ધકો ભર્યા છે. જીવ ચારે ય ગતિના જીવોમાંથી નીકળે તેને ઉદ્વર્તના કહેવાય અને જ્યાં

ઉત્પત્તિ થાય તેને ઉપપાત કહેવાય. અનું બીજું નામ ગતાગતિ પણ કહેવાય છે. ઉત્પત્તિ થઈને ત્યાં રહીને ક્યારે તે નીકળ્યો અને નીકળ્યા પછી ત્યાં ક્યારે પાછો ઉત્પત્તિ થાય છે, તેના સમયનું માપ, તેને વિરહકાળ કહેવામાં આવે છે. વિરહકાલ બે પ્રકારે છે. (૧) ઉપપાત વિરહકાલ (૨) ઉદ્ભવતના વિરહકાલ. જેમ કે પ્રથમ નરકમાં વિરહકાલ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ મુહૂર્તનો છે. ચાર ગતિની અપેક્ષાએ જીવોનો વિરહકાલ બાર મુહૂર્તનો હોય છે. આવી અનેક અપેક્ષાએ સમજણ આપી છે.

જીવને ઉત્પત્તિ થવાની કતાર સતત ચાલે છે, કે પછી અંતર પડે છે. તેનું ગણિત એકેન્દ્રિયમાંથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના ચોવીસ દંડકના ભેદથી સમજાવ્યું છે. એકેન્દ્રિયમાં ક્યારેય અંતર પડતું નથી. તે જીવો સતત જીવો ઉત્પત્તિ થયા જ કરે છે તેથી તેને નિરંતર ઉત્પત્તિ થવાનું દર્શાવ્યું છે. બાકીનાં જીવોમાં અંતર પડે છે તેથી તેને સાંતર શબ્દથી દર્શાવ્યું છે. જીવ ક્યાંથી આવે છે ને આવવા માટે જીવ આયુષ્ણનો બંધ પાડે છે. આયુષ્ણની મૂડી ગ્રહણ કરવા તેમને જગતમાંથી આયુષ્ણ કર્મના દલિકો ગ્રહણ કરવા પડે છે. તે ગ્રહણ કરવાની રીત કેવી છે? ખેંચવામાં પુરુષાર્થ કેટલા પ્રમાણમાં કરવો પડે છે? ને ખેંચવાની પદ્ધતિને ‘આકર્ષ’ શબ્દ આપીને સમજાવ્યું છે. તેનું વર્ણન સોપકમ આયુષ્ણ, નિરૂપકમ આયુષ્ણના ભાંગા સહિત જીવ કેમ પુરું કરે છે, તે વાત આ મુક્તાફલમાંથી પ્રાપ્ત થશે માટે હે હંસ ! તું તેનો ઉપયોગ કરી તારી જિજાસારૂપી કુશાને શાંત કરજે અને સિદ્ધગતિમાં જવાય તેવો પુરુષાર્થ કરજે. આ સાંભળી હંસ ખુશ થયો અને સાતમું મુક્તાફળ ખોલ્યું. સાતમું પદ : ઉચ્છ્વાસ. આ સાતમા મુક્તાફલમાં સંસારી જીવોનાં શાસોશ્વાસના કાળની ચર્ચા છે. ઉચ્છ્વાસનો અક્ષરશઃ અર્થ સમજ લે—

ઉપાયો શાસ્ત્ર યોગમાં ભર્યા છે તેમાં લઈ ઉપચાર કરો !

ચ્યુત થઈ જાય ધર્મથી તો જીવ સંસારમાં રજો છે !

ઇત્ત્રાતિ ઇત્ત્ર ધારક તીર્થકરના માર્ગને અનુસર ભાઈ !

વાટ લાંબી છે તેને ઘટાડવી હોય તો સોહમ્ને શોધ !

સહયોગ ! આણારંભી પુષ્ય મિત્રનો લઈ શુદ્ધ બુદ્ધ બની જા !

ઉચ્છ્વાસ માત્રમાં મોક્ષ સાધી શકે તેવી શક્તિ તું ધરાવે છે. માટે શાસોશ્વાસ વર્ગાંના પુરુગલો લેતા છોડતા સ્વરૂપને સાંભળ. આ પદમાં ૨૪ દંડકના જીવો કેવી રીતે કેટલા સમયે શાસ લે છે અને છોડે છે, તેનું ગણિત દર્શાવ્યું છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ લખ્યું છે કે જેટલી દુઃખની માત્રા વધારે તેટલા શાસોશ્વાસ અધિક લેવાય છે. અત્યંત દુઃખી જીવોમાં નિરંતર શાસોશ્વાસની પ્રક્રિયા ચાલુ હોય છે. જેમ કે— (૧) નારકી દુઃખી છે જેથી તેના શાસોશ્વાસ લુહારની ધમણની જેમ ચાલે છે. (૨) જ્યાં સુખની માત્રા વધે છે ત્યાં શાસોશ્વાસ લાંબા સમયે લેવાય છે. જેમ કે દેવલોકના દેવો. શાસોશ્વાસની કિયા પણ દુઃખરૂપ છે કારણ કે તે સુખરૂપ ભાવપ્રાણનો વિકાર વિભાવ છે.

દેવોમાં જેટલી સ્થિતિ લાંબી છે તેટલા પખવાડીયે શાસોશાસની ડિયા થાય છે ઈત્યાદિ.

આ પદના મુક્તાફલમાં કોણ કેવા પ્રકારે શાસોશાસ લે છે તેનું નિરૂપણ છે. હંસે કહું— વાહ બહેન વાહ ! આપણે હવે કષાયો ઓછા કરીએ, જેથી હુઃખ જ આવે નહીં અને લાંબા દીર્ઘ શાસોશાસ લેશું, તેવા સારા કાર્ય કરવાનો સંયમ પાળશું અને તેમાં રહીને સહજ સ્વરૂપને ભજશું. એમ કહીને આઠમું મુક્તાફલ ખોલ્યું.

આઠમાં મુક્તાફલને ખોલેલું જોઈને બહેન ચેતના બોલ્યા જો ભાઈ આમાં લખ્યું છે આઠમું પદ સંજ્ઞા. તેનો અક્ષરશઃ અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

સંવેગી બન તો અનુત્તર એવા વીતરાગ ધર્મને પામીશ.

જ્ઞાની પુરુષો કદિ કદાગ્રહી હોતા નથી. એમ જ્ઞાન.

સંજ્ઞાનો અર્થ : જીવિધા, જીવિતાશાને પ્રાપ્ત કરવાનું જ્ઞાનપણું તેનું નામ સંજ્ઞા. અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલા શરીરને ટકાવવા માટે આહારાદિ લેવાનું જ્ઞાન, તેનું માપ સંજ્ઞા. આ પદમાં સંજ્ઞાનાં સંબંધમાં જ્ઞાની પુરુષોનું ઊંડાણ ભર્યું ચિંતન છે. સંજ્ઞાની પાછળ વિભાવભાવ કેટલો કામ કરે છે તે વાત ભેટ-પ્રભેટ્થી સમજાવી છે અને સંજ્ઞાના દસ ભેટ દર્શાવ્યા છે. કોષ સંજ્ઞા, માન, માયા, લોભ, આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ ઓથ અને લોક સંજ્ઞા.

મૂળ જ્ઞાનીની સંજ્ઞા તો આત્મ સ્વરૂપના અનુભવને માણવાની હોય છે. પરંતુ સંસારી જ્વો પૌર્ણગલિક ભાવોમાં રમતા હોવાથી પ્રાયઃ ઓથ અને લોક સંજ્ઞામાં બંધાયેલા રહે છે. તે કાર્ય પુરું ન થતાં કોષાદિ સંજ્ઞાનો પરિવાર ઊભો થાય છે.

જ્ઞાની પુરુષોએ ચોવીસ દંડકોના જીવોમાં સંજ્ઞાનું અલ્પબહુત્વ દર્શાવી ચોખ્ખો હિસાબ કરી સરવૈયું કાઢી આપવાને કહું કે નારકોમાં ભય સંજ્ઞા ઘણી, તિર્યચમાં આહાર સંજ્ઞા ઘણી, મનુષ્યમાં મૈથુનસંજ્ઞા ઘણી અને દેવમાં પરિગ્રહ સંજ્ઞા ઘણી હોય છે.

તે સંજ્ઞા ટાળી મનુષ્યનાં ભવમાં જ સંજ્ઞાતીત થવાય છે. માટે તું ભાઈ સર્વવિરતિપણામાં સંજ્ઞાતીત થવાનો પુરુષાર્થ કર અને આ મુક્તાફલનો સ્વાદ લે.

બહેનીની વાત સાંભળી ઉત્સુકતા ભરેલા કલહંસે નવમું મુક્તાફલ ખોલ્યું, ચેતના બહેને કહું આ નવમું પદ યોનિ નામનું મુક્તાફલ છે. સંજ્ઞા જીવને ઉત્પત્ત થવાની જગ્યાએ લઈ જાય છે. યોનિનો અક્ષરશઃ અર્થ આ પ્રમાણે છે—

યોગાતીત બન્યા વિના ઉત્પત્તિ ટણતી નથી. !

નિર્મળ ભાવ કર્યા વિના યોગાતીત થવાતું નથી !

જીવ જે જગ્યાએ ઉત્પત્ત થાય ત્યાં ઓદારિક આદિ શરીર બનાવવા માટે પ્રથમ આહાર ગ્રહણ કરે છે, એ ઉત્પત્તિ સ્થાનને યોનિ કહે છે.

તે ઉત્પત્ત થવાની જગ્યા નવ પ્રકારે વર્ણવી છે. જેમ કે— શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ. સંવૃતા, વિવૃતા અને સંવૃત-વિવૃત. સચિત, અચિત અને મિશ્ર. આ નવ પ્રકારની જગ્યામાંથી

જીવ તેજસ-કાર્મણ શરીરની મૂડી લઈને આવે છે ને તે જગ્યાના પુદ્ગાલો ગ્રહણ કરીને ઔદારિકાદિ શરીરનું નિર્માણ કરે છે. તે જગ્યા ૨૪ દંડકના જીવોને કેવા પ્રકારની મળો છે તેનું પુરું ગણિત આ પદના મુક્તાફલમાં છે. તેને વિચારીશ તો ઘ્યાલમાં બેસી જાય તેવી વાત છે.

આ નવ પ્રકારની યોનિ સમસ્ત જીવો માટે છે. એક વિશિષ્ટ વાત એ છે કે મનુષ્યોમાં તીર્થકરાદિ શ્લાઘનીય પુરુષો જે જન્મ ધારણ કરે છે. તેની માતાની યોનિનો આકાર કેવો હોય છે તેના પણ ત્રણ પ્રકાર આ મુક્તાફલમાં દર્શાવ્યા છે.

કૂર્મોન્તતા યોનિ—તીર્થકર ઉત્તમ પુરુષોની માતાની યોનિનો આકાર કૂર્મોન્તતા જેવો હોય છે. **શંખાવર્ત યોનિ**—ચક્રવર્તીની સ્ત્રીરત્નની યોનિનો આકાર શંખના આવર્તન જેવો હોય છે. તેમાં જીવ જન્મ ધારણ કરે છે પણ વિકાસ પામીને ગર્ભમાંથી બહાર આવતા નથી. તેમાં જ મૃત્યુ પામે છે. **વંશીપત્રા યોનિ**—સર્વ સાધારણ મનુષ્યોને જન્મ લેવાનો યોનિનો આકાર વાંસ પત્ર સમાન હોય છે. આ રીતે જીવને વિવિધ સ્થાનમાં જન્મ ધારણ કરવા પડે છે. જો તેમાં જન્મ ન લેવો હોય, તો વાસનાને તપથી બાળી નાંબવી જોઈએ.

આ વાત સાંભળી કલહંસ થોડીવાર વિચારમાં દૂબી ગયો. પછી જાગૃત થઈ ચેતના બહેન પાસે વિનમ્ર બની દસમું મુક્તાફલ ખોલીને લાવ્યો. દસમું પદ ચરમાચરમ. ચેતના ખોલી— વાંચ અક્ષરશઃ ભાઈ ! જો—

ચક્રાવો ચાર ગતિનો અટકાવતા શીખો !

રતિ આદિ દુર્ભાવો કોઈ જગ્યાએ ના કરો !

માહણો—માહણોનો સિદ્ધાંત અપનાવો!

ચણતર એવું કરો કે ચારિન્ન યથાઘ્યાત બને !

રણસંગ્રામ કર્મ સાથે ખેલો જેથી આચરણ શુદ્ધ બને !

મહત્વ પુરુષનાં પંથમાં વિચરણ કરતો તું થઈ જા !

જો ભાઈ, ચરમ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, ભવથી બનીશ નહીં તો અચરમમાં ભવભ્રમણ ચાલુ જ રહેશે અને ચરમ બની જઈશ તો કયારે ય ચરમાચરમ કરવું નહીં જ પડે.

આ મુક્તાફલમાં ખૂબ-ખૂબ રસાયણ ભર્યું છે. ચિતાની એકાગ્રતા અર્થે કરી નકશો ગોઠવવો પડે છે, માટે તું તેમાં સ્થિર થઈને નરકથી લઈ અનુત્તર વિમાન સુધીનાં કોનો કેવી રીતે ચરમ ભાગવાળા કહેવાય ? કોની અપેક્ષાએ કહેવાય ? ચરમાંત પ્રદેશવાળા કે અચરમાંત પ્રદેશવાળા કે મધ્યમ કહેવાય ? તેની અનેક દાસ્તિથી વિચારણા શાની પુરુષોએ દર્શાવી છે. તેને ખોલીને સ્વાદ માણજે. ૨૬ ભાંગા ક્યાં લાગે છે, તેનો વિચાર વિનિમય કરજે. તારી બુદ્ધિ ઉપર છોડું છું. તેમાં તેના નકશાનાં ચિત્રો આપ્યા છે. માટે પરમાણુ-પરમાણુ એ ચરમઅચરમના ભાવો વિચારી લેજે.

મારા કલહંસે દસમા પદ ઉપર ઘણો વિચાર કરીને અગિયારમું અજાયબી ભરેલું

મુક્તાફલ ખોલીને હવે તે ચબરાક બની ગયો હતો. તેના ભાવ જેવા જિજ્ઞાસુવૃત્તિ ઉત્સાહિત કરીને ચેતના બહેન પાસે આચ્યો ચેતના બહેને આવકાર્યો અને કહું— અગિયારમું પદ ભાષા,, નામનું મુક્તાફલ છે તેનો અક્ષરશઃ અર્થ આ રીતે છે—

ભામંડળ નિર્મળ તેજસ્વી બનાવવા ઉર્જા ઊંચે ઉઠાવો !

ભાષા માસિક તાલિમ દરેક કાર્યમાં કુશળ બનવા માટે ઓછામાં ઓછી લેવી જોઈએ.

ભાષાના સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને વ્યવહાર વગેરે અનેક ભેદ છે. વિચારોનું વાહન તે ભાષા છે. ભાષા ક્યાંથી નીકળે છે? ક્યાં પૂર્ણ થાય છે? કેટલા સ્થાનમાં ફેલાય છે? તેના આકાર, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ કેવા પ્રકારનાં છે? તેને બોલવામાં શુંજાન કેમ પ્રગટ કરાય છે? કોણ કેટલા પ્રકારે બોલી શકે છે? વીતરાગે ધ્વનિ-વિજ્ઞાન વગેરે દસોઠસ આ મુક્તાફલની અજ્ઞયબીમાં ભરી દીધું છે.

ભારતીય દર્શન તેને આકાશનો ગુણ માને છે. પરંતુ જૈન દર્શને ઘટસ્કોટ કરીને પુદ્ગલનો ગુણ સાબિત કર્યો છે. ભાષા વર્ગણા શબ્દથી અભિજ્ઞ છે. તેને સાંભળવાથી શ્રોતાને કેવો સ્પર્શ થાય છે. તેની તલસ્પર્શી વાત આ મુક્તાફલમાં દર્શાવી છે. તેનો પ્રયોગ તારે પોતાને જ કરવો પડશે. આખરમાં જીવનો ગુણ કે આકાશાદિનો ગુણ ભાષા શબ્દ નથી પણ પૌદ્ગલિક ભાવ છે, તેથી અભાષક બનવું જ રહ્યું. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયા પછી અજોગી અવસ્થામાં જ વાસ્તવિક અભાષક બનાય છે. માટે આ ઉપયોગ રાખજે અને ભાષાનો વિવેક કેળવી, અભાષક બનવાની કોશીષ કરજે.

મારા કલહંસે ચેતના બહેન સામે મસ્તક નમાવી દીધું અને ભારમાં મુક્તાફલની અજ્ઞયબી બહાર દર્શાવી અને ચેતના બહેન પાસે આતુર ભર્યા નયને જોઈ રહ્યો. ચેતના બહેન સમજ ગયા અને કહું જો. લિપિ વાંચ્ય ભારમું શરીર પદ અનું નામ છે, આ પદનો અક્ષરશઃ અર્થ છે—

શરીર ભવધારણીય સાથે આવતું નથી !

રીત અનાદિની એ જ છે કે મારું માનેલું અહીં જ રહે છે !

રત્નત્રયની આરાધના એવમું કર્મબંધન સાથે આવે છે !

અહો...! વીરા કલહંસ ! શરીર પાંચ છે. તેમાં પ્રથમ ઔદારિક શરીર છે. તે મળમૂત્રથી ભરેલું છે. છતાં એ કર્મભૂમિના મનુષ્યને મળેલા ઔદારિક શરીર દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેથી તેને વખાણ્યું છે. સર્વ સંસારી જીવો સશરીરી છે. ઔદારિક શરીર તિર્યથ અને મનુષ્યગતિમાં મળે છે. વૈક્રિય શરીર દેવ, નારકીને મળે છે. આહારક શરીર લભ્યધારી મુનિરાજને મળે છે, આ ત્રણ શરીર અવયવ અને ઈન્દ્રિયવાળા હોવાથી બહાર નજરે પડે છે. તેના મૂળમાં બે કારણરૂપ શરીર પડ્યા છે. જેનું નામ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર છે. તૈજસ શરીર ઔદારિક સાથે રહે છે. આહારની પાચન કિયાનું રસ રક્ત ધાતુ આદિનું

નિર્માણ સંચાલન વગેરે કરે છે અને કાર્મણ શરીર કર્મનો સ્ટોક ભેગો કરે છે. વિભાજન કરી આઠ કર્મના રૂપમાં સંગ્રહ કરે છે. તે સ્ટોકને વાપરે, તેને ઉદ્ય કહે છે. તે પ્રમાણે ઔદારિક શરીર મેળવે છે. તે ફળ રૂપે પ્રગત થાય છે. ફળ ભોગવાય જાય એટલે આ શરીર ખાલી કરી દેવાય, તેને મુક્કેલગ કહેવાય છે અને શરીરાદ્ધ બાંધવામાં આવે તેને બદ્ધેલક કહેવાય છે. આવા બંગલા જીવે કેટલા બાંધા ? કેટલા છોડ્યા ? તેનું વર્ણન આ પદમાં છે.

તું શાન્તિથી વિચારીશ તો ઘ્યાલ આવશે જીવની તાકાત કેટલી? જીવ કેટલી જડપથી શરીર બાંધે છે અને તે કયારે છૂટે છે, એકેન્દ્રિયથી માંડી ૨૪ દંડકના જીવોની કામગિરી કેવી બેનમૂન છે, તે તને જાણવા મળશે. અસ્તુ ! આપણે આમાંથી છૂટવું હોય તો કાયાની માયા છોડવા કાયોન્સર્ગતપને અપનાવવો જોઈએ. તો જ દેહાતીત દશા સાંપડે.

આ વાત કહી બહેન ચેતના સ્થંભી. કલહંસને જોવા લાગી. કલહંસ આત્મભાવમાં દૂબકી લગાવી રહ્યો હતો; તેમળે કીદ્યું આવો થાક લગે તેવા ભવ મારે કરવા નથી. માટે પ્રભુ પાસે એટલું જ માંગું છું. પ્રભુ મારી જલ્દી દેહાતીત દશા પ્રગતો. આવી ભાવના ભાવી પછી ઊભો થઈને તેરમું મુક્તાફલ લઈ આવીને ખોલ્યું. તેરમું પદ પરિણામ.

મુક્તાફલ ખોલીને જિજાસાયુક્ત ચેતના બહેન પાસે ફરી આ શું છે ? કર્મનો સ્ટોક કેમ બનતો હશે ? તેનો ઈલાજ કેવો હશે ? દેહાતીત દશા કેમ કેળવવી ? આવા પ્રશ્નો કર્યા. ત્યાં જ ચેતના બોલી.

જો....જો....વહાલા હંસ વીરા....! આ તારા બધા પ્રશ્ના જવાબ આ પદમાં છે વાંચજો શું લખ્યું છે ? હવે લિપિ વાંચતા આવડી ગઈ છે. કલશોર કરતો મારો કલહંસ બોલી ઊઠ્યો પરિણામ પદ. ચેતના એ કહ્યું સૃષ્ટિનું સર્જનાર આ જ છે. પરિણામનો અક્ષરશઃ અર્થ આ પ્રમાણે છે—

પરિણામ સારા રાખવા !

રિઝવતા આવડે તો આત્માને રિઝવો !

શામ તેનો નાશ થવાનો છે માટે,

મહાત્રતની મહેરીલ માણી લ્યો !

પૂર્ણ અર્થ થયો જે કાંઈ છે તે પરિણામ જ કરે છે. સંસારમાં ઘૂમાવે તે પરિણામ છે તે જ દેહ સર્જ છે અને વિસર્જન પણ પરિણામ જ કરે છે. શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ આત્માનો સ્વભાવ છે. અશુદ્ધ ભાવ તે પરિણામ ભાવનું રૂપાંતર અધ્યવાસાય છે. તેનાથી શુભાશુભ કર્મનો સ્ટોક સઞ્ચને સંસારમાં, ચાર ગતિમાં જવા રૂપ ઔદારિક અથવા વૈક્રિય શરીર મળે છે. તેને ભોગાયતન પણ કહેવાય છે. આ ભોગાયતન મેળવનારના દસ દ્વાર છે. ગતિ, ઈન્દ્રિય, કષાય, લેશયા, યોગ, ઉપયોગ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વેદ.

જીવના શુભાશુભ પરિણામ પ્રમાણે પૌર્ણાલિક સામગ્રી આવે છે અને તેમાંથી

ગતિ પ્રમાણે શરીર ઈન્દ્રિય રચાય છે. તે આત્માને બાંધી લે છે, પીજરામાં પૂરી ટે છે. તેમાં બંધાયેલો આત્મા હુંભી થઈને કષાયવાળો બને છે. શરીરના પીજરા સાથે લડાઈ કરતો હોવાથી લેશ્યાનો ગમ તૈયાર થાય છે અને નવા-નવા કર્મ બાંધીને કામ્શા-તેજસ શરીર સાથે લઈને જીવ નવા શરીરના પીજરામાં પૂરાય છે. કષાય, લેશ્યા અને યોગના જોડાણથી ગતિ વગેરે મળતી રહે છે, પરંતુ ક્યારેક શાનીનો ઉપદેશ સાંભળી યોગને ફરવી ઉપયોગવાન બને છે અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ રન્ત્રયની આરાધના કરે તો પોતાના શુદ્ધ પરિણામિક ભાવમાં આવી જતા દેહાતીત દશા આવતાં પીજું તૂટીને છૂટી જાય છે અને જીવ મુક્ત દશામાં ચાલ્યો જાય છે.

આ વાતનું રસાયણ આ મુક્તાફલમાં ભર્યું છે. તારા બધા જ પ્રશ્નોના ઉત્તર આમાં જ મળી જશે હોને ? આગળ વધો, હજુ ઘણી જ ચમત્કારિક વાતો જાણવાની છે મુક્ત કેમ બનવું તેના ઉપાય હવે અવસરે.

લાવો...ચૌદમાં પદનું મુક્તાફલ ખોલો, નાચતો નાચતો હંસ ચાલ્યો અને ચૌદમું મુક્તાફલ ખોલ્યું. ચેતના બહેને કહું કે આનું નામ છે કષાય પદ. પરિણામ કષાયથી રંજિત થાય, તો જ સંસારી બની જવાય. વાંચ હંસ વીરા ! આનું અક્ષરરશઃ અર્થ-

કમળની જેમ નિર્બેપ રહો, કષાયમાં ખૂંચો નહીં !

ખાઠ માસ મેઘ સમ વાત્સલ્ય વરસવાઓ તો,
યશસ્વી જીવના બની જશે તમારું !

પરિણામ(અધ્યવસાય)ની પૂર્ણિ કરે તે કષાય. તે સોળ પ્રકારે છે. અનંતાનુંબંધી-તે પોતાથી, પરથી, તહુબયથી બંધાય છે. તીવ્ર, મંદ તેનો સ્વભાવ છે. વૈભવની વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા જીવ આ કષાયથી ભીજાય છે અને ૧૩૦૦ કોધના, ૧૩૦૦ માનના, ૧૩૦૦ માયાના, ૧૩૦૦ લોભના એમ પર્યાય ભાંગાથી ૮૪નાં ચૌટામાં, બાવન બજારમાં ભ્રમણ કરે છે. માટે જ શ્યામાચાર્યે તેને પરિણામ પદ પઢીનો નંબર આપ્યો છે.

આમ તો અનેક પ્રકારે તેની સમજૂતી આપી છે. પરિણામ ચોખા રાખવા હોય તો કષાયાજિનીથી બચતું રહેવું. આ સાંભળી કલહંસ ખુશ થયો. કષાયને શાંત કરવા કટિબદ્ધ થયો અને પંદરમું મુક્તાફલ લાવીને ખોલ્યું, તેનું નામ નીકળ્યું ઈન્દ્રિય પદ. ઈન્દ્રિયનો અક્ષરરશઃ અર્થ આ પ્રમાણે છે-

ઈન્દ્રિય વિજેતા બનવા વિષયને વમો !

ન્યાય માર્ગ વીતરાગનો પરિપૂર્ણ છે તેને અવલંબો !

ધ્યોત- પ્રકારા થઈ જશે તે તમારા જીવનમાં માર્ગ મળતો રહેશે !

રિપુ તમારો કોઈ જગતમાં રહેશે નહીં માટે

યજ્ઞ જ્ઞાનનો કરી કર્મશત્રુનો હોમ કરો. ઈન્દ્રિયના ઈન્દ્ર તમે પોતે જ છો.

ચેતના બહેન બોલ્યા, સાંભળ ભાઈ, આ ઈન્દ્રિય પદનું જ્ઞાન આપે છે. શ્રોતેન્દ્રિયથી લઈને સ્પર્શેન્દ્રિય સુધીની ઈન્દ્રિય કોને કોને હોય ? તેના માધ્યમે કેમ આગળ વધાય ? અને એક પછી એક મળતી ઈન્દ્રિય કેટલી ઉપયોગી છે ? તેનું વર્જન કષાય પછી કર્યું છે.

મંદ કષાયથી ઈન્દ્રિયની પરિપૂર્ણતા મળે છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયોપશમે જીવ પાંચ ઈન્દ્રિય મેળવે છે. તે કેટલા પ્રમાણમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે ? આકાર કેવો છે ? દ્રવ્યેન્દ્રિય, ભાવેન્દ્રિય, નિવૃત્તિ ઈન્દ્રિય, લઘ્ય ઈન્દ્રિય વગેરે ભેદનું જ્ઞાન આપ્યું છે. આ ઈન્દ્રિયથી જીતિ ઓળખાય છે. તેનું સંસ્થાન બાહ્યલ્ય આદિ પચ્ચીસ અધિકાર પ્રથમ ઉદ્દશકમાં છે અને બીજા ઉદ્દશકમાં ઈન્દ્રિય ઉપયોગથી લઈને ભાવેન્દ્રિય સુધીના ભેદ-પ્રભેદ ગણાવીને જીવે ભૂતકાળમાં કેટલી ઈન્દ્રિય મેળવી હતી, વર્તમાનમાં કેટલી છે અને ભવિષ્યમાં ચોવીસ દંડકના જીવો કેટલી મેળવશે તેનું ગણિત મગજને તરબતર કરી દે છે. તું વાંચ્યા જ કર. આવું અમૃત ભોજન તને બીજી કોઈ જગ્યાએ નહીં મળે.

કલહંસે ઈન્દ્રિય પદને સાંભળી તેનો નાશ કેમ કરાય તેની વાત ચેતના બહેનને પૂછી. ચેતના બહેન બોલ્યા— ભાઈ ! આપણા વીતરાગે કોઈ પણ વાત બાકી રાખી નથી. તારા પ્રશ્નનો જવાબ હવે આ સોળમા પદના મુક્તાફલમાં છે. ખોલી નાંખ... જોઈએ તેમાં શું લઘ્યું છે— સોળમું પદ પ્રયોગ. પ્રયોગનો અક્ષરશઃ અર્થ આ પ્રમાણે છે—

પ્રપંચથી મુક્ત રહો સદા પ્રસત્ત બની જશો !

યોગને રૂંધતા શીખે, તે જ યોગી !

ગર્વ ગાળી નાંખ, પર્વની જેમ પૂજાઈશ !

પ્રયોગ પદ જ અણમૂલું પદ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રયોગો જ ચાલે છે. પ્રયોગ એટલે આત્મા વડે વિશેષ રૂપથી મળેલા યોગો દ્વારા કિયા કલાપ કરવા. તેના શાસ્ત્રકારે પંદર ભેદ દર્શાવ્યા છે— મનમાં ૪, વચનનાં ૪, કાયાના ૭, એમ કુલ મળીને ૧૫ ભેદ થાય છે. તેમાં શાશ્વત કેટલા ? અશાશ્વત કેટલા ? કોણી પાસે કેટલા હોય ? તે સર્વ વાતનો એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીનો ઈતિહાસ દર્શાવ્યો છે. તે પ્રયોગ ગતિના પ્રવાહની પદ્ધતિ જુદી-જુદી રીતે દર્શાવી છે, જે આપણે પંદર ભેટે જોઈ લીધી. માટે સમજ લે કે (૧) પ્રયોગ ગતિ (૨) તતગતિ (૩) બંધન છેદ ગતિ (૪) ઉપપાત ગતિ (૫) વિહાય ગતિ. આ પાંચમી વિહાય ગતિના ૧૭ પ્રકાર છે. દરેકના અર્થ આ પદમાં વિસ્તારથી આપ્યા છે. તું ભાઈ તેમાંથી જીણીને પ્રયોગ એવો કરજે કે અનાદિનો પ્રવાહ અજીવ સાથેનો અટકી, જીવ સાથે થઈને પ્રયોગ પરમ ચરમ બની જાય અને જલદી સિદ્ધાત્યમાં પહોંચી જવાય.

કલહંસે પ્રયોગ પદને આત્મસાતુ કર્યું, દીલચસ્પી ઉપડી અને સતતરમું અજીવબીનું મુક્તાફલ ખોલીને જલ્દી ચેતના બહેન પાસે આવી ગયો. ચેતના બહેન રાહ જોઈને બેઠા હતા. ખોલેલા મુક્તાફલને જોઈને બોલ્યા. જો શું લઘ્યું છે— સતતરમું પદ લેશ્યા. લેશ્યા આપણી શારીરિક સામગ્રીને ચીપકાવવાનું કામ કરે છે. તેનો અર્થ અક્ષરશઃ આ પ્રમાણે

બનશો—

લેખા જોખા કર્મના સમજી સન્માર્ગે વહો !

શશામલ કખાયાદિ ભાવોને દૂર કરી આત્મભાવમાં રહો !

યાદ કર તું છો નિજ સ્વરૂપના ગુણ ખજાનો !

લેશ્યા છ પ્રકારે છે. તેના બે વિભાગ છે— શુભ અને અશુભ. તેના વર્ષ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ જીવના ભાવ પ્રમાણે પરિણામે છે અને જગ્યાએ પરિણામાંતર પાચી શકે છે? કંઈ જગ્યાએ લેશ્યા બદલતી નથી ? સારી લેશ્યાવાળા જીવો ઉપર ઉઠે છે. નરસી લેશ્યાવાળા જીવો નીચેને નીચે જાય છે; તે સલેશી જીવો કહેવાય છે. જે લેશ્યાના ભાવો હોય તે પ્રમાણે સંખોધન થાય છે, યથા કે કૃષ્ણલેશી, નીલલેશી, કાપોતલેશી, તંગોલેશી, પદ્મલેશી, શુક્લલેશી. આ રીતે ચોવીસ દંડકના જીવોમાં કંઈ લેશ્યા લાભે તેની અવગાહના, આહાર, લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊચાઈ વગેરેનું વર્ણન છે. તેના છ ઉદ્દેશક છે. તેને બરાબર ઘ્યાલમાં રાખીને સમજી લેજે. આ લેશ્યા બે પ્રકારે છે— દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવ લેશ્યા.

વાંચન કરીને પ્રશ્ન ઉઠે તો જ્ઞાની ગુરુદેવો પાસે સમાધાન કરજે કલહંસે જ્ઞાની બનીને કહું બરાબર છે. મારે તો હવે લેશ્યાતીત બનવું છે. મને બરાબર સંસારનું સ્વરૂપ સમજાઈ ગયું છે. હવે અઢારમું મુક્તાફલ લાવું છું.

ચેતના બહેન બોલ્યા, લાવ ભાઈ લાવ. કલહંસ લાવ્યો. ચંચૂપાત કરીને ખોલ્યું. નામ નીકળ્યું અઢારમું પદ કાયસ્થિતિ. કાયસ્થિતિનો અક્ષરશા: અર્થ આ પ્રમાણે છે—

કાર્યાન્વિત રહો શુદ્ધ વ્યવહાર ધર્મમાં

યત્નાએ ચાલો ઊભો રહો, બેસો, શયન કરો, ભોજન કરો, ભાષા બોલો.

સ્વાદ્વાદધર્મને અવલંબે તે સુખી થાય.

થિરિકરણ આત્મભાવનું કરી સંસાર તરીજા.

તિતિક્ષાપૂર્વક પરિષહોને જતો.

ચેતના બહેન બોલ્યા— સાંભળ વીરા ! સામાન્યરૂપ અથવા વિશેષરૂપ પર્યાયમાં જીવને નિરંતર જન્મ-મરણ કરવાના કાળને કાયસ્થિતિ કહેવાય છે. જે જગ્યાએ કાયા અનેકવાર જન્મ ધારણ કરીને બાહર દેખનું સર્જન કરે, બનાવાય તે કાળનો સરવાળો, તેનું નામ કાયસ્થિતિ. જીવ આ રીતે સાંતર-નિરંતર કંઈ કંઈ જગ્યા ઉપર ભવ કરવા સમર્થ છે; તેનું હુલ્લાહુ વર્ણન શરીરથી લઈને સંયમીના ગુણસ્થાન કમારોહ સુધીના ભાવોનું આલેખન કર્યું છે. એક સમયથી લઈને અનેક કોડપૂર્વ અધિક ત્રણ પલ્યોપમ સુધીની વાત તિર્યચ, મનુષ્ય માટે કરી છે અને દેવ નારકી માટે દસ હજાર વર્ષથી લઈને તેત્રીસ સાગરોપમ સુધીની દર્શાવી છે. તેના બાવીસ દ્વારાને વિવિધ રૂપે વિચારી લેજે અને કાયાની માયા છોડવા કાયોત્સર્ગમાં વધારે સમય ગાળ જે તો જ હું તારી પાસે શુદ્ધ બુદ્ધ ચેતના થઈને રહીશ. નિરંજન નિરાકાર દશામાં આપણે બંને

સાથે રહીશું.

મારા કલહંસને મજા પડી ગઈ. ચેતના બહેનની શીખામણ સાંભળીને, ‘મારે સાથે જ રહેવું છે, તમને છોડીને કોઈ જગ્યાએ ચાલ્યો નહીં જાવ’. એમ કહીને ખુશ થતો ઓગણીસમું મુક્તાફલ ખોલીને લાવ્યો.

જુઓ બહેન જુઓ... બહેન જોયું અને વાંચ્યું ઓગણીસમું પદ સમ્યકૃત્વ. સમ્યકૃત્વનો અક્ષરશાસ્ત્ર અર્થ આ પ્રમાણે છે—

સમજની એક સેકન્ડ અણાસમજનો અનંતકાળ !

મ્માન—તલવારવત્તુ શરીર અને આત્માના ભેદ સમજે !

ઘમ—નિયમ પાત્રતા કેળવવાની જડિબુદ્ધી છે !

ક્ષ્યારા સંયમના જ્ઞાન વારિથી સીંચો ! ત્સાગ વિના વેરાંય કદી ટકતો નથી !

વરો શીવપદને જેથી પુનરાગમન ન થાય !

ચેતના બહેન ખોલી— સાંભળો વીરા ! આપણો સદાકાળ સાથે જ અપ્રતિબંધ પણે રહેવું હોય તો પ્રતિબંધ કરનાર મિથ્યાત્વાદિ હેતુને ટાળી, સમ્યગ્રદસ્તિ કેવળી, ક્ષાયક સમકિતી બની જા. ચારિત્ર મોહનો નાશ કરવા સમ્યગ્રદસ્તિનું હથિયાર સમ્યગ્રદર્શન કામયાબ બની પડે છે. આવી દસ્તિ ચોવીસ દંડકમાં ભવ્ય જીવોને પંચેન્દ્રિય જીવોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. એકેન્દ્રિયમાં તો મિથ્યાદસ્તિ જ હોય છે. વિકલેન્દ્રિયમાં બે દસ્તિ હોય પણ સમ્યગ્રદસ્તિ છ આવલિકા પ્રમાણે હોય છે. બાકીના જીવોમાં ત્રણ, બે, એક દસ્તિ હોય છે.

કર્મભૂમિનો માનવ આ શસ્ત્ર દ્વારા મોક્ષ મેળવી શકે છે. તેનું વર્ણન આ મુક્તાફલના રસાયણમાં છે. પદનું નામ જ છે— દેવ, ગુરુ, ધર્મની ઉપર સમ્યગ્ર શ્રદ્ધા, દ્રવ્ય અને ભાવથી શુદ્ધ રાખવી. આ મોક્ષ જવાનો ઉપાય છે. હવે ખોલ વીસમું મુક્તાફલ.

કલહંસ સુંદર ગતિથી ચાલીને વીસમું મુક્તાફલ ખોલી નાંખ્યું અને બહેનને દેખાડ્યું બહેન તેની જિજાસા ઉપર ઓવારી ગઈ અને ખોલી વાંચ જોઈએ. તેણે વાંચ્યું. વીસમું પદ અંતક્યા. અંતક્યાનો અક્ષરશાસ્ત્ર અર્થ કરું છું તે તું સાંભળ—

અંતરપટ ખોલી દ્વારશાંગી આગમનું જ્ઞાન કરો !

તરવાનું પરમ સાધન માનવ દેહ છે !

કિયા સદ્ધર્મની એવી કરો કે મોક્ષે લઈ જાય, તેથી

યાચના ક્યારે ય ભૌતિક સામગ્રીની કરવી ન પડે !

આ છે અંતક્યા તે કરવાનો સામાર્થ્યોગ, એક માનવને જ મળ્યો છે બાકીના શેષ જીવોને તેમાંથી નીકળી મનુષ્યનો ભવ પામે તો જ, પુરુષાર્થ ઉપડે તો જ, કાળલબ્ધ પાડી ગઈ હોય, તો જ અંતક્યા કરી જીવ મોક્ષે જાય છે. કોણ કોનાથી કેટલા જીવો નીકળીને અંતક્યા કેમ કરે છે ? તેનું રસાયણ આ મુક્તાફલમાં બહુ મજાનું પડ્યું છે. બસ હવે રાખીશું.

તે લાવેલા પંદર મુક્તાફલો આપણે જોઈ લીધા. હવે તેનું એકાંતમાં બેસીને પઠન-પાઠન કરતાં જ્ઞાનામૃતનું ભોજન આપણે કરશું. આ અંતક્ષિયામાં તીર્થકરો—ચક્રવર્તીઓ, બળદેવ, વાસુદેવ, માંડલિક રાજી, સેનાપતિ, ગાથાપતિ વગેરે પદવીની વાતો સંચાહારેલી પડી છે. ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નોની ઉત્પત્તિ વગેરે અનેક વાતોથી આ મુક્તાફલ છલોછલ ભર્યું છે. તેને વાગોળીને આપણે વિચાર કરશું.

ચાલો આપણે આપણા સમાચારીના સરોવરમાં પાદ્ધા પહોંચી જઈએ. અમે વિચારી તેઓ તાજામાજા બનતા મારા યોગમાં રાજહંસમાંથી કાલહંસ બનેલો ઉપયોગ જોડાઈ ગયો. હવે શું આવશે તે યથા અવસર કહેશું.

આ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનો બીજો ભાગ ગતાગતિ, વ્યુન્કાંતિના છટા પદથી ચાલુ થયો અને અંતક્ષિયામાં પૂર્ણ થઈ રહ્યો છે. શ્યામાચાર્યની અજ્ઞાયબી ઉક પદની છે. તેમાંથી ૨૦ પદની અજ્ઞાયબી પૂરી થાય છે. તે મલયગિરિના મુક્તાફલમાં સમાઈ ગઈ છે.

આ બીજો ભાગ સર્વ જીવોને સુખાવહ નીવડી પ્રજ્ઞાશીલ બનાવે તેવી શુભકામના.

આભાર-ધન્યવાદ-સાધુવાદ :-

પ્રસ્તુત આગમના રહસ્યોને ખુલ્લા કરતા અણમોલ હિંદુ અભિગમ પ્રેષિત કરનાર, મહાઉપકારી ગોંડલ ગચ્છ શિરોમણિ, પરમ દાર્શનિક, અમારા આગમ કાર્યને પ્રોત્સાહિત કરી આશીર્વાદી વર્ષા વરસાવનારા ગુરુદેવ પૂ. શ્રી જ્યંતીલાલજી મ.સા.નો અનન્ય ભાવે આભાર માનુંધું અને શતકોટી સાદર ભાવે પ્રાણિપાત નમસ્કાર કરુંધું. શ્રદ્ધેય, પ્રેરક, માર્ગદર્શક જેમના પસાયે પૂ. ત્રિલોક મુનિ મ.સા.નો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેવા વાણીભૂપણ પૂ. ગિરીશ ગુરુદેવનો સહદ્યતાપૂર્વક આભાર માની વંદન કરુંધું.

આ આગમને સુશોભિત બનાવનાર, સુંદર હાઈના ભાવ ભરી અલંકૃત કરનાર, મૂળ પાઠનું સંશોધન કરી વ્યવસ્થિત કરનાર, આગમ મનીષી પૂ. ત્રિલોકમુનિવર્થને મારી શતકોટી વંદના પાઠવુંધું.

મુનિ પુંગવોના ચરણાનુગામી, પ્રારંભેલા કાર્યને પૂર્ણતાના પગથારે પહોંચાડનારા, આગમ ગુજરાતી સંસ્કરણના ઉદ્ભવિકા, ઉત્સાહધરા, નિપુણા, કાર્યનિષ્ઠા, ઉગ્ર તપસ્વિની મમ ભગિની તેમજ સુશિષ્યા સ્વ. સાધ્વી શ્રી ઉધાને સ્મરણ સાથે ધન્યવાદ અર્પુંધું.

આગમ અવગાહન કાર્યમાં સહયોગી સાધ્વીરતના પુષ્પાબાઈ મ., પ્રભાબાઈ મ. એવં વીરમતી બાઈ મ., હસુમતી બાઈ મ., વીરમતી બાઈ મ. સહિત સેવારત રેણુકાબાઈ મ. આદિ દરેક ગુરુકુલવાસી સાધ્વીવૃદ્ધને અનેકશઃ ધન્યવાદ આપુંધું.

પ્રસ્તુત આગમના અનુવાદિકા છે અમારા પ્રશિષ્યા અને વિદૃષી ભારતીબાઈ મ.ના શિષ્યા વ્યવહારધર્મ કલા પરાયણા, સુજા સાધ્વીજી બા. બ્ર. સુધાબાઈ મહાસતીજી. જેમણે મોહમ્મદી નગરીમાં રહી પ્રવચન સંભળાવતા તેમાંથી સમય ફાળવી અનુવાદ કરવાનો સ્વાધ્યાય

કર્યો છે. તેમના પુરુષાર્થને અનેકરશા: સાધુવાદ આપું છું અને મહેરણા કરું છું કે તેઓ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રને ઘટમાં ઉતારી નિશ્ચય ધર્મકલાને આચરણમય બનાવી, અંદ પ્રજ્ઞાનું અનુસંધાન કરે.

સતત પ્રયત્નશીલ, અનેક આગમોનું અવગાહન કરીને અનુવાદની કાયાપલટ કરી, આગમને સરલ, સુમધૂર, સંમાર્જિત કરનાર, શાષ્ટ્રાધ્ય-ભાવાર્થ અને વિવેચનનું સંતુલન જાળવી રાખનાર, ભગીરથ કાર્યના યશસ્વી સહસંપાદિકા મમ શિષ્યા-પ્રશિષ્યા સાધ્વી રતા ડૉ. સાધ્વીશ્રી આરતી એવં સાધ્વીશ્રી સુભોવિકાને અભિનંદન સહિત સાદર ધન્યવાદ આપું છું.

આગમ નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રમણોપાસક મુકુંદભાઈ પારેખ, મણિભાઈ શાહ એવં જયવંતભાઈ શાહ, કુમારી ભાનુભહેન પારેખને ધન્યવાદ.

પરમાગમ પ્રત્યે અવિહડ ભક્તિભાવ રાખનાર ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશનના માનુષ સભ્ય ભામાશા શ્રીયુત રમણિકભાઈ તથા આગમ પ્રકાશન કરવાના અડગ ભેખધારી, દઢ સંકલ્પી, તપસ્વિની માતા વિજ્ઞયાભહેન તથા ભક્તિસભરહદ્યી પિતા માણેકયંદભાઈ શેઠના સુપુત્ર, નરબંડા, રોયલપાર્ક સ્થા. ઐન મોટા સંધના પ્રમુખ શ્રુતસેવાસંનિષ્ઠ શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ તથા કાર્યાન્વિત શ્રી મહેન્દ્રભાઈ આદિ સર્વ સભ્યગણ; ધીરુભાઈ, વિનુભાઈ આદિ કાર્યકર્તાઓ; મુદ્રણ કરનાર નેહલભાઈ, તેમના પિતાશી હસમુખભાઈ તથા સહયોગી કાર્યકરો, આગમના શ્રુતાધાર એવં ચંદનભાઈ મ. ની સંયમ રજત જયતિના શ્રુતાધાર બનનાર શ્રાવકશ્રીને અને અન્ય દાનદાતા મહાનુભાવો વગેરેને અભિનંદન સાથે સાધુવાદ આપું છું.

આગમના અનુવાદ, સંશોધન, સંપાદનમાં ઉપયોગી થયેલા પૂર્વ પ્રકાશિત આગમોના પ્રકાશકોને સાધુવાદ. આગમ અવગાહન કરવામાં ઉપયોગની શૂન્યતાથી કંઈક શાઢો, અક્ષરો, પાઠમાં અશુદ્ધિ રહી જવા પામી હોય, વીતરાગ વાણી વિરલ્દ લખાયું, વંચાયું હોય તો ત્રિવિદે-ત્રિવિદે મિચ્છામિ દુક્કડં.

પ્રિય પાઠકો ! તમો આગમ વાંચો ત્યારે કંઈક અશુદ્ધિ રહી જવા પામી હોય તે ખ્યાલ આવે તો તેની નોંધ કરી અમને મોકલવા પ્રયત્ન કરશો. નમામિ સંભ્વ જિણાણં-ખમામિ સંભ્વજીવાણં ।

**વીતરાગ વચન વિરલ્દ લખાયું હોય, તો માગુ પુનઃ પુનઃ ક્ષમાપના,
મંગલમૈત્રી પ્રમોદ ભાવમાં વહો સહુ, એવી કરું છું વિશ્વાપના**

પરમ પૂ. સૌમ્યમૂર્તિ અંબાભાઈ મ.સ.ના.
સુશિષ્યા - આર્યા લીલમ.

સંપાદન અનુભવ

ડૉ. સાધ્વી આરતી તથા સાધ્વી સુબોધિકા

શ્રી દાષ્ટિવાદ અંગ સૂત્રના નિસ્યંદ રૂપ શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં જીવ-અજીવ દ્વયની સ્વભાવિક-વૈભાવિક વિવિધ અવસ્થાઓનું ગહનતમ વર્ણન છે.

પ્રત્યેક સાધકનું લક્ષ્ય વિભાવથી દૂર થઈને સ્વભાવમાં સ્થિર થવાનું હોય છે. આગમ ગ્રંથોમાં સ્વભાવ સ્થિરતાના જ ઉપાયો વિવિધ પ્રકારે પ્રદર્શિત કરા હોય છે.

જેમ અંધકારથી દૂર થવા માટે અંધકાર અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયોની સ્પષ્ટ માહિતી અનિવાર્ય છે તેમ વિભાવથી દૂર થવા માટે પ્રત્યેક વૈભાવિક પરિસ્થિતિની જ્ઞાણકારી સાધક જીવનમાં જરૂરી બની જાય છે. તેથી જ પૂર્વચાર્યાઓએ દ્વયાનુયોગનું પ્રાધાન્ય ધરાવતા આગમ ગ્રંથોમાં જીવની વિવિધ વૈભાવિક અવસ્થાઓનું સૂક્ષ્મતમ નિરૂપણ કર્યું છે. તે સાધકની અનુપ્રેક્ષાનો મહત્તમ વિષય બની શકે છે. સાધક પોતાની સ્વભાવિક અને વૈભાવિક પરિસ્થિતિની અનુપ્રેક્ષા કરતાં ક્રમશઃ અતુલ ઊંડાણને પામી, શુદ્ધ સત્ત્વ ચિત્ત આનંદ સ્વરૂપી આત્મા સાથે અનુસંધાન કરી શકે છે.

આવા ગહનતમ વિષયોનું આલેખન અને સંપાદન અમોને અપ્રમત્ત અને સતત સજ્ગ બનાવે છે. પ્રત્યેક વિષયોના ભાવો વાચકોના અંતરમન સુધી સરળતાથી પહોંચી શકે તે જ અમારો સમગ્ર પુરુષાર્થ છે.

ઇછા વ્યુત્કાંતિ પદમાં સૂત્રકારે ૨૪ દંડકના જીવોની આગતિ અને ગતિનું વર્ણન જીવના ૧૧૧ ભેદના માધ્યમથી કર્યું છે. પરંતુ થોકડામાં જીવના પદ્ધત ભેદથી ગતાગતનું વર્ણન પ્રચલિત છે. અમોને સૂત્રકારના કથનાનુસાર કોષ્ટક આપ્યા પદ્ધી પદ્ધત ભેદના આધારે પણ ગતાગતનું કોષ્ટક આપ્યું છે.

ગતાગતના થોકડામાં છ નરકની ગત ૧૫ કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો અને પાંચ સંક્ષી તિર્યંચ તે ૨૦ ભેદના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત આ ૪૦ ભેદની ગત એક સમાન કહી છે. પરંતુ આગમ પાઠમાં આગત પ્રમાણો જ તેની ગતનું કથન કર્યું છે અર્થાત્ છ એ નરકના નારકીની આગતિની જેમ તેની ગતિમાં પણ ભિન્નતા છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્રગત જૌશાલકના અને શ્રી શાતાધર્મકથા સૂત્રગત દ્રૌપદીના દીર્ଘકાલીન ભવભ્રમણનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે આગમ કથન જ યથાસંગત છે અમે ઇછા પદમાં તદ્વિષયક સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું છે.

પંદરમા ઇન્દ્રિય પદમાં સૂત્રપાઠમાં વનસ્પતિકાયિક જીવોની બદ્ધ દ્વયેન્દ્રિયો

વિષયક કેટલાક શબ્દો વધારે હોય તેવું જણાય છે.

ઉપલબ્ધ પ્રત્યેક પ્રતમાં તે પાઠ છે. અભિલ ભારતીય જૈન સંસ્કૃતિ રક્ષક સંઘ દ્વારા પ્રકાશિત પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં તેની નોંધ અને તદ્વિષયક વિવેચન ટિપ્પણીમાં આપ્યું છે. અમે તે સૂત્રપાઠ અને તેના ભાવાર્થને કૌંસમાં ઈટાલી ટાઈપમાં આપ્યો છે અને ત્યાં જ તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

અઢારમા કાયસ્થિતિ પદમાં ગતિ, ઈન્દ્રિય આદિ વીસ દ્વારના માધ્યમથી જીવોની કાયસ્થિતિનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. તેમાં મૂળપાઠમાં ક્યાંક લિપિદોષની સંભાવના જણાય છે.

જેમ સૂત્ર નં. ૧૦૮ માં કાય અપરિતની સ્થિતિ અનંતકાલ-વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ કહી છે. ત્યાં સમજવાનું છે કે નિગોદના જીવો કાય અપરિત છે. સૂત્ર નં.૪૫ માં નિગોદની કાયસ્થિતિ અનંતકાલ-અઢી પુદ્ગલ પરાવર્તન પ્રમાણ કહી છે. અહીં જાવ... પાઠમાં કંઈક સ્ખલના જણાય છે. ઉક્કોસેણ અણંતકાલં જાવ વણસ્સિકાલો ના સ્થાને જાવ અડ્ડાઇજ્જા પોગગલ પરિયદ્રા પાઠ યથોચિત થઈ શકે છે.

તે જ રીતે આ પદમાં ભાષક-અભાષક જીવોની કાયસ્થિતિનું કથન છે. તેમાં સૂત્ર ૧૦૪માં અભાષક જીવોની કાયસ્થિતિમાં બે પ્રકારના પાઠ ઉપલબ્ધ છે. એક પાઠમાં અભાષક જીવોના ત્રણ બેદ કહ્યા છે, અભાસએ તિવિહે પણતે તંજહા, અણાઇએ અપજ્જવસિએ... અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત અને સાદિ સાંત બીજા પાઠમાં અભાષક જીવોના બે બેદ કહ્યા છે સૂત્ર નં.૧૦૪ અભાસએ દુવિહે પણતે તં જહા, સાઇએ સપજ્જવસિએ... સાદિ સાંત અને સાદિ અનંત.

આ બંને પાઠમાં ત્રણ બેદવાળા પાઠમાં સિદ્ધ જીવોનો સમાવેશ થાય તેવો ભંગ નથી. સિદ્ધ જીવો અભાષક છે. તેથી શ્રી જીવાભિગમ સૂત્રના આધારે બીજો પાઠ યથાસંગત જણાતા અમે બીજા પાઠને સ્વીકાર્યો છે.

આ રીતે સંપાદન કાર્યમાં ક્યારેક સૂત્રપાઠ વિચારણીય બની જાય, ક્યારેક લિપિદોષ આદિ કારણે ક્યાંક સ્ખલના થઈ હોય તેવું પ્રતીત થાય. ક્યારેક પ્રચલિત પરંપરાથી આગમ પાઠમાં કંઈક ભિન્નતા જણાય, આવા અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય ત્યારે અન્ય આગમોના સંદર્ભો તથા ટીકા ગ્રંથોનું અનુશીલન કરીને સંપાદન મંડળે યોગ્ય નિર્ણય કરવો પડે છે. જેથી વાચક વર્ગને આગમ સ્વાધ્યાય કરતાં પરસ્પર વિરોધ ન થાય અને શાસ્ત્રના ભાવોને યથાર્થ રીતે પામી શકે તે માટે યોગ્ય સ્થાને અમે તે તે વિષયોનું વિવેચન આપ્યું છે.

પ્રત્યેક પદના પ્રારંભમાં સંક્ષિપ્ત પરિચય, વિખ્યાનસાર વિવેચન, વિવેચનના અંતે તેના સારગર્ભિત કોષ્ટકો, આવશ્યકતા અનુસાર રેખાચિત્રો વગેરે કાર્યો આ સંપાદનની વિશેષતા છે.

આ મહત્તમ કાર્યની સફળતામાં ફક્ત અમારા સત્તિવૃંદનો પ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થ નહીં પરંતુ અદશ્ય શક્તિ અને પરોક્ષ પ્રેરણા કામ કરી રહી છે તેવું અમો સદાય અનુભવી રહ્યા છીએ. અનંત ઉપકારી, શ્રદ્ધા કેન્દ્ર બિંદુ સમ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નિલાલજી મ.સા. ની અહનિંશ પ્રાપ્ત થતી આશીર્વાદની વર્ષા, સંયમી જીવનના ઘડવૈયા ઉપકારી ગુરુલોલો મુખ્ય સંપાદિકા ભાવયોગિની પૂ. લીલમબાઈ મ.ની પાવન નેશા તથા તેમની જિનવાડી પ્રત્યે તીવ્રતમ રચિ, કાર્યપૂર્ણતાની અવિરત લગત વગેરે પરિબળોથી જ અમારું કાર્ય પુણિત થઈને ખીલી ઉઠ્યું છે.

અમારા કાર્યનો સંપૂર્ણ ભારવહન કરનાર, પાયાના પથ્થર સમ આગમ મનીધી પૂ. ત્રિલોકમુનિ મ.સા. નો તીવ્ર ક્ષયોપશમ તથા કાર્ય સંપત્તા માટે અપ્રમત્ત યોગે થઈ રહેલો પુરુષાર્થ અમારા માટે વંનીય અને અનુમોદનીય છે.

ગુરુલોલો પૂ. વીરમતીભાઈ મ. તરફથી કાર્ય કરવા માટે પ્રાપ્ત થતી સર્વાંગી અનુકૂળતા જ અમારી કાર્યશક્તિ છે. તે જ રીતે ગુરુકુલવાસી પૂ. બિંદુભાઈ મ. આદિ સર્વ રત્નાધિકો તથા અનુજ સત્તિવૃંદની સદ્ગ્રાવનાનો સથવારો હમેશાં અમારી સાથે છે.

બસ ! નામી-અનામી સર્વ ઉપકારીજનો પ્રતિ કૃતજ્ઞતાનો ભાવ પ્રગટ કરીએ છીએ. અંતે આ આગમ સંપાદન કાર્ય અમારી બુદ્ધિની શુદ્ધિ કે યોગ શુદ્ધિથી આગળ વધીને ઉપયોગની શુદ્ધિ તરફ લઈ જાય, એ જ મંગલ ભાવના સાથે વિરામ પામીએ છીએ.

આગમ સંપાદનમાં જિનાજ્ઞાથી ઓછી, અધિક કે વિપરીત પ્રરૂપણ થઈ હોય તો પરમેષ્ઠી ભગવંતોની સાક્ષીએ ત્રિવિદી ત્રિવિદી ક્ષમાયાચના....

<p>સદા ઋષી માત-તાત ચંપાબેન-શામળજ્ઞભાઈ ! સદા ઋષી માત-તાત લખિતાબેન-પોપટભાઈ ! કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન, અનંત ઉપકારી ઓ તપસમાટ ગુરુદેવ શ્રી ! આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન શરણુ ગ્રહું પૂ. મુક્ત-લીલમ ગુરુલોશ્રી ! ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન દેવગુરુધર્મની મળે એવી કૃપા શુત આરતીએ પામું આત્મર્ધાન.</p>	<p>કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન, અનંત ઉપકારી ઓ તપસમાટ ગુરુદેવ શ્રી ! આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન શરણુ ગ્રહું પૂ. મુક્ત-લીલમ-વીર ગુરુલોશ્રી ! ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન દેવગુરુધર્મની મળે એવી કૃપા શુત સુભોવે કરું કષાયોનું શમન.</p>
--	--

અનુવાદિકાની ડલમે

— સાધ્વી શ્રી સુધાબાઈ મ.

શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ભાગ—રમાં ૬ થી ૨૦ પદનો સમાવેશ કર્યો છે. તેમાં એક દશમા ચરમ પદને છોડીને શેષ સર્વ પદમાં જીવની જ વિવિધ અવસ્થાઓથી સંબંધિત વિષયોનું પ્રતિપાદન છે.

ઇછા વ્યુઠકાંતિ પદમાં ૨૪ દંડકના જીવોના જન્મ અને મરણનો વિરહકાલ તથા તેના આગતિ અને ગતિ સ્થાનોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. સાતમા પદમાં જીવોના શ્યાસોશ્યાસના કાલમાનનું, આઠમા પદમાં દશ પ્રકારની સંઝાનું, નવમા પદમાં જીવોના ઉત્પત્તિ સ્થાન રૂપ વિવિધ પ્રકારની યોનિનું નિરૂપણ છે.

દશમા ચરમ પદમાં વિવિધ પુદ્ગલ સ્ક્રંધોની અવગાહના અનુસાર તેમાં ચરમ-અચરમ વગેરે ૨૫ બંગોનું સૂક્ષ્મતમ પ્રતિપાદન છે.

અગિયારમા પદમાં ભાષાની ઉત્પત્તિ, ભાષા પરિણમન, ભાષાના ભેદ-પ્રભેદ વગેરે વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ છે. બારમા પદમાં ૨૪ દંડકના જીવોના બદ્ધ અને મુક્ત શરીરની સંખ્યાની પ્રરૂપણ છે, તેરમા પદમાં જીવ અને અજીવના વિવિધ પરિણામો, ચૌદમા પદમાં કથાયના ભેદ-પ્રભેદ અને પંદરમા પદમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય, ભાવેન્દ્રિય વગેરે ઈન્દ્રિય સંબંધિત ગહનતમ વર્ણન છે. સોળમા પદમાં જીવના પંદર પ્રકારના પ્રયોગ તથા ૨૪ દંડકના જીવોમાં તેની શાશ્વતા-અશાશ્વતતા જન્ય વિવિધ ભંગ-પ્રરૂપણ છે. સત્તારમા પદમાં છ લેશ્યા, તેના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સ્થિતિ, મૃત્યુ અને જન્મ સમયની લેશ્યાની સમાનતા વગેરે જીવોના આત્મપરિણામોનું ગહનતમ વર્ણન છે, જે સાધકોને પરિણામ વિશુદ્ધિ માટે પ્રેરક બને છે.

અદારમા પદમાં જીવોની કાયસ્થિતિના કથનથી જીવના અનંત સંસાર પરિભ્રમણને પ્રગટ કર્યું છે. ઓગણીસમાપદમાં સાધનાના પ્રથમ સોપાન સ્વરૂપ સમ્યગ્રદ્ધનનું ૨૪ દંડકના જીવોમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે અને વીસમા પદમાં અંતિમ લક્ષ્ય રૂપ મોકા પ્રાપ્તિ માટે અંતક્ષિયા સંબંધી સૂક્ષ્મતમ વિશ્લેષણ છે તેમજ એક સમયમાં અંતક્ષિયા કરનારા જીવોની સંખ્યા, તીર્થકર, ચક્કવર્તી આદિ ઉત્તમ પુરુષોની આગતિનું

વર્ણન છે.

આ પદોમાં પ્રત્યેક વિષયોનું વર્ણન પ્રાય: સમુચ્ચય જીવો અને ૨૪ દંડકના જીવોના માધ્યમથી છે.

આ રીતે વિવિધ વિષયોના નિરૂપણ દ્વારા સૂત્રમાં સમસ્ત જીવોની વિવિધ સ્થિતિનું દર્શન છે તેમાંથી સાધક સ્વયંની સ્થિતિ નિશ્ચિત કરીને આત્મવિકાસના એક એક સોપાનનો સર કરતાં અંતે સમસ્ત કર્મોના આત્મંતિક નાશ કરીને અંતક્ષિયા કરી શકે છે, તે જ સૂત્રકારનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ થાય છે.

કૃતજ્ઞતા : વંદન :- વિ. સં. ૨૦૫૪ એટલે સૌરાષ્ટ્ર કેસરી મહામહિમ પૂજ્યપાદ દાદા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણગુરુદેવનું જન્મ શતાબ્દી વર્ષ. આ પાવન વર્ષને ચિર સ્મરણીય બનાવવા પ્રાણ પરિવારના સંત-સતીજાઓનો ઉત્સાહભર્યો સહિયારો પુરુષાર્થે આગમમનીથી પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ.સા, પ્રધાન સંપાદિકા મમ માતામહ ગુરુણીમૈયા ભાવયોગિની પૂ. બા. બ્ર. લીલમભાઈ મ.સ., સહયોગી સંપાદક, પ્રકાશક તથા દાતાઓના તત્ત્વાવધાનમાં એક પદી એક આગમોના અભિનવ સંપાદિત સંસ્કરણો પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે તે આગમોની શૃંખલામાં કરી રૂપે જોડાવા શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ભાગ-૨ જ્યારે સાકાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે એક-એક કૃપાળુઓની કૃતજ્ઞતા સ્મૃતિ મારા હૃદયને ભીજવતી જાય છે, આ અનુસંધાને શાસનપતિથી લઈને શ્રુતશાસન સેવકોના આશીષ, સહકાર, સંસ્કારોને તો હું કેમ વિસરી શકું !!

જિનાગમો આત્મ સુધારણા અને આત્મપ્રાપ્તિના અમૂલ્ય દસ્તાવેજો છે. એમાં પણ શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર દાચ્ચિવાદ સૂત્રની ‘લઘુતમ આવૃત્તિ’ કહેવાય છે. આવા ગૂઢ્યતમ આગમ અનુવાદનું મહત્તમ કાર્ય મારા સંવિભાગે આવ્યું અને એ કાર્ય સંપત્ત થયું, એમાં સૌ પ્રથમ ઉપકારી છે શાસનપતિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામી અને શ્રી ગણધર ભગવંતો. એમની કૃપા થકી જ મને ગળથૂથીમાં શ્રુત-ચારિત્રરૂપ દ્વિધારમય જયવંતુ જિનશાસન મળ્યું.

પૂર્વજ્ઞાની શ્રી શ્યામાચાર્યનું આ સંકલન વારસામાં મળ્યું. પૂજ્યપાદ શ્રી દુંગર-જય-માણોક-પ્રાણ ગુરુસમા ગુણનિધાન ચારિત્ર સંપત્ત મહાપુરુષોનું ઉજ્જવળ ગુરુકુળ સાંપડ્યું. તપ સમાટ-તપોધની પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રત્નલાલજ મ.સા. ના શ્રીમુખેથી ચારિત્ર રત્ન અને વાત્સલ્ય ભરપૂર શિષ્યત્વ લાઘ્યું. આવા દેવાવિદેવ, દેવ-સ્વરૂપ મહાપુરુષોના શ્રી ચરણો આસ્થાભર્યા અંતરના વંદન !!!

ગચ્છશિરોમણી...પરમદાર્થાનિક અમારી અણમોલી અમાનત પૂ.બા.બ્ર. શ્રી જ્યંતિમુનિજ મ. સાહેબે સોનામાં સુગંધ મેળવી આ આગમને એક નૂતન ‘અભિગમે’

મંડિત કરી આપ્યું... ગુજરાત કેસરી ગચ્છ નાયક શ્રી બા. બ્ર. પૂ. ગિરીશમુનિ મ. સા. આગમ દિવાકર પૂ. બા. બ્ર. જનકમુનિ મ. સા. તથા નિરવકતા પૂ. જગદીશમુનિ મ. સા. કે જેઓએ મને હંમેશા અમી નજરે નિહાળી છે, તે સર્વ પૂજ્યશ્રીઓએ સમયે-સમયે હિત શિક્ષાઓનું દાન કર્યું છે.

આ ભાવાનુવાદના કાર્યનો શુભારંભ જેઓના વાતસલ્ય વિવેક ભર્યા સાંનિધ્યમાં થયો, મારા મહદું ભાગ્યે જેમનું આજ્ઞા સાંનિધ્ય મળ્યું, જેઓના અંતરના આશીર્વાદ નિરંતર અનુભવું છું એવા અધ્યાત્મ યોગીરાજ ધ્યાન સાધક પૂ. બા. બ્ર. શ્રી હસમુખમુનિ મ. સા. તપસ્વીરત્ન સરળમના બા. બ્ર. પૂ. ગજેન્દ્રમુનિ મ. સા. અને શાસન પ્રભાવક પૂ. બા. બ્ર. નભ્રમુનિ મ. સા. આદિ સર્વ ગુરુ બંધુઓને તો હું શેં વીસરું? એમની પણ સદા સદ્ગ્રાવના રહી છે.

સંસ્કારદાત્રી ગુરુમાતામહ મંગલમૂર્તિ પૂજ્યવરા શ્રી મુક્તાબાઈ મ. સ. અને અપ્રમત્તભાવ સેવી મારા ખાસ ઉપકારી ભાવયોગિની પૂ. બા. બ્ર. લીલમબાઈ મ. સ. એ મારામાં અપૂર્વ સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું છે. આ આગમ અનુવાદ ભાવનાના ઉદ્ભાવિકા પૂ. બા. બ્ર. ઉધાબાઈ મ. સ. નું ઝણા મારા અંતરમાં અંકિત છે.

મારા પરમ ઉપકારી ગુરુલ્લભીમૈયા જેઓના હદ્યે મારા માટે સ્નેહની અજસ સરવાણી વહી રહી છે, જેઓએ મને હંમેશાં ઉતામ કાર્યો પ્રતિ પ્રેરી છે, પ્રશંસી છે, મારી હર ભાવનાના સાક્ષી પૂ. બા. બ્ર. શ્રી ભારતીબાઈ મ. સ. (બાપજી)ની મમતાએ મને સંયમની વાત દેખાડી છે, પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ પ્રેરણાદાત્રી એવા મમ સહોદરી અને ગુરુમણિની સ્વ. પૂ. બા. બ્ર. હર્ષિદાબાઈ મ. સ. આદિ સર્વ ગુરુતત્ત્વના શ્રી ચરણે શ્રદ્ધા ભર્યા વંદન !!!

આગમ સંપાદનના અપદક છતાં સર્વ સર્વા આગમ મનીધી પૂ. બા. બ્ર. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ. સા. કે જેઓના પિતૃહદ્યે મારા પ્રતિ હંમેશા પુત્રીવત્ત ભાવના રહી છે. પ્રધાન સંપાદિકા ગુરુલ્લભીમૈયા પૂ. બા. બ્ર. લીલમબાઈ મ. સ. તથા સહસંપાદિકા શુત્તજ્ઞાનના મારા ભૂતપૂર્વ સહાધ્યાયી સાધી શ્રી ડૉ. આરતી અને શ્રી સુભોવિકાજી આદિ સંપાદક મંડળે આ આગમને પારસ સ્પર્શ આપી સો ટચનું સુવર્ણ બનાવ્યું છે. તેઓશ્રીને મારા અહોભાવપૂર્વકના વંદન.

આ ભગીરથ કાર્યમાં મારા ક્ષણેક્ષણના મૂક સાથી, સહયોગી પીઠબળસમા પૂ. બા. બ્ર. પ્રિયદર્શનાબાઈ સ્વામી, શ્રી વિદૃબાઈ મ. અને શ્રી રૂપલબાઈ મ. ને પણ મારા ભાવભર્યા વંદન. આ તકે મારા પરમ હિતસ્વી પૂ. બા. બ્ર. શ્રી ઉર્મિબાઈ સ્વામીના ઉપકારને પણ હદ્યથી વંદુ છું.

ઘાટકોપર હિંગવાલા સ્થા. જૈન સંઘ સંચાલિત શ્રમણી વિદ્યાપીઠના પિતૃવત્સલ મોટા પંડિતજી શ્રીમાન શોભાયંદજી ભારિલ્લ તેમજ નાના પંડિતજી શ્રી રોશનલાલજી જૈન, આ બંને પંડિતોનો જ્ઞાનના ક્ષેત્રે મારી શુંદાંસ્તિ ખોલવામાં મહત્વનો ફળો છે, મારા માટે તેઓશ્રીનો ઉપકાર અવિસમરણીય છે.

જેઓએ અપાર વાતસંખ્ય સહ ઉત્તમ સંસ્કાર તેમજ ધર્મભાવનાના બીજનું મારામાં વાવેતર કર્યું છે એવા માત—તાત સ્વ. શ્રી લીલાવંતીબેન અને સ્વ. શાંતિલાલ મૂળયંદ ટીંબડીયાની યાવત્ જીવન ઋષી છું.

શરૂઆતથી લઈને અંત સુધી મારા કાર્યને વેગ આપવામાં તથા ભાષા દોષને શુદ્ધ કરી સજાવી કરીબદ્ધ કરવામાં સહયોગી સાક્ષર ડૉ. શ્રી રસિકભાઈ મહેતા (જગતુશા—ઘાટકોપર) તથા શ્રી અશોકભાઈ જ્યાંતિલાલ અજમેરા (રાજવાડી—ઘાટકોપર) પ્રતિ અહોભાવની લાગણી અનુભૂતું છું.

આ તબક્કે ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન દ્વારા આગમનું પ્રકાશન કરી રહેલા ભામાશા શ્રી રમણિકભાઈ શાહ, પ્રમુખ શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ તથા મુદ્રક શ્રી નેહલભાઈને મારા હાઇક સાધુવાદ સહ ધન્યવાદ છે.

વૃત્તિકાર આચાર્ય શ્રી મલયગીરિ, યુવાચાર્ય મધુકર મિશ્રીમલજી મ.સા. તથા પૂજ્યવર શ્રી જ્ઞાનમુનિ મ.સા. આદિ પ્રતિ પણ અનુગ્રહિત છું.

આ આગમને ગ્રંથારૂઢ કરવાના યશભાગી શુતાધારોની શુંતભક્તિ અને ગુરુભક્તિને અનેકશઃ અભિનંદન સહ સાધુવાદ.

સર્વ નામી અનામી કૃતજ્ઞનોની સ્નેહ સિક્ત સહાયે આવા ગહન આગમના ભાવોનું યત્કિંચિતું અવગાહન કરી-કરાવી શકી છું; તે સર્વને કૃતજ્ઞભાવે વંદના... અભિવદના !!!

મારી ઇચ્છસ્થતા તથા અલ્પમતિને કારણે જિનાશા વિરલ્લ કંઈપણ લખાણું કે આલેખાણું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિયોગે મિચ્છામિ દુક્કડમું....

—ગુરુપાદ પદ્મરેણુ ભારતશિશુ
સાધી સુધા

૩૨ અસ્વાધ્યાય

શાસ્ત્રના મૂળપાઠ સંબંધી

ક્રમ	વિષય	અસ્વાધ્યાય કાલ
૧	આકાશસંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	એક પ્રહર
૨	આકાશમાંથી મોટો તારો ખરતો દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૩	દિગ્દાહ-કોઈ દિશામાં આગ જેવું દેખાય	બે પ્રહર
૪	આકાલમાં મેઘગર્જના થાય [વર્ષાત્રતુ સિવાય]	એક પ્રહર
૫	આકાલમાં વીજળી ચમકે [વર્ષાત્રતુ સિવાય]	આઠ પ્રહર
૬	આકાશમાં ધોરગર્જના અને કડકા થાય	એક પ્રહર
૭	શુક્લપક્ષની ૧, ૨, ઉની રાત્રિ	જ્યાં સુધી દેખાય ત્યાં સુધી
૮	આકાશમાં વીજળી વગેરેથી યક્ષનું ચિંહ દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૯	કરા પડે	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૦	ધૂમસ	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૧	આકાશ ધૂળ-રજથી આચ્છાદિત થાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૨-૧૩	ઔદ્દરિક શરીર સંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય તિર્યં, મનુષ્યના હાડકાં બળ્યા, ધોવાયા વિના હોય, તિર્યંના લોહી, માંસ ૫૦ હાથ, મનુષ્યના ૧૦૦ હાથ [ફૂટેલા ઈડા હોય તો નણ પ્રહર]	૧૨ વર્ષ દેખાય ત્યાં સુધી
૧૪	મળ-મૂત્રની દુર્ગંધ આવે અથવા દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૫	સ્મરણ ભૂમિ [૧૦૦ હાથની નજીક હોય]	-
૧૬	ચંદ્રગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૮/૧૨ પ્રહર
૧૭	સૂર્યગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૧૨/૧૫ પ્રહર
૧૮	રાજાનું અવસાન થાય તે નગરીમાં	નવા રાજા થાય ત્યાં સુધી
૧૯	યુદ્ધસ્થાનની નિકટ	યુદ્ધ ચાલે ત્યાં સુધી
૨૦	ઉપાશ્રયમાં પંચનિયનું કલેવર ચાર મહોત્સવ-ચાર પ્રતિપદા	જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી
૨૧-૨૮	અષાઢ, આસો, કારતક અને ચૈત્રની પૂર્ણિમા અને ત્યાર પછીની એકમ	સંપૂર્ણ દિવસ-રાત્રિ
૨૯-૩૨	સવાર, સાંજ, મધ્યાળ અને અર્ધરાત્રિ.	એક મુહૂર્ત

[નોંધ :— પરંપરા અનુસાર ભાદરવા સુદુર પૂનમ અને વદ એકમના દિવસે પણ અસ્વાધ્યાય મનાય છે.
તેની ગણના કરતાં ઉછ અસ્વાધ્યાય થાય છે.]

ઇદું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ વ્યુત્કાંતિ પદ છે.

વ્યુત્કાંતિ – વિ + ઉત્ + કાંતિ = વ્યુત્કાંતિ. વ્યુત્કાંતિ એટલે ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તના, ઉત્પન્ન થવું અને આયુષ્યનું પૂર્ણ થવું. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યાદિ ગતિમાં આવવારૂપ આગતિ અને મનુષ્યાદિ ગતિમાંથી નીકળી અન્યત્ર જવારૂપ ગતિ; આ બંનેનો સમાવેશ વ્યુત્કાંતિ શબ્દમાં થાય છે.

પ્રસ્તુત પદમાં ચર્ચિત વિષયોમાં જીવોની ગતાગત એ મુખ્ય વિષય છે. આ પદમાં વર્ણિત વિષયોના આઠ દ્વાર છે. તે દ્વારોનો નામોદલેખ પ્રથમ સૂત્ર (ગાથા)માં છે.

(૧) દ્વારદ્વાર – સામાન્યરૂપે ચારે ગતિની અપેક્ષાએ જીવોના ઉપપાત અને ઉદ્વર્તનાનો વિરહકાલ બાર મુહૂર્તનો છે. (૨) ચતુર્વિશત્તિ દ્વાર – જીવોના પ્રભેદ સહિતનો ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનાનો વિરહકાલ મુખ્યત્વે ચોવીસ મુહૂર્તનો છે. (૩) સાન્તર દ્વાર – ૨૪ દંડકના જીવોમાં સાન્તર અને નિરંતર ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન થાય છે. (૪) એક સમય દ્વાર – એક સમયમાં કેટલા જીવોની ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તના થાય છે, તેનું કથન છે.

(૫) કત્તો દ્વાર – જીવ ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે? (૬) ઉદ્વર્તના દ્વાર – જીવ વર્તમાન ભવમાંથી મૃત્યુ પામી ક્યા ભવમાં જાય છે? (૭) પારભવિકાયુષ્ય દ્વાર – આગામી ભવનું આયુષ્ય જીવ વર્તમાન ભવમાં ક્યારે બાંધે છે? (૮) આકર્ષ દ્વાર – આયુષ્ય બંધના પ્રકાર, કેટલા આકર્ષોમાં જીવ, ગતિ, જીતિ આદિ નામ વિશિષ્ટ આયુષ્ય કર્મ બાંધે છે? તથા ન્યૂનાધિક આકર્ષોવાળા આયુષ્યબંધક જીવોના અલ્પ-બહુત્વની વિચારણા કરવામાં આવી છે.

આ રીતે આ પદમાં જીવોની ઉત્પત્તિ અને મરણના વિરહકાલનું જીવોની આગતિ અને ગતિનું અને વિવિધ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થવા માટે આયુષ્યબંધ, આયુષ્યબંધકાલ વગેરે વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે.

પ્રસ્તુત પદના કત્તો દ્વારમાં જીવના જે ભેદોના આધારે આગતિ-ગતિનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે, તેની સંખ્યા ૧૧૦ થાય છે. સૂત્રપાઠમાં સંખ્યાની ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ નથી, ત્યાં તો માત્ર જીવના ભેદ જ બતાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સમજવા અને યાદ રાખવાની સુગમતા માટે આચાર્યોએ વર્ણનના આધારે જીવોના ભેદોની સંખ્યાઓનું સંકલન કર્યું છે.

થોકડાઓમાં જીવના પદ્દતિ ભેદના આધારે જીવોની આગતિ અને ગતિ બતાવવામાં આવી છે તે તે થોકડા ગતાગતના નામે પ્રસિદ્ધ છે.

છદું પદ : વ્યુત્કાન્તિ

વિષય સૂચક આઠ દ્વારો :-

૧

બારસ ચउવીસાઇં, સઅંતરં એગસમય કતો ય ।
ઉવ્વદૃણ પરભવિયાઉં ચ, અદ્વેવ આગરિસા ॥૧॥

ગાથાર્થ— (૧) દ્વાદશ (બાર) (૨) ચોવીશ (૩) સાન્તર (અંતર સહિત) (૪) એક સમય, (૫) ક્યાંથી ? (૬) ઉદ્વર્તના (૭) પરભવ સંબંધી આયુષ્ય અને (૮) આઠ આકર્ષ, આ આઠ વિષય નિરૂપક દ્વાર છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્ર(ગાથા)માં આ પદના વર્ણિત સમસ્ત વિષયોના નિરૂપક આઠ દ્વારોનું સંકલન છે.

(૧) દ્વાદશ— આ દ્વારમાં ચાર ગતિના જીવોના ઉપપાત અને ઉદ્વર્તનાના અર્થાત્ જન્મ અને મરણના વિરહકાલનું કથન છે. તેનો વિરહકાલ બાર મુહૂર્તનો હોવાથી આ દ્વારનું નામ ‘દ્વાદશ’ છે.

(૨) ચોવીસ— આ દ્વારમાં ૨૪ દંડકના જીવોના વિરહકાલનું નિરૂપણ છે. તેમાં સહુ પ્રથમ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નારકીઓના વિરહનું કથન છે. તેનો વિરહ ૨૪ મુહૂર્તનો હોવાથી આ દ્વારનું નામ ‘ચોવીસ’ છે.

(૩) સાન્તર— સાન્તર કે નિરન્તર ઉત્પન્ન થતાં ચોવીસ દંડકના જીવોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે, તેથી તેનું નામ ‘સાન્તર દ્વાર’ છે.

(૪) એક સમય— આ દ્વારમાં એક સમયમાં ઉત્પન્ન થતાં ૨૪ દંડકના જીવોની સંખ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ છે. તેથી તેનું નામ ‘એક સમય’ છે.

(૫) કતો — આ દ્વારમાં ૨૪ દંડકના જીવોની ઉત્પત્તિ-ક્યાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય ? અર્થાત્ આગતિનું વિસ્તૃત વર્ણન છે, તેથી તેનું નામ ‘કતો દ્વાર’ છે.

(૬) ઉદ્વર્તના— આ દ્વારમાં ૨૪ દંડકના જીવો મૃત્યુ પામીને જ્યાં જ્યાં છે, તે ગતિનું પ્રતિપાદન છે, તેથી તેનું નામ ‘ઉદ્વર્તના’ છે.

(૭) પરભવ આયુષ્ય— આ દ્વારમાં પરભવના આયુષ્યના બંધકાલને સમજાવ્યો છે, તેથી તેનું નામ ‘પરભવાયુષ્ય’ છે.

(૮) આઠ આકર્ષ—આ દ્વારમાં આયુષ્યબંધ સમયના આકર્ષાનું(આયુ બંધ માટે કર્મપુદ્ગલ ગ્રહણ-ખેચવા અને બાંધવાની પ્રક્રિયાનું) નિરૂપણ છે, તેથી તેનું નામ ‘આકર્ષ’ છે.

(૯) દ્વાદશ દ્વાર : ચાર ગતિમાં ઉત્પત્તિ અને મરણનો વિરહકાળ :-

૨ ણિરયગઈણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણેણ
એણ સમયં, ઉક્કોસેણ બારસ મુહૃત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નરકગતિમાં ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ !

જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો ઉત્પત્તિનો વિરહકાળ છે.

૩ તિરિયગ્રી ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તિર્યંચગતિમાં ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેની ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે.

૪ મણુયગ્રી ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યગતિમાં ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેની ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે.

૫ દેવગ્રી ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! દેવગતિમાં ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેની ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે.

૬ સિદ્ધગ્રી ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા સિજ્જણયાએ પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ છ્યમાસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સિદ્ધગતિમાં સિદ્ધ થવાનો વિરહ કાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો વિરહકાલ છે.

૭ ણિરયગ્રી ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવ્વદૃણાએ પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નરકગતિમાં મરણનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેના મરણનો વિરહકાલ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે.

૮ તિરિયગ્રી ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવ્વદૃણાએ પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તિર્યંચગતિમાં મરણનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેના મરણનો વિરહકાલ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે.

૯ મણુયગ્રી ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવ્વદૃણાએ પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યગતિમાં મરણનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેના મરણનો વિરહકાલ જધન્ય એક સમય ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે.

૧૦ દેવગર્હણ ભંતો ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવ્વદૃણાએ પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણેણં એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ મુહૂત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! દેવગતિમાં મરણનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેના મરણનો વિરહકાલ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં નરકાદિ ચાર ગતિ અને પાંચમી સિદ્ધગતિના જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પત્તિ સંબંધી વિરહકાળનું તથા સિદ્ધગતિને છોડી ચાર ગતિના મરણ સંબંધી વિરહકાળનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ સંસારમાં અનંત જીવો પરિભ્રમણ કરી રહ્યા છે. તે જીવોના જન્મ-મરણ ચારે ગતિમાં ચાલુ હોય જ છે. તેમ છ્ટાં ક્યારેક એવો સમય આવે કે જ્યારે તે તે ગતિમાં એક પણ જીવ જન્મ કે મરણ પામતા ન હોય. જે સમયે એક પણ જીવનું જન્મ મરણ ન હોય, તે કાલને વિરહકાલ કહે છે. જન્મના વિરહકાલને ઉપપાત વિરહકાલ અને મૃત્યુના વિરહકાલને ઉદ્વર્તના વિરહકાલ કહે છે.

ઉપપાત વિરહકાલ :- તે-તે ગતિમાં જેટલા સમય સુધી એક પણ નવો જીવ જન્મ ધારણ ન કરે; તેટલા સમયને તે-તે ગતિનો ઉપપાત વિરહકાળ કહે છે. નરકગતિ વિરહકાલ— જેટલા સમય સુધી સમુચ્ચયય નરકગતિમાં— સાતે નરકમાંથી કોઈ પણ નરકમાં નવા નૈરયિકનો જન્મ ન થાય, તેટલા કાલને નરકગતિનો ઉપપાત વિરહકાળ કહે છે. નરકાદિ ચારે ય ગતિઓનો ઓછામાં ઓછો ઉપપાત વિરહકાળ એક સમય અને વધુમાં વધુ બાર મુહૂર્તનો છે અર્થાતું બાર મુહૂર્ત સુધી નરકગતિમાં એક પણ નવો નારકી ઉત્પન્ન થતો નથી. બાર મુહૂર્ત પછી સાત નરકમાંથી કોઈ પણ નરકમાં એક કે અનેક જીવો અવશ્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

તિર્યંચગતિ વિરહકાલ— તિર્યંચગતિમાં પાંચ સ્થાવર જીવોમાં નિરંતર જન્મ-મરણ થયા જ કરે છે. તેથી ત્યાં જન્મ-મરણનો વિરહ નથી. પરંતુ સૂત્રકારે તિર્યંચગતિમાં બાર મુહૂર્તનો વિરહકાલ કહ્યો છે, તે અન્ય ગતિમાંથી તિર્યંચગતિમાં થતાં જન્મ-મરણની અપેક્ષાએ કહ્યો છે અર્થાતું ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્ત સુધી અન્ય ત્રણ ગતિનો એક પણ જીવ તિર્યંચ ગતિમાં જન્મ ધારણ કરતો નથી. આ રીતે મનુષ્ય અને દેવગતિમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો વિરહકાલ ગતિનો અપેક્ષાએ છે. સિદ્ધગતિનો ઉપપાત વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો છે. છ માસ પછી કોઈ પણ એક જીવ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે સમુચ્ચય ચારે ગતિનો ઉપપાત વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે અને સિદ્ધગતિમાં છ માસનો છે.

ઉદ્વર્તના વિરહકાળ :- ઉદ્વર્તના એટલે નરકાદિ ગતિમાંથી નીકળવું. જેટલા સમય સુધી નારકાદિ જીવો પોત-પોતાની ગતિમાંથી મૃત્યુ પામીને ન નીકળે, તેટલા કાળને ઉદ્વર્તના વિરહકાળ કહે છે. ઉદ્વર્તના વિરહકાળ પણ ઉપપાત વિરહકાળની જેમ જ ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો હોય છે.

ક્યારેક ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્ત સુધી સાત નરકમાંથી એક પણ નૈરયિકનું મૃત્યુ થતું નથી. તિર્યંચ ગતિમાં પણ ક્યારેક બાર મુહૂર્ત સુધી તિર્યંચગતિનો એક પણ જીવ મૃત્યુ પામીને અન્ય ગતિમાં જતો નથી. તેથી તિર્યંચગતિનો ઉદ્વર્તના વિરહકાલ બાર મુહૂર્તનો છે. તે જ રીતે મનુષ્ય અને દેવગતિનો પણ બાર-બાર મુહૂર્તનો ઉદ્વર્તના વિરહકાલ છે.

સિદ્ધોની સ્થિતિ સાચિ અનંતકાલની છે, તેથી સિદ્ધગતિમાં ઉદ્વર્તના નથી અને તેનો વિરહકાળ પણ નથી. સિદ્ધજીવ સદાકાળ સિદ્ધ જ રહે છે.

(૨) ચતુર્વિંશતિ દ્વારા : ૨૪ દંડકમાં ઉત્પત્તિ-મરણનો વિરહકાલ :-

૧૧ રયણપ્પભા-પુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કેવઝયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણું પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણું એગં સમયં, ઉકકોસેણું ચઉચ્વીસં મુહુત્તા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ઉપપાત-ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેની ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્તનો છે.

૧૨ સકકરપ્પભા-પુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કેવઝયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણું પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણું એગં સમયં, ઉકકોસેણું સત્ત રાઝંદિયાણિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શર્કરપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સાત રાત્રિ-દિવસનો છે.

૧૩ વાલુયપ્પભા-પુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કેવઝયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણું પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણું એગં સમયં, ઉકકોસેણું અદ્વ્યમાસં !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અર્દ્ધમાસ-૧૫ અહોરાત્રિનો છે.

૧૪ પંકપ્પભા-પુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કેવઝયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણું પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણું એગં સમયં, ઉકકોસેણું માસં !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંકપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ એક માસનો છે.

૧૫ ધૂમપ્પભા-પુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કેવઝયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણું પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણું એગં સમયં, ઉકકોસેણું દો માસા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બે માસનો છે.

૧૬ તમા-પુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કેવઝયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણું પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણું એગં સમયં, ઉકકોસેણું ચત્તારિ માસા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તમાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસનો છે.

૧૭ અહેસત્તમા-પુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કેવઝયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણું પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણું એગં સમયં, ઉકકોસેણું છમ્માસા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તમસત્તમા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો છે.

૧૮ અસુરકુમારા ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણં પણ્ણત્તા ? ગોયમા !
જહણેણં એં સમયં, ઉકકોસેણ ચડવ્ખીસં મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અસુરકુમાર દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ચોવીશ મુહૂર્તનો છે.

૧૯ ણાગકુમારા ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણં પણ્ણત્તા ? ગોયમા !
જહણેણં એં સમયં, ઉકકોસેણ ચડવ્ખીસં મુહુત્તા ।

એવં સુવણ્ણકુમારાણં વિજ્જુકુમારાણં અગિકુમારાણં દીવકુમારાણં ઉદહિકુમારાણં
દિસાકુમારાણં વાઉકુમારાણં થળિયકુમારાણ ય પત્તેયં પત્તેયં જહણેણં એં સમયં, ઉકકોસેણ
ચડવ્ખીસં મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નાગકુમાર દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ મુહૂર્તનો છે.

આ જ રીતે સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અણિકુમાર, દીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિશાકુમાર, વાયુકુમાર
અને સતનિતકુમાર દેવોમાં પ્રત્યેકનો ઉપપાત વિરહકાળ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીશ મુહૂર્તનો
હોય છે.

૨૦ પુઢવિકાઇયા ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણં પણ્ણત્તા ? ગોયમા !
અણુસમયમવિરહિયં ઉવવાએણં પણ્ણત્તા ।

એવં આઉકાઇયાણ વિ તેઉકાઇયાણ વિ વાઉકાઇયાણ વિ વણસ્પિકાઇયાણ વિ
અણુસમયં અવિરહિયા ઉવવાએણં પણ્ણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે જીવો પ્રતિસમય અવિરહિત ઉપપાતવાળા હોય છે અર્થાત્ તેનો ઉપપાત નિરંતર થતો જ રહે છે.

આ રીતે અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવો પણ અવિરહિત
ઉપપાતવાળા છે અર્થાત્ પાંચે સ્થાવરમાં નિરંતર જન્મ થાય છે.

૨૧ બેઝંદિયા ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણેણં
એં સમયં, ઉકકોસેણ અંતોમુહુત્તા । એવં તેઝંદિય-ચડરિંદિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! બેઈન્દ્રિય જીવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય
એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તનો છે. તે જ રીતે તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિયના ઉપપાત વિરહકાળના
વિષયમાં સમજ લેવું જોઈએ.

૨૨ સમુચ્છીમ-પંચેદિય-તિરિક્ખજોળિયા ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણં
પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણેણં એં સમયં, ઉકકોસેણ અંતોમુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! સંમૂચ્છીમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિક જીવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો

છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તનો છે.

૨૩ ગબ્ભવકંતિયં-ચેદિયતિરિક્ખજોળિયા ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ મુહૂર્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન્ ! ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે.

૨૪ સમુચ્છીમળુસ્સા ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ ચઉચ્વીસં મુહૂર્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છીમ મનુષ્યોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ મુહૂર્તનો છે.

૨૫ ગબ્ભવકંતિયમળુસ્સાણ ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ મુહૂર્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્તનો છે.

૨૬ વાણમંતરાણ ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં ઉકકોસેણ ચઉચ્વીસં મુહૂર્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન્ ! વાણવંતર દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ મુહૂર્તનો છે.

૨૭ જોઇસિયાણ ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ ચઉચ્વીસં મુહૂર્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન્ ! જ્યોતિષી દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ મુહૂર્તનો છે.

૨૮ સોહમ્મે કપ્પે દેવા ણં ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ ચઉચ્વીસં મુહૂર્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ મુહૂર્તનો છે.

૨૯ ઈસાણે કપ્પે દેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ ચઉચ્વીસં મુહૂર્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન્ ! ઈશાન કલ્પના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ મુહૂર્તનો હોય છે.

૩૦ સણ્ણકુમારદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ ણવ રાઝંદિયાઇં વીસા ય મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! સનત્કુમાર દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ નવ રાત્રિ-દિવસ અને વીસ મુહૂર્તનો છે.

૩૧ માહિંદરદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ બારસ રાઝંદિયાઇં દસ મુહુત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાળ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બાર રાત્રિ-દિવસ અને દસ મુહૂર્તનો છે.

૩૨ બંભલોએ દેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ અદ્ધતેવીસં રાઝંદિયાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! ખ્રિસ્ત દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ સાડા બાવીસ રાત્રિ-દિવસનો છે.

૩૩ લંતગદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ પણતાલીસં રાઝંદિયાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! લાંતક દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ પીસ્તાલીસ રાત્રિ-દિવસનો છે.

૩૪ મહાસુકકદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ અસીં રાઝંદિયાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! મહાશુક દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૮૦ રાત્રિ-દિવસનો છે.

૩૫ સહસ્રારદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એં સમયં ઉકકોસેણ રાઝંદિયસયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! સહસ્રાર દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાળ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦ રાત્રિ-દિવસનો છે.

૩૬ આણયદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જા માસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! આનત દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા માસનો છે.

૩૭ પાણયદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જા માસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પ્રાણત દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા માસનો છે.

૩૮ આરણદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જા વાસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! આરણ દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષોનો છે.

૩૯ અચ્ચુયદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જા વાસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અચ્ચુયત દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષોનો છે.

૪૦ હેટ્ટિમગેવેજ્જગદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જાઇં વાસસતાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અધસ્તન ગ્રૈવેયકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા સો વર્ષોનો છે.

૪૧ મજ્જિમગેવેજ્જગદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જાઇં વાસસહસ્સાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! મધ્યમ ગ્રૈવેયકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા હજાર વર્ષોનો છે.

૪૨ ઉવરિમગેવેજ્જગદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ સંખિજ્જાઇં વાસસયસહસ્સાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ઉપરિતન ગ્રૈવેયકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા લાખ વર્ષોનો છે.

૪૩ વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ અસંખેજ્જાં કાલં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! વિજય, વેજયન્ત, જયંત અને અપરાજિત દેવલોકના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલનો છે.

૪૪ સવ્વદુસિદ્ધગદેવા ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવવાએણ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણેણ એં સમયં, ઉકકોસેણ પલિઓવમસ્સ સંખેજ્જાઇભાગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોનો ઉપપાત વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર—

હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગનો છે.

૪૫ સિદ્ધા ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા સિજ્જણયાએ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એણ સમયં, ઉકકોસેણ છ્યમાસા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! સિદ્ધ જીવોનો સિદ્ધ થવાનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો છે.

૪૬ રયણપ્યભાપુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કેવિયં કાલં વિરહિયા ઉવ્વદૃણાએ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ એણ સમયં, ઉકકોસેણ ચઉવ્વીસં મુહૂત્તા !

એવં સિદ્ધવજ્જા ઉવ્વદૃણા વિ ભાળિયવ્વા જાવ અણુત્તરોવવાઇય તિ । ણવરં જોઇસિયવેમાળિએસુ ચયણં તિ અભિલાચો કાયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ઉદ્વર્તના-મરણનો વિરહકાલ કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ મુહૂર્તનો છે.

જે રીતે ઉપપાત વિરહનું કથન કર્યું છે, તે જ રીતે સિદ્ધોને છોડી અનુત્તરોપપાતિક દેવો સુધી ઉદ્વર્તના વિરહકાલ પણ કહેવો જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જ્યોતિષ્ક અને વैમાનિક દેવોના નિરૂપણમાં ઉદ્વર્તનાના સ્થાને ‘ચ્યવન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના જીવોના જન્મ-મરણના વિરહકાલની પ્રતુપણા કરવામાં આવી છે.

પ્રથમ નરક પૃથ્વી અને સમુચ્ચય નરકગતિનો ઉપપાત વિરહકાલ :- પ્રથમ રત્નપ્રભા નરક પૃથ્વીનો ઉપપાત વિરહકાલ ૨૪ મુહૂર્તનો છે અને સમુચ્ચય નરકગતિનો ઉપપાત વિરહકાલ બાર મુહૂર્તનો છે. સમુચ્ચય નરકગતિમાં સાતે નરકના નૈરયિકોનો સમાવેશ થાય છે. તેથી તેનો ઉપપાત વિરહકાલ પ્રથમ નરક પૃથ્વી કરતાં અલ્ય સમયનો છે.

યથા- કોઈ શાળામાં ૮ દિવસ પ્રવેશ નિર્ષેધ કરવામાં આવ્યો હોય, તો આઠ દિવસ સુધી એક પણ વર્ગમાં એક પણ બાળકને પ્રવેશ મળતો નથી. તે જ શાળાના પ્રથમ વર્ગમાં પંદર દિવસનો પ્રવેશ નિર્ષેધ હોય તો પંદર દિવસ સુધી પ્રથમ વર્ગમાં પ્રવેશ ન મળો પરંતુ આઠ દિવસ પછી અન્ય વર્ગમાં પ્રવેશ મળો છે.

તે જ રીતે બાર મુહૂર્ત સુધી સાત નરકમાંથી કોઈ પણ નરકમાં જન્મ થતો નથી, પરંતુ બાર મુહૂર્ત પછી બીજી, ત્રીજી આદિ કોઈ પણ નરકમાં નવા જીવોનો જન્મ થાય છે. આ રીતે એક નરક પૃથ્વીના ઉપપાત વિરહકાલથી સમુચ્ચય નરકગતિનો ઉપપાત વિરહકાલ અલ્ય સમયનો છે.

જોઇસવેમાળિએસુ ચયણં :- જ્યોતિષ્ક અને વैમાનિક આ બંને પ્રકારના દેવોના મૃત્યુ માટે ‘ચ્યવન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ચ્યવનનો અર્થ છે નીચે આવવું. જ્યોતિષ્ક દેવો તિરછાલોકની આપણી આ પૃથ્વીથી ઉપર છે અને વैમાનિક દેવો ઊર્ધ્વલોકમાં છે. ત્યાં રહેલા તે દેવો મૃત્યુ પામી તિરછાલોકમાં મનુષ્ય કુતીર્યા પંચેન્દ્રિયપણો જન્મ ધારણ કરે છે. તે દેવો પોતાના સ્થાનથી (ઉપરથી) નીચે આવે છે, તેથી તેના મૃત્યુને શાસ્ત્રકાર ચ્યવન કહે છે.

૨૪ દંડકના જીવની ઉત્પત્તિ અને મરણ સંખ્યા તથા વિરહકાલ :—

જીવ પ્રકાર	જીવન્ય વિરહકાળ	ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ	જીવન્ય ઉત્પત્તિ સંખ્યા	ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પત્તિ સંખ્યા
સમુચ્ચયય નરક ગતિ	એક સમય	૧૨ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
સમુચ્ચયય તિર્યંગ ગતિ	એક સમય	૧૨ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અનંત
સમુચ્ચયય મનુષ્ય ગતિ	એક સમય	૧૨ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
સમુચ્ચયય દેવ ગતિ	એક સમય	૧૨ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
સિદ્ધ ગતિ	એક સમય	૭ માસ	એક, બે કે ત્રણ	૧૦૮
પ્રથમ નરક પૃથ્વી	એક સમય	૨૪ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
બીજી નરક પૃથ્વી	એક સમય	૭ અહોરાત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
ત્રીજી નરક પૃથ્વી	એક સમય	૧૫ અહોરાત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
ચોથી નરક પૃથ્વી	એક સમય	૧ માસ	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
પાંચમી નરક પૃથ્વી	એક સમય	૨ માસ	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
છીંઠી નરક પૃથ્વી	એક સમય	૪ માસ	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
સાતમી પૃથ્વી	એક સમય	૬ માસ	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષીદેવ	એક સમય	૨૪ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
પહેલો-બીજો દેવલોક	એક સમય	૨૪ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
ત્રીજો દેવલોક	એક સમય	૮ દિવસ ૨૦ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
ચોથો દેવલોક	એક સમય	૧૨ દિવસ ૧૦ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
પાંચમો દેવલોક	એક સમય	૨૨૨ દિવસ	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
છીંઠો દેવલોક	એક સમય	૪૫ અહોરાત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
સાતમો દેવલોક	એક સમય	૮૦ અહોરાત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
આઠમો દેવલોક	એક સમય	૧૦૦ અહોરાત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
નવમો-દસમો દેવલોક	એક સમય	સંખ્યાતમાસ	એક, બે કે ત્રણ	સંખ્યાત
અગિયારમો-બારમો દેવલોક	એક સમય	સંખ્યાતાવર્ષ	એક, બે કે ત્રણ	સંખ્યાત
એક થી ત્રણ ગ્રૈવેયક	એક સમય	સંખ્યાતા ૧૦૦ વર્ષ	એક, બે કે ત્રણ	સંખ્યાત
ચારથી છ ગ્રૈવેયક	એક સમય	સંખ્યાતા ૧૦૦૦ વર્ષ	એક, બે કે ત્રણ	સંખ્યાત
સાત થી નવ ગ્રૈવેયક	એક સમય	સંખ્યાતા લાખ વર્ષ	એક, બે કે ત્રણ	સંખ્યાત
ચાર અનુત્તર વિમાન	એક સમય	અસંખ્યાત કાળ	એક, બે કે ત્રણ	સંખ્યાત
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન	એક સમય	પદ્ધયનો અસંખ્યાતમો	એક, બે કે ત્રણ	સંખ્યાત

ભાગ

જીવ પ્રકાર	જીવન્ય વિરહકાળ	ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ	જીવન્ય ઉત્પત્તિ સંખ્યા	ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પત્તિ સંખ્યા
ચાર સ્થાવર	નથી	નથી	-	નિરંતર અસંખ્યાત
વનસ્પતિકાય	નથી	નથી	-	નિરંતર અનંત
ઉવિકલેં, અસંશી તિર્યચ પંચેં	એક સમય	અંતમુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	એક સમય	૧૨ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
સંમૂહીકૃત મનુષ્ય	એક સમય	૨૪ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	અસંખ્યાત
ગર્ભજ મનુષ્ય	એક સમય	૧૨ મુહૂર્ત	એક, બે કે ત્રણ	સંખ્યાત

★ આહીં ઉત્પત્તિ અને મરણની જીવન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા એક સમયની અપેક્ષાએ છે.

(3) સાન્તર દ્વાર :-

જીવોની સાન્તર-નિરંતર ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન :-

૪૭ એરાયા ણ ભંતે ! કિં સંતરં ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! નૈરયિકો સાન્તર ઉત્પન્ન થાય છે કે નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સાન્તર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૪૮ તિરિક્ખજોળિયા ણ ભંતે ! કિં સંતરં ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! તિર્યચયોનિકો શું સાંતર ઉત્પન્ન થાય છે કે નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સાન્તર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૪૯ મણુસ્સા ણ ભંતે ! કિં સંતરં ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! મનુષ્યો શું સાંતર ઉત્પન્ન થાય છે કે નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સાંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૫૦ દેવા ણ ભંતે ! કિં સંતરં ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! દેવો શું સાંતર ઉત્પન્ન થાય છે કે નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સાંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૫૧ રયણપ્યભાપુઢવિણેરાયા ણ ભંતે ! કિં સંતરં ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ । એવં જાવ અહેસત્તમાએ સંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતરં પિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો સાંતર ઉત્પન્ન થાય છે કે નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ રીતે સાતમી નરક પૃથ્વી સુધીના નૈરયિકો સાંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૫૨ અસુરકુમારા ણ ભંતે ! દેવા કિં સંતર ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંતર પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર પિ ઉવવજ્જંતિ । એવં જાવ થળિયકુમારા સંતર પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર પિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસુરકુમાર દેવો શું સાંતર ઉત્પન્ન થાય છે કે નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે સત્તનિતકુમાર દેવો સુધી સાંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૫૩ પુઢવિકાઇયા ણ ભંતે ! કિં સંતર ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ણો સંતર ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર ઉવવજ્જંતિ । એવં જાવ વણસ્પસ્ટકાઇયા ણો સંતર ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો શું સાંતર ઉત્પન્ન થાય છે કે નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાંતર ઉત્પન્ન થતા નથી, પરંતુ નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ રીતે વનસ્પતિકાયિક સુધીના જીવો સાંતર ઉત્પન્ન થતા નથી, પરંતુ નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે.

૫૪ બેંદિયા ણ ભંતે ! કિં સંતર ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંતર પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર પિ ઉવવજ્જંતિ । એવં જાવ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય જીવો શું સાંતર ઉત્પન્ન થાય છે કે નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ રીતે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિકો સુધી જાણવું જોઈએ.

૫૫ મણુસ્સા ણ ભંતે ! કિં સંતર ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંતર પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર પિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મનુષ્યો શું સાંતર ઉત્પન્ન થાય છે કે નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૫૬ એવં વાણમંતરા જોઇસિયા સોહમ્મર્દિસાણ-સણ્ણકુમાર-માહિંદ-બંભલોયલંતગ-મહાસુક્ક સહસ્રાર-આણય-પાણય-આરણ-અચ્ચુય-હેદ્વિમગેવેજજગ-મજ્જિમગેવેજજગ-ઉવરિમગેવેજજગ-વિજયવેજયંત-જયંત-અપરાજિતસવ્વદુસિદ્ધદેવા ય સંતર પિ ઉવવજ્જંતિ, ણિરંતર પિ ઉવવજ્જંતિ।

ભાવાર્થ :- આ જ રીતે વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી તથા સૌધર્મ, ઈશાન, સનતકુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આણત, પ્રાણત, આરણ, અર્યુત, અધસ્તન ગ્રૈવેયક, મધ્યમ ગ્રૈવેયક, ઉપરિતન ગ્રૈવેયક, વિજય, વેજયન્ત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધદેવો સાંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરંતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૫૭ સિદ્ધા ણં ભંતે ! કિં સંતરં સિજ્જંતિ, ણિરંતરં સિજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંતરં પિ સિજ્જંતિ, ણિરંતરં પિ સિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સિદ્ધો શું સાંતર સિદ્ધ થાય છે કે નિરંતર સિદ્ધ થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાંતર પણ સિદ્ધ થાય છે અને નિરંતર પણ સિદ્ધ થાય છે.

૫૮ ણેરઇયા ણં ભંતે ! કિં સંતરં ઉવ્વદૃંતિ, ણિરંતરં ઉવ્વદૃંતિ ? ગોયમા ! સંતરં પિ ઉવ્વદૃંતિ, ણિરંતરં પિ ઉવ્વદૃંતિ ।

એવં જહા ઉવવાઓ ભળિઓ તહા ઉવ્વદૃણ વિ સિદ્ધવજ્જા ભાળિયવ્વા જાવ વેમાળિયા । ણવરં જોઇસિય વેમાળિએસુ ચયણં તિ અભિલાબો કાયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નૈરયિકો સાંતર ઉદ્વર્તન પામે છે કે નિરંતર ઉદ્વર્તન પામે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાંતર પણ ઉદ્વર્તન પામે છે અને નિરંતર પણ ઉદ્વર્તન પામે છે.

આ રીતે જેમ ઉત્પત્તિના વિષયમાં કથન કર્યું છે, તેમજ સિદ્ધોને છોડીને શેષ વૈમાનિક સુધીના સર્વ જીવો સંબંધી ઉદ્વર્તનાના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો માટે ‘ચ્યવન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચોવીસ દંડકના જીવો અને સિદ્ધોની સાંતર અને નિરંતર ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનાની પ્રરૂપણા છે.

સાંતર-નિરંતર :- — વ્યવધાન સહિત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય, તેને સાંતર ઉત્પત્તિ કહે છે. યથા— પ્રથમ સમયે કોઈ જીવ જન્મ પામે પછી ૨,૩,૪ આદિ સમયમાં એક પણ જીવ તે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન ન થાય અને ત્યાર પછી પુનઃ ઉત્પન્ન થાય તો તે સાંતર ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. પ્રતિસમય, લગાતાર, સમય માત્રના વ્યવધાન વિના, જીવોની ઉત્પત્તિ થાય, તેને નિરંતર ઉત્પત્તિ કહે છે.

પાંચ સ્થાવરોમાં નિરંતર ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન થથા કરે છે. શેષ સર્વ સ્થાનોમાં જીવોની ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તના સાંતર પણ થાય છે અને નિરંતર પણ થાય છે.

(૪) એક સમય ઢાર : એક સમયમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનની સંખ્યા :-

૫૯ ણેરઇયા ણં ભંતે ! એગસમએણ કેવઇયા ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એગો વા દો વા તિણિ વા, ઉકકોસેણ સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા ઉવજ્જંતિ । એવં જાવ અહેસત્તમાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! એક સમયમાં કેટલા નૈરયિકો ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક, બે, ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા નૈરયિકો ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ રીતે યાવત્ સાત નરક પૃથ્વી સુધી જાણવું જોઈએ.

૬૦ અસુરકુમારા ણં ભંતે ! એગસમએણ કેવઇયા ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકો વા દો વા તિણિ વા ઉકકોસેણ સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા । એવં ણાગકુમારા જાવ થળિયકુમારા વિ ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! એક સમયમાં કેટલા અસુરકુમાર દેવો ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક, બે, ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા અસુરકુમાર દેવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ રીતે નાગકુમારથી લઈ સ્તનિતકુમાર દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૬૧ પુઢવિકાઇયા ણ ભંતે ! એગસમએણ કેવઇયા ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! અણુસમયં અવિરહિયં અસંખેજ્જા ઉવવજ્જંતિ । એવં જાવ વાઉકાઇયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! એક સમયમાં કેટલા પૃથ્વીકાયિક જીવો ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પ્રતિસમય, વિરહ વિના(અંતર વિના) અસંખ્યાત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે વાયુકાયિક જીવો સુધી કહેવું જોઈએ.

૬૨ વણસ્સિકાઇયા ણ ભંતે ! એગસમએણ કેવઇયા ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સદ્ગાણુવવાયં પડુચ્ચ અણુસમયં અવિરહિયા અણંતા ઉવવજ્જંતિ ? પરદ્વાણુવવાયં પડુચ્ચ અણુસમયં અવિરહિયા અસંખેજ્જા ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! એક સમયમાં કેટલા વનસ્પતિકાયિક જીવો ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સ્વસ્થાનમાં (વનસ્પતિકાયિકમાંથી વનસ્પતિકાયિકમાં) ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રતિસમય નિરંતર અનંત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તથા પરસ્થાનમાંથી (ચાર સ્થવારમાંથી વનસ્પતિકાયમાં) ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રતિસમય નિરંતર અસંખ્યાતા વનસ્પતિ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે.

૬૩ બેઝિદિયા ણ ભંતે ! એગસમએણ કેવઇયા ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! જહણેણં એગો વા દો વા તિણિ વા ઉક્કોસેણ સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા ।

એવં તેઝિદિયા ચરુરિદિયા સમુચ્છિમપંચદિયતિરિક્ખજોળિયા ગબ્ભવકકંતિય-પંચદિય-તિરિક્ખજોળિયા સમુચ્છિમમણુસા વાણમંતસ-જોઇસિયસોહમ્મીસાણ-સણંકુમારસ્માહિંદ-બંભલોય-લંતગ-મહાસુક્ક-સહસ્રારકપ્પદેવા, એએ જહા ણેરઇયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! એક સમયમાં કેટલા બેઈન્દ્રિય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક, બે, ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા બેઈન્દ્રિય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે.

આ જ રીતે તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, સંભૂચ્છીભ-અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય સંભૂચ્છીભ મનુષ્ય, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી, સૌધર્મ, ઈશાન, સનતકુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પના દેવો સુધીની પ્રરૂપણા નેરયિકોની સમાન જાણવી જોઈએ અર્થાત્ તે જીવો જધન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા ઉત્પન્ન થાય છે.

૬૪ ગબ્ભવકકંતિયમણુસ-આણય-પાણય-આરણ-અચ્ચુય-ગેવજ્જગ-અણુત્તરોવવાઇયા ય એએ જહણેણં એક્કો વા દો વા તિણિ વા, ઉક્કોસેણ સંખેજ્જા ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- ગર્ભજ મનુષ્યો, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવો જધન્ય એક, બે કે ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા ઉત્પન્ન થાય છે.

૬૫ સિદ્ધા ણ ભંતે ! એગસમએણ કેવિયા સિજ્જંતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકો વા દો વા તિણિ વા, ઉકકોસેણ અટુસયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! એક સમયમાં કેટલા જીવો સિદ્ધ થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય એક, બે, ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ એક સો આઠ જીવો સિદ્ધ થાય છે.

૬૬ એરિયા ણ ભંતે ! એગસમએણ કેવિયા ઉવ્વદૃંતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકો વા દો વા તિણિ વા, ઉકકોસેણ સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા ઉવ્વદૃંતિ । એવં જહા ઉવવાઓ ભણિઓ તહા ઉવ્વદૃણા વિ સિદ્ધવજ્જા ભાળિયવ્વા જાવ અણુત્તરોવવાઇયા । ણવરં જોઇસિય વેમાળિયાણં ચયણેણ અભિલાવો કાયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! એક સમયમાં કેટલા નૈરયિકો ઉદ્વર્તન-મરણ પામે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય એક, બે, ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત ઉદ્વર્તન પામે છે.

આ રીતે જેમ ઉપપાતના વિષયમાં કહું, તે જ રીતે સિદ્ધોને છોડી અનુત્તરોપપાતિક દેવો પર્યતના જીવોના ઉદ્વર્તનાના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો માટે ઉદ્વર્તનાને બદલે 'ચ્યવન' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમસ્ત સંસારી જીવોની એક સમયમાં થતી ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનાની સંખ્યા તથા સિદ્ધોની સિદ્ધત્વ પ્રાપ્તિની સંખ્યાનું નિરૂપણ છે.

એક સાથે એકથી અસંખ્યાત જીવોની ઉત્પત્તિ :- સાત નરક, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, એકથી આઠ દેવલોકના દેવો, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, અસંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને સંમૂચીષ્ઠમ મનુષ્યોમાં જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ એક સાથે સંખ્યાત કે અસંખ્યાત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે અર્થાત્ તે તે સ્થાનમાં ક્યારેક એક સમયમાં એક જીવની, ક્યારેક એક સમયમાં અસંખ્યાત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

એક સાથે એકથી સંખ્યાત જીવોની ઉત્પત્તિ :- ગર્ભજ મનુષ્યો અને નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન સુધીના દેવોમાં એક સાથે એકથી લઈ સંખ્યાત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાતા છે અને ગર્ભજ મનુષ્યો જ મરીને નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પત્તન થાય છે, તેથી તે સ્થાનોમાં એક સાથે ક્યારેક એક, બે, ત્રણ જીવોની અને ક્યારેક એક સાથે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

નિરંતર અસંખ્યાત જીવોની ઉત્પત્તિ :- પૃથ્વી, પાણી, અઞ્જિ અને વાયુકાયમાં પાંચ સ્થાવરની અપેક્ષાએ એક સાથે એક, બે, ત્રણ કે સંખ્યાત જીવોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે સ્થાનમાં એક સાથે પાંચે ય સ્થાવરના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત જીવોની જ ઉત્પત્તિ થાય છે.

એક સાથે અનંત જીવોની ઉત્પત્તિ :- સાધારણ વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે. વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ વનસ્પતિમાં એક સાથે અનંત જીવો નિરંતર ઉત્પત્તન થાય છે.

વનસ્પતિકાયિકોનો સ્વસ્થાન-પરસ્થાન ઉત્પત્તિ :- સ્વસ્થાન-કનસ્પતીનાં કનસ્પતિત્વં । વનસ્પતિકાયિક

જીવ મૃત્યુ પામી પુનઃ વનસ્પતિકાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય, તો તેને સ્વસ્થાન ઉપપાત કહે છે અને વનસ્પતિ સિવાયના અન્ય કોઈ પણ કાયના જીવો વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય, તો તેને પરસ્થાન ઉપપાત કહે છે. વનસ્પતિકાયિકના સ્વસ્થાન ઉત્પત્તિમાં નિરંતર અનંત વનસ્પતિકાયિક જીવોનો ઉપપાત થતો જ રહે છે, કારણ કે પ્રત્યેક નિગોદના અનંત જીવોમાંથી અસંખ્યાતમા ભાગના જીવોનું નિરંતર ઉત્પાદ-ઉદ્વર્તન થતું જ રહે છે અને તે જીવો અનંત હોય છે. પરસ્થાન ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ એટલે ચાર સ્થાવરમાંથી પ્રતિસમય નિરંતર અસંખ્યાત જીવોની ઉત્પત્તિ વનસ્પતિકાયમાં થાય છે, કારણ કે પૃથ્વીકાય આછિ અન્યકાયના જીવો અસંખ્યાત છે. સંક્ષેપમાં એક સમયમાં વનસ્પતિકાયમાંથી મૃત્યુ પામી વનસ્પતિકાયમાં જ ઉત્પન્ન થનારા જીવો અનંત હોય છે અને અન્ય સ્થાવર કાયમાંથી મૃત્યુ પામી વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો અસંખ્યાતા હોય છે.

(પ) કર્તો (કુત:) દ્વારા : નૈરયિકોની આગાતિ :-

૬૭ એરઝ્યા ણ ભંતે ! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? કિં એરઝએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? તિરિક્ખ-જોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! એરઝ્યા ણો એરઝએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નૈરયિકો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ? શું નૈરયિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તિર્યંચ્યોનિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, મનુષ્યોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે કે દેવોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરયિક, નૈરયિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થતા નથી, તિર્યંચ્યોનિકમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, મનુષ્યોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ દેવોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થતા નથી.

૬૮ જઇ તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં એંગિદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, બેઝ્દિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, તેઝ્દિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ચરુરિંદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! ણો એંગિદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો, ણો બેઝ્દિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો, ણો તેઝ્દિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો, ણો ચરુરિંદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ; પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નૈરયિકો જો તિર્યંચ્યમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું એકેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, બેઈન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેઈન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિકોમાંથી, ચૌરેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિકોમાંથી કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય તિર્યંચ્ય યોનિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થતા નથી પરંતુ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્ય યોનિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૬૯ જઇ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં જલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો

ઉવવજ્જંતિ, થલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! જલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, થલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, ખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નેરથિકો જો પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું તે જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી, સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી કે ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી અને ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૭૦ જિ જલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સમુચ્છિમજલયર-પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ભવકકંતિય-જલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! સમુચ્છિમ-જલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ભવકકંતિય-જલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નેરથિકો જો જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો તે શું સંમૂચ્છિમ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે ગર્ભજ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે સંમૂચ્છિમ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને ગર્ભજ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૭૧ જિ સમુચ્છિમજલયર-પંચેદિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતગ-સમુચ્છિમ-જલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જતગસમુચ્છિમજલયર-પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! પજ્જતગસમુચ્છિમજલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતગ-સમુચ્છિમજલયર-પંચેદિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નેરથિકો જો સંમૂચ્છિમ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથયોનિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યથમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થતા નથી.

૭૨ જિ ગબ્ભવકકંતિય-જલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતગ-

ગબ્ભવકકંતિય-જલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજત્તગગબ્ભવકકંતિય-જલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! પજત્તગ-ગબ્ભવકકંતિય-જલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, જો અપજત્તગ-ગબ્ભવકકંતિય-જલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નૈરયિકો જો ગર્ભજ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિકમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પર્યાપ્તા ગર્ભજ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપર્યાપ્તા ગર્ભજ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તા ગર્ભજ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ અપર્યાપ્તા ગર્ભજ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૭૩ જાણ થલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં ચઉપ્પય-થલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, પરિસપ્પથલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! ચઉપ્પય-થલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, પરિસપ્પથલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જો નૈરયિકો, સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું ચતુર્ષપદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે પરિસપ્પસ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે ચતુર્ષપદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરિસપ્પસ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૭૪ જાણ ચઉપ્પય-થલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સમુચ્છિમેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ભવકકંતિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! સમુચ્છિમ-ચઉપ્પયથલયર-પંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ભવકકંતિય-ચઉપ્પએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નૈરયિકો જો ચતુર્ષપદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું સંમૂચ્છિમ ચતુર્ષપદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે ગર્ભજ ચતુર્ષપદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંમૂચ્છિમ ચતુર્ષપદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને ગર્ભજ ચતુર્ષપદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૭૫ જાણ સમુચ્છિમચઉપ્પએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજત્તગ-સમુચ્છિમચઉપ્પયથલયર પંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજત્તગ-સમુચ્છિમચઉપ્પય-થલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! પજત્તગએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, જો અપજત્તગસમુચ્છિમચઉપ્પયથલયર-પંચેદિયતિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નૈરયિકો જો સંમૂચીષ્ઠમ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું પર્યાપ્તા સંમૂચીષ્ઠમ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અપર્યાપ્તા સંમૂચીષ્ઠમ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તા સંમૂચીષ્ઠમ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, પરંતુ અપર્યાપ્તા સંમૂચીષ્ઠમ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૭૬ જિ ગબ્ધવકકંતિય-ચતુર્પયથલયર-પંચેદ્રિયતિરિક્ખજોણિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સંહેજ્જવાસાડય-ગબ્ધવકકંતિય-ચતુર્પયથલયર-પંચેદ્રિયતિરિક્ખજોણિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અસંહેજ્જવાસાડય-ગબ્ધવકકંતિય-ચતુર્પયથલયરપંચેદ્રિયતિરિક્ખજોણિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ?

ગોયમા ! સંહેજ્જવાસાડએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અસંહેજ્જવાસાડએહિંતો ઉવવજ્જંતિ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નૈરયિકો જો ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું સંખ્યાતવર્ધના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ ચતુષ્પદ-સ્થળચર-પંચેદ્રિય-તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અસંખ્યાત વર્ધના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ ચતુષ્પદ-સ્થળચર પંચેદ્રિય-તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે સંખ્યાતવર્ધના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, પરંતુ અસંખ્યાત વર્ધના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૭૭ જિ સંહેજ્જવાસાડય-ગબ્ધવકકંતિય-ચતુર્પયથલયર-પંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોણિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતતગ-સંહેજ્જવાસાડય-ગબ્ધવકકંતિય-ચતુર્પયથલયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખ-જોણિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જતતગ-સંહેજ્જવાસાડય-ગબ્ધવકકંતિય-ચતુર્પયથલયર પંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોણિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! પજ્જતતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જો સંખ્યાતવર્ધના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ધાયુષ્ક ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અપર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ધાયુષ્ક ગર્ભજ પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે પરંતુ અપર્યાપ્તા સંખ્યાતવર્ધાયુષ્ક ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૭૮ જિ પરિસપ્પથલયર-પંચેદ્રિયતિરિક્ખજોણિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં ઉરપરિસપ્પથલયર પંચેદ્રિયતિરિક્ખજોણિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોણિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! દોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જો નૈરયિકો, પરિસપ્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું ઉરપરિસપ્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે ભુયપરિસપ્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય

તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ બંને સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૭૯ જાહેર ઉરપરિસપ્પ-થલયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સમુચ્છિમ-ઉરપરિસપ્પથલયર-પંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ભવકકંતિયઉરપરિસપ્પ-થલયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! સમુચ્છિમેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ભવકકંતિએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જો નેરથિકો, ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું સંમૂચ્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે સંમૂચ્છિમમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને ગર્ભજમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૮૦ જાહેર સમુચ્છિમ-ઉરપરિસપ્પથલયર-પંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતગેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જતગેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! પજ્જતગસમુચ્છિમેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતગ-સમુચ્છિમ-ઉરપરિસપ્પ-થલયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જો નેરથિકો સંમૂચ્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ અપર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૮૧ જાહેર ગબ્ભવકકંતિય-ઉરપરિસપ્પથલયર-પંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતાએહિંતો, અપજ્જતાએહિંતો ?

ગોયમા ! પજ્જતગ-ગબ્ભવકકંતિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતગ-ગબ્ભવકકંતિય-ઉરપરિસપ્પ-થલયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળણિહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જો ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તા ગર્ભજ ઉરપરિસર્પમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૮૨ જાહેર ભુયપરિસપ્પ-થલયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સમુચ્છિમ-ભુયપરિસપ્પ-થલયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ભવકકંતિય-ભુયપરિસપ્પ-થલયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! દોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નેરથિકો જો ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય

છે તો શું સંમૂચ્છિષ્ઠમ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંમૂચ્છિષ્ઠમ અને ગર્ભજ બંને પ્રકારના ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે.

૮૩ જાણ સમુચ્છિષ્ઠમ-ભુયપરિસપ્પથલયર-પંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતતગ-સમુચ્છિષ્ઠમ-ભુયપરિસપ્પથલયર-પંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જતતગસમુચ્છિષ્ઠમ-ભુયપરિસપ્પથલયર-પંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકો જો સંમૂચ્છિષ્ઠમ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું પર્યાપ્તા સંમૂચ્છિષ્ઠમ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અપર્યાપ્તા સંમૂચ્છિષ્ઠમ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે પરંતુ અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૮૪ જાણ ગબ્ભવકકંતિયભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જતતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકો જો ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, પરંતુ અપર્યાપ્તા ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૮૫ જાણ ખહયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સમુચ્છિષ્ઠમ-ખહયર-પંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ભકકંતિય-ખહયર-પંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! દોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકો જો ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે તો શું સંમૂચ્છિષ્ઠમ ખેચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? કે ગર્ભજ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંમૂચ્છિષ્ઠમ અને ગર્ભજ બંને પ્રકારના ખેચર તિર્યચ પંચેદ્રિયમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે.

૮૬ જાણ સમુચ્છિષ્ઠમ-ખહયરપંચેદ્રિય-તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જતતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જો સંમૂચ્છિષ્ઠમ ખેચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તા સંમૂચ્છિષ્ઠમ ખેચર પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૮૭ જાણ ગબ્ધવકકંતિય-ખહયરપંચેદિય-તિરિકખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સંખિજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? અસંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંખિજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અસંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિક જો ગર્ભજ ખેચર પંચેદિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ ખેચર પંચેદિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ ખેચર તિર્યચપંચેદિયમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે પરંતુ અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ખેચર પંચેદિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૮૮ જાણ સંખેજ્જવાસાઉય-ગબ્ધવકકંતિય-ખહયરપંચેદિય-તિરિકખજોળણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકો જો સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ ખેચર પંચેદિય તિર્યચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ ખેચર પંચેદિય તિર્યચોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ ખેચરોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૮૯ જાણ મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સમુચ્છિમમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ણો સમુચ્છિમ-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકો જો મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી, ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે.

૯૦ જાણ ગબ્ધવકકંતિયમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? અકમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? અંતરદીવગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિયમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અકમ્મભૂમગગબ્ધવકકંતિયમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અંતરદીવગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકો જો ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, અકર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અન્તર્દીપજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, અકર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી અને અન્તર્દીપજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૯૧ જાણ કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિયમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સંખેજ્જવાસાઉએહિંતો

ઉવવજ્જંતિ અસંહેજ્જવાસાડએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! સંહેજ્જવાસાડયકમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિયમણુસેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, જો અસંહેજ્જવાસાડયકમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિયમણુસેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નૈરયિક જો કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, પરંતુ અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

૧૨ જિ સંહેજ્જવાસાડયકમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિયમણુસેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? અપ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, જો અપ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

એવં જહા ઓહિયા ઉવવઝયા તહા રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝયા વિ ઉવવાએયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જો નૈરયિકો, સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે પરંતુ અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થતા નથી.

આ રીતે જેમ સમુચ્યય નારકીઓની ઉત્પત્તિના વિષયમાં કહું છે, તેમજ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં કહેવું જોઈએ.

૧૩ સક્કરપ્પભાપુઢવિણેરઝયાણ ભંતે ! કાઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! એતે વિ જહા ઓહિયા તહેવોવવાએયવ્વા । ણવરં સમુચ્છીમેહિંતો પડિસેહો કાયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો કયાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ઉપપાત પણ સમુચ્યય નૈરયિકોના ઉપપાતની જેમ જ જાણવો જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે સંમૂચ્છીમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાંથી તેની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરવો જોઈએ અર્થાત્ અસંકી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો શર્કરાપ્રભા નરક પૃથ્વીમાં ઉત્પત્ત થતા નથી.

૧૪ વાલુયપ્પભા-પુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કાઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! જહા સક્કરપ્પભા-પુઢવિણેરઝયા । ણવરં ભુયપરિસપ્પેહિંતો વિ પડિસેહો કાયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો કયાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જેમ શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોના ઉપપાતના વિષયમાં કહું છે, તેમ વાલુકાપ્રભાના નૈરયિકોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે ભુજપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી તેની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરવો જોઈએ અર્થાત્ ભુજપરિસર્પ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો બે નરક સુધી જ જર્દ શકે છે, ત્રીજ વાલુકાપ્રભામાં ઉત્પત્ત થઈ શકતા નથી.

૧૫ પંકપ્પભાપુઢવિણેરઝયાણ ભંતે ! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! જહા વાલુયપ્પભા-પુઢવિણેરઝયા । ણવરં ખહયરેહિંતો વિ પડિસેહો કાયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પંકપ્પભા પૃથ્વીના નૈરયિકો ક્યાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જેમ વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો વિષે કહું તેમ પંકપ્પભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેમાં ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચનો પણ નિષેધ કરવો અર્થાત્ ખેચર ત્રણ નરક સુધી ઉત્પત્ત થાય છે, ચોથી પંકપ્પભા નરકમાં ઉત્પત્ત થતા નથી.

૧૬ ધૂમપ્પભાપુઢવિણેરઝયાણ ભંતે ! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! જહા પંકપ્પભા-પુઢવિણેરઝયા । ણવરં ચરપ્પએહિંતો વિ પડિસેહો કાયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધૂમપ્પભા પૃથ્વીના નૈરયિકો ક્યાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જે રીતે પંકપ્પભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં કહું તે જ રીતે ધૂમપ્પભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેમાં ચતુષ્પદ સ્થળચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયનો પણ નિષેધ કરવો અર્થાત્ ચતુષ્પદ ચોથી નરક સુધી ઉત્પત્ત થઈ શકે છે, પાંચમી ધૂમપ્પભા નરકમાં ઉત્પત્ત થતા નથી.

૧૭ તમાપુઢવિણેરઝયા ણ ભંતે ! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! જહા ધૂમપ્પભાપુઢવિણેરઝયા, ણવરં — જિ પંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં જલયરપંચેદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, થલયરપંચેદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ખહયરપંચેદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ? ગોયમા ! જલયરપંચેદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો થલયરેહિંતો ણો ખહયરેહિંતો ઉવવજ્જંતિ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો ક્યાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જેમ ધૂમપ્પભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની ઉત્પત્તિ વિષે કહું છે, તેમજ તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે—

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો જો તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, સ્થળચર પંચેન્દ્રિયોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે ખેચર પંચેન્દ્રિયોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, પરંતુ સ્થળચર કે ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાંથી ઉત્પત્ત થતાં નથી.

૧૮ જિ મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં કમ્મભૂમએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અકમ્મભૂમએહિંતો ઉવવજ્જંતિ અંતરદીવએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! કમ્મભૂમએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અકમ્મભૂમએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અંતરદીવએહિંતો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તમઃપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો જો મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું કર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, અકર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અન્તર્દીપજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, અકર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પત્ત

થતા નથી, અનત્ર્દીપજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૯ જિ કમ્મભૂમણહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અસંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! સંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અસંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો જો કર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૦૦ જિ સંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? અપજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જો તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૦૧ જિ પજ્જતય-સંખેજ્જવાસાઉયકમ્મભૂમણહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં ઇથીહિંતો ઉવવજ્જંતિ, પુરિસેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ણપુંસએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ઇથીહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, પુરિસેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, ણપુંસએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જો તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો, પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તો શું સ્ત્રીઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પુરુષોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે નપુંસકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે સ્ત્રીઓમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે, પુરુષોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નપુંસકોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦૨ અહેસત્તમાપુઢવિણેરિયા ણ ભંતે ! કાઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! એવં ચેવ । ણવરં ઇથીહિંતો પડિસેહો કાયવ્વો ।

અસણ્ણી ખલુ પઢમં, દોચ્ચં ચ સિરીસિવા તિઝયં પક્ખી ।
સીહા જંતિ ચતુત્થિં, ઉરગા પુણ પંચમં પુઢવિં ॥૧॥

છદ્ધિં ચ ઇથિયાઓ, મચ્છા મળુયા ય સત્તમિં પુઢવિં ।
એસો પરમુવવાઓ, બોધવ્વો ણરયપુઢવીણ ॥૨॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અધઃસપ્તમ—તમસ્તમા પૃથ્વીના નૈરયિકો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન

થાય છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! તેઓની ઉત્પત્તિ સંબંધી પ્રરૂપણા છઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નેરયિકોની ઉત્પત્તિની સમાન જાગ્રત્તી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તમસ્તમા પૃથ્વીમાં સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરવો જોઈએ અર્થાત્ સ્ત્રી સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતી નથી.

ગાથાર્થ – અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય પહેલી નરક સુધી, સરીસર્પ–ભુજપરિસર્પ બીજી નરક પૃથ્વી સુધી, પક્ષી–ખેચર ત્રીજી નરક પૃથ્વી સુધી, સિંહ–સ્થલચર ચોથી નરક પૃથ્વી સુધી, ઉરગ–ઉરપરિસર્પ પાંચમી નરક પૃથ્વી સુધી અને જલચર કે મનુષ્ય સ્ત્રીઓ છઠી નરક પૃથ્વી સુધી, મત્સ્ય–જલચર પુરુષ અને નપુંસક તથા મનુષ્ય પુરુષ અને નપુંસક સાતમી નરક પૃથ્વી સુધી ઉત્પન્ન થાય છે. નરક પૃથ્વીઓમાં (પૂર્વોક્ત જીવોનો) આ ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત જાગ્રત્તી જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચોથા કત્તો દ્વારમાં નેરયિકોની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય છે, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. સૂત્રકારે કઈ નરક પૃથ્વીમાં કોણ ઉત્પન્ન થાય છે અને કોણ ઉત્પન્ન થતા નથી, તેનું વિધિ અને નિષેધ બંને પ્રકારે કથન કર્યું છે.

સામાન્ય રીતે નરકમાં ઉત્પન્ન ન થનારા જીવો આ પ્રમાણે છે – (૧) નારકી મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (૨) દેવો મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (૩) પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલોન્ડ્રિયો નરકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (૪) સંજી કે અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા જીવો નરકમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૫) સંમૂહિક્ષિમ મનુષ્યો મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (૬) યુગલિક તિર્યંચ અને યુગલિક મનુષ્યો, નરકમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી.

નરકમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો આ પ્રમાણે છે – (૧) પર્યાપ્તા સંજી–અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને (૨) પર્યાપ્તા કર્મભૂમિના સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય ગર્ભજ મનુષ્યો નરકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં પણ અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો પહેલી નરક સુધી, ભુજપરિસર્પ બીજી નરક સુધી, ખેચર ત્રીજી નરક સુધી, ચતુષ્પદ સ્થલચર ચોથી નરક સુધી, ઉરપરિસર્પ પાંચમી નરક સુધી, જલચર છઠી અને સાતમી નરક સુધી જઈ શકે છે. સાતમી નરકમાં મનુષ્ય સ્ત્રી કે તિર્યંચ સ્ત્રી જઈ શકતી નથી અર્થાત્ પુરુષવેદી અને નપુંસકવેદી જલચર જીવો સાતમી નરકમાં જઈ શકે છે. કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો સાતે નરક સુધી અને ગર્ભજ મનુષ્યાણી છઠી નરક સુધી જઈ શકે છે.

સંખેજ્જવાસાઉય : – સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય જે મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોનું આયુષ્ય એક કોડપૂર્વ વર્ષ કે તેનાથી ઓછું હોય તેને સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય કહે છે.

સાત નીલ, પાંચ ખરબ, સાઠ અબજ (૭,૦૫,૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦) વર્ષ પ્રમાણ અર્થાત્ ચૌદ અંક પ્રમાણ વર્ષાનો એક પૂર્વ થાય. તેવા કોડ પૂર્વ વર્ષ સુધીના આયુષ્યવાળા જીવો સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય કહેવાય છે. કોડ પૂર્વ વર્ષથી એક મુહૂર્ત પણ અધિક આયુષ્ય હોય, તે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય કહેવાય છે અને તે યુગલિક હોય છે.

પ્રસ્તુત પદમાં જીવના ૧૧૦ ભેદોના આધારે નરકાદિ જીવોની ગતિ-આગતિ દર્શાવી છે. તે ૧૧૦ ભેદ આ પ્રમાણે છે.

જીવના ૧૧૦ ભેદ :-

નારકી-૭	તિર્યચ-૪૮	મનુષ્ય-૬	દેવ-૪૮
૭ નારકી	<p>પાંચ સ્થાવરના સૂક્ષ્મ અને બાદર એ ૧૦ અને તેના પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા એ ૨૦ ભેદ,</p> <p>ત્રણ વિકલેન્દ્રિયના પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત એ ૬ ભેદ</p> <p>પાંચ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના સંશી, અસંશી એ ૧૦ અને તેના પર્યા. અપર્યા. એ ૨૦</p> <p>સ્થળચર અને ખેચર તિર્યચ યુગલિકના પર્યાપ્તા એ ૨ ભેદ $20+6+20+2=48$ ભેદ</p>	<p>સંમૂહિક્તમ મનુષ્યના અપર્યાપ્તા, કર્મભૂમિના મનુષ્યના પર્યાપ્તા— અપર્યાપ્તા-૩ અસંખ્યાતવર્ષના આયુવાળા કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ અંતરદ્વીપના યુગલિક મનુષ્ય-૩ $3+3 = 6$ ભેદ</p>	<p>૧૦ ભવનપતિ દેવ ૮ વ્યંતર દેવ ૫ જ્યોતિષી દેવ ૨૬ વैમાનિક દેવ — ૧૨ દેવલોક + ૮ ગ્રૈવેયક + ૫ અનુતર વિમાન, $10+8+5+12+8+5=48$ ભેદ.</p>

ચારે ય ગતિના કુલ - ૭+૪૮+૬+૪૮ = ૧૧૦ જીવના ભેદ.

પ્રથમ નરકમાં આગતિ ૧૧ ભેદની :— તિર્યચના ૧૦ ભેદ— પાંચ સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત અને
પાંચ અસંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા. મનુષ્યનો ૧ ભેદ— કર્મભૂમિના સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય સંશી મનુષ્ય.
આ રીતે $10 + 1 = 11$ ભેદ.

બીજી નરકમાં આગતિ ૬ ભેદની :— તિર્યચના ૫ ભેદ— પાંચ સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા અને
મનુષ્યનો ૧ ભેદ— કર્મભૂમિના સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય સંશી મનુષ્ય. આ રીતે કુલ $5+1 = 6$ ભેદ.

ત્રીજી નરકમાં આગતિ ૫ ભેદની :— તિર્યચના ૪ ભેદ— ભુજપરિસર્પ વર્જને ચાર(જલચર, ચતુષપદ,
ઉરપરિસર્પ, ખેચર) સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા. મનુષ્યનો ૧ ભેદ. કુલ $4 + 1 = 5$ ભેદ.

ચોથી નરકમાં આગતિ ૪ ભેદની :— તિર્યચના ૩ ભેદ— ભુજપર અને ખેચર વર્જને ત્રણ(જલચર,
ચતુષપદ, ઉરપરિસર્પ) સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યનો ૧ ભેદ. કુલ $3 + 1 = 4$ ભેદ.

પાંચમી નરકમાં આગતિ ૩ ભેદની :— તિર્યચના ૨ ભેદ— જલચર અને ઉરપરિસર્પ. એ બે તિર્યચ
પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા અને મનુષ્યનો ૧ ભેદ. કુલ $2 + 1 = 3$ ભેદ.

છાટી નરકમાં આગતિ ૨ ભેદની :— તિર્યચનો ૧ ભેદ— જલચર સંશી તિર્યચ અને મનુષ્યનો ૧ ભેદ. બંનેની સ્ત્રીને વર્જને.

કારણ કે સ્ત્રીવેદી જીવો સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. કુલ $1+1 = 2$ ભેદ.

ભવનપતિ દેવોની આગતિ :-

૧૦ ૩ અસુરકુમારા ણ ભંતે ! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! ણો ણેરઝએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, મણુષએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ । એવં જોહિંતો ણેરઝયાણં ઉવવાઓ તોહિંતો અસુરકુમારાણ વિ ભાળિયવ્વો । ણવરં અસંખેજ્જવાસાડયકમ્મભૂમગ-અકમ્મભૂમગ, અંતરદીવગમણુસ્સ-તિરિક્ખજોળિએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ । સેસં તં ચેવ । એવં જાવ થળિયકુમારા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે દેવો નૈરયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી, તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આ રીતે નૈરયિકોની ઉત્પત્તિ અનુસાર અસુરકુમારોની ઉત્પત્તિ પણ કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ મનુષ્યો, અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો, અનર્દ્ધપણ મનુષ્યો અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાંથી પણ આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. શેષ સમસ્ત વર્ષાન પૂર્વવત્ત જાણવું જોઈએ. આ જ રીતે સ્તનિતકુમાર દેવો સુધીનો ઉપપાત જાણવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નારકીના અતિદેશપૂર્વક ભવનપતિ દેવોની આગતિનું કથન છે. તેનું વિવરણ આ પ્રમાણે છે— (૧) નારકી અને દેવો મરીને દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (૨) પાંચ સ્થાવર કે ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (૩) કોઈ પણ અપર્યાપ્તા જીવો દેવગતિમાં જન્મ ધારણ કરતા નથી. (૪) સંજી અને અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા તથા કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ અને અંતરદીપના પર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્યો ભવનપતિ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ણવરં અસંખેજ્જવાસાડય :-— પ્રસ્તુત સૂત્રમાં દેવોના કથન માટે નરકનો અતિદેશ કરીને, તેની વિશેષતા ણવરં શબ્દ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે. અસંખ્યાત વર્ષાના આયુષ્યવાળા યુગલિક મનુષ્યો નરકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી પરંતુ તે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે સંક્ષેપમાં પર્યાપ્તા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને પર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્યો ભવનપતિ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ભવનપતિ દેવમાં આગતિ ૧૬ ભેદની :-— પાંચ સંજી તિર્યચના પર્યાપ્તા અને પાંચ અસંજી તિર્યચના પર્યાપ્તા, યુગલિક ખેચર અને યુગલિક ચતુર્ષષ્ઠ સ્થલચર એ તિર્યચના ૧૨ ભેદ; સંજી મનુષ્યના પર્યાપ્તા અને કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ તથા અંતરદીપજ એ ત્રણ યુગલિક મનુષ્યના પર્યાપ્તા એ; આ રીતે મનુષ્યના ૪ ભેદ. કુલ મળીને $12 + 4 = 16$ ભેદના જીવો ભવનપતિ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

પાંચ સ્થાવર જીવોની આગતિ :-

૧૦ ૪ પુઢવિકાઇયા ણ ભંતે ! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? કિં ણેરઝએહિંતો ઉવવજ્જંતિ જાવ દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ણો ણેરઝએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, તિરિક્ખજોળિએહિંતો મણુસ્સેહિંતો દેવેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ? શું તે નરકમાંથી, તિર્યચમાંથી, મનુષ્યમાંથી કે દેવમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થતા નથી. તિર્યચોમાંથી, મનુષ્યોમાંથી અને દેવોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦૫ જિ તિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં એગિંડિયતિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, જાવ પંચેદિયતિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! એગિંડિયતિરિક્ખજોળણએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ જાવ પંચેદિયતિરિક્ખ-જોળણએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો તિર્યચોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું એકેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એકેન્દ્રિય તિર્યચોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦૬ જિ એગિંડિયતિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પુઢવિકાઇએહિંતો જાવ વણસ્સિકાઇએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! પુઢવિકાઇએહિંતો વિ જાવ વણસ્સિકાઇએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો એકેન્દ્રિય તિર્યચમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તો શું પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોમાંથી યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦૭ જિ પુઢવિકાઇએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સુહુમપુઢવિકાઇએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, બાદર-પુઢવિકાઇએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! દોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય, તો શું સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય કે બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બંને પ્રકારના પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦૮ જિ સુહુમપુઢવિકાઇએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જત-સુહુમપુઢવિકાઇએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જત-સુહુમપુઢવિકાઇએહિંતો ઉવવજ્જંતિ । ગોયમા ! દોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બંને પ્રકારના સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦૯ જિ બાદરપુઢવિકાઇએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! દોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ । એવં જાવ વણસ્સિકાઇયા ચરુકકણ્ ભેણ્ ઉવવાએયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે તો શું પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બંને પ્રકારના બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ રીતે વનસ્પતિકાયિકો સુધીના ચાર-ચાર ભેટ કરીને પૃથ્વીકાયના ઉપપાતના વિષયમાં કથન કરવું જોઈએ.

૧૧૦ જિ બેંદિયતિરિક્ખજોળણએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતયબેંદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ,

અપજ્જતયબેઝિદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! દોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ । એવં તેઝિદિય ચરંદિએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો બેઠન્દ્રિય તિર્યચોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે તો પર્યાપ્તા બેઠન્દ્રિયોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપર્યાપ્તા બેઠન્દ્રિયોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! બંને પ્રકારના બેઠન્દ્રિય જીવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ રીતે તેઠન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય તિર્યચોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૧૧ જિ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં જલયરપંચેદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ?

એવં જેહિંતો ણેરઝયાણ ઉવવાઓ ભળિઓ તેહિંતો એસિં પિ ભાળિયવ્વો । ણવરં પજ્જતગઅપજ્જતગહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, સેસં તં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અન્ય સ્થળયરાદિ તિર્યચોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! નેરયિકોના ઉપપાતના વિષયમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનું જે પ્રમાણે કથન કર્યું છે, તે પ્રમાણે તેનો પૃથ્વીકાયિકોમાં પણ ઉપપાત કહેવો જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અહીં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બંને પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કથન કરવું જોઈએ, શેષ નિરૂપણ પૂર્વવત્ત સમજવું જોઈએ.

૧૧૨ જિ મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સમુચ્છમમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ગબ્ધવકકંતિય મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! દોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો જો મનુષ્યોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું સંમૂચ્યેમ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! બંને પ્રકારના મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૧૩ જિ ગબ્ધવકકંતિયમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિયમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અકમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? સેસં જહા ણેરઝયાણ ણવરં અપજ્જતએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અકર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! શેષ કથન નેરયિકોના ઉપપાતના સંબંધમાં કહ્યું છે તે જ રીતે પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોના સંબંધમાં સમજી લેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેઓ અપર્યાપ્તા કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૧૪ જિ દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં ભવણવાસિ-વાળમંતર-જોઇસિય-વેમાળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ? ગોયમા ! ભવણવાસિદેવેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ જાવ વેમાળિયદેવેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો દેવોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે તો શું ભવનપતિ વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી કે વૈમાનિક દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ભવનવાસી દેવોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ વૈમાનિક દેવોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૧૫ જિ ભવણવાસિદેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં અસુરકુમારદેવેહિંતો જાવ થળિયકુમાર-
દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ । ગોયમા ! અસુરકુમારદેવેહિંતો વિ જાવ થળિયકુમારદેવેહિંતો વિ
ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો ભવનવાસી દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું
અસુરકુમાર દેવોમાંથી યાવત્ સ્તનિતકુમાર દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! અસુરકુમાર
દેવોમાંથી યાવત્ સ્તનિતકુમાર દેવોમાંથી અર્થાત્ દશે પ્રકારના ભવનવાસી દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૧૬ જિ વાણમંતરહેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પિસાએહિંતો જાવ ગંધેવ્વેહિંતો ઉવવજ્જંતિ?
ગોયમા ! પિસાએહિંતો વિ જાવ ગંધેવ્વેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો વાણવ્યંતર દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું
પિશાચોમાંથી યાવત્ ગંધર્વોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! પિશાચોમાંથી યાવત્ ગંધર્વ
દેવોમાંથી અર્થાત્ બધા પ્રકારના વાણવ્યંતર દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૧૭ જિ જોઇસિયદેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં ચંદવિમાણહેહિંતો જાવ તારાવિમાણહેહિંતો
ઉવવજ્જંતિ? ગોયમા ! ચંદવિમાણજોઇસિયદેવેહિંતો વિ જાવતારાવિમાણજોઇસિયદેવેહિંતો
વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો જ્યોતિષી દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું
ચંદ્રવિમાનના જ્યોતિષી દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ તારા વિમાનના જ્યોતિષી દેવોમાંથી ઉત્પન્ન
થાય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ચંદ્ર વિમાનના જ્યોતિષી દેવોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ તારા
વિમાનમાંથી અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના જ્યોતિષીદેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૧૮ જિ વેમાણિયદેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં કપ્પોવગ-વેમાણિયદેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ,
કપ્પાતીતગ-વેમાણિયદેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! કપ્પોવગ-વેમાણિયદેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ,
ણો કપ્પાતીયવેમાણિય-દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો વૈમાનિક દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તો શું
કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે કલ્પાતીત વૈમાનિક દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?
ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કલ્પાતીત વૈમાનિક દેવોમાંથી આવીને
ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૧૯ જિ કપ્પોવગ-વેમાણિયદેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સોહમ્મેહિંતો જાવ અચ્ચુએહિંતો
ઉવવજ્જંતિ । ગોયમા ! સોહમ્મીસાણેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો સણ્ણકુમાર જાવ અચ્ચુએહિંતો
ઉવવજ્જંતિ । એવં આડકકાઇયા વિ । એવં તેઝ-વાऊ વિ । ણવરં દેવવજ્જેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।
વણસ્પસ્સિકાઇયા જહા પુઢવિકાઇયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જો કલ્પોપપન વૈમાનિક દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તો શું સૌધર્મ કલ્પના દેવોમાંથી યાવત્ અચ્યુતકલ્પના દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સૌધર્મ અને ઈશાનકલ્પના દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, સનતકુમારથી અચ્યુત કલ્પસુધીના દેવોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થતા નથી. આ જ રીતે આખાયિકોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ.

આ જ રીતે તેજસ્કાયિકો અને વાયુકાયિકોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે આ બંને સ્થાવરોમાં દેવો ઉત્પન્ન થતા નથી. વનસ્પતિકાયિકોમાં ઉત્પત્તિનું સંપૂર્ણ કથન પૃથ્વીકાયિકોની ઉત્પત્તિ અનુસાર જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પાંચ સ્થાવર જીવોની આગતિનું નિરૂપણ છે.

નરકગતિને છોડીને શોષ ત્રણ ગતિના જીવો મરીને પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં બે દેવલોક સુધીના દેવો જ પૃથ્વી, પાણી અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકના દેવો પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. તે દેવો પંચેન્દ્રિયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અહીં તેનો નિષેધ કર્યો છે. તે જ રીતે યુગલીક તિર્યંચ અને યુગલીક મનુષ્યો પણ પૃથ્વી આદિ સ્થાવરમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

આ રીતે પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, સંશી તિર્યંચ, અસંશી તિર્યંચ, સંમૂચ્યેર્ભ મનુષ્ય, કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને સૌધર્મ—ઈશાન કલ્પના દેવો મરીને પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાં આગતિ ૭૪ ભેદની :- તિર્યંચના ૪૫ ભેદ— પાંચ સ્થાવરના સૂક્ષ્મ—બાદર અને તેના પર્યાપ્તા—અપર્યાપ્તા એ $4 \times 2 \times 2 = 20$; ત્રણ વિકલેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા—અપર્યાપ્તા ત $\times 2 = 5$; પાંચ સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને પાંચ અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા—અપર્યાપ્તા $5 + 5 \times 2 = 20$; આ રીતે $20 + 5 + 20 = 45$. મનુષ્યના ત ભેદ— (૧) અસંશી મનુષ્ય અપર્યાપ્તા (૨) ગર્ભજ કર્મભૂમિજ મનુષ્યના પર્યાપ્તા અને (૩) અપર્યાપ્તા. દેવના ૨૫ ભેદ— અસુરકુમારાદિ ૧૦ ભવનપતિ દેવો, ૮ વ્યંતર દેવો, ૫ જ્યોતિષી દેવો અને પ્રથમના બે દેવલોક. આ રીતે $10 + 8 + 5 + 2 = 25$.

સર્વ મળીને $45 + 5 + 25 = 75$ ભેદના જીવો પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ સૂત્રમાં સાધારણ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિના ભેદ કર્યા વિના જ સમુચ્ચય વનસ્પતિકાયની આગત દર્શાવી છે તેમ ઇતાં દેવોની આગત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની અપેક્ષાએ છે, દેવો સાધારણ વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

તેઉકાય-વાયુકાયમાં આગતિ ૪૫ ભેદની :- કોઈ પણ જીતિના દેવો મરીને તેઉકાય-વાયુકાયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, તેથી પૂર્વોક્ત ૭૪ ભેદમાંથી દેવોના ૨૫ ભેદોને બાદ કરીને શોષ ૪૫ ભેદ અર્થાત્ તિર્યંચના ૪૫ ભેદ અને મનુષ્યના ત્રણ ભેદ. આ રીતે બે ગતિના $45 + 5 = 50$ ભેદોના જીવો તેઉ-વાયુમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોની આગતિ :-

૧૨૦ બેઝિંદિય-તેઝિંદિય-ચર્ચરિંદિય એ જહા તેડ-વાઊ દેવવજ્જેહિંતો ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચોરેન્દ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિ, તેઉકાયિકો અને વાયુકાયિકોની સમાન જાણવી. વિકલેન્દ્રિયમાં તેઉ-વાયુની જેમ દેવોને છોડીને તિર્યંચો અને મનુષ્યોમાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે.

વિવેચન :-

દેવો મરીને વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થતાં નથી, તેથી તેઉકાય અને વાયુકાયની જેમ મનુષ્ય અને તિર્યંચગતિના જીવો જ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થાય છે.

વિકલેન્દ્રિયમાં આગતિ ૪૮ ભેદની :- તિર્યંચના ૪૬ ભેદ + મનુષ્યના ૩ ભેદ = ૪૮ ભેદના જીવો વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થાય છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની આગતિ :-

૧૨૧ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા ણ ભંતે ! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? કિં ણેરઝએહિંતો ઉવવજ્જંતિ જાવ દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ણેરઝએહિંતો વિ તિરિક્ખજોળિએહિંતો વિ મણૂસેહિંતો વિ દેવેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો ક્યાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે ? શું તેઓ નરકમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે યાવત્ દેવોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નૈરયિકોમાંથી, તિર્યંચોમાંથી, મનુષ્યોમાંથી અને દેવોમાંથી, તેમ ચારે ગતિમાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે.

૧૨૨ જાણ ણેરઝએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? જાવ અહેસત્તમાપુઢવિણેરઝએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝએહિંતો વિ જાવ અહેસત્તમાપુઢવિણેરઝએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જો નૈરયિકોમાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું રત્નપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે યાવત્ અધઃસપ્તમ-તમસ્તમા પૃથ્વી સુધીના નૈરયિકોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે યાવત્ અધઃસપ્તમ પૃથ્વીના નૈરયિકોમાંથી આવીને ઉત્પત્ત થાય છે.

૧૨૩ જાણ તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં એંગિદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ જાવ પંચેદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! એંગિદિએહિંતો જાવ પંચેદિએહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જો તિર્યંચમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું એકેન્દ્રિય તિર્યંચોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે એકેન્દ્રિય તિર્યંચોમાંથી યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાંથી પણ ઉત્પત્ત થાય છે.

૧૨૪ જાણ એંગિદિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પુઢવિકાઇએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? એવં જહા પુઢવિકાઇયાણ ઉવવાઓ ભણિઓ તહેવ એસિં પિ ભાણિયવ્વો । ણવરં દેવેહિંતો જાવ સહસ્રારકપ્પોવગ-વેમાળિયદેવેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, ણો આણયકપ્પોવગવેમાળિયદેવેહિંતો જાવ અચ્ચુએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જો એકેન્દ્રિયોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પૃથ્વી-કાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ પૃથ્વીકાયિકોનો ઉપપાત કહ્યો છે, તેમ જ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનો પણ તિર્યંચ સંબંધી ઉપપાત કહેવો જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો દેવોમાંથી યાવત્ સહસાર કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આનત કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોથી યાવત્ અચ્યુત કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોની આગતિનું કથન છે. ચારે ગતિના જીવો મરીને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. યુગલિક તિર્યંચ અને યુગલિક મનુષ્ય દેવગતિને જ પામે છે અને નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો મનુષ્યગતિમાં જ જાય છે, તેથી તે જીવોને છોડીને શેષ સર્વ જીવો તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સૂત્રકારે સંશી કે અસંશીતિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ભેદ કર્યા વિના જ સમુચ્ચયય રીતે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની આગતિનું કથન કર્યું છે. તો પણ અહીં સંશી તિર્યંચની મુખ્યતાએ આગતિનું કથન છે, તેમ સમજવું. કારણ કે આગતિમાં ૭ નરક અને ૮ દેવલોક કહ્યા છે. જે અસંશી તિર્યંચમાં શક્ય નથી.

સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં આગતિ ૮૭ ભેદની :- નારકીના ૭ ભેદ- ૭ નરકના પર્યાપ્તા; તિર્યંચના ૪૬ ભેદ- પાંચ સ્થાવરના ૨૦, વિકલેન્દ્રિયના-૬, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ૨૦(૫ સંશી + ૫ અસંશીના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા); મનુષ્યના ઉ ભેદ- અસંશી મનુષ્યનો ૧ ભેદ અને સંશી મનુષ્યના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ; દેવના ઉ૧ ભેદ- ૧૦ ભવનપતિ, ૮ વંતર, ૫ જ્યોતિર્ષકના અને વૈમાનિકમાં ૮ દેવલોકના દેવો- $10+8+5+8 = 31$. કુલ મળીને $7+46+7+31 = 87$ ભેદના જીવો સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂત્રમાં અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની આગતિનું કથન નથી પરંતુ અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની આગતિ ગતાગતના થોકડામાં વિકલેન્દ્રિયોની જેમ બતાવી છે. તેથી અહીં પણ વિકલેન્દ્રિય પ્રમાણે ૪૮ ભેદની જાણવી.

મનુષ્યોની આગતિ :-

૧૨૫ મણુસ્સા ણં ભંતે ! કાઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? કિં ણેરઝાહિંતો જાવ દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ણેરઝાહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ જાવ દેવેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! મનુષ્યો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ? શું નૈરયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નૈરયિકોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને યાવત્ દેવોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૨૬ જાઝ ણેરઝાહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝાહિંતો જાવ અહેસત્તમા-પુઢવિણેરઝાહિંતો ઉવવજ્જંતિ । ગોયમા ! રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝાહિંતો વિ જાવ તમા-પુઢવિણેરઝાહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, ણો અહેસત્તમાપુઢવિણેરઝાહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! મનુષ્યો જો નૈરયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું રત્નપ્રભા પૃથ્વીના

નૈરયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે યાવત્ અધઃસપ્તમ પૃથ્વીના નૈરયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોમાંથી યાવત્ તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ અધઃસપ્તમ પૃથ્વીના નૈરયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૨૭ જાણ તિરિક્ખબજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં એર્ગિંડિયતિરિક્ખબજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ?

ગોયમા ! જેહિંતો પંચેદિયતિરિક્ખબજોળિયાં ઉવવાઓ ભળિઓ તેહિંતો મણુસ્સાણ વિળિરવસેસો ભાળિયવ્વો । એવરં અહેસત્તમાપુઢવિણેરઝ્યતેડવાઉકાઇએહિંતો ણ ઉવવજ્જંતિ । સવ્વદેવેહિંતો વિ ઉવવજ્જાવેયવ્વા જાવ કપ્પાતીતગવેમાળિય-સવ્વદુસિદ્ધદેવેહિંતો વિ ઉવવજ્જાવેયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! મનુષ્યો જો તિર્યચોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું એકેન્દ્રિય તિર્યચોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જે જે સ્થાનોથી પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનો ઉપપાત કહ્યો છે, તે-તે સ્થાનોમાંથી મનુષ્યોનો પણ ઉપપાત કહેવો જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે મનુષ્યો, અધઃસપ્તમ નરક પૃથ્વીના નૈરયિકોમાંથી, તેજસ્કાયિકો અને વાયુકાયિકોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થતા નથી. તે ઉપરાંત મનુષ્યનો ઉપપાત સર્વ દેવોમાંથી કહેવો જોઈએ યાવત્ કલ્પાતીત સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન સુધીના વૈમાનિક દેવોમાંથી પણ મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં મનુષ્યોની આગતિનું પ્રતિપાદન છે.

ચારે ગતિના જીવો મરીને મનુષ્યગતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ તેમાં સાતમી નરકના નૈરયિકો, યુગલિક તિર્યચો અને મનુષ્યો, તેઉકાય અને વાયુકાયના જીવો મરીને મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. સૂત્રકારે સંમૂચ્યિતમ કે ગર્ભજ મનુષ્યોના ભેદ કર્યા વિના સમુચ્યયરૂપે મનુષ્યની આગતિનું કથન કર્યું છે.

મનુષ્યમાં આગતિ ૮૬ ભેદની :- નારકીના ૫ ભેદ- પ્રથમ ૪ નરકના પર્યાપ્તા, તિર્યચના ૩૮ ભેદ- પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિના ૧૨ ભેદ, વિકલેન્દ્રિયના ૫ ભેદ, પાંચ સંશી તિર્યચ + પાંચ અસંશી તિર્યચના પર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા = $5+5\times 2 = 20$ ભેદ. આ રીતે ૧૨+૫+૨૦ = ૩૮ ભેદ. મનુષ્યના ૩ ભેદ- યુગલિક મનુષ્ય વર્જને સંમૂચ્યિતમ મનુષ્યોના અપર્યાપ્તા અને કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોના પર્યાપ્તા તથા અપર્યાપ્તા. દેવોના ૪૮ ભેદ- સર્વ પ્રકારના દેવો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આ સર્વ મળીને ૫+૩૮+૩+૪૮ = ૮૬ ભેદના જીવો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

વાણવ્યંતર દેવોની આગતિ :-

૧૨૮ વાણમંતરદેવા ણ ભંતે ! કાઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? કિં ણેરઝિએહિંતો જાવ દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! જેહિંતો અસુરકુમારા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! વાણવ્યંતરદેવો કયાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વાણવ્યંતર દેવોની ઉત્પત્તિ અસુરકુમાર દેવોની સમાન જાણવી જોઈએ.

વિવેચન :-

વાણવ્યંતર દેવોનો ઉપપાત અસુરકુમારની સમાન છે.

વાણવ્યંતર દેવોમાં આગતિ ૧૬ ભેદની :- પાંચ સંશી તિર્યચ, પાંચ અસંશી તિર્યચના પર્યાપ્તા, યુગલિક ખેચર અને યુગલિક ચતુષ્પદ સ્થલચર એ તિર્યચના ૧૨ ભેદ; સંશી મનુષ્યના પર્યાપ્તા અને કર્મ ભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ તથા અંતરદીપજ એ ત્રણ યુગલિક મનુષ્યના પર્યાપ્તા; આ રીતે મનુષ્યના ૪ ભેદ. કુલ મળીને $12 + 4 = 16$ ભેદના જીવો વાણવ્યંતર દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્યોતિષી દેવોની આગતિ :-

૧૨૯ જોઇસિયદેવા ણ ભંતે! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ । ગોયમા! એવં ચેવ । ણવરં સમુચ્છિમ અસંખેજ્જવાસાઉયખહયર- અંતરદીવગમણુસ્સવજ્જેહિંતો ઉવવજ્જાવેયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! જ્યોતિષી દેવો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જ્યોતિષી દેવોનો ઉપપાત અસુરકુમારોના ઉપપાતની સમાન જીણવો જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે સંમૂચ્છિમ-અસંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચો તથા અંતર્દીપના મનુષ્યો જ્યોતિષી દેવોમાં ઉત્પત્ત થતા નથી, તેથી તેનો નિષેધ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જ્યોતિષી દેવોની આગતિનું નિરૂપણ છે. તેની આગતિનું કથન સૂત્રકારે વ્યંતરદેવોના અતિદેશપૂર્વક કર્યું છે અને તેની વિશેષતા ણવરં શાબ્દથી કહી છે.

ણવરં સંમુચ્છિમ... :- અસંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને અંતર્દીપના મનુષ્યો મરીને ભવનપતિ અને વ્યંતર જીતિના દેવરૂપે ઉત્પત્ત થઈ શકે છે પરંતુ જ્યોતિષી દેવ થતાં નથી. કારણ કે અસંશી જીવો મનના અભાવે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી અધિક સ્થિતિનો આયુષ્ય બંધ કરી શકતા નથી. અસંખ્યાત વર્ષના ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનું અને અંતર્દીપના મનુષ્યોનું આયુષ્ય પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગનું હોય છે. યુગલિકો માટે સામાન્ય નિયમ છે કે યુગલિકો પોતાના આ ભવના આયુષ્યથી અધિક સ્થિતિ પરભવમાં પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. જ્યોતિષી દેવોની જધન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમના આઠમા ભાગની છે, જે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી વધુ છે. તેથી અસંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, ખેચર યુગલિકો તથા અંતર્દીપજ મનુષ્યો જ્યોતિષી દેવોમાં ઉત્પત્ત થઈ શકતા નથી.

જ્યોતિષી દેવોમાં આગતિ ૮ ભેદની :- તિર્યચના ૬ ભેદ - પાંચ સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા + ૧ સ્થલચર યુગલિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, એ ૬ ભેદ; મનુષ્યના ઉ ભેદ - કર્મભૂમિજ સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક સંશી મનુષ્યનો પર્યાપ્તા તે ૧ + કર્મભૂમિજ અને અકર્મભૂમિજ યુગલિક મનુષ્ય તે બે; આમ કુલ $1+2 = 3$ મનુષ્યના ભેદ. $6+3 = 9$ ભેદના જીવો જ્યોતિષી દેવોમાં ઉત્પત્ત થાય છે.

વૈમાનિક દેવોની આગતિ :-

૧૩૦ વેમાણિયા ણ ભંતે ! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? કિં ણેરઇએહિંતો, તિરિક્ખજોળિએહિંતો, મણુસ્સેહિંતો, દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! એવં ચેવ વેમાણિયા વિ સોહમ્મીસાણગા દેવાવિ એવં ચેવ ભાણિયવ્વા ।

એવं સણંકુમારગા વિ ણવરં અસંહેજ્જવાસાઉય-અકમ્મભૂમગવજેહિંતો ઉવવજ્જંતિ । એવં જાવ સહસ્સારકપ્યોવગ-વેમાળિયદેવા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! વેમાનિક દેવો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ? શું નૈરયિકોમાંથી, તિર્યંચોમાંથી, મનુષ્યોમાંથી કે દેવોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જ્યોતિષી દેવોની જેમ જ વેમાનિક દેવોનું કથન કરવું અને આ જ પ્રમાણે સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પના વેમાનિક દેવોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. સનત્કુમારદેવોના ઉપપાતના વિષયમાં પણ આ જ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ અને અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો અહીં ઉત્પન્ન થતાં નથી. આ જ રીતે(સનત્કુમાર દેવોની જેમ) માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક અને સહસ્સારકલ્પના દેવોનો ઉપપાત પણ કહેવો જોઈએ.

૧૩૧ આણયદેવા ણં ભંતે ! કઓહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? કિં ણેરઝાહિંતો જાવ દેવેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ણો ણેરઝાહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો તિરિક્ખજોળિએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો દેવેહિંતો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! આનત દેવલોકના દેવો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ? શું નૈરયિકોમાંથી કે યાવત્કુ દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી, તિર્યંચોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થતા નથી, મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, દેવોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૩૨ જાહેર મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સમુચ્છિમમણુસ્સેહિંતો, ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો સમુચ્છિમમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જો આનત દેવલોકના દેવો મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૩૩ જાહેર ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં કમ્મભૂમગેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અકમ્મભૂમગેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, અંતરદીવગેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અકમ્મભૂમગેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અંતરદીવગેહિંતો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! આનત દેવલોકના દેવો જો ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અકર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અન્તર્દીપજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ અકર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી કે અન્તર્દીપજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૩૪ જાહેર કમ્મભૂમગગબ્ધવકકંતિયમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સંહેજ્જવાસાઉએહિંતો

ઉવવજ્જંતિ, અસંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંખેજ્જવાસાઉએહિંતો, ણો અસંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! આનત દેવલોકના દેવો જો કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૩૫ જિ સંખેજ્જવાસાઉય-કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતએહિંતો, અપજ્જતએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! પજ્જતગ-સંખેજ્જવાસાઉય-કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતએહિંતો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! આનત દેવલોકના દેવો જો સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પત્ત થાય છે કે અપર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ અપર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૩૬ જિ પજ્જતગ-સંખેજ્જવાસાઉય-કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સમ્મદ્દિટ્ટિ-પજ્જતગ-સંખેજ્જવાસાઉય-કમ્મભૂમગોહિંતો ઉવવજ્જંતિ, મિચ્છદ્દિટ્ટિપજ્જતગ-સંખેજ્જવાસાઉએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, સમ્મામિચ્છદ્દિટ્ટિપજ્જતગ-સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! સમ્મદ્દિટ્ટિ-પજ્જતગ-સંખેજ્જવાસાઉય-કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિય-મણુસ્સેહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, મિચ્છદ્દિટ્ટિપજ્જતગોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ, ણો સમ્મામિચ્છદ્દિટ્ટિપજ્જતગોહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! આનત દેવલોકના દેવો જો પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું સમ્યગ્દદ્ધિ પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે મિથ્યાદદ્ધિ પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અથવા મિશ્રદદ્ધિ પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સમ્યગ્દદ્ધિ પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને મિથ્યાદદ્ધિ પર્યાપ્તા સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ સમ્યગ્દભિથ્યાદદ્ધિ પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૩૭ જિ સમ્મદ્દિટ્ટિપજ્જતગસંખેજ્જવાસાઉયકમ્મભૂમગવકકંતિયમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં સંજતસમ્મદ્દિટ્ટીહિંતો, અસંજતસમ્મદ્દિટ્ટીહિંતો, સંજયસંજયસમ્મદ્દિટ્ટીહિંતો ઉવવજ્જંતિ?

ગોયમા ! તીહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ । એવં જાવ અચ્છુઓ કપ્પો । એવં ગેવેજ્જદેવા વિ, ણવરં અસંજતસંજતાસંજતોહિંતો એએ પાડિસેહેયવ્વા । એવં જહેવ ગેવેજ્જગદેવા તહેવ અણુત્તરોવવાઇયા વિ । ણવરં ઇમં ણાણતં સંજયા ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! આનત દેવલોકના દેવો જો સમ્યગ્દાષ્ટિ પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું સંયત સમ્યગ્દાષ્ટિમાંથી, અસંયત સમ્યગ્દાષ્ટિમાંથી કે સંયતાસંયત સમ્યગ્દાષ્ટિ પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઉપર્યુક્ત સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત, તે ત્રણે પ્રકારના સમ્યગ્દાષ્ટિ પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. અચ્યુત દેવલોકના દેવો સુધીના ઉપપાતના વિષયમાં આ જ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ.

આ જ પ્રમાણે નવ ગૈવેયક દેવોના ઉપપાતના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે ગૈવેયક વિમાનના દેવોમાં અસંયત અને સંયતાસંયતની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરવો જોઈએ.

ગૈવેયક દેવોની ઉત્પત્તિના કથનાનુસાર પાંચ અનુતાર વિમાનનોના દેવોની ઉત્પત્તિ જાણવી જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે સંયત મનુષ્યો જ અનુતારૈપપાતિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૩૮ જિ સંજતસમ્મદ્વિટ્પજ્જતસંખેજ્જવાસાઉયન્કમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિયમણુસ્સેહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં પમત્તસંજતસમ્મદ્વિટ્પજ્જતહિંતો અપમત્તસંજતોએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! અપમત્તસંજએહિંતો ઉવવજ્જંતિ, ણો પમત્તસંજએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અનુતાર વિમાનના દેવો જો સંયત સમ્યગ્દાષ્ટિ પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પ્રમત સંયત સમ્યગ્દાષ્ટિ પર્યાપ્તામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપ્રમત સંયતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અપ્રમત સંયતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રમત સંયતમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૩૯ જિ અપમત્તસંજએહિંતો ઉવવજ્જંતિ કિં ઇદ્વિપત્તઅપમત્તસંજએહિંતો ઉવવજ્જંતિ? અણિદ્વિપત્તઅપમત્તસંજએહિંતો ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! દોહિંતો વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અનુતારૈપપાતિક દેવો જો અપ્રમત સંયતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત અપ્રમત સંયતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત અપ્રમત સંયતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત અને અનૂદ્ધિ પ્રાપ્ત બંને પ્રકારના અપ્રમત સંયતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વૈમાનિક દેવોની આગતિનું નિરૂપણ છે.

નારકી, દેવતા, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, સંમૂહિર્છમ મનુષ્યો કોઈ પણ અપર્યાપ્ત જીવો વૈમાનિક જાતિના દેવોમાં ઉત્પત્ત થતા નથી. તે સિવાયના ગર્ભજ મનુષ્યો અને સંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મરીને વૈમાનિક જાતિના દેવોમાં ઉત્પત્ત થાય છે.

વૈમાનિક દેવોમાં પ્રથમના બે દેવલોકમાં આગતિ ૮ ભેદની :- તિર્યચના ૫ ભેદ - ૫ સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા + ૧ સ્થલચર યુગલિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય. મનુષ્યના ઉ ભેદ - સંશી મનુષ્યના પર્યાપ્ત અને કર્મભૂમિજ યુગલિક તથા અકર્મભૂમિજ યુગલિક મનુષ્યના પર્યાપ્તા. ૧+૨ = ઉ ભેદ. આ રીતે કુલ ૫+૩=૮ ભેદ.

ઉ થી ૮ દેવલોકમાં આગતિ ૫ ભેદની :- ૫ સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા અને સંખ્યાત વર્ણના કર્મભૂમિજ સંશી મનુષ્યનો પર્યાપ્ત. આ રીતે ૫+૧ = ૬ ભેદ.

૯ થી ૧૨ દેવલોકમાં આગતિ ૧ ભેદની :- કર્મભૂમિના સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક સંશી મનુષ્ય પર્યાપ્તાની. તેમાં (૧) સંયત સમ્યગદાસ્તિ (૨) અસંયત સમ્યગદાસ્તિ (૩) સંયતાસંયત સમ્યગદાસ્તિ (૪) મિથ્યાદાસ્તિ, આ ચાર બોલની વિશેષતાવાળા સંશી મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦ ગ્રૈવેયકમાં આગતિ ૧ ભેદની :- સંશી મનુષ્યના પર્યાપ્તાની. તેમાં - (૧) સંયત સમ્યગદાસ્તિ અને (૨) મિથ્યાદાસ્તિ, આ બે બોલની વિશેષતાવાળા સંશી મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

અનુત્તાર વિમાનમાં આગતિ ૧ ભેદની :- સંશી મનુષ્યના પર્યાપ્તાની. તેમાં - (૧) ઋષિપ્રાપ્ત અપ્રમત્ત સંયત સમ્યગદાસ્તિ અને (૨) અઋષિ પ્રાપ્ત અપ્રમત્ત સંયત સમ્યગદાસ્તિ. આ બે બોલની વિશેષતાવાળા સંશી મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મિથ્યાદાસ્તિ ત્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

વૈમાનિક દેવોમાં બાર દેવલોક સુધી સમકિતી, મિથ્યાત્વી, સંયત, અસંયત કે સંયતાસંયત કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો જઈ શકે છે. નવ ગ્રૈવેયકમાં સમ્યગદાસ્તિ કે મિથ્યાદાસ્તિયુક્ત સંયત મનુષ્યો જ ઉત્પત્ત થઈ શકે છે. અભવી જીવો એકાંત મિથ્યાત્વી હોવા છતાં દ્રવ્ય ચારિત્રની અનુપાલના કરીને મિથ્યાત્વ સાથે પણ નવ ગ્રૈવેયકમાં જઈ શકે છે અર્થાત્ નવ ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પત્ત થવા માટે ચારિત્રની અનુપાલના અનિવાર્ય છે, સમકિતની અનિવાર્યતા નથી.

પાંચ અનુત્તાર વિમાનમાં એકાંત સમ્યગદાસ્તિ અપ્રમત્ત સંયત મનુષ્યો જ ઉત્પત્ત થઈ શકે છે. મિથ્યાદાસ્તિ કે અવતી અથવા દૂષિત ચારિત્રવાળા પ્રમાદી ત્યાં ઉત્પત્ત થતાં નથી.

(૬) ઉદ્વર્તના દ્વાર : નૈરયિકોની ગતિ :-

૧૪૦ ણેરઝયા ણં ભંતે ! અણંતરં ઉવવદૃત્તા કહિં ગચ્છંતિ ? કહિં ઉવવજ્જંતિ ? કિં ણેરઝએસુ ઉવવજ્જંતિ, તિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ, મળુસ્સેસુ ઉવવજ્જંતિ, દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! ણો ણેરઝએસુ ઉવવજ્જંતિ, તિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ, મળુસ્સેસુ ઉવવજ્જંતિ, ણો દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ ।

શાંદાર્થ :- ઉવદૂંતિ = ઉદ્વર્તન પામીને-નીકળીને, મરીને.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિક જીવો નરકમાંથી નીકળીને- મૃત્યુ પામીને અનંતર- તુરંત ક્યાં જાય છે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? શું તે નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરયિકો મૃત્યુ પામીને તુરંત નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અથવા મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૪૧ જિ તિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ કિં એગિંડિય તિરિક્ખજોળિએસુ જાવ પંચેદિય તિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ ?

ગોયમા ! ણો એગિંડિયએસુ જાવણો ચરિંદિએસુ ઉવવજ્જંતિ, પંચેદિયએસુ ઉવવજ્જંતિ। એવં જેહિંતો ઉવવાઓ ભળિઓ તેસુ ઉવ્વદૃણ વિ ભાળિયવ્વા । ણવરં સમ્મુચ્છ્છમેસુ ણ ઉવવજ્જંતિ । એવં સવ્વપુદ્વીસુ ભાળિયવ્વં । ણવરં અહેસત્તમાઓ મળુસ્સેસુ ણ ઉવવજ્જંતિ।

ભાવાર્થ :- પ્રક્ષન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકો મૃત્યુ પામીને તુરંત જો તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું એકેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે થાવતું પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય કે ચૌરેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી પરંતુ પંચેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રીતે નારકીના ઉપપાત અનુસાર તેની ઉદ્વર્તના પણ કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સંમૂચ્છીમાં અર્થાતું અસંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. આ રીતે સાતે નરક પૃથ્વીઓમાં ઉદ્વર્તનાનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સાતમી નરક પૃથ્વીના નૈરયિકો મૃત્યુ પામીને મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સાતે નરકના નારકીની ઉદ્વર્તના—ગતિનું નિરૂપણ છે. સામાન્ય રીતે (૧) નારકી જીવો મૃત્યુ પામીને નરક કે દેવગતિમાં જતાં નથી. (૨) એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, અસંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય કે સંમૂચ્છીમ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (૩) યુગલિક તિર્યચ કે યુગલિક મનુષ્યોમાં પણ જતાં નથી. મનુષ્ય અને તિર્યચ ગતિના શેષ સ્થાનોમાં જાય છે.

પહેલી-બીજી નરકના નૈરયિકોની ગતિ ૬ ભેદની :- પાંચ સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા અને એક સંશી મનુષ્યના પર્યાપ્તા. પ્રત્યેક જીવોને ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતમુહૂર્તમાં અપર્યાપ્તાવસ્થા હોય છે. આ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં લખિ પર્યાપ્તા જીવોને પર્યાપ્ત નામ કર્મનો ઉદ્ય હોય છે અને તેઓ નિશ્ચિતરૂપે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરી પર્યાપ્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે જ છે. અહીં છાએ ભેદ પર્યાપ્તાના લીધા છે, તે તેઓની લખિ પર્યાપ્તા અવસ્થાના સૂચ્યક છે.

ત્રીજી નરકના નૈરયિકોની ગતિ ૫ ભેદની :- ભુજપરિસર્પ વર્જને ૪ સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય+૧ સંશી મનુષ્ય.

ચોથી નરકના નૈરયિકોની ગતિ ૪ ભેદની :- ભુજપર, ખેચર વર્જને ૩ સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય+૧ સંશી મનુષ્ય.

પાંચમી નરકના નૈરયિકોની ગતિ ૩ ભેદની :- ભુજપર, ખેચર, ચતુર્ષષ્ઠ સ્થલચર વર્જને ૨ સંશી તિર્યચ + ૧ સંશી મનુષ્ય.

છાટી નરકના નૈરયિકોની ગતિ ૨ ભેદની :- પૂર્વોક્ત ત્રણ ભેદમાંથી ઉરપરિસર્પને વર્જને એક જલચર સંશી તિર્યચ + ૧ સંશી મનુષ્ય અને ત્રણે ૪ વેદમાં જાય.

સાતમી નરકના નૈરયિકોની ગતિ ૧ ભેદની :- જલચર સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા. તે જીવો સ્ત્રી વેદને વર્જને શેષ બે વેદમાં જાય.

જેહિંતો ઉવવાઓ તેસુ ઉવટૃણા :- નારકીમાં ઉપપાત પ્રમાણે ઉદ્વર્તનાનું કથન કરવું. તેમાં વિશેષતા એ છે કે પ્રથમ નરકની ગતમાં અસંશી તિર્યચનો અને સાતમી નરકનીગતમાં મનુષ્યનો નિષેધ કરવો.

તદ્દનુસાર સાતે નરકની ગતિમાં આગતિની જેમ જ કુમશા: સંશી તિર્યચના એક-એક ભેદ ઘટતા જાય છે. તદ્દનુસાર પહેલી-બીજી નરકના નારકી મરીને સંશી તિર્યચના પાંચ ભેદમાં જાય, ત્રીજી નરકના નારકી મરીને ભુજપરિસર્પને છોડીને સંશી તિર્યચના ચાર ભેદમાં જાય છે, ચોથી નરકના નારકી મરીને ભુજપરિસર્પ અને ખેચરને છોડીને સંશી તિર્યચના ત્રણ ભેદમાં જાય છે, પાંચમી નરકમાં નારકી મરીને ભુજપરિસર્પ, ખેચર અને ચતુર્થપદ સ્થલચરને છોડીને સંશી તિર્યચના બે ભેદમાં જાય છે, છાઢી નરકના નારકી મરીને ભુજપરિસર્પ, ખેચર, સ્થલચર અને ઉરપરિસર્પને છોડીને સંશી તિર્યચના એક જલચરમાં જ જાય છે, સાતમી નરકના નારકી મરીને જલચર સ્ત્રીને છોડીને નપુંસકવેદી અને પુરુષવેદી જલચરમાં જ જાય છે. આ રીતે છ નરકના નારકી મરીને કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો અને સંશી તિર્યચોમાં જાય છે. સાતમી નરકના નારકી એક સંશી તિર્યચમાં જ જાય છે.

પ્રચલિત ગતાગતના થોકડામાં સાતે નરકની ગતિમાં પાંચે પાંચ સંશી તિર્યચના ભેદની ગણના કરી છે પરંતુ પ્રસ્તુતમાં નારકીના ઉપપાત પ્રમાણે જ ઉદ્વર્તનાનું અતિદેશાત્મક કથન છે તથા શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં ગોશાલકના અને શ્રી શાતાસૂત્રમાં દ્રૌપદીના દીઘકાલીન ભવભમણાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. તેને જોતાં જણાય છે કે સાતે નરકની ગતિમાં ઉપપાત પ્રમાણે જ ઉદ્વર્તન થાય છે.

ભવનપતિ દેવોની ગતિ :-

૧૪૨ અસુરકુમારા ણ ભંતે ! અણંતરં ઉવબૃદ્ધિતા કહિં ગચ્છંતિ ? કહિં ઉવવજ્જંતિ? કિં ણેરઝાસુ ઉવવજ્જંતિ જાવ દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ણો ણેરઝાસુ ઉવવજ્જંતિ, તિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ, મણુસ્સેસુ ઉવવજ્જંતિ, ણો દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસુરકુમાર દેવો મૃત્યુ પામીને તુરંત કયાં જાય છે ? કયાં ઉત્પન્ન થાય છે ? શું નેરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નેરયિકોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૪૩ જાતિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ કિં એંગિંદિએસુ જાવ પંચેદિય-તિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! એંગિંદિયતિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ, ણો બેંડિએસુ જાવ ણો ચરિંદિએસુ ઉવવજ્જંતિ, પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસુરકુમારદેવો જો તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું એકેન્દ્રિયોમાં યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એકેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે; બેઈન્દ્રિયો, તેઈન્દ્રિયો અને યૌરેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૪૪ જાતિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ કિં પુઢવિકાઇયએંગિંદિએસુ જાવ વણસ્પસ્કાઇય-એંગિંદિએસુ ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! પુઢવિકાઇયએંગિંદિએસુ વિ આઉકાઇયએંગિંદિએસુ વિ ઉવવજ્જંતિ, ણો તેઉકાઇએસુ, ણો વાઉકાઇએસુ ઉવવજ્જંતિ, વણસ્પસ્કાઇએસુ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસુરકુમારદેવો જો એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પૃથ્વીકાયિક

એકેન્દ્રિયોમાં યાવત્ વનસપતિકાયિક એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓ પૃથ્વીકાયિક એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અષ્ટાયિક એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેજરસ્કાયિક અને વાયુકાયિક એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૪૫ જિ પુઢવિકાઇએસુ ઉવવજ્જંતિ કિં સુહમપુઢવિકાઇએસુ ઉવવજ્જંતિ, બાદરપુઢવિકાઇએસુ ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! બાદરપુઢવિકાઇએસુ ઉવવજ્જંતિ, ણો સુહમપુઢવિકાઇએસુ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવો જો પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો શું સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૪૬ જિ બાદરપુઢવિકાઇએસુ ઉવવજ્જંતિ કિં પજ્જતગબાદરપુઢવિકાઇએસુ ઉવવજ્જંતિ, અપજ્જતગ-બાયરપુઢવિકાઇએસુ ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! પજ્જતએસુ ઉવવજ્જંતિ, ણો અપજ્જતએસુ । એવં આઉંવણસસર્ઝસુ વિ ભાળિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવો જો બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓ પર્યાપ્તામાં ઉત્પન્ન થાય છે, અપર્યાપ્તામાં ઉત્પન્ન થતા નથી. આ રીતે અષ્ટાયિકો અને વનસપતિકાયિકોમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૧૪૭ પંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિય-મળૂસેસુ ય જહા ણેરઝયાણ ઉવવદૃણ સમુચ્છિમવજ્જા તહા ભાળિયવ્વા । એવં જાવ થળિયકુમારા ।

ભાવાર્થ :- પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોમાં અસુરકુમારોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં સંમૂચ્છીયને છોડીને નરકગતિ કે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૨) દેવ મરીને તેઉકાય, વાયુકાય, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અસંશી તિર્યંચ કે સંમૂચ્છીય મનુષ્યોમાં ઉત્પત્ત થતાં નથી. (૩) ભવનપતિ, બંતર, જ્યોતિષી અને પહેલા-બીજા દેવલોકના દેવો બાદર પૃથ્વી, પાણી અને પ્રત્યેક વનસપતિની શ્રેષ્ઠ જાતિઓમાં, બાદર પર્યાપ્તપણે જ ઉત્પત્ત થાય છે. (૪) દેવો સંશી તિર્યંચ કે સંશી મનુષ્યપણે ઉત્પત્ત થાય પરંતુ યુગલિકપણે ઉત્પત્ત થતા નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભવનપતિ દેવોની ગતિનું નિરૂપણ છે. સામાન્ય રીતે (૧) કોઈ પણ દેવ મરીને નરકગતિ કે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૨) દેવ મરીને તેઉકાય, વાયુકાય, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય કે સંમૂચ્છીય મનુષ્યોમાં ઉત્પત્ત થતાં નથી. (૩) ભવનપતિ, બંતર, જ્યોતિષી અને પહેલા-બીજા દેવલોકના દેવો બાદર પૃથ્વી, પાણી અને પ્રત્યેક વનસપતિની શ્રેષ્ઠ જાતિઓમાં, બાદર પર્યાપ્તપણે જ ઉત્પત્ત થાય છે. (૪) દેવો સંશી તિર્યંચ કે સંશી મનુષ્યપણે ઉત્પત્ત થાય પરંતુ યુગલિકપણે ઉત્પત્ત થતા નથી.

ભવનપતિદેવોની ગતિ છ ભેદની- તિર્યંચના છ ભેદ-બાદર પૃથ્વી, પાણી, વનસપતિના પર્યાપ્તા, પાંચ સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા, આ છ ભેદ અને ૧ સંશી મનુષ્યનો પર્યાપ્તો. એ નવ ભેદમાં ભવનપતિ દેવો ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય જીવોની ગતિ :-

૧૪૮ પુઢવિકાઇયા ણં ભંતે ! અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા કહિં ગચ્છંતિ ? કહિં ઉવવજ્જંતિ? કિં ણેરઝાસુ જાવ દેવેસુ ?

ગોયમા ! ણો ણેરઝાસુ ઉવવજ્જંતિ, તિરિક્ખજોળિય-મણુસેસુ ઉવવજ્જંતિ, ણો દેવેસુ । એવં જહા એસિં ચેવ ઉવવાઓ તહા ઉવ્વદૃણા વિ દેવવજ્જા ભાળિયવા । એવં આડવણસ્સઝબેંદિયતેઝંદિય-ચડરિંદિયા વિ । એવં તેઝવાઊ વિ । ણવરં મણુસ્સવજ્જેસુ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો મૃત્યુ પામીને તુરંત ક્યાં જાય છે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? શું તેઓ નેરયિકોમાં યાવત્ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નેરયિકોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, તિર્યચો અને મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. આ રીતે પૃથ્વીકાયિકોના ઉપપાત પ્રમાણે તેની ઉદ્વર્તના પણ દેવોને છોડીને કહેવી જોઈએ.

આ રીતે અષ્કાયિક, વનસ્પતિકાયિક, બેઠન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને યૌરેન્દ્રિયોની પણ ઉદ્વર્તના જાણવી જોઈએ. આ રીતે તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકની પણ ઉદ્વર્તના જાણવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેઉકાયિક, વાયુકાયિક જીવો મરીને મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવોની ગતિનું પ્રતિપાદન છે.

પાંચ સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય જીવો મરીને નરક કે દેવગતિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તે જીવો પાસે ઈન્દ્રિયની ન્યૂનતા અને મનનો અભાવ હોવાથી નરકગતિને યોગ્ય અશુભકર્મા કે દેવગતિને યોગ્ય શુભ કર્મા કરી શકતા નથી. તેથી તે જીવો મનુષ્ય અને તિર્યચગતિને જ પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યોમાં પણ યુગલિકપણું પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, કર્મભૂમિના મનુષ્યો જ થાય છે. તેઉકાયિક-વાયુકાયિકના જીવો તો એક તિર્યચગતિ જ પ્રાપ્ત કરે છે.

પૃથ્વી - પાણી - વનસ્પતિ - વિકલેન્દ્રિયની ગતિ ૪૮ ભેદની- તિર્યચના ૪૬ ભેદ, સ્થલચર અને ખોચર યુગલિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, આ બે ભેદ વર્જને શેષ ૪૬ ભેદ; મનુષ્યના ત્રણ ભેદ- સંમૂહીંમ મનુષ્યના અપર્યાપ્તા અને સંઝી મનુષ્યના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા, કુલ મળીને $46+3 = 48$ ભેદ થાય છે.

તેઉ-વાયુની ગતિ ૪૬ ભેદની- તિર્યચના ૪૬ ભેદ. યુગલિક તિર્યચના બે ભેદ વર્જને.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની ગતિ :-

૧૪૯ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા ણં ભંતે ! અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા કહિં ગચ્છંતિ કહિં ઉવવજ્જંતિ કિં ણેરઝાસુ જાવ દેવેસુ ? ગોયમા ! ણેરઝાસુ ઉવવજ્જંતિ જાવ દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચો મૃત્યુ પામીને તુરંત ક્યાં જાય છે ? ક્યાં ઉત્પન્ન

થાય છે ? શું તેઓ નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ દેવોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૫૦ જાએ એરિએસુ ઉવવજ્જંતિ કિં રયણપ્રભાપુઢવિ-એરિએસુ ઉવવજ્જંતિ જાવ અહેસત્તમા-પુઢવિ-એરિએસુ ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! રયણપ્રભાપુઢવિ-એરિએસુ વિ ઉવવજ્જંતિ જાવ અહેસત્તમાપુઢવિ-એરિએસુ વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જો તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો મૃત્યુ પામીને તુરંત નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે યાવત્ અધઃસપ્તમ પૃથ્વીના નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ અધઃસપ્તમ પૃથ્વીના નૈરયિકોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ સાતે નરકપૃથ્વીમાં જઈ શકે છે.

૧૫૧ જાએ તિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ કિં એંગિંદિએસુ જાવ પંચિંદિએસુ ? ગોયમા ! એંગિંદિએસુ વિ ઉવવજ્જંતિ જાવ પંચેદિએસુ વિ ઉવવજ્જંતિ । એવં જહા એણસિં ચેવ ઉવવાઓ, ઉવ્વદૃણ વિ તહેવ ભાણિયવ્વા । ણવરં અસંખેજ્જવાસાઉએસુ વિ એતે ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જો તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, તિર્યચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો શું એકેન્દ્રિયોમાં કે યાવત્ પંચેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એકેન્દ્રિયોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ પંચેન્દ્રિયોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રીતે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ઉપપાત અનુસાર જ તેની ઉદ્વર્તના પણ કહેવી જોઈએ પરંતુ ઉપપાતથી ઉદ્વર્તનામાં વિશેષતા એ છે કે તે અસંખ્યાત વર્ધાયુષ્કોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૫૨ જાએ મણુસ્સેસુ ઉવવજ્જંતિ કિં સમુચ્છિમમણુસ્સેસુ ઉવવજ્જંતિ ગબ્ભવકકંતિય-મણુસ્સેસુ ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! દોસુ વિ ઉવવજ્જંતિ । એવં જહા ઉવવાઓ તહેવ ઉવ્વદૃણ વિ ભાણિયવ્વા । ણવરં અકમ્મભૂમગ-અંતરદીવગ-અસંખેજ્જવાસાઉએસુ વિ એતે ઉવવજ્જંતિ ત્તિ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જો તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે ગર્ભજ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બંનેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ઉપપાત અનુસાર જ તેની ઉદ્વર્તના પણ કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે અકર્મભૂમિજ, અન્તર્દીપજ અને અસંખ્યાત વર્ધાયુષ્ક મનુષ્યોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું જોઈએ.

૧૫૩ જાએ દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ કિં ભવણવાસીસુ ઉવવજ્જંતિ જાવ કિં વેમાળિએસુ ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સંવ્વેસુ ચેવ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જો દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું ભવનપતિ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે યાવત્ વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વ પ્રકારના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૫૪ જાએ ભવણવાસીસુ ઉવવજ્જંતિ કિં અસુરકુમારેસુ ઉવવજ્જંતિ જાવ થળિયકુમારેસુ

ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! સવ્વેસુ ચેવ ઉવવજ્જંતિ । એવં વાળમંતર-જોડિસિય-વેમાળિએસુ ણિરંતરં ઉવવજ્જંતિ જાવ સહસ્સારો કપ્પો તિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જો ભવનપતિ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું અસુરકુમારોમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે યાવત્ સ્તનિતકુમારોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સર્વ ભવનપતિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને સહસ્સારકલ્પ સુધીના વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોની ગતિનું કથન છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મૃત્યુ પામીને ચારે ગતિમાં જઈ શકે છે. સૂત્રકારે સંશી-અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના બેદ કર્યા વિના સમુચ્ચય તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ગતિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

નારક અને દેવોના ઉપપાતને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય પહેલી નરકમાં અને ભવનપતિ અને વ્યંતર જાતિના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાર પદ્ધીની નરકમાં અને દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

સંશી તિર્યંચ સાતે નરકમાં અને ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને આઠ દેવલોક સુધીના વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ નવમા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકમાં તે ઉત્પન્ન થતાં નથી. ત્યાં કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો જ જઈ શકે છે.

આ રીતે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ અનુસાર તેની ગતિ સર્વસ્થાનમાં થાય છે. તેની વિશેષતા સૂત્રકારે ણવરં... શબ્દથી પ્રગટ કરી છે.

ણવરં અસંખેજ્જવાસાઉએસુ વિ એતે ઉવવજ્જંતિ :- તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની આગતિમાં યુગલિક તિર્યંચ અને યુગલિક મનુષ્યોનો નિષેધ કર્યો છે કારણ કે યુગલિકો મરીને દેવગતિમાં જ જાય છે. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો મરીને યુગલિક તિર્યંચ અને યુગલિક મનુષ્ય રૂપે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેમાં સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો મરીને ત૦ અકર્મભૂમિ અને પ્ર અંતરદ્વીપ, આ ચ્ચ ક્ષેત્રના યુગલિક મનુષ્યપણે અને યુગલિક સ્થલચર, ખેચરપણે ઉત્પન્ન થાય છે તથા અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો પ્ર અંતરદ્વીપના યુગલિક મનુષ્યપણે અને સ્થલચર તથા ખેચર તિર્યંચ યુગલિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ગતિ ૮૨ ભેદની- નરકના ૭ ભેદ; તિર્યંચના ૪૮ ભેદ; મનુષ્યના ૬ ભેદ— સમૂહિક્ષમ મનુષ્યોના અપર્યાપ્તા, સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યોના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા, અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અંતરદ્વીપજ તે ત્રણ પ્રકારના યુગલિક મનુષ્યો $1+2+3 = 6$ ભેદ. દેવના આઠમા દેવલોક પર્યતના (૧૦ ભવનપતિ + ૮ વ્યંતર + ૫ જ્યોતિષી + ૮ દેવલોક) ત૧ ભેદ; આ સર્વ મળીને $7+48+6+3 = 82$ જીવના ભેદમાં સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ગતિ થાય છે.

અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ગતિનું અલગ કથન નથી, છતાં પણ તેમની ગતિ આ પ્રમાણે સમજવી— અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ગતિ ૭૨ ભેદની— નરકનો ૧ ભેદ—પ્રથમ નરક, તિર્યંચના ૪૮ ભેદ, મનુષ્યના ૫ ભેદ— ૬ ભેદમાંથી અકર્મભૂમિજ યુગલિકને વર્જને શેષ ૫; દેવના ૧૮ ભેદ— ૧૦ ભવનપતિ

અને ૮ વ્યંતર દેવ. આ સર્વ મળીને $1+48+4+18 = 72$ બેદ થાય છે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સમુચ્ચય તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ગતિનું કથન છે. જળચર આદિ પાંચ ભેદોની અપેક્ષાએ સ્પષ્ટીકરણ નથી. પૂર્વ સૂત્રોમાં નરકની આગતિના કથનમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ છે. તદ્દનુસાર જલચર તિર્યંચમાં પુરુષવેદી અને નપુંસકવેદી જલચર તિર્યંચ મરીને સાતે નરકમાં જાય છે. સ્ત્રીવેદી જલચર તિર્યંચ મરીને છ નરકમાં જાય છે. ઉરપરિસર્પ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મરીને પાંચ નરકમાં જાય છે. ચતુર્ષપદ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મરીને ચાર નરકમાં જાય છે. ખેચર તિર્યંચ મરીને ત્રણ નરકમાં અને ભુજપરિસર્પ તિર્યંચ મરીને બે નરકમાં જાય છે.

ગતાગતના થોકડામાં પણ જળચરાદિ પાંચે સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ગતિનું જીવના પદ્ધત ભેદોની અપેક્ષાએ અલગ-અલગ કથન છે.

મનુષ્યોની ગતિ :-

૧૫૫ મણુસ્સા ણ ભંતે ! અણંતરં ઉવ્વદ્વિત્તા કહિં ગચ્છંતિ ? કહિં ઉવવજ્જંતિ ? કિં ણેરઝાસુ ઉવવજ્જંતિ જાવ દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ ? ગોયમા ! ણેરઝાસુ વિ ઉવવજ્જંતિ જાવ દેવેસુ વિ ઉવવજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મનુષ્યો મૃત્યુ પામીને તુરંત ક્યાં જાય છે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? શું તેઓ નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે યાવત્ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! મનુષ્યો મૃત્યુ પામીને નૈરયિકોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે યાવત્ દેવોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૫૬ એવં ણિરંતરં સવ્વેસુ ઠાણેસુ પુછ્છા ? ગોયમા ! સવ્વેસુ ઠાણેસુ ઉવવજ્જંતિ, ણ કહિંચિ પદિસેહો કાયવ્વો જાવ સવ્વદુસિદ્ધદેવેસુ વિ ઉવવજ્જંતિ, અથેગઝયા સિજ્જંતિ બુજ્જંતિ મુચ્ચંતિ પરિણિવ્વાયંતિ સવ્વદુકખાણં અંતં કરેતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું મનુષ્યો મૃત્યુ પામીને નૈરયિકાદિ સર્વ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! મનુષ્યો સર્વ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ક્યાંય પણ તેની ઉત્પત્તિનો નિષેધ નથી યાવત્ સર્વાર્થસિદ્ધ દેવો સુધી મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાક મનુષ્યો સિદ્ધ થાય છે, બુદ્ધ થાય છે મુક્ત થાય છે, પરિનિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં મનુષ્યોની ગતિનું પ્રતિપાદન છે. મનુષ્યો મૃત્યુ પામીને ચારે ય ગતિના ૨૪ દંડકના દરેક સ્થાનમાં ઉત્પત્ત થાય છે. તે ઉપરાંત કેટલાક કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો સર્વ કર્માનો ક્ષય કરીને સિદ્ધગતિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે.

સંશી મનુષ્યોની ગતિ ૧૧૦ + ૧ સિદ્ધ-૧૧૧ બેદની— ચારે ય ગતિના ૧૧૦ બેદ અને સંશી મનુષ્ય સિદ્ધ પણ થઈ શકે છે, તેથી સિદ્ધગતિ સહિત ૧૧૧ બેદની ગતિ છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સમુચ્ચય રીતે મનુષ્યોની ગતિનું નિરૂપણ છે છતાં અન્ય જીવોની આગતિને જોતાં સંમૂચ્છીમ મનુષ્યોની અને યુગલિક મનુષ્યોની ગતિ આ પ્રમાણે સમજવી—

સંમૂચીર્ણમ મનુષ્યની ગતિ ૪૮ ભેદની :- સંમૂચીર્ણમ મનુષ્યો લખિ અપર્યાપ્તા જ હોય છે. અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે, તેથી તે નરક કે દેવગતિમાં જતા નથી, યુગલિક મનુષ્ય કે યુગલિક તિર્યંચરૂપે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી. બે યુગલિક તિર્યંચને વર્જને તિર્યંચના ૪૫ ભેદ અને મનુષ્યના ઉભેદ - સંમૂચીર્ણમ મનુષ્ય તથા સંશી મનુષ્યના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા, એ ત્રણ ભેદ; ૪૫+૩ = ૪૮ ભેદ.

યુગલિક મનુષ્યની ગતિ ૨૫ ભેદની :- યુગલિક મનુષ્યો મૃત્યુ પામીને એક દેવગતિમાં જ જાય છે. તેમાં ભવનપતિના ૧૦, વ્યંતરના ૮, જ્યોતિષીના ૫ અને ૨ દેવલોક, એમ કુલ ૨૫ ભેદની ગતિ થાય છે.

યુગલિકો પોતાની ઉંમરથી વધુ સ્થિતિ દેવલોકમાં પામતા નથી. તેથી તેઓ પોતાના સ્થાનથી વધુ સ્થિતિવાળા દેવલોકોમાં જન્મ ધારણ કરતા નથી. આ રીતે યુગલિકોની સ્થિતિ અનુસાર ભિન્ન-ભિન્ન ગતિ થાય છે. યથા - (૧) દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રના યુગલિક મનુષ્યો અને હરિવાસ-રમ્યક્રવાસ ક્ષેત્રના યુગલિક મનુષ્યો, બીજા દેવલોક સુધીના ૨૫ પ્રકારના દેવોમાં (૨) હેમવય-હિરણ્યવય ક્ષેત્રના યુગલિકો પ્રથમ દેવલોક સુધીના ૨૪ પ્રકારના દેવોમાં, (૩) અંતરદ્વિપજ મનુષ્યો ભવનપતિ અને વ્યંતર જાતિના ૧૮ પ્રકારના દેવોમાં જન્મ ધારણ કરી શકે છે. (૪) અવસર્પણીના પહેલા બીજા આરાના યુગલિક મનુષ્યો ૨૫ ભેદોમાં અને ત્રીજા આરાના યુગલિક મનુષ્યો બીજો દેવલોક વર્જને ૨૪ ભેદોમાં ઉત્પત્ત થાય છે. તેમાં પણ પદ્યોપમથી કંઈક ન્યૂન સ્થિતિવાળા યુગલિકો જ્યોતિષી સુધીના ૨૩ ભેદોમાં અને પદ્યોપમના આઠમા ભાગથી પણ ન્યૂન સ્થિતિવાળા યુગલિક મનુષ્યો ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોના ૧૮ ભેદોમાં ઉત્પત્ત થાય છે.

વ્યંતર-જ્યોતિષી-વૈમાનિક દેવોની ગતિ :-

૧૫૭ વાળમંતર-જોઇસિયંકેમાળિયા સોહમ્મીસાણા ય જહા અસુરકુમારા | ણવરં જોઇસિયાં વેમાળિયાણ ય ચયંતીતિ અભિલાલો કાયવ્વો |

ભાવાર્થ :- - વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને સૌધર્મ તથા ઈશાન દેવલોકના વૈમાનિક દેવોની ગતિ અસુરકુમારોની સમાન સમજવી. વિશેષતા એ છે કે જ્યોતિષી અને વૈમાનિકદેવો માટે ‘ચ્યવન કરે છે’, તે પ્રમાણે કહેવું જોઈએ.

૧૫૮ સણંકુમારદેવાણ પુછ્છા ? ગોયમા ! જહા અસુરકુમારા | ણવરં એંગિંદિએસુ ણ ઉવવજ્જંતિ | એવં જાવ સહસ્રારગદેવા |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સનત્કુમારદેવો ચ્યવન કરીને કયાં જાય છે, કયાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તે દેવોની વક્તવ્યતા અસુરકુમારોની સમાન જાણવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે દેવો એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. આ જ રીતે સહસ્રાર દેવલોકના દેવો સુધીની ગતિ જાણવી જોઈએ.

૧૫૯ આણય જાવ અણુત્તરોવવાઇયા દેવા એવં ચેવ | ણવરં ણો તિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જંતિ, મણુસ્સેસુ પજ્જતગસંહેજ્જવાસાઉયકમ્મભૂમગ-ગબ્ધવકકંતિયમણુસ્સેસુ ઉવવજ્જંતિ |

ભાવાર્થ :- - નવમા આનત દેવલોકના દેવોથી લઈને અનુત્તરોપપાતિક વિમાન સુધીના દેવોની વક્તવ્યતા આ જ પ્રમાણે જાણવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે દેવો તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, મનુષ્યોમાં પણ પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વ્યંતર-જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોની ગતિનું કથન અસુરકુમાર દેવોની ગતિના અતિદેશપૂર્વક કર્યું છે. તેમાં જે વિશેષતા છે તે ભાવાર્થમાં સ્પષ્ટ છે.

વ્યંતર-જ્યોતિષી અને પહેલા-બીજા દેવલોકના દેવોની ગતિ ૮ ભેદની- અસુરકુમારની જેમ મનુષ્યનો ૧ ભેદ કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોના પર્યાપ્તા, પાંચ સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા તથા બાદર પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિના પર્યાપ્તા તે ૮ ભેદ તિર્યંચના; કુલ $1 + 8 = 9$ ભેદ.

ત્રીજાથી આઠમા દેવલોકના દેવોની ગતિ ૬ ભેદની- ત્રીજા દેવલોકથી ઉપરના દેવો એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થતા નથી, તેથી પાંચ સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા અને કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોના પર્યાપ્તા, કુલ મળીને $5+1 = 6$ ભેદ.

નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોની ગતિ ૧ ભેદની- નવમા દેવલોકથી ઉપરના દેવો કર્મભૂમિના સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ મનુષ્યોના પર્યાપ્તામાં જ ઉત્પત્ત થાય છે. તેથી ૧ ભેદમાં જ તેમની ગતિ થાય છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત પદના કત્તો દ્વાર અને ઉદ્વર્તના દ્વારમાં ૨૪ દંડકના જીવોના ૧૧૦ ભેદના આધારે ગતાગત દર્શાવી છે. થોકડામાં જીવના પડતુ ભેદના આધારે ગતાગત બતાવવામાં આવે છે. તે બંને પ્રકારની ગતાગતના કોષ્ટકો અહીં આપ્યા છે.

જીવના ૧૧૦ ભેદ આધારિત આગતિ-ગતિ :-

જીવ પ્રકાર	આગતિ	ગતિ
પ્રથમ નરક	૧૧ ભેદની- ૫ સંશી તિર્યંચ, ૫ અસંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, અને ૧ સંશી મનુષ્ય	૬ ભેદની- સંશી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને ૧ સંશી મનુષ્ય
બીજી નરક	૬ ભેદની- ૫ સંશી તિર્યંચ, + ૧ સંશી મનુષ્ય	" " "
ત્રીજી નરક	૫ ભેદની-(મુજાપર વર્જને) ૪ સંશી તિર્યંચ+ સંશી મનુષ્ય	૫ ભેદની (આગતની સમાન)
ચોથી નરક	૪ ભેદની- (ખેચર વર્જને) ૩ સંશી તિર્યંચ+૧ સંશી મનુષ્ય	૪ ભેદની (આગતની સમાન)
પાંચમી નરક	૩ ભેદની- (સ્થળચર વર્જને) ૨ સંશી તિર્યંચ+૧ સંશી મનુષ્ય	૩ ભેદની (આગતની સમાન)
છાણી નરક	૨ ભેદની- (ઉરપર વર્જને) ૧ જળચર તિર્યંચ+૧ સંશી મનુષ્ય	૨ ભેદની (આગતની સમાન)
સાતમી નરક	૨ ભેદની- ૧ જળચર તિર્યંચ + ૧ સંશી મનુષ્ય (બંનેની સ્ત્રી વર્જનેને)	૨ ભેદની (આગતની સમાન)
ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવ	૧૬ ભેદની- ૫ સંશી તિર્યંચ, ૫ અસંશી તિર્યંચ ૨ યુગલિક તિર્યંચ, ૧ સંશી મનુષ્ય, ૩ યુગલિક મનુષ્ય	૮ ભેદની- બાદર પૃથ્વી, પાણી, વનં ૫ સંશી તિર્યંચ, ૧ સંશી મનુષ્ય.
જ્યોતિષ્ક અને બે દેવલોક	૮ ભેદની- ૫ સંશી તિર્યંચ, ૧ સ્થલચર યુગલિક તિર્યંચ, ૧ સંશી મનુષ્ય, ૨ યુગલિક મનુષ્ય (કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિના)	૮ ભેદની- બાદર પૃથ્વી, પાણી, વનં ૫ સંશી તિર્યંચ, ૧ સંશી મનુષ્ય.
ઊથી ૮ દેવલોક	૬ ભેદની- ૫ સંશી તિર્યંચ, ૧ સંશી મનુષ્ય	૬ ભેદની- ૫ સંશી તિર્યંચ, ૧ સંશી મનુષ્ય.

જીવ પ્રકાર	આગતિ	ગતિ
૮ થી ૧૨ દેવલોક નવ ગ્રૈવેયક	૧ ભેદની - સંશી મનુષ્ય	૧ ભેદની - સંશી મનુષ્ય.
૫ અનુત્તર વિમાન	૧ ભેદની - અપ્રમત્ત સમ્યગદાસ્તિ સંશી મનુષ્ય	૧ ભેદની - સંશી મનુષ્ય.
પૃથ્વી, પાણી અને વનરસપતિ	૭૪ ભેદની - તિર્યંચના ૪૬, (૪૮માંથી બે યુગલિક વર્જને) મનુષ્યના-૩, ૭ માંથી ત્રણ યુગલિક વર્જને દેવના-૨૫, બીજા દેવલોક સુધી. આ રીતે ૪૬+૩+૨૫ = ૭૪ ભેદ	૪૮ ભેદની - ૪૬ તિર્યંચના ૪૬ (સંમૂચિતમ મનુષ્ય + સંશી મનુષ્યના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા. ૧+૨ = ૩)
તેઝ-વાયુ	૪૮ ભેદની - ૪૬ તિર્યંચના, ૩ મનુષ્ય	૪૬ ભેદની - તિર્યંચના ૪૬ ભેદ
વિકલેન્દ્રિય	૪૮ ભેદની - ૪૬ તિર્યંચના, ૩ મનુષ્ય	૪૮ ભેદની - ૪૬ તિર્યંચના, ૩ મનુષ્ય.
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	૮૭ ભેદની - ૭ નરકના પર્યા, તિર્યંચના ૪૬ (બે યુગલિકને વર્જને), મનુષ્યના ઉ ભેદ (બે યુગલિક મનુ.ને વર્જને) દેવના-૩૧ (૧૦ ભવનપતિ, ૮ વ્યતર, ૫ જ્યોતિષી, ૮ દેવલોકના વૈમાનિક દેવો) કુલ ૭+૪૬+૩+૩૧ = ૮૭	૮૨ ભેદની - ૭ નારકી, ૪૮તિર્યંચના, મનુષ્યના ૬, દેવના ૩૧. (અથવા- આગતના ૮૭ ભેદમાં તિર્યંચના ૨ યુગલિક અને મનુષ્યના ઉ યુગલિક. આ પાંચ ભેદ ઉમેરતાં ૮૭+૫ = ૯૨)
મનુષ્ય	૯૬ ભેદની - નારકીના ૬ ભેદ (સાતમી નરક વર્જને); તિર્યંચના ૩૮ ભેદ - (૪૮માંથી તેઝ-વાયુના ૮ અને યુગલિકના-૨, આ ૧૦ વર્જને) મનુષ્યના ઉ (યુગલિક વર્જને) દેવોના ૪૮ (સર્વ ભેદ) કુલ = ૬+૩૮+૩+૪૮ = ૯૬ ભેદ.	જીવના સર્વ ૧૧૦ ભેદ અને સિદ્ધ ગતિ
નોંધ :- (૧) નારકી દેવતાની આગતિના ભેદોમાં સર્વત્ર તેના પર્યાપ્તા જ સમજવા. અપર્યાપ્તા જીવ નારકી દેવતામાં ઉત્પત્ત થતાં નથી. (૨) નારકી દેવતાની ગતિમાં અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્તનું સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રમાં નથી, તેમ છતાં થોકડાના આધારે ગતિમાં તે ભેદોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત બંને સમજી લેવા જોઈએ.		

જીવના ૫૮ ભેદ આધારિત આગતિ-ગતિ :- [૫૮ ભેદ માટે જુઓ પ્રશાપના-૧ : ૫૮-૧, પે. નં..૧૧૦]

જીવ પ્રકાર	આગતિ	ગતિ
પ્રથમ નરક	૨૫ ભેદની. ૧૫ કર્મભૂમિજ મનુષ્યો, ૫ સંશી તિર્યંચ, ૫ અસંશી તિર્યંચના પર્યાપ્તા.	૪૦ ભેદની. ૧૫ કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યો, ૫ સંશી તિર્યંચ, તે ૨૦ના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત. ૨૦ × ૨ = ૪૦
બીજી નરક	૨૦ ભેદની. ૧૫ કર્મભૂમિના મનુષ્ય + ૫ સંશી તિર્યંચ	
ત્રીજી નરક	૧૮ ભેદની. ઉપરોક્ત ૨૦માંથી ભુજપર છોડીને	
ચોથી નરક	૧૮ ભેદની. ઉપરોક્ત ૧૮માંથી ખેચર છોડીને	
પાંચમી નરક	૧૭ ભેદની. ઉપરોક્ત ૧૮માંથી સ્થલચર છોડીને	
છાણી નરક	૧૬ ભેદની. ૧૫ કર્મ મનુ. + ૧ જલચર સંશી તિર્યંચ	
સાતમી નરક	૧૬ ભેદની. ઉપરોક્ત ૧૬ ભેદ અને તેમાંથી સ્ત્રીને છોડીને	૧૦ ભેદની. ૫ સંશી તિર્યંચના પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત ૫ × ૨ = ૧૦

જીવ પ્રકાર	આગતિ	ગતિ
ભવનપતિ, વ્યંતર દેવ	૧૧૧ બેદની. ૧૦૧ ક્ષેત્રના ગર્ભજ મનુષ્ય, ૫ સંશી તિર્યચ, ૫ અસંશી તિર્યચ તે ૧૧૧ના પર્યાપ્ત.	૪૬ બેદની. ૧૫ કર્મભૂમિના મનુષ્ય+ ૫ સંશી તિર્યચ + પૃથ્વી, પાણી, વન. તે ૨૦ના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત
જ્યોતિષી અને પહેલા દેવલોકના દેવ	૫૦ બેદની. ૧૫ કર્મભૂમિ મનુષ્ય + ૩૦ અકર્મભૂમિના યુગલિક મનુષ્ય + ૫ સંશી તિર્યચ, તે ૫૦ ના પર્યાપ્ત.	૪૬ બેદની. ઉપર પ્રમાણે
બીજા દેવલોકના દેવ	૪૦ બેદની. ઉપરોક્ત ૫૦માંથી ૫ હેમવત, ૫ હેરાણ્યવત આ ૧૦ વર્જિને.	૪૬ બેદની. ઉપર પ્રમાણે
પ્રથમ કિલ્વીધીના દેવ	૩૦ બેદની. ૧૫ કર્મભૂમિ ૫ સંશી તિર્યચ ૫ દેવકુર ૫ ઉત્તરકુર. આ રીતે ૧૫+૫+૫+૫ = ૩૦.	૪૬ બેદની. ઉપર પ્રમાણે
ઉથી ૮ દેવલોક ૮ લોકાંતિક, બીજી, ત્રીજી કિલ્વીધીના દેવ	૨૦ બેદની. ૧૫ કર્મભૂમિ મનુષ્ય + ૫ સંશી તિર્યચ, તે ૨૦ના પર્યાપ્તા.	૪૦ બેદની. ૧૫ કર્મ. મનુષ્ય+૫ સંશી તિર્યચ તે ૨૦ના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત.
નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન	૧૫ બેદની. ૧૫ કર્મભૂમિ મનુષ્યના પર્યાપ્ત	૩૦ બેદની. ૧૫ કર્મભૂમિ મનુષ્યના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત.
પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિ	૨૪૩ બેદની. ૧૭૮ બેદ ગત પ્રમાણે+૫૪ બેદ દેવના (૨૫ ભવનપતિ, ૨૬ વ્યંતર, ૧૦ જ્યોતિષી, બે દેવલોક, ૧ કિલ્વીધી=૫૪) ૧૭૮+૫૪ = ૨૪૩.	૧૭૮ બેદની. ૧૩૧ બેદ મનુષ્યના (૧૦૧ સંમૂચીષ્મ મનુષ્ય+૧૫ કર્મ.ના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત=૩૦) ૪૮ બેદ તિર્યચના
તેઉ-વાયુ	૧૭૮ બેદની. ઉપર પ્રમાણે	૪૮ બેદની. તિર્યચના ૪૮ બેદ
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	૧૭૮ બેદની. ઉપર પ્રમાણે	૧૭૮ બેદની. ઉપર પ્રમાણે
અસંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	૧૭૮ બેદની. ઉપર પ્રમાણે	૩૮૫ બેદની. ૨-પ્રથમ નરકના પર્યાપ્ત- અપર્યાપ્ત. ૪૮-તિર્યચના. ૨૪૩-મનુષ્યના (૩૦૭માંથી અકર્મભૂમિના પર્યાપ્ત- અપર્યાપ્ત=૬૦ વર્જિને). ૧૦૨-દેવતાના. ૨૫ ભવનપતિ+૨૬ વ્યંતરદેવ = ૫૧ના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા.
સંશી તિર્યચ	૨૬૭ બેદની. ૭ નરકના પર્યાપ્ત ૮૧ દેવતાના પર્યાપ્ત (નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધના ૧૮ બેદ છોડીને) ૧૭૮ બેદ ઉપર પ્રમાણે. ૭+૮૧+૧૭૮ = ૨૬૭	૫૨૭ બેદની. પ્રત્રમાંથી દેવતાના ૩૬ બેદ વર્જિને(૮ માં દેવલોકથી ઉપરના ૧૮ દેવતાના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત)
નોંધ : સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ૫ બેદોની ગતિ - (૧) જળચરની ઉપરોક્ત ૫૨૭ બેદની. (૨) ઉરપરિસર્પની પરત બેદની (છદ્રી-સાતમી નરકના અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત ૪ બેદ વર્જિને) (૩) સ્થળચરની પરત ૫૨૧ બેદની(પરતમાંથી પાંચમી નરકના અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત ૨ બેદ વર્જિને) (૪) ખેચરની ૫૧૮ બેદની(પરતમાંથી ચોથી નરકના અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત ૨ બેદ વર્જિને). (૫) ભુજપરિસર્પની ૫૧૭ બેદની(પરતમાંથી ત્રીજી નરકના અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત ૨ બેદ વર્જિને).		
સંમૂચીષ્મ મનુષ્ય	૧૭૧ બેદની. ઉપરોક્ત ૧૭૮ બેદમાંથી તેઉ-વાયુના આઠ બેદ છોડીને. ૧૭૮-૮ = ૧૭૧.	૧૭૮ બેદની. પૂર્વવત્ત

જીવ પ્રકાર	આગતિ	ગતિ
૧૫ કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો	૨૭૬ બેદની. ૧૭૧ ઉપર પ્રમાણે, ૮૮ દેવતાના પર્યા. અને ૬ નરકના પર્યા. $૧૭૧+૮૮+૬ = ૨૭૬$.	૫૬૭ બેદની. ૧૪ નારકી, ૪૮ તિર્યંચ ત૦૩ મનુષ્ય, ૧૮૮ દેવ = ૫૬૭ બેદ
૩૦ અકર્મભૂમિના યુગલિક મનુષ્યો	૨૦ બેદની. ૧૫ કર્મભૂમિના મનુષ્ય + ૫ સંશી તિર્યંચ તે ૨૦ના પર્યાપ્ત.	૧૨૮ બેદની ૬૪ જાતિના દેવોના પર્યા. અપર્યા. $૬૪ \times ૨ = ૧૨૮$
[નોંધ : અકર્મભૂમિના ૩૦ બેદોની ગતિ- (૧) દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના યુગલિક મનુષ્યની ઉપરોક્ત ૧૨૮ બેદની. (૨) હરિવાસ-રમ્યકવાસની ૧૨૫ બેદની(પ્રથમ કિલ્વીધીના અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત બે બેદ છોડીને) (૩) હેમવય-હિરણ્યવયની ૧૨૪ બેદની(બીજા દેવલોકના અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત બે બેદ છોડીને).]		
૫૮ અંતર્દ્વાપના યુગલિક મનુષ્યો	૨૫ બેદની. ૧૫ કર્મભૂમિ મનુષ્ય + ૫ સંશી તિર્યંચ + ૫ અસંશી તિર્યંચ, આ ૨૮ના પર્યાપ્ત.	૧૦૨ બેદની. ૨૫ ભવનપતિ અને ૨૬ વ્યંતર = ૫૧. તેના પર્યા-અપર્યા.
તીર્થકર	૩૮ બેદની. ૧૨ દેવલોક+૮ લોકાતિક+૮ ગ્રેવેયક+ ૫ અનુતાર વિમાન, તે ૩૫ વૈમાનિક દેવ + ૩ નરકના નારકી = ૩૮ બેદના પર્યાપ્ત.	મોક્ષ
ચક્કવર્તી	૮૨ બેદની. ૮૮ જાતિના દેવોમાંથી ૧૫ પરમાધામી + ઉ કિલ્વીધી તે ૧૮ બેદને છોડીને ૮૧ બેદ દેવના + પ્રથમ નરક = ૮૨ બેદના પર્યાપ્ત.	૧૪ બેદની. સાત નરકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. દીક્ષા લે તો મોક્ષની અથવા વૈમાનિક દેવલોકની
વાસુદેવ	૩૨ બેદની. ૧૨ દેવલોક, ૮ લોકાતિક, ૮ ગ્રેવેયક, પહેલી-બીજી નરક = ૩૨ બેદના પર્યાપ્ત.	૧૪ બેદની. સાત નરકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા.
બળદેવ	૮૭ બેદની. ૮૮ જાતિના દેવોમાંથી ૧૫ પરમાધામી + ઉ કિલ્વીધી તે ૧૮ બેદને છોડીને. ૮૧ બેદ દેવના + ૨ નરક = ૮૭ બેદના પર્યાપ્ત.	૭૦ બેદની. વૈમાનિક જાતિના દેવના ૩૫ બેદના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા.
માંડલિક રાજી	૨૭૬ બેદની. શ્રાવકની આગતિ પ્રમાણે	૫૭૫ બેદની. ૫૬૭ બેદમાંથી ૮ ગ્રેવન+૫ અનુ વિમાન, તે ૧૪ બેદના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત આ ૨૮ છોડીને ૫૬૩-૨૮ = ૫૪૫.
કેવળી	૧૦૮ બેદની. ૮૧ દેવતા ૧૫ કર્મભૂમિના મનુષ્યો, ૫ સંશી તિર્યંચ, બાદર પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, ૪ નરક, $૮૧+૧૫+૫+૩+૪ = ૧૦૮$ બેદના પર્યાપ્ત	મોક્ષ
સાધુ	૨૭૫ બેદની. ૧૭૧ મનુષ્ય પ્રમાણે, ૮૮ દેવતાના પર્યા. અને ૫ નરકના પર્યા. $૧૭૧+૮૮+૫ = ૨૭૫$.	૭૦ બેદની. ઉપર પ્રમાણે અથવા મોક્ષ.
શ્રાવક	૨૭૬ બેદની. ૨૭૫ બેદ ઉપર પ્રમાણે + ૬ ટીનરક	૪૨ બેદની. ૧૨ દેવલોક + ૮ લોકાતિક = ૨૧ દેવના પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા.

જીવ પ્રકાર	આગતિ	ગતિ
સમ્યગદસ્તિ	૩૬૩ ભેદની. નરકના-૭, દેવતાના-૮૮, યુગલિક મનુષ્યના-૮૬ અને ૧૭૧ ભેદ ઉપરવત્ત કુલ ૭+૮૮+૮૬+૧૭૧ = ૩૬૩.	૨૮૨ ભેદની. ૮૧ દેવતા, ૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ, ૫ સંજીતિર્યચ, ૬ નરક, કુલ ૧૩૭ ભેદના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત = ૨૭૪ તથા ૫ અસંજીતિર્યચ અને ઉવિકલેન્ડિયના અપર્યાપ્ત ૨૭૪ + ૮ = ૨૮૨ ભેદની.
મિથ્યાદસ્તિ	૩૭૧ ભેદની. ૩૬૩ ભેદ સમ્યગદસ્તિની આગત પ્રમાણે + તેઓ-વાયુના-૮, કુલ=૩૭૧ અથવા ૩૬૩ ભેદમાંથી ૧૮૨ ભેદ અમર જીવોના વર્જને (૮૮+૭+૮૬= ૧૮૨).	૫૫૭ ભેદની. ૫૬૩ ભેદમાંથી ૫ અનુતાર વિમાનના પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત તે દશ ભેદને છોડીને
સ્ત્રી વેદની	૩૭૧ ભેદની. મિથ્યાદસ્તિની આગત પ્રમાણે	૫૬૧ ભેદની. ૫૬૩ ભેદમાંથી સાતમી નરકના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા તે બે ભેદને છોડીને
પુરુષ વેદની	૩૭૧ ભેદની. મિથ્યાદસ્તિની આગત પ્રમાણે	૫૬૩ ભેદની.
નપુંસક વેદની	૨૮૫ ભેદની. ઉપરોક્ત ૩૭૧માંથી ૮૬ યુગલિક વર્જને. ૩૭૧-૮૬ = ૨૮૫.	૫૬૩ ભેદની.
નોંધ : (૧) નારકી દેવતાની આગતિમાં સર્વત્ર તે ભેદોના પર્યાપ્તા જ સમજવા. (૨) સાતે ય નારકીની ગતિ આ કોષ્ટકમાં થોકડાની પરંપરા પ્રમાણે દર્શાવી છે. તેમાં ઉપરોક્ત સૂત્રાનુસારી કોષ્ટકથી કંઈક બિન્નતા છે. તે સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ ઉપર વિવેચનમાં કર્યું છે.		

(૭) પારભવિક આયુષ્ય બંધ કાલ :-

૧૬૦ ણેરઇયા ણં ભંતે ! કઇભાગાવસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ ? ગોયમા ! ણિયમા છ્હમાસાવસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ । એવં અસુરકુમારા વિ જાવ થળિયકુમારા ।

ભાવાર્થ :- પ્રક્ષન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકો આયુષ્યનો કેટલો ભાગ શેષ(બાકી) રહે ત્યારે પરભવના આયુષ્યનો બંધ કરે છે ? **ઉત્તાર-** હે ગૌતમ ! તેઓ અવશ્ય છ માસનું આયુષ્ય શેષ(બાકી) રહે ત્યારે પરભવના આયુષ્યનો બંધ કરે છે. આ જ રીતે અસુરકુમારોથી લઈ સ્તનિતકુમારો સુધીના દેવોની પરભવિક આયુષ્યબંધ સંબંધી પ્રરૂપણા જાણવી જોઈએ.

૧૬૧ પુઢવિકાઇયા ણં ભંતે ! કઇભાગાવસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ ?

ગોયમા ! પુઢવિકાઇયા દુવિહા પણ્ણત્તા । તં જહા- સોવક્કમાઉયા ય ણિરુવક્કમાઉયા ય । તત્થ ણં જે તે ણિરુવક્કમાઉયા તે ણિયમા તિભાગાવસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ। તત્થ ણં જે તે સોવક્કમાઉયા તે સિય તિભાગાવસેસાઉયા

પરભવિયાડયં પકરેતિ, સિય તિભાગતિભાગાવસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ, સિય તિભાગતિભાગતિભાગસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ ।

આઉંતેઉંવાઉંવણસ્સિકાઇયાણં, બેઝિંદિયંતેઝિંદિયંચઉરિંદિયાણ વિ એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો, આયુષ્યનો કેટલો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સોપકમ આયુષ્યવાળા અને (૨) નિરૂપકમ આયુષ્યવાળા. તેમાંથી જે નિરૂપકમ (ઉપકમ રહિત) આયુવાળા છે, તે જીવો અવશ્ય આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવના આયુષ્યનો બંધ કરે છે અને જેઓ સોપકમ (ઉપકમ સહિત) આયુષ્યવાળા છે, તેઓ કદાચિત્ત આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવના આયુનો બંધ કરે છે, કદાચિત્ત આયુષ્યના ત્રીજા ભાગનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે અને કદાચિત્ત આયુષ્યના ત્રીજા ભાગના, ત્રીજા ભાગનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે.

આ રીતે અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક તથા બેઈન્દ્રિય-તેઈન્દ્રિય-ઘોરેન્દ્રિયોના પારભવિક આયુષ્યબંધના કાલનું કથન કરવું જોઈએ.

૧૬૨ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા ણં ભંતે ! કઇભાગાવસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ?

ગોયમા ! પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા દુવિહા પણણતા । તં જહા - સંખેજ્જવાસાઉયા ય અસંખેજ્જવાસાઉયા ય । તત્થ ણં જે તે અસંખેજ્જવાસાઉયા તે ણિયમા છ્યમાસાવસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ । તત્થ ણં જે તે સંખેજ્જવાસાઉયા તે દુવિહા પણણતા । તં જહા - સોવક્કમાઉયા ય ણિરુવક્કમાઉયા ય ।

તત્થ ણં જે તે ણિરુવક્કમાઉયા તે ણિયમા તિભાગાવસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ । તત્થ ણં જે તે સોવક્કમાઉયા તે ણં સિય તિભાગે પરભવિયાડયં પકરેતિ, સિય તિભાગતિભાગે ય પરભવિયાડયં પકરેતિ, સિય તિભાગતિભાગતિભાગાવસેસાઉયા પરભવિયાડયં પકરેતિ । એવં મણૂસા વિ । વાણમંતર-જોઇસિય-વેમાળિયા જહા ણેરઝયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિકો, આયુષ્યનો કેટલો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિકોના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા અને (૨) અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા. તેમાંથી જે અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા છે; તેના આયુષ્યના છ માસ શેષ રહે ત્યારે તે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે અને જે સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા છે. તેના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સોપકમ આયુષ્યવાળા અને (૨) નિરૂપકમ આયુષ્યવાળા.

તેમાં નિરૂપકમ આયુષ્યવાળા તિર્યંચ્યો અવશ્ય આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવનું

આયુષ્ય બાંધે છે. સોપકમ આયુષ્યવાળા, કદાચિત્ આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પરભવનું આયુ બાંધે છે, કદાચિત્ આયુષ્યના ત્રીજા ભાગનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે, કદાચિત્ આયુષ્યના ત્રીજા ભાગના, ત્રીજા ભાગનો, ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. મનુષ્યોના પારભવિક આયુષ્યબંધ સંબંધી સંપૂર્ણ કથન પણ આ જ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોના પારભવિક આયુષ્યબંધનું કથન નેરાયિકોની સમાન જાણવું જોઈએ.

વિયેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચારેય ગતિના જીવોના આયુષ્ય બંધકાલનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સંસારી જીવો સમયે સમયે આયુષ્યને છોડીને શેષ સાત કર્માંનો બંધ કરે છે. આયુષ્ય કર્મનો બંધ જીવનમાં એક જ વાર થાય છે. અન્ય કર્માંની પરંપરા ભવ-ભવાંતર સુધી સાથે હોય છે, પરંતુ આયુષ્ય કર્મમાં તે પ્રમાણે થતું નથી. જીવ પોતાના આ ભવના કર્માનુસાર આગામી એક જ ભવનું આયુષ્ય એક જ વાર બાંધે છે. બે-ત્રણ ભવનું આયુષ્ય સાથે બંધાતું નથી. આયુષ્ય બંધ પછી તેમાં ફેરફાર થતો નથી. અહીં સૂત્રમાં સંસારી જીવોમાં આયુષ્ય બંધ કાલની વિસ્તૃત પ્રરૂપણ છે. આયુષ્ય બંધ કાલના નિરૂપણ માટે આયુષ્યના બે-બે પ્રકાર કર્યા છે— સોપકમ આયુષ્ય અને નિરૂપકમ આયુષ્ય, તેમજ સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય અને અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ય. આ ભેદોના આધારે જ આયુષ્યબંધના સમયનું નિર્ધારણ દર્શાવ્યું છે.

સોપકમ-નિરૂપકમ આયુષ્ય— જે આયુષ્ય ઉપકમ સહિત હોય, તીવ્ર વિષ, અજિન, જલ, શસ્ત્ર પ્રયોગ આદિ કોઈ પણ ઉપકમરૂપ નિમિત્તથી તૂટી જાય, દીર્ઘકાલમાં ભોગવવા યોગ્ય આયુષ્ય અલ્પકાલમાં જ ભોગવાય જાય તેને **સોપકમ આયુષ્ય** કહે છે અને જે આયુષ્ય ઉપકમ રહિત હોય, વિષ-અજિન આદિ કોઈ પણ નિમિત્તથી તૂટે નહીં, જેટલા કાલનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તેટલા જ કાલમાં ભોગવાય, તે આયુષ્યને **નિરૂપકમ આયુષ્ય** કહે છે. જેમ દશ કૂટ લાંબી દોરીને એક છેડાથી બાળવામાં આવે તો કમશઃ બળતી બળતી તે આખી દોરી દશ મિનિટમાં બળી જાય છે પરંતુ તે જ દોરીને કોઈ ગૂંઘળું વાળીને અજિનમાં નાંખી દે, તો તે આખી દોરી બે મિનિટમાં બળી જાય છે. તે જ રીતે સોપકમી આયુષ્ય ક્યારેક ગૂંઘળું વાળોલી દોરીની સમાન એક સાથે ભોગવાય જાય છે અને નિરૂપકમી આયુષ્ય લાંબી દોરીની સમાન કમશઃ ભોગવાય છે.

આ રીતે સોપકમી આયુષ્યમાં સ્થિતિધાત શક્ય છે. તેમાં પણ બે તૃતીયાંશ ભાગનું આયુષ્ય વ્યતીત થયા પછી અને એક તૃતીયાંશ ભાગનું આયુષ્ય શેષ રહે ત્યાર પછી જ કોઈ પણ નિમિત્તથી આયુષ્ય તૂટી શકે છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અનુસાર ઔપપાતિક ચરમદેહોત્તમપુરુષઽસંખ્યેવર્ષાયુષ્કાઽનપવર્તનીયા: । ઔપપાતિક જન્મવાળા નારકી અને દેવો, ચરમ શરીરી જીવો, ઉત્તમ પુરુષો(ત્રેસઠ શલાકા પુરુષ) અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિકો ઈત્યાદિ નિરૂપકમ(અનપવર્તનીય-અપરિવર્તનીય) આયુષ્યવાળા હોય છે. શેષ જીવો અર્થાત્ પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યો સોપકમ અને નિરૂપકમ બંને પ્રકારના આયુષ્યવાળા હોય છે. (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-૨/૨૫)

આયુષ્ય બંધકાલ— નારકી, દેવો અને યુગલિકો વર્તમાન ભવના આયુષ્યના છ મહિના શેષ રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે.

શેષ જીવોમાં નિરૂપકમી આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચો આયુષ્યના બે ભાગ વ્યતીત થાય અને ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે અવશ્ય પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. સોપકમ આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચોનો

આયુષ્ય બંધકાલ નિશ્ચિત નથી. તે જીવો આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે અથવા ત્રીજો ભાગનો ત્રીજો ભાગ અર્થાત્ નવમો ભાગ શેષ રહે ત્યારે અથવા તેનો ત્રીજો ભાગ (એટલે આયુષ્યનો રૂઠમો ભાગ) શેષ રહે ત્યારે આયુષ્ય બાંધે. યથા— કોઈ મનુષ્યનું આયુષ્ય ૮૦ વર્ષનું હોય, તો તે બે ભાગ = ૬૦ વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યારે આયુષ્ય બાંધે છે. જો ત્યારે ન બાંધે તો શેષ ૩૦ વર્ષના બે ભાગ = ૨૦ વર્ષ પછી અને ૧૦ વર્ષ શેષ રહે ત્યારે બાંધે, જો ત્યારે પણ ન બાંધે તો ૧૦ વર્ષના ૧૨૦ મહીનામાંથી ૮૦ મહીના પૂર્ણ થયા પછી અને ૪૦ મહીના શેષ રહે ત્યારે બાંધે છે. જો ત્યારે પણ ન બાંધે તો આ રીતે ત્રીજો-ત્રીજો ભાગ કરતાં અંતિમ અંતર્મૂહૂર્તમાં અવશ્ય આયુષ્ય બાંધે છે. પરભવના આયુષ્ય બંધ કર્યા વિના કોઈ પણ જીવનું મૃત્યુ થતું નથી.

(૮) આકર્ષ દ્વાર : ખડવિધ આયુબંધ :-

૧૬૩ કઇવિહે ણં ભંતે ! આઉયબંધે પણણતે ? ગોયમા ! છવિહે આઉયબંધે પણણતે તં જહા - જાઇણામણિહત્તાઉએ, ગઝણામણિહત્તાઉએ, ઠિર્ઝણામણિહત્તાઉએ, ઓગાહણાણામણિહત્તાઉએ પએસણામણિહત્તાઉએ, અણુભાવણામણિહત્તાઉએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! આયુષ્ય બંધના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— ગૌતમ ! આયુષ્યબંધના છ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે—(૧) જ્ઞાતિનામ નિધત્તાયુ (૨) ગતિનામ નિધત્તાયુ (૩) સ્થિતિનામ નિધત્તાયુ (૪) અવગાહના નામ નિધત્તાયુ, (૫) પ્રદેશ નામ નિધત્તાયુ અને (૬) અનુભાવ (અનુભાગ) નામ નિધત્તાયુ.

૧૬૪ ણેરઝયાણં ભંતે ! કઇવિહે આઉયબંધે પણણતે ? ગોયમા ! છવિહે આઉયબંધે પણણતે । તં જહા - જાઇણામણિહત્તાઉએ ગઝણામણિહત્તાઉએ ઠિર્ઝણામણિહત્તાઉએ ઓગાહણાણામણિહત્તાઉએ પએસણામણિહત્તાઉએ અણુભાવણામણિહત્તાઉએ । એવં જાવ વેમાળિયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નૈરયિકોના આયુબંધના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નૈરયિકોના આયુબંધના છ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—(૧) જ્ઞાતિનામ નિધત્તાયુ (૨) ગતિનામ નિધત્તાયુ (૩) સ્થિતિનામ નિધત્તાયુ (૪) અવગાહનાનામ નિધત્તાયુ (૫) પ્રદેશ નામ નિધત્તાયુ અને (૬) અનુભાવનામ નિધત્તાયુ. આ રીતે યાવત્ વૈમાનિકો સુધીના સર્વ જીવોના આયુબંધની પ્રરૂપણા સમજવી જોઈએ.

વિયેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના જીવોમાં થતા છ પ્રકારના આયુષ્ય બંધનું નિરૂપણ છે.

જીવ જ્યારે આગામી ભવના આયુષ્યનો બંધ કરે ત્યારે તે આયુષ્યને અનુરૂપ ગતિ વગેરે અન્ય છ બોલનો બંધ થાય છે. સૂત્રકારે તે છ બોલને જ આયુષ્યના છ પ્રકાર તરીકે ગણના કરી છે.

નિધત્તાયુ-નિષ્ઠિક્ષતાયુ— એક સાથે જેટલા કર્મદલિકો જે રૂપે ભોગવાય તે કર્મદલિકોની તે રૂપે રચના થવી તેને નિષેક કહે છે. નિષેકશ્વરકર્મપુદ્ગલાનામનુભવનાર્થરચના = પ્રતિ સમયે અનુભવવા યોગ્ય કર્મદલિકોની રચનાને નિષેક કહે છે. પોત પોતાના અભાધાકણ ધોડીને બાકીના સ્થિતિકાળમાં કર્મદલિકોની રચના થાય છે, તેમાં અભાધાકણ પછીના પ્રથમ સમયે ઘણા દલિકો હોય છે, બીજા સમયે વિશેષહીન દલિકો હોય છે, તેથી ત્રીજા સમયે વિશેષહીન દલિકો હોય છે, તેથી ચોથા સમયે વિશેષહીન દલિકો હોય છે. આમ અંતિમ સમય સુધી અનુકૂમે વિશેષહીન-વિશેષહીન દલિકો હોય છે.

આ રીતે બંધાયેલા કર્મદલિકોની નિષેક—ગોઠવણી થાય તેને નિધત્ત કહે છે અને આયુષ્ય સાથે

જાતિ આદિ કર્મપ્રકૃતિઓનો નિધત્ત રૂપે બંધ થવો તેને નિધત્તાયુ કહે છે.

(૧) **જાતિનામ નિધત્તાયુ** :- આયુષ્ય કર્મના બંધની સાથે તે આયુષ્યને અનુરૂપ એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ જાતિમાંથી કોઈપણ એક જાતિનામ કર્મની ગોઠવણી થાય તેને જાતિનામ નિધત્તાયુ કહે છે. જેમ કે પૃથ્વીકાયના આયુષ્યના બંધ સમયે એકેન્દ્રિય જાતિ, મનુષ્યાયુના બંધ સમયે પંચેન્દ્રિય જાતિ નામ કર્મની ગોઠવણી થાય છે, તે જાતિ નામનિધત્તાયુ છે.

(૨) **ગતિનામ નિધત્તાયુ** :- આયુષ્યકર્મના બંધ સાથે નરકાદિ ચાર ગતિમાંથી કોઈ પણ એક ગતિ નામ કર્મની ગોઠવણી થવી, તેને ગતિનામ નિધત્તાયુ કહેવાય છે. જેમ કે પૃથ્વીકાયના આયુષ્યના બંધ સમયે તિર્યંગ અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૨૨,૦૦૦ વર્ષના આયુષ્યને અનુરૂપ જાતિ, ગતિ આદિની સ્થિતિનો નિષેક થાય છે, તે ગતિનામ નિધત્તાયુ છે.

(૩) **સ્થિતિનામ નિધત્તાયુ** :- આયુષ્ય કર્મ સાથે સ્થિતિનું સંબંધિત થવું. તેને સ્થિતિ નામ નિધત્તાયુ કહે છે. જેમ કે પૃથ્વીકાયના આયુષ્ય બંધ સમયે જઘન્ય અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૨૨,૦૦૦ વર્ષના આયુષ્યને અનુરૂપ જાતિ, ગતિ આદિની સ્થિતિનો નિષેક થાય, તે સ્થિતિનામ નિધત્તાયુ છે.

(૪) **અવગાહના નામ નિધત્તાયુ** :- જીવ જેમાં રહે, અવગાહના કરે, તેને અવગાહના કહે છે. જીવ ઔદારિકાદિ શરીરમાં રહે છે. તેનું નિર્માણ કરનાર ઔદારિકાદિ શરીરનામ કર્મ-અવગાહનાનામ છે. આયુષ્ય બંધ સમયે તદનુરૂપ અવગાહના શરીર નામકર્મનો નિષેક થાય છે, તેને અવગાહના નામ નિધત્તાયુ કહે છે. જેમ કે પૃથ્વીકાયના આયુષ્ય બંધ સમયે તદનુરૂપ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહનાયુક્ત ઔદારિક શરીર નામકર્મનો નિષેક થાય, દેવાયુના બંધ સમયે તદનુરૂપ સાત હાથ પ્રમાણ વગેરે વૈક્રિય શરીરનામ કર્મનો નિષેક થાય, તે અવગાહનાનામ નિધત્તાયુ છે.

(૫) **પ્રદેશનામ નિધત્તાયુ** :- કર્મ પરમાણુઓને પ્રદેશ કહે છે. આયુષ્યકર્મના બંધ સાથે જાતિ, ગતિ આદિ નામ કર્મની પ્રકૃતિઓના પ્રદેશ સંચયનો નિષેક થાય, તેને પ્રદેશ નામ નિધત્તાયુ કહેવાય છે. જેમ કે પૃથ્વીકાયના આયુષ્ય બંધ સમયે એકેન્દ્રિય જાતિ, તિર્યંગગતિ વગેરે નામ કર્મની પ્રકૃતિઓના પ્રદેશોના સંચયરૂપ ગોઠવણી થાય, તે પ્રદેશ નામ નિધત્તાયુ છે.

(૬) **અનુભાવ નામ નિધત્તાયુ** :- અનુભાવ એટલે વિપાકશક્તિ. આયુષ્યના બંધ સમયે તદનુરૂપ જાતિ વગેરેના તીવ્ર મંદ વિપાક બંધને અનુભાવ નામ નિધત્તાયુ કહે છે. જેમ કે— નરકાયુના ઉદ્યમાં અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, ઉપધાત, અનાદેય, દુઃસ્વર, અયશોકીર્તિ વગેરે નામકર્મ તીવ્ર વિપાક સહિત અનુભવમાં આવે છે, તેવા તીવ્ર વિપાકવાળી કર્મ પ્રકૃતિઓની સાથે નિધત્ત—બંધાતું આયુષ્ય અનુભાવ નામ નિધત્તાયુ છે.

જીવ જ્યારે કોઈ પણ એક ભવનું આયુષ્ય બાંધે ત્યારે તેની સાથે આ છાએ બોલોની ગોઠવણી થાય છે. યથા— નરકાયુષ્યનો બંધ થાય, ત્યારે તેની સાથે નરકગતિનામ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ગતિ-જાતિ આદિ નામ કર્મની સ્થિતિ, વૈક્રિય શરીરની અવગાહના, તે કર્મોના પ્રદેશોનો સંચય અને તેનો વિપાક નિશ્ચિત થઈ જાય છે. ઉપરોક્ત ઇ પ્રકારમાં ગતિનામ, જાતિનામ અને અવગાહના નામમાં પ્રકૃતિબંધનું ગ્રહણ છે અને સ્થિતિનામ, અનુભાગનામ અને પ્રદેશ નામમાં તે ગતિ આદિના સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશ બંધનું ગ્રહણ કર્યું છે. તે સ્થિતિ આદિ ત્રણો ય ગતિ, જાતિ વગેરે નામ કર્મની પ્રકૃતિઓથી સંબંધિત હોવાથી તેને સ્થિતિનામ આદિ રૂપે કહ્યા છે. તેમજ ગતિનામ આદિ ઇ એ પ્રકારના કર્મબંધમાં આયુષ્ય કર્મની જ પ્રધાનતા છે, નરકાદિ આયુષ્યના ઉદ્ય સાથે જ તદનુરૂપ જાતિ આદિ નામ કર્મનો ઉદ્ય થાય છે, અન્યથા ઉદ્ય થતો નથી. આમ આયુષ્યની મુખ્યતા બતાવવા માટે આયુષ્યકર્મના વિશેષજ્ઞ તરીકે તેનો પ્રયોગ કર્યો છે.

૧૬૫ જીવા ણ ભંતે ! જાતિણામળિહત્તાઉયં કઇહિં આગરિસેહિં પકરેતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકેણ વા, દોહિં વા, તીહિં વા, ઉકકોસેણ અદૃહિં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ જાતિનામ નિધત્તાયુને કેટલા આકર્ષોથી બાંધે છે ? ઉત્તર— ગૌતમ ! જધન્ય એક, બે અથવા ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ આકર્ષોથી બાંધે છે.

૧૬૬ ણેરઇયા ણ ભંતે ! જાઇણામળિહત્તાઉયં કઇહિં આગરિસેહિં પકરેતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકેણ વા દોહિં વા તીહિં વા, ઉકકોસેણ અદૃહિં । એવં જાવ વેમાળિયા ।

એવં ગતિણામળિહત્તાઉએ વિ ઠિર્ઝણામળિહત્તાઉએ વિ ઓગાહણાણમળિહત્તાઉએ વિ પણસણામળિહત્તાઉએ વિ અણુભાવણામળિહત્તાઉએ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નૈરયિકો જાતિનામ નિધત્તાયુ કેટલા આકર્ષોથી બાંધે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક, બે, કે ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ આઠ આકર્ષોથી બાંધે છે. આ જ પ્રમાણે અસુરકુમારોથી યાવત્વૈમાનિક સુધીના જીવોમાં જાતિનામ નિધત્તાયુની આકર્ષ સંખ્યાનું કથન કરવું જોઈએ. આ જ રીતે સમસ્ત જીવો ગતિનામ નિધત્તાયુ, સ્થિતિનામ નિધત્તાયુ, અવગાહના નામ નિધત્તાયુ, પ્રદેશનામ નિધત્તાયુ અને અનુભાવનામ નિધત્તાયુનો બંધ પણ જધન્ય એક, બે કે ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ આઠ આકર્ષોથી કરે છે.

૧૬૭ એસિ ણ ભંતે ! જીવાણ જાઇણામળિહત્તાઉયં જહણેણ એકકેણ વા દોહિં વા તીહિં વા ઉકકોસેણ અદૃહિં આગરિસેહિં પકરેમાણાણ કયરે કયરેહિતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સંવત્થોવા જીવા જાતિણામળિહત્તાઉયં અદૃહિં આગરિસેહિ પકરેમાણા, સત્તહિં આગરિસેહિં પકરેમાણા સંખેજ્જગુણા, છહિં આગરિસેહિં પકરેમાણા સંખેજ્જગુણા, એવં પંચહિં આગરિસેહિં પકરેમાણા સંખેજ્જગુણા, ચરહિં આગરિસેહિં પકરેમાણા સંખેજ્જગુણા, તિહિં આગરિસેહિં પકરેમાણા સંખેજ્જગુણા, દોહિં સંખેજ્જગુણા, એગેણ આગરિસેણ પકરેમાણા સંખેજ્જગુણા ।

એવં એણં અભિલાબેણ જાવ અણુભાવણિહત્તાઉયં । એવં એતે છપિ ય અપ્પાબહુદંડગા જીવાદીયા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! આ જીવોમાં જધન્ય એક, બે કે ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ આઠ આકર્ષોથી જાતિનામ નિધત્તાયુ આદિનો બંધ કરનારા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેખાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા આઠ આકર્ષોથી જાતિનામ નિધત્તાયુનો બંધ કરનારા જીવો છે, તેનાથી સાત આકર્ષોથી બાંધનારા સંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી છ આકર્ષોથી બાંધનારા સંખ્યાતગુણા છે, તે જ રીતે કુમશઃ પાંચ આકર્ષોથી બાંધનારા સંખ્યાતગુણા, તેનાથી ચાર આકર્ષોથી બાંધનારા સંખ્યાતગુણા, તેનાથી ત્રણ આકર્ષોથી બાંધનારા સંખ્યાતગુણા, તેનાથી બે આકર્ષોથી બાંધનારા સંખ્યાતગુણા અને તેનાથી એક આકર્ષથી બાંધનારા જીવો સંખ્યાતગુણા છે.

આ રીતે ગતિનામ નિધત્તાયુથી ધાવતું અનુભાવનામ નિધત્તાયું સુધીના બંધક જીવોનું અને તે છ એ પ્રકારના આયુષ્યબંધના અલ્પબહુત્વસંબંધી કથન સમુચ્ચયય જીવ અને ૨૪ દંડકની અપેક્ષાએ કહેવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આયુષ્ય બંધના આકર્ષો અને તેના અલ્પબહુત્વનું પ્રતિપાદન છે.

આકર્ષ- આકર્ષોનામ તથાવિધેન પ્રયત્ને કર્મપુદ્ગલોપાદાનં । કર્મબંધને યોગ્ય પ્રયત્ન વિશેષ રૂપ અધ્યવસાયની ધારાથી કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા. અધ્યવસાયની તીવ્રતા-મંદતાના આધારે જીવ અલ્પ-બહુ પ્રમાણમાં કર્મદલિકોને બેંચે છે. આયુષ્યકર્મનો બંધકાલ અંતમૂહૂર્ત માત્રનો છે. તીવ્ર અધ્યવસાયવાળા જીવો એક જ આકર્ષ વડે આયુષ્યને યોગ્ય સર્વ દલિકો ગ્રહણ કરી લે છે.

જેમ ગાય પાણી પીતી હોય ત્યારે કેટલીક વાર તે સતત પાણીમાં મોહું રાખીને એક સાથે પર્યાપ્ત પાણી પી લે છે અને ક્યારેક કોઈ પણ ભયાદિના કારણે પાણી પીતી અટકી જાય, મોહું બહાર કાઢીને ચારે તરફ જુએ અને ફરી પાણીમાં મોહું નાંખીને પાણી પીવે છે અર્થાત્તુ અટકી-અટકીને પણ પર્યાપ્ત માત્રામાં પાણી પીએ છે. તેમ જીવ પણ ક્યારેક તીવ્ર પરિણામ ધારામાં એક જ આકર્ષમાં એકવારના બેંચાણમાં જ આયુષ્યબંધ યોગ્ય સર્વ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. ક્યારેક કોઈ પણ કારણવશાત્ત પરિણામની ધારા મંદ થાય તો અટકી-અટકીને પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે. તેના પરિણામોની મંદતા, મંદતરતા, મંદતમતાના આધારે તે બે, ત્રણ, ચાર અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ આકર્ષોથી આયુષ્યને યોગ્ય દલિકો ગ્રહણ કરે છે. કોઈ પણ જીવ જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ આકર્ષમાં આયુષ્યબંધ કરે છે. આઠથી વધુ આકર્ષો ક્યારેય કોઈને થતાં નથી.

આયુષ્યબંધના આકર્ષોનો આ નિયમ આયુષ્યકર્મ અને તેની સાથે બંધાતી ગતિ, જાતિ આદિ છાએ પ્રકૃતિઓને સમાન રીતે લાગુ પડે છે. અન્ય પ્રકૃતિઓના બંધમાં આકર્ષનો નિયમ નથી.

આકર્ષ કરનારા જીવોનું અલ્પબહુત્વ- આયુષ્યકર્મના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ વધુમાં વધુ આઠ આકર્ષોમાં થાય છે અને આઠ આકર્ષથી આયુકર્મ બાંધનારા જીવો સર્વથી થોડા હોય છે. તેનાથી કમશઃ ઓછા આકર્ષ કરનારા જીવો ઉત્તરોત્તર સંખ્યાત ગુણા અધિક હોય છે. એક આકર્ષથી જાતિ આદિ ષડ્વિધ આયુબાંધનારા જીવો સર્વથી અધિક હોય છે.

સાતમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ ‘શાસોશાસ પદ’ છે. તેમાં સમસ્ત સંસારી જીવોના શાસોશાસના કાલમાનની વિચારણા છે.

જીવન ધારણ કરવા પ્રત્યેક સંસારી પ્રાણીને શાસોચ્છ્વાસની આવશ્યકતા રહે છે, તેથી જ શાસોચ્છ્વાસ નામના પ્રાણનું અત્યંત મહત્વ છે. જીવના જીવન સાથે તે વિશેષજ્રથે સંબંધિત છે. પ્રાય: જીવ જીવ છે કે કેમ? તે તેના શાસોચ્છ્વાસ ઉપરથી પ્રમાણિત થાય છે. જીવનના મહત્વપૂર્ણ વિષય સંબંધી જાણકારી આ પદમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

સમસ્ત સંસારી જીવોના શાસોચ્છ્વાસના કાલમાનની આ પ્રરૂપણાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવ જેટલો વધુ હુઃખી હોય છે, તેટલી તેની શાસોચ્છ્વાસની કિયા તીવ્ર હોય છે અને હુઃખી જીવોની આ કિયા સતત અવિરતજ્રથે ધમણની જેમ ચાલ્યા જ કરે છે. જે જીવો જેટલા અધિક-અધિકતર કે અધિકતમ સુખી હોય છે, તેઓની શાસોચ્છ્વાસ કિયા ઉત્તરોત્તર મંદ, મંદતર, મંદતમ ગતિથી (શાંત-પ્રશાંત રીતે) ચાલે છે.

પ્રસ્તુત પદમાં ૨૪ દંડકના જીવોના એક શાસોશાસની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયાનો સમય ત્રણ પ્રકારે દર્શાવવામાં આવ્યો છે—

(૧) તીવ્રગતિએ લેવાતો શાસોશાસ. નારકીઓ હુઃખ અને વેદનાના કારણે વિરહ વિના, નિરંતર ધમણની જેમ તીવ્રવેગથી શાસોશાસ લે છે.

(૨) મંદગતિએ લેવાતો શાસોશાસ. દેવો સુખી છે તેથી તેમના શાસોશાસ મંદ ગતિએ ચાલે છે અને તે દીર્ଘકાલીન હોય છે. દેવોના શાસોશાસનો સમય જગન્ય સાત સ્તોક અને ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પન્ન પખવાડીયાનો છે. અર્થાત્ કેટલાક દેવો સાત સ્તોકાદ્ય સમય પર્યત એક શાસોશાસ કિયાને પૂર્ણ કરે છે અને કોઈ દેવો ઉત્પન્ન પખવાડીયા પર્યત એક શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

(૩) વિભિન્ન માત્રાએ લેવાતો શાસોશાસ. મનુષ્ય અને તિર્યંચો વિમાત્રાથી અર્થાત્ અનેક પ્રકારે શાસોશાસ લે છે. તે જીવમાં કેટલાક તીવ્ર-તીવ્રતમ ગતિએ અને કેટલાક મંદ-મંદતમ ગતિએ શાસોશાસ લેવાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે. અર્થાત્ ઔદારિકના દસ દંડકમાં કોઈપણ જીવ માટે શાસોશાસની મંદતા કે તીવ્રતાનો કોઈ જ નિયમ નથી.

સાતમું પદ : શાસોશ્યાસ

નૈરયિકોના શાસોશ્યાસ :-

૧ એરઇયા ણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા ઊસસંતિ વા ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! સયય સંયતામેવ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા ઊસસંતિ વા ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! નૈરયિકો કેટલા કાળે અન્તઃસ્હુરિત આન-પ્રાણ અને બાહ્ય સ્હુરિત ઉચ્છ્વાસ-નિઃશાસ લે છે અને મૂકે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તેઓ સતત નિરંતર આન-પ્રાણ અને ઉચ્છ્વાસ-નિઃશાસ લે અને મૂકે છે.

વિવેચન :-

પ્રત્યેક સંસારી પ્રાણીઓમાં જન્મથી મૃત્યુ પર્યત શાસોશ્યાસની કિયા સહજ રીતે ચાલે જ છે પરંતુ જીવોની તે કિયામાં તીવ્રતા-મંદટારૂપ તરતમતા હોય છે. આ પદમાં તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

એરઇયાણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા ? નૈરયિકો કેટલા કાલે શાસ લે છે અને મૂકે છે ? અર્થાત્ નારકોની શાસોશ્યાસની કિયા કેટલા કાલે થાય છે ? વ્યક્તિ ભેટે શાસોશ્યાસની ગતિમાં ભિન્નતા જોઈ શકાય છે. નારકીની શાસોશ્યાસની કિયા અત્યંત તીવ્ર ગતિથી, નિરંતર ધમણાની જેમ છે. દેવોની શાસોશ્યાસ કિયા અત્યંત મંદ ગતિથી થાય છે. મનુષ્યોમાં કેટલાક મનુષ્યોનો શાસોશ્યાસ અત્યંત ઝડપથી ચાલે છે અને કેટલાક મનુષ્યોનો શાસોશ્યાસ મંદ ગતિવાળો હોય છે. કોઈ પણ જીવોનો શાસ અટકી-અટકીને અર્થાત્ વિરહપૂર્વક ચાલતો હોય તેમ જણાતું નથી. તેથી સૂત્રકારનો આશય પ્રત્યેક જીવોના શાસોશ્યાસના કાલમાનને અર્થાત્ કેટલા સમયમાં એક શાસોશ્યાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થાય છે, તે કાલમાન પ્રદર્શિત કરવાનો જ હોય તેમ જણાય છે.

આણમંતિ પાણમંતિ ઊસસંતિ ણીસસંતિ :- શાસ ગ્રહણ કરવો અને શાસ છોડવો. આ પદોમાંથી આણમંતિ અને ઊસસંતિ આ બે પદોનો અર્થ છે— શાસ લેવો. શાસ લેવાની આભ્યંતર સૂક્ષ્મકિયાને આણમંતિ અને શાસ લેવાની બાબ્ય, સ્થૂલકિયાને ઊસસંતિ કહેવામાં આવે છે. પાણમંતિ અને ણીસસંતિ આ બે પદોનો અર્થ છે— શાસ મૂકવો. શાસ મૂકવાની આભ્યંતર સૂક્ષ્મ કિયાને પાણમંતિ અને શાસ મૂકવાની બાબ્ય, સ્થૂલ કિયાને ણીસસંતિ કહેવામાં આવે છે. સૂત્રકારે શાસ લેવા અને મૂકવાની આભ્યંતર-બાબ્ય કિયાનું સૂચન કરવા આ ચારેય શબ્દોનો પ્રયોગ એક સાથે કર્યો છે. શાસ લેવાની અને મૂકવાની આ સમસ્ત કિયા માટે ‘શાસોશ્યાસ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

ભવનપતિ દેવોના શાસોશ્યાસ :-

૨ અસુરકુમારા ણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા ઊસસંતિ વા ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ સત્તણહ થોવાણ, ઉકકોસેણ સાતિરેગસ્સ પક્ખસ્સ વા આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવો કેટલા કાળે શાસ લે છે અને મૂકે છે ? અર્થાત્ કેટલા કાલે શાસોશાસની પ્રક્રિયાને પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેઓ જધન્ય સાત સ્તોક અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક પખવાડિયે શાસ લે છે અને મૂકે છે અર્થાત્ શાસોશાસની ક્રિયાને પૂર્ણ કરે છે.

૩ ણાગકુમારા ણં ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ સત્તણહં થોવાણ, ઉકકોસેણ મુહુતપુહુતસ્સ . એવં જાવ થળિયકુમારાણ .

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! નાગકુમાર દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની ક્રિયાને પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેઓ જધન્ય સાત સ્તોક અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક મુહૂર્ત શાસોશાસની ક્રિયાને પૂર્ણ કરે છે. આ જ રીતે યાવત્ સ્તનિતકુમારો સુધી શાસોશાસ ક્રિયાના વિષયમાં સમજ લેવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં દશ ભવનપતિ દેવોની શાસોશાસની ક્રિયાનું નિરૂપણ છે.

દેવોની શાસોશાસની ક્રિયા દીર્ઘકાલીન હોય છે. ભવનપતિ દેવોમાં શાસોશાસની ક્રિયાનો કાળ જધન્ય સાત સ્તોક અને ઉત્કૃષ્ટ એક પક્ષનો છે.

સ્તોક - જૈન દર્શનાનુસાર કાલનો અવિભાજ્ય અંશ સમય કહેવાય છે. અસંખ્યાત સમય = એક આવલિકા, સંખ્યાત આવલિકા = એક ઉચ્છ્વાસ, સંખ્યાત આવલિકા = નિઃશાસ, એક ઉચ્છ્વાસ નિઃશાસ = ૧ પ્રાણ, સાત પ્રાણ = ૧ સ્તોક, ૭ સ્તોક = ૧ લવ, ૭૭ લવ = ૧ મુહૂર્ત. આ પ્રમાણે ગાળના કરતાં એક મુહૂર્તમાં સ્વસ્થ મનુષ્યના ઉજુજુ શાસોશાસ થાય છે.

ભવનપતિ દેવોમાં શાસોશાસની ક્રિયા જધન્ય સાત સ્તોક જેટલા કાળે થાય છે અર્થાત્ મનુષ્યોમાં ૪૮ વાર શાસોશાસની ક્રિયા થાય ત્યારે ભવનપતિ દેવોમાં એક શાસોશાસની ક્રિયા થાય છે.

સામાન્ય રીતે દેવોની જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિ હોય તેટલા પખવાડિયે તેઓ એક શાસોશાસની પ્રક્રિયાને પૂર્ણ કરે છે. ભવનપતિ દેવોમાં અસુરકુમારની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક એક સાગરોપમની હોવાથી તે સાધિક એક પખવાડિયે એક શાસોશાસ પૂર્ણ કરે છે. નવનિકાય દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કંઈક ન્યૂન બે પલ્યોપમની છે. તેથી તેના શાસોશાસનું કાલમાન અનેક મુહૂર્ત છે.

આ રીતે દેવોની સ્થિતિના આધારે તેના શાસોશાસનું કાલમાન નિશ્ચિત થાય છે.

ઔદાસ્કિના દશ દંડકમાં શાસોશાસ :-

૪ પુઢવિકાઇયા ણં ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! વેમાયાએ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા . એવં જાવ મળૂસા .

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની ક્રિયાને પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો વિમાત્રાથી અર્થાત્ વિભિન્ન પ્રકારે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયાને પૂર્ણ કરે છે. આ રીતે અપ્કાયિકથી યાવત્ મનુષ્યો સુધીના જીવોના શાસોશાસના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય, ઓદારિકના આ ૧૦ દંડકવર્તી જીવોના શાસોશાસનું પ્રતિપાદન છે.

ઓદારિક શરીરધારી જીવોમાં શાસોશાસની કિયાનું કાલમાન નિશ્ચિત નથી. જે જીવો જીવનમાં જ્યારે સુખી, સ્વસ્થ હોય છે, તે જીવો ત્યારે મંદગતિથી શાસ લે છે અને મૂકે છે અને જે જીવો જ્યારે દુઃખી, રોગી, કષાયાદ્ધિના આવેગમાં હોય છે, તે જીવો ત્યારે તીવ્રગતિથી શાસ લે છે અને મૂકે છે. આ વિભિન્નતાને સૂચિત કરવા સૂત્રકારે ઓદારિક દંડકોના જીવો માટે સર્વત્ર ‘વિમાત્રા’ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે.

વ્યંતર-જ્યોતિષી-વૈમાનિક દેવોનો શાસોશાસ :-

૫ વાણમંતરા જહા ણાગકુમારા । જોઇસિયા ણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા ઉસસંતિ વા ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ મુહુતપુહુતસ્સ, ઉક્કોસેણ વિ મુહુતપુહુતસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- – વાણવ્યંતરોના શાસોશાસનું કથન નાગકુમારોના શાસોશાસની સમાન જ્ઞાણવું જોઈએ. પ્રશ્ન – હે ભગવન् ! જ્યોતિષી દેવો કેટલા કાળે અંતર્બાહ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! તે દેવો જધન્ય અનેક મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પણ અનેક મુહૂર્તમાં શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૬ વૈમાણિયા ણ ભંતે ! કેવિયકાલસ્સ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા, ઉસસંતિ વા ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ મુહુતપુહુતસ્સ, ઉક્કોસેણ તેતીસાણ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન् ! વૈમાનિક દેવો કેટલા કાળે અંતર્બાહ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય અનેક મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ તેતીસ પખવાડિયે અંતર્બાહ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૭ સોહમ્મગદેવા ણ ભંતે ! કેવિયકાલસ્સ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા, ઉસસંતિ વા ણીસસંતિ વા । ગોયમા ! જહણેણ મુહુતપુહુતસ્સ, ઉક્કોસેણ દોણ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન् ! સૌધર્મ કલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્બાહ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય અનેક મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ બે પખવાડિયે અંતર્બાહ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે?

૮ ઈસાણગદેવા ણ ભંતે ! કેવિયકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ સાઇરેગસ્સ મુહુતપુહુતસ્સ, ઉક્કોસેણ સાતિરેગાણ દોણ પક્ખાણ જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન् ! ઈશાન કલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્બાહ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જધન્ય સાધિક અનેક મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક બે પખવાડિયે અંતર્બાહ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૧ સણ્ણકુમારદેવા ણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા !
જહણેણ દોણહ પક્ખાણ ઉક્કોસેણ સત્તણહ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સનતુંમાર દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય બે પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ સાત પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૦ માહિંદગદેવા ણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા !
જહણેણ સાતિરેગાણ દોણહ પક્ખાણ ઉક્કોસેણ સાતિરેગાણ સત્તણહ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! માહેન્દ્રકલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય સાધિક બે પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક સાત પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૧ બંભલોગદેવા ણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા !
જહણેણ સત્તણહ પક્ખાણ, ઉક્કોસેણ દસણહ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બંભલોક કલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય સાત પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ દશ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૨ લંતગદેવા ણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા !
જહણેણ દસણહ પક્ખાણ, ઉક્કોસેણ ચોદ્દસણહ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! લાન્તક કલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય દશ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ ચૌદ પખવાડિયે આંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૩ મહાસુકકદેવા ણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા !
જહણેણ ચોદ્દસણહ પક્ખાણ, ઉક્કોસેણ સત્તરસણહ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મહાશુક કલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય ચૌદ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ સત્તર પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે

૨૪ સહસ્રારગદેવા ણ ભંતે ! કેવિય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ?
ગોયમા ! જહણેણ સત્તરસણહ પક્ખાણ ઉક્કોસેણ અદ્વારસણહ પક્ખાણ આણમંતિ વા
જાવ ણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સહસ્રાર કલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ

કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય સતર પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ અઢાર પખવાડિયે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૧૫ આણયદેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્યકાલસ્સ જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ અદ્વારસણું પક્ખાણું ઉકકોસેણ એગ્રૂણવીસાએ પક્ખાણું આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આનત કલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અઢાર પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ ઓગણીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૧૬ પાણયદેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્ય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ એગ્રૂણવીસાએ પક્ખાણું, ઉકકોસેણ વીસાએ પક્ખાણું આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રાણત કલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય ઓગણીસ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ વીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૧૭ આરણદેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્ય કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ વીસાએ પક્ખાણું, ઉકકોસેણ એગવીસાએ પક્ખાણું આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આરણ કલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય વીસ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ એકવીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૧૮ અચ્યુતદેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્યકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ એગવીસાએ પક્ખાણું ઉકકોસેણ બાવીસાએ પક્ખાણું આણમંતિ જાવ ણીસસંતિ વા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અચ્યુતકલ્પના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એકવીસ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે

૧૯ હેટ્ટિમહેટ્ટિમગેવેજ્જગદેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્યકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ બાવીસાએ પક્ખાણું ઉકકોસેણ તેવીસાએ પક્ખાણું આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-અધસ્તન ગૈવેયક વિમાનના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય બાવીસ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ તેવીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવ્ય શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૦ હેટ્ટિમ-મજ્જિઝમગેવેજ્જગદેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્યકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ તેવીસાએ પક્ખાણું, ઉકકોસેણ ચર્વીસાએ પક્ખાણું આણમંતિ વા જાવ ણીસસંતિ વા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય ત્રેવીસ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૧ હેટ્ટિમઉવરિમગેવેજ્જગ દેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્યકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ ચડવીસાએ પક્ખાણ ઉકકોસેણ પણવીસાએ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય ચોવીસ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ પચ્ચીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૨ મજ્જિસ્મહેટ્ટિગેવેજ્જગ દેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્યકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ પણવીસાએ પક્ખાણ ઉકકોસેણ છવીસાએ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય છવીસ પખવાડિયે અને ઉત્કૃષ્ટ છવીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૩ મજ્જિસ્મમજ્જિસ્મગેવેજ્જગદેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્યકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ છવીસાએ પક્ખાણ ઉકકોસેણ સત્તાવીસાએ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! મધ્યમ-મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય છવીસ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ સત્તાવીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૪ મજ્જિસ્મઉવરિમગેવેજ્જગ દેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્યકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ સત્તાવીસાએ પક્ખાણ ઉકકોસેણ અદ્વાવીસાએ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મધ્યમ-ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય સત્તાવીસ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ અદ્વાવીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૫ ઉવરિમહેટ્ટિમગેવેજ્જગ દેવા ણ ભંતે ! કેવિદ્યકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ અદ્વાવીસાએ પક્ખાણ ઉકકોસેણ એગૂણતીસાએ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઉપરિતન અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનના દેવો કેટલા કાળે અંતર્ભાવી

શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અષ્ટાવીસ પખવાડિયે, ઉત્કૃષ્ટ ઓગાણત્રીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૬ ઉવરિમમજિઝમગેવેજ્જગ દેવા ણ ભંતે ! કેવિયકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ એગૂણતીસાએ પક્ખાણ ઉકકોસેણ તીસાએ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-મધ્યમ તૈવેયક વિમાનના દેવો કેટલા કાળો અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય ઓગાણત્રીસ પખવાડિયે અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૭ ઉવરિમઉવરિમગેવેજ્જગ દેવા ણ ભતે ! કેવિયકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ તીસાએ પક્ખાણ ઉકકોસેણ એકકતીસાએ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-ઉપરિતન તૈવેયક વિમાનના દેવો કેટલા કાળો અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય ત્રીસ પખવાડિયે ઉત્કૃષ્ટ એકત્રીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૮ વિજય-વેજયંત-જયંતા-અપરાજિતવિમાણેસુ ણ ભંતે ! દેવા કેવિયકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! જહણેણ એકકતીસાએ પક્ખાણ ઉકકોસેણ તેતીસાએ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વિજય, વેજયન્ત, જયંત અને અપરાજિત વિમાનવાસી દેવો કેટલા કાળો અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય એકત્રીસ પખવાડિયે અને ઉત્કૃષ્ટ તેતીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

૨૯ સવ્વદ્વસિદ્ધગદેવા ણ ભંતે ! કેવિયકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ વા ? ગોયમા ! અજહણ્ણમણુકોસેણ તેતીસાએ પક્ખાણ આણમંતિ વા જાવણીસસંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો કેટલા કાળો અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અજધન્ય-અનુત્કૃષ્ટ (જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટના ભેદથી રહિત) તેતીસ પખવાડિયે અંતર્ભાવી શાસોશાસની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોની શાસોચ્છ્વાસની કિયાનું કથન છે.

દેવોમાં વ્યંતર દેવોથી જ્યોતિષી દેવો, જ્યોતિષી દેવોથી વૈમાનિક દેવો વિશેષ સુખી અને દીર્ઘ સ્થિતિવાળા છે. વૈમાનિક દેવોમાં પણ ઉપર-ઉપરના દેવલોકના દેવો કુમશઃ વિશેષ સુખી છે. તેથી શાસોચ્છ્વાસની કિયાનું કાલમાન કુમશઃ વધતું જાય છે. તેની શાસોચ્છ્વાસની કિયા અત્યંત મંદ, મંદતર, મંદતમ થતી જાય છે. શેષ કથન ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

૨૪ દંડકના જીવોનો શ્વાસોચ્છ્વાસ કાલ :—

જીવ	જધન્ય કાળ	ઉત્કૃષ્ટ કાળ	જીવ	જધન્ય કાળ	ઉત્કૃષ્ટ કાળ
નારકી	સતત નિરંતર	સતત નિરંતર	આરણ દેવલોક	૨૦ પક્ષ	૨૧ પક્ષ
અસુરકુમાર દેવ	૭ સ્તોક	સાતિરેક એક પક્ષ	અચ્યુત દેવલોક	૨૧ પક્ષ	૨૨ પક્ષ
નવનિકાયના દેવો	૭ સ્તોક	અનેક મુહૂર્ત	૧લી ગ્રૈવેયક	૨૨ પક્ષ	૨૩ પક્ષ
વાણિયંતર	૭ સ્તોક	અનેક મુહૂર્ત	૨જી ગ્રૈવેયક	૨૩ પક્ષ	૨૪ પક્ષ
ઔદારિકના ૧૦દંડક	વિમાત્રા(વિવિધ પ્રકારે)	વિમાત્રા	૩જી ગ્રૈવેયક	૨૪ પક્ષ	૨૫ પક્ષ
જ્યોતિષી દેવ	અનેક મુહૂર્ત	અનેક મુહૂર્ત	૪થી ગ્રૈવેયક	૨૫ પક્ષ	૨૬ પક્ષ
સૌધમ દેવલોક	અનેક મુહૂર્ત	૨ પક્ષ	૫મી ગ્રૈવેયક	૨૬ પક્ષ	૨૭ પક્ષ
ઈશાન દેવલોક	સાધિક અનેક મુહૂર્ત	સાધિક ૨ પક્ષ	૬જી ગ્રૈવેયક	૨૭ પક્ષ	૨૮ પક્ષ
સનત્કુમાર દેવલોક	૨ પક્ષ	૭ પક્ષ	૭મી ગ્રૈવેયક	૨૮ પક્ષ	૨૯ પક્ષ
માહેન્દ્ર દેવલોક	સાધિક ૨ પક્ષ	સાધિક ૭ પક્ષ	૮મી ગ્રૈવેયક	૨૯ પક્ષ	૩૦ પક્ષ
ખ્રબલોક દેવલોક	૭ પક્ષ	૧૦ પક્ષ	૯મી ગ્રૈવેયક	૩૦ પક્ષ	૩૧ પક્ષ
લાંતક દેવલોક	૧૦ પક્ષ	૧૪ પક્ષ	અનુતર વિમાન	૩૧ પક્ષ	૩૨ પક્ષ
મહાશુક દેવલોક	૧૪ પક્ષ	૧૭ પક્ષ	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન	૩૩ પક્ષ	
સહસ્રાર દેવલોક	૧૭ પક્ષ	૧૮ પક્ષ			
આનત દેવલોક	૧૮ પક્ષ	૧૯ પક્ષ			
પ્રાણત દેવલોક	૧૯ પક્ષ	૨૦ પક્ષ			

॥ સાતમું પદ સંપૂર્ણ ॥

આઠમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ ‘સંજ્ઞાપદ’ છે.

સંજ્ઞા શબ્દ જૈન દર્શનનો પારિભાષિક શબ્દ છે. વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તેની બિન્દુ-બિન્દુ પરિભાષા થઈ શકે છે. સામાન્ય રીતે સંજ્ઞા એટલે જીવોની મનોવૃત્તિ અને તેનું પ્રગટીકરણ. સંજ્ઞા દ્વારા કોઈ પણ પ્રાણીના જીવનનું અધ્યયન થઈ શકે છે. વ્યક્તિ પોતાની સંજ્ઞાઓનું ઊડાણપૂર્વક આત્મનિરીક્ષણ કરીને કુમશા: આંતરિક પરિવર્તન પામી શકે છે. આ રીતે આધ્યાત્મિક સાધનામાં સંજ્ઞાઓનું શાન, તેની તીવ્રતા-મંદતા વગેરે વિગતો ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે.

આ પદમાં સર્વપ્રથમ આહારાદિ દશ સંજ્ઞાઓનો નામોલ્લેખ કરીને સમુચ્ચયરૂપે નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના સર્વ સંસારી જીવોમાં આ દશે ય સંજ્ઞાઓનો ન્યૂનાધિકરૂપે સદ્ગ્રાવ દર્શાવ્યો છે. એકેન્દ્રિય જીવોમાં આ સંજ્ઞાઓ અવ્યક્તરૂપે હોય છે અને ઉત્તરોત્તર ઈન્દ્રિયોના વિકાસની સાથે જીવોમાં સંજ્ઞાઓ સ્પષ્ટરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી આ દશ સંજ્ઞાઓમાંથી આહારાદિ ચાર મુખ્ય સંજ્ઞાઓના અત્યબહુત્વની ચાર ગતિના જીવોની અપેક્ષાએ વિચારણા કરવામાં આવી છે.

નિષ્કર્ષ :- (૧) નારકીમાં પ્રાય: ભય સંજ્ઞા, અને કોષ સંજ્ઞા અધિક હોય છે. (૨) તિર્યંચોમાં પ્રાય: આહાર સંજ્ઞા અને માયા સંજ્ઞા અધિક હોય છે. (૩) મનુષ્યોમાં પ્રાય: મૈથુન સંજ્ઞા અને માન સંજ્ઞા અધિક હોય છે. (૪) દેવતાઓમાં પ્રાય: પરિગ્રહ સંજ્ઞા અને લોભ સંજ્ઞા અધિક હોય છે.

પ્રસ્તુત પદમાં આહારાદિ ચારે સંજ્ઞાની ઉત્પત્તિના કારણોનું કથન નથી પરંતુ શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર સ્થાન-૪માં તેના કારણોનું નિરૂપણ છે. તે આ પ્રમાણે છે—

આહાર સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થવાનાં ચાર કારણો— (૧) કુધાવેદનીયના ઉદ્યથી (૨) આહારનું ચિંતન કરવાથી, (૩) પેટ ખાલી થવાથી અને (૪) ખાદ્ય સામગ્રી જોવાથી.

ભય સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થવાનાં ચાર કારણો— (૧) ભયમોહનીય કર્મના ઉદ્યથી (૨) ભયનું ચિંતન કરવાથી, (૩) અધીરાઈથી અને (૪) ભયોત્પાદક દશ્ય જોવાથી.

મૈથુન સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થવાનાં ચાર કારણો— (૧) વેદમોહનીય કર્મના ઉદ્યથી, (૨) સ્ત્રી, પુરુષનું ચિંતન કરવાથી, (૩) હાંડ માંસ પુષ્ટ થવાથી અને (૪) સ્ત્રી, પુરુષને જોવાથી.

પરિગ્રહ સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થવાનાં ચાર કારણો— (૧) લોભ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી (૨) પરિગ્રહની સામગ્રીનું ચિંતન કરવાથી (૩) ગરીબાઈથી અને (૪) પરિગ્રહ યોગ્ય સામગ્રી જોવાથી.

બાબુ અને આભ્યંતર કારણોને લઈ ચાર સંજ્ઞાના ઉત્પન્ન થવાના આ ચાર-ચાર કારણો કહ્યા છે. તેમાં સામગ્રી અને વાતાવરણ, તે બાબુ કારણ છે તથા વૃત્તિ અને કર્માદય, તે આભ્યંતર કારણ છે.

આઠમું પદ : સંજ્ઞા

સંજ્ઞાઓના પ્રકાર :-

૧ કિએ એં ભંતે ! સણણાઓ પણણતાઓ ?

ગોયમા ! દસ સણણાઓ પણણતાઓ, તં જહા - આહારસણા, ભયસણા, મેહુણસણા,

પરિગહસણા, કોહસણા, માણસણા, માયાસણા, લોભસણા, લોગસણા, ઔઘસણા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન ! સંજ્ઞાઓના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સંજ્ઞાઓના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આહાર સંજ્ઞા (૨) ભય સંજ્ઞા (૩) મૈથુન સંજ્ઞા (૪) પરિગ્રહ સંજ્ઞા (૫) કોધ સંજ્ઞા (૬) માન સંજ્ઞા (૭) માયા સંજ્ઞા (૮) લોભ સંજ્ઞા (૯) લોક સંજ્ઞા અને (૧૦) ઓધ સંજ્ઞા.

વિવેચન :-

સણણાઓ :- (૧) સંજ્ઞાનં સંજ્ઞા આભોગ ઇત્યર્થ : | સંજ્ઞા એટલે આભોગ - ઈચ્છાપૂર્વકની, સંકલ્પપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ. (૨) સંજ્ઞાયતેન્યા અયં જીવ ઇતિ સંજ્ઞા | જેના વડે 'આ જીવ છે' તેમ સંસારી જીવની ઓળખાણ થાય, તેને સંજ્ઞા કહે છે. (૩) વેદનીય અને મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી તથા જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી આહારાદિ પ્રાપ્તિની અભિલાષા, રૂચિ કે મનોવૃત્તિરૂપ વિવિધ પ્રકારની કિયા થાય તેને સંજ્ઞા કહે છે.

(૧) **આહાર સંજ્ઞા** - કુદાવેદનીય કર્મના ઉદ્યથી આહારને માટે તથાવિધ પુદ્ગાલોને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા થવી, તે આહાર સંજ્ઞા છે.

(૨) **ભય સંજ્ઞા** :- ભય મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી થતાં ભયના પરિણામ, તેમજ ભયાકાંત દાઢિ, મુખના વિકારો, રોમાંચ, કંપન આદિ જે કિયા થાય, તે ભય સંજ્ઞા છે.

(૩) **મૈથુન સંજ્ઞા** :- પુરુષવેદ મોહનીયકર્મના ઉદ્યથી સ્ત્રીની અભિલાષા, સ્ત્રીવેદ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી પુરુષની અભિલાષા અને નપુંસકવેદ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી બંનેની અભિલાષા, તે મૈથુન સંજ્ઞા છે તેમજ અંગસ્પર્શન, વદનની પ્રસન્નતા, દર્શનની ઝંખના આદિ દ્વારા મૈથુનેચ્છા પ્રગટ થાય, તે મૈથુનસંજ્ઞા છે.

(૪) **પરિગ્રહ સંજ્ઞા** :- લોભ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી સચિત-અચિત પદાર્થોને આસક્તિપૂર્વક સંચય કરવાની કિયા, તે પરિગ્રહસંજ્ઞા છે.

(૫) **કોધ સંજ્ઞા** :- કોધ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી પ્રાણીના મુખ કે શરીર આદિ વિકૃત થવા, નેત્ર લાલ થવા, હોઠ ફરકવા આદિ કિયા, તે કોધસંજ્ઞા.

(૬) **માન સંજ્ઞા** :- માન મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી અહંકાર, દર્પ, ગર્વ આદિના પરિણામ થાય, તે માન સંજ્ઞા.

(૭) **માયા સંજ્ઞા** :- માયા મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી અશુભ અધ્યવસાયપૂર્વક મિથ્યાભાષણ, કપટ આદિ કિયા કરવાની વૃત્તિ, તે માયા સંજ્ઞા.

(૮) લોભ સંશા :— લોભ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી અપ્રાપ્ત સચેત-અચેત પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવાની લાલસા તે લોભ સંશા.

(૯) લોક સંશા :— લોકરૂદ્ધિનું અનુસરણ કરવાની વૃત્તિ અને લોકૈષણ તે લોક સંશા. સંસારના સુંદર, રૂચિકર પદાર્થોને વિશેષરૂપે જાણવાની કે જોવાની તथા શબ્દો સાંભળવાની તીવ્ર અભિલાષા, તે પણ લોક સંશા છે.

(૧૦) ઓધ સંશા :— વિચાર્યા વિના ધૂનમાં ને ધૂનમાં કોઈ કાર્ય કરવાની વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ ઓધ સંશા છે. અજ્ઞાન દશાથી વિવેક કે વિચારણા વિના આદત અને સંસ્કારને આધીન થઈને થતી પ્રવૃત્તિઓ, તે ઓધ સંશા છે. જેમ કે પ્રયોજન વિના જ હાથ પગ હલાવવા, ઉપયોગ વિના લીલા ઘાસ પર ચાલવું, પાન તોડવા, વૃક્ષ ઉપર ચઢવું વગેરે.

આ રીતે દશે સંશાઓની વ્યાખ્યા પંચેન્દ્રિય જીવોની મુખ્યતાએ કરવામાં આવે છે. એકેન્દ્રિયાદિ અસંશી જીવોમાં આ સર્વે ય સંશાઓ અવ્યક્ત રૂપે હોય છે.

૨૪ દંડકના જીવોમાં સંશા :-

૨ એરઝ્યારણ ભંતે ! કઇ સણણાઓ પણ્ણતાઓ ? ગોયમા ! દસ સણણાઓ પણ્ણતાઓ, તં જહા - આહારસણણા, ભયસણણા, મેહુણસણણા, પરિગ્રહસણણા, કોહસણણા, માણસણણા, માયાસણણા, લોભસણણા, લોગસણણા, ઓઘસણણા।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નેરયિકોમાં કેટલી સંશા હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નેરયિકોમાં દશ સંશાઓ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આહાર સંશા (૨) ભય સંશા (૩) મૈથુન સંશા (૪) પરિગ્રહ સંશા (૫) કોધ સંશા (૬) માણ સંશા (૭) માયા સંશા (૮) લોભ સંશા (૯) લોક સંશા અને (૧૦) ઓધસંશા.

૩ અસુરકુમારાણ ભંતે ! કઇ સણણાઓ પણ્ણતાઓ ? ગોયમા ! દસ સણણાઓ પણ્ણતાઓ। તં જહા - આહારસણણા જાવ ઓઘસણણા । એવં જાવ થળિયકુમારાણ । એવં પુઢવિકાઇયાણ વેમાળિયાવસાણાણ ણેયવ્વં ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવોમાં કેટલી સંશાઓ હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અસુરકુમાર દેવોમાં દશ સંશાઓ હોય છે. તે આ પ્રમાણે— આહાર સંશા યાવત્ ઓધ સંશા. આ જ રીતે સ્તનિતકુમાર દેવો સુધી જાણવું જોઈએ, તેમજ પૃથ્વીકાયિકોથી વૈમાનિક પર્યતના પ્રત્યેક દંડકના જીવોમાં પણ આ દશે ય સંશાઓ હોય છે.

વિષેચન :—

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચોવીસ દંડકોના જીવોની સંશાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સમુચ્ચયરૂપે ચોવીસ દંડકવર્તી સમસ્ત સાંસારિક જીવોમાં દશે દશ સંશાઓ ઉપલબ્ધ હોય છે. એકેન્દ્રિય આદિ અસંશી જીવોમાં આ સંશાઓ અવ્યક્તરૂપે અને સંશી પંચેન્દ્રિયોમાં તે સંશાઓ વ્યક્ત અને સ્પષ્ટ રૂપે હોય છે.

નારકીમાં સંશાઓનું અલ્પબહુત્વ :—

૪ એરઝ્યા ણ ભંતે ! કિં આહારસણોવડત્તા ભયસણોવડત્તા મેહુણસણોવડત્તા પરિગ્રહસણોવડત્તા ?

ગોયમા ! ઓસળણં કારણં પડુચ્ચ ભયસળણોવડત્તા, સંતિભાવં પડુચ્ચ આહાર-સળણોવડત્તા વિ જાવ પરિગગહસળણોવડત્તા વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નૈરયિકો શું આહાર સંજોપયુક્ત (આહાર સંજાથી યુક્ત), ભય સંજોપયુક્ત, મૈથુનસંજોપયુક્ત કે પરિગ્રહ સંજોપયુક્ત હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બહુલતા અને બાધ્ય કારણની અપેક્ષાએ તેઓ ભય સંજાથી ઉપયુક્ત હોય છે અને આંતરિક પરિણામોના અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ નૈરયિકો આહાર સંજોપયુક્ત પણ હોય છે યાવત્તુ પરિગ્રહ સંજોપયુક્ત પણ હોય છે.

૫ એસિં ભંતે ! ણેરઝયાં આહારસળણોવડત્તાણ ભયસળણોવડત્તાણ મેહુણસળણોવડત્તાણ પરિગગહસળણોવડત્તાણ ય કયરે કયરોહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ણેરઝયા મેહુણસળણોવડત્તા આહારસળણોવડત્તા સંખેજ્જગુણા, પરિગગહસળણોવડત્તા સંખેજ્જગુણા, ભયસળણોવડત્તા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! આહાર સંજોપયુક્ત, ભય સંજોપયુક્ત, મૈથુન સંજોપયુક્ત અને પરિગ્રહ સંજોપયુક્ત નૈરયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્ય, બદ્ધ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા મૈથુન સંજોપયુક્ત નૈરયિકો છે, તેનાથી આહાર સંજોપયુક્ત નૈરયિકો સંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી પરિગ્રહ સંજોપયુક્ત નૈરયિકો સંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી ભય સંજોપયુક્ત નૈરયિકો સંખ્યાતગુણા અધિક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં બે દસ્તિએ આહારાદિ ચાર સંજાઓમાંથી નારકોમાં પ્રાપ્ત થતી સંજાઓ તથા તેના અલ્યબહુત્વની વિચારણા છે.

નૈરયિકોમાં આહારાદિ ચારે સંજાઓ હોય છે. તેમ છતાં ત્યાંના બાધ્ય વાતાવરણ આદિની અપેક્ષાએ અને નારકોની આંતરિક પરિણાત્મની અપેક્ષાએ તેની સંજામાં તરતમતા પ્રતીત થાય છે. સૂત્રકારે તેના માટે બે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૧) ઓસળણં કારણં પડુચ્ચ- તત્ત્વોત્ત્સન્નશબ્દેન બાહુલ્યમુચ્યતે કારણશબ્દેન ચ બાદ્ય કારણં । ઉત્ત્સન્ન = બાહુલ્ય, પ્રાયઃ, અધિકાંશ રૂપે અને કારણ = બાધ્ય કારણ— બાધ્ય અપેક્ષાએ નૈરયિકોમાં પ્રાયઃ ભયસંજા અધિક હોય છે. નરકપૃથ્વીનું વાતાવરણ અન્યાંત ભયજનક હોય છે. નૈરયિકોને ક્ષેત્રકૃત, ટેવકૃત અને પરસ્પરકૃત વેદનાનો ભય સતત રહે છે. તેથી તેમાં ભય સંજાની બહુલતા છે.

(૨) સંતિભાવં પડુચ્ચ- ઇહાન્તરોજનુભવભાવ સન્તતિભાવમુચ્યતે । પ્રસ્તુતમાં આંતરિક અનુભૂતિને, અસ્તિત્વને સંતતિભાવ કહ્યો છે. બાધ્ય કારણની વિવક્ષા વિના નૈરયિકોના આંતરિક પરિણામોમાં આહાર, ભય, મૈથુન કે પરિગ્રહ તે ચારે સંજાના ભાવો અવશ્ય હોય છે.

નૈરયિકોમાં ચારેય સંજાઓનું અલ્યબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા મૈથુન સંજોપયુક્ત નૈરયિકો છે, કારણ કે નૈરયિકોનું શરીર રાત-દિવસ નિરંતર દુઃખની અભિનિમાં સંતપ્ત રહે છે. તેઓને કાણ માત્ર સુખ

મળતું નથી. અહન્દિશ હુંખની આગમાં સંતપ્ત જીવોને મૈથુનેચ્છા પ્રાય: થતી નથી. કદાચિત્ કોઈને મૈથુન સંજ્ઞા હોય તો પણ થોડો જ સમય સુધી રહે છે. તેથી મૈથુન સંજ્ઞોપયુક્ત નૈરયિકો સર્વથી થોડા છે. (૨) તેનાથી આહાર સંજ્ઞોપયુક્ત નૈરયિકો સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે આહાર સંજ્ઞા લાંબા કાળ સુધી રહે છે. (૩) તેનાથી પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત નારકી સંખ્યાતગુણા કારણ કે આહારસંજ્ઞા માત્ર શરીર માટે હોય છે જ્યારે પરિગ્રહ - આસક્તિના ભાવો આહાર સિવાય અન્ય સાધન સામગ્રી-શસ્ત્રાદિમાં પણ હોય છે અને તે આહાર કરતાં ચિરસ્થાયી હોય છે (૪) તેનાથી ભયસંજ્ઞોપયુક્ત સંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે તેઓને મૃત્યુપર્યંત સતત મરણનો ભય રહ્યા જ કરે છે. નૈરયિકોમાં નરકપાલ, પરમાધાર્મિક અસુરો દ્વારા વિક્રિયા(વિકુર્વણા)થી બનાવેલા શૂળ, શક્તિ, ભાલા આદિ ભયોત્પાદક શસ્ત્રોનો ભય હોય છે. આ રીતે નારકીમાં સર્વાધિક ભય સંજ્ઞા હોય છે.

તિર્યચોમાં સંજ્ઞાઓનું અલ્પબહુત્વ :-

૬ તિરિક્ખજોળિયા ણ ભંતે ! કિં આહારસણોવડત્તા જાવ પરિગ્રહસણોવડત્તા ? ગોયમા ! ઓસણં કારણ પદુચ્ચ આહારસણોવડત્તા, સંતહભાવ પદુચ્ચ આહારસણોવડત્તા વિ જાવ પરિગ્રહસણોવડત્તા વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! તિર્યચોનિક જીવો શું આહાર સંજ્ઞોપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! બહુલતાની અપેક્ષાએ તિર્યચો આહાર સંજ્ઞોપયુક્ત હોય છે અને અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ તિર્યચો આહાર સંજ્ઞોપયુક્ત પણ હોય છે યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત પણ હોય છે.

૭ એસિણ ભંતે ! તિરિક્ખજોળિયાણ આહારસણોવડત્તાણ જાવ પરિગ્રહસણોવડત્તાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સંખ્યાઓવા તિરિક્ખજોળિયા પરિગ્રહસણોવડત્તા, મેહુણસણોવડત્તા સંખેજ્જગુણા, ભયસણોવડત્તા સંખેજ્જગુણા, આહારસણોવડત્તા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! આહારસંજ્ઞોપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત તિર્યચોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત છે, તેનાથી મૈથુન સંજ્ઞોપયુક્ત સંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી ભયસંજ્ઞોપયુક્ત તિર્યચ્યા સંખ્યાતગુણા હોય છે અને તેનાથી આહાર સંજ્ઞોપયુક્ત તિર્યચ્યાનિકો સંખ્યાતગુણા હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તિર્યચોમાં રહેલી સંજ્ઞાઓની તરતમતાનું પ્રતિપાદન છે.

બાબ્દ રીતે જોઈએ તો તિર્યચોમાં પ્રાય: આહાર સંજ્ઞાની અવિકતા હોય છે અને અંતરિક પરિણામોમાં, ચારે સંજ્ઞા ન્યૂનાધિકરૂપે અસ્તિત્વમાં હોય છે.

અલ્પબહુત્વ :- (૧) તિર્યચોમાં સર્વથી થોડા પરિગ્રહસંજ્ઞોપયુક્ત જીવો છે. કારણ કે એકેન્દ્રિયાદિ જીવોમાં મૂર્ખાના ભાવો અવ્યક્ત છે અને તિર્યચ્યા જીવોને પરિગ્રહ સંજ્ઞા અલ્પકાલીન હોય છે. (૨) તેનાથી મૈથુન સંજ્ઞોપયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે મૈથુન સંજ્ઞાના ભાવો અપેક્ષાકૃત દીર્ଘકાલ સુધી રહે છે. (૩)

તેનાથી ભય સંશોપયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તિર્યંચોને અન્ય તિર્યંચ જીવો અને મનુષ્યાદિનો ભય રહ્યા કરે છે. ભયસંશાનો કાલ પણ અધિક હોય છે. (૪) તેનાથી આહાર સંશોપયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે બધા તિર્યંચોમાં પ્રાય: આહાર સંશાનો સદ્ગ્રાવ હોય છે.

મનુષ્યોમાં સંશાનું અલ્પબહુત્વ :-

૮ મણુસ્સા ણ ભંતે ! કિં આહારસણોવઉત્તા જાવ પરિગ્રહસણોવઉત્તા ? ગોયમા ! ઓસણ્ણકારણ પડુચ્ચ મેહુણસણોવઉત્તા, સંતતિભાવ પડુચ્ચ આહારસણોવઉત્તા વિ જાવ પરિગ્રહસણોવઉત્તા વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શું મનુષ્યો આહાર સંશોપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત હોય છે?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! બહુલતાની અપેક્ષાએ મનુષ્યો પ્રાય: મૈથુન સંશોપયુક્ત હોય છે અને અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ તેઓ ન્યૂનાધિક આહાર સંશોપયુક્ત પણ હોય છે યાવત્ પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત પણ હોય છે.

૯ એસિ ણ ભંતે ! મણુસ્સાણ આહારસણોવઉત્તાણ જાવ પરિગ્રહસણોવઉત્તાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સંખ્યાતોવા મણુસ્સા ભયસણોવઉત્તા, આહારસણ્ણવઉત્તા સંખેજ્જગુણા, પરિગ્રહસણોવઉત્તા સંખેજ્જગુણા, મેહુણસણોવઉત્તા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! આહાર સંશોપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત મનુષ્યોમાં કોણ-કોનાથી બહુ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા ભય સંશોપયુક્ત મનુષ્યો હોય છે કારણ કે મનુષ્યોમાં ભયસંશા અલ્પ સમય સુધી જ રહે છે. (૨) તેનાથી આહાર સંશોપયુક્ત મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે મનુષ્યોમાં ભય કરતાં આહાર સંશાનો સમય અધિક હોય છે. (૩) તેનાથી પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે મનુષ્યોને આહાર કરતાં પણ પરિગ્રહની ચિંતા અને લાલસા વધુ હોય છે. (૪) તેનાથી મૈથુન સંશોપયુક્ત મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા અધિક છે, કારણ કે મૈથુન નિમિત્તક પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની સામગ્રી તેમજ મૈથુન સંશાનો કાળ અધિક હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં મનુષ્યોમાં પ્રાપ્ત થતી સંશાઓની તરતમતાનું નિરૂપણ છે.

મનુષ્યોમાં વિષય વિકારને ઉત્તેજિત કરે તેવું વાતાવરણ ચારે બાજુ હોવાથી બહુલતાની અપેક્ષાએ પ્રાય: મૈથુનસંશોપયુક્ત જીવો અધિક છે. મનુષ્યોમાં ભય, આહાર, પરિગ્રહ અને મૈથુન સંશોપયુક્ત જીવો ક્રમશા: સંખ્યાતગુણા છે. તેના કારણો ભાવાર્થી સ્પષ્ટ છે.

દેવોમાં સંશાઓનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૦ દેવા ણ ભંતે ! કિં આહારસણોવઉત્તા જાવ પરિગ્રહસણોવઉત્તા ? ગોયમા ! ઓસ્સણ્ણ કારણ પડુચ્ચ પરિગ્રહસણોવઉત્તા, સંતતિભાવ પડુચ્ચ આહારસણોવઉત્તા વિ જાવ પરિગ્રહસણોવઉત્તા વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું દેવો આહાર સંશોપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બહુલતાની અપેક્ષાએ દેવો પ્રાયઃ પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત હોય છે અને ન્યૂનાધિક અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ તેઓ આહાર સંશોપયુક્ત પણ હોય છે યાવત્ પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત પણ હોય છે.

૧૧ એસિં ણ ભંતે ! દેવાણ આહારસણોવડત્તાણ જાવ પરિગ્રહસણોવડત્તાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા દેવા આહારસણોવડત્તા, ભયસણોવડત્તા સંખેજ્જગુણા, મેહુણસણોવડત્તા સંખેજ્જગુણા, પરિગ્રહસણોવડત્તા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! આહાર સંશોપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત દેવોમાં કોણ-કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા આહાર સંશોપયુક્ત દેવો છે, કારણ કે દેવોને આહારેચ્છાનો વિરહકાળ ઘણો લાંબો હોય છે અને આહાર સંશાના ઉપયોગનો કાળ બહુ અલ્પ હોય છે. (૨) તેનાથી ભયસંશોપયુક્ત દેવો સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે ભય સંશાનો કાળ દીર્ઘ છે. (૩) તેનાથી મૈથુન સંશોપયુક્ત દેવો સંખ્યાતગુણા છે અને (૪) તેનાથી પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત દેવો સંખ્યાતગુણા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં દેવોમાં પ્રાપ્ત થતી ચાર સંશા અને ચાર સંશાની તરતમતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

દેવોમાં આસક્તિજનક મણિ, મોતી, રત્નો, રૂપસુંદરી દેવીઓ વગેરે સચેત અને અચેત પદાર્થોની પ્રચુરતા હોવાથી બાબ્દ કારણો અને બહુલતાની અપેક્ષાએ દેવો પ્રાયઃ પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત હોય છે. ન્યૂનાધિક અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ ચારે ય સંશોપયુક્ત દેવો હોય છે અને તે કમશા: સંખ્યાતગુણા હોય છે.

ચાર ગતિના જીવોમાં ચાર સંશાઓનું અલ્પબહુત્વ :-

જીવ પ્રકાર	આહાર સંશોપયુક્ત	ભય સંશોપયુક્ત	મૈથુન સંશોપયુક્ત	પરિગ્રહ સંશોપયુક્ત
નારકી	૨ સંખ્યાતગુણા	૪ સંખ્યાતગુણા	૧ સર્વથી થોડા	૩ સંખ્યાતગુણા
તિર્યંચ	૪ સંખ્યાતગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા	૨ સંખ્યાતગુણા	૧ સર્વથી થોડા
મનુષ્ય	૨ સંખ્યાતગુણા	૧ સર્વથી થોડા	૪ સંખ્યાતગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા
દેવ	૧ સર્વથી થોડા	૨ સંખ્યાતગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા	૪ સંખ્યાતગુણા

॥ આઠમું પદ સંપૂર્ણ ॥

નવમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ ‘યોનિપદ’ છે.

કોઈ પણ જીવ એક ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે સ્થૂલ શરીરને છોડીને તેજસ અને કાર્મણા શરીર સહિત ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં પહોંચે છે. તે સ્થાનમાં પહોંચીને, ઔદારિક આદિ સ્થૂલ શરીરના નિર્માણ માટે આહારના પુદ્ગાલોને ગ્રહણ કરે છે. આ ઉત્પત્તિસ્થાનને ‘યોનિ’ કહેવામાં આવે છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીના જીવનમાં યોનિનું ઘણૂ મહત્વ છે. જીવ જે યોનિમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યાંનું વાતાવરણ, પ્રકૃતિ, સંસ્કાર, પરંપરાગત પ્રવૃત્તિ આદિનો પ્રભાવ તે પ્રાણીના જીવન પર પડે છે.

આ પદમાં યોનિનું અનેક દસ્તિઓથી નિરૂપણ છે, જેમ કે – (૧) શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ, (૨) સચિત, અચિત અને ભિશ (૩) સંવૃત, વિવૃત અને સંવૃત-વિવૃત આદિ યોનિઓની વિચારણા છે. તે ઉપરાંત મનુષ્યોની કૂર્માન્તા, શંખાવર્તા, વંશીપત્રા, આ ત્રણ વિશિષ્ટ યોનિઓનો ઉલ્લેખ કરી, તે યોનિવાળી સ્ત્રીઓનું તથા તે યોનિમાં જન્મ લેનારા મનુષ્યોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

જીવોની કુલ યોનિઓ ચોરાશી લાખ છે, તે સર્વનો સમાવેશ આ નવ પ્રકારની યોનિઓમાં થાય છે. આ યોનિઓ જ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના બેદથી અનેક પ્રકારની થઈ જાય છે. તેમાં પૃથ્વી, પાણી, અજિન અને વાયુની સાત-સાત લાખ, પ્રત્યેક વનસ્પતિની દશ લાખ, સાધારણ વનસ્પતિની ચૌદ લાખ, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયની બે-બે લાખ, દેવ, નારક, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ચાર-ચાર લાખ, મનુષ્યોની ચૌદ લાખ જીવાયોનિઓની ગણના થાય છે. કુલ મળીને સર્વ જીવોની ૮૪ લાખ જીવાયોનિ થાય છે.

જીવો અનંત હોવાથી વ્યક્તિ ભેટે અનંત યોનિ થાય છે પરંતુ અપેક્ષિત સમાનતાવાળી યોનિઓને એક રૂપે ગણના કરતાં ૮૪ લાખ જીવાયોનિ(ઉત્પત્તિસ્થાનો) થાય છે.

નવમું પદ : યોનિ

શીત-ઉષણ આદિ યોનિ :-

૧ કઇવિહા ણ ભંતે ! જોણી પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તિવિહા જોણી પણ્ણત્તા, તં જહા-સીયા જોણી, ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! યોનિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! યોનિના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - શીતયોનિ, ઉષણયોનિ અને શીતોષ્ણયોનિ.

વિવેચન :-

યોનિ અને તેના પ્રકાર :- 'યોનિ' શબ્દ 'યુ' મિશ્રણે ધાતુથી નિષ્પન્ન થયો છે, જેનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ - યુવન્તિ તૈજસકાર્મણશરીરવન્તઃ સન્ત ઔદારિકાદિ શરીરપ્રાયોગ્ય પુદ્ગલસ્કન્ધસમુદાયેન મિશ્રીભવન્ત્યસ્યામિતિ યોનિઃ ઉત્પત્તિસ્થાનં । તૈજસ અને કાર્મણ શરીરી જીવ જે સ્થાનમાં ઔદારિક આદિ સ્થૂલ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલ સ્કર્દોના સમુદાયની સાથે મિશ્રિત થાય છે, તે યોનિ છે. આ રીતે યોનિનો અર્થ ઉત્પત્તિસ્થાન થાય છે.

જે યોનિ(ઉત્પત્તિ સ્થાન) શીતસ્પર્શવાળી હોય તે શીતયોનિ, જે યોનિ ઉષણસ્પર્શવાળી હોય તે ઉષણયોનિ અને જે યોનિ શીત અને ઉષણ (ઉભય) સ્પર્શવાળી ન હોય (સમ શીતોષ્ણ હોય) તે શીતોષ્ણયોનિ. આ પ્રકારની યોનિઓમાં ઉત્પત્તિ થનારા જીવો જન્મ સમયે સર્વપ્રથમ તે યોનિગત અર્થાત્ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં રહેલા શીત કે ઉષણ આદિ પુદ્ગલોનો આહાર ગ્રહણ કરીને ઔદારિકાદિ શરીરોનું નિર્માણ કરે છે.

૨૪ દંડકમાં શીતાદિ યોનિ :-

૨ એરઇયાણ ભંતે ! કિં સીયા જોણી, ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ? ગોયમા ! સીયા વિ જોણી, ઉસિણા વિ જોણી, ણો સીયોસિણા જોણી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! શું નેરયિકોની શીતયોનિ હોય છે, ઉષણયોનિ હોય છે કે શીતોષ્ણયોનિ હોય છે? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! નેરયિકોની શીતયોનિ પણ હોય છે, ઉષણયોનિ પણ હોય છે પરંતુ શીતોષ્ણયોનિ નથી.

૩ અસુરકુમારાણ ભંતે ! કિં સીયા જોણી, ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ? ગોયમા ! ણો સીયા, ણો ઉસિણા, સીયોસિણા જોણી । એવં જાવ થળિયકુમારાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! શું અસુરકુમાર દેવોની શીતયોનિ હોય છે, ઉષણયોનિ હોય છે કે શીતોષ્ણયોનિ હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! અસુરકુમાર દેવોની શીતયોનિ નથી, ઉષણયોનિ નથી પરંતુ શીતોષ્ણયોનિ હોય છે. આ રીતે યાવત્ સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું જોઈએ.

૪ પુદ્ગલવિકાઇયાણ ભંતે ! કિં સીયા જોણી ઉસિણા જોણી સીયોસિણા જોણી ? ગોયમા ! સીયા વિ જોણી, ઉસિણા વિ જોણી, સીયોસિણા વિ જોણી ।

એવં આડ-વાડ-વણસ્પસિબેઝિન્ડિય-તેઝિન્ડિય-ચરારિન્ડિયાણ વિ પત્તેયં ભાળિયવ્વં ।
તેડકકાલયાણં ણો સીયા, ઉસિણા, ણો સીયોસિણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શું પૃથ્વીકાયિકોની શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે કે શીતોષ્ણયોનિ હોય છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તેઓની શીતયોનિ પણ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ પણ હોય છે અને શીતોષ્ણયોનિ પણ હોય છે.

આ રીતે આખાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, બેઈન્દ્રિય, ટેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોની પણ શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ, તે ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે. તેજસ્કાયિક જીવોને શીતયોનિ નથી, ઉષ્ણયોનિ હોય છે, શીતોષ્ણયોનિ નથી.

૫ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં ભંતે ! કિં સીયા જોણી, ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ? ગોયમા ! સીયા વિ જોણી, ઉસિણા વિ જોણી, સીયોસિણા વિ જોણી । સમુચ્છીમ-પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં એવં ચેવ તિવિહા જોણી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શું પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિક જીવોની શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે કે શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તેઓની શીત યોનિ પણ હોય છે, ઉષ્ણ યોનિ પણ હોય છે અને શીતોષ્ણ યોનિ પણ હોય છે. આ જ રીતે સંમૂચીદ્ધ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચાની પણ ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે.

૬ ગબ્ભવકંતિય-પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં ભંતે ! કિં સીયા જોણી, ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ? ગોયમા ! ણો સીયા જોણી, ણો ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શું ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચાની શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે કે શીતોષ્ણયોનિ હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની શીતયોનિ નથી, ઉષ્ણયોનિ નથી પરંતુ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે.

૭ મણુસ્સાણં ભંતે ! કિં સીયા જોણી, ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ? ગોયમા ! સીયા વિ જોણી, ઉસિણા વિ જોણી, સીયોસિણા વિ જોણી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શું મનુષ્યોની શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે કે શીતોષ્ણયોનિ હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! મનુષ્યોની શીતયોનિ પણ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ પણ હોય છે અને શીતોષ્ણયોનિ પણ હોય છે.

૮ સમુચ્છીમમણુસ્સાણં ભંતે ! કિં સીયા જોણી, ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ? ગોયમા ! તિવિહા વિ જોણી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શું સંમૂચીદ્ધ મનુષ્યોની શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે કે શીતોષ્ણયોનિ હોય છે. ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તેઓની ત્રણેય પ્રકારની યોનિ હોય છે.

૯ ગબ્ભવકંતિયમણુસ્સાણં ભંતે ! કિં સીયા જોણી, ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ? ગોયમા ! ણો સીયા જોણી, ણો ઉસિણા જોણી, સીયોસિણા જોણી ।

ભાવાર્થ:- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું ગર્ભજ મનુષ્યોની શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે કે શીતોષ્ણયોનિ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓની શીતયોનિ નથી, ઉષ્ણયોનિ નથી પરંતુ શીતોષ્ણયોનિ હોય છે.

૧૦ વાણમંતરદેવાણ ભંતે ! કિં સીયા જોળિ, ઉસિણ જોળી, સિયોસિણ જોળી ? ગોયમા ! ણો સીયા જોળી, ણો ઉસિણ જોળી, સીયોસિણ જોળી । જોઇસિય-વેમાળિયાણ વિ એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ:- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું વાણવંતર દેવોની શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે કે શીતોષ્ણયોનિ હોય છે. ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓની શીતયોનિ નથી, ઉષ્ણયોનિ નથી પરંતુ શીતોષ્ણયોનિ હોય છે. આ જ રીતે જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોની યોનિના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૧૧ એસિ ણ ભંતે ! જીવાણ સીયજોળિયાણ ઉસિણજોળિયાણ સીયોસિણજોળિયાણ અજોળિયાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા સીયોસિણજોળિયા, ઉસિણજોળિયા અસંહેજ્જગુણા, અજોળિયા અનંતગુણા, સીયજોળિયા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ:- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શીતયોનિક જીવો, ઉષ્ણયોનિક જીવો, શીતોષ્ણયોનિક જીવો તથા અયોનિક જીવોમાં કોણ-કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા શીતોષ્ણયોનિક જીવો છે, તેનાથી ઉષ્ણયોનિક જીવો અસંખ્યાતગુણા અધિક છે, તેનાથી અયોનિક જીવો અનંતગુણા છે અને તેનાથી શીતયોનિક જીવો અનંતગુણા છે.

વિવેચન :-

સાત નરક પૃથ્વીઓમાં યોનિ :- સમુચ્ચય રીતે નારકીમાં બે યોનિઓ હોય છે— શીત યોનિ અને ઉષ્ણયોનિ. રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા અને વાલુકાપ્રભામાં— બધા જ ઉપપાત ક્ષેત્રો (કુંભીઓ) શીતસ્પર્શવાળા હોય છે. પંકપ્રભાપૃથ્વીમાં— અધિકાંશ ઉપપાત ક્ષેત્રો શીત સ્પર્શવાળા અને થોડા ક્ષેત્રો ઉષ્ણસ્પર્શવાળા હોય છે. ધૂમપ્રભાપૃથ્વીમાં અધિકાંશ ઉપપાત ક્ષેત્રો ઉષ્ણસ્પર્શવાળા હોય છે, થોડાક ક્ષેત્રો શીતસ્પર્શવાળા હોય છે. તમઃપ્રભા અને તમસ્તમઃપ્રભા પૃથ્વીમાં— બધા જ ઉપપાત ક્ષેત્રો ઉષ્ણસ્પર્શવાળા છે. દ્રેક નરકમાં નેરયિકોને ઉત્પન્ન થવાની કુંભીઓમાં જે સ્પર્શ હોય, તેનાથી વિપરીત સ્પર્શ કુંભીની બહારના સર્વ સ્થાનોમાં હોય છે અને તેથી કુંભીમાં જન્મ ધારણ કરીને બહાર નીકળતાં જ વિપરીત સ્પર્શના અનુભવથી નેરયિકો તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ કરે છે.

દેવ અને ગર્ભજ મનુષ્ય-તિર્યચમાં શીતોષ્ણ યોનિ :- ભવનપતિ, વંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો, ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, ગર્ભજ મનુષ્યોના ઉપપાત ક્ષેત્રો અર્થાત્ તેઓની યોનિ શીત અને ઉષ્ણ બંને સ્વભાવવાળી ન હોવાથી શીતોષ્ણ કહેવાય છે. અર્થાત્ તિર્યચ અને મનુષ્યોના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ સ્ત્રીનું ગર્ભાશય અતિ ઉષ્ણ કે અતિ શીત હોતું નથી પરંતુ સહજ સામાન્ય સ્વભાવી હોય છે તેમજ દેવોના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ શય્યાઓ પણ શીત-ઉષ્ણતાથી ભિન્ન સહજ સામાન્ય સ્વભાવી એટલે સમશીતોષ્ણ હોય છે.

ત્રણો ય પ્રકારની યોનિ :- તેજસ્કાયિક સિવાયના અન્ય સમસ્ત એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, અસંશી તિર્યચ

પંચેન્દ્રિય, સંમૂહીક્રિય મનુષ્યોના ઉત્પત્તિસ્થાન શીત, ઉષ્ણ કે શીતોષ્ણ, તે ત્રણોય સ્પર્શવાળા હોય છે. તેમાં ત્રણો પ્રકારની યોનિ હોય છે.

આપ્યાયિક જીવોમાં સૂત્રકારે ત્રણો પ્રકારની યોનિનું કથન કર્યું છે તેથી જ ઉષ્ણ જલના દ્રહ કે નદી વગેરે હોય છે. તે જ રીતે શીતોષ્ણ યોનિ પણ આ આપ્યાયમાં શક્ય છે. તેમ છતાં બહુલતાએ આપ્યાયિક જીવોમાં શીતયોનિ જ હોય છે.

ઉષ્ણ યોનિ :- - તેજસ્કાયિક જીવોની એક ઉષ્ણયોનિ હોય છે; અર્થાત् તેજસ્કાયિક જીવોના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં ઉષ્ણ પુદ્ગલો હોવા અનિવાર્ય છે. શીત કે શીતોષ્ણ પુદ્ગલ યુક્ત સ્થાનમાં અભિકાયિક જીવોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કારણ કે તે સ્થાન અભિકાયિક જીવોની ઉત્પત્તિ માટે યોગ્ય નથી.

ત્રિવિધયોનિકો અને અયોનિકોનું અલ્પબહૃત્વ :- - (૧) સર્વથી થોડા શીતોષ્ણયોનિ યુક્ત જીવો હોય છે કારણ કે તેમાં ચાર પ્રકારના દેવો, ગર્ભજ તિર્યંચો અને ગર્ભજ મનુષ્યો જ હોય છે. (૨) તેનાથી ઉષ્ણયોનિક જીવો અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે તેજસ્કાયિકો, અધિકાંશ નૈરયિકો, કેટલાક પૃથ્વીકાયિક, આપ્યાયિક, વાયુકાયિક તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક જીવોને ઉષ્ણયોનિ પણ હોય છે. (૩) તેનાથી અયોનિક (યોનિ રહિત એટલે સિદ્ધ) જીવો અનંતગુણા છે, કારણ કે સિદ્ધ અનંત છે. (૪) તેનાથી શીતયોનિક અનંતગુણા છે, કારણ કે વનસ્પતિમાં ત્રણો પ્રકારની યોનિ હોવા છતાં અનંતકાયિક જીવો શીતયોનિવાળા હોય છે અને જીવો સિદ્ધો કરતાં અનંતગુણા છે.

સચિત-અચિત આદિ ત્રણ યોનિ :-

૧૨ કઝવિહા ણં ભંતે ! જોણી પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તિવિહા જોણી પણ્ણત્તા, તં જહા-
સચિત્તા, અચિત્તા, મીસિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! યોનિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! યોનિના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે- (૧) સચિતયોનિ (૨) અચિતયોનિ અને (૩) મિશ્રયોનિ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સચેત-અચેતાદિની અપેક્ષાએ યોનિના ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન છે.

સચિત-અચિત-મિશ્ર યોનિ :- સચિત્તા-જીવપ્રદેશસંબંધા, અચિત્તા-સર્વથા જીવવિપ્રમુક્તા, મિશ્રા-જીવવિપ્રમુક્ત અવિપ્રમુક્ત સ્વરૂપા । જે ઉત્પત્તિ સ્થાન જીવપ્રદેશોથી યુક્ત હોય તેને સચિતયોનિ, જે ઉત્પત્તિ સ્થાન જીવપ્રદેશોથી મુક્ત હોય તેને અચિતયોનિ અને જે ઉત્પત્તિસ્થાન કંઈક અંશે જીવપ્રદેશોથી યુક્ત અને કંઈક અંશે જીવપ્રદેશોથી મુક્ત હોય તેને મિશ્રયોનિ કહે છે. જે જીવોની જે પ્રકારની યોનિ હોય, તે પ્રમાણો તે જીવ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે આહારના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે.

૨૪ દંડકમાં સચિતાદિ યોનિ :-

૧૩ ણેરઝયાણં ભંતે ! કિં સચિત્તા જોણી, અચિત્તા જોણી મીસિયા જોણી ? ગોયમા ! ણો
સચિત્તા જોણી, અચિત્તા જોણી, ણો મીસિયા જોણી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું નૈરયિકોની સચિત યોનિ હોય છે, અચિત યોનિ હોય છે કે મિશ્રયોનિ

હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરયિકોની સચિત યોનિ નથી, અચિત યોનિ હોય છે, મિશ્ર યોનિ નથી.

૧૪ અસુરકુમારાણ ભંતે ! કિં સચિત્તા જોણી, અચિત્તા જોણી, મીસિયા જોણી? ગોયમા ! ણો સચિત્તા જોણી, અચિત્તા જોણી, ણો મીસિયા જોણી । એવં જાવ થળિયકુમારાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું અસુરકુમારોની સચિત યોનિ હોય છે, અચિત યોનિ હોય છે કે મિશ્ર હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસુરકુમારોની સચિત યોનિ નથી, અચિતયોનિ હોય છે, મિશ્રયોનિ નથી. આ રીતે યાવત્ સ્નતિનકુમારો સુધી જાણવું જોઈએ.

૧૫ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! કિં સચિત્તા જોણી, અચિત્તા જોણી, મીસિયા જોણી?

ગોયમા ! સચિત્તા વિ જોણી, અચિત્તા વિ જોણી, મીસિયા વિ જોણી । એવં જાવ ચર્ચરિંદિયાણ । સમુચ્છમપર્ચિદિયતિરિક્ખજોળિયાણ સમુચ્છમમણુસ્સાણ ય એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું પૃથ્વીકાયિક જીવોની સચિત યોનિ હોય છે, અચિત યોનિ હોય છે કે મિશ્ર યોનિ હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોની સચિત યોનિ હોય છે, અચિત યોનિ હોય છે અને મિશ્ર યોનિ પણ હોય છે. આ જ રીતે ચૌરેન્દ્રિય જીવો સુધી જાણવું જોઈએ.

સંમૂચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકો અને સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોની યોનિના વિષયમાં પણ આ જ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ અર્થાત્ તેની સચિત, અચિત અને મિશ્ર, તે ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે.

૧૬ ગબ્ભવકકંતિયપર્ચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ ગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણ ય ણો સચિત્તા, ણો અચિત્તા, મીસિયા જોણી ।

વાણમંતર-જોઇસિય-વેમાળિયાણ જહા અસુરકુમારાણ ।

ભાવાર્થ :- ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિકો તથા ગર્ભજ મનુષ્યોની સચિત યોનિ નથી, અચિત યોનિ નથી, પરંતુ મિશ્રયોનિ હોય છે.

વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોનું યોનિ વિષયક કથન અસુરકુમારોની સમાન જાણવું જોઈએ અર્થાત્ દેવોની અચિત યોનિ હોય છે.

૧૭ એસિ ણ ભંતે ! જીવાણ સચિત્તજોળીણ અચિત્તજોળીણ મીસજોળીણ અજોળીણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વસ્થોવા જીવા મીસજોળિયા, અચિત્તજોળિયા અસંહેજ્જગુણા, અજોળિયા અણંતગુણા, સચિત્તજોળિયા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આ ઉપરોક્ત સચિત્તયોનિક, અચિત્તયોનિક, મિશ્રયોનિક તથા અયોનિક જીવોમાં કોણા-કોણાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા મિશ્રયોનિક જીવો છે. (કારણ કે તે માત્ર ગર્ભજ તિર્યંચ અને

ગર્ભજ મનુષ્યને જ હોય છે.) (૨) તેનાથી અચિત્યોનિક જીવો અસંખ્યાતગુણા છે (કારણ કે સમસ્ત દેવો અને સમસ્ત નૈરયિકો, અનંતકાય સિવાયના કેટલાક પાંચ સ્થાવરો, કેટલાક ત્રણ વિકલેન્દ્રિયો, સંમૂહિક્ષમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો અને સંમૂહિક્ષમ મનુષ્યો અચિત્યોનિવાળા હોય છે.) (૩) તેનાથી અયોનિક જીવો અનંતગુણા છે, (કારણ કે સિદ્ધ જીવો અનંત છે.) (૪) તેનાથી સચિત્યોનિક જીવો અનંતગુણા અધિક છે. (કારણ કે નિગોઢના જીવો સચિત્યોનિક હોય છે અને તેઓ સિદ્ધ કરતાં અનંતગુણા છે.)

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં યોવીસ દંડકવર્તી જીવોમાં સચિતાદિ ત્રણ પ્રકારની યોનિનું કથન કરી તેના અદ્યબહુત્વની વિચારણા કરી છે.

કોઈ પણ જીવ જ્યારે ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં પ્રથમ આહાર ગ્રહણ કરે છે. તે આહાર સચિત, અચિત અથવા મિશ્ર જેવો હોય તે પ્રમાણે તેની યોનિ નિશ્ચિત થાય છે. જો જીવનો પ્રથમ આહાર સચિત હોય તો સચિત્યોનિ, પ્રથમ આહાર અચિત હોય તો અચિત્યોનિ અને પ્રથમ આહાર મિશ્ર હોય તો મિશ્રયોનિ હોય છે.

નૈરયિકો અને દેવોમાં અચિત્યોનિ છે કારણ કે દેવો પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન રૂપ દેવશયામાંથી અચિત પુદ્ગલોનો પ્રથમ આહાર કરે છે. તે જ રીતે નૈરયિકો પણ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન રૂપ કુંભીમાંથી અચિત પુદ્ગલોનો જ આહાર ગ્રહણ કરે છે. તેથી નારકી અને દેવોની અચિત્યોનિ કહી છે. સૂક્ષ્મ જીવો આખા લોકમાં વ્યાપ્ત છે પણ તે વ્યવહાર ભોગ્ય નથી, તેથી દેવ-નારકીની યોનિસ્થાનમાં સૂક્ષ્મ જીવો હોવા છીતાં તે યોનિ અચિત જ કહેવાય છે.

પૃથ્વીકાયિકોથી સંમૂહિક્ષમ મનુષ્ય સુધી સર્વ જીવોની યોનિ સચિત, અચિત અને મિશ્ર, ત્રણેય પ્રકારની હોય છે. ગર્ભજ તિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્યોની મિશ્રયોનિ હોય છે. ગર્ભજ જીવો પ્રથમ આહાર રજ અને વીર્યનો ગ્રહણ કરે છે. તેમાં શુક્-વીર્ય અચિત અને શોણિત-રજ સચિત હોય છે. આ રીતે તેનો આહાર મિશ્ર હોવાથી તેની યોનિ મિશ્ર કહેવાય છે. અદ્ય બહુત્વના કારણો ભાવાર્થી સ્પષ્ટ છે.

સંવૃતાદિ ત્રિવિદ્ય યોનિઓ :-

૧૮ કઝવિહા ણ ભંતે ! જોળિ પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તિવિહા જોળિ પણ્ણત્તા, તં જહા-
સંવૃતા જોળી, વિયડા જોળી, સંવૃદ્વિયડા જોળી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! યોનિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! યોનિના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સંવૃતાયોનિ (૨) વિવૃતાયોનિ અને (૩) સંવૃતાવિવૃતાયોનિ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રકારાન્તરે યોનિના ત્રણ ભેદ કર્યા છે.

(૧) જે યોનિ આચાદિત (ફંકેલી) હોય, તે સંવૃત યોનિ છે (૨) જે યોનિ ખુલ્લી હોય અથવા બહારથી સ્પષ્ટ દેખાતી હોય તે વિવૃત યોનિ. (૩) જે યોનિ ફંકેલી અને ખુલ્લી બંને પ્રકારની હોય તે સંવૃતાવિવૃત યોનિ છે.

૨૪ દંડકમાં સંવૃતાદિ યોનિ :-

૧૯ એરઝયાણં ભંતે ! કિં સંવુડા જોણી, વિયડા જોણી, સંવુડવિયડા જોણી ? ગોયમા ! સંવુડા જોણી, ણો વિયડા જોણી, ણો સંવુડવિયડા જોણી । એવં જાવ વણસ્પસિકાઇયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! શું નૈરયિકોની સંવૃત યોનિ હોય છે, વિવૃત યોનિ હોય છે કે સંવૃત-વિવૃત યોનિ હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! નૈરયિકોમાં સંવૃત યોનિ હોય છે, વિવૃત કે સંવૃત-વિવૃત યોનિ હોતી નથી. આ જ રીતે વનસ્પતિકાયિક જીવો સુધી જાણવું જોઈએ. અર્થાત્ દશ ભવનપતિ દેવો અને પાંચ સ્થાવરની સંવૃત યોનિ હોય છે.

૨૦ બેઝિંદિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! ણો સંવુડા જોણી, વિયડા જોણી, ણો સંવુડવિયડા જોણી । એવં જાવ ચર્ચરિંદિયાણં । સમુચ્છિમપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં સમુચ્છિમમણુસ્સાણં ચ એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—શું બેઝિન્દ્રિય જીવોની સંવૃત યોનિ હોય છે, વિવૃત યોનિ હોય છે કે સંવૃત વિવૃત યોનિ હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તેઓની સંવૃત યોનિ નથી, વિવૃત યોનિ હોય છે, સંવૃત-વિવૃત યોનિ નથી. આ જ રીતે યોરન્દ્રિય જીવો સુધી જાણવું જોઈએ.

સંમૂચ્છિમ પંચેદ્રિય તિર્યંયોનિકો તથા સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોની યોનિના વિષયમાં પણ વિકલેદ્રિય પ્રમાણે જાણવું જોઈએ અર્થાત્ તેની વિવૃત યોનિ હોય છે.

૨૧ ગબ્ભવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં ગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણ ય ણો સંવુડા જોણી, ણો વિયડા જોણી, સંવુડવિયડા જોણી ।

વાણમંતર-જોઇસિય-વેમાળિયાણં જહા એરઝયાણં ।

ભાવાર્થ :- ગર્ભજ પંચેદ્રિય તિર્યંય અને ગર્ભજ મનુષ્યોની સંવૃત યોનિ નથી, વિવૃત યોનિ નથી પરંતુ સંવૃતવિવૃત યોનિ હોય છે.

વાણવંતર, જ્યોતિષ્ક અને વેમાનિક દેવોની (યોનિના સંબંધમાં) નૈરયિકોની સમાન જાણવું જોઈએ અર્થાત્ તેની સંવૃતયોનિ હોય છે.

૨૨ એણસિણ ભંતે ! જીવાણં સંવુડજોળિયાણં વિયડજોળિયાણં સંવુડવિયડજોળિયાણં અજોળિયાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સાખ્ત્યોવા જીવા સંવુડવિયડજોળિયા, વિયડજોળિયા અસંહેજ્જગુણા, અજોળિયા અણંતગુણા, સંવુડજોળિયા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! સંવૃતયોનિક જીવો, વિવૃતયોનિક જીવો, સંવૃતવિવૃતયોનિક જીવો તથા અયોનિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક હોય છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા સંવૃત-વિવૃતયોનિક જીવો છે, કારણ કે ગર્ભજ તિર્યંય પંચેદ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યો જ સંવૃત-વિવૃત યોનિવાળા છે. તેનાથી વિવૃતયોનિક જીવો અસંખ્યાતગુણા છે; કારણ

કે વિકલેન્ડ્રિયો તથા સંમૂચ્છીમ તિર્યચ પંચેદ્રિય અને સંમૂચ્છીમ મનુષ્યો વિવૃતયોનિવાળા છે. તેનાથી અયોનિક જીવો સિદ્ધોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે. તેનાથી સંવૃતયોનિક જીવો અનંતગુણા આવિક છે, કારણ કે વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં અનંતાનંત જીવો સંવૃતયોનિક હોય છે.)

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના જીવોની સંવૃતાદિ યોનિ સંબંધી પ્રરૂપણા કરીને તે યોનિયુક્ત જીવોના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે.

નેરયિકોના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ કુંભીનું મુખ ખુલ્લાં હોય છે તોપણ તેમાં જ્યાં નારકી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગની અવગાહના જેટલું સ્થાન ચારે તરફથી ઢાંકેલું હોય છે તેથી નેરયિકોની સંવૃતયોનિ કહેવાય છે.

ભવનપતિ, વાણિયંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોની યોનિ પણ સંવૃત હોય છે, કારણ કે દેવોની ઉપપાત શય્યા દેવદૂષ્ય(વસ્ત્ર)થી આચ્છાદિત હોય છે અને દેવદૂષ્યથી આચ્છાદિત દેવશય્યામાં દેવનો જન્મ થાય છે તેથી દેવોની સંવૃતયોનિ કહેવાય છે.

એકેન્દ્રિય જીવો પણ સંવૃત યોનિવાળા હોય છે, કારણ કે તેઓની યોનિ સ્પષ્ટ રીતે દાખિંગત થતી નથી.

ત્રણ વિકલેન્ડ્રિય તથા સંમૂચ્છીમ તિર્યચ પંચેદ્રિય અને સંમૂચ્છીમ મનુષ્યોની યોનિ વિવૃત હોય છે કારણ કે તેઓની યોનિ—ઉત્પત્તિસ્થાન જલાશયો વગેરેમાં છે અને તે સ્પષ્ટ વિવૃત પ્રતીત થાય છે. ગર્ભજ તિર્યચ અને મનુષ્યોની યોનિ સંવૃતા-વિવૃત હોય છે, કારણ કે ઉદ્રમાં રહેલો ગર્ભ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી, પરંતુ ઉદરની વૃદ્ધિ આદિથી ગર્ભ ઉપલક્ષિત થાય છે. તેથી તે સંવૃતવિવૃત યોનિ કહેવાય છે. અલ્પબહુત્વ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

ત્રણ-ત્રણ પ્રકારની યોનિઓનું અલ્પબહુત્વ :-

યોનિ પ્રકાર	અલ્પબહુત્વ	યોનિ પ્રકાર	અલ્પબહુત્વ	યોનિ પ્રકાર	અલ્પબહુત્વ
સચિત	૪ અનંતગુણા	શીત	૪ અનંતગુણા	સંવૃત	૪ અનંતગુણા
અચિત	૨ સંખ્યાતગુણા	ઉષ્ણ	૨ અસંખ્યાતગુણા	વિવૃત	૨ અસંખ્યાતગુણા
મિશ્ર	૧ સર્વથી થોડા	શીતોષ્ણ	૧ સર્વથી થોડા	સંવૃતવિવૃત	૧ સર્વથીથોડા
અયોનિક	૩ અનંતગુણા	અયોનિક	૩ અનંતગુણા	અયોનિકો	૩ અનંતગુણા

૨૪ દંડકના જીવોમાં યોનિ :-

જીવ પ્રકાર	શીત-ઉષ્ણ-શીતોષ્ણ યોનિ	સચિત-અચિત-મિશ્ર યોનિ	સંવૃત-વિવૃત-સંવૃતવિવૃત યોનિ
નારકી : ૧, ૨, ૩ નરક ૪, ૫ નરક ૬, ૭ નરક	શીત યોનિ શીત અને ઉષ્ણ ઉષ્ણ યોનિ	અચિત	સંવૃત

જીવ પ્રકાર	શીત-ઉષ્ણ-શીતોષ્ણ યોનિ	સચિત-અચિત-મિશ્ર યોનિ	સંવૃત-વિવૃત-સંવૃતાવિવૃત યોનિ
સર્વ દેવો	શીતોષ્ણ	અચિત	સંવૃત
ચાર સ્થાવર	શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ	સચિત, અચિત, મિશ્ર	સંવૃત
તેઉકાય	ઉષ્ણ	સચિત, અચિત, મિશ્ર	સંવૃત
ત્રણ વિકલેન્ડ્રિય	શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ	સચિત, અચિત, મિશ્ર	વિવૃત
અસંજી પંચેન્ડ્રિય	શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ	સચિત, અચિત, મિશ્ર	વિવૃત
સંશી તિર્યંચ-મનુષ્ય	શીતોષ્ણ	મિશ્ર	સંવૃતાવિવૃત-મિશ્ર

મનુષ્યોની ત્રિવિધ વિશિષ્ટ યોનિઓ :-

૨૩ કઇવિહા ણં ભંતે ! જોળી પણ્ણતા ? ગોયમા ! તિવિહા જોળી પણ્ણતા, તં જહા-કુમ્મુણયા સંખાવત્તા વંસીપત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! યોનિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! યોનિના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કૂર્માન્તતા, (૨) શંખાવર્તા અને (૩) વંશીપત્રા.

૨૪ કુમ્મુણયા ણં જોળી ઉત્તમપુરિસમાઊણં । કુમ્મુણયાએ ણં જોળીએ ઉત્તમપુરિસા ગબ્બે વક્કમંતિ, તં જહા- અરહંતા ચક્કવટ્ટી બલદેવા વાસુદેવા ।

ભાવાર્થ :- કૂર્માન્તતા યોનિ ઉત્તમ પુરુષોની માતાઓની હોય છે. કૂર્માન્તતા યોનિમાં અરિહંત(તીર્થકર) ચક્કવર્તી, બળદેવ અને વાસુદેવ આદિ ઉત્તમ પુરુષો ઉત્પત્ત થાય છે.

૨૫ સંખાવત્તા ણં જોળી ઇતિથરયણસ્સ । સંખાવત્તાએ ણં જોળીએ બહવે જીવા ય પોગળા ય વક્કમંતિ વિઉક્કમંતિ ચયંતિ ઉવચયંતિ, ણો ચેવ ણં ણિપ્ફજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- શંખાવર્તાયોનિ ચક્કવર્તીના સ્ત્રીરત્નની હોય છે. શંખાવર્તાયોનિમાં ધણા જીવો અને પુદ્ગલો આવે છે, ગર્ભરૂપે ઉત્પત્ત થાય છે. સામાન્ય અને વિશેષરૂપે તેની વૃદ્ધિ(ચય-ઉપચય) થાય છે પરતુ તેની નિષ્પત્તિ થતી નથી.

૨૬ વંસીપત્તા ણં જોળી પિહુજણસ્સ । વંસીપત્તાએ ણં જોળીએ પિહુજણે ગબ્બે વક્કમંતિ ।

ભાવાર્થ :- વંશીપત્રાયોનિ સાધારણ મનુષ્યોની માતાઓની હોય છે. વંશીપત્રાયોનિમાં સાધારણ જીવો ગર્ભમાં આવે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્યોની કૂર્માન્તતા આદિ ત્રણ વિશિષ્ટ યોનિઓનું, તે યોનિવાળી સ્ત્રીઓનું અને તે યોનિમાં જન્મ લેનારા મનુષ્યોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

કુર્માન્તા યોનિ— કાચબાની પીઠ જેવી ઉત્તર-ઉંચી ઉભરેલી હોય છે. **શંખાવત્તાયોનિ**— શંખના ઉતાર-ચડાવની જેમ તે યોનિમાં આવર્ત્ત (આંટા) હોય છે. સ્ત્રીરત્નની અર્થાતું ચક્રવર્તીની પટરાણીની શંખાવત્તા યોનિ હોય છે. તેમાં ઘણા જીવો આવે છે, ગર્ભરૂપે ઉત્પત્ત થાય છે વૃદ્ધિ પણ પામે છે પરંતુ તે ગર્ભ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થતા નથી. ગર્ભમાં જ નષ્ટ થઈ જાય છે. **વંશીપત્રાયોનિ**— સંયુક્ત વાંસનાપત્રોના આકારવાળી હોય છે.

ઉપરોક્ત ત્રણો પ્રકારની યોનિનું કથન સંખ્યાત વર્ણના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના મનુષ્યોની અપેક્ષાએ છે. સૂત્રકારે તેના અલ્પબહુત્વનું કથન કર્યું નથી પરંતુ થોકડામાં તેના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ છે. (૧) સર્વથી થોડા શંખાવત્તા યોનિવાળા જીવો. (૨) તેનાથી કુર્માન્તા યોનિવાળા જીવો સંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી વંશીપત્રા યોનિવાળા જીવો સંખ્યાતગુણા છે.

॥ નવમું પદ સંપૂર્ણ ॥

દરમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ ચરમપદ છે. તેમાં રતનપ્રભા આદિ સાત નરક પૃથ્વી, સિદ્ધશિલા, દેવલોક, સમગ્ર લોક, અલોક, પરમાણુ પુદ્ગલ, સ્કર્ષ આદિની વિવિધ અપેક્ષાએ ચરમ-અચરમની અને તેના અલ્પબહુત્વની વિચારણા છે.

ચરમ એટલે અંતિમ વિભાગ અને અચરમ એટલે અંતિમ ન હોય, તેવો મધ્યવર્તી વિભાગ. કોઈ પણ વસ્તુનો અંતિમ વિભાગ મધ્યવિભાગની અને મધ્ય વિભાગ અંતિમ વિભાગની અપેક્ષા રાખે છે. આ રીતે ચરમ-અચરમ શાખા સાપેક્ષ છે.

પ્રસ્તુતમાં ચરમ અને અચરમના છ વિકલ્પો કર્યા છે— (૧) એક ચરમ (૨) એક અચરમ (૩) અનેક ચરમ (૪) અનેક અચરમ (૫) ચરમાન્ત પ્રદેશો (૬) અચરમાન્ત પ્રદેશો.

લોક કે અલોકને તેમજ રતનપ્રભા પૃથ્વી આદિ લોકના કોઈ પણ વિભાગને એક અખંડ દ્રવ્ય રૂપે સ્વીકારીએ, તો તેમાં અખંડ દ્રવ્ય દસ્તિએ એક પણ વિકલ્પ ઘટિત થતો નથી. પરંતુ તેના અનેક અવયવોની સીમાંત-વિભાગોની વિવિધ કરીએ, તો તે દસ્તિએ તેમાં ચરમ આદિ ચાર વિકલ્પો ઘટિત થાય છે.

લોક, અલોક, દ્વીપ, નરક પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેક શાશ્વત સ્થાનો અનેક ખૂણાઓવાળા એટલે કરવતના દાંતાની જેમ વિષમ સીમાંત વિભાગવાળા છે. તેથી તેમાં (૧) તે સીમાંત વિભાગો અનેક ચરમ (૨) તે ખૂણાઓ સિવાયનો મધ્યભાગ એક અચરમ (૩) ચરમ વિભાગોના પ્રદેશો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને (૪) અચરમ વિભાગના પ્રદેશો, અચરમાન્ત પ્રદેશો, કહેવાય છે. આ રીતે પ્રત્યેક સ્થાનમાં ચાર ચાર વિકલ્પો ઘટિત થાય છે. આ રીતે પ્રત્યેક સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થતાં આ ચાર-ચાર વિકલ્પોમાં (૧) દ્રવ્યાર્થ (૨) પ્રદેશાર્થ અને (૩) દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થ સમ્મિલિતની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ પણ આ પદમાં છે.

પુદ્ગલ સ્કર્ષોમાં ચરમ, અચરમ અને અવકતવ્ય, આ નાણ પદોના એકવચનાંત છ અને બહુવચનાંત છ પદો પરથી અસંયોગી, દ્વિકસંયોગી, ત્રિકસંયોગી ૨૬ ભંગ (વિકલ્પો) કર્ય રીતે બને છે? એક પરમાણુ પુદ્ગલ તથા દ્વિપ્રદેશીથી લઈ અનંતપ્રદેશી સુધીના પ્રત્યેક સ્કર્ષમાં ૨૬ ભંગોમાંથી કેટલા-કેટલા ભંગો પ્રાપ્ત થાય છે, તેની ગહન ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ભેદ-પ્રભેદ સહિત પરિમંડળાદિ પાંચ સંસ્થાનો, તેના પ્રદેશ, અગવાહના અને ચરમાદિની વિચારણા આ પદમાં કરી છે.

પદની સમાપ્તિમાં ગતિ, સ્થિતિ, ભવ, ભાષા, શાસોચ્છ્વાસ, આહાર, વર્ષ, ભાવ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આ ૧૧ દ્વારાના માધ્યમથી ચોવીસ દંડકના જીવોના ચરમ-અચરમ આદિનું પ્રતિપાદન છે.

દશમું પદ : ચરમ

આઠ પૃથ્વીઓ :-

૧ કહ ણ ભંતે ! પુઢવીઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! અટુ પુઢવીઓ પણત્તાઓ, તં જહા-

રયણપ્પભા સકકરપ્પભા વાલુયપ્પભા પંકપ્પભા ધૂમપ્પભા તમપ્પભા તમતમપ્પભા ઈસીપબ્ધારા।
ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીઓ કેટલી છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીઓ આઠ છે, તે આ
 પ્રમાણે છે—(૧) રત્નપ્રભા (૨) શર્કરાપ્રભા (૩) વાલુકાપ્રભા (૪) પંકપ્રભા (૫) ધૂમપ્રભા (૬) તમઃપ્રભા
 (૭) તમસ્તમઃપ્રભા અને (૮) ઈષત્પ્રાગ્ભારા.

રત્નપ્રભા પૃથ્વી આદિમાં ચરમ-અચરમ :-

૨ ઇમા ણ ભંતે ! રયણપ્પભા પુઢવી કિં ચરિમા અચરિમા ચરિમાઇં અચરિમાઇં
 ચરિમંત-પએસા અચરિમંતપએસા ?

ગોયમા ! ઇમા ણ રયણપ્પભા પુઢવી ણો ચરિમા ણો અચરિમા ણો ચરિમાઇં ણો
 અચરિમાઇં ણો ચરિમંતપએસા ણો અચરિમંતપએસા, ણિયમા અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય
 ચરિમંત-પએસા ચ અચરિમંતપએસા ય ।

એવં જાવ અહેસત્તમા પુઢવી । સોહમ્મા જાવ અણુત્તરવિમાણા એવં ચેવ । ઈસીપબ્ધારા
 વિ એવં ચેવ । લોગે વિ એવં ચેવ । એવં અલોગે વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભાપૃથ્વી શું (૧) ચરમ છે (૨) અચરમ છે (૩) અનેક ચરમ
 છે (૪) અનેક અચરમ છે (૫) ચરમાન્ત બહુપ્રદેશરૂપ છે કે (૬) અચરમાન્ત બહુપ્રદેશરૂપ છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વી અખંડ એક દ્રવ્યાપેક્ષયા (૧) ચરમ નથી (૨) અચરમ
 નથી (૩) અનેક ચરમ નથી (૪) અનેક અચરમ નથી (૫) ચરમાન્ત બહુ પ્રદેશરૂપ નથી (૬) અચરમાન્ત
 બહુ પ્રદેશરૂપ પણ નથી પરંતુ વિભાગાપેક્ષયા નિયમા (૧) એક અચરમ (૨) અનેક ચરમ (૩) ચરમાન્ત
 પ્રદેશ અને (૪) અચરમાન્ત પ્રદેશરૂપ છે.

આ જ રીતે યાવતું તમસ્તમઃપ્રભા સાતમી પૃથ્વી સુધી અર્થાતું સાતે નરક પૃથ્વીઓ, સૌધર્માદિ
 દેવલોકથી લઈને અનુત્તર વિમાન સુધી અને ઈષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી તથા લોક અને અલોકના વિષયમાં
 પણ કથન કરવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં રત્નપ્રભા આદિ આઠ પૃથ્વીઓ, સૌધર્મ આદિ દેવલોક વગેરે લોકના વિવિધ
 વિભાગોમાં ચરમ-અચરમ સંબંધી છ વિકલ્પોનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

(૧) ચરિમા— ચરમ, એક અંતિમ વિભાગ. કોઈ પણ વસ્તુ, પૃથ્વી આદિના પર્યંતવર્તી અંતિમ

ભાગને કે સ્થાનને ચરમ કહે છે. (૨) અચરિમા— અચરમ, એક મધ્યવર્તી વિભાગ. કોઈ પણ વસ્તુના અંતિમ નહીં પરંતુ મધ્યવર્તી ભાગને અચરમ કહે છે. (૩) ચરિમાઇ— અનેક ચરમ. અંતિમ અનેક વિભાગો. (૪) અચરિમાઇ— અનેક અચરમ. મધ્યવર્તી અનેક વિભાગો. (૫) ચરિમાંત પણસા— ચરમાંત પ્રદેશો. અંતિમ વિભાગોના અનેક પ્રદેશો. (૬) અચરિમાંત પણસા— અચરમાંત પ્રદેશો. મધ્યવર્તી વિભાગના અનેક પ્રદેશો.

ઉપરોક્ત છ વિકલ્પોમાં પ્રથમના ચાર વિકલ્પો દ્રવ્યાપેક્ષાએ છે. તે ચારમાં પણ પ્રથમ બે એક વચ્ચનથી અને બીજા બે બહુવચ્ચનથી છે. અંતિમ બે વિકલ્પો વિભાગગત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છે.

ચરમ-અચરમ શબ્દો પરસ્પર સાપેક્ષ છે. જેમ કે એક જ ઓરડો હોય, તો તે ચરમ-અંતિમ ન કહેવાય અને અચરમ-મધ્યવર્તી પણ ન કહેવાય. એક જ ઓસરીએ બે ઓરડા બાજુ-બાજુમાં હોય, તો બંને ઓરડાઓ એકબીજાની અપેક્ષાએ ચરમ કહેવાય છે. જો ત્રણ ઓરડા હોય, તો તેમાં બંને કિનારાના ઓરડાઓ ચરમ કહેવાય અને કિનારાના ઓરડાની અપેક્ષાએ વચ્ચા ઓરડાને અચરમ કહેવાય છે.

આ જ રીતે સૂત્રોક્ત વસ્તુઓ એક જ હોવાથી તે ચરમ પણ નથી અને અચરમ પણ નથી પરંતુ તે જ ઓરડામાં અનેક વિભાગની કલ્પના કરીએ, તો તેના ચારે કોરના ખૂણાઓ તેના ચરમ વિભાગ કહેવાય, તેથી તેમાં અનેક ચરમ રૂપ ત્રીજો વિકલ્પ ઘટિત થાય છે અને તે સિવાયનો મધ્યભાગ એક અચરમરૂપ છે. તેથી તેમાં બીજો વિકલ્પ ઘટિત થાય છે.

તે અનેક ચરમોના પ્રદેશોની વિવક્ષા કરીએ, તો તેના પ્રદેશો ચરમાંત પ્રદેશો રૂપ પાંચમો વિકલ્પ અને ચરમાંત પ્રદેશો સિવાયના મધ્યવર્તી વિભાગના પ્રદેશોમાં અચરમાંત પ્રદેશો રૂપ છઢો વિકલ્પ ઘટિત થાય છે.

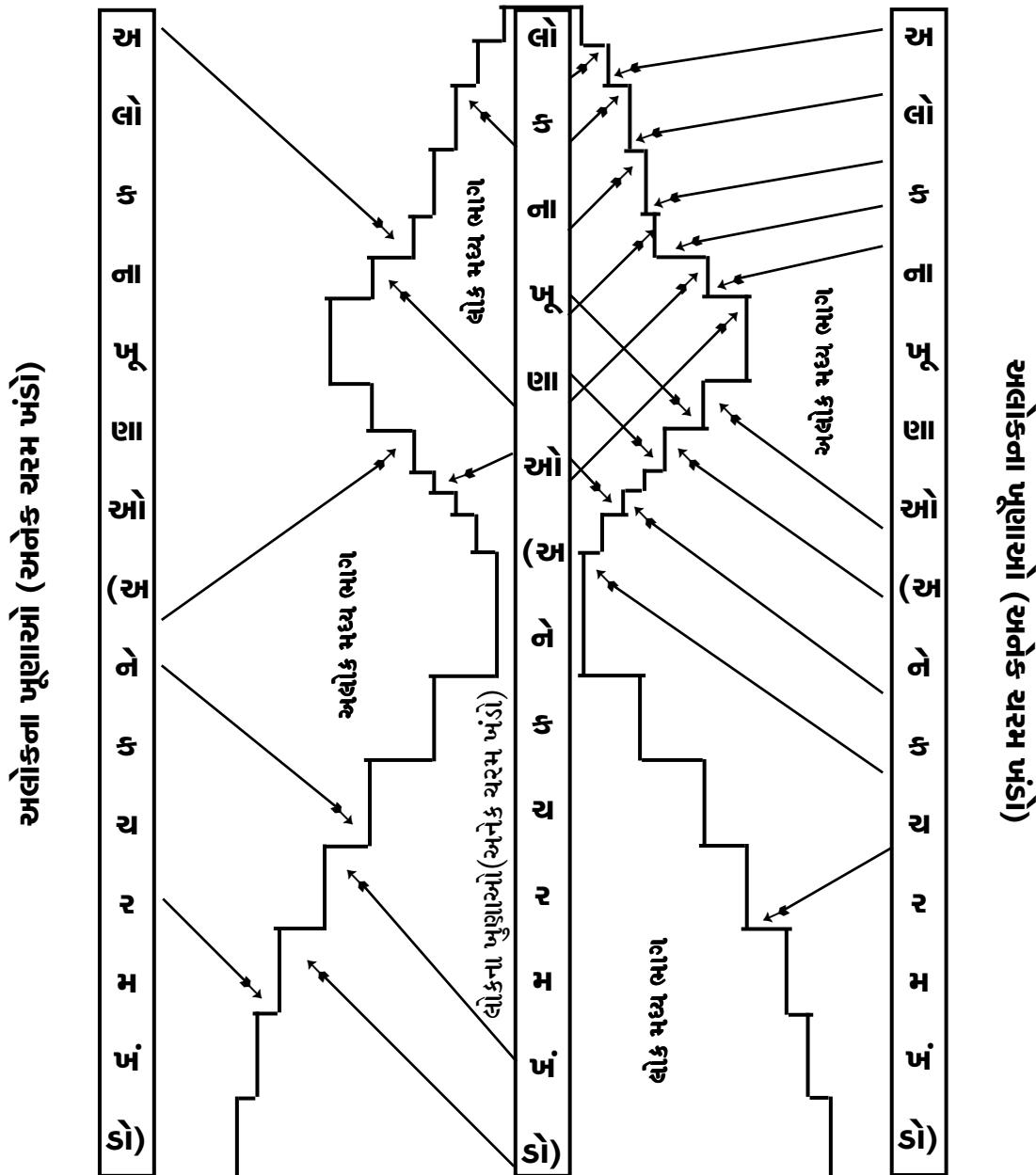
આ રીતે એક અખંડ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક પણ વિકલ્પ ઘટિત થતો નથી પરંતુ તેના વિભાગોની કલ્પના કરીએ, તો બીજો, ત્રીજો, પાંચમો અને છઢો આ ચાર વિકલ્પો ઘટિત થાય છે.

આ રીતે રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓમાં સૂત્રકારે છાંદે પ્રશ્નોના ઉત્તરો બે પ્રકારે આપ્યા છે— (૧) અખંડ એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને (૨) તેના અવયવ-વિભાગની અપેક્ષાએ.

(૧) દ્રવ્યાપેક્ષા :— રત્નપ્રભા આદિ આઠ પૃથ્વીઓ, વિમાનો વગેરે લોકના પ્રત્યેક ક્ષેત્રો તેમજ અલોક વગેરે દરેક સ્થાન અખંડ એક-એક દ્રવ્યરૂપે સ્થિત છે. તે એક રૂપ હોવાથી તેને ચરમ-અચરમ કહી શકાય નહીં. ચરમ કે અચરમ ન હોવાથી અનેક ચરમ કે અનેક અચરમ પણ કહી શકાય નહીં. તે અખંડ એક દ્રવ્યરૂપ હોવાથી, તેમાં ખંડ-વિભાગ સંભવિત નથી અને વિભાગ ન હોવાથી ચરમાંત પ્રદેશ કે અચરમાંત પ્રદેશ પણ કહી શકાતા નથી. આ રીતે રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ચરમાદિ છ એ છ વિકલ્પોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) વિભાગ-ખંડ અપેક્ષાએ :— રત્નપ્રભા પૃથ્વી આદિ દરેક સ્થાનોમાં વિભાગોની કલ્પના થઈ શકે છે, કારણ કે તે પ્રત્યેક સ્થાનના કિનારાઓ સમયકાકાર(સીધા) નથી, વિષમયકાકાર એટલે દંતાકાર છે, તેમાં અનેક નિષ્કૂટો(ખૂણાઓ) છે.

લોક અને અલોકના ચરમ ખંડો :-

ઉપરોક્ત લોકની આકૃતિમાં દેખાતા અંતિમ અનેક ખૂણાઓને મધ્યવર્તી ભાગની અપેક્ષાએ ચરમ કહેવાય છે. તે નિષ્ઠૂટ ભાગો અનેક હોવાથી અનેક ચરમ રૂપ ગ્રીજો ભંગ ઘટિત થાય છે. ચરમ ખંડો ઘણા જ હોવાથી તેમાં એક ચરમ રૂપ પ્રથમ ભંગ થતો નથી. તે નિષ્ઠૂટ ભાગોને છોડીને શેષ ભાગ મધ્યભાગ કહેવાય છે, તે મધ્યભાગ એક જ છે અને નિષ્ઠૂટ ભાગોની અપેક્ષાએ અચરમ હોવાથી એક અચરમરૂપ છે. તેથી તેમાં બીજો ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમજ તે મધ્યભાગ(અચરમખંડ) પિંડરૂપે એક જ હોવાથી અનેક અચરમરૂપ ચોથો ભંગ ઘટિત થતો નથી.

આ ઉપરોક્ત ઘટિત થતાં ભંગરૂપ અનેક ચરમ અને એક અચરમ વિભાગોના પ્રદેશોને કમશા: ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો કહેવાય છે, તેથી તે બંનેમાં પાંચમો, છઠો ભંગ ઘટિત થાય છે. આ રીતે રત્નપ્રભા આદિ લોકના કોઈ પણ સ્થાનમાં બીજો, ત્રીજો, પાંચમો અને છઠો તે ચાર ભંગ ઘટિત થાય છે.

તે જ રીતે અલોકમાં પણ પૂર્વત્ત ચાર ભંગ જ થાય છે. કારણ કે લોકના નિષ્ઠૂટો અલોકના ખૂણાઓમાં પ્રવિષ્ટ છે, તેમજ અલોકના નિષ્ઠૂટો લોક ખૂણાઓમાં પ્રવિષ્ટ છે. તેથી અલોકમાં પણ ચાર ભંગ થાય છે.

રત્નપ્રભા પૃથ્વી આદિમાં ચરમ-અચરમના વિકલ્પો :-[દ્રવ્યાપેક્ષયા અને વિભાગાપેક્ષયા]

વિકલ્પો	દ્રવ્યાપેક્ષયા	વિભાગાપેક્ષયા
૧. ચરમ	×	×
૨. અચરમ	×	✓
૩. અનેક ચરમ	×	✓
૪. અનેક અચરમ	×	✗
૫. ચરમાંત પ્રદેશ	×	✓
૬. અચરમાંત પ્રદેશ	×	✓

ચરમ આદિ છ વિકલ્પોનું અલ્પબહુત્વ :-

૩ ઇમીસે ણં ભંતે ! રયણપ્પભાએ પુઢવીએ અચરિમસ્સ ય ચરિમાણ ય ચરિમંતપએસાણ ય અચરિમંતપએસાણ ય દવ્વદ્ધુયાએ, પએસદ્ધુયાએ, દવ્વદ્ધ-પએસદ્ધુયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવે ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ દવ્વદ્ધુયાએ- એગે અચરિમે, ચરિમાઇં અસંખેજ્જગુણાઇં, અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાઇં। પએસદ્ધુયાએ- સવ્વત્થોવા ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ ચરિમંતપએસા, અચરિમંતપએસા અસંખેજ્જગુણા, ચરિમંતપએસા ય અચરિમંતપએસા ય દો વિ વિસેસાહિયા । દવ્વદ્ધપએસદ્ધુયાએ- સવ્વત્થોવા ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ દવ્વદ્ધુયાએ એગે અચરિમે, ચરિમાઇં અસંખેજ્જગુણાઇં, અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાઇં, ચરિમંતપએસા અસંખેજ્જગુણા, અચરિમંતપએસા અસંખેજ્જગુણા, ચરિમંત- પએસા ય અચરિમંતપએસા ય દો વિ વિસેસાહિયા । એવં જાવ અહેસત્તમા । સોહ્મ્મસ । જાવ લોગસ્સ ય એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના એક અચરમ અને અનેક ચરમ, ચરમાંતપ્રદેશો તથા અચરમાંત પ્રદેશોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશ (બંને)ની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ— (૧) સર્વથી અલ્પ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાત ગુણા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ; આ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. **પ્રદેશોની અપેક્ષાએ** (૧) સર્વથી થોડા રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચરમાંત પ્રદેશો છે. (૨) તેનાથી અચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે. **દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ** (૧) સર્વથી અલ્પ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ, અનેક ચરમ વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી ચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાત ગુણા છે. (૫) તેનાથી અચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાત ગુણા છે. (૬) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે.

આ રીતે શર્કરાપ્રભાથી લઈને નીચે સાતમી તમસ્તમાપૃથ્વી સુધી તથા સૌધર્મ દેવલોકથી લઈને અચ્યુત દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયક, પાંચ અનુતર વિમાન, ઈષ્ટપ્રાગ્ભારાપૃથ્વી અને લોક સુધીના પ્રત્યેક સ્થાનમાં પૂર્વોક્ત રીતે અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ.

૪ અલોગસ્સ ણ ભંતે ! અચરિમસ્સ ય ચરિમાણ ય ચરિમંતપએસાણ ય અચરિમંતપએસાણ ય દવ્વદ્વયાએ પએસદ્વયાએ દવ્વદ્વ-પએસદ્વયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવે અલોગસ્સ દવ્વદ્વયાએ-એગે અચરિમે, ચરિમાંદ અસંખેજ્જગુણાંદ, અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાંદુંં ! પએસદ્વયાએ- સવ્વત્થોવા અલોગસ્સ ચરિમંત-પએસા, અચરિમંતપએસા અણંતગુણા, ચરિમંતપએસા ય અચરિમંતપએસા ય દો વિ વિસેસાહિયા। દવ્વદ્વ-પએસદ્વયાએ- સવ્વત્થોવે અલોગસ્સ દવ્વદ્વયાએ એગે અચરિમે, ચરિમાંદ અસંખેજ્જગુણાંદ, અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાંદુંં, ચરિમંતપએસા અસંખેજ્જગુણા, અચરિમંતપએસા અણંતગુણા, ચરિમંતપએસા ય અચરિમંતપએસા ય દો વિ વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અલોકનો એક અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાંતપ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી અલ્પ અલોકનો એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ, આ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. **પ્રદેશોની અપેક્ષાએ**—(૧) સર્વથી અલ્પ અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો છે, (૩) તેનાથી અચરમાંતપ્રદેશો અનંતગુણા છે. (૩) તેનાથી ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો, આ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. **દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ**— (૧) સર્વથી અલ્પ અલોકનો એક અચરમ છે, (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ, આ બંને વિશેષાધિક

છે. (૪) તેનાથી ચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. (૫) તેનાથી અચરમાન્ત પ્રદેશો અનંતગુણા છે.
 (૬) તેનાથી ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશો, આ બંને મળીને વિશેષાધિક છે.

૫ લોગાલોગસ્સ ણ ભંતે ! અચરિમસ્સ ય ચરિમાણ ય ચરિમંતપએસાણ ય અચરિમંત-પએસાણ ય દવ્વદ્વયાએ પએસદ્વયાએ દવ્વદ્વપએસદ્વયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવે લોગાલોગસ્સ દવ્વદ્વયાએ- એગમેગે અચરિમે, લોગસ્સ ચરિમાઇં અસંખેજ્જગુણાઇં, અલોગસ્સ ચરિમાઇં વિસેસાહિયાઇં, લોગસ્સ ય અલોગસ્સ ચ અચરિમં ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાઇં । પએસદ્વયાએ- સવ્વત્થોવા લોગસ્સ ચરિમંતપએસા, અલોગસ્સ ચરિમંતપએસા વિસેસાહિયા, લોગસ્સ અચરિમંતપએસા અસંખેજ્જગુણા, અલોગસ્સ અચરિમંતપએસા અણંતગુણા, લોગસ્સ ય અલોગસ્સ ય ચરિમંતપએસા ય અચરિમંતપએસા ય દો વિ વિસેસાહિયા । દવ્વદ્વ-પએસદ્વયાએ- સવ્વત્થોવે લોગાલોગસ્સ દવ્વદ્વયાએ એગમેગે અચરિમે, લોગસ્સ ચરિમાઇં અસંખેજ્જગુણાઇં, અલોગસ્સ ચરિમાઇં વિસેસાહિયાઇં, લોગસ્સ ય અલોગસ્સ ય અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાઇં, લોગસ્સ ચરિમંતપએસા અસંખેજ્જ- ગુણા, અલોગસ્સ ચરિમંતપએસા વિસેસાહિયા, લોગસ્સ અચરિમંતપએસા અસંખેજ્જગુણા, અલોગસ્સ અચરિમંતપએસા અણંતગુણા, લોગસ્સ ય અલોગસ્સ ય ચરિમંતપએસા ય અચરિમંત- પએસા ય દો વિ વિસેસાહિયા, સવ્વદવ્વા વિસેસાહિયા, સવ્વપએસા અણંતગુણા, સવ્વપજ્જવા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! લોકાલોકનો એક અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત- પ્રદેશોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ, દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી અલ્પ લોકાલોકનો એક-એક અચરમ છે.
 (૨) તેનાથી લોકના અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી અલોકના અનેક ચરમ વિશેષાધિક છે,
 (૪) તેનાથી લોક અને અલોકનો અચરમ અને અનેકચરમ, આ બંને વિશેષાધિક છે. **પ્રદેશોની અપેક્ષાએ-**
 (૧) સર્વથી અલ્પ લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો છે, (૨) તેનાથી અલોકના ચરમાન્તપ્રદેશો વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશો અનંતગુણા છે. (૫) તેનાથી લોક અને અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે. **દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ-** (૧) સર્વથી અલ્પ લોક-અલોકનો એક-એક અચરમ છે, (૨) તેનાથી લોકના અનેક ચરમો અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી અલોકના અનેક ચરમ વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી લોક અને અલોકના અચરમ અને અનેક ચરમ, આ બંને વિશેષાધિક છે. (૫) તેનાથી લોકના ચરમાન્તપ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે, (૭) તેનાથી લોકના અચરમાન્ત-પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે, (૮) તેનાથી અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશો અનંતગુણા છે, (૯) તેનાથી લોક-અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશો, આ બંને વિશેષાધિક છે. (૧૦) તેનાથી સર્વ દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, (૧૧) તેનાથી સર્વ પ્રદેશો અનંતગુણા છે અને તેનાથી સર્વ પર્યાયો અનંતગુણા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વી આદિ લોકના વિવિધ વિભાગો અને લોક-અલોકમાં પ્રાપ્ત થતાં ચરમ આદિ ચારે ભંગના અલ્પબહુત્વનું કથન છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :— (૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો અચરમ ખંડ એકજ છે અને તે સૌથી અલ્પ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે ચરમખંડો (લોકાંત નિષ્કૃતો) અસંખ્યાતા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ, આ બંને મળીને અનેક ચરમથી વિશેષાધિક થાય છે. એક અચરમ દ્રવ્યને ચરમ દ્રવ્યોમાં ભેળવતાં અનેક ચરમોમાં એક સંખ્યાનો વધારો થાય છે, તેથી બંનેનો સમુદ્દર્ય વિશેષાધિક કહેવાય છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ :— પ્રદેશોની દાખિએ (૧) સર્વથી અલ્પ ચરમાંતપ્રદેશો છે, કારણ કે મધ્યનો અચરમખંડ વિસ્તૃત છે અને તેની અપેક્ષાએ ચરમખંડો નાના છે, તેથી તેના ચરમાંત પ્રદેશો અલ્પ છે. (૨) તેનાથી અચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે તે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું છે. (૩) તેનાથી ચરમાંતપ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો બંને મળીને વિશેષાધિક છે, કારણ કે ચરમાંતપ્રદેશો અચરમાંતપ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. તેથી અચરમાંતપ્રદેશોમાં ચરમાંતપ્રદેશો ઉમેરતાં તે અચરમાંત પ્રદેશોથી વિશેષાધિક જ થાય છે.

દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ :— (૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો અચરમ એક હોવાથી સૌથી અલ્પ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા અધિક છે. (૩) તેનાથી અચરમ અને અનેક ચરમ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી ચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે દૂરેક ચરમખંડો અસંખ્ય પ્રદેશાત્મ હોય છે. તેથી ચરમાંત ખંડોથી ચરમાંતપ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા થાય છે. તેનાથી અચરમાંતપ્રદેશો અસંખ્ય ગુણા છે. (૫) તેનાથી ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો બંને મળીને વિશેષાધિક છે.

રત્નપ્રભાપૃથ્વીના ચરમાચરમાદિ સંબંધી અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા સમાન જ શર્કરાપ્રભાથી લોક સુધીના સૂત્રોકન સ્થળોમાં પ્રાપ્ત ચરમાચરમાદિ ભંગોનું અલ્પબહુત્વ સમજી લેવું જોઈએ.

રત્નપ્રભા આદિમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) અચરમ	સર્વથી અલ્પ	મધ્યવર્તી ખંડ એક જ છે.
(૨) અનેક ચરમ	અસંખ્યાત ગુણા	પર્યતવર્તી નિષ્કૃતો (ખૂશાઓ) અસંખ્યાત છે.
(૩) અચરમ અને અનેક ચરમ	વિશેષાધિક	ચરમ અને અચરમ બંને મળતાં એકનો વધારો થાય છે.

રત્નપ્રભા આદિમાં ચરમ-અચરમનું પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) ચરમાંત પ્રદેશો	સર્વથી અલ્પ	ખંડો નાના છે
(૨) અચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું મોટું છે.
(૩) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	બંને પ્રકારના પ્રદેશોની સાથે ગણના છે.

રત્નપ્રભા આદિમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહૃત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) અચરમ દ્રવ્ય	સર્વથી અલ્પ	મધ્યવર્તી ખંડ એક જ છે.
(૨) અનેક ચરમ દ્રવ્યો	અસંખ્યાત ગુણા	નિષ્ઠ્ઠો અસંખ્યાત છે.
(૩) અચરમ-ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	અચરમ-ચરમની સાથે ગણના છે.
(૪) ચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	દરેક ચરમાંત ખંડો અસંખ્યાત પ્રદેશી છે.
(૫) અચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાત ગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું મોટું છે
(૬) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશોની ગણના સાથે છે.

નોંધ : રત્નપ્રભાટિ ૭ પુષ્ટ્વીઓ, ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પુષ્ટ્વી, ૨૬ ટેવવિમાનો અને લોક. આ રીતે $7+9+26 = 34$ બોલોમાં ઉપરોક્તમાં ચરમાદિનું અલ્પબહૃત્વ થાય છે.

અલોકના ચરમ-અચરમાદિનું અલ્પબહૃત્વ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ— સર્વથી અલ્પ અલોકનો અચરમ છે, કારણ કે અચરમ ખંડ એક જ છે. (૨) તેનાથી ચરમખંડો અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે તે લોકના ચરમ ખંડોની સમાન અસંખ્ય હોય છે. (૩) તેનાથી અચરમ અને ચરમખંડો, બંને મળીને વિશેષાધિક છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ— (૧) અલોકના ચરમાંતપ્રદેશ સર્વથી અલ્પ છે, કારણ કે નિષ્ઠ્ઠૂ પ્રદેશોમાં જ તેનો સદ્ગ્ભાવ હોય છે. (૨) તેનાથી અચરમાંતપ્રદેશો અનંતગુણા છે, કારણ કે અલોક અનંત છે. (૩) તેનાથી ચરમાંતપ્રદેશો અને અચરમાંતપ્રદેશો બંને મળીને વિશેષાધિક છે, કારણ કે ચરમાંત પ્રદેશો અચરમાંતપ્રદેશોના અનંતમા ભાગો છે તેથી ચરમાંતપ્રદેશોને અચરમાંતપ્રદેશોમાં ઉમેરતાં તે રાશિ અચરમાંતપ્રદેશોથી વિશેષાધિક જ થાય છે.

દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ— (૧) સર્વથી અલ્પ અલોકનો એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી (અનેક) ચરમખંડો અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી અચરમ અને ચરમખંડો બંને મળીને વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી ચરમાંતપ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે પ્રત્યેક ચરમ ખંડ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક છે. (૫) તેનાથી અચરમાંતપ્રદેશો અનંતગુણા છે અને (૬) તેનાથી ચરમાંતપ્રદેશ અને અચરમાંતપ્રદેશો વિશેષાધિક છે કારણ કે બંનેની ગણના સાથે છે.

અલોકમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહૃત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) અચરમ	સર્વથી અલ્પ	લોકની સમીપેના નિષ્ઠ્ઠો સિવાય સંપૂર્ણ અલોક એક રૂપ છે
(૨) અનેક ચરમ	અસંખ્યાત ગુણા	લોક સમીપેના અલોકના નિષ્ઠ્ઠો અસંખ્યાત છે.
(૩) અચરમ-ચરમ	વિશેષાધિક	બંનેની ગણના સાથે છે.

અલોકમાં ચરમ-અચરમનું પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહૃત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) ચરમાંત પ્રદેશો	સર્વથી અલ્પ	નિષ્ઠ્ઠોનું ક્ષેત્ર અલ્પ છે.
(૨) અચરમાંત પ્રદેશો	અનંતગુણા	નિષ્ઠ્ઠો સિવાયનું અલોક ક્ષેત્ર અનંતગુણું મોટું છે.
(૩) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	બંનેની ગણના સાથે છે.

અલોકમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્યુબહૃત્વ : -

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) અચરમ	સર્વ અલ્યુ	એક ખંડ રૂપ છે.
(૨) અનેક ચરમ	અસંખ્યાત ગુણા	નિષ્કૃતો અસંખ્યાત છે.
(૩) અચરમ-ચરમ	વિશેષાધિક	બંનેની સાથે ગણના છે.
(૪) ચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	અલોકના પ્રત્યેક નિષ્કૃતો અસંખ્યાત પ્રદેશી છે.
(૫) અચરમાંત પ્રદેશો	અનંતગુણા	નિષ્કૃત સિવાયનું અલોક કોત્ર અનંત છે.
(૬) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	બંને પ્રકારના પ્રદેશોની સાથે ગણના છે.

લોકલોકના ચરમ-અચરમાદિનું અલ્યુબહૃત્વ : - (૧) સર્વથી થોડા લોક અને અલોકના અચરમ ખંડ છે કારણ કે તે એક-એક જ છે. (૨) તેનાથી લોકના અનેક ચરમખંડો અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી અલોકના અનેક ચરમખંડો વિશેષાધિક છે. અલોક અનંત છે. તેનો અતિમ ભાગ નથી પરંતુ લોકને સ્પર્શના જે અલોકના નિષ્કૃતો છે તે જ ખૂણાના વિભાગો અલોકના ચરમખંડ કહેવાય છે. લોકના ચરમ ખંડોથી અલોકના ચરમખંડો વિશેષાધિક થાય છે. (૪) તેનાથી લોકના અને અલોકના અચરમ અને ચરમખંડો બંને મળીને વિશેષાધિક હોય છે. (૫) તેનાથી લોકના ચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. લોકના અસંખ્યાત નિષ્કૃતો અસંખ્યાત પ્રદેશી છે, તેથી ચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાત ગુણા થાય છે. (૬) તેનાથી અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે. લોકના ચરમખંડો(નિષ્કૃતો) કરતાં અલોકના નિષ્કૃતો કાંઈક વધુ છે. અલોકમાં અંતભાગ જેવું નથી. પરંતુ જ્યાં લોકના ખૂણાના ભાગ છે ત્યાં અલોકના પણ કરવતની જેમ દંતાકાર ભાગ સર્જય છે. તે લોક કરતાં કાંઈક વધુ છે. તે અસંખ્યાત પ્રદેશી આકાશ ખંડો હોવાથી તેના પ્રદેશ પણ વિશેષાધિક છે. (૭) તેનાથી લોકના અચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. લોક અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક છે. નિષ્કૃત સિવાયનો મધ્યવર્તી લોક વિભાગ પણ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક છે માટે અચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. (૮) તેનાથી અલોકના અચરમાંત પ્રદેશો અનંતગુણા છે. લોકાન્ત સમીપે લોકના ખૂણાઓની વરચ્યે-વરચ્યે અલોકના ખૂણાઓ છે. આ દંતાકાર ભાગ સિવાયનો અલોક અનંતગુણા વિસ્તૃત છે, તેથી તેના અચરમાંત પ્રદેશો અનંતગુણા છે. (૯) તેનાથી લોક-અલોક બંનેના ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે. ચરમાંત-અચરમાંત બંને ખંડના પ્રદેશોની સાથે ગણના છે તેથી સર્વ સમીલિત પ્રદેશો વિશેષાધિક થાય છે.

(૧૦) તેનાથી સર્વ દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. આહી સર્વ દ્રવ્યમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ છાએ દ્રવ્યોની ગણના કરવામાં આવી છે. તે આકાશના પ્રદેશોની સંખ્યા કરતાં ભમણા થતા નથી માટે સર્વ દ્રવ્યો, લોક-અલોકના ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશ કરતાં વિશેષાધિક કહ્યા છે.

સામાન્ય દાણિએ અલોકાકાશના પ્રદેશોથી સર્વ દ્રવ્યો અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યો થોડા છે અને આકાશ પ્રદેશ અનંતગુણા છે. વિશેષ અપેક્ષાએ અલોકના ચરમાંત પ્રદેશમાં લોકના ચરમાંતથી સંબંધિત શ્રેણિઓના પ્રદેશોની જ ગણના કરવામાં આવે છે, તેમાં સર્વ આકાશ પ્રદેશોની ગણના કરવામાં આવતી નથી. માટે અપેક્ષિત અપૂર્ણ અલોકના આકાશ પ્રદેશોથી સર્વ દ્રવ્ય વિશેષાધિક થાય, તે શક્ય છે. (૧૧) તેનાથી સર્વ પ્રદેશો(અલોકના આકાશ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ) અનંતગુણા છે. (૧૨) તેનાથી સર્વ પર્યાયો અનંતગુણા છે. પ્રત્યેક પ્રદેશના અનંત પર્યાયો હોય છે.

લોકાલોકમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) લોક-અલોકના અચરમ દ્રવ્ય	સર્વથી અલ્પ અને પરસ્પર તુલ્ય	બંને એક-એક અચરમ ખંડ છે.
(૨) લોકના ચરમ દ્રવ્યો	અસંખ્યાતગુણા	લોકના પર્યાતવર્તી નિષ્કૃતો અસંખ્યાત છે.
(૩) અલોકના ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	લોકના નિષ્કૃત કરતાં અલોકના નિષ્કૃત કાંઈક વધુ છે.
(૪) લોક-અલોકના અચરમ-ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	ઉપરોક્ત તરે બોલની સાથે ગણના છે.

લોકાલોકમાં ચરમ-અચરમનું પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) લોકના ચરમાંત પ્રદેશો	સર્વથી અલ્પ	લોક નિષ્કૃતાનું ક્ષેત્ર નાનું છે.
(૨) અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	લોક નિષ્કૃત કરતાં અલોક નિષ્કૃત કિંચિત વધુ છે.
(૩) લોકના અચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	નિષ્કૃત સિવાયનું લોક ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું મોટું છે.
(૪) અલોકના અચરમાંત પ્રદેશો	અનંતગુણા	નિષ્કૃત સિવાયનું અલોકક્ષેત્ર અનંતગણું મોટું છે.
(૫) લોક-અલોકના ચરમાંત અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	ઉપરોક્ત ચારે ય બોલની સાથે ગણના છે.

લોકાલોકમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) લોક-અલોકના અચરમ દ્રવ્ય	સર્વથી અલ્પ અને પરસ્પર તુલ્ય	બંને એક-એક, કુલ બે જ ખંડ રૂપ છે.
(૨) લોકના ચરમ દ્રવ્યો	અસંખ્યાતગુણા	લોકના નિષ્કૃતો અસંખ્યાત છે
(૩) અલોકના ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	લોક નિષ્કૃત કરતાં અલોક નિષ્કૃત વધુ છે.
(૪) લોક-અલોકના અચરમ-ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	ઉપરોક્ત તરે બોલની ગણના છે.
(૫) લોકના ચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	લોકના અસંખ્યાત નિષ્કૃતો અસંખ્યાતપ્રદેશી છે.
(૬) અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	લોકના નિષ્કૃત કરતાં અલોકના નિષ્કૃત વધુ છે.
(૭) લોકના અચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	લોકાલોકના નિષ્કૃત કરતાં લોકનો મધ્યખંડ અસંખ્યાતગણો મોટો છે.
(૮) અલોકના અચરમાંત પ્રદેશો	અનંતગુણા	ક્ષેત્ર અનંતગણું મોટું છે.
(૯) લોકાલોકના ચરમાંત અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	ઉપરોક્ત ચારેનો સમાવેશ થાય છે.
(૧૦) સર્વ દ્રવ્ય	વિશેષાધિક	ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે ય દ્રવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.
(૧૧) સર્વ પ્રદેશો	અનંતગુણા	પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યના પ્રદેશો અનંત છે.
(૧૨) સર્વ પર્યાયો	અનંતગુણા	પ્રત્યેક પ્રદેશના અગુરુલઘુ પર્યાયો અનંત છે.

પરમાણુ પુદ્ગલમાં ચરમ અચરમ આદિ :-

૬ પરમાણુપોગળે ણ ભંતે ! કિં ચરિમે, અચરિમે, અવત્તવ્વએ, ચરિમાં, અચરિમાં, અવત્તવ્વયાં ?

ઉદાહુ ચરિમે ય અચરિમે ય, ઉદાહુ ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ, ઉદાહુ ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય, ઉદાહુ ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ ? પઢમા ચતુભંગી । ઉદાહુ ચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ઉદાહુ ચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, ઉદાહુ ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, ઉદાહુ ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ ? બીયા ચતુભંગી । ઉદાહુ અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ઉદાહુ અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, ઉદાહુ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, ઉદાહુ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ ? તિથ્યા ચતુભંગી ।

ઉદાહુ ચરિમે ય અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ઉદાહુ ચરિમે ય અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, ઉદાહુ ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, ઉદાહુ ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ, ઉદાહુ ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ઉદાહુ ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, ઉદાહુ ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, ઉદાહુ ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ ? એવં એણ છબ્બીસં ભંગા ।

ગોયમા । પરમાણુપોગળે ણો ચરિમે, ણો અચરિમે, ણિયમા અવત્તવ્વએ, સેસા ભંગા પડિસેહેયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પરમાણુ પુદ્ગલ શું (૧) ચરમ છે (૨) અચરમ છે (૩) અવકૃતવ્ય છે, (૪) અનેક ચરમ છે (૫) અનેક અચરમ છે (૬) અનેક અવકૃતવ્ય છે; (અસંયોગી-૬ ભંગ છે).

અથવા (૭) એક ચરમ અને એક અચરમ છે (૮) એકચરમ અને અનેક અચરમ છે (૯) અનેક ચરમ અને એક અચરમ છે કે (૧૦) અનેક ચરમ અને અનેક અચરમ છે; (આ દ્વિસંયોગી પ્રથમ ચતુભંગી છે.)

અથવા (૧૧) એક ચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે (૧૨) એક ચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે, (૧૩) અનેક ચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે કે (૧૪) અનેક ચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે; (આ દ્વિસંયોગી બીજી ચતુભંગી છે.)

અથવા (૧૫) એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે (૧૬) એક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે (૧૭) અનેક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે કે (૧૮) અનેક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે ? આ દ્વિસંયોગી ત્રીજી ચતુભંગી છે; (કુલ દ્વિસંયોગી ૧૨ ભંગ છે.)

અથવા (૧૯) એક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે (૨૦) એક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે (૨૧) એક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે કે (૨૨) એક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે; (આ ત્રણ સંયોગીની પ્રથમ ચૌભંગી.)

અથવા (૨૩) અનેક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે (૨૪) અનેક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે (૨૫) અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે, અથવા (૨૬) અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે ? આ ત્રણ સંયોગીની બીજી ચૌભંગી છે કુલ ત્રણ સંયોગી ૮ ભંગ થયા. આ પ્રમાણે ચરમ, અચરમ અને અવકૃતવ્યથી કુલ છબ્બીશ ભંગ થાય છે, તેમાંથી પરમાણુ પુદ્ગલમાં કયા ભંગ લાભે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલ નિયમા(ત્રીજા ભંગ રૂપ) અવકૃતવ્ય છે. શેષ (૧) ચરમ, (૨) અચરમ આઠ રૂપ ભંગોનો પરમાણુ પુદ્ગલમાં નિષેધ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પરમાણુ પુદ્ગલમાં ચરમ, અચરમ અને અવકૃતવ્યના એકવચન, બહુવચનના અસંયોગી અને સંયોગી ભંગોની પ્રકૃપણા છે.

તેમાં ચરમ, અચરમ અને અવકૃતવ્ય, તે ત્રણ બોલ છે. તેના એકવચન અને બહુવચનના અસંયોગી ૬, દ્વિક સંયોગી ૧૨ અને ત્રિક સંયોગી ૮ ભંગ, એ રીતે કુલ ૨૬ ભંગ થાય છે.

અસંયોગીના છ ભંગ :- (૧) એક ચરમ, (૨) એક અચરમ, (૩) એક અવકૃતવ્ય, (૪) અનેક ચરમ, (૫) અનેક અચરમ અને (૬) અનેક અવકૃતવ્ય.

દ્વિસંયોગી (ત્રણ ચૌભંગી) - ૧૨ ભંગ :-

(૧) દ્વિસંયોગીની પ્રથમ ચૌભંગી -

(૭) એક ચરમ-એક અચરમ,	(૮) અનેક ચરમ-એક અચરમ
(૮) એક ચરમ-અનેક અચરમ	(૧૦) અનેક ચરમ-અનેક અચરમ

(૨) દ્વિસંયોગીની બીજી ચૌભંગી :-

(૧૧) એક ચરમ-એક અવકૃતવ્ય	(૧૩) અનેક ચરમ-એક અવકૃતવ્ય,
(૧૨) એક ચરમ-અનેક અવકૃતવ્ય (૧૪) અનેક ચરમ-અનેક અવકૃતવ્ય.	

(૩) દ્વિસંયોગીની ત્રીજી ચૌભંગી :-

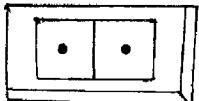
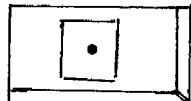
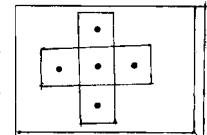
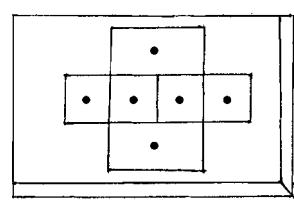
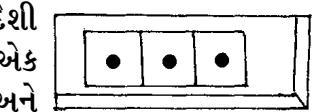
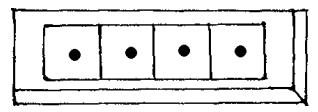
(૧૫) એક અચરમ-એક અવકૃતવ્ય	(૧૭) અનેક અચરમ-એક અવકૃતવ્ય
(૧૬) એક અચરમ-અનેક અવકૃતવ્ય	(૧૮) અનેક અચરમ-અનેક અવકૃતવ્ય

ત્રિસંયોગીના આઠ ભંગ :-

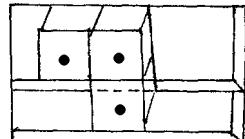
(૧૯) એક ચરમ	-	એક અચરમ	-	એક અવકૃતવ્ય,
(૨૦) એક ચરમ	-	એક અચરમ	-	અનેક અવકૃતવ્ય,
(૨૧) એક ચરમ	-	અનેક અચરમ	-	એક અવકૃતવ્ય
(૨૨) એક ચરમ	-	અનેક અચરમ	-	અનેક અવકૃતવ્ય
(૨૩) અનેક ચરમ	-	એક અચરમ	-	એક અવકૃતવ્ય
(૨૪) અનેક ચરમ	-	એક અચરમ	-	અનેક અવકૃતવ્ય
(૨૫) અનેક ચરમ	-	અનેક અચરમ	-	એક અવકૃતવ્ય
(૨૬) અનેક ચરમ	-	અનેક અચરમ	-	અનેક અવકૃતવ્ય.

આ રીતે અસંયોગીના-૪ ભંગ, દ્વિસંયોગીના-બાર ભંગ, ત્રિસંયોગીના-આઠ ભંગ. કુલ - ૬+૧૨+૮ = ૨૬ ભંગ થાય છે.

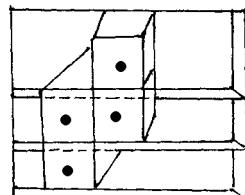
છવીસ ભંગોનું સ્વરૂપ :-

- (૧) એક ચરમ— દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે એક પ્રદેશની અપેક્ષાએ બીજો અને બીજા પ્રદેશની અપેક્ષાએ પહેલો પ્રદેશ ચરમ કહેવાય છે.

- (૨) એક અચરમ— અચરમ એટલે મધ્યમ. ચરમ વિના મધ્યમ શક્ય નથી, તેથી આ ભંગ શૂન્ય છે.
- (૩) એક અવકૃતવ્ય— પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય છે, ત્યારે તે ચરમ અથવા અચરમ શબ્દથી વાચ્ય થતો ન હોવાથી એક અવકૃતવ્ય કહેવાય છે.

- (૪) અનેક ચરમ— અચરમ વિના અનેક ચરમ શક્ય ન હોવાથી આ ભંગ શૂન્ય છે.
- (૫) અનેક અચરમ— ચરમ વિના અચરમ શક્ય ન હોવાથી આ ભંગ શૂન્ય છે.
- (૬) અનેક અવકૃતવ્ય— ચરમ-અચરમ વિના અનેક અવકૃતવ્ય સંભવિત ન હોવાથી આ ભંગ શૂન્ય છે.
- (૭) એક ચરમ, એક અચરમ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર આડી ઊભી શ્રેષ્ઠી રૂપે સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રદેશ મધ્યમાં હોય છે અને તેની ચારે દિશામાં એક-એક પ્રદેશ હોય છે. આ રીતે સ્થિત તે સ્કંધોમાં મધ્યનો એક પ્રદેશ અચરમ કહેવાય છે અને ચારે દિશાના ચાર પ્રદેશો ગોળાઈમાં એક પ્રતર પર સ્થિત હોવાથી એકત્વની વિવક્ષાએ એક ચરમ કહેવાય છે.

- (૮) એક ચરમ, અનેક અચરમ— છ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ ઉપર આડી ઊભી શ્રેષ્ઠી રૂપે સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં બે પ્રદેશ મધ્યમાં હોય છે અને તેની ચારે દિશામાં એક-એક પ્રદેશ હોય છે. આ રીતે સ્થિત તે સ્કંધમાં મધ્યના બે પ્રદેશ અનેક અચરમ છે અને ચારે દિશાના એક-એક પ્રદેશ સાતમા ભંગની જેમ એકત્વ પરિણામે પરિણાત હોવાથી એક ચરમ કહેવાય છે. આ રીતે આ ભંગ સાતમા ભંગની સમાન છે પરંતુ આ ભંગમાં મધ્યવર્તી બે અચરમ હોય છે.

- (૯) અનેક ચરમ, એક અચરમ— ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં મધ્યવર્તી બે પ્રદેશ અનેક અચરમ હોય છે અને તેની આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ રૂપ હોવાથી આ ભંગ ઘટિત થાય છે. આ ભંગ નવમા ભંગની સમાન છે પરંતુ આ ભંગમાં મધ્યવર્તી અચરમ બે હોય છે.

- (૧૦) અનેક ચરમ, અનેક અચરમ— ચાર પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં મધ્યવર્તી બે પ્રદેશ અનેક અચરમ હોય છે અને તેની આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ રૂપ હોવાથી આ ભંગ ઘટિત થાય છે. આ ભંગ નવમા ભંગની સમાન છે પરંતુ આ ભંગમાં મધ્યવર્તી અચરમ બે હોય છે.

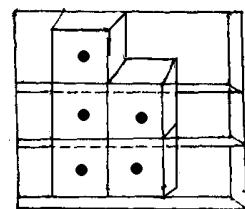
(૧૧) એક ચરમ, એક અવકતવ્ય— ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં બે પ્રદેશ એક પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક શ્રેણીમાં હોય અને તે બે પ્રદેશમાંથી કોઈ એક પ્રદેશની ઉપર અથવા નીચે બીજા પ્રતરમાં એક પ્રદેશ સ્થિત હોય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. આ ભંગમાં પ્રથમ ભંગની જેમ બે પ્રદેશ પરસ્પર એક ચરમ છે અને બીજા પ્રતર પરનો એક પ્રદેશ એક અવકતવ્ય છે.

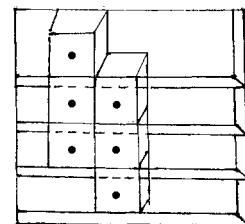
(૧૨) એક ચરમ, અનેક અવકતવ્ય— ચાર પ્રદેશી સ્કંધથી અનંતપ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં બે આકાશ પ્રદેશ પર બે પ્રદેશ સ્થિત હોય અને તેની ઉપર તથા નીચેના પ્રતરોમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત હોય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. આ ભંગ અગિયારમાં ભંગની સમાન છે પરંતુ આમાં એક અવકતવ્ય વધુ હોય છે.

(૧૩) અનેક ચરમ, એક અવકતવ્ય— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં બે આકાશ પ્રદેશ પર બે પ્રદેશ સ્થિત હોય અને તેની ઉપર બીજા પ્રતરમાં તે જ રીતે એક શ્રેણીએ બે પ્રદેશ સ્થિત હોય અને ત્રીજા પ્રતરમાં એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં બે પ્રતરના બે-બે પ્રદેશ અનેક ચરમ છે અને ત્રીજા પ્રતર પરનો એક પ્રદેશ એક અવકતવ્ય છે.

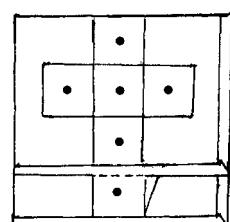

(૧૪) અનેક ચરમ, અનેક અવકતવ્ય— છ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ચાર પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય ત્યારે તેમાં મધ્યવર્તી બે પ્રતરમાં તેરમા ભંગની જેમ એક-એક શ્રેણીએ બે-બે પ્રદેશ સ્થિત થાય અને તેની ઉપર તથા નીચેના એક-એક પ્રતરના એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યના બે પ્રતરના બે-બે પ્રદેશ અનેક ચરમ અને ઉપર-નીચેના પ્રતરના એક-એક પ્રદેશ અનેક અવકતવ્ય છે.

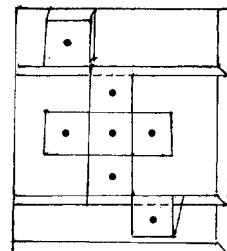
(૧૫ થી ૧૮) એક અચરમ એક અવકતવ્ય, એક અચરમ અનેક અવકતવ્ય, અનેક અચરમ એક અવકતવ્ય અને અનેક ચરમ અનેક અવકતવ્ય; આ ચાર ભંગમાં ચરમ વિના અચરમનું કથન છે, તેમ શક્ય ન હોવાથી, આ ચારે ભંગ શૂન્ય છે.

(૧૯) એક ચરમ, એક અચરમ, એક અવકતવ્ય— છ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાંથી મધ્યમાં એક પ્રદેશ અને ચાર દિશામાં ચાર પ્રદેશ સ્થિત હોય તથા તેની ઉપરના અથવા નીચેના કોઈપણ એક પ્રતરમાં એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક પ્રદેશ સ્થિત હોય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યનો એક પ્રદેશ એક અચરમ, ચારે દિશાના ચાર પ્રદેશો એકત્વની વિવક્ષાથી

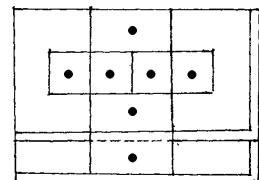

એક ચરમ છે અને બીજા પ્રતરનો એક પ્રદેશ એક અવકતવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં સાતમા ભંગ કરતાં એક અવકતવ્ય વધું છે. શેષ સર્વ વિગત સાતમા ભંગની સમાન છે.

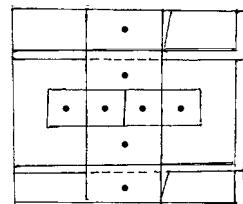
(૨૦) એક ચરમ, એક અચરમ, અનેક અવકતવ્ય— સાત પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ, જ્યારે ત્રણ પ્રતરના સાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં મધ્યવર્તી પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાંથી વચ્ચે એક પ્રદેશ અને તેની ચાર દિશામાં ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપરના તથા નીચેના પ્રતરોમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યવર્તી પ્રતરમાં એક ચરમ, એક અચરમ અને ઉપર-નીચેના પ્રતરોમાં બે(અનેક) અવકતવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં ઓગણીસમા ભંગથી એક અવકતવ્ય વધું છે. શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

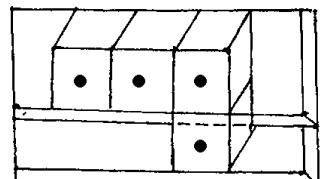
(૨૧) એક ચરમ, અનેક અચરમ, એક અવકતવ્ય— સાત પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના સાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય ત્યારે તેમાં એક પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ પર મધ્યમાં બે અને તેની ચાર દિશામાં ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય તથા ઉપરના કે નીચેના એક પ્રતરના એક આકાશ પ્રદેશ પર એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં પ્રથમ પ્રતરમાં મધ્યવર્તી બે પ્રદેશ અનેક (બે) અચરમ, ચાર દિશાના ચાર પ્રદેશ એક ચરમ અને અન્ય પ્રતરનો એક પ્રદેશ એક અવકતવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં ઓગણીસમા ભંગ કરતાં એક અચરમ વધું છે. શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

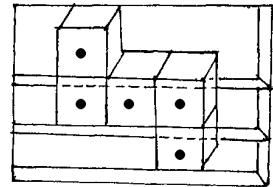
(૨૨) એક ચરમ, અનેક અચરમ, અનેક અવકતવ્ય— આઠ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના આઠ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ પર મધ્યમાં બે અને તેની ચાર દિશામાં ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપર તથા નીચેના બંને પ્રતરોમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યના પ્રતરમાં મધ્યવર્તી બે પ્રદેશ અનેક અચરમ છે, ચાર દિશાના ચાર પ્રદેશો એકત્વની વિવક્ષાથી એક ચરમ છે અને ઉપર-નીચેના પ્રતરોના એક-એક પ્રદેશ અનેક અવકતવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં એકવીસમા ભંગથી એક અવકતવ્ય વધું છે, શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

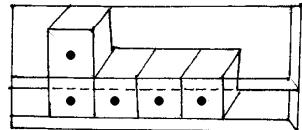
(૨૩) અનેક ચરમ, એક અચરમ, એક અવકતવ્ય— ચાર પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેષ્ઠીએ ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર ત્રણ પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપર કે નીચેના કોઈપણ એક પ્રતરમાં એક આકાશ પ્રદેશ પર એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં એક પ્રતર પરના ત્રણ પ્રદેશોમાં મધ્યવર્તી એક પ્રદેશ એક અચરમ છે, તેની આજૃબાજૃના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ છે અને ઉપર કે નીચેના પ્રતરનો એક પ્રદેશ એક અવકતવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં નવમા ભંગ કરતા એક અવકતવ્ય વધું છે, શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

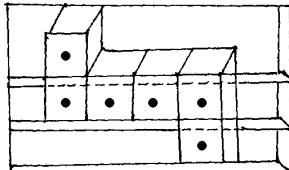
(૨૪) અનેક ચરમ, એક અચરમ, અનેક અવકતવ્ય— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં તેવીસમા ભંગની જેમ એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં ત્રણ પ્રદેશ અને તેની ઉપર તથા નીચેના પ્રતરમાં એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યના પ્રતરમાં વચ્ચેનો એક પ્રદેશ એક અચરમ છે અને આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ છે તથા ઉપર-નીચેના પ્રતરમાં સ્થિત એક-એક પ્રદેશ અનેક (બે) અવકતવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં તેવીસમા ભંગથી એક અવકતવ્ય વધુ છે.

(૨૫) અનેક ચરમ, અનેક અચરમ, એક અવકતવ્ય— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં ચાર આકાશ પ્રદેશો પર ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપર કે નીચેના કોઈ પણ એક પ્રતરના એક આકાશ પ્રદેશ પર એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં એક પ્રતરના ચાર પ્રદેશોમાં મધ્યના બે પ્રદેશ અનેક (બે) અચરમ છે, આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક (બે) ચરમ છે અને ઉપરના પ્રતરનો એક પ્રદેશ એક અવકતવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં દસમા ભંગથી એક અવકતવ્ય વધુ છે, શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

(૨૬) અનેક ચરમ, અનેક અચરમ, અનેક અવકતવ્ય— છ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં ચાર આકાશ પ્રદેશ ઉપર ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપર તથા નીચેના પ્રતરોમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં એક પ્રતરના ચાર પ્રદેશમાંથી મધ્યના બે પ્રદેશ અનેક અચરમ છે અને આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ છે, ઉપર-નીચેના પ્રતરવર્તી એક-એક પ્રદેશ અનેક અવકતવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં પચીસમા ભંગ કરતાં એક અવકતવ્ય વધુ છે, શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

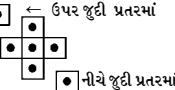
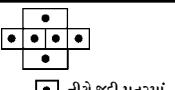
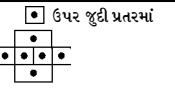
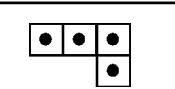
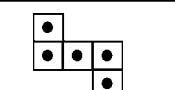
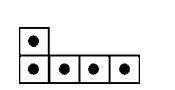
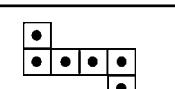
આકૃતિના સંકેત :- $\boxed{}$ = એક પ્રતર, $\square$ = એક આકાશ પ્રદેશ, ● = પુદ્ગલ પ્રદેશ.

દરેક ભંગમાં અનેક સ્કંધોનો સમાવેશ :- અલ્પપ્રદેશી સ્કંધમાં પ્રાપ્ત થતાં ભંગ વધુ પ્રદેશી સ્કંધમાં પણ ઘટિત થાય છે. તે ભંગોમાં આકાશ પ્રદેશ તો અલ્પપ્રદેશી સ્કંધની સમાન જ હોય છે. પરંતુ તેમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્કંધ પ્રમાણે વધુ-વધુ પ્રદેશો સ્થિત થાય છે. જેમ કે— અનેક ચરમ એક અચરમ નામના નવમા ભંગમાં ત્રણ આકાશપ્રદેશ ઉપર ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધ સ્થિત થાય ત્યારે દરેક આકાશ પ્રદેશ પર એક-એક પ્રદેશ રહે છે અને જ્યારે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર છ પ્રદેશી સ્કંધ સ્થિત થાય તો એક-એક આકાશપ્રદેશ પર બે-બે પ્રદેશ રહે છે. આ રીતે જેટલા પ્રદેશી સ્કંધ હોય તેના સર્વ પ્રદેશો આ નવમા ભંગમાં ત્રણ આકાશપ્રદેશોમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ રીતે ત્રણ પ્રદેશીથી લઈને અનંત પ્રદેશી સુધીના સર્વ સ્કંધોમાં આ નવમો ભંગ ઘટિત થાય છે. આ જ રીતે અન્ય ભંગોમાં વધુ પ્રદેશી સ્કંધોને સમજ લેવા જોઈએ. યથા— ($\square$ = આકાશ પ્રદેશ, ● = સ્કંધ પ્રદેશ) નવમા ભંગમાં ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધની આકૃતિ $\bullet \bullet \bullet$

છ પ્રદેશી સ્કંધની આકૃતિ $\bullet \bullet \bullet$ દશ પ્રદેશી સ્કંધની આકૃતિ $\bullet \bullet \bullet \bullet$

છત્વીસ ભંગોની પરમાણુ આદિમાં ઉપલબ્ધનું દર્શન :-

ક્રમ	ભંગનું નામ	આકૃતિ	વિવરણ
૧	એક ચરમ		એક જ પ્રતરમાં બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત બે પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨	એક અચરમ		કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૩	એક અવકાશ		એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૪	અનેક ચરમ		કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૫	અનેક અચરમ		કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૬	અનેક અવકાશ		કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૭	એક ચરમ એક અચરમ		એક પ્રતરમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત પાંચ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૮	એક ચરમ અનેક અચરમ		એક પ્રતરમાં છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૯	અનેક ચરમ એક અચરમ		એક પ્રતરમાં ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ત્રણ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૦	અનેક ચરમ અનેક અચરમ		એક પ્રતરમાં ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ચાર પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૧	એક ચરમ એક અવકાશ		બે પ્રતરમાં ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ત્રણ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૨	એક ચરમ અનેક અવકાશ		ત્રણ પ્રતરમાં ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ચાર પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૩	અનેક ચરમ એક અવકાશ		ત્રણ પ્રતરમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત પાંચ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૪	અનેક ચરમ અનેક અવકાશ		ચાર પ્રતરમાં છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૫	એક અચરમ એક અવકાશ		કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૧૬	એક અચરમ અનેક અવકાશ		કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૧૭	અનેક અચરમ એક અવકાશ		કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૧૮	અનેક અચરમ અનેક અવકાશ		કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૧૯	એક ચરમ એક અચરમ એક અવકાશ		બે પ્રતરમાં છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.

ક્રમ	ભંગનું નામ	આફુતિ	વિવરણ
૨૦	એક ચરમ એક અચરમ અનેક અવકતવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં સાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત સાત પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૧	એક ચરમ અનેક અચરમ એક અવકતવ્ય		બે પ્રતરમાં સાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત સાત પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૨	એક ચરમ અનેક અચરમ અનેક અવકતવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં આઠ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત આઠ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૩	અનેક ચરમ એક અચરમ એક અવકતવ્ય		બે પ્રતરમાં ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ચાર પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૪	અનેક ચરમ એક અચરમ અનેક અવકતવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત પાંચ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૫	અનેક ચરમ અનેક અચરમ એક અવકતવ્ય		બે પ્રતરમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત પાંચ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૬	અનેક ચરમ અનેક અચરમ અનેક અવકતવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.

પરમાણુ પુદ્ગલમાં એક ત્રીજો ભંગ – પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પરમાણુ પુદ્ગલનું કથન છે, તે અપ્રદેશી અને નિરંશ હોવાથી તેમાં કોઈ અવયવ કે વિભાગની કલ્પના થઈ શકતી નથી, તેથી તેમાં ચરમત્વ, અચરમત્વ કે એકવચન, બહુવચન સંબંધી કોઈ પણ ભંગ ઘટિત થતા નથી; તેમાં એક માત્ર ત્રીજો અવકતવ્ય ભંગ જ ઘટિત થાય છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં ચરમ આદિ :-

૭ દુપણસિએ ણં ભંતે ! ખંધે પુચ્છા ? ગોયમા ! દુપણસિએ ખંધે સિય ચરિમે, ણો અચરિમે, સિય અવત્તવ્વએ સેસા ભંગા પડિસેહેયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન્ ! દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ છબ્બીસ ભંગાત્મક પ્રશ્ન પૂર્વવત્ત?
ઉત્તર – હે ગૌતમ ! દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ (૧) કદાચિત્ ચરમ હોય છે, (૨) અચરમ હોતો નથી, (૩) કદાચિત્ અવકતવ્ય હોય છે. શેષ સર્વ ભંગોનો નિર્ધેદ્ધ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં બે ભંગ (૧, ૩) હોવાનું નિરૂપણ છે. તે આ પ્રમાણો છે –

(૧) પ્રથમ ભંગ – દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક જ પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ પર એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત હોય,

ત્યારે તે સ્કંધના બંને પ્રદેશોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રદેશ બીજાની અપેક્ષાએ ચરમ થાય છે. તેથી તેમાં એક ચરમ નામનો આ ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૨) ત્રીજો ભંગ— ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક જ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તથાવિધ એકત્વ પરિણામે પરિણત હોવાથી તેમાં પરમાણુની જેમ એક અવકૃત્વ નામનો આ ભંગ ઘટિત થાય છે. આ રીતે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધમાં છલ્લીસ ભંગમાંથી બે ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે, શેષ ૨૪ ભંગ પ્રાપ્ત થતા નથી.

ત્રીજો પ્રદેશી સ્કંધમાં ચરમાદિ :-

‘ તિપણિએ ણ ભંતે ! ખંધે પુચ્છા ? ગોયમા ! તિપણિએ ખંધે સિય ચરિમે, ણો અચરિમે, સિય અવત્તવ્વએ, ણો ચરિમાઇં, ણો અચરિમાઇં, ણો અવત્તવ્વયાઇં; ણો ચરિમે અચરિમે ય, ણો ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય, ણો ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ, સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સેસા ભંગા પડિસેહેયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ છલ્લીસ ભંગાત્મક પ્રશ્ન પૂર્વવત્ત?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ (૧) કદાચિત્ ચરમ છે, (૨) અચરમ નથી, (૩) કદાચિત્ અવકૃત્વ છે, (૪) અનેક ચરમ નથી (૫) અનેક અચરમ નથી (૬) અનેક અવકૃત્વ નથી (૭) એક ચરમ અને એક અચરમ નથી (૮) એક ચરમ અને અનેક અચરમ નથી (૯) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને એક અચરમ છે, (૧૦) અનેક ચરમ અને અનેક અચરમ નથી, (૧૧) કદાચિત્ એક ચરમ અને એક અવકૃત્વ છે. શેષ ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધમાં ચાર ભંગ (૧, ૩, ૮, ૧૧) હોવાનું નિરૂપણ છે. તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રથમ ભંગ— ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે એક ચરમ નામનો આ પ્રથમ ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૨) ત્રીજો ભંગ— ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક જ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં એક અવકૃત્વ નામનો આ ત્રીજો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૩) નવમો ભંગ— ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક જ પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત હોય, ત્યારે વચ્ચેના પ્રદેશની અપેક્ષાએ આજુબાજુના બંને પ્રદેશ અંતિમ હોવાથી બે ચરમ છે અને મધ્યનો પ્રદેશ અચરમ છે. તેથી અનેક ચરમ—એક અચરમ નામનો આ નવમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૪) અગિયારમો ભંગ— ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાંથી બે પ્રદેશો એક પ્રતરમાં સમશ્રેષ્ઠીએ બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને એક પ્રદેશ બીજા પ્રતરના એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે સમશ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત બે પ્રદેશ એકબીજાની અપેક્ષાએ પરસપર ચરમ છે, તેથી એક ચરમ અને બીજા પ્રતરગત એક પ્રદેશ અવકૃત્વ છે, તેથી તેમાં એક ચરમ એક અવકૃત્વ નામનો આ અગિયારમો ભંગ ઘટિત થાય છે. આ રીતે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધમાં છલ્લીસ ભંગમાંથી ચાર ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે, શેષ બાવીસ ભંગ પ્રાપ્ત થતા નથી.

ચાર પ્રદેશી સ્કંધમાં ચરમ અચરમ આદિ :-

૯ ચउપએસિએ ણ ભંતે ! ખંધે પુછ્છા ?

ગોયમા ! ચउપએસિએ ણ ખંધે સિય ચરિમે, ણો અચરિમે, સિય અવત્તવ્વએ , ણો ચરિમાં, ણો અચરિમાં, ણો અવત્તવ્વયાં; ણો ચરિમે ય અચરિમે ય, ણો ચરિમે ય અચરિમાં ચ, સિય ચરિમાં ચ અચરિમે ય, સિય ચરિમાં ચ અચરિમાં ચ; સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વયાં ચ, ણો ચરિમાં ચ અવત્તવ્વએ ય, ણો ચરિમાં ચ અવત્તવ્વયાં ચ; ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમાં ચ અવત્તવ્વયાં ચ; ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમાં ચ અવત્તવ્વયાં ચ; ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમાં ચ અવત્તવ્વયાં ચ; ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમાં ચ અવત્તવ્વયાં ચ; ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમાં ચ અવત્તવ્વયાં ચ; સિય ચરિમાં ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સેસા ભંગા પંડિસેહેયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્! ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધ શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ છલ્લીસ ભંગાત્મક પ્રશ્ન ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધ (૧) કદાચિત્ ચરમ છે, (૨) અચરમ નથી, (૩) કદાચિત્ અવકૃતવ્ય છે, (૪) અનેક ચરમ નથી (૫) અનેક અચરમ નથી (૬) અનેક અવકૃતવ્ય નથી (૭) એક ચરમ અને એક અચરમ નથી (૮) એક ચરમ અને અનેક અચરમ નથી (૯) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને એક અચરમ છે, (૧૦) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને અનેક અચરમ હોય છે, (૧૧) કદાચિત્ એકચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે (૧૨) કદાચિત્ એક ચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે, (૧૩) અનેક ચરમ અને એક અવકૃતવ્ય હોતો નથી (૧૪) અનેક ચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય નથી (૧૫) એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય નથી (૧૬) એક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય નથી (૧૭) અનેક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય નથી (૧૮) અનેક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય નથી (૧૯) એક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય નથી (૨૦) એક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય નથી (૨૧) એક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય નથી (૨૨) એક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય નથી (૨૩) કદાચિત્ અનેક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે. શોષ ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચાર પ્રદેશી સ્કંધમાં સાત ભંગ (૧, ૩, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૨૩) હોવાનું નિરૂપણ છે. તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રથમ ભંગ— ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં એક ચરમ નામનો આ પ્રથમ ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૨) ત્રીજો ભંગ— ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં એક અવકૃતવ્ય નામનો આ ત્રીજો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૩) નવમો ભંગ— ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સમશ્રેષ્ઠીએ સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં અનેક ચરમ એક અચરમ નામનો આ નવમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૪) દશમો ભંગ— ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક જ પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સમશ્રેષ્ઠીએ સ્થિત

હોય, ત્યારે તેમાં બંને છેવટના પ્રદેશ ચરમ હોય છે અને વચ્ચેના બંને પ્રદેશ અચરમ હોય છે. તેથી તેમાં અનેક ચરમ અનેક અચરમ નામનો આ દસમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૫) અગિયારમો ભંગ— ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાંથી બે કે ત્રણ પ્રદેશ એક પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ પર સમશ્રેષ્ણીએ સ્થિત હોય અને એક કે બે પ્રદેશ બીજા પ્રતરમાં એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં એક ચરમ એક અવકૃતવ્ય નામનો આ અગિયારમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૬) બારમો ભંગ— ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાંથી બે પ્રદેશ એક પ્રતરના બે આકાશપ્રદેશ પર સમશ્રેષ્ણીએ સ્થિત હોય અને બે પ્રદેશ અલગ-અલગ ઉપર નીચેના બે પ્રતરોમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે સમશ્રેષ્ણીમાં સ્થિત બે પ્રદેશ પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષાએ(એક) ચરમરૂપ છે અને અન્ય બે જુદા જુદા પ્રતરમાં રહેલા બંને પ્રદેશ બે અવકૃતવ્ય છે, ત્યારે તેમાં એક ચરમ અનેક અવકૃતવ્ય નામનો આ બારમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૭) ત્રેવીસમો ભંગ— ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાંથી ત્રણ પ્રદેશ એક પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સમશ્રેષ્ણીએ સ્થિત હોય અને બે પ્રદેશ બીજા પ્રતરમાં એક પ્રદેશાવગાઢ હોય, ત્યારે એક શ્રેષ્ણીગત ત્રણ પ્રદેશમાંથી આદિ અને અંતના બે પ્રદેશ પર્યતવર્તી હોવાથી અનેક ચરમ અને વચ્ચેનો એક પ્રદેશ એક અચરમ હોય છે તથા બીજા પ્રતરમાં રહેલો એક પ્રદેશ, એક આકાશ પ્રદેશાવગાઢ હોવાથી અવકૃતવ્ય છે. આ રીતે અનેક ચરમ એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય નામનો આ ત્રેવીસમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

આ રીતે ચાર પ્રદેશી સ્કંધમાં છલ્લીસ ભંગમાંથી સાત ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે, શેષ ૧૮ ભંગ પ્રાપ્ત થતા નથી.

પાંચપ્રદેશી સ્કંધમાં ચરમ-અચરમ આદિ :-

૧૦ પંચપણસિએ ણ બંતે ! ખંધે પુછ્છા ?

ગોયમા ! પંચપણસિએ ણ ખંધે સિય ચરિમે, ણો અચરિમે, સિય અવત્તવ્વએ, ણો ચરિમાંચ, ણો અચરિમાંચ, ણો અવત્તવ્વયાંચ; સિય ચરિમે ય અચરિમે ય, ણો ચરિમે ય અચરિમાંચ, સિય ચરિમાંચ અચરિમાંચ; સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વયાંચ, સિય ચરિમાંચ અવત્તવ્વએ ય, ણો ચરિમાંચ અવત્તવ્વયાંચ; ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમાંચ અવત્તવ્વયાંચ; ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમાંચ અવત્તવ્વયાંચ; ણો ચરિમે ય અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો ચરિમે ય અવત્તવ્વયાંચ, ણો ચરિમે ય અચરિમાંચ અવત્તવ્વએ ય, ણો ચરિમે ય અચરિમાંચ અવત્તવ્વયાંચ, સિય ચરિમાંચ અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાંચ અચરિમે ય અવત્તવ્વયાંચ, સિય ચરિમાંચ અચરિમાંચ અવત્તવ્વએ ય, ણો ચરિમાંચ અવત્તવ્વયાંચ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પંચપ્રદેશી સ્કંધ શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ છલ્લીસ ભંગાત્મક પ્રશ્ન પૂર્વવત્ ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પંચપ્રદેશી સ્કંધ (૧) કદાચિત્ ચરમ છે, (૨) અચરમ નથી, (૩) કદાચિત્

અવકાશ છે, (૪) અનેક ચરમ નથી (૫) અનેક અચરમ નથી (૬) અનેક અવકાશ નથી (૭) કદાચિત્ત એક ચરમ અને એક અચરમ છે, (૮) એક ચરમ અને અનેક અચરમ નથી (૯) કદાચિત્ત અનેક ચરમ અને એક અચરમ છે. (૧૦) કદાચિત્ત અનેક ચરમ અને અનેક અચરમ છે, (૧૧) કદાચિત્ત એક ચરમ અને એક અવકાશ છે, (૧૨) કદાચિત્ત એકચરમ અને અનેક અવકાશ છે, (૧૩) કદાચિત્ત અનેક ચરમ અને એક અવકાશ છે, (૧૪) અનેક ચરમ અને અનેક અવકાશવ્યરૂપ નથી (૧૫) એક અચરમ અને એક અવકાશ નથી (૧૬) એક અચરમ અને અનેક અવકાશ નથી (૧૭) અનેક અચરમ અને એક અવકાશ નથી (૧૮) અનેક અચરમ અને અનેક અવકાશ નથી (૧૯) એક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકાશ નથી (૨૦) એક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકાશ નથી (૨૧) એક ચરમ, અનેક ચરમ અને એક અવકાશ નથી (૨૨) એક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકાશ નથી (૨૩) કદાચિત્ત અનેક ચરમ એક અચરમ અને એક અવકાશ છે (૨૪) કદાચિત્ત અનેક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકાશ છે (૨૫) કદાચિત્ત અનેક અચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકાશ છે (૨૬) અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકાશ નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પાંચ પ્રદેશી સ્કંધના અગિયાર ભંગ (૧, ૩, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૩, ૨૪, ૨૫) હોવાનું નિરૂપણ છે. તે આ પ્રમાણો છે—

(૧) પ્રથમ ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ પર સમશ્રોષીએ સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં એક ચરમ નામનો આ પ્રથમ ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૨) ત્રીજો ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં એક અવકાશ નામનો આ ત્રીજો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૩) સાતમો ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક જ પ્રતરની આડી-ઉભી(વચ્ચેથી પરસ્પર કોશ કરતી) બે શ્રેષ્ઠીઓમાં પાંચ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તથાવિધ એકત્વ પરિણામે પરિણાત હોવાથી બાહ્યવર્તી ચાર દિશાગત ચાર પ્રદેશ એક ચરમ હોય છે અને વચ્ચેનો એક પ્રદેશ એક અચરમ હોય છે. આ રીતે પાંચપ્રદેશીસ્કંધમાં ‘એક ચરમ અને એક અચરમ’ નામનો આ સાતમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૪) નવમો ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક જ પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં અનેક ચરમ એક અચરમ નામનો આ નવમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૫) દસમો ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક જ પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં અનેક ચરમ અનેક અચરમ નામનો આ દસમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૬) અગિયારમો ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં બે પ્રદેશો એક પ્રતરમાં એક શ્રેષ્ઠીમાં બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને એક પ્રદેશ તેની ઉપર કે નીચેના અન્ય પ્રતરના, એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય ત્યારે તેમાં એક ચરમ એક અવકાશ નામનો આ અગિયારમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૭) બારમો ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાં બે પ્રદેશો એક પ્રતરમાં એક શ્રેષ્ઠીએ સ્થિત હોય અને તેની ઉપર-નીચેની એક-એક પ્રતરમાં મધ્ય પ્રતરવર્તી કોઈપણ એક પ્રદેશની ઉપર નીચે એક-એક આકાશપ્રદેશ ઉપર સ્થિત હોય, ત્યારે એક ચરમ અનેક અવકાશ નામનો આ બારમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૮) તેરમો ભંગ— પાંચ પ્રદેશીસ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેષ્ઠીમાં બે પ્રદેશ સ્થિત હોય, બીજા બે પ્રદેશ બીજા પ્રતર પર એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત હોય તથા તે પ્રતરની ઉપર કે નીચેના ત્રીજા પ્રતરમાં કોઈપણ એક પ્રદેશની ઉપર કે નીચે એક પ્રદેશ સ્થિત હોય ત્યારે બે પ્રતરના બે-બે આકાશ પ્રદેશ સ્થિત બે-બે પ્રદેશ બે(અનેક) ચરમ થાય અને અન્ય ત્રીજા પ્રતરમાં રહેલો એક પ્રદેશ એક અવકતવ્ય હોય છે. આ રીતે અનેક ચરમ એક અવકતવ્ય નામનો આ તેરમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૯) ત્રેવીસમો ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં ત્રણ આકાશ પ્રદેશો એક જ પ્રતરમાં સમશ્રેષ્ઠીએ સ્થિત હોય તથા એક આકાશ પ્રદેશ અન્ય પ્રતરમાં ઉપર કે નીચે હોય, ત્યારે અનેક ચરમ એક અચરમ એક અવકતવ્ય ભંગ નામનો આ ત્રેવીસમો ભંગ થાય છે.

(૧૦) ચોવીશમો ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં ત્રણ પ્રદેશ એક પ્રતરના ત્રણ આકાશપ્રદેશ ઉપર એક શ્રેષ્ઠીએ સ્થિત હોય તથા તેની ઉપર અને નીચેના પ્રતરમાં એક-એક પ્રદેશ સ્થિત હોય ત્યારે એક શ્રેષ્ઠીગત આદિ અને અંતના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ છે, મધ્યનો એક પ્રદેશ એક અચરમ છે અને ભિન્ન પ્રતરોના બે પ્રદેશ અનેક અવકતવ્ય છે. આ રીતે અનેક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકતવ્ય નામનો આ ચોવીસમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૧૧) પચ્ચીસમો ભંગ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં ચાર પ્રદેશ એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત હોય તથા એક પ્રદેશ ભિન્ન પ્રતરમાં સ્થિત હોય, ત્યારે એક શ્રેષ્ઠીમાં સ્થિત ચાર પ્રદેશોમાંથી આદિ અને અંતના બંને પ્રદેશો અનેક ચરમ, મધ્યના બે પ્રદેશો અનેક અચરમ અને ભિન્ન પ્રતરનો એક પ્રદેશ એક અવકતવ્ય છે. આ રીતે અનેક ચરમ અનેક અચરમ અને એક અવકતવ્ય નામનો આ પચ્ચીસમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

આ પ્રમાણે પાંચપ્રદેશી સ્કંધમાં છલ્પીસ ભંગમાંથી અગિયાર ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે. શેષ ૧૫ ભંગ પ્રાપ્ત થતા નથી.

૭ પ્રદેશી સ્કંધમાં ચરમ અચરમ આદિ :-

૧૧ છળ્પણસિએ ણં ભંતે ! ખંધે પુચ્છા ? ગોયમા ! છળ્પણસિએ ણં ખંધે સિય ચરિમે, ણો અચરિમે, સિય અવત્તવ્વએ, ણો ચરિમાઇં, ણો અચરિમાઇં, ણો અવત્તવ્વયાઇં;

સિય ચરિમે ય અચરિમે ય, સિય ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ; સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ; સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ; સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ; સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ;

સિય ચરિમે ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો ચરિમે ય અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, ણો ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, ણો ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ; સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! છ પ્રદેશી સ્કંધ શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ છબ્બીસ ભંગાત્મક પ્રશ્ન પૂર્વવત્ત?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! છ પ્રદેશી સ્કંધ (૧) કદાચિત્ ચરમ હોય છે, (૨) અચરમ હોતો નથી, (૩) કદાચિત્ અવકંતવ્ય હોય છે, (૪) અનેક ચરમરૂપ હોતો નથી (૫) અનેક અચરમરૂપ હોતો નથી (૬) અનેક અવકંતવ્યરૂપ હોતો નથી.

(૭) કદાચિત્ એક ચરમ અને એક અચરમ હોય છે, (૮) કદાચિત્ એક ચરમ અને અનેક અચરમ હોય છે, (૯) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને એક અચરમ હોય છે, (૧૦) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને અનેક અચરમ હોય છે (૧૧) કદાચિત્ એક ચરમ અને એક અવકંતવ્ય હોય છે, (૧૨) કદાચિત્ એક ચરમ અને અનેક અવકંતવ્ય હોય છે, (૧૩) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને એક અવકંતવ્ય હોય છે, (૧૪) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને અનેક અવકંતવ્ય હોય છે, (૧૫) એક અચરમ અને એક અવકંતવ્ય હોતો નથી (૧૬) અનેક અચરમ અને અનેક અવકંતવ્ય હોતો નથી (૧૭) અનેક અચરમ અને એક અવકંતવ્ય હોતો નથી (૧૮) અનેક અચરમરૂપ અને અનેક અવકંતવ્યરૂપ હોતો નથી.

(૧૯) કદાચિત્ એક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકંતવ્ય હોય છે, (૨૦) એક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકંતવ્ય હોતો નથી (૨૧) એક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકંતવ્ય હોતો નથી (૨૨) એક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકંતવ્ય હોતો નથી (૨૩) કદાચિત્ અનેક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકંતવ્ય હોય છે, (૨૪) કદાચિત્ અનેક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકંતવ્ય હોય છે, (૨૫) કદાચિત્ અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકંતવ્ય હોય છે અને (૨૬) કદાચિત્ અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકંતવ્ય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં છ પ્રદેશી સ્કંધમાં ૧૫ ભંગ (૧,૩,૭,૮,૯,૧૦,૧૧,૧૨,૧૩,૧૪,૧૯,૨૩,૨૪,૨૫,૨૬) હોવાનું નિરૂપણ છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રથમ ભંગ— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તે એક ચરમ છે.

(૨) ત્રીજોભંગ— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તે એક અવકંતવ્ય છે.

(૩) સાતમો ભંગ— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરની આડી ઊભી પરસ્પર કોશ કરતી બે શ્રેણીમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તે એક ચરમ એક અચરમ છે.

(૪) આઠમો ભંગ— છ પ્રદેશી સ્કંધના જ્યારે એક પ્રતરની આડી-ઊભી પરસ્પર કોશ કરતી બે શ્રેણીઓમાં છ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં બે પ્રદેશ મધ્યમાં તથા તેની ચારે દિશામાં એક-એક પ્રદેશ હોય, ત્યારે તે ચાર દિશાના ચાર પ્રદેશ એકત્વ પરિણામે પરિણત હોવાથી એક ચરમ છે અને મધ્યના બે પ્રદેશ તથાવિધ બિન્દુ પરિણામે પરિણત હોવાથી બે અચરમ છે. આ રીતે એક ચરમ અને અનેક અચરમ રૂપ આ આઠમો ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૫) નવમો ભંગ— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર એક શ્રેણીમાં સ્થિત હોય, ત્યારે તે અનેક ચરમ એક અચરમ છે.

(૬) દસમો ભંગ— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના ચાર આકાશપ્રદેશ પર એક શ્રેણીમાં સ્થિત હોય, ત્યારે તે અનેક ચરમ અનેક અચરમ છે.

- (૭) અગિયારમો ભંગ— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાંથી બે આકાશ પ્રદેશ સમશ્રેષ્ણીએ એક પ્રતરમાં અને એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર કે નીચેના બીજા પ્રતરમાં હોય, ત્યારે એક ચરમ એક અવકૃતવ્ય નામો આ અગિયારમો ભંગ ઘટિત થાય છે.
- (૮) બારમો ભંગ— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાંથી બે આકાશ પ્રદેશ એક પ્રતરની સમશ્રેષ્ણીએ તથા બે આકાશપ્રદેશ ઉપર-નીચેના એક-એક પ્રતર પર હોય, ત્યારે તે એક ચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે.
- (૯) તેરમો ભંગ— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તેમાંથી ઉપર નીચેના બે લિન્સ પ્રતરોમાં બે-બે આકાશપ્રદેશ પર અને બીજા પ્રતરમાં એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તે અનેક ચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે.
- (૧૦) ચૌદમો ભંગ— છ પ્રદેશીસ્કંધ જ્યારે ચાર પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં ઉપર નીચેના બે લિન્સ પ્રતરોના બે-બે આકાશ પ્રદેશ પર અને તેની ઉપર-નીચેના અન્ય પ્રતરોના એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર હોય, ત્યારે તે અનેક ચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે. આ ભંગમાં સમશ્રેષ્ણિગત બે-બે પ્રદેશો અનેક ચરમ અને બીજા-ચોથા પ્રતરમાં રહેલા એક-એક પ્રદેશો અનેક અવકૃતવ્ય છે.
- (૧૧) ઓગણીસમો ભંગ :— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના છ આકાશપ્રદેશ ઉપર સ્થિત હોય અને તેમાં એક પ્રતરમાંચાર દિશામાં ચાર અને મધ્યમાં એક પ્રદેશ અને બીજા પ્રતરમાં એક પ્રદેશ હોય, ત્યારે એકત્વ પરિણામથી પરિણાત ચાર દિશાના ચાર પ્રદેશ એક ચરમ, મધ્યનો પ્રદેશ એક અચરમ અને બીજા પ્રતરનો એક પ્રદેશ અવકૃતવ્ય હોવાથી તેમાં એક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય નામનો આ ઓગણીસમો ભંગ ઘટિત થાય છે.
- (૧૨) ત્રેવીસમો ભંગ :— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં ત્રણ પ્રદેશો એક પ્રતરમાં ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સમશ્રેષ્ણીએ તથા એક પ્રદેશ અન્ય પ્રતરમાં ઉપર કે નીચે હોય ત્યારે તે અનેક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે.
- (૧૩) ચોવીસમો ભંગ :— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં તેના ચાર પ્રદેશ એક પ્રતરના ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સમશ્રેષ્ણીમાં હોય અને તેના શેષ બે પ્રદેશ ઉપર તથા નીચેના એક એક પ્રતરમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે તે અનેક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે.
- (૧૪) પચ્ચીસમો ભંગ :— છ પ્રદેશ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના પાંચ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં ચાર પ્રદેશ એક પ્રતરની સમશ્રેષ્ણીમાં તથા એક પ્રદેશ અન્ય પ્રતરમાં હોય ત્યારે તે અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય છે.
- (૧૫) છલ્લીસમો ભંગ :— છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત હોય અને તેમાં ચાર પ્રદેશ એક પ્રતરમાં સમશ્રેષ્ણીમાં હોય તથા બે પ્રદેશ ઉપર-નીચેના પ્રતરમાં હોય ત્યારે તે અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય છે.

આ રીતે છ પ્રદેશી સ્કંધમાં છલ્લીસ ભંગમાંથી પંદર ભંગ ઘટિત થાય છે, શેષ ૧૧ ભંગ ઘટિત થતા નથી.

સત્પ્રદેશી સ્કંધમાં ચરમ અચરમ આદિ :-

૧૨ સત્તપણસિએ ણ ભંતે ! ખંધે પુચ્છા ? ગોયમા ! સત્તપણસિએ ણ ખંધે સિય ચરિમે,

ણો અચરિમે, સિએ અવત્તવ્વએ, ણો ચરિમાઇં, ણો અચરિમાઇં, ણો અવત્તવ્વયાઇં;

સિય ચરિમે ય અચરિમે ય, સિય ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ; સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ; ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, ણો અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ;

સિય ચરિમે અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમે ય અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, સિય ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, ણો ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ; સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! સાત પ્રદેશી સ્કંધ શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ છલ્લીસ ભંગાત્મક પ્રશ્ન પૂર્વવત્ત ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સાતપ્રદેશી સ્કંધ (૧) કદાચિત્ ચરમ હોય છે, (૨) અચરમ હોતો નથી, (૩) કદાચિત્ અવકૃતવ્ય હોય છે, (૪) અનેક ચરમ હોતો નથી, (૫) અનેક અચરમ હોતો નથી, (૬) અનેક અવકૃતવ્ય હોતો નથી; (૭) કદાચિત્ એક ચરમ અને એક અચરમ હોય છે, (૮) કદાચિત્ એક ચરમ અને અનેક અચરમ હોય છે, (૯) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને એક અચરમ હોય છે, (૧૦) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને અનેક અચરમ હોય છે; (૧૧) કદાચિત્ એક ચરમ અને એક અવકૃતવ્ય હોય છે, (૧૨) કદાચિત્ એક ચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય હોય છે, (૧૩) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને એક અવકૃતવ્ય હોય છે, (૧૪) કદાચિત્ અનેક ચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય હોય છે; (૧૫) એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય નથી, (૧૬) એક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય હોતો નથી, (૧૭) અનેક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય હોતો નથી; (૧૮) અનેક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય હોતો નથી;

(૧૯) કદાચિત્ એક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય હોય છે, (૨૦) કદાચિત્ એક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય હોય છે, (૨૧) કદાચિત્ એક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય હોય છે, (૨૨) એક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય નથી, (૨૩) કદાચિત્ અનેક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય હોય છે, (૨૪) કદાચિત્ અનેક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય હોય છે, (૨૫) કદાચિત્ અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકૃતવ્ય હોય છે તથા (૨૬) કદાચિત્ અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકૃતવ્ય હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાત પ્રદેશી સ્કંધમાં ૧૭ ભંગ (૧,૩,૭,૮,૯,૧૦,૧૧,૧૨,૧૩,૧૪, ૧૫,૨૦,૨૧, ૨૩, ૨૪,૨૫,૨૬) હોવાનું નિરૂપણ છે, જેમાં વીસમા અને એકવીસમા ભંગ સિવાય ૧૫ ભંગો પૂર્વોક્ત યુક્તિ અનુસાર સમજવા.

વીસમો ભંગ- સાત પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના સાત આકાશ પ્રદેશો પર સ્થિત હોય અને તેમાં ચાર પ્રદેશો એક પ્રતરમાં આડી-ળિલી બે શ્રેષ્ઠીમાં ચારે દિશામાં, એક પ્રદેશ તેની મધ્યમાં તથા બીજા બે પ્રદેશો ઉપર-નીચેના બિસ-બિન્ન પ્રતરમાં હોય, ત્યારે ચાર દિશાના ચાર પ્રદેશ એકત્વ પરિણામે પરિણત

હોવાથી એક ચરમ છે, મધ્યનો પ્રદેશ એક અચરમ અને ઉપર-નીચેના બે પ્રતરના એક-એક પ્રદેશ અનેક અવકતવ્ય છે. આ રીતે એક ચરમ-એક અચરમ અને અનેક અવકતવ્યરૂપ આ ભંગ ઘટિત થાય છે.

એકવીસમો ભંગ- સાત પ્રદેશી સ્કર્ંધ જ્યારે બે પ્રતરના સાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં એક જ પ્રતરમાં આડી-ગીલ્લી બે શ્રેણીમાં ચારે દિશામાં ચાર પ્રદેશો, મધ્યમાં બે પ્રદેશો તથા એક પ્રદેશ અન્ય પ્રતરમાં ઉપર અથવા નીચે હોય, ત્યારે ચાર દિશાના ચાર પ્રદેશ તથાવિધ એકત્વ પરિણામી હોવાથી એક ચરમ છે. મધ્યના બે પ્રદેશ તથાવિધ ભિન્ન પરિણામે પરિણત હોવાથી અનેક અચરમ છે અને બીજા પ્રતરમાં સ્થિત એક પ્રદેશાવગાડ એક પ્રદેશ એક અવકતવ્ય છે, આમ સાત પ્રદેશી સ્કર્ંધમાં એક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકતવ્ય નામનો આ એકવીસમો ભંગ ઘટિત થાય છે. આ રીતે સાત પ્રદેશી સ્કર્ંધમાં છલ્લીસ ભંગમાંથી કુલ $15+2 = 17$ ભંગ ઘટિત થાય છે. શેષ નવ ભંગ ઘટિત થતા નથી.

આઠ પ્રદેશી આદિ સ્કર્ંધમાં ચરમાદિ :-

૧૩ અદૃપએસિએ ણં ભંતે ! ખંધે પુચ્છા ? ગોયમા ! અદૃપએસિએ ખંધે સિય ચરિમે, ણો અચરિમે, સિય અવત્તવ્વએ, ણો ચરિમાઇં, ણો અચરિમાઇં, ણો અવત્તવ્વયાઇં;

સિય ચરિમે ય અચરિમે ય, સિય ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ; સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ; ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, ણો અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, ણો અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ;

સિય ચરિમે ય અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમે ય અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, સિય ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમે ય અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચ; સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમે ય અવત્તવ્વયાઇં ચ, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વએ ય, સિય ચરિમાઇં ચ અચરિમાઇં ચ અવત્તવ્વયાઇં ચા

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! આઠ પ્રદેશી સ્કર્ંધ શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ છલ્લીસ ભંગાત્મક પ્રશ્ન પૂર્વવત્ત? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આઠ પ્રદેશી સ્કર્ંધ (૧) કદાચિત્ત ચરમ છે, (૨) અચરમ હોતો નથી, (૩) કદાચિત્ત અવકતવ્ય છે, (૪) અનેક ચરમરૂપ હોતો નથી, (૫) અનેક અચરમરૂપ હોતો નથી, (૬) અનેક અવકતવ્યરૂપ હોતો નથી;

(૭) કદાચિત્ત એક ચરમ અને એક અચરમ હોય છે, (૮) કદાચિત્ત એક ચરમ અને અનેક અચરમ હોય છે, (૯) કદાચિત્ત અનેક ચરમ અને એક અચરમ હોય છે, (૧૦) કદાચિત્ત અનેક ચરમ અને અનેક અચરમ હોય છે; (૧૧) કદાચિત્ત એક ચરમ અને એક અવકતવ્ય હોય છે, (૧૨) કદાચિત્ત એક ચરમ અને અનેક અવકતવ્ય હોય છે, (૧૩) કદાચિત્ત અનેક ચરમ અને એક અવકતવ્ય હોય છે, (૧૪) કદાચિત્ત અનેક ચરમ અને અનેક અવકતવ્ય હોય છે; (૧૫) એક અચરમ અને એક અવકતવ્ય હોતો નથી, (૧૬) એક અચરમ અને અનેક અવકતવ્ય હોતો નથી, (૧૭) અનેક અચરમ અને એક અવકતવ્ય હોતો નથી, (૧૮) અનેક અચરમ અને અનેક અવકતવ્ય હોતો નથી;

(૧૯) કદાચિત् એક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકતવ્ય હોય છે, (૨૦) કદાચિત् એક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકતવ્ય હોય છે, (૨૧) કદાચિત् એક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકતવ્ય હોય છે, (૨૨) કદાચિત् એક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકતવ્ય હોય છે; (૨૩) કદાચિત् અનેક ચરમ, એક અચરમ અને એક અવકતવ્ય હોય છે, (૨૪) કદાચિત् અનેક ચરમ, એક અચરમ અને અનેક અવકતવ્ય હોય છે, (૨૫) કદાચિત् અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને એક અવકતવ્ય હોય છે તથા (૨૬) કદાચિત્ત અનેક ચરમ, અનેક અચરમ અને અનેક અવકતવ્ય હોય છે.

૧૪ સંખેજ્જપણસિએ અસંખેજ્જપણસિએ અણંતપણસિએ ખંધે જહેવ અટુપણસિએ તહેવ પત્તેયં ભાળિયવ્વં ।

પરમાણુમ્મિ ય તઙ્ઝો, પઢમો તઙ્ઝો ય હોંતિ દુપણે ।

પઢમો તઙ્ઝો ણવમો, એકકારસમો ય તિપણે ॥૧॥

પઢમો તઙ્ઝો ણવમો, દસમો એકકારસો ય બારસમો ।

ભંગા ચડપ્પણે, તેવીસિઝમો ય બોઢુવ્વો ॥૨॥

પઢમો તઙ્ઝો સત્તમ, ણવ દસ એકકાર બાર તેરસમો ।

તેવીસ ચડવ્વીસો, પણુવીસિઝમો ય પંચમાએ ॥૩॥

બિ ચડત્થ પંચ છદું, પણરસ સોલં ચ સત્તરદ્વારં ।

વીસેકકવીસ બાવીસગં ચ, વજ્જેજ્જ છદુમ્મિ ॥૪॥

બિ ચડત્થ પંચ છદું, પણર સોલં ચ સત્તરદ્વારં ।

બાવીસિઝમવિહૃણા, સત્તપણસમ્મિ ખંધમ્મિ ॥૫॥

બિ ચડત્થ પંચ છદું, પણર સોલં ચ સત્તરદ્વારં ।

એતે વજ્જિય ભંગા, સેસા સેસેસુ ખંધેસુ ॥૬॥

ભાવાર્થ :- સંઘ્યાતપ્રદેશી, અસંઘ્યાત પ્રદેશી અને અનંત પ્રદેશી, પ્રત્યેક સ્કંધના વિષયમાં આઠ પ્રદેશી સ્કંધની સમાન જાણવું. [ગાથાર્થી] પરમાણુ પુદ્ગલમાં ત્રીજો ભંગ હોય છે, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં પહેલો અને ત્રીજો આ બે ભંગ હોય છે, ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધમાં પહેલો, ત્રીજો, નવમો અને અગિયારમો તે ચાર ભંગ હોય છે. ॥૧॥

ચાર પ્રદેશી સ્કંધમાં પહેલો, ત્રીજો, નવમો, દશમો, અગિયારમો, બારમો અને ત્રેવીસમો આ સાત ભંગ જાણવા જોઈએ. ॥૨॥

પાંચ પ્રદેશી સ્કંધમાં પહેલો, ત્રીજો, સાતમો, નવમો, દશમો, અગિયારમો, બારમો, તેરમો, ત્રેવીસમો, ચોવીસમો અને પચીસમો, આ અગિયાર ભંગને છોડીને શેષ પંદર ભંગ જાણવા જોઈએ. ॥૩॥

છ પ્રદેશી સ્કંધમાં બીજો, ચોથો, પાંચમો, છષ્ઠો, પંદરમો, સોળમો, સત્તરમો, અઢારમો, વીસમો, એકવીસમો અને બાવીસમો, આ અગિયાર ભંગને છોડીને શેષ પંદર ભંગ જાણવા જોઈએ. ॥૪॥

સાતપ્રદેશી સ્કંધમાં બીજો, ચોથો, પાંચમો, છષ્ઠો, પંદરમો, સોળમો, સત્તરમો, અઢારમો અને

બાવીસમો, આ નવ ભંગ વર્જને શેષ સતત ભંગ જાણવા જોઈએ. ॥૫॥

શેષ અષ્ટપ્રદેશીથી લઈને શેષ સર્વ(સંખ્યાતપ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અનંતપ્રદેશી)
સ્કંધોમાં બીજો, ચોથો, પાંચમો, છઠો, પંદરમો, સોળમો, સતતરમો, અઠારમો, આ આઠ ભંગોને છોડીને
શેષ અઠાર ભંગ જાણવા જોઈએ. ॥૬॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં આઠ પ્રદેશીસ્કંધમાં અને સંખ્યાત પ્રદેશી આદિ સર્વ સ્કંધોના ૧૮ ભંગ (૧,૩,૭,૮,૯,૧૦,૧૧,૧૨,૧૩,૧૪,૧૯,૨૦,૨૧,૨૨, ૨૩,૨૪,૨૫,૨૬) નિરૂપણ છે. તેમજ ગાથાઓ દ્વારા સંક્ષિપ્તમાં સંપૂર્ણ વિષયનું પુનઃ કથન કર્યું છે. તેમાં ૧૭ ભંગ પૂર્વોક્ત યુક્તિ અનુસાર સમજવા, શેષ એક બાવીશમો ભંગ આ પ્રમાણે છે—

(૨૨) એક ચરમ અનેક અચરમ અને અનેક અવકતવ્ય :— આઠ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના આઠ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને તેમાં એક જ પ્રતરના આડી-ઊભી બે શ્રેષ્ઠીમાં ચારે દિશામાં ચાર પ્રદેશો, મધ્યમાં બે પ્રદેશો તથા ઉપર અને નીચેના બિન્દુ બિન્દુ બે પ્રતરોમાં બે પ્રદેશો સ્થિત હોય, ત્યારે ચાર દિશાના ચાર પ્રદેશ તથાવિધ એકત્વ પરિણામી હોવાથી એક ચરમ છે. મધ્યના બે પ્રદેશ તથાવિધ બિન્દુ પરિણામે પરિણત હોવાથી અનેક અચરમ છે અને ઉપર અને નીચે બિન્દુ-બિન્દુ પ્રતરમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશાવગાઢ એક-એક પ્રદેશ, તે અનેક અવકતવ્ય છે તેથી આઠ પ્રદેશી સ્કંધમાં આ બાવીશમો ભંગ ઘટિત થાય છે. આ રીતે આઠપ્રદેશી સ્કંધમાં કુલ $17 + 1 = 18$ ભંગ ઘટિત થાય છે. શેષ આઠ ભંગ ઘટિત થતા નથી.

આ જ રીતે સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધોમાં પણ છાલ્વીસ ભંગમાંથી અઠાર ભંગ ઘટિત થાય છે. શેષ આઠ ભંગ (૨,૪,૫,૬,૧૫,૧૬,૧૭,૧૮) હોતા નથી, કારણ કે તે ભંગ શૂન્ય છે અર્થાતું તે ભંગ પરમાણુથી લઈને અનંત પ્રદેશીસુધી કોઈપણ સ્કંધમાં થતા નથી. તે આઠ ભંગમાંથી ૨,૫,૧૫,૧૬,૧૭, ૧૮ આ છ ભંગ અચરમના અથવા અચરમ-અવકતવ્યના છે અને ચરમ વિના કેવળ અચરમ કદાપિ સંભવિત નથી. તેથી તે ભંગો ઘટી શકતા નથી. પાંચમો ભંગ અનેક ચરમનો છે. અનેક ચરમ પણ વચ્ચે અચરમ આવ્યા વિના થઈ શકતા નથી તેથી તે ભંગ પણ શૂન્ય છે. છઠો ભંગ અનેક અવકતવ્યનો છે અને ચરમ વિના માત્ર અનેક અવકતવ્ય થઈ શકતા નથી. તેથી આ ભંગ પણ શૂન્ય છે.

કોઈપણ પુદ્ગલમાં ઘટિત ન થતા આઠ શૂન્ય ભંગ :—

ક્રમ	ભંગાંક	ભંગ નામ	શૂન્યતાનું કારણ
૧	બીજો	એક અચરમ	ચરમ વિના અચરમ(મધ્યમ) થતા નથી
૨	ચોથો	અનેક ચરમ	મધ્યના અચરમ વિના કેવળ અનેક ચરમ થતા નથી
૩	પાંચમો	અનેક અચરમ	ચરમ વિના અચરમ થતા નથી
૪	છઠો	અનેક અવકતવ્ય	ચરમ કે અચરમ વિના કેવળ અનેક અવકતવ્ય શક્ય નથી.
૫-૮	૧૫ થી ૧૮	અચરમ અને અવકતવ્યના સંયોગવાળા ચાર ભંગ	ચરમ વિના અચરમ(મધ્યમ) ન હોય, તેથી ચરમ રહિત કેવળ અચરમ અને અવકતવ્યના સંયોગવાળા ભંગ થતા નથી.

પરમાણુ આદિમાં ચરમ—અચરમ સંબંધી લંગ :—

ભંગ	આકૃતિ	પરમાણુ	દ્વિપ્રદેશી સ્કુંધ	ત્રાણ પ્રદેશી સ્કુંધ	ચાર પ્રદેશી સ્કુંધ	પાંચ પ્રદેશી સ્કુંધ	છ પ્રદેશી સ્કુંધ	સાત પ્રદેશી સ્કુંધ	આઠ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી
૧૮ અનેક અચરમ અનેક અવકાસ્ય	x	x	x	x	x	x	x	x	x
૧૯ એક ચરમ એક અચરમ એક અવકાસ્ય		x	x	x	x	x	✓	✓	✓
૨૦ એક ચરમ એક અચરમ અનેક અવકાસ્ય		x	x	x	x	x	x	✓	✓
૨૧ એક ચરમ અનેક અચરમ એક અવકાસ્ય		x	x	x	x	x	x	✓	✓
૨૨ એક ચરમ અનેક અચરમ અનેક અવકાસ્ય		x	x	x	x	x	x	x	✓
૨૩ અનેક ચરમ એક અચરમ એક અવકાસ્ય		x	x	x	✓	✓	✓	✓	✓
૨૪ અનેક ચરમ એક અચરમ અનેક અવકાસ્ય		x	x	x	x	✓	✓	✓	✓
૨૫ અનેક ચરમ અનેક અચરમ એક અવકાસ્ય		x	x	x	x	✓	✓	✓	✓
૨૬ અનેક ચરમ અનેક અચરમ અનેક અવકાસ્ય		x	x	x	x	x	✓	✓	✓
કુલ ભંગ		૧	૨	૪	૭	૧૧	૧૫	૧૭	૧૮

સંસ્થાનની અપેક્ષાએ ચરમાદિની પ્રફળા :-

૧૫ કહ ણ ભંતે ! સંઠાણ પણતા ? ગોયમા ! પંચ સંઠાણ પણતા, તં જહા-પરિમંડલે વટે તંસે ચરંસે આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સંસ્થાનના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સંસ્થાનના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પરિમંડળ, (૨) વૃત્તા, (૩) અય્યા, (૪) ચતુરસ્ક અને (૫) આયત.

૧૬ પરિમંડલા ણ ભંતે ! સંઠાણ કિં સંખેજ્જા અસંખેજ્જા અણતા ? ગોયમા ! ણો સંખેજ્જા, ણો અસંખેજ્જા, અણતા । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પરિમંડળ સંસ્થાન શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી, પરંતુ અનંત છે. આ જ પ્રમાણે વૃત્તથી લઈ યાવત્ આયત સુધીના સંસ્થાનોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

૧૭ પરિમંડલે ણ ભંતે ! સંઠાણે કિં સંખેજ્જપણસિએ અસંખેજ્જપણસિએ અણંતપણસિએ ? ગોયમા ! સિય સંખેજ્જપણસિએ સિય અસંખેજ્જપણસિએ સિય અણંતપણસિએ । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પરિમંડળ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશી છે, અસંખ્યાતપ્રદેશી છે કે અનંતપ્રદેશી છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તે કદાચિત્ત સંખ્યાત પ્રદેશી છે, કદાચિત્ત અસંખ્યાતપ્રદેશી છે અને કદાચિત્ત અનંત પ્રદેશી છે. આ જ રીતે યાવત્ આયત સંસ્થાન સુધી સમજી લેવું જોઈએ.

૧૮ પરિમંડલે ણ ભંતે ! સંઠાણે સંખેજ્જપણસિએ કિં સંખેજ્જપણસોગાઢે અસંખેજ્જપણસોગાઢે અણંતપણસોગાઢે ? ગોયમા ! સંખેજ્જપણસોગાઢે, ણો અસંખેજ્જપણસોગાઢે, ણો અણંતપણસોગાઢે । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડળ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે કે અનંત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડળ સંસ્થાન સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે, અસંખ્યાતપ્રદેશોમાં અવગાઢ હોતા નથી અને અનંત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોતા નથી. આ જ રીતે આયત સંસ્થાન સુધી કથન કરવું જોઈએ.

૧૯ પરિમંડલે ણ ભંતે ! સંઠાણે અસંખેજ્જપણસિએ કિં સંખેજ્જપણસોગાઢે અસંખેજ્જપણસોગાઢે અણંતપણસોગાઢે ? ગોયમા ! સિય સંખેજ્જપણસોગાઢે સિય અસંખેજ્જપણસોગાઢે, ણો અણંતપણસોગાઢે । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડળ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે કે અનંત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડળ સંસ્થાન કદાચિત્ત સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ

હોય છે, કદાચિત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે પરંતુ અનંત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોતું નથી. આ જ રીતે આયત સંસ્થાન સુધી કહેવું જોઈએ.

૨૦ પરિમંડલે ણ ભંતે ! સંઠાણે અણંતપણસિએ કિં સંખેજ્જપણ્સોગાઢે અસંખેજ્જપણ્સોગાઢે ? ગોયમા ! સિય સંખેજ્જપણ્સોગાઢે સિય અસંખેજ્જપણ્સોગાઢે, ણો અણંતપણ્સોગાઢે । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અનંત પ્રદેશી પરિમંડળ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે કે અનંતપ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પ્રદેશી પરિમંડળ સંસ્થાન કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે. કદાચિત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે, અનંત પ્રદેશાવગાઢ હોતું નથી. આ જ રીતે આયત સંસ્થાન સુધીજાણવું જોઈએ.

૨૧ પરિમંડલે ણ ભંતે ! સંઠાણે સંખેજ્જપણસિએ સંખેજ્જપણ્સોગાઢે કિં ચરિમે અચરિમે ચરિમાઇં અચરિમાઇં ચરિમંતપણસા અચરિમંતપણસા ?

ગોયમા ! પરિમંડલે ણ સંઠાણે સંખેજ્જપણસિએ સંખેજ્જપદેસોગાઢે ણો ચરિમે ણો અચરિમે ણો ચરિમાઇં ણો અચરિમાઇં ણો ચરિમંતપણસા ણો અચરિમંતપણસા, ણિયમા અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય ચરિમંતપણસા ય અચરિમંતપણસા ય । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સંખ્યાત પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડળ સંસ્થાન શું ચરમ છે, અચરમ છે, અનેક ચરમ છે, અનેક અચરમ છે, ચરમાંત પ્રદેશો છે કે અચરમાંત પ્રદેશો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડળ સંસ્થાન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ચરમ નથી, અચરમ નથી, અનેક ચરમ નથી, અનેક અચરમ નથી, ચરમાંત પ્રદેશ નથી અને અચરમાંત પ્રદેશ પણ નથી, પરંતુ વિભાગની અપેક્ષાએ નિયમથી એક અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો છે. આ જ રીતે સંખ્યાત પ્રદેશી-સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ વૃત્ત સંસ્થાનથી લઈ આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું જોઈએ.

૨૨ પરિમંડલે ણ ભંતે ! સંઠાણે અસંખેજ્જપણસિએ સંખેજ્જપણ્સોગાઢે કિં ચરિમે પુછ્છા ? ગોયમા ! અસંખેજ્જપણસિએ સંખેજ્જપણ્સોગાઢે જહા સંખેજ્જપણસિએ । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે, અચરમ છે, અનેક ચરમ છે, અનેક અચરમ છે, ચરમાંતપ્રદેશ છે કે અચરમાંત પ્રદેશ છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી-સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના વિષયમાં સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનની સમાન જ જાણવું જોઈએ. આ જ રીતે અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું જોઈએ.

૨૩ પરિમંડલે ણ ભંતે । સંઠાણે અસંખેજ્જપણસિએ અસંખેજ્જપણ્સોગાઢે કિં ચરિમે પુછ્છા ? ગોયમા ! અસંખેજ્જપણસિએ અસંખેજ્જપણ્સોગાઢે ણો ચરિમે, એવં જહા સંખેજ્જપણસિએ સંખેજ્જપણ્સોગાઢે । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અસંખ્યાતપ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ પ્રશ્નો પૂર્વવત્ ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન ચરમ નથી, ઈત્યાદિ સમગ્ર પ્રકૃતપણા સંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનની સમાન જાણવી જોઈએ. આ જ રીતે યાવત્ આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું જોઈએ.

૨૪ પરિમંડલે ણ ભંતે ! સંઠાણે અણંતપણસિએ સંહેજ્જપણસોગાઢે કિં ચરિમે, પુછ્છા ? ગોયમા ! તહેવ જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અનંતપ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ પ્રશ્નો પૂર્વવત્ ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનની જેમ અનંત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન જાણવું. આ જ રીતે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું જોઈએ.

૨૫ અણંતપણસિએ અસંહેજ્જપણસોગાઢે જહા સંહેજ્જપણસોગાઢે । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- અનંત પ્રદેશી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમાચરમાદિના વિષયમાં પણ ઉપરોક્ત સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ અનુસાર જાણવું. આ જ રીતે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું જોઈએ.

૨૬ પરિમંડલસ્સ ણ ભંતે ! સંઠાણસ્સ સંહેજ્જપણસિયસ્સ સંહેજ્જપણસોગાઢસ્સ અચરિમસ્સ ય ચરિમાણ ય ચરિમંતપણસાણ ય અચરિમંતપણસાણ ય દવ્વદ્વયાએ પણસદ્વયાએ દવ્વદ્વ-પણસદ્વયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવે પરિમંડલસ્સ સંઠાણસ્સ સંહેજ્જપણસિયસ્સ સંહેજ્જપણસો-ગાઢસ્સ દવ્વદ્વયાએ એગે અચરિમે, ચરિમાઇં સંહેજ્જગુણાિં, અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાિં । પણસદ્વયાએ- સવ્વત્થોવા પરિમંડલસ્સ સંઠાણસ્સ સંહેજ્જપણસિયસ્સ સંહેજ્જપણસોગાઢસ્સ ચરિમંતપણસા, અચરિમંતપણસા સંહેજ્જગુણા, ચરિમંતપણસા ય અચરિમંત પણસા ય દો વિ વિસેસાહિયા । દવ્વદ્વપણસદ્વયાએ- સવ્વત્થોવે પરિમંડલસ્સ સંઠાણસ્સ સંહેજ્જપણસિયસ્સ સંહેજ્જપણસોગાઢસ્સ દવ્વદ્વયાએ એગે અચરિમે, ચરિમાઇં સંહેજ્જગુણાિં, અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાિં, ચરિમંતપણસા સંહેજ્જગુણા, અચરિમંતપણસા સંહેજ્જગુણા, ચરિમંતપણસા ય અચરિમંતપણસા ય દો વિ વિસેસાહિયા । એવં વદ્વદ્વસંચરણસ-આયતેસુ વિ જોએયવ્યં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાંત પ્રદેશ અને અચરમાંત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય પ્રદેશ આ બંનેની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી અલ્પ સંખ્યાતપ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનનો એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ સંખ્યાતગુણા અધિક છે, (૩) તેનાથી અચરમ અને અનેક ચરમ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશોની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી અલ્પ

સંખ્યાતપ્રદેશી, સંખ્યાતપ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમાંત પ્રદેશો છે. (૨) તેનાથી અચરમાંત પ્રદેશો સંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી ચરમાન્તપ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશો બંને મળીને વિશેષાધિક છે. દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ—(૧) સર્વથી અલ્પ સંખ્યાતપ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનનો એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ સંખ્યાત ગુણા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી ચરમાંત પ્રદેશો સંખ્યાતગુણા. (૫) તેનાથી અચરમાંત પ્રદેશો સંખ્યાતગુણા. (૬) તેનાથી ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો બંને મળીને વિશેષાધિક છે.

આ જ રીતે વૃત્ત, અસ્ત્ર, ચતુરસ્ર અને આયત સંસ્થાનના ચરમાદિનું અલ્પબહુત્વ જાણવું જોઈએ.

૨૭ પરિમંડલસ્સ ણ ભંતે ! સંઠાણસ્સ અસંખેજ્જપએસિયસ્સ સંખેજ્જપએસોગાઢસ્સ અચરિમસ્સ ય ચરિમાણ ય ચરિમંતપએસાણ ય અચરિમંતપએસાણ ય દવ્વદ્દુયાએ, પએસદ્દુયાએ, દવ્વદ્દુ-પએસદ્દુયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવે પરિમંડલસ્સ સંઠાણસ્સ અસંખેજ્જપએસિયસ્સ સંખેજ્જ-પએસોગાઢસ્સ દવ્વદ્દુયાએ- એગે અચરિમે, ચરિમાઇં સંખેજ્જગુણાઇં, અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાઇં । પએસદ્દુયાએ- સવ્વત્થોવા પરિમંડલસ્સ સંઠાણસ્સ અસંખેજ્જપએ સિયસ્સ સંખેજ્જપએસોગાઢસ્સ ચરિમંતપએસા, અચરિમંતપએસા સંખેજ્જગુણા, ચરિમંતપએ સા ય અચરિમંતપએસા ય દો વિ વિસેસાહિયા । દવ્વદ્દુ-પએસદ્દુયાએ- સવ્વત્થોવે પરિમંડલસ્સ સંઠાણસ્સ અસંખેજ્જપએસિયસ્સ સંખેજ્જપએસોગાઢસ્સ દવ્વદ્દુયાએ એગે અચરિમે, ચરિમાઇં સંખેજ્જગુણાઇં, અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય દો વિ વિસેસાહિયાઇં, ચરિમંતપએસા સંખેજ્જગુણા, અચરિમંતપએસા સંખેજ્જગુણા, ચરિમંતપએસા ય અચરિમંતપએસા ય દો વિ વિસેસાહિયા । એવં જાવ આયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અસંખ્યાતપ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્યપ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (૧) અસંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનમાં (એક) અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ સંખ્યાતગુણા અધિક છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. **પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (૧) અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમાંત પ્રદેશો સર્વથી થોડા છે. (૨) તેનાથી અચરમાન્ત પ્રદેશો બંને મળીને વિશેષાધિક છે. દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનનું એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ સંખ્યાતગુણા અધિક છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી ચરમાંતપ્રદેશો સંખ્યાતગુણા છે. (૫) તેનાથી ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો બંને મળીને વિશેષાધિક છે. આ જ રીતે આયત સંસ્થાન સુધીના ચરમાદિનું અલ્પબહુત્વ જાણવું જોઈએ.**

૨૮ પરિમંડલસ્સ ણ ભંતે ! સંઠાણસ્સ અસંખેજ્જપએસિયસ્સ અસંખેજ્જપએસોગાઢસ્સ

અચરિમસ્સ ય ચરિમાણ ય ચરિમંતપએસાણ ય અચરિમંતપએસાણ ય દવ્વદ્વયાએ પએસદ્વયાએ દવ્વદ્વા-પએસદ્વયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! જહા રયણપ્પભાએ અપ્પાબહુયં તહેવ ણિરક્ષેસેસં ભાળિયવ્બં એવં જાવ આયતો।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના એક અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય-પ્રદેશ બંનેની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેવી રીતે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચરમાદિના અલ્પબહુત્વનું કથન કર્યું છે તેવી જ રીતે અહીં પણ સંપૂર્ણ અલ્પબહુત્વનું કથન કરવું. આ જ રીતે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું જોઈએ.

૨૯ પરિમંડલસ્સ ણં ભંતે ! સંઠાણસ્સ અણંતપએસિયસ્સ સંખેજ્જપએસોગાઢસ્સ અચરિમસ્સ ય ચરિમાણ ય ચરિમંતપએસાણ ય અચરિમંતપએસાણ ય દવ્વદ્વયાએ, પએસદ્વયાએ, દવ્વદ્વા-પએસદ્વયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! જહા સંખેજ્જપએસિયસ્સ સંખેજ્જપએસોગાઢસ્સ ણવરં સંકમે અણંતગુણા ! એવં જાવ આયતો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અનંત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના એક અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાંતપ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ, દ્રવ્ય-પ્રદેશ બંનેની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જે રીતે સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમાદિના અલ્પબહુત્વના વિષયમાં કહું, તે જ રીતે અનંત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સંક્રમમાં એટલે દ્રવ્ય પછી પ્રદેશનો બોલ આવે ત્યાં અનંતગુણા છે. આ જ રીતે વૃત્ત સંસ્થાનથી લઈને આયત સંસ્થાન સુધી કહેવું જોઈએ.

૩૦ પરિમંડલસ્સ ણં ભંતે ! સંઠાણસ્સ અણંતપએસિયસ્સ અસંખેજ્જપએસોગાઢસ્સ અચરિમસ્સ ય ચરિમાણ ય ચરિમંતપએસાણ ય અચરિમંતપએસાણ ય દવ્વદ્વયાએ, પએસદ્વયાએ, દવ્વદ્વા-પએસદ્વયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! જહા રયણપ્પભાએ, ણવરં સંકમે અણંતગુણા ! એવં જાવ આયતો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અનંતપ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના એક અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ, દ્રવ્ય-પ્રદેશ બંનેની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જે રીતે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચરમ, અચરમ, આદિના વિષયમાં અલ્પબહુત્વ કહું છે, તે જ રીતે અનંત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમ, અચરમ આદિના અલ્પબહુત્વના વિષયમાં સમજી લેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સંક્રમમાં અર્થાત્ અલ્પબહુત્વમાં જ્યાં દ્રવ્ય પછી પ્રદેશનો બોલ આવે ત્યાં અનંતગુણા છે.

આ જ રીતે વૃત્ત સંસ્થાનથી લઈને આયત સંસ્થાન સુધીના ચરમાદિ બોલોનું અલ્પબહુત્વ સમજી લેવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પરિમંડલ આદિ સંસ્થાનોના સંખ્યાત પ્રદેશી આદિ તથા સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ આદિનું પ્રતિપાદન કરીને તેના અચરમ-ચરમાદિના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણ છે.

આ લોકમાં અનંતાનંત પુદ્ગલ સ્કંધો છે. તેમાં પરિમંડલ આદિ પાંચે સંસ્થાનવાળા પુદ્ગલો પણ અનંત-અનંત છે; તેમાંથી કેટલાક પરિમંડલ આદિ સંખ્યાત પ્રદેશી, કેટલાક અસંખ્યાતપ્રદેશી અને કેટલાક અનંતપ્રદેશી છે.

સંસ્થાનોની અવગાહના :- સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ આદિ સંસ્થાનવાળા સ્કંધો જધન્ય એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકે છે.

અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ આદિ સંસ્થાનવાળા સ્કંધો જધન્ય એક, બે, ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા આકાશ પ્રદેશો પર અવગાઢ થઈ શકે છે.

તે જ રીતે અનંત પ્રદેશી પરિમંડલ આદિ સંસ્થાનવાળા સ્કંધો જધન્ય એક, બે, ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશો પર અવગાઢ થઈ શકે છે. લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો જ હોવાથી કોઈ પણ સ્કંધની અવગાહના અસંખ્યાત પ્રદેશથી અધિક થતી નથી.

સંક્ષેપમાં જેટલા પ્રદેશી સ્કંધ હોય તેટલા પ્રદેશમાં તે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પામી શકે છે. તેનાથી ન્યૂન અવગાહના પામી શકે છે, પરંતુ અધિક અવગાહના પામી શકતા નથી. જેમ કે પચાસ પ્રદેશી સ્કંધ જધન્ય ૧, ૨, ૩ પ્રદેશો પર અને ઉત્કૃષ્ટ પ૦ આકાશપ્રદેશો પર સ્થિત થાય છે. ૫૦ થી અધિક પ્રદેશો પર સ્થિત થઈ શકતો નથી. અનંત પ્રદેશી સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે, કારણ કે લોકમાં સર્વ આકાશ પ્રદેશો અસંખ્યાત જ છે.

સંસ્થાનોમાં ચરમ-અચરમ આદિ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પાંચે સંસ્થાન એકત્વ પરિણામ વડે પરિણત હોવાથી એક દ્રવ્યરૂપ છે, તેથી તેમાં ચરમ કે અચરમપણું ઘટિત થતું નથી. પરંતુ પરિમંડલ આદિ પાંચે સંસ્થાન સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ હોય છે; તેથી તેમાં વિભાગની અપેક્ષાએ અવયવોની કલ્પના કરી શકાય છે, જેથી રત્નપ્રભાપૃથ્વીની જેમ તેમાં (૧) અનેક ચરમ (૨) એક અચરમ (૩) ચરમાંત પ્રદેશ (૪) અચરમાંત પ્રદેશ રૂપ ચાર ભંગ ઘટિત થાય છે.

જેમ કે (૧) કોઈપણ સંસ્થાનવાળા સ્કંધમાં દંતાકાર ખૂણાઓ હોય તો વિભાગાપેક્ષયા તેના અનેક ચરમ હોય છે. (૨) મધ્યનો ભાગ હોય તો તે એક અચરમ હોય છે. (૩) તેમાં ચરમ વિભાગોના પ્રદેશો ચરમાન્ત પ્રદેશો હોય છે અને (૪) અચરમ વિભાગના પ્રદેશો અચરમાન્ત પ્રદેશો હોય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પરિમંડલ આદિ સંસ્થાનોના પ્રદેશ અને અવગાહનાના સંયોગે પાંચ વિકલ્પ કર્યા છે—(૧) સંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ. (૨) અસંખ્યાત પ્રદેશી-સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ(૩) અસંખ્યાત-પ્રદેશી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ. (૪) અનંત પ્રદેશી-સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ. (૫) અનંત પ્રદેશી-અસંખ્યાત-પ્રદેશાવગાઢ. આ પાંચેય પ્રકારના વિશેષણોથી યુક્ત પરિમંડલાદિ સંસ્થાનોમાં વિભાગાદેશથી (અવયવોની અપેક્ષાએ)— (૧) અનેક ચરમ (૨) એક અચરમ (૩) ચરમાંત પ્રદેશો (૪) અચરમાંત પ્રદેશો, તે ચાર-

ચાર ભંગ ઘટિત થાય છે. તેને સ્વીકારીને સૂત્રમાં દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ અને દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે. જે ભાવાર્થથી રૂપાદ્ધ છે.

ણવરં સંકમે અણંતગુણા :- દ્રવ્ય અને પ્રદેશના સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વમાં જ્યાં દ્રવ્યના બોલ પછી પ્રદેશના બોલ પ્રારંભ થાય છે ત્યાં તે અલ્પબહુત્વ દ્રવ્યથી પ્રદેશમાં સંકમિત થાય છે. આ સંકમણ સ્થાનને સૂચવવા સૂત્રમાં સંકમે શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

પ્રસ્તુતમાં સંસ્થાનોના પ્રદેશ અને અવગાહનાની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારે અલ્પબહુત્વનું કથન પાંચ સૂત્રોમાં છે. તેમાંથી (૧) સંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ અને (૨) અસંખ્યાત પ્રદેશી-સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢના બે સૂત્રોનો પાઠ પરિપૂર્ણ છે. **નીજું** અસંખ્યાત પ્રદેશી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢનો સૂત્ર પાઠ નરકના સૂત્રની સમાન કહ્યો છે. ચોથું અને પાંચમું સૂત્ર અનંત પ્રદેશીનું હોવાથી નરકના સૂત્રની સમાન કહીને પણ વિશેષતા દર્શાવી છે, કારણ કે નરકપૃથ્વીના અસંખ્યાત પ્રદેશ હોવાથી તેમાં પ્રદેશથી અસંખ્યાતગુણા હોય છે અને અહીં અનંત પ્રદેશી સ્કંધ હોવાથી દ્રવ્યના ત્રણ બોલ પછી પ્રદેશના ચોથા બોલ માટે અનંતગુણાનું સૂચન છે અને તેના માટે ણવરં સંકમે અણંતગુણા તેમ કથન કર્યું છે.

પાંચ સંસ્થાનોમાં ચરમાદિનું અલ્પબહુત્વ : -

ચરમાદિ વિકલ્પો	સંખ્યાત પ્રદેશી સં. પ્રદેશાવગાઢ	અસં. પ્રદેશી સં. પ્રદેશાવગાઢ	અસં. પ્રદેશી સં. પ્રદેશાવગાઢ	અનંત પ્રદેશી સં. પ્રદેશાવગાઢ	અનંત પ્રદેશી સં. પ્રદેશાવગાઢ
(૧) એક અચરમ	૧ સર્વથી થોડા	૧ સર્વથી થોડા	૧ સર્વથી થોડા	૧ સર્વથી થોડા	૧ સર્વથી થોડા
(૨) અનેક ચરમ	૨ સંખ્યાતગુણા	૨ સંખ્યાતગુણા	૨ અસંખ્યાતગુણા	૨ દ્રવ્યથી અનંતગુણા ક્ષેત્રથી સં. ગુણા	૨ દ્રવ્યથી-અનંતગુણા ક્ષેત્રથી-અસં. ગુણા
(૩) ચરમ-અચરમ સમ્મિલિત	૩ વિશેષાધિક	૩ વિશેષાધિક	૩ વિશેષાધિક	૩ વિશેષાધિક	૩ વિશેષાધિક
(૪) ચરમાંત પ્રદેશો	૪ સંખ્યાતગુણા	૪ સંખ્યાતગુણા	૪ અસંખ્યાતગુણા	૪ અનંતગુણા	૪ અનંતગુણા
(૫) અચરમાંત પ્રદેશો	૫ સંખ્યાતગુણા	૫ અસંખ્યાતગુણા	૫ અસંખ્યાતગુણા	૫ અસંખ્યગુણા	૫ અસંખ્યગુણા
(૬) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો	૬ વિશેષાધિક	૬ વિશેષાધિક	૬ વિશેષાધિક	૬ વિશેષાધિક	૬ વિશેષાધિક

ગતિ આદિની અપેક્ષાએ જીવોમાં ચરમાચરમ : -

૩૧ જીવે જી ભંતે ! ગાંચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય
અચરિમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રક્ષન- હે ભગવન् ! જીવ ગતિ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર- હે
ગૌતમ ! જીવ ગતિ ચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે, કદાચિત્ અચરમ છે.

૩૨ ણેરઝે ણં ભંતે ! ગિચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! એક નૈરયિક ગતિ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે ગતિ ચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે એક અસુરકુમારથી લઈને વૈમાનિકદેવ સુધી જાણવું જોઈએ.

૩૩ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ! ગિચરિમેણ કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકો ગતિ ચરમથી શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનેક નૈરયિક સ્થિતિ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે વૈમાનિકદેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૩૪ ણેરઝે ણં ભંતે ! ઠિર્ઝચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! એક નૈરયિક સ્થિતિ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક નૈરયિક સ્થિતિ ચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે, કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવપર્યત જાણવું જોઈએ.

૩૫ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ! ઠિર્ઝચરિમેણ કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકો સ્થિતિ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સ્થિતિ ચરમની દાઢિએ અનેક નૈરયિકો ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૩૬ ણેરઝે ણં ભંતે ! ભવચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! એક નૈરયિક ભવચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ભવચરમની અપેક્ષાએ એક નૈરયિક કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે વૈમાનિકદેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૩૭ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ! ભવચરિમેણ કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકો ભવચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનેક નૈરયિકો ભવચરમની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે વૈમાનિકદેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૩૮ ણેરઝે ણં ભંતે ! ભાસાચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં એંગિંડિયવજ્જા ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! એક નૈરયિક ભાષા ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક નૈરયિક ભાષાચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે, કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે એકેન્દ્રિયને વર્જને વૈમાનિક દેવો પર્યત જાણવું જોઈએ. એકેન્દ્રિયમાં ભાષા નથી માટે તેનો અહીં નિષેધ કર્યો છે.

૩૯ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ભાસાચરિમેણ કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ ! એવં એંગિંડિયવજ્જા ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકો ભાષા ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનેક નૈરયિકો ભાષા ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે એકેન્દ્રિય જીવને ધોડી વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૪૦ ણેરઝે ણં ભંતે ! આણાપાણુચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! એક નૈરયિક શ્વાસોશ્વાસ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક નૈરયિક શ્વાસોશ્વાસ ચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે, કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો પર્યત જાણવું જોઈએ.

૪૧ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ! આણાપાણુચરિમેણ કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકો શ્વાસોશ્વાસ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનેક નૈરયિકો શ્વાસોશ્વાસની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૪૨ ણેરઝે ણં ભંતે ! આહારચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! એક નૈરયિક આહાર ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક નૈરયિક આહાર ચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો પર્યત જાણવું જોઈએ.

૪૩ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ! આહારચરિમેણ કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકો આહાર ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક સુધી જાણવું જોઈએ.

૪૪ ણેરઝે ણં ભંતે ! ભાવચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! એક નૈરયિક ભાવ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ એક નૈરયિક ભાવ ચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો પર્યત જાણવું જોઈએ.

૪૫ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ! ભાવચરિમેણ કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ । એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકો ભાવ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ અનેક નૈરયિક ભાવ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો પર્યત જાણવું જોઈએ.

૪૬ ણેરઝે ણં ભંતે ! વળણચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! એક નૈરયિક વર્ણ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૪૭ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ! વળણચરિમેણ કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ । એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકો વર્ણ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! વર્ણ ચરમની અપેક્ષાએ નૈરયિકો ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે અનેક વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૪૮ ણેરઝે ણં ભંતે ! ગંધચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! એક નૈરયિક ગંધ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! એક નૈરયિક ગંધ ચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો પર્યત જાણવું જોઈએ.

૪૯ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ! ગંધચરિમેણ કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ । એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકો ગંધ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! અનેક નૈરયિકો ગંધ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૫૦ ણેરઝે ણં ભંતે ! રસચરિમેણ કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે ! એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! એક નૈરયિક રસ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! રસ ચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૫૧ ણેરઙ્ગયા ણં ભંતે ! રસચરિમેણં કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ । એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અનેક નૈરયિક રસ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! રસ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૫૨ ણેરઙ્ગએ ણં ભંતે ! ફાસચરિમેણં કિં ચરિમે અચરિમે ? ગોયમા ! સિય ચરિમે સિય અચરિમે । એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! એક નૈરયિક સ્પર્શ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક નૈરયિક સ્પર્શ ચરમની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

૫૩ ણેરઙ્ગયા ણં ભંતે ! ફાસચરિમેણં કિં ચરિમા અચરિમા ? ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ । એવં ણિરંતરં જાવ વેમાળિયા ।

ગઝ ઠિર્ડ ભવે ય ભાસા, આણાપાણુચરિમે ય બોઢ્છવ્યે ।

આહારા ભાવચરિમે ય, વણ્ણ રસ ગંધ ફાસે ય ॥૧॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અનેક નૈરયિકો સ્પર્શ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે કે અચરમ છે?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનેક નૈરયિકો સ્પર્શ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે. આ જ રીતે વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું જોઈએ.

ગાથાર્થ- (૧) ગતિ, (૨) સ્થિતિ, (૩) ભવ, (૪) ભાષા, (૫) આનાપાન(શ્વાસોશ્વાસ), (૬) આહાર, (૭) ભાવ, (૮) વર્ણ, (૯) ગંધ, (૧૦) રસ અને (૧૧) સ્પર્શ (આ અગિયાર દ્વારોની અપેક્ષાએ જીવોની ચરમ-અચરમ પ્રરૂપણા) જાણવી જોઈએ. ॥૧॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ગતિ આદિ અગિયાર દ્વારોની અપેક્ષાએ ચોવીશ દંડકવર્તી જીવોના ચરમ-અચરમનું નિરૂપણ છે.

ગતિ ચરમ આદિ પદોની વ્યાખ્યા :-

ગતિ ચરમ-અચરમ :- વર્તમાનમાં(પૃથ્વી સમયે) જે જીવ અંતિમ ગતિ પર્યાયમાં હોય, તેને ગતિચરમ કહે છે. જેમ કે તદ્દ્વબ્વ મોક્ષગામી જીવ વર્તમાને મનુષ્ય ગતિમાં છે અને મનુષ્ય ગતિમાંથી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાનો છે તેમજ ફરી કોઈપણ ગતિમાં જન્મ ધારણ કરવાનો નથી, તે ગતિ ચરમ કહેવાય છે. જે જીવ આ ભવ પછી કોઈપણ ગતિમાં જન્મ ધારણ કરવાનો હોય, તેને ગતિઅચરમ કહે છે.

આ રીતે તદ્ભવ મોક્ષગામી મનુષ્યો જ સમુચ્ચય ગતિચરમ હોય છે કારણ કે મનુષ્ય ગતિમાંથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સિવાય સર્વ ગતિના જીવો ગતિઅચરમ હોય છે.

તેમ છતાં તે તે ગતિની અપેક્ષાએ ચારે ગતિના જીવોમાં ચરમ-અચરમપણું ઘટિત થાય છે. તે જ રીતે સ્થિતિ, ભવ આદિ પ્રત્યેક બોલમાં તે તે ભવની સ્થિતિ આદિની અપેક્ષાએ જ ૨૪ દંડકના એક અને અનેક જીવોમાં ચરમ-અચરમપણું ઘટિત થાય છે.

નરકગતિ ચરમ-અચરમ :— નરકગતિમાં રહેલો જે નારકી ત્યાંથી નીકળ્યાં પછી ફરી ક્યારે ય નરકગતિમાં ઉત્પસ્ત થવાનો ન હોય તેને નરકગતિ ચરમ કહે છે અને જે નારકી ત્યાંથી નીકળીને ભવભ્રમણ કરતાં-કરતાં ફરી ક્યારેક નરકમાં ઉત્પસ્ત થવાના હોય તેને નરકગતિ અચરમ કહે છે.

એક નારકીની પૃથ્બીમાં તે જીવ નરકગતિનો ચરમ હોય અથવા નરકગતિનો અચરમ હોય છે અર્થાત્ એક નારકીમાં બેમાંથી કોઈપણ એક અવસ્થા હોય છે.

અનેક નારકી જીવોની પૃથ્બીમાં ઘણા નેરયિકો નરકગતિ ચરમ પણ હોય છે અને ઘણા નેરયિકો નરકગતિ અચરમ પણ હોય છે અર્થાત્ અનેક જીવોમાં બંને પ્રકારની અવસ્થાવાળા જીવો હંમેશાં હોય જ છે.

આ રીતે ચોવીસ દંડકમાં એક અને અનેક જીવોની અપેક્ષાએ ચરમ અને અચરમપણું સમજી લેવું જોઈએ.

(૨) **સ્થિતિ ચરમ-અચરમ :**— તેના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) વર્તમાનમાં(પૃથ્બી સમયે) જે જીવ પોતાની સ્થિતિ(ઉંમર)ના અંતિમ સમયમાં વર્તતા હોય તે સ્થિતિચરમ અને તે સિવાયના સમયમાં વર્તતા જીવો સ્થિતિ અચરમ. (૨) નારકી આદિ જે દંડકના જીવ પૃથ્બી સમયે જે સ્થિતિ-આયુષ્યનો અનુભવ કરી રહ્યા હોય, તે સ્થિતિ તેની અંતિમ હોય, ફરી એ સ્થિતિ(ઉંમર)ને ક્યારેય પ્રાપ્ત કરવાના ન હોય તે સ્થિતિ ચરમ અને જો ભવિષ્યમાં ફરી તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાના હોય તો તે સ્થિતિ અચરમ છે.

આ બે અર્થમાંથી અહીં બીજો અર્થ પ્રસંગોચિત છે. કારણ કે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે અનેક જીવોની પૃથ્બીમાં સ્થિતિ ચરમ અને સ્થિતિ અચરમ બંને પ્રકારના જીવોને શાશ્વત કહ્યા છે. તે બંને પ્રકારના જીવો હંમેશાં હોય છે.

ઇછા વ્યુત્કાંતિ પદમાં નરકાદિ ચારે ગતિનો વિરહકાલ બાર મુહૂર્તનો કહ્યો છે. નરકાદિ ગતિના વિરહકાલમાં એક પણ નારકી પોતાના આયુષ્યના-સ્થિતિના અંતિમ સમયમાં વર્તતો નથી. જેથી પ્રથમ અર્થાનુસાર ચારે ગતિના વિરહકાલની અપેક્ષાએ સ્થિતિ ચરમ જીવો હંમેશાં હોતા નથી.

બીજો અર્થ અનુસાર અનેક જીવોમાંથી કેટલાક જીવો પોતાની તે એક સાગરોપમ આદિ સ્થિતિને ભવભ્રમણ કરતાં ક્યારે ય પ્રાપ્ત કરવાના નથી, તે સ્થિતિ ચરમ છે અને કેટલાક જીવો ભવભ્રમણ કરતાં પોતાની તે સાગરોપમ આદિ સ્થિતિને ફરી પ્રાપ્ત કરવાના હોય, તે સ્થિતિ અચરમ છે. આ રીતે ૨૪ દંડકના અનેક જીવોમાં સ્થિતિ ચરમ અને સ્થિતિ અચરમ બંને પ્રકારના જીવો હંમેશાં હોય છે. આ રીતે બીજો અર્થ સૂત્રના તાત્પર્યમાં સંગત જણાય છે.

એક નારકીની પૃથ્બીમાં તે જીવ ક્યારેક સ્થિતિ ચરમ હોય છે અને ક્યારેક સ્થિતિ અચરમ હોય છે. અર્થાત્ જો તે નારકી પોતાની તે સ્થિતિને ફરી ક્યારે ય પ્રાપ્ત કરવાનો ન હોય, તો તે સ્થિતિચરમ અને જો તે પોતાની સ્થિતિને ભવભ્રમણ કરતાં ફરી ક્યારે ય પ્રાપ્ત કરવાનો હોય, તો તે સ્થિતિ અચરમ છે. આ રીતે ૨૪ દંડકના એક જીવમાં પૃથ્બી સમયે સ્થિતિ ચરમ અથવા સ્થિતિ અચરમ બેમાંથી એક અવસ્થા હોય છે.

(૩) ભવચરમ-અચરમ :— નારકી આદિ જે જીવનો વર્તમાન ભવ અંતિમ હોય, ફરીથી તે ભવને પ્રાપ્ત કરવાના ન હોય, તે તે જીવ ભવચરમ છે અને જેનો તે અંતિમ ભવ ન હોય અર્થાત્ ભવભ્રમણ કરતાં ફરીવાર ક્યારેક તે ભવને પ્રાપ્ત કરવાના હોય તો તે જીવ ભવ અચરમ છે. ૨૪ દંડકના કોઈપણ એક જીવમાં ભવચરમ અને ભવ અચરમ આ બેમાંથી એક અવસ્થા હોય અને અનેક જીવોમાં બંને પ્રકારના જીવો હંમેશાં હોય છે.

(૪) ભાષા ચરમ-અચરમ :— જેને વર્તમાન ભવ નિમિત્તક ભાષા અંતિમ હોય, ફરી ક્યારેય તે ભવમાં આવવાનો ન હોય, તે જીવ તે ભવની ભાષાની અપેક્ષાએ ભાષા ચરમ છે, જેને ફરી તે ભવરૂપે ભાષા પ્રાપ્ત થવાની હોય, તે ભાષા અચરમ છે. એકેન્દ્રિય જીવ ભાષારહિત હોય છે, કારણ કે તેને જિહ્વેન્દ્રિય નથી, તેથી તેઓ ભાષા ચરમ કે ભાષા અચરમની કોટિમાં ગણાતા નથી. માટે મૂળપાઠમાં તેનો નિષેધ છે.

(૫) શાસોશ્વાસ ચરમઅચરમ :— જેને વર્તમાન નરકાદિ ભવ નિમિત્તક શાસોશ્વાસ અંતિમ હોય, ફરીર ક્યારે ય તે ભવમાં આવવાનો ન હોય, તો તે જીવ તે ભવની અપેક્ષાએ શાસોશ્વાસ ચરમ છે. જેને ફરી ક્યારેક તે ભવરૂપે શાસોશ્વાસ પ્રાપ્ત થવાના હોય, તે શાસોશ્વાસ અચરમ છે.

(૬) આહાર ચરમ-અચરમ :— જેને વર્તમાન નરકાદિ ભવ નિમિત્તક આહાર અંતિમ હોય, ફરીવાર તે જીવ તે ભવમાં ક્યારે ય આવવાનો ન હોય, તો તે નારકી આદિ તે ભવની અપેક્ષાએ આહાર ચરમ છે. જેને ફરી ક્યારેક તે ભવરૂપે આહાર ગ્રહણ કરવાનો છે, તે આહાર અચરમ છે.

(૭) ભાવ ચરમ-અચરમ :— જેને વર્તમાન નરકાદિ ભવ નિમિત્તક ઔદ્ઘિક આદિ ભાવો અંતિમ હોય, ફરીવાર તે જીવ તે દંડકમાં ક્યારે ય આવવાનો ન હોય તો તે નારકી આદિ તે દંડકની અપેક્ષાએ ભાવ ચરમ છે. જેને ફરીવાર ક્યારેક તે ભવરૂપે ઔદ્ઘિક આદિ ભાવો પ્રાપ્ત થવાના હોય, તે ભાવ અચરમ છે. પાંચ ભાવમાંથી ઔદ્ઘિક, ઔપશભિક અને ક્ષાયોપશભિક આ ત્રણ ભાવની અપેક્ષાએ જ ભાવચરમ ઘટી શકે છે. શેષ ક્ષાયિક અને પારિષાભિક ભાવ સિદ્ધ અવસ્થામાં હોવાથી તેનો અંત કે અંતિમ સમય હોતો નથી.

(૮ થી ૧૧) વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ ચરમ અચરમ :— જે નારકી આદિ જીવને માટે વર્તમાન ભવમાં પ્રાપ્ત વર્ણ, ગંધ, રસ કે સ્પર્શ અંતિમ હોય, ફરી તે જીવ તે ભવને પ્રાપ્ત થવાના ન હોય તો તે જીવ તે ભવની અપેક્ષાએ વર્ણાદિ ચરમ છે. જેને ભવ ભ્રમણ કરતાં ફરી તે ભવરૂપે વર્ણાદિ પ્રાપ્ત થવાના હોય, તે વર્ણાદિ અચરમ છે.

સંક્ષેપમાં એક વચ્ચનાત્મક નારકી આદિ તે-તે જીવ ક્યારેક ચરમ હોય અને ક્યારેક અચરમ હોય, અર્થાત્ તે એક જીવમાં બેમાંથી કોઈપણ એક જ અવસ્થા હોય છે. બહુવચ્ચનાત્મક નારકી આદિ જીવોમાં ઘણા જીવો ચરમ પણ હોય છે અને ઘણા જીવો અચરમ પણ હોય છે.

॥ દશમું પદ સંપૂર્ણ ॥

અગ્નિયારમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ ભાષા પદ છે. તેમાં ભાષાની ઉત્પત્તિ, તેના પ્રકાર, કાલમાન તથા ભાષક જીવો વગેરે વિષયોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે.

વિચારોને પ્રગટ કરવાનું માધ્યમ ભાષા છે. ભાષા દ્વારા જ પરસ્પરનો વ્યવહાર થાય છે. ભાષાથી જ તીર્થકરો દ્વારા શાસનની સ્થાપના અને શાસનની પરંપરા ચાલે છે. આ રીતે સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ભાષાનું સ્થાન આગામી હોવાથી સૂત્રકારે તેનું સાંગોપાંગ વર્ણન કર્યું છે.

ભાષા પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત ત્રસ જીવોને જ્યારે બોલવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે તે ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલોને કાયયોગ દ્વારા ગ્રહણ કરે, તે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોને વચનયોગથી ભાષારૂપે પરિણત કરે અર્થાત્ ભાષા બોલે છે.

જીવ, ભાષા વર્ગણાના— સ્થિત, અનંતપ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ, એક સમયથી લઈને અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા, ચઉસપર્શી, સ્પૃષ્ટ, આત્મપ્રદેશાવગાઢ, અનંતરાવગાઢ પુદ્ગલ દ્વયોને ગ્રહણ કરે છે.

તીવ્ર પ્રયત્નવાન વક્તા જ્યારે ભાષા દ્વયનો ત્યાગ કરે, ત્યારે તે દ્વય સૂક્ષ્મ ખંડ-ખંડ રૂપે ભેદાઈને નીકળે છે. તે સૂક્ષ્મ દલિકો અન્ય અનેક દ્વયોને વાસિત કરી, અનંતગુણ વૃદ્ધિ પામતા લોકાંત સુધી ફેલાઈ જાય છે. **મંદ પ્રયત્નવાન વક્તાના ભાષા** દ્વયો અખંડ રૂપે બહાર નીકળે છે. તે પુદ્ગલો સ્થૂલ હોવાથી સમગ્ર લોકમાં વ્યાપ થતા નથી. સંખ્યાત યોજન સુધી જઈને નાશ પામી જાય છે અર્થાત્ ભાષા પરિણામનો ત્યાગ કરે છે.

ભાષા જીવના પ્રયત્ન વિશેષથી બોલાતી હોવાથી તેનું આદિ કારણ જીવ છે, તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન ઔદારિકાદિ સ્થૂલ શરીર છે. કાયયોગ દ્વારા ભાષા દ્વયોનું ગ્રહણ થાય અને વચનયોગ દ્વારા તેનો ત્યાગ થાય છે. ભાષા પુદ્ગલોનું સંસ્થાન વજ જેવું છે. તેનો અંત લોકાંતે થાય છે. કદાચિત્ સંખ્યાત યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં અંત થાય છે.

ભાષાના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે— (૧) સત્ય (૨) અસત્ય (૩) સત્યાસત્ય—મિશ્ર ભાષા અને (૪) અસત્યામૃષા—વ્યવહાર ભાષા. તેના કમશા: દશ, દશ, દશ અને બાર ભેદ છે. સૂત્રમાં તે પ્રત્યેક ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

પાંચ સ્થાવર જીવોને છોડીને શેષ ૧૮ દંડકના જીવો ભાષક છે. સંશી જીવો ચારે પ્રકારની ભાષા બોલી શકે છે. અસંઝી જીવો માત્ર વ્યવહાર ભાષા જ બોલે છે.

તે ઉપરાંત વ્યક્તિ અને જીતિની અપેક્ષાએ પ્રજ્ઞાપની આદિ ભાષામાં સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કર્યો છે. ત્યારપછી સોણ પ્રકારનાં વચન, ભાષાનો ઉપયોગપૂર્વક પ્રયોગ કરનારા(બોલનારા) અને ઉપયોગ રહિત બોલનારા જીવોમાં આરાધક અને વિરાધક તથા સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને વ્યવહારભાષક જીવોનું અલ્પબહુત્વ આદિ વિષયોની વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

અગ્નિયારમું પદ : ભાષા

અવધારિણી ભાષા :-

૧ સે ણૂણ ભંતે ! મળણમીતિ ઓહારિણી ભાસા, ચિંતેમીતિ ઓહારિણી ભાસા, અહ મળણમીતિ ઓહારિણી ભાસા, અહ ચિંતેમીતિ ઓહારિણી ભાસા, તહ મળણમીતિ ઓહારિણી ભાસા, તહ ચિંતેમીતિ ઓહારિણી ભાસા ?

હંતા ગોયમા ! મળણમીતિ ઓહારિણી ભાસા, ચિંતેમીતિ ઓહારિણી ભાસા, અહ મળણમીતિ ઓહારિણી ભાસા, અહ ચિંતેમીતિ ઓહારિણો ભાસા, તહ મળણમીતિ ઓહારિણી ભાસા, તહ ચિંતેમીતિ ઓહારિણી ભાસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! હું માનું છું કે ભાષા અવધારિણી—પદાર્થનો અવબોધ કરાવનારી છે; હું ચિંતન કરું છું કે ભાષા અવધારિણી છે; શું હું એ પ્રમાણે માનું કે ભાષા અવધારિણી છે ? શું હું એ પ્રમાણે ચિંતન કરું કે ભાષા અવધારિણી છે ? પહેલા હું માનતો હતો તે જ પ્રમાણે અત્યારે પણ માનું કે ભાષા અવધારિણી છે ? તે જ પ્રમાણે હું ચિંતન કરું કે ભાષા અવધારિણી છે ?

ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! તમે માનો કે ભાષા અવધારિણી છે, તમે ચિંતન કરો કે ભાષા અવધારિણી છે, તમે એ પ્રમાણે માનો અને ચિંતન કરો કે ભાષા અવધારિણી છે, પહેલા માનતા હતા તે જ રીતે તમે અત્યારે પણ માનો અને ચિંતન કરો કે ભાષા અવધારિણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ભાષાના માહાત્મ્ય દર્શાવતાં તેના અવધારણ ગુણને પ્રગટ કર્યો છે.

સે ણૂણ મળણમીતિ :- સૂત્રમાં છ વાક્યો છે, જેમાં પ્રથમ બે વાક્યાંશમાં પોતાના ભાવનું નિવેદન માત્ર છે— (૧) હે ભગવન્ ! હું એમ માનું છું કે ભાષા અવધારિણી છે, (૨) હે ભગવન્ ! હું એમ ચિંતન કરું છું કે ભાષા અવધારિણી છે, અહીં ણૂણ શબ્દ પ્રયોગ વાક્યાલંકાર રૂપે છે.

અહ મળણમીતિ :- અથશબ્દપ્રયોગ પ્રશ્નાર્થવાચક છે, તેથી આ બે વાક્યાંશ પ્રશ્નાર્થ રૂપે છે. (૩) હે ભગવન્ ! શું હું એમ માનું કે ભાષા અવધારિણી છે ? (૪) શું હું એમ ચિંતન કરું કે ભાષા અવધારિણી છે ? અર્થાત् શું મારી આ માન્યતા નિર્દોષ છે ?

તહ મળણમીતિ :- અહીં તથા શબ્દપ્રયોગ નિર્દેશવાચક છે, ગૌતમસ્વામી પોતાની ભૂતકાલીન અને વર્તમાનકાલીન વિચારધારાની યથાર્થતા અંગે પુનઃ પ્રશ્ન પૂછે કે (૫) પહેલા માનતો હતો, તે જ રીતે હું માનું કે ભાષા અવધારિણી છે ? (૬) પહેલા માનતો હતો, તે જ રીતે ચિંતન કરું કે ભાષા અવધારિણી છે ? ભગવાન ગૌતમસ્વામીના વિવિધ પ્રકારના ભાવોના ઉત્તર પણ તે જ શબ્દોથી આપે છે.

હંતા ગોયમા ! મળણમીતિ :- અહીં હંતા શબ્દપ્રયોગ પ્રત્યવધારણ અર્થમાં છે અર્થાત् હે ગૌતમ ! તારી માન્યતા બરાબર છે. મળણમિક્રિયાપદ ઉત્તમ પુરુષમાં છે પરંતુ પ્રાકૃતશૈલી અને સૂત્ર રચનાની વિશિષ્ટતાથી

તે મધ્યમ પુરુષનો વાયક છે. (૧) હે ગૌતમ ! તું માન કે ભાષા અવધારિણી છે (૨) હે ગૌતમ ! તું ચિંતન કર કે ભાષા અવધારિણી છે.

અહ મળણામીતિ :- અહીં અથ શબ્દપ્રયોગ આનંતર્ય અર્થમાં છે. ભગવાન કહે છે કે હું તે વાત કેવળ-જ્ઞાનથી જાણું છું, તેથી તે વાત મને સંમત હોવાથી (૩) તું નિઃશંકપણે માન, કે ભાષા અવધારિણી છે (૪) હવે પછી તું નિઃશંકપણે ચિંતન કર કે ભાષા અવધારિણી છે.

તહ મળણામીતિ :- (૫) તું જેમ માનતો હતો, તે જ રીતે માન કે ભાષા અવધારિણી છે (૬) તું જેમ ચિંતન કરતો હતો, તે જ રીતે ચિંતન કર કે ભાષા અવધારિણી છે અર્થાત् તારી ભૂતકાલીન અને વર્તમાનકાલીન માન્યતા યથાર્થ અને નિર્દોષ છે.

ભાષા :- ભાષ્યતે ઇતિ ભાષા । જે બોલી શકાય, તે ભાષા છે અથવા ભાષાને યોગ્ય ભાષા વર્ગાના પુદુગલોને ગ્રહણ કરીને, તેને ભાષારૂપે પરિણમાવીને, મુખ આદિથી નીકળતા દ્રવ્યસંઘાતને ભાષા કહે છે.

અવધારિણી ભાષા :- અવધારયતે-અવગમ્યતેઝોર્નયેત્યવધારિણી-અવબોધબીજભૂતા ઇત્યર્થः । જેના દ્વારા પદાર્થનો બોધ કે નિશ્ચય થાય તેને અવધારિણી કહે છે. ભાષા દ્વારા પદાર્થનો બોધ થાય છે, તેથી ભાષા અવધારિણી કહેવાય છે. અવધારિણી વિશેષજ્ઞ ભાષાનું સ્વરૂપદર્શક વિશેષજ્ઞ છે.

ભાષાના ચાર પ્રકાર :-

૨ ઓહારિણી ણ ભંતે ! ભાસા કિં સચ્ચા મોસા સચ્ચામોસા અસચ્ચામોસા ? ગોયમા ! સિય સચ્ચા, સિય મોસા, સિય સચ્ચામોસા, સિય અસચ્ચા મોસા ।

સે કેણટૂણ ભંતે ! એવં કુચ્ચિ ઓહારિણી ણ ભાસા સિય સચ્ચા સિય મોસા સિય સચ્ચામોસા સિય અસચ્ચામોસા ?

ગોયમા ! આરાહણી સચ્ચા, વિરાહણી મોસા, આરાહણવિરાહણી સચ્ચામોસા, જાણેવ આરાહણી ણેવ વિરાહણી ણેવ આરાહણવિરાહણી અસચ્ચામોસા ણામ સા ચઉતથી ભાસા । સે એણટૂણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિ- ઓહારિણી ણ ભાસા સિય સચ્ચા સિય મોસા સિય સચ્ચામોસા સિય અસચ્ચામોસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અવધારિણી ભાષા શું સત્ય છે, મૃષા-અસત્ય છે, સત્યમૃષા-મિશ્ર છે કે અસત્યામૃષા-વ્યવહારભાષા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અવધારિણી ભાષા કદાચિત્ સત્ય હોય છે, કદાચિત્ અસત્ય હોય છે, કદાચિત્ મિશ્ર હોય છે અને કદાચિત્ વ્યવહાર ભાષા હોય છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે અવધારિણી ભાષા કદાચિત્ સત્ય, કદાચિત્ અસત્ય, કદાચિત્ મિશ્ર અને કદાચિત્ વ્યવહાર ભાષા હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જે ભાષા આરાધની છે, તે સત્ય છે. જે ભાષા વિરાધની છે, તે અસત્ય છે. જે ભાષા આરાધની-વિરાધની ઉભયરૂપ છે, તે મિશ્ર છે અને જે ભાષા આરાધની નથી, વિરાધની નથી, આરાધની-વિરાધની નથી, તે ચોથી વ્યવહાર ભાષા નામની ભાષા છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કથન કર્યું છે કે અવધારિણી ભાષા કદાચિત્ સત્ય, કદાચિત્ અસત્ય, કદાચિત્ મિશ્ર અને કદાચિત્ વ્યવહાર ભાષા હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સત્ય આદિ ચાર ભાષાઓ માટે આરાધના-વિરાધના સંબંધી વિચારણા છે.

(૧) સત્યભાષા :- સત્ત્ર શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે— (૧) સત્ત્ર એટલે મુનિઓ (૨) ગુણો અને (૩) વિદ્યમાન પદાર્થો; તેથી સત્યભાષાની વ્યાખ્યા ત્રણ પ્રકારે થાય છે.

૧. સદ્ગ્રાહો હિતા સત્ત્વા । સજજનોને હિતકારી ભાષા તે સત્યભાષા. સત્ત્ર = સંતો, મુનિઓ. સંતો ભગવાનની આજ્ઞાના આરાધક હોવાથી સત્ત્ર-સજજન કહેવાય છે. તેમને હિતકારક એટલે મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં સહાયક હોય, તે સત્ય ભાષા છે. ૨. સત્ત્ર – શ્રેષ્ઠ ગુણ. મોક્ષ પ્રાપ્તિની સાધનામાં મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણની આરાધના જ શ્રેષ્ઠ છે, તેથી મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણ માટે હિતકારી હોય, મૂળગુણ-ઉત્તરગુણની પોષક હોય, તે સત્ય ભાષા છે. ૩. સત્ત્ર – વિદ્યમાન પદાર્થો. જગતના વિદ્યમાન પદાર્થોનું યથાર્થ દર્શન કરાવે, તે સત્યભાષા છે. આરાહણી સચ્ચા— આરાધની ભાષા સત્યભાષા છે. જેના દ્વારા સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષ માર્ગની આરાધના થાય, તે સત્યભાષા છે. જેમ કે આત્મા સ્વરૂપથી સત્ત્ર છે, પર રૂપથી અસત્ત્ર છે, દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, ઈત્યાદિ વિવિધ નય-દસ્તિકોણથી વસ્તુ સ્વરૂપનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા જ સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે અને તે જ મોક્ષ માર્ગની આરાધનામાં સહાયક બને છે, તેથી સત્યભાષા આરાધની ભાષા છે.

(૨) મૃષાભાષા :- સત્યભાષાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળી હોય, તે મૃષા ભાષા છે. વિરાહણી મોસા-વિરાધની ભાષા, અસત્યભાષા છે. જેના દ્વારા મુક્તિમાર્ગની વિરાધના થાય, તે વિરાધની ભાષા છે. જેમ કે— આત્મા નથી, આત્મા એકાંતે નિત્ય છે કે એકાંતે અનિત્ય છે ઈત્યાદિ. તેમજ જે ભાષા સત્ય હોવા છતાં પણ પરપીડાજનક હોય, તે ભાષા પણ વિરાધની છે. આ પ્રમાણે જે ભાષા રત્નત્રયરૂપ મુક્તિમાર્ગની વિરાધના કરનારી હોય, તે પણ વિરાધની છે; આવી વિરાધની ભાષા મૃષાભાષા કહેવાય છે.

(૩) સત્યમૃષા— જેમાં સત્ય અને અસત્ય બંને અંશ મિશ્રિત હોય, તે સત્યમૃષા ભાષા છે. આરાહણવિરાહણી સચ્ચામોસા— જે ભાષા આરાધની-વિરાધની ઉભયરૂપવાળી હોય અર્થાત્ જે આંશિકરૂપે આરાધની અને આંશિકરૂપે વિરાધની હોય, તે આરાધની-વિરાધની ભાષા કહેવાય છે. જેમ કે કોઈ ગ્રામ કે નગરમાં પાંચ બાળકોનો જન્મ થયો હોય પરંતુ કોઈ પૂછે ત્યારે કહી ટે કે આજે દશેક બાળકોનો જન્મ થયો છે.' આ કથનમાં બાળકોનો જન્મ થયો એટલો અંશ સત્ય હોવાથી આરાધની છે, પરંતુ સંઘ્યા ખોટી છે. પાંચ બાળકોનો જન્મ થયો છે, દશનો નહીં એટલે અંશો અસત્ય હોવાથી વિરાધની છે. આ રીતે સત્ય અને અસત્ય બંને અંશોથી મિશ્રિત ભાષા મિશ્રમૃષા છે અને તે આરાધની-વિરાધની ભાષા કહેવાય છે.

(૪) અસત્યમૃષા — જે ભાષા આ ત્રણેય ભાષામાં સમાવિષ્ટ ન થઈ શકે અથવા જેમાં ઉપરોક્ત ત્રણે ભાષાના અને આરાધની કે વિરાધની ભાષાના લક્ષણો ઘટિત થતાં ન હોય, વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોય, તેવી ભાષા અસત્યમૃષા છે. આમંત્રણ માટે બોલાવવા કે સંબોધન કરવા અથવા આજ્ઞા કરવી હોય ત્યારે આ ભાષાનો પ્રયોગ થાય છે. એવ આરાહણી-એવ વિરાહણી-એવ આરાહણી વિરાહણી-અસચ્ચામોસા । જે ભાષા આરાધની, વિરાધની કે આરાધની-વિરાધની ન હોય તે ભાષા અસત્યમૃષા(વ્યવહાર) ભાષા કહેવાય છે. જેમ કે હે મુને ! પ્રતિકમણ કરો, સ્થંદિલ ભૂમિનું પ્રતિલેખન કરો આદિ; તેને વ્યવહાર ભાષા કહે છે.

પ્રફાપની ભાષાના ઉદાહરણો :-

૩ અહ ભંતે! ગાઓ, મિયા, પસુ, પક્ખી પણવળી ણ એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ?

હંતા ગોયમા ! ગાઓ, મિયા, પસૂ, પક્ખી પણવણી ણ એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ગાય, મૃગ, પશુ, પક્ખી આ પ્રકારની ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? શું આ ભાષા મૃષા નથી ? ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! ગાય, મૃગ, પશુ, પક્ખી, આ પ્રકારની સંબોધનકારી કે નામોચ્યારણકારી ભાષા (બોલવી) પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, આ પ્રકારે ભાષા બોલવી તે મૃષા નથી.

૪ અહ ભંતે ! જા ય ઇતિથિવઊ, જા ય પુમવઊ, જા ય ણપુંસગવઊ, પણવણી ણ એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! જા ય ઇતિથિવઊ, જા ય પુમવઊ, જા ય ણપુંસગવઊ, પણવણી ણ એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સ્ત્રીવચનવાળી, પુરુષવચનવાળી અને નપુંસકવચનવાળી (સ્ત્રી લિંગી, પુરુષલિંગી અને નપુંસકલિંગી શબ્દોવાળી) ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? શું તે ભાષા મૃષા નથી? ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! સ્ત્રીલિંગી, પુરુષલિંગી અને નપુંસકલિંગી શબ્દોવાળી ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે; તે ભાષા મૃષા નથી.

૫ અહ ભંતે ! જા ય ઇતિથિઆણમણી, જા ય પુમઆણમણી, જા ય ણપુંસગઆણમણી પણવણી ણ એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! જા ય ઇતિથિઆણમણી, જા ય પુમઆણમણી, જા ય ણપુંસગઆણમણી પણવણી ણ એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! આ જે સ્ત્રી આજ્ઞાપની, પુરુષ આજ્ઞાપની, નપુંસક આજ્ઞાપની છે, તે ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? શું તે ભાષા મૃષા નથી ? ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! સ્ત્રી આજ્ઞાપની, પુરુષ આજ્ઞાપની અને નપુંસક આજ્ઞાપની, ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. તે ભાષા મૃષા નથી.

૬ અહ ભંતે ! જા ય ઇતથીપણવણી, જા ય પુમપણવણી, જા ય ણપુંસગપણવણી પણવણી ણ એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! જા ય ઇતથીપણવણી, જા ય પુમપણવણી, જા ય ણપુંસગપણવણી પણવણી ણ એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સ્ત્રીપ્રજ્ઞાપની, પુરુષપ્રજ્ઞાપની અને નપુંસકપ્રજ્ઞાપની ભાષા છે તે ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? શું તે ભાષા મૃષા નથી ? ઉત્તર— હા ગૌતમ ! સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની, પુરુષપ્રજ્ઞાપની અને નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા, પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, તે ભાષા મૃષા નથી.

૭ અહ ભંતે ! જા જાઈઝ ઇતિથિવઊ, જાઈઝ પુમવઊ, જાઈઝ ણપુંસગવઊ, પણવણી ણ એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! જાઈઝ ઇતિથિવઊ, જાઈઝ પુમવઊ, જાઈઝ ણપુંસગવઊ પણવણી ણ એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જાતિરૂપે સ્ત્રીલિંગી, જાતિરૂપે પુરુષલિંગી અને જાતિરૂપે નપુંસક લિંગી શબ્દવાળી ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? શું તે મૃષા ભાષા નથી ? ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! જાતિરૂપે સ્ત્રીલિંગી, જાતિરૂપે પુરુષલિંગી અને જાતિરૂપે નપુંસકલિંગી શબ્દોવાળી ભાષા, પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે; તે ભાષા મૃષા નથી.

૮ અહ ભંતે ! જાઈઝ ઇતિથિઆણમણી જાઈઝ પુમઆણમણી જાઈઝ ણપુંસગઆણમણી પણવણી ણ એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! જાઈઝ ઇતથીઆણમણી જાઈઝ

પુમાણમળી જાઈઝ ણપુંસગાણમળી પણવળી ણ એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જે ભાષા જાતિરૂપે સ્ત્રી આજ્ઞાપની, જાતિરૂપે પુરુષ આજ્ઞાપની અને જાતિરૂપે નપુંસક આજ્ઞાપની ભાષા, શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? શું તે ભાષા મૃદ્ઘા નથી ? ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! ભાષા જાતિરૂપે સ્ત્રી આજ્ઞાપની, જાતિરૂપે પુરુષ આજ્ઞાપની અને જાતિરૂપે નપુંસક આજ્ઞાપની છે, તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, તે ભાષા મૃદ્ઘા નથી.

૯ અહ ભંતે ! જાઈઝ ઇતિથપણવળી, જાઈઝ પુમપણવળી, જાઈઝ ણપુંસગપણવળી, પણવળી ણ એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! જાઈઝ ઇતિથપણવળી, જાઈઝ પુમપણવળી જાઈઝ ણપુંસગપણવળી પણવળી ણ એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જાતિરૂપે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની, જાતિરૂપે પુરુષ પ્રજ્ઞાપની અને જાતિરૂપે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? શું તે ભાષા મૃદ્ઘા નથી ? ઉત્તર- હા ગૌતમ ! જાતિરૂપે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની, જાતિરૂપે પુરુષ પ્રજ્ઞાપની અને જાતિરૂપે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા, પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે; તે ભાષા મૃદ્ઘા નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ઉદાહરણ સાથે વિવિધ રીતે પ્રજ્ઞાપની ભાષાઓનું નિરૂપણ છે.

પ્રજ્ઞાપની ભાષા :- જેનાથી પદાર્થનું પ્રજ્ઞાપન-પ્રરૂપણ કે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, તેને પ્રજ્ઞાપની ભાષા કહે છે. આ ભાષાને પ્રરૂપણીય અર્થપ્રતિપાદિની પણ કહી શકાય. પ્રજ્ઞાપની ભાષાથી વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થતો હોવાથી તે સત્ય છે, અસત્ય નથી.

(૧) ગાઓ મિયા પસુ... ગાય, પશુ, પક્ષી આદિ જાતિવાચક શબ્દો વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર પુલિંગના શબ્દો છે. તેમ છતાં જાતિવાચક શબ્દો ત્રણો લિંગનો બોધ કરાવે છે. જેમ કે કાગડો, કોયલ અને કોયલનું બચ્ચું, આ ત્રણો શબ્દો કુમશઃ પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગના શબ્દ છે, તે ત્રણો માટે પક્ષી શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. આ રીતે ગાય, પશુ, પક્ષી આદિ જાતિવાચક શબ્દોથી વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થાય છે. તેમ જ આ ભાષા પરપીડાકારી કે દૃષ્ટ આશયવાળી નથી, તેથી તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. તેમજ તે ભાષા અસત્ય નથી.

(૨) જા ય ઇતિથવઝ... શાળા, માળા વગેરે સ્ત્રીલિંગના શબ્દોમાં, ઘટ, પટ આદિ પુલિંગના શબ્દોમાં અને વન, જલ આદિ નપુંસકલિંગના શબ્દોમાં સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકના કોઈપણ લક્ષણો નથી, તેમ છતાં વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર અથવા ગુરુ પરંપરા અનુસાર શબ્દોનું ત્રણો લિંગમાં વિભાજન થયેલું છે અને આ પ્રકારના વચન વ્યવહારથી વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થાય છે, તેથી તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે.

(૩) જા ય ઇતિથ આણવળી... હે સીતા ! ધર્મની આરાધના કરો. આ રીતે સ્ત્રીને આજ્ઞા કરનારી ભાષા સ્ત્રી આજ્ઞાપની ભાષા છે. પુરુષને આજ્ઞા કરનારી ભાષા પુરુષ આજ્ઞાપની અને નપુંસકને આજ્ઞા કરનારી ભાષા નપુંસક આજ્ઞાપની ભાષા છે અને તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. આજ્ઞાપની ભાષા અનુસાર કદાચ કાર્ય નિષ્પત્ત ન પણ થાય, તેમ છતાં આજ્ઞાપની ભાષા પર પીડકારી કે પરલોકનો પ્રતિધાત કરનારી ન હોવાથી તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે.

(૪) જા ય ઇથિપળણવળી... યોનિ, ચંચળતા, અસ્થિરતા, મુગધતા ઈત્યાદિ સ્ત્રીના લક્ષણો પ્રગટ કરનારી ભાષા સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. પુરુષ ચિહ્ન, કઠોરતા, દઢતા વગેરે પુરુષના લક્ષણને પ્રગટ કરનારી ભાષા પુરુષ પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. સ્ત્રી-પુરુષ બંનેના લક્ષણોના સદ્ગ્રાવ અને અભાવ યુક્ત નપુંસકના લક્ષણને પ્રગટ કરનારી ભાષા નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે.

સ્ત્રી લિંગવાચી સર્વ શબ્દોમાં સ્ત્રીના લક્ષણો હોતા નથી પરંતુ પ્રસ્તુત સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની ભાષા સ્ત્રીના લક્ષણોથી યુક્ત છે. આ રીતે સ્ત્રી વગેરેના લક્ષણોનું બે પ્રકારે કથન થાય છે— (૧) શાષ્ટિક વ્યવહારથી અને (૨) શાસ્ત્રગત લક્ષણોથી. આ બંને પ્રકારથી કથિત ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે.

(૫) જા ય જાઈતિ ઇત્થિવકુ... જાતિરૂપે સ્ત્રીલિંગવાચી શબ્દો, જેમ કે સતા. ‘સતા’ શબ્દનો પ્રયોગ અસ્તિત્વ ધરાવતી સમસ્ત વસ્તુ માટે થાય છે. સતા શબ્દ જાતિવાચક સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે. તે જ રીતે જગતમાં જે જે પદાર્થોનો સદ્ગ્રાવ છે તેના માટે ‘ભાવ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. ‘ભાવ’ શબ્દ જાતિવાચક પુલિંગ શબ્દ છે. જે જે પદાર્થોમાં સામાન્ય ધર્મ છે તેના માટે ‘સામાન્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. વસ્તુમાં રહેલા સમાન પરિણામને સામાન્ય ધર્મ કહે છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં સામાન્ય અને વિશેષ ગુણધર્મો હોય જ છે. ‘સામાન્ય’ શબ્દ જાતિવાચક નપુંસકલિંગ છે.

આ રીતે સતા, ભાવ અને સામાન્ય શબ્દ જાતિવાચક સ્ત્રીલિંગ, પુરુષલિંગ અને નપુંસકલિંગના શબ્દો છે. તેનાથી સમસ્ત પદાર્થોનો બોધ થાય છે, તેથી તે પણ પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે.

(૬) જા જાઈતિ આણવળી... સમગ્ર સ્ત્રીજાતિને આશા કરનારી ભાષા જાતિરૂપે સ્ત્રી આશાપની ભાષા છે. જેમ કે સ્ત્રીઓ પુરુષને અનુસરે છે. તે જ રીતે જાતિરૂપે પુરુષ આશાપની અને જાતિરૂપે નપુંસક આશાપની ભાષા પણ પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે.

(૭) જા જાઈતિ પળણવળી... એક સાથે સમગ્ર સ્ત્રી જાતિના સ્વભાવનું પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા જાતિરૂપે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. જેમ કે સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે તુચ્છ દાસ્તિવાળી, અભિમાની અને ચંચળ હોય છે. તે જ રીતે સમગ્ર પુરુષ જાતિના અને નપુંસક જાતિના સ્વભાવનું પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા જાતિરૂપે પુરુષ પ્રજ્ઞાપની અને નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. તેમાં કદાચ કોઈક સ્ત્રી કે પુરુષનો સ્વભાવ ઉપરોક્ત લક્ષણ અનુસાર ન પણ હોય; તેમ છતાં બહુલતાની અપેક્ષાએ કથન હોવાથી તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે પરંતુ તે ભાષા અસત્ય નથી.

આ રીતે કોઈપણ લિંગ કે વચ્ચનમાં બોલાયેલી ભાષાથી વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ બોધ થતો હોય અને તે ભાષા પર પીડાકારી કે પરલોક પ્રતિધાતિની ન હોય, તો તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે પરંતુ તે ભાષા અસત્ય ભાષા નથી.

નવજાત ભાળકો અને પશુ આદિની ભાષા :-

૧૦ અહ ભંતે ! મંદ્કુમારએ વા મંદ્કુમારિયા વા જાણિ બુયમાણે અહમેસે બુયામિ અહમેસે બુયામીતિ ? ગોયમા ! ણો ઇણટુ સમટુ, ણણન્થ્ય સણ્ણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું નવજાત ભાળક કે નવજાત બાળક બોલવાના સમયે એ પ્રમાણે જાણે છે કે હું બોલી રહેલ છું ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અવધિજ્ઞાની કે જાતિસ્મરણ શાની આદિ વિશિષ્ટ શાનવાળા સંશી જીવો સિવાય તેમ શક્ય નથી.

૧૧ અહ ભંતે ! મંદ્કુમારણ વા મંદ્કુમારિયા વા જાણિ આહારમાહારેમાણે અહમેસે આહારમાહારેમિ અહમેસે આહારમાહારેમિત્તિ ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું, ણણંત્થ સણિણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું નવજાત બાળક કે નવજાત બાલિકા આહાર કરવાના સમયે એ પ્રમાણે જાણો છે કે હું આહાર કરું છું ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વિશિષ્ટ શાનવાળા સંજી જીવો સિવાયના બીજા જીવોને તેમ શક્ય નથી.

૧૨ અહ ભંતે ! મંદ્કુમારએ વા મંદ્કુમારિયા વા જાણિ અયં મે અમ્માપિયરો, અયં મે અમ્માપિયરો ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું, ણણંત્થ સણિણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું નવજાત બાળક કે નવજાત બાલિકા એ પ્રમાણે જાણો છે કે આ મારા માતા-પિતા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વિશિષ્ટ શાનવાળા સંજી જીવો સિવાય તેમ શક્ય નથી.

૧૩ અહ ભંતે ! મંદ્કુમારએ વા મંદ્કુમારિયા વા જાણિ અયં મે અતિરાડલે, અયં મે અતિરાડલે ત્તિ ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું, ણણંત્થ સણિણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નવજાત બાળક કે નવજાત બાલિકા એ પ્રમાણે જાણો છે કે આ મારા સ્વામીનું ઘર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વિશિષ્ટ શાનવાળા સંજી(અવધિશાનાદિ વિશિષ્ટ મનવાળા) જીવો સિવાય તેમ શક્ય નથી.

૧૪ અહ ભંતે ! મંદ્કુમારએ વા મંદ્કુમારિયા વા જાણિ અયં મે ભટ્ટિદારએ અયં મે ભટ્ટિદારએ ત્તિ ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું, ણણંત્થ સણિણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું નવજાત બાળક કે નવજાત બાલિકા એ પ્રમાણે જાણો છે કે આ મારા સ્વામીનો પુત્ર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વિશિષ્ટ શાનવાળા સંજી જીવો સિવાય તેમ શક્ય નથી.

૧૫ અહ ભંતે ! ઉદ્દે ગોણે ખરે ઘોડએ અએ એલએ જાણિ બુયમાણે અહમેસે બુયામિ અહમેસે બુયામિ ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું, ણણંત્થ સણિણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું ઊંટ, બળદ, ગધેડા, ધોડા, બકરા અને ધેટા વગેરે પશુઓ શું બોલવાના સમયે એ પ્રમાણે જાણો છે કે હું આ બોલી રહ્યો છું, હું આ બોલી રહ્યો છું ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વિશિષ્ટ શાનવાળા સંજી જીવો સિવાય તેમ શક્ય નથી.

૧૬ અહ ભંતે ! ઉદ્દે જાવ એલએ જાણિ આહારેમાણે અહમેસે આહારેમિ અહમેસે આહારેમિ ત્તિ ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું, ણણંત્થ સણિણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું ઊંટ યાવત્ ધેટા વગેરે પશુઓ આહાર કરવાના સમયે એ પ્રમાણે જાણો છે કે હું આ આહાર કરું છું ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વિશિષ્ટ શાનવાળા સંજી જીવો સિવાય તેમ શક્ય નથી.

૧૭ અહ ભંતે ! ઉદ્દે ગોણે ખરે ઘોડએ અએ એલએ જાણિ અયં મે અમ્મા-પિયરો, અયં મે અમ્મા-પિયરો ત્તિ ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું, ણણંત્થ સણિણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ઊંટ યાવત ઘેટા વગેરે પશુઓ શું એ પ્રમાણો જાણો છે કે આ મારા માતા-પિતા છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા સંજી જીવો સિવાય તેમ શક્ય નથી.

૧૮ અહ ભંતે ! ઉદ્દે જાવ એલએ જાણિ અયં મે અતિરાઉલે, અયં મે અતિરાઉલે ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું, ણણન્તથ સણિણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શું ઊંટ યાવત ઘેટા વગેરે એ પ્રમાણો જાણો છે કે આ મારા સ્વામીનું ધર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા સંજી જીવો સિવાય તેમ શક્ય નથી.

૧૯ અહ ભંતે ! ઉદ્દે જાવ એલએ જાણિ અયં મે ભદ્રિદારએ, અયં મે ભદ્રિદારએ ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું, ણણન્તથ સણિણણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શું ઊંટ યાવત ઘેટા વગેરે પશુઓ શું એ પ્રમાણો જાણો છે કે આ મારા સ્વામીનો પુત્ર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા સંજી જીવો સિવાય તેમ શક્ય નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં નવજીત બાળકો તથા પશુઓના જ્ઞાન અને સમજણ સંબંધી વિચારણા છે. તેમાં પાંચ સૂત્ર નવજીત કુમાર-કુમારિકાઓથી સંબંધિત છે અને પાંચ સૂત્ર પશુઓથી સંબંધિત છે.

મંદ્કુમારએ-મંદ્કુમારિયા :- નવજીત બાળક, નવજીત બાલિકા. મંદ્કુમારક: ઉત્તાનશાયો બાલક: । ચંતા સુઈ રહેનારા બાળકો અર્થાત્ પડખું ફેરવતા આવડયું ન હોય, તેવા નાના જન્મેલા બાળકો. તેમનું જ્ઞાન પરિપક્વ ન હોવાથી તેમને અહીં મંદ કહેવામાં આવ્યા છે.

ભાષાદિ પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્તા આ નવજીત બાળકો બોલવાની તથા ખાવા—પીવાદિની કિયા કરે, તે સમયે તેઓ ‘હું બોલું છું, ખાઉં છું. આ મારા માતા-પિતા છે’ વગેરે જાણો શકતા નથી. તેઓ મનપર્યાપ્તિથી પર્યાપ્તા છે પરંતુ તેમનું મનરૂપી સાધન વિકસિત ન હોવાથી તેનો કષ્યોપશમ મંદ હોય છે, તેથી બોલતા સમયે હું બોલું છું, તેમ તે જાણતા-સમજતા નથી.

તેમાં જે સંજી જીવો છે અર્થાત્ અવધિજ્ઞાન, જાતિસ્મરણ જ્ઞાન વગેરે વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા છે, તેવા નવજીત બાળકો ભોલતા સમયે ‘હું બોલું છું, આ મારા માતા-પિતા’ વગેરે છે, તેમ જાણો-સમજે છે. સામાન્ય રીતે સંજી એટલે ‘મનવાળા જીવો’ તેમ અર્થ થાય છે પરંતુ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તે અર્થ સ્વીકાર્ય નથી. કારણ કે નવજીત બાળકો અને સૂત્રોક્ત પશુઓ સર્વે ય મનવાળા—સંજી તો હોય જ છે. તેથી અહીં સંજી એટલે ‘સંજી જીવોને થતા અવધિ, જાતિસ્મરણ આદિ વિશિષ્ટ જ્ઞાન’ તે પ્રમાણોનો અર્થ સ્વીકાર્ય છે.

મંદ્કુમારાદિની જેમ પશુઓમાં અપરિપક્વ મનવાળા ઊંટ, હાથી, બળદ વગેરે બોલવાની કિયા સમયે ‘હું બોલું છું, ખાઉં છું, આ મારા માતા-પિતા કે મારા સ્વામી વગેરે છે’, તેમ જાણતા નથી. સૂત્રમાં ઊંટ, બળદ વગેરે નામ આપ્યા છે પણ અહીં બાલ્યવસ્થાવાળા સર્વ પશુઓ ગ્રહણ કરવાના છે. પરિપક્વ પશુઓ પોતાના માલિક વગેરેને ઓળખતા હોય, તેવું જોવા મળે છે. તેમજ અવધિ આદિ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા બાલ્યવસ્થાવાળા પશુ પણ પોતાની ભોજનાદિ કિયા, માલિક વગેરેને જાણો છે.

અંકૃતિના યુક્તિ ભાષા :-

૨૦ અહ ભંતે ! મળુસ્સે મહિસે આસે હત્થી સીહે વગે વિગે દીવિએ અચ્છે તરચ્છે

પરસ્પરે રાસભે સિયાલે વિરાલે સુણે કોલસુણે કોકંતિએ સસએ ચિત્તએ ચિલ્લલાએ જેયાવળ્ણે તહ્પગારા સવ્વા સા એગવऊ ? હંતા ગોયમા ! મણુસ્સે જાવ ચિલ્લલાએ જેયાવળ્ણે તહ્પગારા સવ્વા સા એગવऊ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! મનુષ્ય, ભેંસ, અશ્વ, હાથી, સિંહ, વાઘ, વરૂ, દીપડો, રીછ, તરક્ષ-એક જાતના વાઘ, ગેડો, ગઘેડો, શિયાળ, બિલાડો, કૂતરો, શિકારી કૂતરો, લોમડી, સસલું, ચિત્તો અને ચિલ્લલકું-વન્ય હિંસક પશુ, આ અને આવા પ્રકારના જે અન્ય, જીવ સૂયક શબ્દો છે, શું તે બધા એકવચનવાળા શબ્દો છે ?

ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! મનુષ્યથી લઈને ચિલ્લલક સુધીના પ્રાણીઓ અને તેવા પ્રકારના અન્ય પ્રાણીઓ સૂયક શબ્દપ્રયોગ એકવચનવાળા હોય છે. અન્ય જેટલા પણ જીવો સંબંધી વચનપ્રયોગ છે, તે બધા એકવચન છે.

૨૧ અહ ભંતે ! મણુસ્સા જાવ ચિલ્લલગા જે યાવળ્ણે તહ્પગારા સવ્વા સા બહુવऊ ? હંતા ગોયમા ! મણુસ્સા જાવ ચિલ્લલગા સવ્વા સા બહુવऊ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! મનુષ્યોથી લઈને ચિલ્લલકો અને તેવા પ્રકારના જે અન્ય પ્રાણીવાચી શબ્દો છે, શું તે બધા બહુવચનાન્ત શબ્દો છે ? ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! મનુષ્યો યાવત્ ચિલ્લલકો અને અન્ય પણ તેવા પ્રકારના જે પ્રાણી વાચક શબ્દપ્રયોગ છે, તે બધા બહુવચનાન્ત શબ્દો છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભાષાપ્રયોગમાં પ્રયુક્ત એકવચન અને બહુવચનનું સાપેક્ષ કથન સ્પષ્ટ કર્યું છે.

જ્યારે બહુસંખ્યક વસ્તુઓનો કે જીવોનો સંગ્રહરૂપે એકવચનમાં પ્રયોગ કરાય ત્યારે તે અનેકના બોધ કરાવનાર શબ્દ પણ એકવચન રૂપ હોય છે. જેમ કે આ સેનામાં હાથી, ઘોડા, રથ અને પદાતિ છે; આ વનમાં સિંહ, વાઘ, રીછ, ચિતા આદિ હિંસક પશુ ફરે છે; વગેરે. ભાષાપ્રયોગમાં એકવચનાન્ત પદ છે.

જ્યારે બહુસંખ્યક વસ્તુઓની કે જીવોની બહુ સંખ્યાને પ્રમુખતા આપીને તે શબ્દોનો બહુવચનાન્ત પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે બહુવચન રૂપ હોય છે. જેમ કે આ સાર્થમાં મનુષ્યો અને વાહનો છે. સંક્ષેપમાં મનુષ્ય, અશ્વ વગેરે શબ્દો બહુસંખ્યક જીતિવાચક છે. તેમાં પ્રયોગ વિશેષથી એકવચનનો પ્રયોગ હોય તો તે ભાષા દાઢિએ એકવચન કહેવાય અને બહુવચનનો પ્રયોગ હોય તો તે ભાષા દાઢિએ બહુવચન કહેવાય.

ત્રણે ય લિંગમાં પ્રયુક્ત થતી ભાષા :-

૨૨ અહ ભંતે ! મણુસ્સી મહિસી બલવા હત્થિણિયા સીહી વગ્ધી વિગી દીવિયા અચ્છી તરચ્છી પરસ્પરી રાસભી સિયાલી વિરાલી સુણિયા કોલસુણિયા કોકંતિયા સસિયા ચિત્તિયા ચિલ્લલિયા જાયાવળ્ણા તહ્પગારા સવ્વા સા ઇત્થિવऊ ? હંતા ગોયમા ! મણુસ્સી જાવ ચિલ્લલિયા જાયાવળ્ણા તહ્પગારા સવ્વા સા ઇત્થિવऊ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! મનુષ્યાણી, ભેંસ, ઘોડી, હાથડી, સિંહણા, વાઘણા, વરૂ(સ્ત્રી), દીપડી, રીછણા, એક પ્રકારની વાઘણા, ગેડી, ગઘેડી, શિયાલણી, બિલાડી, કૂતરી, શિકારી કૂતરી, લોમડી, સસલી, ચિતા (સ્ત્રી), ચિલ્લલિકા અને આ પ્રકારના અન્ય સ્ત્રી જીતિવાચી જે શબ્દો છે, તે બધા શું સ્ત્રીલિંગી શબ્દો છે ? ઉત્તર- હા ગૌતમ ! મનુષ્યાણી યાવત્ ચિલ્લલિકા અને અન્ય આ પ્રકારના જે સ્ત્રી જીતિવાચી શબ્દો છે, તે બધા શબ્દો સ્ત્રીલિંગી શબ્દો છે.

૨૩ અહ ભંતે ! મણુસ્સે જાવ ચિલ્લલાએ જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા સવ્વા સા પુમવ૱ડ ? હંતા ગોયમા ! મણુસ્સે મહિસે આસે હત્થી સીહે વગે વિગે દીવિએ અચ્છે તરચ્છે પરસ્સરે રાસભે સિયાલે વિરાલે સુણાએ કોલસુણાએ કોકંતિએ સસાએ ચિત્તએ ચિલ્લલાએ જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા સવ્વા સા પુમવ૱ડ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મનુષ્ય યાવત્ ચિલ્લલક અને અન્ય આ પ્રકારના પુરુષ જીતિવાચી જે શબ્દો છે, શું તે બધા પુલિંગી શબ્દો છે ?

ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! મનુષ્ય, પાડો, અશ્વ, હાથી, સિંહ, વાઘ, વરુ, દીપડો, રીછ, એક પ્રકારનો વાઘ, ગેડો, શિયાળ, બિલાડો, શ્વાન, શિકારી શ્વાન, લોંકડી, સસલું, ચિત્તો, ચિલ્લલક અને આવા પ્રકારના અન્ય જેટલા પુરુષ જીતિવાચી શબ્દો છે, તે બધા પુલિંગ શબ્દો છે.

૨૪ અહ ભંતે ! કંસં કંસોયં પરિમંડલં સેલં થૂભં જાલં થાલં તારં રૂબં અચ્છિપવ્બં કુંડં પઉમં દુઢં દહિયં ણવણીયં અસણં સયણં ભવણ વિમાણં છત્તં ચામરં ભિંગારં અંગણં ણિરંગણં આભરણં રયણં જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા સવ્વં તં ણપુંસગવ૱ડ ? હંતા ગોયમા ! કંસં જાવ રયણં જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા સવ્વં તં ણપુંસગવ૱ડ ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કંસુ, કંસોલ, પરિમંડળ, શૈલ, સ્તૂપ, જાળ, સ્થાળ, તાર, રૂપ, નેત્ર, પર્વ (પોર), કુંડ, પદ્મ, દૂધ, દર્ણી, માખણ, આસન, શયન, ભવન, વિમાન, છત્ર, ચામર, ભૃગાર, આંગણું, નિરંજન, આભૂષણ, રત્ન અને આ પ્રકારના અન્ય શબ્દો નપુંસકલિંગવાચી શબ્દો છે ? ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! કંસ્ય યાવત્ રત્ન અને આ પ્રકારના અન્ય બધા શબ્દો નપુંસક લિંગવાચી શબ્દો છે. (અર્ધમાગધી ભાષા પ્રમાણે આ બધા શબ્દો નપુંસકલિંગવાચી છે. ગુજરાતી ભાષામાં સ્તૂપ જેવા કેટલાક શબ્દો પુલિંગવાચી છે.)

૨૫ અહ ભંતે ! પુઢવીતિ ઇથીવ૱ડ આડ ત્તિ પુમવ૱ડ, ધણ્ણે ત્તિ ણપુંસગવ૱ડ, પણવણી યં એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! પુઢવી તિ ઇથિવ૱ડ, આડ ત્તિ પુમવ૱ડ, ધણ્ણે ત્તિ ણપુંસગવ૱ડ પણવણી યં એસા ભાસા, ણ ભાસા મોસા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પૃથ્વી શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે, પાણી શબ્દ પુલિંગી છે અને ‘ધાન્ય’ શબ્દ નપુંસકલિંગી શબ્દ છે, શું આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? આ ભાષા મૃષા નથી ? ઉત્તર— હા ગૌતમ ! પૃથ્વી આ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે. પાણી શબ્દ પુલિંગી છે અને ‘ધાન્ય’ શબ્દ નપુંસકલિંગી છે. આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, આ ભાષા મૃષા નથી. (આ કથન અર્ધમાગધી ભાષાની અપેક્ષાએ છે. ગુજરાતી ભાષાની અપેક્ષાએ તેમાં બિનશ્તા પણ છે).

૨૬ અહ ભંતે ! પુઢવીતિ ઇથીઆણમળી આડ ત્તિ પુમઆણમળી ધણ્ણેતિ ણપુંસગાણમળી પણવણી યં એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! પુઢવીતિ ઇથિઆણમળી, આડ ત્તિ પુમઆણમળી, ધણ્ણે ત્તિ ણપુંસગઆણમળી, પણવણી યં એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પૃથ્વી શબ્દ સ્ત્રી આજ્ઞાપની ભાષા છે, પાણી શબ્દ રૂપ ભાષા પુરુષ

આજાપની ભાષા છે અને ધાન્ય શબ્દ રૂપ ભાષા નપુંસક આજાપની ભાષા છે ? શું આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? આ ભાષા મૃષા નથી ? ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! ‘પૃથ્વી’ શબ્દરૂપ ભાષા સ્ત્રી આજાપની ભાષા છે, પાણી શબ્દરૂપ ભાષા પુરુષ આજાપની ભાષા છે અને ધાન્ય શબ્દરૂપ ભાષા નપુંસક આજાપની ભાષા છે ઈત્યાદિ ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, આ ભાષા મૃષા નથી.

૨૭ અહ ભંતે ! પુઢવીતિ ઇતિથપણવળી, આડ ત્તિ પુમપણવળી, ધણ્ણે ત્તિ ણપુંસગપણવળી આરાહણી ણ એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! પુઢવીતિ ઇતિથપણવળી, આડ ત્તિ પુમપણવળી, ધણ્ણે ત્તિ ણપુંસગપણવળી; આરાહણી ણ એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ‘પૃથ્વી’ શબ્દરૂપ ભાષા સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, પાણી શબ્દરૂપ ભાષા પુરુષ પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે અને ધાન્ય રૂપ ભાષા નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, શું આ પ્રકારની ભાષા આરાધની ભાષા છે ? શું આ ભાષા મૃષા નથી ?

ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! પૃથ્વી રૂપ ભાષા સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, અપ્ય રૂપ ભાષા પુરુષ પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે અને ધાન્ય રૂપ ભાષા નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે; આ પ્રકારની ભાષા આરાધની ભાષા છે, પરંતુ આ ભાષા મૃષા નથી.

૨૮ ઇચ્ચેવં ભંતે ! ઇતિથવયણ વા પુમવયણ વા ણપુંસગવયણ વા વયમાણે પણવળી ણ એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! ઇચ્ચેવં ઇતિથવયણ વા પુમવયણ વા ણપુંસગવયણ વા વયમાણે પણવળી ણ એસા ભાસા । ણ એસા ભાસા મોસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આ પ્રમાણે સ્ત્રીવયન, પુરુષવયન કે નપુંસકવયન(નપુંસકલિંગી શબ્દ) બોલનાર વ્યક્તિની ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની છે ? શું તે મૃષાભાષા નથી ? ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! સ્ત્રીવયન, પુરુષવયન અથવા નપુંસકવયન બોલનાર વ્યક્તિની આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, આ ભાષા મૃષા નથી.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પ્રજ્ઞાપની ભાષાના વિષયમાં વચ્ચે, લિંગ, આજાપન, પ્રજ્ઞાપન આદિની અપેક્ષાએ વિચારણા છે. નિર્ણયાત્મક વિચાર કરવામાં આવ્યા છે, તેમજ જીતિવાચક શબ્દોમાં ત્રણ લિંગવાચી શબ્દોવાળી ભાષાનું પ્રતિપાદન છે.

ભાષાપ્રયોગમાં ક્યારેક સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકના ગુણધર્મ અનુસાર સ્ત્રીવાચી, પુરુષવાચી અને નપુંસકવાચી શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. ક્યારેક સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકના ગુણધર્મ ન હોય તોપણ વ્યાકરણની અપેક્ષાએ તે-તે શબ્દો સ્ત્રીલિંગવાચી, પુરુષલિંગવાચી અને નપુંસકલિંગવાચી હોય છે.

કોઈપણ લિંગમાં પ્રયુક્ત ભાષાથી વસ્તુનો બોધ થાય છે, તેથી તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, તે ભાષા અસત્ય નથી.

પુઢવીતિ ઇતિથઆણમળી... પૃથ્વી શબ્દ સ્ત્રીલિંગી શબ્દ છે, 'અપ્ય'-પાણી શબ્દ પ્રાકૃત ભાષામાં પુલિંગી શબ્દ અને ધાન્ય શબ્દ નપુંસક લિંગી શબ્દ છે. કોઈપણ લિંગવાચી શબ્દોથી આજા કરનારી ભાષાથી

પદાર્થનો યથાર્થ બોધ થઈ જાય છે જેમ કે પૃથ્વી ખોડો, પાણી લાવો, ધાન્ય લઈ જાઓ. આ પ્રકારની ભાષાથી પદાર્થનો યથાર્થ બોધ થતો હોવાથી તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે.

પુઢવીતિ ઇસ્તિપ્રણવણી... પૃથ્વી, અપુ અને ધાન્ય તે ત્રણ શબ્દો કમશાઃ સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક આ ત્રણો લિંગવાચી છે. તે ભાષા પરલોકની સાધનામાં બાધક ન હોવાથી આરાધની છે, તે અસત્ય ભાષા નથી.

ઇસ્તિવયણં... વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર ત્રણો લિંગના શબ્દોનો પ્રયોગ કરનાર વ્યક્તિ પ્રજ્ઞાપની ભાષા જ બોલે છે કારણ કે લોક વ્યવહાર તે રીતે જ થાય છે.

ભાષાનું સ્વરૂપ :-

૨૯ ભાસા ણં ભંતે ! કિમાદીયા, કિં પભવા, કિં સંઠિયા, કિં પજ્જવસિયા ? ગોયમા !
ભાસા ણં જીવાદીયા સરીરપભવા, વજ્જસંઠિયા, લોગંતપજ્જવસિયા પણણતા ।

ભાસા કઓ ય પભવઙ્ઘ, કઇહિં ચ સમએહિં ભાસતી ભાસં ।

ભાસા કઇપ્પગારા, કઇ વા ભાસા અણુમયાઓ ॥

સરીરપભવા ભાસા, દોહિ ય સમએહિં ભાસતી ભાસં ।

ભાસા ચંપ્પગારા, દોળણ ય ભાસા અણુમયાઓ ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ભાષાનું આદિ(મૂળ) કારણ શું છે ? ભાષાનું ઉત્પત્તિ સ્થાન શું છે ? ભાષાનું સંસ્થાન કેવું છે ? ભાષાનો અંત ક્યાં થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ભાષાનું મૂળ કારણ જીવ છે. તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન શરીર છે. ભાષાનું સંસ્થાન વજ જેવું છે. લોકના અંતે તેનો અંત થાય છે.

ગાથાર્થ— ભાષા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ભાષા કેટલા સમયમાં બોલાય છે ? ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે અને કેટલા પ્રકારની ભાષા અનુમત—બોલવા માટે માન્ય છે ?

ભાષાનું ઉદ્ભવસ્થાન શરીર છે. ભાષા બે સમયમાં બોલાય છે. ભાષાના ચાર પ્રકાર છે, તેમાંથી બે પ્રકારની ભાષા અનુમત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભાષા સંબંધી વિવિધ વિષયોનું નિરૂપણ છે.

ભાષાનું મૂળ કારણ :- ભાષાનું મૂળભૂત કારણ જીવ છે. જીવના તથાવિધ ઉચ્ચારણાદિના પ્રયત્નથી જ ભાષાની ઉત્પત્તિ થાય છે. નિર્જીવ પદાર્થમાંથી ભાષા ઉત્પત્ત થતી નથી.

ભાષાનું ઉત્પત્તિ સ્થાન :- ભાષાનું ઉત્પત્તિ સ્થાન શરીર છે. ઔદારિક, વૈકિય અને આહારક શરીરથી જ ભાષાની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ ત્રણમાંથી કોઈ એક શરીરના માધ્યમથી ભાષા બોલાય છે. ભાષાનું ઉત્પત્તિ સ્થાન શરીર હોવાથી સશરીરી જીવને જ ભાષા હોય છે.

ભાષાનું સંસ્થાન :- ભાષાનો આકાર વજ સમાન હોય છે. (૧) જીવના વિશિષ્ટ પ્રયત્ન દ્વારા નીકળેલા ભાષાના પુદ્ગલો સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે અને લોકનો આકાર વજ જેવો છે, તેથી ભાષાનું સંસ્થાન વજ સમાન કહું છે. (૨) ભાષારૂપે પરિણત થઈને નિઃસરણ થતા પુદ્ગલો વજ આકારવાળા હોય છે.

ભાષાનું પર્યવસાન :— ભાષાનો અંત લોકાંતે થાય છે. અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ન હોવાથી ભાષાના પુદ્ગલોની ત્યાં ગતિ થતી નથી, તેથી જ્યાં લોકનો અંત થાય છે ત્યાં જ ભાષાનો અંત થાય છે.

ભાષાનો ઉદ્ઘભવ યોગ :— સરીર પ્રહવા- ભાષા શરીરથી ઉત્પત્ત થાય છે. વૃત્તિકારે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા કહ્યું છે કે શરીર ગ્રહણેન શરીરયોગ: પરિણ્યાતે । શરીરના ગ્રહણથી શરીરયોગ એટલે કાયયોગનું ગ્રહણ થાય છે. જીવ કાયયોગથી ભાષાને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને, તેને ભાષારૂપે પરિણમાવી પદ્ધી વચનયોગથી તેનો ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ ભાષાનું ઉચ્ચારણ કરે છે.

જીવ વચનયોગથી ભાષા બોલે છે તોપણ ભાષાવર્ગણાને છોડવા માટે તેને શરીરનું જ (મુખાદિનું) આલંબન હોય છે

ભાષાનો કાળ :— જીવ બે સમયમાં ભાષા બોલે છે, પ્રથમ સમયે ભાષા યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને બીજા સમયમાં તેને ભાષારૂપે પરિણત કરીને બોલે છે.

ભાષાના પ્રકાર :— ભાષાના ચાર પ્રકાર છે – સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને વ્યવહાર ભાષા.

અનુમત ભાષા :— ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારની ભાષામાંથી સાધક જીવને સત્ય અને વ્યવહાર, આ બે પ્રકારની ભાષા બોલવા યોગ્ય છે. અસત્ય અને મિશ્ર, આ બે ભાષા બોલવા યોગ્ય નથી, કારણ કે તે બંને ભાષાઓ યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરતી નથી, આ બંને ભાષાઓ મોકણી વિરોધિની છે.

ભાષાનું સ્વરૂપ :-

ક્રમ	દ્વાર	વિગત
૧	ભાષાનું મૂળભૂત કારણ	જીવ છે.
૨	ઉત્પત્તિ સ્થાન	ઔદારિક, વૈકિય, આહારક, આ ત્રણ સ્થૂલ શરીર છે.
૩	સંસ્થાન	વજ જેવું છે.
૪	અંત	લોકાંતે – તીવ્ર પ્રયત્ન સાથે ઉચ્ચારિત શબ્દો લોકાંતે પહોંચે છે.
૫	ઉદ્ઘભવ યોગ	કાયયોગથી ભાષા વર્ગણાને ગ્રહણ કરે છે.
૬	નિઃસરણ યોગ	વચનયોગથી ભાષાપણે પરિણમન કરીને છોડે છે.
૭	ભાષણ કાલ	બે સમય. પ્રથમ સમયે ભાષા વર્ગણા–દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે, બીજા સમયે ભાષા રૂપે પરિણમન કરીને ભાષા પુદ્ગલોનું નિઃસરણ થાય છે.
૮	ભાષાના પ્રકાર	૪– સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને વ્યવહાર ભાષા.
૯	અનુમત ભાષા	૨–સત્ય અને વ્યવહાર.

ભાષા અને તેના ભેદ પ્રભેદો :-

૩૦ કઝવિહા ણ ભંતે ! ભાસા પણણતા ? ગોયમા ! દુવિહા ભાસા પણણતા । તં જહા-પજ્જાત્તિયા ય અપજ્જાત્તિયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રેશન– હે ભગવન્ ! ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર– હે ગૌતમ ! ભાષાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે– પર્યાપ્તિકા ભાષા. અને અપર્યાપ્તિકા ભાષા.

૩૧ પજ્જતિયા ણં ભંતે ! ભાસા કઇવિહા પણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા । તં જહા - સચ્ચા ય મોસા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તિકા ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તિકા ભાષાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - સત્ય અને મૃધા.

૩૨ સચ્ચા ણં ભંતે ! ભાસા પજ્જતિયા કઇવિહા પણત્તા ? ગોયમા ! દસવિહા પણત્તા । તં જહા - જણવયસચ્ચા, સમ્મતસચ્ચા, ઠવણાસચ્ચા, ણામસચ્ચા, રૂવસચ્ચા, પડુચ્ચસચ્ચા, વવહારસચ્ચા, ભાવસચ્ચા, જોગસચ્ચા, ઓવમ્મસચ્ચા ।

જણવય સમ્મત ઠવણા, ણામે રૂવે પડુચ્ચસચ્ચે ય ।

વવહાર ભાવ જોગે, દસમે ઓવમ્મસચ્ચે ય ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સત્યપર્યાપ્તિકા ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) જનપદ સત્ય, (૨) સંમત સત્ય, (૩) સ્થાપના સત્ય, (૪) નામ સત્ય, (૫) રૂપ સત્ય, (૬) પ્રતીત્ય સત્ય, (૭) વ્યવહાર સત્ય, (૮) ભાવ સત્ય, (૯) યોગ સત્ય અને (૧૦) ઔપભ્ય સત્ય. [ગાથાર્થ] જનપદ, સંમત, સ્થાપના, નામ, રૂપ, પ્રતીત્ય, વ્યવહાર, ભાવ, યોગ, ઔપભ્ય. આ દશ પ્રકારની સત્ય ભાષા છે.

૩૩ મોસા ણં ભંતે ! ભાસા પજ્જતિયા કઇવિહા પણત્તા ?

ગોયમા ! દસવિહા પણત્તા, તં જહા - કોહળિસ્સિયા, માણળિસ્સિયા, માયાળિસ્સિયા, લોભળિસ્સિયા, પેજ્જળિસ્સિયા, દોસળિસ્સિયા, હાસળિસ્સિયા, ભયળિસ્સિયા, અક્ખાઇયાણિસ્સિયા, ઉવઘાયળિસ્સિયા ।

કોહે માણે માયા, લોભે પેજ્જે તહેવ દોસે ય ।

હાસ ભએ અક્ખાઇય, ઉવઘાઇયણિસ્સિયા દસમા ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! મૃધા પર્યાપ્તિકા ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેના દશ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) કોધ નિઃસૂત, (૨) માન નિઃસૂત, (૩) માયા નિઃસૂત, (૪) લોભ નિઃસૂત, (૫) રાગ નિઃસૂત (૬) દેખ નિઃસૂત, (૭) હાસ્ય નિઃસૂત, (૮) ભય નિઃસૂત, (૯) આખ્યાયિકા નિઃસૂત અને (૧૦) ઉપધાત નિઃસૂત.

ગાથાર્થ - કોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દેખ, હાસ્ય, ભય, આખ્યાયિકા અને દશમી ઉપધાત નિઃસૂત, દશ પ્રકારની અસત્ય ભાષા.

૩૪ અપજ્જતિયા ણં ભંતે ! ભાસા કઇવિહા પણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા - સચ્ચામોસા ય અસચ્ચમોસા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તિકા ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - મિશ્ર ભાષા અને વ્યવહાર ભાષા.

૩૫ સચ્ચામોસા ણં ભંતે ! ભાસા અપજ્જતિયા કઇવિહા પણત્તા ?

ગોયમા ! દસવિહા પણત્તા, તં જહા - ઉપ્પણમિસ્સિયા, વિગયમિસ્સિયા, ઉપ્પણવિગયમિસ્સિયા, જીવમિસ્સિયા, અજીવમિસ્સિયા, જીવાજીવમિસ્સિયા, અણંતમિસ્સિયા, પરિત્તમિસ્સિયા, અદ્વામિસ્સિયા, અદ્વદ્વામિસ્સિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! મિશ્ર અપર્યાપ્તિકા ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઉત્પત્ત મિશ્રિત, (૨) વિગત મિશ્રિત, (૩) ઉત્પત્ત-વિગત મિશ્રિત, (૪) જીવ મિશ્રિત, (૫) અજીવ મિશ્રિત, (૬) જીવાજીવ મિશ્રિત (૭) અનંત મિશ્રિત (૮) પરિત્ત મિશ્રિત, (૯) અદ્વા મિશ્રિત અને (૧૦) અદ્વદ્વા મિશ્રિત.

૩૬ અસચ્વામોસા ણ ભંતે ! ભાસા અપજ્જત્તિયા કઇવિહા પણત્તા ? ગોયમા ! દુવાલસવિહા પણત્તા, તં જહા -

આમંતરણી આણમળી, જાયળી તહ પુછ્છળી ય પણવળી ।

પચ્ચકખાળી ભાસા, ભાસા ઇચ્છાનુલોમા, ય ॥

અણભિગહિયા ભાસા, ભાસા ય અભિગગહમ્મ બોદ્ધવ્વા ।

સંસયકરણી ભાસા, વોયડા અવ્વોયડા ચેવ ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! વ્યવહાર અપર્યાપ્તિકા ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેના બાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - ગાથાર્થ - (૧) આમંત્રણી, (૨) આજ્ઞાપની, (૩) યાચની, (૪) પૂછ્છળી, (૫) પ્રજ્ઞાપની, (૬) પ્રત્યાખ્યાની, (૭) ઈચ્છાનુલોમા ભાષા, (૮) અનભિગૃહિતા ભાષા, (૯) અભિગૃહિતા ભાષા, (૧૦) સંશયકરણી ભાષા, (૧૧) વ્યાકૃતા ભાષા અને (૧૨) અવ્યાકૃતા ભાષા.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પર્યાપ્તિકા અને અપર્યાપ્તિકા ભાષાના ભેદ-પ્રભેદોનું નિરૂપણ છે.

પર્યાપ્તિકા ભાષા :- જે ભાષા નિશ્ચિતરૂપે અને સ્પષ્ટપણે બોધ કરાવી શકે છે, તે ભાષા પર્યાપ્તિકા ભાષા કહેવાય છે. સત્ય ભાષા અને અસત્ય ભાષા પર્યાપ્તિકા ભાષા છે. આ બે ભાષાથી સત્ય રૂપે કે અસત્યરૂપે પદાર્થનો ચોક્કસ પ્રકારે બોધ થાય છે. **અપર્યાપ્તિકા ભાષા -** જે ભાષા સત્ય-અસત્યથી મિશ્રિત રૂપ હોવાથી તેમજ સત્ય-અસત્ય બનેના પ્રતિષેધ રૂપ હોવાથી પદાર્થનો ચોક્કસ પ્રકારે બોધ કરાવી શકે નહીં, તે અપર્યાપ્તિકા ભાષા કહેવાય છે. મિશ્ર ભાષા અને વ્યવહાર ભાષા અપર્યાપ્તિકા ભાષા છે.

સત્ય-પર્યાપ્તિકા ભાષાના દશ ભેદ :-

(૧) જનપદ સત્ય :- જનપદ એટલે દેશ, મિત્ર-મિત્ર દેશ, પ્રાન્ત કે પ્રદેશોમાં વસ્તુના બોધ માટે જે ભાષાનો પ્રયોગ થતો હોય તે પ્રસિદ્ધ થયેલી ભાષા જનપદ સત્ય કહેવાય છે. જેમ કે કૌંકણ દેશમાં પાણી માટે પિંજ્વશબ્દ પ્રયોગ થાય છે. પિંજ્વ શબ્દ પ્રયોગથી તે દેશના લોકોને પાણીનો બોધ ચોક્કસપણે થઈ જાય છે, તેથી તે જનપદ સત્ય છે.

(૨) સંમત સત્ય :- સંમત એટલે માન્ય. લોકોએ માન્ય કરેલી ભાષા, લોક પ્રસિદ્ધ ભાષા ‘સંમત સત્ય’ છે. જેમ કે શોવાળ અને કુમળ બંને કીયડમાં ઉત્પત્ત થાય છે તેમ છતાં પંકજ શબ્દપ્રયોગ કુમળ માટે જ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તે સંમત સત્ય છે.

(૩) સ્થાપના સત્ય :- સંદર્શ, વિસંદર્શ આકારવાળી કોઈ વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુની સ્થાપના કરીને, સ્થાપિત વસ્તુના નામથી ઓળખવામાં આવે, તો તે ભાષા ‘સ્થાપના સત્ય’ કહેવાય છે. સ્થાપના સત્યના બે પ્રકાર છે— સદ્ગ્રાવ સ્થાપના અને અસદ્ગ્રાવ સ્થાપના. સદ્ગ્રાવ સ્થાપના— જેની સ્થાપના કરવી હોય, તેના જેવો જ આકાર બનાવીને સ્થાપના કરવી. જેમ કે ઘોડાના આકારનું રમકડું બનાવી તેને ઘોડો કહેવો, તે સદ્ગ્રાવ સ્થાપના છે. અસદ્ગ્રાવ સ્થાપના— જેની સ્થાપના કરવી હોય, તેના આકાર આઈની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ગમે તેમાં સ્થાપના કરવી. જેમ કે કોઈ પત્થરને સિંધૂર લગાડી તેને શીતળા માતા કહેવા, તે અસદ્ગ્રાવ સ્થાપના છે.

(૪) નામ સત્ય— ગુણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જે નામ માત્રથી સત્ય હોય, તેને નામ સત્ય કહે છે. જેમ કે મહાવીર સ્વામીના ગુણ ન હોવા છતાં મહાવીર નામની વ્યક્તિને મહાવીર નામથી બોલાવવી.

(૫) રૂપ સત્ય— વેશ જોઈને તદ્દનુરૂપ શબ્દપ્રયોગ કરવો અર્થાત્ વેશ માત્રથી જે સત્ય હોય તેને ‘રૂપ સત્ય’ કહે છે. જેમ કે સાધુનો વેશ ધારણ કરનાર બહુરૂપીયાને સાધુ કહેવું.

(૬) પ્રતીત્ય સત્ય— અન્યની અપેક્ષાએ સત્ય હોય તે પ્રતીત્ય સત્ય છે. જેમ કે અનામિકા આંગળીને ટચલી આંગળીની અપેક્ષાએ લાંબી અને મધ્યમ(બીજી) આંગળીની અપેક્ષાએ ટૂંકી કહેવી.

(૭) વ્યવહાર સત્ય— લોક વ્યવહારમાં સત્ય રૂપે પ્રસિદ્ધ હોય તે વ્યવહાર સત્ય છે. જેમ કે ‘નળ આવ્યો’ વાસ્તવિક રીતે નળ તો તે સ્થાનમાં છે જ, નળમાં પાણી આવે છે; તેમ છતાં તથાપ્રકારના શબ્દપ્રયોગથી લોકો નળમાં પાણી આવવાનો બોધ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી તે શબ્દપ્રયોગ વ્યવહારથી સત્ય છે. ગામ આવી ગયું, પહાડ બળે છે, વગેરે વ્યવહાર સત્યનાં ઉદાહરણ છે.

(૮) ભાવ સત્ય— ભાવથી એટલે વર્ણાદિ અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણોમાંથી કોઈ ગુણની પ્રધાનતાથી કથન કરવું તે ભાવસત્ય છે. જેમ કે બગલામાં પાંચ વર્ષ હોવા છતાં શેત વર્ષની પ્રધાનતાથી બગલાને શેત કહેવો. જ્ઞાનીઓની સભામાં એકાદ વ્યક્તિ મૂર્ખ હોવા છતાં તે સભાને જ્ઞાનીની સભા કહેવી, તે ભાવ સત્ય છે.

(૯) યોગ સત્ય— યોગ એટલે સંબંધ. વસ્તુના યોગથી(સંબંધથી) તે વસ્તુનું કથન કરવું, તે યોગ સત્ય છે. જેમ કે ગુજરાતમાં રહેનારાને ગુજરાતી કહેવાય, પરંતુ તે વ્યક્તિ ગુજરાતની બહાર ગમે તે ક્ષેત્રમાં હોય તો પણ તે ગુજરાતનો વતની હોવાથી ગુજરાતી કહેવો. દંડના સંબંધથી(દંડ ધારણ કરનારને) દંડી કહેવો.

(૧૦) ઉપમા સત્ય— ઉપમા આપીને કથન કરવું એટલે ઉપમાની અપેક્ષાએ જે સત્ય હોય તે ઉપમા સત્ય છે. જેમ કે આ સ્ત્રીનું મુખ ચંદ્ર જેવું છે. સ્ત્રીના મુખમાં ચંદ્ર જેવી સૌભ્યતા વગેરે ગુણોની સમાનતા હોવાથી ચંદ્રની ઉપમાથી તેને ‘ચંદ્રમુખી’ કહેવું, સિંહ જેવા શૌર્યવાળી વ્યક્તિને ‘કેસરી’ કહેવું.

ઉપમા સત્યના ચાર પ્રકાર છે. (૧) સત્તને સત્તની ઉપમા. આ પુત્ર તેના પિતા જેવો જ છે. (૨) સત્તને અસત્તની ઉપમા— નારકી, દેવતાનું આયુષ્ય, પલ્યોપમ અને સાગરોપમ પ્રમાણ છે. અહીં આયુષ્ય સત્ત છે પરંતુ તેના માટે વપરાયેલી પલ્યોપમ કે સાગરોપમની ઉપમા અસત્ત છે. (૩) અસત્તને સત્તની ઉપમા— પીળ પાન ખરતા, હસતી કુંપળિયા; અમ વીતી તુમ વીતશે, ધીરી બાપુડીયા. અહીં પાન અને કુંપળનો સંવાદ અસત્ત છે, કારણ કે વનસ્પતિમાં તથાપ્રકારનો વાર્તાલાપ થતો નથી પરંતુ જે કથન છે તે સત્ત છે, (૪) અસત્તને અસત્તની ઉપમા— ઘોડાના શીંગડા ગઘેડા જેવા છે, અહીં ઉપમા અને ઉપમેય બંને અસત્ત છે.

પર્યાપ્તિકા મૃષા ભાષાના દશ પ્રકાર :-

(૧) કોધ નિઃસૂત :- કોધના આવેશમાં બોલાયેલી ભાષા કોધ નિઃસૂત અસત્ય ભાષા છે. કોધી વ્યક્તિ

વિવેક ભૂલી જાય છે, તેથી કોઈમાં સત્ય કે અસત્ય ગમે તે ભાષાનો પ્રયોગ થાય, તે અસત્ય જ ગણાય છે; કારણ કે તેમાં તેનો આશય દુષ્ટ છે.

(૨) માન નિઃસૂત :— અભિમાનમાં બોલાયેલી ભાષા માન નિઃસૂત અસત્ય ભાષા છે. જેમ કે— પોતાનું ઐશ્વર્ય પ્રગટ કરવા કોઈ અભિમાનપૂર્વક કહે કે ‘અમે કાંઈ જેવા તેવા નથી, મારા દાદા પણ અબજોપતિ હતા’. અહંકારથી બોલાયેલી ભાષા અસત્ય છે.

(૩) માયા નિઃસૂત :— માયા-કપટપૂર્વક બોલાયેલી ભાષા માયા નિઃસૂત અસત્ય ભાષા છે. જેમ કે— પોતાના વ્યાપારમાં ભાગ ન પડે તેવા ભાવથી કહેવું કે ‘આ વ્યાપારમાં ઘણું જોખમ છે’.

(૪) લોભ નિઃસૂત :— લોભથી બોલાયેલી ભાષા લોભ નિઃસૂત અસત્ય ભાષા છે. જેમ કે વસ્તુના વંચાણ માટે લોભ બુદ્ધિથી કહેવું કે ‘મારો માલ સો એ સો ટકા સારો છે.’

(૫) પ્રેય નિઃસૂત :— રાગને વશ થઈને બોલાયેલી ભાષા પ્રેય નિઃસૂત અસત્ય ભાષા છે. જેમ કે પોતાની અનુરાગી વ્યક્તિને કહેવું કે ‘હું તમારો દાસ છું’.

(૬) દ્રેષ નિઃસૂત :— દ્રેષથી બોલાયેલી ભાષા દ્રેષ નિઃસૂત અસત્યભાષા છે. જેમ કે દ્રેષ બુદ્ધિથી તીર્થકરાદિ સત્ત્વ પુરુષોના અવર્જાવાદ બોલવા.

(૭) હાસ્ય નિઃસૂત :— હાસ્યમાં બોલાયેલી ભાષા હાસ્ય નિઃસૂત અસત્ય ભાષા છે. જેમ કે કોઈની મશકરી કરતાં અસત્ય ભાષણ કરવું.

(૮) ભય નિઃસૂત :— ડરથી બોલાયેલી ભાષા ભય નિઃસૂત અસત્ય ભાષા છે.

(૯) આખ્યાયિકા નિઃસૂત :— કાલ્પનિક કથાનકને સત્ય કહેવું તે આખ્યાયિકા નિઃસૂત અસત્ય ભાષા છે. કથા-વાર્તા કહેતાં અતિશયોક્તિ કરતાં અસત્ય કથન કરવું.

(૧૦) ઉપધાત નિઃસૂત :— અચ જીવનો ઉપધાત થાય તેવા આક્ષેપાત્મક વચ્ચેનો બોલવા જેમ કે તું ચોર છે.

આ દશ પ્રકારના અસત્ય ભાષાના સ્વરૂપને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે કષાયવશ બોલાયેલી ભાષા અથવા દુષ્ટ આશયથી બોલાયેલી ભાષા સત્ય હોય કે અસત્ય, તોપણ તે અસત્ય ભાષા કહેવાય છે.

અપર્યાપ્તિકા મિશ્ર ભાષાના દશ પ્રકાર :-

(૧) ઉત્પત્ત મિશ્રિત :— ઉત્પત્તિના વિષયમાં સત્ય-અસત્ય બંને ભાષાનું મિશ્રણ કરવું. જેમ કે— ગામમાં કેટલાક બાળકોનો જન્મ થયો હોય. તેની ચોક્કસ સંખ્યાનું જાણપણું ન હોય તેમ ઇતાં કહી દેવું કે આજે દશ બાળકોનો જન્મ થયો છે. આ કથનમાં બાળકોનો જન્મ થયો છે તેટલો અંશ સત્ય છે પરંતુ દશ સંખ્યાનું કથન અસત્ય છે. આ રીતે સત્ય-અસત્ય બંને ભાષાનું મિશ્રણ હોવાથી તેને મિશ્ર ભાષા કહે છે. તે રીતે દશે પ્રકારમાં સમજવું.

(૨) વિગત મિશ્રિત :— મૃત્યુના વિષયમાં સત્ય-અસત્ય ભાષાનું મિશ્રણ કરવું, તે વિગત મિશ્રિત મિશ્ર ભાષા છે. જેમ કે— મૃત્યુ આંક ખબર ન હોવા ઇતાં કહે કે— આજે દસ મૃત્યુ થયા.

(૩) ઉત્પત્ત-વિગત મિશ્રિત— જન્મ અને મૃત્યુ બંનેની સંખ્યામાં ઓછા કે અધિક કહેવા.

(૪) જીવ મિશ્રિત— શંખાદિનો ઢગલો હોય, જેમાં જીવતા શંખ ઘણા હોય અને મરેલા ઓછા હોય પણ એ ઢગલો જોઈને કહે કે આ મોટો જીવનો ઢગલો છે. તે જીવ મિશ્રિત ભાષા છે.

(૫) અજીવ મિશ્રિત – શંખના ઢગલામાં મરેલા શંખ ઘણા હોય અને જીવિત અદ્ય હોય, તેને જોઈને કહે કે આ મોટો મરેલાનો ઢગલો છે. આ ભાષા અજીવ મિશ્રિત ભાષા છે.

(૬) જીવાજીવ મિશ્રિત – શંખના ઢગલામાં જીવિત મૃતકની સંખ્યા અનિયત હોવા છતાં નિશ્ચિતરૂપે કહી દે કે આ ઢગલામાં પચાસ મૃતક છે અને પચાસ જીવિત છે. તે ઢગલામાં જીવિત અને મૃતકની વિદ્યમાનતા સત્ય છે પણ સંખ્યા નિશ્ચિત કહેવી મૃદ્ગા છે.

(૭) અનંત મિશ્રિત – મૂળા, ગાજર આદિ અનંતકાયની સાથે કોઈક પ્રત્યેક વનસ્પતિ હોય તેમ છતાં કહે કે આ બધા અનંતકાયિક છે જેમ કે પાન સહિત મૂળો હોય તો આખાને અનંતકાયિક કહે.

(૮) પરિતા(પ્રત્યેક) મિશ્રિત – પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિકની સાથે થોડી અનંતકાયિક વનસ્પતિ હોય તો પણ કહે કે આ બધી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક છે. આ પરિતા મિશ્રિત ભાષા છે.

(૯) અદ્વા મિશ્રિત – અદ્વા એટલે કાળ. અહીં અદ્વા શબ્દથી દિવસ કે રાત્રિ અર્થ ગ્રહણ થાય છે. તે બંનેનું મિશ્રણ કરીને કહેવું તે અદ્વા મિશ્રિત ભાષા છે. જેમ કે – હજુ દિવસ શેષ હોય ત્યારે કહે કે રાત પડી ગઈ અને રાત્રિ શેષ હોવા છતાં કહે ઉઠો સૂર્યોદય થઈ ગયો.

(૧૦) અદ્વાદ્વા મિશ્રિત – અદ્વાદ્વા એટલે દિવસ કે રાત્રિના એક દેશને તે અંશોમાં મિશ્રણ કરીને બોલવું તે અદ્વાદ્વા મિશ્રિત ભાષા છે. જેમ કે – હજુ પહેલો પહોર ચાલતો હોય તો કોઈ ઉતાવળ કરાવવાની દસ્તિએ કહે કે જલ્દી ચાલ, મધ્યાહ્ન થઈ ગયો.

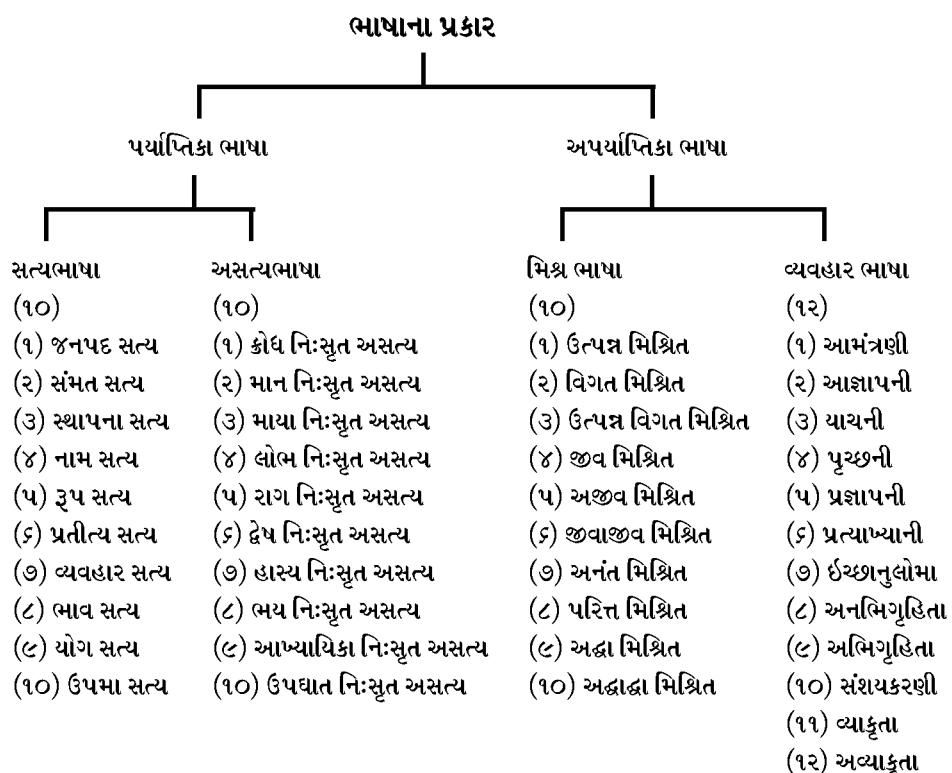
અપર્યાપ્તિકા વ્યવહાર ભાષાના બાર પ્રકાર :-

- (૧) આમંત્રણી – હે દેવદત્ત !, આ પ્રકારની સંબોધન રૂપ ભાષા.
- (૨) આશાપની – આ કાર્ય કરો, ઉભા થાઓ, આ પ્રકારની આશાકારી ભાષા.
- (૩) યાચની – મને આ વસ્તુ આપો, અમે અહીં રહીએ, આ પ્રકારની યાચનાકારી ભાષા.
- (૪) પૂછ્ણની – આ શબ્દનો અર્થ શું છે ? આ રીતે પૂછવા રૂપ ભાષા.
- (૫) પ્રકારણી – અહિંસાના પાલનથી નીરોગી કાયા મળે છે, આ પ્રકારની ઉપદેશાત્મક ભાષા.
- (૬) પ્રત્યાખ્યાની – પરચ્યક્ખાણ કરવા–કરાવવા રૂપ ભાષા અથવા માંગનારને ના પાડવા રૂપ ભાષા.
- (૭) ઈચ્છાનુલોમા – કાર્યારંભ માટે કોઈ પૂછે ત્યારે કહે – જેવી તમારી ઈચ્છા, આ પ્રકારની બીજાને સુખપ્રદ, અનુકૂળ, સંભાન સૂચક ભાષા.
- (૮) અનભિગૃહિતા – ઘણા કાર્ય સમયે કોઈ પૂછે કે કયું કાર્ય કરું ? ત્યારે કહે કે જે ટીક લાગે તે કરો, આ પ્રકારની અનિર્ણયાત્મક ભાષા.
- (૯) અભિગૃહિતા – ઘણા કાર્ય સમયે કોઈ પૂછે કે કયું કાર્ય કરું ? ત્યારે કહે કે આ કાર્ય કરો, આ કાર્ય ન કરો, આ પ્રકારની નિર્ણયાત્મક, નિશ્ચયાત્મક ભાષા.
- (૧૦) સંશ્યકારિણી – સૈંઘવ શબ્દના ઘોડો, મીઠું, વસ્ત્ર, પુરુષ વગેરે અનેક અર્થ થાય છે. તેના પ્રયોગપૂર્વક

શેઠ નોકરને કહે કે સૈંઘવ આપો, ત્યારે નોકરને સંશય થાય કે આ ચાર વસ્તુમાંથી કઈ વસ્તુ આપું ? આ પ્રકારની સંશયકારી ભાષા.

- (૧૧) વ્યાકૃતા—આ ઘડો છે, આ પ્રકારની સ્પષ્ટ અર્થવાળી ભાષા.
 (૧૨) અવ્યાકૃતા—અતિ ગંભીર અને ગૂઢ અર્થવાળી ભાષા.

આ બાર પ્રકારની વ્યવહાર ભાષામાં સત્ય, અસત્ય કે મિશ્ર, તે ત્રણે ભાષાના લક્ષણો ઘટિત થતાં નથી; તે ભાષા કેવળ વ્યવહાર પ્રવર્તક છે, તેથી વ્યવહાર ભાષા કહેવાય છે.

ભાષક-અભાષક જીવો :-

૩૭ જીવા ણ ભંતે ! કિં ભાસગા અભાસગા ? ગોયમા ! જીવા ભાસગા વિ અભાસગા વિ। સે કેણટ્રોણ ભંતે ! એવ કુચ્ચિદ- જીવા ભાસગા વિ અભાસગા વિ ?

ગોયમા ! જીવા દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - સંસારસમાવણણગા ય અસંસારસમાવણણગા ય । તત્થ ણ જે તે અસંસારસમાવણણગા તે ણ સિદ્ધા । સિદ્ધા ણ અભાસગા । તત્થ ણ જે તે સંસારસમાવણણગા તે ણ દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - સેલેસિપડિવણણગા ય અસેલેસિ પડિવણણગા ય । તત્થ ણ જે તે સેલેસિપડિવણણગા તે ણ અભાસગા । તત્થ ણ જે તે અસેલેસિ

પડિવણગા તે દુવિહા પણત્તા, તં જહા - એગિંદિયા ય અણેગિંદિયા ય | તત્થ ણ જે તે એગિંદિયા તે ણ અભાસગા | તત્થ ણ જે તે અણેગિંદિયા તે દુવિહા પણત્તા, તં જહા - પજ્જતગા ય અપજ્જતગા | તત્થ ણ જે તે અપજ્જતગા તે ણ અભાસગા | તત્થ ણ જે તે પજ્જતગા તે ણ ભાસગા | સે એણટ્ટેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિઃ - જીવા ભાસગા વિ અભાસગા વિ |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! જીવો ભાષક છે કે અભાષક ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જીવો ભાષક પણ છે અને અભાષક પણ છે. પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જીવો ભાષક પણ છે, અભાષક પણ છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જીવોના બે પ્રકાર છે - સંસાર સમાપત્રક અને અસંસાર સમાપત્રક. તેમાંથી જે અસંસાર સમાપત્રક જીવો છે, તે સિદ્ધ છે અને તે અભાષક છે. જે સંસાર સમાપત્રક (સંસારી) જીવો છે, તેના બે પ્રકાર છે - શૈલેશી પ્રતિપત્રક અને અશૈલેશી પ્રતિપત્રક. તેમાંથી જે શૈલેશી પ્રતિપત્રક છે, તે અભાષક છે અને જે અશૈલેશી પ્રતિપત્રક છે, તેના બે પ્રકાર છે - એકેન્દ્રિય અને અનેકેન્દ્રિય. તેમાંથી જે એકેન્દ્રિય છે તે અભાષક છે અને જે અનેકેન્દ્રિય (ત્રસ) છે, તેના બે પ્રકાર છે, યથા - પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. તેમાં જે અપર્યાપ્ત છે તે અભાષક છે અને જે પર્યાપ્ત છે તે ભાષક છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહેવાય છે કે જીવો ભાષક પણ છે અને અભાષક પણ છે.

૩૮ ણેરઝયા ણ ભંતે ! કિં ભાસગા અભાસગા ? ગોયમા ! ણેરઝયા ભાસગા વિ અભાસગા વિ | સે કેણટ્ટેણ ભંતે ! એવં કુચ્ચિઃ - ણેરઝયા ભાસગા વિ અભાસગા વિ ?

ગોયમા ! ણેરઝયા દુવિહા પણત્તા, તં જહા - પજ્જતગા ય અપજ્જતગા ય, તત્થ ણ જે તે અપજ્જતગા તે ણ અભાસગા, તત્થ ણ જે તે પજ્જતગા તે ણ ભાસગા, સે એણટ્ટેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિઃ - ણેરઝયા ભાસગા વિ અભાસગા વિ | એવં એગિંદિયવજ્જાણ ણિરંતરં ભાળિયવ્યં |

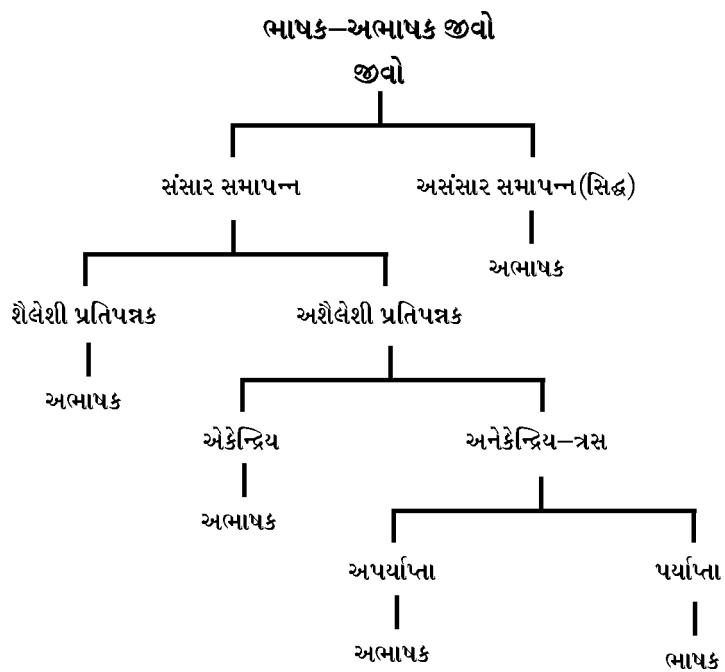
ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! નૈરયિકો ભાષક છે કે અભાષક ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! નૈરયિકો ભાષક પણ છે અને અભાષક પણ છે.

પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે નૈરયિકો ભાષક પણ છે અને અભાષક પણ છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! નૈરયિકોના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તેમાંથી જે અપર્યાપ્તા છે તે અભાષક છે અને જે પર્યાપ્તા છે તે ભાષક છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કથન કર્યું છે કે નૈરયિકો ભાષક પણ છે અને અભાષક પણ છે. આ જ રીતે એકેન્દ્રિયોને છોડીને નિરંતર (બેઠન્દ્રિયથી લઈ વૈમાનિક દેવો પર્યતના દંડકમાં) કહેવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જીવોમાં ભાષક-અભાષકનું નિરૂપણ છે.

સયોગી, પર્યાપ્તા ત્રસ જીવો જ ભાષા બોલી શકે છે. સિદ્ધ જીવો અશરીરી છે અને શૈલેશી પ્રતિપત્રક જીવોએ યોગનો નિરોધ કર્યો છે. તેથી તે જીવો ભાષાક નથી. જે જીવોને એક સ્પર્શોન્દ્રિય જ હોય છે તે ભાષા બોલી શકતા નથી, તેથી પાંચ સ્થાવર જીવો અભાષક છે અને શેષ ૧૮ દંડકના જીવોમાં અપર્યાપ્ત જીવો અભાષક છે અને પર્યાપ્ત જીવો ભાષક છે.

જીવોમાં ચાર પ્રકારની ભાષા :-

૩૯ કઇ ણ ભંતે ! ભાસજ્જાતા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! ચત્તારિ ભાસજ્જાતા પણ્ણત્તા । તં જહા - સચ્ચમેગં ભાસજ્જાયં, બિઝ્યં મોસં, તઝ્યં સચ્ચામોસં, ચઉત્થં અસચ્ચામોસં ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! ભાષાજીત-ભાષાના પ્રકાર કેટલા છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! ભાષાના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સત્ય ભાષા જીત, (૨) મૃષા ભાષા જીત, (૩) મિશ્ર ભાષા જીત અને (૪) વ્યવહાર ભાષા જીત.

૪૦ જીવા ણ ભંતે । કિં સચ્ચં ભાસં ભાસંતિ ? મોસં ભાસં ભાસંતિ ? સચ્ચામોસં ભાસં ભાસંતિ ? અસચ્ચામોસં ભાસં ભાસંતિ । ગોયમા ! જીવા સચ્ચં પિ ભાસં ભાસંતિ, મોસં પિ ભાસં ભાસંતિ, સચ્ચામોસં પિ ભાસં ભાસંતિ, અસચ્ચામોસં પિ ભાસં ભાસંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! જીવ શું સત્ય ભાષા બોલે છે, અસત્ય ભાષા બોલે છે, મિશ્ર ભાષા બોલે છે કે વ્યવહાર ભાષા બોલે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જીવ સત્ય ભાષા પણ બોલે છે, અસત્ય ભાષા પણ બોલે છે, મિશ્ર ભાષા પણ બોલે છે અને વ્યવહાર ભાષા પણ બોલે છે.

૪૧ ણેરઝ્યા ણ ભંતે ! કિં સચ્ચં ભાસં ભાસંતિ જાવ કિં અસચ્ચામોસં ભાસં ભાસંતિ

? ગોયમા ! ણેરઝ્યા ણં સચ્ચં પિ ભાસં ભાસંતિ જાવ અસચ્ચામોસં પિ ભાસં ભાસંતિ । એ વં અસુરકુમારા જાવ થણિયકુમારા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું નેરયિકો સત્ય ભાષા બોલે છે, અસત્ય ભાષા બોલે છે, મિશ્ર ભાષા બોલે છે કે વ્યવહાર ભાષા બોલે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નેરયિકો સત્ય ભાષા પણ બોલે છે, અસત્ય ભાષા પણ બોલે છે, મિશ્ર ભાષા પણ બોલે છે અને વ્યવહાર ભાષા પણ બોલે છે. આ જ રીતે અસુરકુમારોથી સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું જોઈએ.

૪૨ બેઝિંદિયન્તેઝિંદિયન્ચતર્રિદિયા ય ણો સચ્ચં, ણો મોસં, ણો સચ્ચામોસં ભાસં ભાસંતિ, અસચ્ચામોસં ભાસં ભાસંતિ ।

ભાવાર્થ :- બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવો સત્ય, અસત્ય કે મિશ્ર ભાષા બોલતા નથી, તેઓ વ્યવહાર ભાષા બોલે છે.

૪૩ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા ણં ભંતે ! કિં સચ્ચં ભાસંતિ જાવ અસચ્ચામોસં ભાસં ભાસંતિ ? ગોયમા ! પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા ણો સચ્ચં ભાસંતિ, ણો મોસં ભાસં ભાસંતિ, ણો સચ્ચામોસં ભાસં ભાસંતિ, એગં અસચ્ચામોસં ભાસં ભાસંતિ, ણણન્થસિક્ખાપુવ્વગં ઉત્તરગુણલંઢ્ય વા પડુચ્ચ સચ્ચં પિ ભાસં ભાસંતિ, મોસં પિ ભાસં ભાસંતિ, સચ્ચામોસં પિ ભાસં ભાસંતિ, અસચ્ચામોસં પિ ભાસં ભાસંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પંચેદિય તિર્યચ્ય જીવો શું સત્યભાષા બોલે છે ? કે થાવતું વ્યવહાર ભાષા બોલે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પંચેદિય તિર્યચ્ય જીવો સત્યભાષા, અસત્ય ભાષા અને મિશ્ર ભાષા બોલતા નથી, તેઓ માત્ર વ્યવહાર ભાષા બોલે છે, પરંતુ શિક્ષાપૂર્વક અથવા ઉત્તરગુણલંઘિની અપેક્ષાએ (પંચેદિય તિર્યચ્યો) સત્યભાષા પણ બોલે છે, અસત્ય ભાષા પણ બોલે છે, મિશ્ર ભાષા પણ બોલે છે અને વ્યવહાર ભાષા પણ બોલે છે.

૪૪ મણુસ્સા જાવ વૈમાળિયા એ જહા જીવા તહા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- મનુષ્યોથી લઈને વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો સુધીની ભાષાના વિષયમાં ઔદ્ઘિક જીવોની સમાન જાણવું જોઈએ અર્થાત્ દેવો ચારે પ્રકારની ભાષા બોલે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જીવોમાં ચાર પ્રકારની ભાષાનું નિરૂપણ છે.

જે જીવોને ઈન્દ્રિય અને મનની પરિપક્વતા હોય, સમ્યગૃ જ્ઞાન હોય અર્થાત્ દીર્ઘકાળિકી સંજ્ઞા હોય તે જીવો જ શુભાશુભ આશયથી પૂર્વાપરના સંબંધપૂર્વક સત્ય, અસત્ય કે મિશ્ર ભાષાનો પ્રયોગ કરી શકે છે. તેમજ વ્યવહાર ભાષાનો પણ ઉપયોગ કરી શકે છે.

જે જીવોને ઈન્દ્રિય અને મનની પરિપક્વતા ન હોય, સમ્યગૃજ્ઞાન ન હોય, દીર્ઘકાળિકી સંજ્ઞા ન હોય તે જીવો પૂર્વાપરનો સંબંધ કરી શકતા ન હોવાથી સત્ય, અસત્ય કે મિશ્ર ભાષાનો પ્રયોગ કરી શકતા નથી. તે જીવોને ઊદ્ઘેન્દ્રિય હોવાથી એક માત્ર વ્યવહાર ભાષાનું ઉચ્ચારણ કરે છે.

ત્રણ વિકલેન્ડ્રિય, અસંશી પંચેન્ડ્રિય જીવો એક માત્ર વ્યવહાર ભાષા જ બોલે છે. સંશી તિર્યંચ પંચેન્ડ્રિય જીવો સામાન્ય રીતે વ્યવહાર ભાષા જ બોલે છે. જો તે જીવોને શિક્ષિત કરવામાં આવે અથવા જાતિસ્મરણજ્ઞાન આદિ કોઈ લખ્યિ પ્રગટ થાય, તો ક્ષયોપશમની વિશેષતાથી તે જીવો સત્ય આદિ ચારે પ્રકારની ભાષા બોલી શકે છે. મનુષ્યો તથા ભવનપતિ, વંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો ચારે પ્રકારની ભાષા બોલે છે.

સંસારી જીવોમાં ૪ પ્રકારની ભાષા :-

જીવ	સત્યભાષા	મુખ્ય ભાષા	મિત્ર ભાષા	વ્યવહાર ભાષા
એકેન્ડ્રિય	×	×	×	×
વિકલેન્ડ્રિય અસંશી પંચેન્ડ્રિય	×	×	×	✓
સામાન્ય સંશી તિર્યંચ પંચેન્ડ્રિય	×	×	×	✓
વિશેષજ્ઞાની કે શિક્ષિત સંશી તિર્યંચ પંચેન્ડ્રિય	✓	✓	✓	✓
સંશી મનુષ્ય અને નારકી, દેવતા	✓	✓	✓	✓

ગ્રહણયોગ્ય ભાષા દ્રવ્યોની યોગ્યતા :-

૪૫ જીવે ણ ભંતે ! જાઇં દવ્વાઇં ભાસત્તાએ ગેણહતિ તાઇં કિં ઠિયાઇં ગેણહિ, અઠિયાઇં ગેણહિ ? ગોયમા ! ઠિયાઇં ગેણહિ, ણો અઠિયાઇં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષારૂપે ગ્રહણ કરે છે, તે સ્થિત(ગમનક્રિયા રહિત, અચલાયમાન) દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જીવ સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી.

૪૬ જાઇં ભંતે ! ઠિયાઇં ગેણહિ તાઇં કિં દવ્વાઓ ગેણહિ, ખેત્તાઓ ગેણહિ, કાલાઓ ગેણહિ, ભાવાઓ ગેણહિ ? ગોયમા ! દવ્વાઓ વિ ગેણહિ, ખેત્તાઓ વિ ગેણહિ, કાલાઓ વિ ગેણહિ, ભાવાઓ વિ ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જીવ જે સ્થિત ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે સ્થિત ભાષા દ્રવ્યોને દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે, ક્ષેત્રથી ગ્રહણ કરે છે, કાલથી ગ્રહણ કરે છે કે ભાવથી ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે સ્થિત ભાષા દ્રવ્યોને દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે, ક્ષેત્રથી પણ ગ્રહણ કરે છે, કાલથી પણ ગ્રહણ કરે છે અને ભાવથી પણ ગ્રહણ કરે છે.

૪૭ જાઇં ભંતે ! દવ્વાઓ ગેણહિ તાઇં કિં એગપએસિયાઇં ગેણહિ, દુપએસિયાઇં ગેણહિ જાવ અણંતપએસિયાઇં ગેણહિ ? ગોયમા ! ણો એગપએસિયાઇં ગેણહિ જાવ ણો અસંખેજ્જપએ સિયાઇં ગેણહિ, અણંતપએસિયાઇં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જીવ જે સ્થિત ભાષા દ્રવ્યોને દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, દ્વિ પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત् અનંત પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર—

હે ગૌતમ ! જીવ એક પ્રદેશી દ્રવ્યોને યાવત્તુ અસંખ્યાત પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી પરંતુ અનંતપ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

૪૮ જાં ભંતે ! ખેત્તઓ તાં કિં એગપએસોગાઢાં ગેણહિ દુપએસોગાઢાં ગેણહિ જાવ અસંખેજ્જપએસોગાઢાં ગેણહિ ? ગોયમા ! ણો એગપએસોગાઢાં ગેણહિ જાવ ણો સંખેજ્જપએસોગાઢાં ગેણહિ અસંખેજ્જપએસોગાઢાં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ જે સ્થિત દ્રવ્યોને ક્ષેત્રથી ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, દ્વિ પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્તુ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જીવ એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્યોને યાવત્તુ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી પરંતુ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

૪૯ જાં ભંતે ! કાલઓ ગેણહિ, તાં કિં એગસમયટિર્ઝિયાં ગેણહિ, દુસમયટિર્ઝિયાં ગેણહિ જાવ અસંખેજ્જસમયટિર્ઝિયાં ગેણહિ ? ગોયમા ! એગસમયટિર્ઝિયાં પિ ગેણહિ, દુસમયટિર્ઝિયાં પિ ગેણહિ, જાવ અસંખેજ્જસમયટિર્ઝિયાં પિ ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ જે સ્થિત ભાષા દ્રવ્યોને કાળથી ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્તુ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે યાવત્તુ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે.

૫૦ જાં ભંતે ! ભાવઓ ગેણહિ તાં કિં વળણમંતાં ગેણહિ, ગંધમંતાં ગેણહિ, રસમંતાં ગેણહિ, ફાસમંતાં ગેણહિ ? ગોયમા ! વળણમંતાં પિ ગેણહિ જાવ ફાસમંતાં પિ ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ જે સ્થિત દ્રવ્યોને ભાવથી ગ્રહણ કરે છે, તે શું વર્ણવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, રસવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે વર્ણવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, ગંધવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે યાવત્તુ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે.

૫૧ જાં ભંતે ! ભાવઓ વળણમંતાં ગેણહિ, તાં કિં એગવળણાં ગેણહિ જાવ પંચવળણાં ગેણહિ ? ગોયમા ! ગહણદવ્બાં પડુચ્ચ એગવળણાં પિ ગેણહિ જાવ પંચવળણાં પિ ગેણહિ, સવ્વગગહણં પડુચ્ચ ણિયમા પંચવળણાં ગેણહિ, તં જહા- કાલાં ણીલાં લોહિયાં હાલિદ્વાં સુવિકલાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ ભાવથી જે વર્ણવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે તે શું એક વર્ણવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્તુ પાંચ વર્ણવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તે એક વર્ણવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે યાવત્તુ પાંચ વર્ણવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે અને સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ તે નિયમા પાંચ વર્ણવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. જેમ કે- કાળા, નીલા, લાલ, પીળા અને સર્ફેન.

૫૨ જાઇં ભંતે ! વળણઓ કાલાઇં ગેણહિ, તાઇં કિં એગગુણકાલાઇં ગેણહિ જાવ અણંત-ગુણકાલાઇં ગેણહિ ? ગોયમા ! એગગુણકાલાઇં પિ ગેણહિ જાવ અણંતગુણકાલાઇં પિ ગેણહિ। એવં જાવ સુવિકલાઇં પિ ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જીવ વર્ષથી કાળા વર્ષવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક ગુણ કાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્ અનંત ગુણ કાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે એક ગુણ કાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે યાવત્ અનંત ગુણ કાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે. આ જ રીતે શુક્લવર્ષા સુધી જાણવું જોઈએ.

૫૩ જાઇં ભંતે ! ભાવઓ ગંધમંતાઇં ગેણહિ, તાઇં કિં એગગંધાઇં ગેણહિ દુગંધાઇં ગેણહિ ? ગોયમા ! ગહણદવ્યાઇં પડુચ્ચ એગગંધાઇં પિ ગેણહિ દુગંધાઇં પિ ગેણહિ, સવ્વગગહણં પડુચ્ચ ણિયમા દુગંધાઇં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જીવ ભાવથી જે ગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક ગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે બે ગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તે એક ગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે તથા બે ગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે અને સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ નિયમા બે ગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

૫૪ જાઇં ગંધઓ સુભિભગંધાઇં ગેણહિ, તાઇં કિં એગગુણસુભિભગંધાઇં ગેણહિ જાવ અણંતગુણસુભિભગંધાઇં ગેણહિ ? ગોયમા ! એગગુણસુભિભગંધાઇં પિ ગેણહિ જાવ અણંતગુણસુભિભગંધાઇં પિ ગેણહિ । એવં દુભિભગંધાઇં પિ ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જીવ ગંધથી સુગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક ગુણ સુગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્ અનંત ગુણ સુગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે એક ગુણ સુગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે યાવત્ અનંતગુણ સુગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે. આ જ રીતે તે એક ગુણ દુર્ગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે યાવત્ અનંત ગુણ દુર્ગંધવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે.

૫૫ જાઇં ભંતે ! ભાવઓ રસમંતાઇં ગેણહિ, તાઇં કિં એગરસાઇં ગેણહિ જાવ કિં પંચરસાઇં ગેણહિ ? ગોયમા ! ગહણદવ્યાઇં પડુચ્ચ એગરસાઇં પિ ગેણહિ જાવ પંચરસાઇં પિ ગેણહિ, સવ્વગગહણં પડુચ્ચ ણિયમા પંચરસાઇં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! જીવ ભાવથી રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક રસ-વાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્ પાંચ રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તે એક રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે યાવત્ પાંચ રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે અને સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ નિયમા પાંચ રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

૫૬ જાઇં ભંતે ! રસઓ તિત્તરસાઇં ગેણહિ, તાઇં કિં એગગુણતિત્તરસાઇં ગેણહિ જાવ અણંત-ગુણતિત્તરસાઇં ગેણહિ ? ગોયમા ! એગગુણતિત્તરસાઇં પિ ગેણહિ જાવ અણંતગુણતિત્તરસાઇં પિ ગેણહિ । એવં જાવ મહુરો રસો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! રસથી તીખા રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું એકગુણ તીખા રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવતું અનંત ગુણ તીખા રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે એક ગુણ તીખા રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવતું અનંત ગુણ તીખા રસવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે . આ જ રીતે યાવતું મધુર રસ સુધી જાણવું જોઈએ.

૫૭ જાંદું ભંતે ! ભાવતો ફાસમંતાં ગેણહિ, તાં કિં એગફાસાં ગેણહિ જાવ અટુફાસાં ગેણહિ ?

ગોયમા ! ગહણદવ્બાં પડુચ્ચ ણો એગફાસાં ગેણહિ, દુફાસાં ગેણહિ જાવ ચડફાસાં પિ ગેણહિ, ણો પંચફાસાં ગેણહિ જાવ ણો અટુફાસાં પિ ગેણહિ ! સવ્વગહણ પડુચ્ચ ણિયમા ચડફાસાં ગેણહિ, તં જહા - સીયફાસાં ગેણહિ, ઉસિણફાસાં ગેણહિ, ણિદ્ધફાસાં ગેણહિ, લુકુખફાસાં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ ભાવથી સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવતું આઠ સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી, બે સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવતું ચાર સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, પાંચ સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી યાવતું આઠ સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી. સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ નિયમથી ચાર સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તે ચાર સ્પર્શવાળા દ્રવ્ય આ પ્રમાણે છે— શીત સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, સિન્ધ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અને રૂક્ષ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

૫૮ જાંદું ભંતે ! ફાસઓ સીયાં ગેણહિ તાં કિં એગગુણસીયાં ગેણહિ જાવ અણંતગુણસીયાં ગેણહિ ? ગોયમા ! એગગુણસીયાં પિ ગેણહિ જાવ અણંતગુણસીયાં પિ ગેણહિ । એવં ઉસિણ-ણિદ્ધ-લુકુખાં જાવ અણંતગુણલુકુખાં પિ ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ સ્પર્શથી શીત સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક ગુણ શીતસ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવતું અનંત ગુણ શીત સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! તે એકગુણ શીત સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે યાવતું અનંત ગુણ શીત સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે. આ જ રીતે ઉષ્ણ, સિન્ધ અને રૂક્ષ સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોના ગ્રહણના વિષયમાં જાણવું યાવતું અનંત ગુણ રૂક્ષ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે.

૫૯ જાંદું ભંતે ! જાવ અણંતગુણલુકુખાં ગેણહિ; તાં કિં પુઢાં ગેણહિ, અપુઢાં ગેણહિ? ગોયમા ! પુઢાં ગેણહિ, ણો અપુઢાં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ એક ગુણ કૃષણવર્ણથી લઈને રૂક્ષ સ્પર્શ સુધીના ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું સ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! તે સ્પૃષ્ટ ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી.

૬૦ જાં ભંતે ! પુઢાં ગેણહિ, તાં કિં ઓગાઢાં ગેણહિ અણોગાઢાં ગેણહિ ? ગોયમા ! ઓગાઢાં ગેણહિ, ણો અણોગાઢાં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવ સ્પૃષ્ટ ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું અવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અનવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે અવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અનવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી.

૬૧ જાં ભંતે ! ઓગાઢાં ગેણહિ, તાં કિં અણંતરોગાઢાં ગેણહિ, પરંપરોગાઢાં ગેણહિ ? ગોયમા ! અણંતરોગાઢાં ગેણહિ, ણો પરંપરોગાઢાં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવ અવગાઠ ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું અનંતરાવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે પરંપરાવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે અનંતરાવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, પરંપરાવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી.

૬૨ જાં ભંતે ! અણંતરોગાઢાં ગેણહિ તાં કિં અણૂં ગેણહિ ? બાદરાં ગેણહિ ? ગોયમા ! અણૂં પિ ગેણહિ, બાદરાં પિ ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવ અણૂરૂપ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું આણૂરૂપ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે બાદરરૂપ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે આણૂરૂપ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે અને બાદરરૂપ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે.

૬૩ જાં ભંતે ! અણૂં પિ ગેણહિ, તાં કિં ઉઙું ગેણહિ ? અહે ગેણહિ ? તિરિયં ગેણહિ ? ગોયમા ! ઉઙું પિ ગેણહિ, અહે વિ ગેણહિ, તિરિયં પિ ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવ આણૂરૂપ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું ઊર્ધ્વ દિશામાં સ્થિત, અધો દિશામાં સ્થિત કે તિરથી દિશામાં સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જીવ આણૂરૂપ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે તે ઊર્ધ્વ દિશામાં, અધો દિશા અને તિરથી દિશા, આ ત્રણે ય દિશામાં સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

૬૪ જાં ભંતે ! ઉઙું પિ ગેણહિ, અહે વિ ગેણહિ, તિરિયં વિ ગેણહિ, તાં કિં આં ગેણહિ ? મજ્જે ગેણહિ ? પજ્જવસાણે ગેણહિ ? ગોયમા ! આં પિ ગેણહિ, મજ્જે વિ ગેણહિ, પજ્જવસાણે વિ ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! ઊર્ધ્વ, અધો અને તિરથી દિશામાં સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે તે શું તેને (ભાષા ઉચ્ચારણાના) પ્રારંભમાં ગ્રહણ કરે છે, મધ્યમાં ગ્રહણ કરે છે કે અંતમાં ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર- ગૌતમ ! તેને આદિમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, મધ્યમાં પણ ગ્રહણ કરે છે અને અંતમાં પણ ગ્રહણ કરે છે.

૬૫ જાં ભંતે ! આં પિ ગેણહિ મજ્જે વિ ગેણહિ પજ્જવસાણે વિ ગેણહિ તાં કિં સવિસએ ગેણહિ ? અવિસએ ગેણહિ ? ગોયમા ! સવિસએ ગેણહિ, ણો અવિસએ ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવ આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું સ્વવિષ્યક (સ્પૃષ્ટ, અવગાઠ અને અનંતરાવગાઠ) દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અવિષ્યક દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે સ્વવિષ્યક દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અવિષ્યક દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી.

૬૬ જાઇં ભંતે ! સવિસએ ગેણહિ, તાઇં કિં આણુપુંચિં ગેણહિ ? અણાણુપુંચિં ગેણહિ ? ગોયમા ! આણુપુંચિં ગેણહિ, ણો અણાણુપુંચિં ગેણહિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! જીવ સ્વવિષયક દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું તેને અનુકૂળે ગ્રહણ કરે છે અથવા વ્યુત્કુમે ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જીવ તે સ્વગોચર દ્રવ્યોને અનુકૂળે ગ્રહણ કરે છે, વ્યુત્કુમે ગ્રહણ કરતા નથી.

૬૭ જાઇં ભંતે ! આણુપુંચિં ગેણહિ, તાઇં કિં તિદિસિં ગેણહિ જાવ છદ્વિસિં ગેણહિ? ગોયમા ! ણિયમા છદ્વિસિં ગેણહિ ।

પુદ્ગોગાઢ અણંતરં, અણૂ ય તહ બાયરે ય ઉડૂમહે ।

આદિ વિસયાણુપુંચિં, ણિયમા તહ છદ્વિસિં ચેવ ॥૧॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને અનુકૂળે ગ્રહણ કરે છે, શું તેને ત્રણ દિશામાંથી ગ્રહણ કરે છે કે યાવત્ છ દિશાઓથી ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે જીવ તે દ્રવ્યોને નિયમા છ દિશામાંથી ગ્રહણ કરે છે. **ગાથાર્થ-** સંક્ષેપમાં— ભાષા ઉચ્ચારણ કરવા માટે જીવ સ્પૃષ્ટ, અવગાઢ, અનંતરાવગાઢ, અણૂ તથા બાદર, ઊર્ધ્વ, અધો, તિર્યંલોક આદિ, સ્વવિષયક, આનુપૂર્વીથી તથા નિયમા છ દિશામાંથી ભાષા યોગ્ય દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જીવ ભાષા બોલવાના સમયે જે ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તે ભાષા દ્રવ્યોની યોગ્યતાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

ભાષા વર્ગણા- ભાષા રૂપે પરિણાત થઈ શકે તેવા પુદ્ગલ સ્કંધોને ભાષા વર્ગણા કહેવામાં આવે છે. વક્તાને જીવારે ભાષાનો પ્રયોગ કરવો હોય ત્યારે તે પ્રથમ ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, ત્યાર પછી તે પુદ્ગલોને ભાષારૂપે પરિણાત કરીને ભાષા બોલે છે.

ગ્રાલ્ભ ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલોના સ્વરૂપને અહીં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તથા સ્પૃષ્ટાદિ ૧૪ બોલોના માધ્યમે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ગ્રાલ્ભ ભાષા દ્રવ્યોનું નિરૂપણ :- જીવ સ્થિત પુદ્ગલોને જ ગ્રહણ કરે છે, જે દ્રવ્ય કંપનયુક્ત કે ગમન કિયાયુક્ત હોય, તે ભાષા દ્રવ્ય જીવને અગ્રાલ્ભ છે.

દ્રવ્યથી- એક પ્રદેશીથી અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધને જીવ ગ્રહણ કરતો નથી, અનંતપ્રદેશી ભાષા વર્ગણાના સ્કંધોને જ ગ્રહણ કરે છે. **ક્ષેત્રથી-** એક પ્રદેશાવગાઢથી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સ્કંધને જીવ ગ્રહણ કરતો નથી. અસંખ્યપ્રદેશાવગાઢ અનંત પ્રદેશી સ્કંધને જીવ ગ્રહણ કરે છે. **કાલથી-** એકથી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. **ભાવથી-** વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શયુક્ત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. અહીં વર્ણાદિનું કથન ગ્રાલ્ભ પ્રત્યેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને સર્વ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ, તેમ બે પ્રકારે છે.

ગહણ દવ્વાઇં- ગ્રહણ દ્રવ્ય. એકવારમાં ભાષા દ્રવ્યના જે સ્કંધોનું ગ્રહણ થાય, તે પ્રત્યેક સ્કંધોના વર્ણાદિની વિવક્ષાને ગ્રહણ દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. આ સ્કંધોમાં કેટલાક સ્કંધ એક વર્ણવાળા, કેટલાક સ્કંધ બે વર્ણવાળા, કેટલાક સ્કંધ ત્રણ, કેટલાક સ્કંધ ચાર અને કેટલાક સ્કંધ પાંચ વર્ણવાળા હોય છે. આ રીતે

જીવ ગ્રહણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક, બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ વર્ણવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

સત્ત્વ ગહણં- સર્વ ગ્રહણ. એકવારમાં ભાષા દ્રવ્યના જે સ્કંધોનું ગ્રહણ થાય, તે સમસ્ત સ્કંધોના વર્ણાદિનું સમુચ્ચયય રૂપે કથન કરવાને સર્વ ગ્રહણ કહેવામાં આવે છે. સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ અર્થાતું સમસ્ત દ્રવ્યોના સમુદ્દાયની અપેક્ષાએ જીવ પાંચે ય વર્ણવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

તે જ રીતે ગ્રહણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવ એક કે બે ગંધવાળા; એક, બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ રસ-વાળા; બે, ત્રણ કે ચાર સ્પર્શવાળા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને સમસ્ત દ્રવ્યોના સમુદ્દાયની અપેક્ષાએ બે ગંધ, પાંચ રસ અને ચાર સ્પર્શવાળા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. ભાષા દ્રવ્ય અનંતપ્રદેશી સૂક્ષ્મ સ્કંધ હોવાથી તેમાં શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ તે ચાર સ્પર્શ જ હોય છે.

પ્રત્યેક વર્ણ, ગંધ, રસ કે સ્પર્શમાં એક ગુણથી અનંતગુણની તરતમતા હોય છે અર્થાતું જીવ એક ગુણથી અનંતગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે; આ રીતે પ્રત્યેક વર્ણાદિમાં જાણવું.

સ્પૃષ્ટ- જીવ આત્મ પ્રદેશોને સ્પર્શલા ભાષા દ્રવ્યોના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, અસ્પૃષ્ટને નહીં.

અવગાઢ- જીવ પ્રદેશો જેટલા આકાશ પ્રદેશ ઉપર અવગાહિત-સ્થિત હોય, તેટલા આકાશ પ્રદેશ અવગાઢ કહેવાય છે અર્થાતું શરીર પ્રમાણ ક્ષેત્ર અવગાઢ કરી શકાય. જીવ આત્માવગાઢ ભાષા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. અનાવગાઢ ક્ષેત્રમાં રહેલા ભાષા દ્રવ્યો ગ્રહણ થતાં નથી.

અનંતરાવગાઢ- અંતર-વ્યવધાન રહિત. શરીર પ્રમાણ અવગાઢ ક્ષેત્રમાંથી જે આત્મપ્રદેશ જે આકાશપ્રદેશ ઉપર છે, તે જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. અન્ય હાથ-પગાદિ ક્ષેત્રમાં સ્થિત ભાષા દ્રવ્યો અર્થાતું પરંપરાવગાઢ ભાષા દ્રવ્યો ગ્રહણ થતાં નથી. અથવા ભાષા ઉચ્ચારણ કરનાર અવયવોના અવગાઢ દ્રવ્યો અનંતરાવગાઢ કહેવાય છે, શેષ શરીરાવગાઢ દ્રવ્યો પરંપરાવગાઢ કહેવાય છે.

અણુ-બાદર- જીવ અનંત પ્રદેશી ભાષા સ્કંધોને ગ્રહણ કરે છે. અનંતના અનંત ભેદ છે. તેમાં અદ્ય સંખ્યક અનંત પ્રદેશી સ્કંધ અણુ કહેવાય છે અને વધુ સંખ્યક અનંત પ્રદેશી સ્કંધ બાદર કહેવાય છે. જીવ અણુ અને બાદર બંને પ્રકારના અનંત પ્રદેશી ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

ઉધ્વ, અધ્વ અને તિરછી દિશા- જેટલા ક્ષેત્રમાં જીવના ગ્રહણ યોગ્ય ભાષા દ્રવ્યો અવસ્થિત છે એટલે કે શરીરસ્થ જીવ પ્રદેશોથી અવગાહિત ક્ષેત્રના ઉપર, નીચે અને તિરછી ત્રણો દિશામાંથી ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

આદિ, મધ્યમ, અંત- ભાષા બોલવાનો કાળ અસંખ્યાત સમયના અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. જીવ તેના પ્રારંભના, મધ્યના અને અંતના ત્રણો વિભાગમાં ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

સ્વ વિષય- જીવ બોલવાના સમયે, સ્પૃષ્ટ, અવગાઢ અને અનંતરાવગાઢ ભાષા વર્ગણા સ્વ વિષય કહેવાય છે. સ્પૃષ્ટ, અવગાઢ અને અનંતરાવગાઢ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સર્વપ્રકારની વર્ગણાઓ હોય છે, બોલવાના સમયે જીવ ભાષા વર્ગણાને (ભાષા દ્રવ્યોને) જ ગ્રહણ કરે છે.

આનુપૂર્વી- અનંતરાવગાઢ ક્ષેત્રમાં અનંત ભાષા દ્રવ્યો હોય છે, તેને જીવ અનુકમથી ગ્રહણ કરે છે. આ કમપૂર્વકના ગ્રહણને આનુપૂર્વી ગ્રહણ કહે છે.

ઇ દિશા- જીવ ઇ દિશામાંથી અવગાઢ ક્ષેત્રમાં આવેલા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. ત્રસ જીવો જ ભાષા બોલી શકે છે. ત્રસ જીવો ત્રસ નારીમાં જ હોય છે, તેથી તેઓ ઇ દિશાના ભાષા દ્રવ્યોને

ગ્રહણ કરે છે. લોકાંતે રહેલા જીવોને અલોક આવી જવાથી છ દિશા પ્રાપ્ત થતી નથી. ત્રસ નાડીની મધ્યમાં રહેલા જીવોને અવશ્ય છ દિશા પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ગ્રાહ ભાષા પુદ્ગલો :-

સ્થિત	ગતિશીલ	દ્રવ્યથી	ક્ષેત્રથી	ક્રાણથી	ભાવથી
સંખ્યાત- અસંખ્યાત પ્રદેશી	અનંત પ્રદેશી	સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ	અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ	એકથી અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક	વષાર્દિ ૧૬ બોલ યુક્ત (૫ વર્ષ, ૨ ગંધ, ૫ રસ, ૪ સ્પર્શ)
✓	✗	✗	✓	✗	✓

સ્પૃષ્ટાદિ ૧૪ બોલથી યુક્ત ગ્રાહ ભાષા પુદ્ગલો :-

૧.	સ્પૃષ્ટ	અસ્પૃષ્ટ	૮.૧૦.૧૧	આદિ	મધ્ય	અંત
	✓	✗		✓	✓	✓
૨	અવગાઢ	અનવગાઢ	૧૨	સ્વ વિષય	પર વિષય	
	✓	✗		✓		✗
૩	અનંતરાવગાઢ	પરંપરાવગાઢ	૧૩	અનુકૂમ	અનનુકૂમ	
	✓	✗		✓		✗
૪.	આણુ	બાદર	૧૪	એકથી પાંચ દિશા	૭ દિશા	
	✓	✓		✗		✓
૫-૭-૮	ઉર્ધ્વ	અધો	તિર્યગ્ર			
	✓	✓	✓			

ભાષા દ્રવ્યોની ગ્રહણ અને નિસર્ગ પદ્ધતિ :-

૬૮ જીવે ણ ભંતે ! જાંદ દવ્વાં ભાસત્તાએ ગેણહિ તાં કિં સંતરં ગેણહિ, ણિરંતરં ગેણહિ ?

ગોયમા ! સંતરં પિ ગેણહિ ણિરંતરં પિ ગેણહિ ! સંતરં ગિણહમાણે જહણ્ણેણ એંગં સમયં, ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જસમએ અંતરં કટૂઠ ગેણહિ ! ણિરંતરં ગિણહમાણે જહણ્ણેણ દો સમએ, ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જસમએ અણુસમયં અવિરહિયં ણિરંતરં ગેણહિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જીવ જે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તેને શું સાંતર ગ્રહણ કરે છે કે નિરંતર ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જીવ તે દ્રવ્યોને સાંતર પણ ગ્રહણ કરે છે અને નિરંતર પણ ગ્રહણ કરે છે. સાંતર ગ્રહણ કરે, તો જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના આંતરે ગ્રહણ કરે છે અને નિરંતર ગ્રહણ કરે, તો જધન્ય બે સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમય સુધી પ્રતિ સમય વિરહ રહિત નિરંતર ગ્રહણ કરે છે.

૬૯ જીવે ણ ભંતે ! જાંદ દવ્વાં ભાસત્તાએ ગહિયાં ણિસિરહ તાં કિં સંતરં ણિસિરહ ણિરંતરં ણિસિરહ ? ગોયમા ! સંતરં ણિસિરહ, ણો ણિરંતરં ણિસિરહ ! સંતરં ણિસિરમાણે એગેણ સમએણ ગેણહિ એગેણ સમએણ ણિસિરહ, એણ ગહણ-ણિસિરળોવાએણ જહણ્ણેણ

દુસમઝયં ઉકકોસેણ અસંહેજ્જસમઝયં અંતોમુહૃત્તયં ગહણ-ળિસિરણં કરેઝ ।

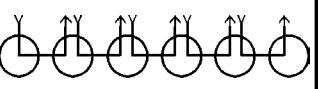
ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જે દ્રવ્યોને જીવ ભાષારૂપે ગ્રહણ કરીને છોડે છે, તેને શું સાંતર છોડે છે કે નિરંતર છોડે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જીવ તેને સાંતર છોડે છે, નિરંતર છોડતો નથી. સાંતર છોડે તો તે એક સમયમાં ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે છોડે છે. એ જ રીતે ગ્રહણ અને નિઃસરણ(બહાર કાઢવાના) પ્રયત્ન વડે જધન્ય બે સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના અંતમૃહૂર્ત સુધી ગ્રહણ અને નિઃસરણ કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ભાષા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરવા અને છોડવાની પદ્ધતિનું નિરૂપણ છે. કોઈપણ પ્રાણીને કાંઈપણ બોલવું હોય ત્યારે તે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે, ભાષારૂપે પરિણામાવે અને પછી તે દ્રવ્યોને છોડે છે, ત્યારે જ બોલાય છે. સ્વર, વંજનાદિ એક-એક અક્ષરના ઉચ્ચારણમાં અસંખ્યાત સમય વ્યતીત થાય છે. આ અસંખ્યાત સમય પર્યંત જીવ ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

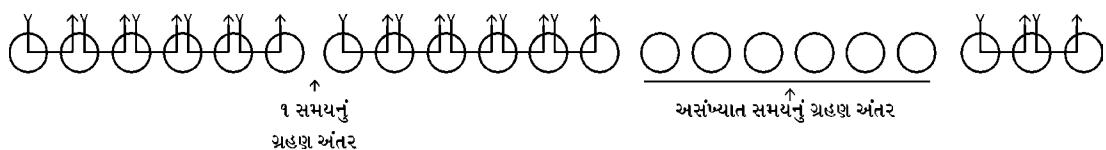
તેમાં પ્રથમ સમયે ભાષા દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે, બીજા સમયે તે દ્રવ્યોને છોડે છે, બીજા સમયે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યોને ત્રીજા સમયે છોડે છે, આ રીતે કમશઃ ગ્રહણ અને નિઃસરણની પ્રક્રિયા ચાલે છે. જ્યારે વક્તાને બોલવાની ઈચ્છા સમાપ્ત થાય ત્યારે તે ભાષા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરતો નથી, પરંતુ પૂર્વના સમયે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યનું નિઃસરણ માત્ર કરે છે. આ રીતે પ્રથમ સમયે ભાષા દ્રવ્યનું ગ્રહણ માત્ર થાય, અંતિમ સમયે નિઃસરણ માત્ર થાય અને મધ્યના સમયોમાં ગ્રહણ અને નિઃસરણ બંને ક્રિયા થતી રહે છે. તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.

ભાષા દ્રવ્યોનું ગ્રહણ અને નિઃસરણ :-

એલો સમય	બીજો સમય	ત્રીજો સમય	ચોથો સમય	સંખ્યાતમો	અસંખ્યાતમો	
x ગ્રહણ	છોડ ગ્રહણ	છોડ ગ્રહણ	છોડ ગ્રહણ	છોડ ગ્રહણ	છોડ x	 ○ = સમય, ↑ = ગ્રહણ, ↓ = છોડવું,

સાંતર ગ્રહણ :- જીવ ભાષા દ્રવ્યને સાંતર(અંતર પાડીને) ગ્રહણ કરે તો જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના અંતર પછી ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

બોલવામાં પ્રવૃત્ત જીવની અપેક્ષાએ જધન્ય ૧ સમયનું અંતર ઘટિત થાય છે. સતત લાંબા સમય સુધી બોલનાર વ્યક્તિને અસંખ્યાત સમયના ભાષા દ્રવ્યના ગ્રહણ પછી, તેના ગ્રહણ કરવામાં અવશ્ય અંતર પડે છે. ભાષકના અસંખ્યાત સમય સુધી પ્રતિ સમય ભાષા દ્રવ્ય ગ્રહણ અને છોડવાના પ્રયત્ન પછી, તેના અંતિમ સમયે જીવ ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ ન કરે, માત્ર છોડે અને ત્યારપછીના સમયે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે તો જધન્ય એક સમયનું અંતર થાય છે અને ૨,૩,૪ યાવત્ અસંખ્યાત સમય પછી ભાષા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે તો ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયનું અંતર થાય છે.

નિરંતર ગ્રહણ :— અંતર(વ્યવધાન) વિના જીવ નિરંતર ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે તો જધન્ય ર સમય અને ઉતૃકૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના અંતરમૂહૂર્ત સુધી નિરંતર ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. નિરંતર ગ્રહણને સમજાવતા સૂત્રકારે અણુસમય અવિરહિય અને ણિરંતર આ ગ્રણ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. અનુસમય = પ્રતિ સમય. ભાષા પ્રયોગ માટે જીવ અસંખ્યાત સમયમાં એકવાર નહીં પણ પ્રત્યેક સમયે(પ્રતિ સમય) ભાષા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે, તે સૂચવવા અણુસમયનો પ્રયોગ છે. અસંખ્યાત સમયના પ્રતિ સમયના ગ્રહણ દરમ્યાન (વચ્ચે) વ્યવધાન—અંતર થતું નથી, તે સૂચવવા ‘અવિરહિય’નો પ્રયોગ છે, આ રીતે અંતર વિના પ્રતિ સમયે નિરંતર ભાષા દ્રવ્યોને વક્તા ગ્રહણ કરે છે.

સાંતર નિસર્ગ :— નિસર્ગ એટલે છોડવા, મૂકવા, ત્યાગ કરવો. ગ્રહણ કરેલા ભાષા દ્રવ્યોનો નિસર્ગ સાંતર થાય છે. જીવ પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરેલા બધા જ ભાષા દ્રવ્યોને બીજા સમયે છોડે છે અને બીજા સમયે ગ્રહણ કરેલા સર્વ ભાષા દ્રવ્યોને ત્રીજા સમયે છોડે છે. આ રીતે ગ્રહણપેક્ષયા સમયાંતરે(એક સમયના) અંતરથી નિસર્ગ કિયા થાય છે. પ્રતિ સમયે ભાષા દ્રવ્યોનો નિસર્ગ થવા છતાં અહીં નિરંતર નિસર્ગ ન કહેતા સાંતર નિસર્ગ કહેવાનું કારણ એ છે કે નિસર્ગ ગ્રહણપૂર્વક જ સંભવે, અગુહીત દ્રવ્યોનો નિસર્ગ થતો નથી અને પ્રથમ સમયે, માત્ર ગ્રહણ છે નિસર્ગ નથી માટે સાંતર નિસર્ગ થાય છે, તે પ્રકારનું કથન છે.

ગ્રહણ-નિસર્ગ :— ભાષા બોલવા માટે ભાષા દ્રવ્યોનું ગ્રહણ અને નિસર્ગ બંને આવશ્યક છે. ગ્રહણ-નિસર્ગનો કાળ જધન્ય ર સમય અને ઉતૃકૃષ્ટ અસંખ્યાત સમય છે, પછી અવશ્ય અંતર પડે છે. વક્તા જ્યારે બોલવાથી વિરામ પામે, ત્યારે ભાષા દ્રવ્યના ગ્રહણ-નિસર્ગની કિયા પૂર્ણ થાય છે.

ભિણાઇં પિણિસ્સરઙ્ગ:— જીવ જે ભાષા દ્રવ્યોને છોડે છે તે ભાષા દ્રવ્યોને ભેદ કરીને અર્થાત્ ટુકડા, ચૂંચાઈ રૂપે ભેદીને છોડે છે અથવા ભેદ કર્યા વિના પણ છોડે છે, તે વક્તાના પ્રયત્ન પર આધારિત છે.

વક્તાના બે પ્રકાર છે— તીવ્ર પ્રયત્નવાન અને મંદ પ્રયત્નવાન. જે વક્તા રોગી, જરાગ્રસ્ત કે અનાદર ભાવ પુક્ત હોય, તે મંદ પ્રયત્નવાન હોય છે અને તેના દ્વારા છોડાયેલા ભાષા દ્રવ્યો અભિન-સ્થળ ખંડરૂપ અને અવ્યક્ત હોય છે. જે વક્તા નિરોગી, બળવાન અને આદરભાવથી સંપત્ત હોય, તે તીવ્ર પ્રયત્નવાન છે; તે ભાષા દ્રવ્યોને છોડે ત્યારે તેના ભાષા દ્રવ્યો ભેદાય જાય છે, અનેક સ્કંધરૂપે ભેદને પામે છે.

તીવ્ર પ્રયત્નવાન વક્તા દ્વારા છોડાયેલા ભાષા દ્રવ્યો ભેદાયેલા, સૂક્ષ્મ અને ઘણા હોવાથી અન્ય ઘણા દ્રવ્યોને વાસિત કરે છે. તે અન્ય દ્રવ્યોને વાસિત કરતાં અનંત ગુણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈને લોકાંત સુધી પહોંચે છે અને સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ થઈ જાય છે. મંદ પ્રયત્નવાન વક્તા દ્વારા છોડાયેલા ભાષા દ્રવ્યો લોકાંત સુધી પહોંચી શકતા નથી. તે અસંખ્યાત અવગાહના વર્ગણા સુધી અર્થાત્ અસંખ્યાત યોજન સુધી જઈને ભેદને પામે છે. પછી સંખ્યાતા યોજન સુધી આગળ જઈને નાશ પામે છે અર્થાત્ ભાષા પરિણામને છોડી દે છે.

ઓગાહણા વર્ગણાઓ :— અવગાહના વર્ગણા. એક એક ભાષા દ્રવ્યનું આધારભૂત ક્ષેત્ર અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. તે એક ક્ષેત્ર વિભાગને અવગાહન કહે છે. તેવા અવગાહન સ્થાનના સમૂહને અવગાહના વર્ગણા કહે છે. એક અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત અવગાહના વર્ગણા હોય છે.

ભેયમાબજ્જંતિ:— ભેદને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ભેદનો અર્થ ‘પુદ્ગલના પાંચ પ્રકારનો ભેદ’ નથી પરંતુ અન્ય પુદ્ગલોને વાસિત કરવાની શક્તિ ઓછી થવી તેને ભેદ કહ્યો છે. મંદ પ્રયત્નવાન વક્તાના શબ્દો અભિનપણો નીકળે છે, તેથી તે લોક વ્યાપી બનતા નથી અસંખ્યાત યોજન સુધી જઈને ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તે પુદ્ગલોની અન્ય પુદ્ગલોને વાસિત કરવાની શક્તિ ઘટી જાય છે.

વિદ્ધસમાગચ્છંતિ:— વિધવંશ—નાશ પામે છે. અન્ય પુદ્ગલોને વાસિત કરવાની શક્તિનો પૂર્ણ રૂપે નાશ થવો, તરંગિત ન થવું, શબ્દ વર્ગણા રૂપે ન રહેવું. મંદ પ્રયત્નવાન વક્તાના શબ્દો અસંખ્યાત યોજન સુધી જાય, ત્યારે અન્ય પુદ્ગલોને વાસિત કરવાની તેની શક્તિ ઘટી જાય અને ત્યાંથી સંખ્યાત યોજન સુધી જઈને તેની તે અન્ય પુદ્ગલને વાસિત કરવાની શક્તિ સંપૂર્ણતયા નાશ પામે છે.

ભાષા દ્વયના ગ્રહણ-નિઃસરણનું સ્વરૂપ :-

દ્વાર	વિગત
૧ દ્રવ્યથી	અનંતપ્રદેશી સ્કંધને ગ્રહણ કરે
૨ ક્ષેત્રથી	અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સ્કંધને ગ્રહણ કરે
૩ કાલથી	એક સમયથી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા સ્કંધને ગ્રહણ કરે
૪ ભાવથી	પાંચ વર્ષા, બે ગંધ, પાંચ રસ અને ચાર સ્પર્શા (શીત-ઉષા, સ્નિંધ-રૂક્ષ) એકથી અનંતગુણ યુક્ત પુદ્ગલ સ્કંધને ગ્રહણ કરે
૫ સ્પૃષ્ટ	આત્મપ્રદેશો સાથે સ્પૃષ્ટ-સ્પર્શોલા સ્કંધને ગ્રહણ કરે
૬ અવગાઢ	આત્માના એક ક્ષેત્રાવગાઢ પુદ્ગલ સ્કંધને ગ્રહણ કરે
૭ અનંતરાવગાઢ	ભાષક શરીરવયવ સાથે અનંતરાવગાઢ થયેલા પુદ્ગલ સ્કંધને ગ્રહણ કરે
૮ અણુ-બાદર	અદ્યપ્રદેશી અણુરૂપ સ્કંધને અને બહુપ્રદેશી બાદર સ્કંધને ગ્રહણ કરે
૯ ઉદ્ઘાદિ દિશા	સ્વક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આત્માવગાઢ ઉદ્ઘાદ, અધો અને તિરણું ગ્રહણ કરે
૧૦ આદિ મધ્ય અંત સમય	અંતર્મુહૂર્તના ગ્રહણ કાલમાં આદિ, મધ્ય અને અંત, સર્વ સમયે ગ્રહણ કરે
૧૧ સ્વવિષ્ય ભૂત	પોતાના પ્રયોજન યોગ્ય ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલ સ્કંધને ગ્રહણ કરે
૧૨ આનુપૂર્વી	એક ક્ષેત્રાવગાઢ પુદ્ગલોને ક્રમશ: (અનુક્રમ) ગ્રહણ કરે
૧૩ દિશા	દિશાઓની અપેક્ષા છ એ દિશામાંથી ગ્રહણ કરે
૧૪ સાન્તર-નિરંતર ગ્રહણ	બંને પ્રકારે ગ્રહણ કરે— સાંતર-જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના આંતરે ગ્રહણ કરે નિરંતર-જધન્ય બે સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરે પ્રથમ સમયે કેવળ ગ્રહણ, બીજા સમયે પૂર્વ ગ્રહણ કરેલાનું નિઃસરણ અને નવા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ, આ રીતે અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ નિઃસરણ બંને થાય અને અંતિમ સમયે કેવળ નિઃસરણ થાય
૧૫ ભિન્ન-અભિન્ન	છોડેલા પુદ્ગલો ભેદાયેલા અને અભેદાયેલા, બંને પ્રકારે નીકળો. તીક્ર પ્રયત્નવાન- ભિન્ન-ભેદાયેલા પુદ્ગલો છોડે, તે સૂક્ષ્મ અને બહુ હોવાથી અન્ય અનેક દ્રવ્યોને વાસિત કરી લોકાંત સુધી જાય. મંદ પ્રયત્નવાન- અભિન્ન-નહીં ભેદાયેલા પુદ્ગલોને છોડે. તે પુદ્ગલો સંખ્યાત યોજન સુધી જઈને નાશ પામે છે.

ભાષા દ્વય નિઃસરણ ભેદ :-

૭૦ જીવે ણ ભંતે ! જાઇં દવ્વાઇં ભાસત્તાએ ગહિયાઇં ણિસિરઝ તાઇં કિં ભિણણાઇં ણિસિરઝ,

અભિણાં ણિસિરઝ ? ગોયમા ! ભિણાં પિ ણિસિરઝ, અભિણાં પિ ણિસિરઝ । જાં ભિણાં ણિસિરઝ તાં અણંતગુણપરિવહુણીએ પરિવહુમાણાં પરિવહુમાણાં લોયંતં ફુસંતિ । જાં અભિણાં ણિસિરઝ તાં અસંખેજ્જાઓ ઓગાહણવગગણાઓ ગંતા ભેયમાવજ્જંતિ, સંખેજ્જાં જોયણાં ગંતા વિદ્ધસમાગચ્છંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ ભાષા રૂપે ગ્રહણ કરેલા જે દ્રવ્યોને છોડે છે, તે દ્રવ્યોને ભિન્ન-ભેદાયેલા છોડે છે કે અભિન્ન-ભેદાયા વિનાના છોડે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ભિન્ન અને અભિન્ન બંને પ્રકારના દ્રવ્યોને છોડે છે. જો ભિન્ન દ્રવ્યો છોડે છે, તો તે દ્રવ્યો અનંતગુણ વૃદ્ધિ પામતાં-પામતાં લોકાંતનો સ્પર્શ કરે છે. જો અભિન્ન દ્રવ્યોને છોડે તો તે દ્રવ્યો અસંખ્યાત યોજન સુધી જઈને ભેદાય છે અને પછી સંખ્યાત યોજન સુધી આગળ જઈને નાશ પામે છે અર્થાત્ શબ્દ પરિણામનો ત્યાગ કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં, જે વક્તા ભાષા દ્રવ્યોને ભેદીને(ટુકડા કરીને) છોડે અને જે વક્તા ભાષા દ્રવ્યોનું ભેદન કર્યા વિના સ્થૂલ, અસ્કુટ, અખંડ રૂપે છોડે છે, તે બંનેની ગતિ અને ગંતવ્ય ક્ષેત્રનું વર્ણન છે. ભાષા દ્રવ્યોનું ભેદન થવામાં કે ન થવામાં વક્તાનો પ્રયત્ન આધારભૂત બને છે. વક્તાના બે પ્રકાર છે— (૧) મંદ પ્રયત્નવાન અને (૨) તીવ્ર પ્રયત્નવાન.

ભિણાં ણિસિરઝ :-— તીવ્ર પ્રયત્નવાન વક્તા ગ્રહણ કરેલા ભાષા દ્રવ્યોને છોડે ત્યારે તે ભાષા દ્રવ્યો ખંડ-ખંડ થઈને વિભેરાય જાય છે. તે ભાષા દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ, ઘણા અને સ્કુટ હોય છે. આ ભાષા દ્રવ્યો અન્ય ઘણા દ્રવ્યોને વાસિત કરતાં-કરતાં અનંત ગુણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈને ચાર સમયોમાં લોકાંતે પહોંચે છે અને સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. વક્તાની છાંદો દિશાની સમશ્રેષ્ઠીમાં છોડેલા અને વાસિત એમ મિશ્ર ભાષા દ્રવ્યો હોય છે જ્યારે વિશ્રેષ્ઠીમાં વાસિત ભાષા દ્રવ્યો હોય છે.

અભિણાં ણિસિરઝ :-— મંદ પ્રયત્નવાન વક્તા ભાષા દ્રવ્યોને છોડે ત્યારે ખંડ-ખંડ ન થવાથી તેમાં અન્ય દ્રવ્યોને વાસિત કરવાની શક્તિ વધતી નથી. આ ભાષા દ્રવ્યો સંખ્યાત યોજનની અસંખ્યાત અવગાહના વર્ગણા સુધી જઈને ભેદાય છે.

ઓગાહણવગગણાઓ :-— એક-એક ભાષા દ્રવ્યના આધારભૂત અસંખ્યાત પ્રદેશી ક્ષેત્રના વિભાગને અવગાહન કહે છે અને તેની વર્ગણા—સમુદ્દરાયને અવગાહન વર્ગણા કહેવામાં આવે છે. એક અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત અવગાહન વર્ગણા હોય છે.

આ રીતે ગતિ વિશેષથી થતો ભેદ તે ભાષા દ્રવ્યોના નાશનું કારણ બને છે. અસંખ્યાત અવગાહન વર્ગણા સુધી પહોંચતા આ ભાષા દ્રવ્યો ભેદાય છે અને તેની અન્ય પુદ્ગલોને વાસિત કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. તે ભેદાયેલા ભાષા દ્રવ્યો સંખ્યાત યોજન સુધી જતાં તેનો વિદ્વાંસ થાય છે અર્થાત્ તે પુદ્ગલો શબ્દ પરિણામનો ત્યાગ કરે છે.

પુદ્ગાલ ભેદના પ્રકાર :-

૭૧ તેસિ ણં ભંતે ! દવ્વાણ કઝવિહે ભેણ પણતે ? ગોયમા ! પંચવિહે ભેણ પણતે । તં

જહા - ખંડાભેએ, પયરાભેએ, ચુણિણયાભેએ, અણુતડિયાભેએ, ઉકકરિયાભેએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ભેદ કેટલા પ્રકારે થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો ભેદ પાંચ પ્રકારે થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે – (૧) ખંડ ભેદ, (૨) પ્રતર ભેદ (૩) ચૂણિકા ભેદ, (૪) અનુતટિકા ભેદ અને (૫) ઉત્કટિકા(ઉત્કરિકા) ભેદ

૭૨ સે કિં તં ખંડાભેએ ? જણણ અયખંડાણ વા, તઉખંડાણ વા, તંબખંડાણ વા, સીસગખંડાણ વા રયયખંડાણ વા, જાયરૂબખંડાણ વા, ખંડએણ ભેદે ભવઙ્સ । સે તં ખંડાભેએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! ખંડ ભેદનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ લોખંડના ટુકડા, જસતના ખંડો, ત્રાંબાના ટુકડા, સીસાના ટુકડા, ચાંદીના ટુકડા કે સોનાના ટુકડા વગેરેનો ટુકડા રૂપે ભેદ થાય, તેને ખંડ ભેદ કહે છે. આ ખંડ ભેદનું સ્વરૂપ છે.

૭૩ સે કિં તં પયરાભેએ ? જણણ વંસાણ વા વેત્તાણ વા ણલાણ વા કયલિથંભાણ વા અબ્ધપડલાણ વા પયરએણ ભેએ ભવઙ્સ । સે તં પયરાભેદે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રતર ભેદનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જે વાંસનો, નેતરનો, બરુનો, કેળના સ્તંભનો કે અભરખના પડનો પ્રતરરૂપે ભેદ થાય, તેને પ્રતર ભેદ કહે છે

૭૪ સે કિં તં ચુણિણયાભેએ ? જણણ તિલચુણણાણ વા મુગચુણણાણ વા માસચુણણાણ વા પિપ્પલચુણણાણ વા મિરિયચુણણાણ વા સિંગબેરચુણણાણ વા ચુણિણયાએ ભેએ ભવઙ્સ । સે તં ચુણિણયાભેએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! ચૂણિકાભેદનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ તલનું ચૂર્ણ, મગનો લોટ, અડનો લોટ, પીપરનું ચૂર્ણ, મરીનું ચૂર્ણ, આદૃનું ચૂર્ણ; ઈત્યાદિ ચૂર્ણ કે ભૂકારૂપે ભેદ થાય, તે ચૂણિકા ભેદ છે.

૭૫ સે કિં તં અણુતડિયાભેએ ? જણણ અગડાણ વા તલાગાણ વા દહાણ વા ણઈણ વા વાવીણ વા પુક્ખરિણીણ વા દીહિયાણ વા ગુંજાલિયાણ વા સરાણ વા સરપંતિયાણ વા સરસરપંતિયાણ વા અણુતડિયાએ ભેએ ભવઙ્સ । સે તં અણુતડિયાભેએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનુતટિકા ભેદનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- જેમ કૂવાનો, તળાવોનો, દ્રહોનો, નદીઓનો, વાવડીઓનો, પુષ્કરિણીઓ(ગોળાકાર વાવડીઓ)નો, દીર્ઘિકાઓનો(લાંબી વાવડીઓનો), ગુંજાલિકાઓ(વાંકીચૂંકી વાવડીઓ)નો, સરોવરોનો, પંક્તિબદ્ધ સરોવરોનો અનુતટિકારૂપે(તે પાણી સૂકાતાં જમીનમાં તીરાડોરૂપે) જે ભેદ થાય તે અનુતટિકા ભેદ છે.

૭૬ સે કિં તં ઉકકરિયાભેદે ? જણણ મૂસગાણ વા મગૂસાણ વા તિલસિંગાણ વા મુગસિંગાણ વા માસસિંગાણ વા એરંડબીયાણ વા ફુડિત્તા ઉકકરિયાએ ભેએ ભવઙ્સ । સે તં ઉકકરિયાભેએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉત્કરિકા ભેદનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- મસૂર, મગફળી કે ચોળીની શિંગ, તલની શિંગ, મગની શિંગ, અડની શિંગ કે એરંધબીજ ફાટે ત્યારે જે ભેદ થાય છે, તે ઉત્કટિકા-ઉત્કરિકા ભેદ છે. આ ઉત્કરિકા ભેદનું સ્વરૂપ છે.

૭૭ એસિ ણ ભંતે ! દવ્વાણ ખંડાભેણ પયરાભેણ ચુણિણયાભેણ અણુતડિયાભેણ ણ ઉકકરિયાભેણ ય ભિજ્જમાળાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા, વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવાં દવ્વાં ઉકકરિયાભેણ ભિજ્જમાળાં, અણુતડિયાભેણ ભિજ્જમાળાં અણંતગુણાં, ચુણિણયાભેણ ભિજ્જમાળાં અણંતગુણાં, પયરાભેણ ભિજ્જમાળાં અણંતગુણાં, ખંડાભેણ ભિજ્જમાળાં અણંતગુણાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ખંડ ભેદથી, પ્રતર ભેદથી, ચૂર્ણિકા ભેદથી, અનુતટિકા ભેદથી અને ઉત્કરિકા ભેદથી ભેદાયેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં કોણ કોણાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાવિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા ઉત્કરિકા ભેદથી ભેદાયેલા દ્રવ્યો છે, તેનાથી અનુતટિકા ભેદથી ભેદાયેલા દ્રવ્યો અનંતગુણા છે, તેનાથી ચૂર્ણિકાભેદથી ભેદાયેલા દ્રવ્યો અનંત ગુણા છે, તેનાથી પ્રતર ભેદથી ભેદાયેલા દ્રવ્યો અનંતગુણા છે, તેનાથી ખંડ ભેદથી ભેદાયેલા દ્રવ્યો અનંત ગુણા અધિક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પુદ્ગલના પાંચ પ્રકારોનું નિરૂપણ છે. સંઘાત અને ભેદ-ભેગા થવું અને છૂટા પડવું તે પુદ્ગલનો ધર્મ છે. પુદ્ગલના ભેદમાં પાંચ ચોક્કસ પ્રકારની વિવિધતા છે.

(૧) **ખંડ ભેદ :-** લોખંડ, સોનું, ચાંદી આદિ ધાતુઓના કોઈપણ શસ્ત્રથી ટુકડા થવાની જેમ ટુકડા રૂપ ભેદ થાય, તેને ખંડ ભેદ કહે છે.

(૨) **પ્રતર ભેદ :-** પ્રતર = પડ. અબરખના પડ, કેળના સ્તંભના પડની જેમ પડરૂપે ભેદ થાય તેને પ્રતર ભેદ કહે છે.

(૩) **ચૂર્ણિકા ભેદ :-** ઘઉં, જૂવાર, બાજરો વગેરે ધાન્યના લોટ, સૂંઠ, મરી વગેરેના ચૂર્ણની જેમ ચૂર્ણ રૂપ ભેદ થાય, તેને ચૂર્ણિકા ભેદ કહે છે.

(૪) **અનુતટિકા ભેદ :-** વિવિધ પ્રકારના જલસ્થાનોમાં પાણી સૂકાઈ જાય ત્યારે માટીમાં જે તિરાડ પડે, તેની જેમ જે ભેદ થાય, તેને અનુતટિકા ભેદ કહે છે.

(૫) **ઉત્કરિકા ભેદ :-** મગ, મઠ આદિ કઠોળની શિંગ અથવા એરંડ બીજ ફાટે, તેની જેમ જે ભેદ થાય, તેને ઉત્કરિકા ભેદ કહે છે.

૧૮ દંડકના જીવોમાં ગ્રાણ્ય ભાષા દ્રવ્ય :-

૭૮ ણેરઙ્ગેણ ભંતે ! જાં દવ્વાં ભાસત્તાએ ગેણહિ તાં કિં ઠિયાં ગેણહિ ? અઠિયાં ગેણહિ ? ગોયમા ! એવં ચેવ જહા જીવે વતવ્વયા ભણિયા તહા ણેરઙ્ગ્યસ્સાવિ જાવ અપ્પાબહુયાં એવં એંગિંદ્યવજ્જો દંડઓ જાવ વેમાણિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! નૈરયિક જે દ્રવ્યોને ભાષારૂપે ગ્રહણ કરે છે તે સ્થિત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે કે અસ્થિત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે ? **ઉત્તર—** હે ગૌતમ ! (ઔદિક) જીવની સમાન અલ્પબહુત્વ

સુધીની સમગ્ર વક્તવ્યતા નેરપિકોના વિષયોમાં પણ જાણવી જોઈએ. આ જ રીતે એકેન્ટ્રિયને છોડીને શેષ વૈમાનિક સુધીના દંડક કહેવા જોઈએ.

૭૯ જીવા ણ ભંતે ! જાં દવ્વાં ભાસત્તાએ ગેણહંતિ તાં કિં ઠિયાં ગેણહિ ? અઠિયાં ગેણહિ ? ગોયમા ! એવં ચેવ પુહુત્તેણ વિ ણેયવ્વં જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! જીવો જે દ્રવ્યોને ભાષારૂપે ગ્રહણ કરે છે, તે શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જે રીતે એકવચનથી કથન કર્યું તે જ રીતે બહુવચનમાં પણ નેરપિકોથી લઈ વૈમાનિકો સુધી સમજી લેવું જોઈએ.

૮૦ જીવે ણ ભંતે ! જાં દવ્વાં સચ્ચભાસત્તાએ ગેણહિ તાં કિં ઠિયાં ગેણહિ ? અઠિયાં ગેણહિ ? ગોયમા ! જહા ઓહિયદંડઓ તહા એસો વિ । ણવરં- વિગલેંદિયા ણ પુચ્છિજ્જંતિ એવં મોસભાસાએ વિ સચ્ચામોસભાસાએ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! જીવો જે દ્રવ્યોને સત્ય ભાષારૂપે ગ્રહણ કરે છે, શું તે સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અસ્થિત દ્રવ્યોને ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જેમ ઔદ્ઘિક જીવ વિષયક દંડક(આલાપક) છે, તેમજ આ સત્ય ભાષા વિષયક દંડક પણ કહેવો જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અહીં વિકલેંદ્રિયોના વિષયમાં પૃથ્થ્વી ન કરવી અને તે જ રીતે મૃધા ભાષા તથા મિશ્ર ભાષા દ્રવ્યોના ગ્રહણના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ.

૮૧ અસચ્ચામોસભાસાએ વિ એવં ચેવ, ણવરં-અસચ્ચામોસભાસાએ વિગલિંદિયા વિ પુચ્છિજ્જંતિ ઇમેણં અભિલાખેણ-

વિગલિંદિએ ણ ભંતે ! જાં દવ્વાં અસચ્ચામોસભાસત્તાએ ગેણહિ તાં કિં ઠિયાં ગેણહિ ? અઠિયાં ગેણહિ ? ગોયમા ! જહા ઓહિયદંડઓ । એવં એ એગત્તપુહુત્તેણ દસ દંડગા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- વ્યવહાર ભાષા દ્રવ્યોના ગ્રહણના વિષયમાં પણ આ જ રીતે જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેમાં વિકલેંદ્રિયોની પૃથ્થ્વી પણ આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ—

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! વિકલેંદ્રિય જીવ જે દ્રવ્યોને વ્યવહાર ભાષા રૂપે ગ્રહણ કરે છે, તો શું તે સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ઔદ્ઘિક દંડકની સમાન જાણવું આ રીતે સમુચ્ચય ભાષાના અને સત્ય વગેરે ચાર ભાષાના તેમ પાંચ એકવચનના અને પાંચ બહુવચનના કુલ દશ આલાપક કહેવા જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૧૮ દંડકના એક અને અનેક જીવોમાં તેમ જ ચાર પ્રકારની ભાષા માટે ગ્રાહી ભાષા દ્રવ્યની યોગ્યતા સંબંધી અતિદેશાત્મક નિરૂપણ છે.

૨૪ દંડકના જીવોમાંથી પાંચ સ્થાવર જીવોને ભાષા નથી, તેથી તેનું કથન થતું નથી.

ઓદ્વિક એક જીવને ગ્રાહ્ય ભાષા દ્વયની યોગ્યતાનું કથન સૂત્રમાં વિસ્તારથી છે. તેનો એક આલાપક થાય છે. શેષ નવ આલાપકોનું કથન તેની સમાન જાણવું છે. વિશેષતા એ છે કે ઓદ્વિક ભાષા સંબંધી એક અને અનેક જીવના બંને આલાપકોમાં ૨૪ દંડકનું કથન છે. સત્ય આદિ ત્રણ ભાષાઓના એક અને અનેક જીવના બંને આલાપકોમાં ૧૬ દંડકનું કથન છે અને વ્યવહાર ભાષાના એક અને અનેક જીવના બંને આલાપકોમાં ૧૮ દંડકનું કથન છે. આ રીતે સૂત્રોમાં ત્રણ ભાષાના કથનમાં વિકલેન્દ્રિય શબ્દથી આઈ દંડક(પાંચ સ્થાવર + ત્રણ વિકલેન્દ્રિય)નો નિષેધ છે અને વ્યવહાર ભાષાના કથનમાં વિકલેન્દ્રિય શબ્દથી કેવલ એકેન્દ્રિયનો(પાંચ દંડકનો) જ નિષેધ છે.

દસ દંડગા :- દસ આલાપક. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સમુચ્ચયય ભાષા સંબંધી એકવચનમાં સમુચ્ચયય જીવ અને ૨૪ દંડકના એક એક જીવની ગ્રાહ્ય ભાષા દ્વયોની યોગ્યતા માટે પૃથ્બી (૨-૫) ચારે ભાષા માટે યથાયોગ્ય દંડકમાં ભાષા દ્વયોની યોગ્યતા માટે એક એક જીવની પૃથ્બી (૬) સમુચ્ચયય ભાષા માટે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ ૨૪ દંડકમાં પૃથ્બી (૭-૧૦) ચારે ભાષા માટે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ યથાયોગ્ય દંડકમાં પૃથ્બી. આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે સર્વ ભાષક જીવો બોલવા સમયે સ્થિતાદિ સમાન વિશેષતા - વાળા ભાષા દ્વયોને ગ્રહણ કરે છે.

ભાષા દ્વયોને સત્ય આદિ રૂપે ગ્રહણ નિઃસરણ :-

૮૨ જીવે ણ ભંતે ! જાં દવ્વાં સચ્ચભાસત્તાએ ગેણહુ તાં કિં સચ્ચભાસત્તાએ ણિસિરઙ્ ? મોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્ ? સચ્ચામોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્ ? અસચ્ચામોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્ ?

ગોયમા ! સચ્ચભાસત્તાએ ણિસિરઙ્, ણો મોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્, ણો સચ્ચામોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્, ણો અસચ્ચામોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્। એવં એ ગિંદિયવિગલિંદિયવજ્જો દંડઓ જાવ વેમાળિએ। એવં પુહુત્તેણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રક્રન- હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્વયોને સત્ય ભાષા રૂપે ગ્રહણ કરે છે, તેને શું તે સત્ય ભાષારૂપે જ છોડે છે, અસત્ય ભાષારૂપે છોડે છે, મિશ્ર ભાષારૂપે છોડે છે કે વ્યવહાર ભાષા રૂપે છોડે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સત્ય ભાષા રૂપે ગૃહીત દ્વયોને સત્યભાષા રૂપે છોડે છે. તે અસત્ય ભાષા રૂપે, મિશ્ર ભાષારૂપે કે વ્યવહાર ભાષારૂપે છોડતા નથી. આ જ રીતે યાવત્ એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયને છોડી વેમાનિક સુધી એકવચનનો દંડક-આલાપક કહેવો જોઈએ તથા તે જ રીતે બહુવચનનો આલાપક પણ કહેવો જોઈએ.

૮૩ જીવે ણ ભંતે ! જાં દવ્વાં મોસભાસત્તાએ ગેણહુ તાં કિં સચ્ચભાસત્તાએ ણિસિરઙ્ ? મોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્ ? સચ્ચામોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્ ? અસચ્ચામોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્ ?

ગોયમા ! ણો સચ્ચભાસત્તાએ ણિસિરઙ્, મોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્, ણો સચ્ચામોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્, ણો અસચ્ચામોસભાસત્તાએ ણિસિરઙ્। એવં સચ્ચામોસભાસત્તાએ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રક્રન- હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્વયોને અસત્યભાષા રૂપે ગ્રહણ કરે છે, શું તેને સત્ય ભાષા રૂપે છોડે છે કે અસત્ય ભાષા રૂપે છોડે છે, કે મિશ્ર ભાષા રૂપે છોડે છે કે વ્યવહાર ભાષા રૂપે છોડે છે ?

ઉત્તર- ગૌતમ ! મૃધ્યા ભાષારૂપે ગૃહીત દ્વયોને સત્ય ભાષારૂપે નહીં પરંતુ અસત્ય ભાષા રૂપે જ

ઇઓડ છે. મિશ્ર ભાષા રૂપે કે વ્યવહાર ભાષા રૂપે પણ ઇઓડતા નથી. આ જ રીતે મિશ્ર ભાષા રૂપે ગૃહીત દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ.

૮૪ અસચ્ચામોસભાસત્તાએ વિ એવં ચેવ । ણવરં અસચ્ચામોસભાસત્તાએ વિગલિંદિયા તહેવ પુચ્છિજ્જંતિ । જાએ ચેવ ગેણહિ તાએ ચેવ ણિસિરહિ । એવં એતે એગત્તપુહત્તિયા અદૃ દંડગા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- આ રીતે વ્યવહાર ભાષા રૂપે ગૃહીત દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે વ્યવહાર ભાષા રૂપે ગૃહીત દ્રવ્યોના વિષયમાં વિકલેન્દ્રિયોની પણ પૂર્ણા કરવી. સર્વત્ર જે ભાષા રૂપે દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે તે જ ભાષારૂપે તે દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરે છે, તેમ કથન કરવું. આ રીતે એકવચન અને બહુવચનની ચારે ભાષાના આઠ આલાપક કહેવા જોઈએ.

વિયેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં “જે ભાષા રૂપે દ્રવ્યોનું ગ્રહણ તે જ ભાષા રૂપે તે દ્રવ્યોનું નિસ્સરણ” આ સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ છે.

ભાષા વર્ગણામાં કોઈપણ પ્રકારનો તફાવત હોતો નથી. વક્તા જે આશયથી ભાષા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે, તે જ રૂપે તેનું પરિણામન થાય અને તે જ રૂપે તેને ઇઓડ છે. આ રીતે સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને વ્યવહાર ભાષાનું વિભાજન વક્તાના આશય પર આધારિત છે. સત્ય ભાષા રૂપે ગ્રહણ કરેલા ભાષા દ્રવ્યોને સત્ય ભાષારૂપે જ ઇઓડ છે, તેમાં કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. તે જ રીતે અસત્ય, મિશ્ર અને વ્યવહાર ભાષા રૂપે ગ્રહણ કરેલા ભાષા દ્રવ્યને કુમશઃ તે તે રૂપે જ ઇઓડ છે.

આ રીતે પાંચ સ્થાવરને ઇઓડીને શેષ જીવોમાં એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ કથન છે. તેના કુલ દશ આલાપક થાય છે. વિકલેન્દ્રિયને એક વ્યવહાર ભાષા જ હોય છે, તેથી સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર ભાષામાં તેનું કથન કર્યું નથી.

એગત્ત પુહુત્તિયા અદૃ દંડગા :- એકવચન અને બહુવચનના આઠ આલાપક. ભાષા દ્રવ્યોની યોગ્યતા માટેના પૂર્વ સૂત્રોમાં દસ આલાપક કહ્યા છે અને પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં આઠ આલાપકનું કથન છે. કારણ કે ભાષા દ્રવ્યોની યોગ્યતાના સંબંધમાં સમુચ્ચયય ભાષાનો આલાપક થાય છે. પરંતુ સત્ય આદિ જે ભાષા રૂપે દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે તે જ રૂપે ઇઓડવાના કથનમાં સમુચ્ચયય ભાષાનો આલાપક થતો નથી, ચાર ભાષા રૂપે જે દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે તેને તે જ ભાષા રૂપે ઇઓડ છે. આ રીતે ચાર ભાષા માટે એક-એક જીવની પૂર્ણાના ચાર આલાપક અને અનેક જીવોની પૂર્ણાના ચાર આલાપક મળીને કુલ આઠ આલાપક થાય છે.

ત્રણ ભાષાનું કથન ૧૬ દંડકમાં અને વ્યવહાર ભાષાનું કથન ૧૮ દંડકમાં થાય છે.

વચનના સોલ પ્રકાર :-

૮૫ કઇવિહે ણં ખંતે ! વયણે પણન્તે ? ગોયમા ! સોલસવિહે વયણે પણન્તે, તં જહા- એગવયણે, દુવયણે, બહુવયણે, ઇત્થિવયણે, પુમવયણે, ણપુંસગવયણે, અજ્જતથવયણે, ઉવણીયવયણે, અવણીયવયણે, ઉવણીયાવણીયવયણે, અવણીયઉવણીયવયણે, તીયવયણે, પદ્ધુપ્યણવયણે, અણાગયવયણે, પચ્ચકુખવયણે, પરોકુખવયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! વચનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! વચનના સોણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) એકવચન (૨) દ્વિવચન (૩) બહુવચન (૪) સ્ત્રીવચન (૫) પુરુષવચન (૬) નપુંસકવચન (૭) અધ્યાત્મવચન (૮) ઉપનીતવચન (૯) અપનીતવચન (૧૦) ઉપનીતાપનીતવચન (૧૧) અપનીતોપનીતવચન (૧૨) અતીતવચન. (૧૩) પ્રત્યુત્પત્ત વચન (૧૪) અનાગત વચન (૧૫) પ્રત્યક્ષવચન અને (૧૬) પરોક્ષવચન.

૮૬ ઇચ્છેયં ભંતે ! એગવયણં વા જાવ પરોક્ખવયણં વા વયમાણે પણ્ણવણી ણં એસા ભાસા ? ણ એસા ભાસા મોસા ? હંતા ગોયમા ! ઇચ્છેયં એગવયણં વા જાવ પરોક્ખવયણં વા વયમાણે પણ્ણવણી ણં એસા ભાસા, ણ એસા ભાસા મોસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! આ પ્રમાણે એકવચનથી, પરોક્ષવચન સુધીના ૧૬ પ્રકારના વચનને બોલતા જીવની ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની છે ? શું તે ભાષા મૃદ્ગા નથી ? ઉત્તર - હા, ગૌતમ ! આ પ્રમાણે એકવચનથી લઈ પરોક્ષ વચન સુધી ૧૬ પ્રકારના વચનને બોલતા જીવની ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, તે ભાષા મૃદ્ગા નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સોણ પ્રકારના વચન તથા તેની સત્યતાની પ્રરૂપણા છે.

વચનના સોણ પ્રકાર :- (૧) એકવચન - એક માટે વપરાતો વચનપ્રયોગ, એક સૂચક વિભક્ત્યન્તપદ, જેમકે - પુરુષ : (એકપુરુષ) (૨) દ્વિવચન - બે માટે વપરાતો વચન પ્રયોગ, બે સૂચક વિભક્ત્યન્ત પદ, જેમ કે - પુરુષૌ (બે પુરુષ) (૩) બહુવચન - બેથી વધુ માટે વપરાતો વચન પ્રયોગ, ત્રણાદિ સૂચક વિભક્ત્યન્તપદ, જેમ કે પુરુષાઃ (ધણા પુરુષો) સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વિવચન પ્રયોગ અલગ છે. ગુજરાતી ભાષામાં એકવચન - બહુવચન બે જ પ્રયોગ છે. (૪) સ્ત્રી વચન - સ્ત્રીલિંગ વાચી શબ્દ, જેમ કે - ઇયં સ્ત્રી - આ સ્ત્રી છે. (૫) પુરુષવચન - પુરુષલિંગવાચી શબ્દ, જેમકે - અયં પુમાન્સા પુરુષ છે. (૬) નપુંસક વચન - નપુંસકલિંગ વાચક શબ્દ, જેમકે - ઇદં કુંડં આ કુંડ છે. (કુંડ શબ્દ સંસ્કૃતમાં નપુંસકલિંગી છે, ગુજરાતીમાં પુલિંગવાચી છે). (૭) અધ્યાત્મ વચન - મનમાં કાંઈક અલગ વિચારી વચનથી કંઈક અલગ કહેવા ઈચ્છે પરંતુ અચાનક મુખમાંથી જે વિચાર્યુ હોય તે જ બોલાય જાય, હેઠાની વાત હોઠે આવી જાય તે. (૮) ઉપનીતવચન - પ્રશંસા વાચક શબ્દ, જેમ કે - આ સ્ત્રી અત્યંત સુશીલ છે. (૯) અપનીત વચન - નિંદાત્મક વચન, જેમ કે - આ કન્યા કુરૂપા છે. (૧૦) ઉપનીતાપનીત વચન - પહેલા પ્રશંસા કરીને પછી નિંદાત્મક શબ્દ કહેવા, જેમ કે - આ સુંદરી છે પરંતુ તે દુઃશીલા છે. (૧૧) અપનીતોપનીત વચન - પહેલા નિંદા કરીને પછી પ્રશંસા વાચક શબ્દ કહેવા, જેમ કે - આ કન્યા જો કે કુરૂપા છે, પરંતુ તે અતિ સુશીલ છે. (૧૨) અતીત વચન - ભૂતકાળઘોતક વચન, જેમ કે કરોત્ત્ત્રુ હતું. (૧૩) પ્રત્યુત્પત્તવચન - વર્તમાનકાળ વાચક વચન, જેમ કે કરોત્ત્ત્રુ કરે છે. (૧૪) અનાગત વચન - ભવિષ્યકાળ વાચક શબ્દ, જેમકે કરિષ્યતિ કરશે. (૧૫) પ્રત્યક્ષવચન - સામે રહેલ વ્યક્તિ કે વસ્તુ માટે કહેવું. જેમકે - આ ધર છે. (૧૬) પરોક્ષવચન - સામે ન હોય તેવી વ્યક્તિ કે વસ્તુ માટે કહેવું જેમકે તે અહીંયા રહેતો હતો.

આ સોણ પ્રકારના વચન યથાવસ્થિત વસ્તુ વિષયક છે, તે કાલ્પનિક નથી, તેથી જ્યારે કોઈ આ

વચનોનો સમ્યગ્રૂપે ઉપયોગ કરીને બોલે છે, ત્યારે તેની ભાષા પ્રજ્ઞાપની સમજવી જોઈએ. તે ભાષાથી ચોક્કસ અર્થનો બોધ થાય છે તેથી તે મૃષા નથી.

ચાર ભાષાઓની અપેક્ષાએ આરાધક-વિરાધક :-

૮૭ કહ ણ ભંતે ! ભાસજ્જાયા પણત્તા ? ગોયમા ! ચત્તારિ ભાસજ્જાયા પણત્તા, તં જહા - સચ્ચમેં ભાસજ્જાયાં, બિઝયં મોસં ભાસજ્જાયાં, તઝયં સચ્ચામોસં ભાસજ્જાયાં, ચતુર્થં અસચ્ચામોસં ભાસજ્જાયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! ભાષા જીત-ભાષાના પ્રકાર કેટલા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ભાષાના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ભાષાનો પહેલો પ્રકાર છે સત્ય ભાષા (૨) ભાષાનો બીજો પ્રકાર છે અસત્ય ભાષા (૩) ભાષાનો તૃદીજો પ્રકાર છે મિશ્ર ભાષા અને (૪) ભાષાનો ચોથો પ્રકાર છે- વ્યવહાર ભાષા.

૮૮ ઇચ્ચેયાં ભંતે ! ચત્તારિ ભાસજ્જાયાં ભાસમાણે કિં આરાહએ, વિરાહએ ?

ગોયમા ! ઇચ્ચેયાં ચત્તારિ ભાસજ્જાયાં આઉત્ત ભાસમાણે આરાહએ, ણો વિરાહએ । તેણ પરં અસંજએ અવિરએ અપડિહય-પચ્ચકખાયપાવકમ્મે સચ્ચં વા મોસં વા સચ્ચામોસં વા અસચ્ચામોસં વા ભાસં ભાસમાણે ણો આરાહએ, વિરાહએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! આ ચાર પ્રકારની ભાષા બોલતો જીવ આરાધક છે કે વિરાધક ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આ ચારે ય પ્રકારની ભાષાઓને ઉપયોગપૂર્વક બોલનારો આરાધક છે, વિરાધક નથી. તે સિવાય ઉપયોગ રહિત બોલનારો જે અસંયત, અવિરત, પાપકર્મના પ્રતિઘાત અને પ્રત્યાખ્યાન ન કરનાર વ્યક્તિ સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને વ્યવહાર કોઈપણ ભાષા બોલતો આરાધક નથી, પરંતુ વિરાધક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચારે પ્રકારની ભાષા બોલનાર વક્તાની આરાધકતા-વિરાધકતાનું નિરૂપણ છે.

સૂત્રકારે આરાધકતાના આધારભૂત આઉત્ત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપયોગપૂર્વક, વિવેકપૂર્વક, સાવધાનીપૂર્વક ચારે પ્રકારની ભાષા બોલનાર સંયમી પુરુષ આરાધક છે અને ઉપયોગ રહિત બોલનાર અસંયમી પુરુષ વિરાધક છે, કારણ કે ઉપયોગ રહિત, વિવેક વિનાના આચરણ વિરાધકતા મૂલક હોય છે.

ભાષકોનું અભ્યબહુત્વ :-

૮૯ એસિ ણ તે ! જીવાણ સચ્ચભાસગાણ મોસભાસગાણ સચ્ચામોસભાસગાણ અસચ્ચા-મોસભાસગાણ અભાસગાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા, તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા સચ્ચભાસગા, સચ્ચામોસભાસગા અસંહેજ્જગુણા, મોસભાસગા અસંહેજ્જગુણા, અસચ્ચામોસભાસગા અસંહેજ્જગુણા, અભાસગા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! આ સત્ય ભાષક, અસત્ય ભાષક, મિશ્ર ભાષક અને વ્યવહાર ભાષક તથા અભાષક જીવોમાં કોણ કોનાથી અભ્ય, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાવિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી

થોડા સત્ય ભાષક જીવો છે, તેનાથી મિશ્ર ભાષક જીવો અસંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી અસત્ય ભાષક જીવો અસંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી વ્યવહાર ભાષક જીવો અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી અભાષક જીવો અનંત ગુણા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચાર પ્રકારના ભાષકોનું અલ્પહૃત્વ છે.

(૧) સર્વથી થોડા સત્ય ભાષક છે. સમ્યક ઉપયોગપૂર્વક, વસ્તુતાત્વનું પ્રતિપાદન કરવાની બુદ્ધિથી જે બોલે છે, તે જ સત્ય ભાષક છે અને તેવા જીવો બહુજ ઓછા હોય છે, (૨) તેનાથી મિશ્ર ભાષા બોલનારા અસંખ્યાતગુણા છે. લોકમાં સાચું-ખોટું બોલનારો વર્ગ વધુ છે (૩) તેનાથી અસત્ય ભાષક અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે કોધાદિને વશીભૂત થઈને બોલનારા જીવો સંસારમાં ઘણા હોય છે અને તે મૃષા ભાષક છે. (૪) તેનાથી વ્યવહાર ભાષક અસંખ્યાતગુણા અધિક છે, કારણ કે બેઠિન્દ્રિયથી પંચેંદ્રિય સુધીના જીવો વ્યવહાર ભાષક હોય છે. (૫) તેનાથી અભાષક અનંતગુણા છે, કારણ કે અભાષકોની ગણનામાં સિદ્ધો તથા એકેન્દ્રિય જીવો આવે છે અને તે બંને જીવો અનંત છે.

॥ અગ્નિયારમું પદ સંપૂર્ણ ॥

ભારમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ શરીર પદ છે. તેમાં સંસારી જીવોને પ્રાપ્ત પાંચ શરીરનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

સંસારી જીવો સશરીરી જ હોય છે. સિદ્ધ જીવ અશરીરી છે. શરીર સાથે સંસારી જીવોને ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. અનાદિકાલીન ભવભ્રમણમાં જીવે પોતાના સ્થાનાનુસાર ભિત્ર-ભિત્ર પ્રકારના શરીર ધારણ કરીને છોડ્યા છે. સૂક્ષ્મ શરીર જીવની સાથે ભવાંતરમાં જાય છે અને પ્રત્યેક ભવમાં જીવ નૂતન સ્થૂલ શરીર ધારણ કરે છે. શરીર કે શરીરથી સંબંધિત સ્વજનો અને શરીરની સુરક્ષા માટેના સાધનો તથા તેની આસક્તિ જ જીવના કર્મબંધનું કારણ છે. તે આસક્તિથી જ સમસ્ત સંસારનું સર્જન થયું છે.

પ્રસ્તુત પદમાં કુમશઃ પાંચ પ્રકારના શરીર અને તેમાંથી ૨૪ દંડકના જીવોને પ્રાપ્ત થતાં શરીર, સમુચ્ચય રીતે પાંચ શરીરનું સંખ્યા પ્રમાણ તેમજ ૨૪ દંડકના જીવોએ ગ્રહણ કરેલા બદ્ધ શરીર અને જીવે છોડેલા મુક્ત શરીરોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

શરીર- પ્રતિક્ષણ વિનાશ ભાવને પ્રાપ્ત થાય તે શરીર છે. તે પૌદ્રગલિક હોવાથી જડ-અચેતનમય છે, પરંતુ ચૈતન્યમય જીવના સંયોગે શાસોચ્છ્વાસ હલન-ચલન વગેરે વિવિધ કિયાઓ તેમાં થાય છે. શરીરના પાંચ પ્રકાર છે—

ઔદારિક શરીર :- (૧) જે શરીર ઉદાર-સ્થૂલ પુદ્રગલોનું બન્યું હોય તે ઔદારિક શરીર. (૨) જે ઉદાર-મોક્ષના પ્રયોજનભૂત છે તે ઔદારિક શરીર. (૩) જે ઉદાર એટલે અવગાહનાની અપેક્ષાએ વિશાળ છે તે ઔદારિક શરીર છે.

વૈક્રિય શરીર :- જે શરીર વિવિધ રૂપો બનાવવામાં સમર્થ હોય તે વૈક્રિય શરીર છે. તે નારકી અને દેવોને જન્મથી જ હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યાંથોને લબ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આહારક શરીર :- ચૌદ પૂર્વધર મુનિવર આહારક લબ્ધિજન્ય ઉત્તમ પુદ્રગલોથી જે શરીર બનાવે તે આહારક શરીર છે. તે શરીરની સહાયતાથી મુનિરાજ તીર્થકરના દર્શનાદિ કરવા જઈ શકે છે, પ્રશ્ન પૂછીને સમાધાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

તૈજસ શરીર :- તેજોમય પુદ્રગલોનું બનેલું હોય, જે આહાર પાચનનું કાર્ય કરે છે અને તેજોલબ્ધિવંત પુરુષ તેના દ્વારા તેજોલેશયા મૂકે છે.

કાર્મણ શરીર :- કર્મના પુદ્રગલથી બનેલું શરીર. કર્માનું સંકલન-સંગ્રહ રાખનાર તથા સર્વ કર્માનું સંચાલન કરનાર. કાર્મણ શરીર દ્વારા જીવ કર્મ પુદ્રગલોને ગ્રહણ કરીને કર્મરૂપે પરિણત કરે છે.

આ પાંચ શરીરમાં તૈજસ અને કાર્મણ શરીર સૂક્ષ્મ છે. તે અનાદિકાલથી જીવની સાથે જ હોય છે અને જીવ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી સાથે રહે છે. ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક, આ ત્રણ શરીર સ્થૂલ છે. જીવ જ્યારે એક ભવતનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી બીજા ભવમાં ઉત્પન્ત થવા માટે ગતિ કરે છે ત્યારે તેની પાસે તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય છે. ત્યારપણી જ્યાં જન્મ થાય તે ગતિ અનુસાર તે જીવ સ્થૂલ શરીરનું નિર્માણ કરે

છે. મનુષ્ય કે તિર્યચ ગતિમાં જન્મ થાય તો ઔદારિક શરીરનું અને દેવ કે નરક ગતિમાં જન્મ થાય, તો વૈકિય શરીરનું નિર્માણ કરે છે. આહારક શરીર, આહારક લખ્ય ધારક મુનિરાજને જ હોય શકે છે.

૨૪ દંડકના જીવોમાં નારકી અને દેવના કુલ ચૌદ દંડકમાં વૈકિય, તૈજસ અને કાર્મણા, આ ત્રણ શરીર હોય છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વનસ્પતિ, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અસંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, સંમૂચીંગમ મનુષ્ય અને યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યચને ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણા, આ ત્રણ શરીર હોય છે. વાયુકાય અને સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને ઔદારિક, વૈકિય, તૈજસ અને કાર્મણા, આ ચાર શરીર હોય છે અને કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોને પાંચ શરીર હોય છે.

સમુચ્ચય રીતે જીવે ગ્રહણ કરેલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાતા, આહારક શરીર કદાચિત્ હોય અથવા ન હોય, જો હોય તો જગન્ય એક, બે, ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર હોય છે. તૈજસ-કાર્મણા શરીર જીવોની સંખ્યા પ્રમાણે અનંત હોય છે.

જીવે છોડેલા મુક્ત ઔદારિક આદિ પાંચે શરીર અનંત હોય છે, કારણ કે એક શરીર જીવથી અલગ થાય ત્યારે તેના અનંત ખંડ થઈને લોકમાં પ્રસરી જાય છે.

આ જીવે પ્રત્યેક દંડકમાં જન્મ ધારણ કરી શરીર બનાવ્યા છે અને સમય-મર્યાદા પૂર્ણ થતાં તે શરીર છોડી દીધા છે. આમ અનંતકાલમાં જીવે અનંત શરીર ધારણ કરીને છોડ્યા છે. તેમ છતાં છોડેલા તે શરીર ખંડ અસંખ્યકાલ સુધી જ લોકમાં રહે છે ત્યારપણી પરિણામાંતરને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે જીવને પ્રત્યેક જન્મમાં નવીન શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે છૂટી જાય છે. આ જાણી મોક્ષાર્થી સાધક, શરીર પ્રત્યે રાગ ભાવને ન્યૂન ન્યૂનતમ કરતાં શરીરાસ્ક્રિત છોડીને આત્મ ભાવોમાં, સંયમ તપમાં પુરુષાર્થશીલ બને.

ભારમું પદ : શરીર

શરીરના પાંચ પ્રકાર :-

૧ કહ ણ ભંતે ! સરીરા પણત્તા ? ગોયમા ! પંચ સરીરા પણત્તા, તં જહા - ઓરાલિએ, વેડાંબિએ, આહારએ, તેયએ, કમ્મએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! શરીરના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઔદારિક શરીર, (૨) વૈક્રિય શરીર, (૩) આહારક શરીર, (૪) તેજસ શરીર, (૫) કાર્મણ શરીર.

વિવેચન :-

જીર્યતે શીર્યતે ઇતિ શરીર : । જે જીર્ણ-શીર્ણ થાય તે શરીર. જન્મથી મૃત્યુ પર્યત નિરંતર જર્જરિત થાય, શીર્ણ થાય તે શરીર કહેવાય છે.

(૧) ઔદારિક શરીર :- ઔદારિક શષ્ટ-ઉદાર શષ્ટથી બન્યો છે. ઉદાર શષ્ટના ચાર અર્થ છે - (૧) ઉદાર=પ્રધાન, (૨) ઉદાર=વિશાળ, વિસ્તૃત, (૩) ઉદાર=માંસ, મજાં, હાડકા વગેરે (૪) ઉદાર=સ્થૂલ.

(૧) જે શરીર પ્રધાન હોય તે ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. તીર્થકરો, ગણધરો આદિ ચરમ શરીરી જીવોને આ શરીર હોય છે તથા ઔદારિક શરીર દ્વારા જ જીવ મુક્તિ ગમનમાં સહાયક એવી સંયમ સાધના કરી શકે છે, માટે અન્ય શરીરોમાં તે પ્રધાન છે (૨) ઔદારિક શરીરની અવગાહના અન્ય શરીર કરતાં વધુ મોટી હોય છે. વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ ઔદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન છે. વૈક્રિય શરીરની અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્યની છે, જોકે ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અવગાહના લાખ યોજનની છે પણ તે અલ્પકાળ માટે જ હોય છે, ભવ પર્યત રહેતી નથી તેથી તેની ગણના ન કરતાં ઔદારિક શરીર જ અન્ય શરીરોમાં વિશાળ હોવાથી તેને ઉદાર-ઔદારિક શરીર કહે છે. (૩) માંસ, હાડકા, સ્નાયુ વગેરેથી બદ્ધ શરીર ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. પાંચ શરીરમાંથી એક માત્ર ઔદારિક શરીર જ માંસ, મજાં, લોહી વગેરે સપ્ત ધાતુનું બનેલું હોય છે. અન્ય શરીરમાં સપ્તધાતુઓ હોતી નથી. (૪) ઔદારિક શરીર વૈક્રિયાદિ શરીરોની અપેક્ષાએ ઉદાર=સ્થૂલ પુદ્ગલોથી બનેલું હોવાથી તે ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. આ શરીર મનુષ્ય અને તિર્યંચોને હોય છે.

(૨) વૈક્રિય શરીર :- વિવિધ, વિશિષ્ટ કિયાઓ જે શરીર દ્વારા થઈ શકે, નાના-મોટા, દશ્ય-અદશ્ય આદિ અનેક રૂપો જે શરીર દ્વારા થઈ શકે તે વૈક્રિય કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે - (૧) લબ્ધ પ્રત્યયિક (૨) ભવ પ્રત્યયિક. (૧) વિશિષ્ટ લબ્ધના પ્રયોગથી જે શરીર વૈક્રિય પુદ્ગલ દ્વારા બનાવવામાં આવે તે લબ્ધ પ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. (૨) દેવ-નારકીને જે વૈક્રિય શરીર ભવના નિમિત્તથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ભવ પ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. લબ્ધપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર મનુષ્ય અને તિર્યંચને હોય છે. ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર દેવ અને નારકીને હોય છે.

(૩) આહારક શરીર :- ચૌદ પૂર્વધર મુનિ વિશિષ્ટ પ્રયોજન માટે પોતાના યોગબળથી જે શરીરનું

નિર્માણ કરે છે, તે આહારક શરીર કહેવાય છે. આહારક લખિ પ્રાપ્ત મુનિને જ્યારે કોઈપણ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય અને તે સમયે પોતાના ક્ષેત્રમાં કેવળજ્ઞાની ભગવંત ન હોય, અન્ય ક્ષેત્રમાં હોય, જ્યાં ઔદારિક શરીરથી પહોંચી શકાય તેમ ન હોય, ત્યારે મુનિ લખિ વિશેષથી અતિ વિશુદ્ધ, સ્ફટિક સમાન નિર્મળ એક હાથનું શરીર બનાવીને તે શરીર દ્વારા તે ક્ષેત્રમાં જઈને તીર્થકર કે કેવળી ભગવાન પાસેથી સમાધાન મેળવે છે, તે શરીર આહારક શરીર કહેવાય છે. આ શરીરનું નિર્માણ પ્રમત્તા સંયત, છંદ્ર ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ કરે છે.

(૪) તૈજસ શરીર :- સ્થૂલ શરીરની દીપ્તિ અને પ્રભાનું જે કારણ છે તે તૈજસ શરીર છે. તે સૂક્ષ્મ શરીર છે. તૈજસ શરીર તેજોમય હોવાથી ભોજનને પચાવે છે. તેજના વિકારરૂપ હોવાથી તે તૈજસ શરીર કહેવાય છે. તે બે પ્રકારનું છે— (૧) અનિઃસરણાત્મક— સ્થૂલ શરીરની સાથે રહીને જે આહારના પાચનનું કાર્ય કરે, તે અનિઃસરણાત્મક તૈજસ શરીર કહેવાય છે. તે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક શરીરમાં તેજ, પ્રભા, કાંતિનું નિમિત્ત બને છે. અનિઃસરણાત્મક તૈજસ શરીર સર્વ સંસારી જીવને અવશ્ય હોય છે. (૨) નિઃસરણાત્મક— તેજોલખ્ષિના પ્રયોગથી થતું તૈજસ શરીર નિઃસરણાત્મક છે. તેમાં જે શુભ છે તે સુભિક્ષણ, શાંતિ, અનુગ્રહ વગેરેનું કારણ બને છે અને અશુભ છે તે દુર્ભિક્ષ અશાંતિ, શાપ વગેરેમાં કારણ બને છે. આ શરીર લખિ પ્રત્યયિક છે, તે તેજોલખ્ષિવાન તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવોને હોય છે.

(૫) કાર્મણ શરીર :- આઠ પ્રકારના કર્મ સમુદ્દરથી જે નિષ્પત્ત થાય છે તથા ઔદારિક વગેરે શરીરનું જે કારણ છે તે કાર્મણ શરીર કહેવાય છે. આ શરીર પણ સર્વ સંસારી જીવને હોય છે.

આ પાંચ શરીરોમાં ઔદારિક શરીર સ્વલ્પ પુદ્ગલોનું બને છે અને તે સૌથી વધુ સ્થૂલ છે અર્થાત્ તેમાં પોલાણ ભાગ વધુ છે. ત્યાર પછીના શરીરો કુમશ: સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર હોવાથી અધિક-અધિકતર પુદ્ગલના બનેલા હોય છે. અંતિમ ત્રણે શરીર આંખથી દસ્તિગોચર થતા નથી, પરમાવધિજ્ઞાની કે કેવળ જ્ઞાની જ તેને જોઈ શકે છે. વૈક્રિય શરીર ચર્મચક્ષુથી દસ્તિગોચર અને અદસ્તિગોચર બંને પ્રકારના હોય છે.

ચોવીસ દંડકવર્તી જીવોના શરીર :-

૨ ણેરદ્દ્યાણં ભંતે ! કઇ સરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા-વેઉચ્ચિએ, તેયએ, કમ્મએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નારકીઓને કેટલા શરીર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકીઓને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ, (૩) કાર્મણ.

૩ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કઇ સરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા-વેઉચ્ચિએ તેયએ કમ્મએ । એવં તિણિણ એ ચેવ સરીરા જાવ થળિયકુમારાણં ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવોને કેટલા શરીર હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ, (૩) કાર્મણ. આ જ રીતે સતનિતકુમાર સુધીના દેવોને આ જ ત્રણ-ત્રણ શરીર હોય છે.

૪ પુઢવીકાદ્યાણં ભંતે ! કઇ સરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા, તં

જહા - ઓરાલિએ, તેયએ, કમ્મએ । એવં આઉ-તેડ-વળસ્પકાઇયાણ વિ એ ચેવ તિણિં સરીરા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવોને કેટલા શરીર હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ. પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ જ પાણી, અનિ અને વનસ્પતિના જીવોને પણ ત્રણ-ત્રણ શરીર હોય છે.

૫ વાઉકાઇયાણં ભંતે ! કઇ સરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! ચત્તારિ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા - ઓરાલિએ, વેઉબ્વિએ, તેયએ, કમ્મએ । બેઝંદિય તેઝંદિય ચર્ચર્ચિયાણં જહા પુઢ્વીકાઇયાણં । પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં જહા વાઉકાઇયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન-હે ભગવન् ! વાયુકાયિક જીવોને કેટલા શરીર હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વાયુકાયિક જીવોને ચાર શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) તૈજસ (૪) કાર્મણ. પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ બેઝંદિય, તેઝંદિય, ચોરેન્દ્રિય જીવોને ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ. આ ત્રણ શરીર હોય છે. વાયુકાયની જેમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ, આ ચાર શરીર હોય છે.

૬ મળૂસાણં ભંતે ! કઇ સરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! પંચ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા- ઓરાલિએ, વેઉબ્વિએ, આહારએ, તેયએ, કમ્મએ । વાણમંતરાણં જોઇસિયાણં વેમાળિયાણં જહા ણેરઝિયાણં, વેઉબ્વિય-તેયગ-કમ્મગા તિણિં તિણિં સરીરા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન-હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા શરીર હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોને પાંચ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ. નારકીની જેમ વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોને વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ, આ ત્રણ-ત્રણ શરીર હોય છે.

વિવેચન :-

પાંચ શરીરમાંથી તૈજસ અને કાર્મણ આ બે શરીર તો સર્વ સંસારી જીવોને હોય જ છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચોને ભવસ્વભાવથી ઔદારિક શરીર અને દેવ-નારકીને ભવસ્વભાવથી વૈક્રિય શરીર હોય છે. આહારક શરીર લઘ્યધારી મનુષ્યોને જ હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં વૈક્રિય શરીર લઘ્યજન્ય હોય છે. કેટલાક બાદર વાયુકાયને વૈક્રિય શરીર હોય છે તેથી તેમાં ચાર શરીર હોય છે.

૨૪ દંડકમાં પાંચ શરીર :-

નારકી-દેવતા	પૃથ્વી, પાણી, અનિ, વનસ્પતિ, વિકલેન્દ્રિય	વાયુકાય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	મનુષ્ય
૩ શરીર વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ	૩ શરીર ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ	૪ શરીર ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ	૫ શરીર ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ

ઔદારિક શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૭ કેવઝા ણ ભંતે ! ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પણી ઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખેજ્જા લોગા । તત્થ ણ જે સે મુક્કેલ્લયા તે ણ અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્પણી ઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અણંતા લોગા, દવ્વાઓ અભવસિદ્ધિએહિં અણંતગુણા, સિદ્ધાણ અણંતભાગો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઔદારિક શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઔદારિક શરીરના બે પ્રકાર છે. બદ્ધેલક-બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને મુક્કેલગ-મુક્ત ઔદારિક શરીર. તેમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણી કાલમાં અપહત થાય તેટલા છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે. જે મુક્ત ઔદારિક શરીર છે, તે અનંત છે. કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલમાં અપહત થાય તેટલા છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ-લોકપ્રદેશ તુલ્ય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીરની સંખ્યા અભવ્ય જીવોથી અનંત ગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને મુક્ત ઔદારિક શરીરની સંખ્યાનું પરિમાણ બતાવ્યું છે અર્થાત્ત વર્તમાનકલિક ઔદારિક શરીર અને ભૂતકલિક મુક્ત ઔદારિક શરીર સંખ્યાની વિચારણા છે.

બદ્ધેલક-બદ્ધ શરીર :- વર્તમાનમાં જીવે જે શરીર ધારણ કર્યું હોય, તે શરીર બદ્ધેલક(બદ્ધ) શરીર કહેવાય છે. વર્તમાન ભવની જેટલી સ્થિતિ હોય તેટલા સમય સુધી તે બદ્ધેલક શરીરરૂપે રહે છે.

મુક્કેલગ-મુક્ત શરીર :- જીવે પૂર્વભવમાં જે શરીરો ગ્રહણ કરીને છોડી દીધા છે, વર્તમાન ભવની સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં જીવ જે શરીરને છોડી દે છે, તે છૂટેલા શરીરો મુક્કેલગ-મુક્ત શરીર કહેવાય છે. તે શરીર ખંડ-ખંડ થઈ જાય તોપણ જ્યાં સુધી ઔદારિકાદિપણાનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી તે શરીર ખંડો તે જીવના મુક્કેલગ શરીર કહેવાય છે.

અસંખ્યાત કાળ સુધી તે પુદ્ગલ તે શરીર રૂપે (અનંત ખંડ-ખંડ થઈને) રહે છે અર્થાત્ત મુક્કેલગ શરીરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાલની છે. તેટલા કાલ સુધી તે મુક્ત પુદ્ગલ બીજા કોઈ પ્રયોગ પરિણાત કે વિસ્સા પરિણાત થયા વિના અને કોઈ શરીરના બદ્ધેલક થયા વિના રહી શકે છે. તે પુદ્ગલો દ્રવ્ય નિકેપથી ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. અહીં તેને મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર કહ્યા છે.

ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- બદ્ધેલક ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે. અસંખ્યાત અને અનંતની આ રાશિને સૂત્રકારે કાલથી, ક્ષેત્રથી અને દ્રવ્યથી સમજાવી છે.

કાલથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. તે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા જાણવા અર્થાત્ત અસત્ત કલ્પનાથી પ્રત્યેક સમયે એક-એક બદ્ધેલક શરીરને દૂર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થાય ત્યારે બધા બદ્ધેલક ઔદારિક શરીર દૂર થાય. કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે.

ક્ષેત્રથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર પરિમાણ :— ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે અર્થાતું એક-એક ઔદારિક શરીરને લોકમાં રહેલા એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થાપિત કરવામાં આવે તો આખા લોકના સર્વ આકાશપ્રદેશ તો બદ્ધ ઔદારિક શરીરથી વ્યાપ્ત થઈ જાય અને આ લોક જેવડા બીજા અસંખ્યાત લોકના આકાશપ્રદેશ પણ બદ્ધ ઔદારિક શરીરથી વ્યાપ્ત થઈ જાય અર્થાતું અસંખ્યાત લોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ છે, તેટલા બદ્ધેલક ઔદારિક શરીર છે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વનસ્પતિમાં અનંત જીવ છે, તો તેના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત કેમ હોય શકે ? તેનું સમાધાન એ છે કે વનસ્પતિમાં નિગોદ(સાધારણ વનસ્પતિ)માં એક-એક શરીરમાં અનંત-અનંત જીવો રહે છે. તેઓને જુદા-જુદા ઔદારિક શરીર હોતા નથી માટે જીવો અનંત છે પણ તેના ઔદારિક શરીર અસંખ્યાતા જ છે.

મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :— મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે. બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્ય છે તેમ છતાં મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે કારણ કે એક મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત સ્કર્ધોમાં વિભાજિત થઈ જાય છે. તે સ્કર્ધો જ્યાં સુધી ઔદારિકપણાનો ત્યાગ કરે નહીં, બીજા પરિણામે પરિણત થાય નહીં, ત્યાં સુધી તે વિભાજિત થયેલા અનંત સ્કર્ધો ઔદારિક શરીરના મુક્કેલગ કહેવાય છે, તેથી એક-એક ઔદારિક શરીરના અનંત મુક્કેલગ છે. તે જ રીતે વૈકિય શરીર કે આહારક શરીરના મુક્કેલગ પણ અનંત છે.

કાળથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :— કાળની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા જાણવા. પ્રત્યેક સમયે એક એક મુક્ત ઔદારિક શરીરનો અપહાર કરવામાં આવે તો અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પસાર થઈ જાય છે.

ક્ષેત્રથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :— ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત લોક પ્રમાણ છે. એક લોકના અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ છે. તેવા અનંત લોકના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર હોય છે.

દ્રવ્યથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :— દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમાં ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

વૈકિય શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૮ કેવિય ણ ભંતે ! વેડવિયસરીરા પણન્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણન્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પણીઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જાભાગો । તત્થ ણ જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણ અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્પણી-ઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, સેસં જહા ઓરાલિયસ્સ મુક્કેલ્લયા તહા એતે વિ ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! વૈકિય શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! વૈકિય શરીરના બે પ્રકાર છે. (૧) બદ્ધેલક-બદ્ધ (૨) મુક્કેલગ—મુક્ત. બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી દ્વારા અપહત થાય

છે. ક્ષેત્રથી તે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલ અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ છે. મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે. કાળથી તે અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી દ્વારા અપહત થાય છે. શોષ કથન ઔદારિક શરીર પ્રમાણો જાણવું.

વિવેચન :-

દેવો અને નારકીને ભવ પર્યત બદ્ધ વૈકિય શરીર હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યચમાં વૈકિય લઘિધારી મનુષ્ય કે તિર્યચ જેટલો સમય વૈકિય શરીર બનાવે તેટલો સમય બદ્ધ વૈકિય શરીર હોય છે અને તે શરીર છૂટી જાય પછી તે મુક્ત વૈકિય શરીર કહેવાય છે.

વૈકિય શરીર પરિમાણ :- બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે.

કાળથી બદ્ધ વૈકિય શરીર :- કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે, તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર છે. સમયે સમયે એક બદ્ધ વૈકિય શરીરને દૂર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલ વ્યતીત થાય, તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર છે.

ક્ષેત્રથી બદ્ધ વૈકિય શરીર :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ બદ્ધ વૈકિય શરીર છે. તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. ઘનીકૃત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલી શ્રેણીઓ હોય અને તે શ્રેણીઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર હોય છે.

મુક્ત વૈકિય શરીર પરિમાણ :- મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે. ઔદારિક મુક્ત શરીરની જેમ જ કાળ થી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ, ક્ષેત્રથી અનંત લોકના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ અને દ્વયથી અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ મુક્ત વૈકિય શરીર હોય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં અનેક સ્થાને બદ્ધ-મુક્ત શરીરોનું પ્રમાણ ઘનીકૃત લોક, શ્રેણી, પ્રતર વગેરેના આધારે સમજાવ્યું છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણો છે.

ઘનીકૃત લોક, પ્રતર અને શ્રેણી :- લોકનો આકાર બે પગ પહોળા રાખીને, કભ્મર ઉપર બે હાથ રાખી ફૂદરી ફરતા પુરુષની આકૃતિ જેવો સર્વત્ર ગોળાકાર છે. લોક નીચેથી ઉપર ૧૪ રાજૂ પ્રમાણ છે અને લંબાઈ-પહોળાઈમાં નીચે ૭ રાજૂ, મધ્યમાં ૧ રાજૂ, પાંચમા દેવલોક પાસે ૫ રાજૂ અને ઉપર લોકાંતે ૧ રાજૂ છે.

અસત્કલ્પનાથી તેના જુદા-જુદા વિભાગો કરીને જોડવામાં આવે તો તે ૭ રાજૂ લાંબો-પહોળો અને ૭ રાજૂ જાડાઈવાળો ઘનીકૃત લોક થાય છે. (આકૃતિ સાથે સમજવા માટે જુઓ— અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર પેઇજ નં. ઉત્ત્ર-ઉત્ત્ર) તેની ૭ રાજૂની જાડાઈમાં એકપ્રદેશી જાડાઈવાળા અસંખ્ય પ્રતર(૭ રાજૂ લાંબા-પહોળા) થાય છે અને તે દરેક પ્રતરમાં એકપ્રદેશી પહોળી અને ૭ રાજૂ લાંબી અસંખ્ય શ્રેણીઓ થાય છે. તે દરેક શ્રેણીમાં અસંખ્ય આકાશપ્રદેશો હોય છે.

દ્વારાંત :- કોઈ એક પુસ્તક આઠ ઈંચ લાંબું, ૫ ઈંચ પહોળું અને ૨ ઈંચ જાડાઈવાળું હોય તે ઘન રૂપ છે. તે પુસ્તકના એક-એક પાના પ્રતર રૂપ છે, તે પાનાની એક-એક લાઈન શ્રેણી રૂપ છે, તે લાઈનના એક-એક અક્ષર પ્રદેશ રૂપ છે.

આહારક શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૯ કેવિયા ણ ભંતે ! આહારગસરીરા પણણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં સિય અતિથિ સિય ણતિથ, જિ અતિથિ જહણેણં એગો વા દો વા તિણિ વા, ઉકકોસેણ સહસ્સપુહત્તં । તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણં અણંતા, જહા ઓરાલિયસરીરસ્સ મુક્કેલ્લયા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આહારક શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આહારક શરીરના બે પ્રકાર છે- બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાંથી બદ્ધ આહારક શરીર ક્યારેક હોય, ક્યારેક હોતા નથી. જ્યારે હોય ત્યારે જધન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (પરંપરાથી- બે થી નવ હજાર) હોય છે. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. તે ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

વિવેચન :-

લઘ્યધારી, ચૌદ્ધારી સાધુને જ આહારક શરીર હોય છે અને તે પણ જ્યારે બનાવે ત્યારે જ હોય છે. તેની સમય મર્યાદા પણ અલ્ય છે અને સંખ્યા પણ નિયત છે. આહારક શરીરનો વિરહ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો છે અર્થાત્ ક્યારેક છમાસ પર્યાત આહારક શરીર હોતું નથી.

બદ્ધ આહારક શરીરનું પરિમાણ :- જ્યારે હોય ત્યારે જધન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર હોય છે અર્થાત્ બે હજાર થી નવ હજાર સુધીની કોઈપણ સંખ્યામાં હોય છે.

મુક્ત આહારક શરીરનું પરિમાણ :- મુક્ત ઔદારિક શરીરની સમાન તે અનંત હોય છે. અનંતના અનંત ભેદ છે. વાસ્તવમાં મુક્ત ઔદારિક શરીરથી અનંતમા ભાગ જેટલા મુક્ત આહારક હોય છે.

તૈજસ-કાર્મણ શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૦ કેવિયા ણં ભંતે ! તેયગસરીરા પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્યણીઓસપ્યણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અણંતા લોગા, દવ્વાઓ સિદ્ધેહિંતો અણંતગુણ સવ્વજીવાણં અણંતભાગુણ । તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણં અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્યણીઓસપ્યણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અણંતા લોગા, દવ્વાઓ સવ્વજીવેહિં અણંતગુણ જીવવગગસ્સ અણંતભાગો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તૈજસ શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- તૈજસ શરીરના બે પ્રકાર છે- બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ તૈજસ શરીર અનંત છે. તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પણી અવસર્પણીથી અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે, દ્રવ્યથી સિદ્ધો કરતાં અનંતગુણ અધિક અને સર્વ જીવોથી અનંતમા ભાગે ન્યૂન છે.

મુક્ત તૈજસ શરીર પણ અનંત છે. તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પણી-અવસર્પણીથી અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે. દ્રવ્યથી સર્વ જીવોથી અનંતગુણ અધિક અને જીવવર્ગના અનંતમા ભાગે છે.

૧૧ કેવિયા ણં ભંતે ! કમ્મયસરીરા પણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા-

બદ્ધેલલયા ય મુક્કેલલયા ય । જહા તેયગસરીરા તહા કમ્મગસરીરા વિ ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કાર્મણ શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કાર્મણ શરીરના બે પ્રકાર છે. બદ્ધ અને મુક્ત. જે રીતે તેજસ શરીરની વક્તવ્યતા પૂર્વે કહી છે તે જ રીતે કાર્મણ શરીર માટે કહેવું.

વિવેચન :-

બદ્ધ તેજસ શરીર પરિમાણ :- બદ્ધ તેજસ શરીર અનંત છે. સર્વ સંસારી જીવને તેજસ શરીર સ્વતંત્ર—પોતપોતાનું હોય છે. સાધારણ શરીરી નિગોદના જીવોને ઔદ્ઘારિક શરીર સાધારણ હોય છે એટલે કે અનંતજીવોનું એક ઔદ્ઘારિક શરીર હોય છે, જ્યારે તેજસ-કાર્મણ શરીર પોત-પોતાના અલગ-અલગ હોય છે. તેથી જેટલા સંસારી જીવ છે, તેટલા જ બદ્ધ તેજસ શરીર હોય છે. તેની સંખ્યા અનંત છે. (૧) કાળથી તે અનંત ઉત્સર્પણી અને અવસર્પણીના જેટલા સમય છે તેટલા તેજસ શરીર છે. (૨) ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે અર્થાત્ અનંતલોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ છે તેટલા બદ્ધ તેજસ શરીર છે. (૩) દ્રવ્યથી સિદ્ધ જીવોથી અનંતગુણ અધિક અને સર્વ જીવો કરતાં અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે.

તેજસ શરીર સર્વ સંસારી જીવને અવશ્ય હોય છે. સંસારી જીવો સિદ્ધો કરતાં અનંત ગુણ અધિક છે, તેથી બદ્ધ શરીર પણ સિદ્ધ કરતાં અનંત ગુણ અધિક થાય છે. સર્વ જીવ રાશિમાંથી સિદ્ધ જીવોને તેજસ કાર્મણ શરીર ન હોય, સિદ્ધો સર્વ જીવ રાશિથી અનંતમા ભાગ જેટલા ન્યૂન છે, તેથી તે ઓછા કરતાં તેજસ શરીર સર્વ જીવોના અનંતમા ભાગે ન્યૂન થાય છે. આ રીતે બદ્ધ તેજસ શરીર સિદ્ધોથી અનંત ગુણ અધિક અથવા સર્વ જીવરાશિના અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે.

તેજસ કાર્મણ શરીરના મુક્કેલગ :- આ બંને શરીર જીવ સાથે અનાદિકાલથી છે. જીવ જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે આ બે શરીરને છોડે છે, તો પ્રશ્ન થાય છે કે સિદ્ધ થયા પહેલાં જીવને તેજસ કાર્મણ શરીરના મુક્કેલગ કેમ હોય ? સમાધાન એ છે કે શરીરધારી જીવના ઔદ્ઘારિક, તેજસ, કાર્મણ આદિ શરીરના પુદ્ગલ સમયે-સમયે ક્ષીણ થતા રહે છે. તેમાં ચય અને ઉપચય થતા રહે છે, તેથી તે શરીરના જીર્ણ-શીર્ણ અને ત્યક્ત પુદ્ગલ લોકમાં રહે છે. માટે દરેક જીવને તેજસ, કાર્મણ શરીરના મુક્કેલગ અનંત હોય છે.

મુક્ત તેજસ શરીર પરિમાણ :- મુક્ત તેજસ શરીર પણ અનંત છે. (૧) કાળથી તે અનંત ઉત્સર્પણી-અવસર્પણીના સમય પ્રમાણ છે, (૨) ક્ષેત્રથી અનંત લોક પ્રમાણ છે અર્થાત્ અનંત લોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ છે, તેટલા મુક્ત તેજસ શરીર છે. (૩) દ્રવ્યથી મુક્ત તેજસ શરીર સર્વ જીવોથી અનંતગુણ અધિક છે. તેમજ સર્વ જીવ વર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે અર્થાત્ સર્વ જીવ સંખ્યાને તે જ સંખ્યાથી ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેના અનંતમા ભાગ જેટલા તેજસના મુક્ત શરીર છે.

પ્રત્યેક જીવે ભૂતકાળમાં અનંત-અનંત તેજસ શરીરોને છોડ્યા છે. જીવ તે શરીરને છોડી દે પછી અસંખ્યાતકાળ સુધી તેજસ પુદ્ગલ રૂપે તે મુક્ત તેજસ શરીર રહી શકે છે. પ્રત્યેક જીવના મુક્ત તેજસ શરીર અનંત હોવાથી તેની સંખ્યા સમસ્ત જીવોથી અનંતગુણી અધિક થાય છે. બીજી રીતે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે જીવોની વર્ગ સંખ્યાના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

કોઈપણ રાશિને તે જ રાશિથી ગુણવામાં આવે તે વર્ગ કહેવાય છે. જેમ કે $4 \times 4 = 16$. આ ૧૬ સંખ્યા ચારનો વર્ગ કહેવાય. જીવરાશિને જીવરાશિથી ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે જીવવર્ગ કહેવાય.

સર્વ જીવરાશિને આપણે ૧૦,૦૦૦ કલ્પીએ અને અનંતની જગ્યાએ ૧૦૦ કલ્પીએ. મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વ જીવથી અનંતગુણ ઔદ્ઘિક છે. સર્વ જીવ એટલે ૧૦૦૦૦ અને અનંત એટલે ૧૦૦ ને ગુણતા $100000 \times 100 = 10000000$ (૧૦ લાખ) થાય છે. અન્ય રીતે જોઈએ તો સર્વ જીવરાશિના વર્ગના અનંતમા ભાગે છે. સર્વ જીવરાશિનો વર્ગ એટલે $10,000 \times 10,000 = 100000000$ (૧૦ કરોડ) જીવવર્ગ થાય અને તેનો અનંતમો ભાગ એટલે ૧૦૦ મો ભાગ અર્થાત् $10 \text{ કરોડ} \div 100 = 10 \text{ લાખ}$. ૧૦ લાખ તે ૧૦ કરોડનો ૧૦૦ મો ભાગ થાય. આમ સર્વ જીવવર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ મુક્ત તૈજસ શરીર જાણવા. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વ જીવોથી અનંતગુણા છે અથવા સર્વ જીવવર્ગના અનંતમા ભાગે છે. આ બંને કથનનું તાત્પર્ય એક જ છે, કથનમાં ભિન્નતા છે અર્થમાં નહીં.

કાર્મણ શરીર પણ સર્વ સંસારી જીવને હોય છે, તૈજસ અને કાર્મણ બંને શરીર સાથે જ રહે છે તેથી બંનેનું સંખ્યા પરિમાણ સમાન છે.

ઔદ્ઘિક બદ્ધ મુક્ત પાંચ શરીર :-

શરીર	બદ્ધ	મુક્ત
૧. ઔદ્ઘારિક	અસંખ્યાત ક્ષેત્રથી— અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ કાલથી— અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ	અનંત દ્રવ્યથી— અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણા, સિદ્ધ જીવોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રથી— અનંત લોક પ્રમાણ કાલથી— અનંત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ.
૨. વેક્ટિય	અસંખ્યાત ક્ષેત્રથી— ધનીકૃત લોક પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગની શ્રેષ્ઠીના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ કાલથી— અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ.	અનંત મુક્ત ઔદ્ઘારિક વત્ત.
૩ આહારક	ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય, હોય તો જગ્યા—૧, ૨, ૩ ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર	અનંત મુક્ત ઔદ્ઘારિક વત્ત.
૪-૫ તૈજસકાર્મણ	અનંત દ્રવ્યથી— સિદ્ધ જીવોથી અનંતગુણા, સર્વ જીવોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રથી— અનંત લોક પ્રમાણ કાલથી— અનંત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ	અનંત દ્રવ્યથી— સર્વ જીવોથી અનંતગુણા, અથવા જીવ વર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રથી— અનંત લોક પ્રમાણ કાલથી— અનંત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ

નારકોમાં પાંચે શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૨ ણેરઝયાળાં ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પળણતા ? ગોયમા ! દુવિહા પળણતા,
તં જહા - બઢેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બઢેલ્લયા તે ણં ણત્થિ । તત્થ ણં

જે તે મુક્કેલ્લયા તે અણંતા, જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તહા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! નૈરયિક જીવોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! ઔદારિક શરીરના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર નારકીઓને હોતા નથી અને મુક્ત ઔદારિક શરીરનું કથન ઔદ્ઘિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું અર્થાત્ નારકીઓના મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે.

૧૩ ણેરઝયાણ ભંતે ! કેવિય વેદાવ્યિયસરીરા પણ્ણતા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંહેજ્જા, અસંહેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંહેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંહેજ્જાભાગો । તાસિ ણ સેઢીણ વિક્ખંભસૂર્ઝ અંગુલપદમવગમમૂલં બિત્યવગમમૂલપડુપ્પણં, અહવા ણ અંગુલબિત્યવગમમૂલ ઘણપમાણ-મેત્તાઓ સેઢીઓ । તત્થ ણ જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણ જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! નારકીઓને વૈક્રિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! નારકીઓને વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના છે— (૧) બદ્ધ (૨) મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. (૧) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળના સમય પ્રમાણ, (૨) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂર્ઝી-પહોળાઈ અંગુલ પ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળથી ગુણિત કરતાં જે રાશિ નિષ્પત્ત થાય તેટલા પ્રદેશ પ્રમાણ હોય છે અથવા અંગુલના બીજા વર્ગમૂળના ઘનપ્રમાણ શ્રેણીઓ જાણવી અર્થાત્ અંગુલના બીજા વર્ગમૂળ પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશોને ત્રણ વાર શુણવાથી જે રાશિ થાય તેટલી શ્રેણીઓ અને તે શ્રેણીઓના પ્રદેશ તુલ્ય નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર જાણવા. મુક્ત વૈક્રિય શરીર ઔદ્ઘિક મુક્ત ઔદારિક શરીર જેટલા છે.

૧૪ ણેરઝયાણ ભંતે ! કેવિય આહારગસરીરા પણ્ણતા ? ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ ણત્થિ । તત્થ ણ જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તહા ભાળિયવ્વા । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા એતેહિં ચેવ વેદાવ્યિયસરીરા તહા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! નારકીઓને કેટલા આહારક શરીર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! આહારક શરીરના બે પ્રકાર છે. બદ્ધ અને મુક્ત. નારકીઓને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીરનું કથન ઔદ્ઘિક મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું. નારકીના વૈક્રિય શરીરના વિષયમાં કહું તે જ પ્રમાણો તૈજસ-કાર્મણ શરીર માટે જાણવું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં નારકીઓના બદ્ધ અને મુક્ત પાંચે શરીરનું પરિમાણ બતાવ્યું છે.

નારકીના ઔદારિક શરીર :— નારકીઓ વૈક્રિય શરીરઘારી છે, તેથી તે જીવને બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતું નથી. પૂર્વ પ્રજ્ઞાપના નથની અપેક્ષાએ નારકીઓને ઔદારિક શરીર હોય છે. નારકીઓ પૂર્વભવમાં મનુષ્ય કે તિર્યંચ પર્યાયમાં હોય ત્યારે તેમને ઔદારિક શરીર હોય છે. તે ઔદારિક શરીરને છોડીને નારક પર્યાયમાં આવે છે. છોડેલા તે ઔદારિક શરીરના ખંડ-ખંડ થઈ જાય, તો પણ તે નારકીના મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર જ કહેવાય છે. કારણ કે જ્યાં સુધી તે ખંડો અન્ય વર્ગણા રૂપે પરિણાત ન થાય ત્યાં સુધી તે ઔદારિક શરીરના મુક્કેલગ જ કહેવાય છે; તેથી નારકીઓને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે. તે અનંતની સંખ્યા સામાન્ય જીવના મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણ હોય છે.

નારકીના વૈક્રિયશરીર :— નારકીઓને જન્મથી જ વૈક્રિય શરીર હોય છે, તેથી જેટલા નારકી તેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય. નારકીઓ અસંખ્યાત છે અને પ્રત્યેકને પોત-પોતાનું વૈક્રિય શરીર હોવાથી બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત હોય છે. આ અસંખ્યાતનું પરિમાણ કાળ અને ક્ષેત્રથી દર્શાવ્યું છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા નારકીઓના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. ક્ષેત્રથી ઘનીકૃત લોકની અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠી પ્રમાણ નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીનું માપ બતાવવા સૂત્રકાર કહે છે કે ‘પયરસ્સ અસંખેજ્જભાગો’ ઘનીકૃત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલી શ્રેષ્ઠી હોય તેટલી શ્રેષ્ઠીમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ છે તેટલા નારકીઓના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે. તે શ્રેષ્ઠીઓના સમૂહને વિષ્ણું સૂચી કહે છે.

વિષ્ણુંભસૂચી :— વિષ્ણું = પહોળાઈ, સૂચી = શ્રેષ્ઠી. વિષ્ણું સૂચી = શ્રેષ્ઠીઓની પહોળાઈ. ઘનીકૃત લોકની એક પ્રદેશી પહોળી અને સાત રાજુ લાંબી શ્રેષ્ઠી હોય છે. એવી અનેક કે અસંખ્ય શ્રેષ્ઠીઓ ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે તેની જે પહોળાઈ હોય તે વિષ્ણું સૂચી કહેવાય. જેમ કે અસત્કલ્પનાથી કોઈ દંડકના જીવની ગણતરી માટે પચાસ શ્રેષ્ઠીઓ ગ્રહણ કરવી હોય તો તે સાત રાજુ લાંબી શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણું સૂચી પચાસ પ્રદેશી કહેવાય અને અસંખ્ય શ્રેષ્ઠીઓ ગ્રહણ કરવી હોય તો તેની વિષ્ણું સૂચી અસંખ્ય પ્રદેશી કહેવાય.

નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર માટે વિષ્ણુંસૂચીનું પ્રમાણ :— નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ બતાવવા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં શ્રેષ્ઠી હોય તેટલી શ્રેષ્ઠીમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશ ગ્રહણ કર્યા છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તો અસંખ્યાત યોજન કોટિ પ્રમાણ શ્રેષ્ઠીઓ સમાવિષ્ટ થઈ શકે અને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ શ્રેષ્ઠીઓ પણ થઈ શકે, તો કેટલી આકાશ શ્રેષ્ઠી ગ્રહણ કરવી? તેના માટે શાસ્ત્રકારે તેની વિષ્ણું સૂચી બતાવી છે. આ વિષ્ણું સૂચીના પ્રમાણના આધારે જ અસંખ્યાત શરીરમાંથી કોના અસંખ્યાત નાના છે અને કોના અસંખ્યાત મોટા છે તે નિશ્ચિત થાય છે. ૨૪ દંડકના બદ્ધેલક શરીરોનું પરિમાણ, આ વિષ્ણું સૂચીના આધારે બતાવ્યું છે.

તેનો આશય એ છે કે અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશ રાશિ છે, તેના અસંખ્યાત વર્ગમૂળ થાય છે. તેમાંથી પ્રથમ વર્ગમૂળને દ્વિતીય વર્ગમૂળથી ગુણતાં જે રાશિ આવે તેટલી શ્રેષ્ઠી ગ્રહણ કરવી, તેટલા પ્રમાણવાળી વિષ્ણું સૂચી અહીં ગ્રહણ કરવાની છે. આ સંખ્યા પરિમાણને સમજવા અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક અંગુલ ક્ષેત્રમાં અસત્કલ્પનાથી ૨૫૮ શ્રેષ્ઠીઓ છે, તેમ માની લઈ એ તો ૨૫૮નું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ થાય ($16 \times 16 = 256$) તેનું બીજું વર્ગમૂળ ૪ થાય ($4 \times 4 = 16$) અને ત્રીજું વર્ગમૂળ ૨ થાય ($2 \times 2 = 4$). પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ સાથે દ્વિતીય વર્ગમૂળ ૪ ને ગુણતા $16 \times 4 = 64$ થાય. ૬૪ રાશિ જેટલી શ્રેષ્ઠીની વિષ્ણું સૂચી ગ્રહણ કરવાની છે.

બીજી રીતે શ્રેષ્ઠીનું પ્રમાણ બતાવતા સૂત્રકારે કહ્યું છે કે અંગુલના બીજા વર્ગમૂળના ઘનપ્રમાણ શ્રેષ્ઠીઓ ગ્રહણ કરવી અર્થાત્ અંગુલમાત્ર ક્ષેત્રમાં જેટલા પ્રદેશ છે, તેના બીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરી તેટલા પ્રમાણવાળી શ્રેષ્ઠી ગ્રહણ કરવી. જે રાશિનો વર્ગ હોય તેને તે જ રાશિથી ફરી ગુણતા ઘન થાય છે. અસત્કલ્પનાએ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક અંગુલ ક્ષેત્રમાં ૨૫૮ શ્રેષ્ઠી કલ્પી છે. તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ અને બીજું વર્ગમૂળ-૪ છે. આ બીજા વર્ગમૂળ-૪નો ઘન કરતાં $4 \times 4 \times 4 = 64$ અથવા બીજું વર્ગમૂળ-૪ છે તેનો વર્ગ ૧૬ ને તે જ રાશિ એટલે ૪ થી ગુણતા-૧૬×૪ = ૬૪ થાય. ૬૪ શ્રેષ્ઠી પ્રમાણ વિષ્ણુંભ સૂચી થાય છે. આ ૬૪ની સંખ્યા તો કલ્પનાથી છે, સિદ્ધાંત દસ્તિએ અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીની વિષ્ણુંભ સૂચી છે. તે શ્રેષ્ઠીગત જેટલા આકાશ પ્રદેશો છે તેટલા નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે.

નારકીના મુક્ત વૈક્રિય શરીર મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીરની જેમ અનંત છે. નારકીને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીરની જેમ અનંત છે. બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર, બદ્ધ-મુક્ત વૈક્રિય શરીરની સમાન છે કારણ કે આ બંને શરીર બધા જ નારકીઓને હોય છે. વૈક્રિય શરીર પણ બધા નારકીને છે, તેથી તેની સમાન તૈજસ-કાર્મણ શરીરનું વક્તવ્ય જાણવું.

ભવનપતિદેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૧૫ અસુરકુમારાણ ભંતે ! કેવિય ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહા ણેરઝ્યાણ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા ઔદ્ઘરિક શરીર છે ? ઉત્તર- અસુરકુમારો માટે નારકીની જેમ ઔદ્ઘરિક શરીરનું કથન કરવું અર્થાત્ બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર નથી. મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર અનંત છે, તે નારકી પ્રમાણે છે.

૧૬ અસુરકુમારાણ ભંતે ! કેવિય વેડવ્યિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્યણી ઓસપ્યણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ પયરરસ્સ અસંખેજ્જિભાગો, તાસિ ણ સેઢીણ વિકખંભસૂઈ અંગુલપદમવગ્ગમૂલસ્સ સંખેજ્જિભાગો । તત્થ ણ જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણ અણંતા, જહા ઓહિય ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા વૈક્રિય શરીર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસુરકુમારના વૈક્રિય શરીરના બે પ્રકાર કહ્યા છે, જેમકે બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે, તે અસંખ્યાત છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓ જેટલા છે અને તે શ્રેષ્ઠીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણુંભ સૂચી અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. મુક્ત વૈક્રિય શરીર મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીરની જેમ અનંત છે.

૧૭ અસુરકુમારાણ ભંતે ! કેવિય આહારગસરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । જહા એસિં ચેવ ઓરાલિયસરીરા તહા

ભાણિયવ્વા । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા એસિં ચેવ વેડવિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા । જહા અસુરકુમારાણ તહા જાવ થળિયકુમારાણ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા આહારક શરીર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આહારક શરીરના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— બદ્ધ અને મુક્ત. તે બંને પ્રકારના શરીરનું પ્રમાણ તેના જ ઔદારિક શરીરની સમાન જાણવું.

અસુરકુમારોના વૈક્રિય શરીરની જેમ તેના તેજસ અને કાર્મણ શરીર સંબંધી બદ્ધ-મુક્ત શરીરની વક્તવ્યતા જાણવી. નાગકુમારથી લઈ સ્તનિતકુમાર સુધીના સર્વ ભવનવાસી દેવોના પાંચ શરીર સંબંધી કથન અસુરકુમારની જેમ જ જાણવું.

વિવેચન :-

નારકીની જેમ અસુરકુમારાદિ દસે પ્રકારના ભવનપતિ દેવો ભવસ્થ વૈક્રિયશરીરવાળા છે, તેથી તેમને બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતું નથી. પૂર્વભવોમાં ઔદારિક શરીર છોડીને આવ્યા હોવાથી તેઓને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે.

ભવનપતિ દેવોને બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. પ્રત્યેક ભવનપતિ દેવને એક-એક વૈક્રિય શરીર છે માટે જેટલી ભવનપતિ દેવોની સંખ્યા તેટલી બદ્ધ વૈક્રિય શરીરની સંખ્યા છે. તે અસંખ્યાત બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પરિમાણ— કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. આ શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણુંભ સૂચી પણ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. આ વિષ્ણુંભ સૂચી નારકોની વિષ્ણુંભ સૂચીની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણવાળી છે. નારકીમાં અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં માનેલી ૨૫૮ શ્રેષ્ઠીના પ્રથમ વર્ગમૂળથી બીજા વર્ગમૂળને ગુણી ૫૪ શ્રેષ્ઠી ગ્રહણ કરી હતી. અહીં તે ૨૫૮ શ્રેષ્ઠીના પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ ના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અર્થાતું પાંચ કે છ શ્રેષ્ઠી પ્રમાણ ગ્રહણ કરવાની છે. અસત્કલ્પનાથી સિદ્ધ થયેલી આ નારકીની ૫૪ શ્રેષ્ઠીઓ અને ભવનપતિ દેવોની પાંચ કે છ શ્રેષ્ઠીઓ વાસ્તવમાં અસંખ્યાત છે. તેથી ૫૪ અને પાંચ કે છ શ્રેષ્ઠીઓ વચ્ચે અસંખ્યાતગુણ હીનાધિકતા ઘટિત થાય છે. તેથી ૮૮ બોલના અલ્પબહુત્વમાં (ત્રીજા પદમાં) સમસ્ત ભવનપતિ દેવોથી પ્રથમ નરકના નારકીને અસંખ્યાતગુણ અધિક કહ્યા છે. આ રીતે પ્રથમ નરકના નારકીની અપેક્ષાએ સમસ્ત ભવનવાસી દેવ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તેમજ સમસ્ત નારકીઓની અપેક્ષાએ પણ અસુરકુમાર અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જ હોય છે.

ભવનપતિ દેવોના મુક્ત વૈક્રિય શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે. ભવનપતિ દેવોને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. ભવનપતિ દેવોને વૈક્રિયશરીરની જેમ તેજસ-કાર્મણ શરીર અવશ્ય હોય છે માટે વૈક્રિય શરીરની જેમ બદ્ધ તેજસ-કાર્મણ અસંખ્યાત છે અને મુક્ત અનંત છે.

પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિમાં શરીર પરિમાણ :-

૧૮ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પણ્ણતા ? ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । એવં જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! કેવિયા વેડવિયસરીરા પણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ ણત્થિ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાળિયવ્વા ।

આહારગસરીરા વિ એવં ચેવ ભાળિયવ્વા । તેયગકમ્મગસરીરાણ જહા એણસિં ચેવ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાળિયવ્વા । જહા પુઢવિકાઇયાણ એવં આઉકાઇયાણ તેઉકાઇયાણ ય સવ્વસરીરા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા ઔદારિક શરીર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેઓના ઔદારિક શરીરના બે પ્રકાર છે - બદ્ધ અને મુક્ત. આ બંને પ્રકારના શરીરોની સંખ્યા ઔદિક બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા વૈક્રિય શરીર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેના બે પ્રકાર છે - બદ્ધ અને મુક્ત. આ બે પ્રકારના શરીરમાંથી તેને બદ્ધ વૈક્રિય શરીર નથી. મુક્ત વૈક્રિય શરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે.

આહારક શરીરની વક્તવ્યતા પણ વૈક્રિય શરીરની જેમ જાણવી જોઈએ. બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીરની પ્રરૂપણ તેના બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી. જે રીતે પૃથ્વીકાયિકોમાં પાંચ શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ બતાવ્યું, તે પ્રમાણે અપ્કાય અને તેઉકાયમાં પાંચે શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ જાણવું.

વિવેચન :-

પૃથ્વી, પાણી અને અજિન ભવ સ્વભાવથી ઔદારિક શરીરધારી છે. તેમના બદ્ધ ઔદારિક શરીર ઔદિક બદ્ધ ઔદારિકની જેમ અસંખ્યાત છે અને મુક્ત ઔદારિક શરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

આ ત્રણે સ્થાવરકાયને બદ્ધ વૈક્રિય અને બદ્ધ આહારક શરીર ભવ સ્વભાવથી હોતા નથી. પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ મુક્ત વૈક્રિયશરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે અને પૂર્વના મનુષ્ય ભવની અપેક્ષાએ મુક્ત આહારક શરીર પણ અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર, ઔદિક ઔદારિક શરીરવત્ત જાણવા અર્થાત્ બદ્ધ તૈજસ કાર્મણ શરીર અસંખ્યાત છે અને મુક્ત તૈજસ કાર્મણ શરીર અનંત છે. પૃથ્વી, પાણી અને અજિન, આ ત્રણે પ્રત્યેક શરીરી છે, તેથી જેટલા ઔદારિક શરીર હોય તેટલા જ તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય, તેથી બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ, કાર્મણ શરીરમાં ઔદારિક શરીરનો જ અતિદેશ કર્યોછે.

વાયુકાયિકમાં શરીર પરિમાણ :-

૧૯ વાઉકાઇયાણ ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પણત્તા ? ગોયમા ! જહા પુઢવિકાઇયાણ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાળિયવ્વા ।

વાઉકાઇયાણ ભંતે ! કેવિયા વેડવિયસરીરા પણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ ણ અસંખેજ્જા, સમએસમએ અવહીરમાણા પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જિભાગમેતેણ કાલેણ

અવહીરંતિ । ણો ચેવ ણં અવહિયા સિયા । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયમુક્કેલ્લયા । આહારગ-તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા પુઢવિકાઇયાણં તહા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોને કેટલા ઔદારિક શરીર છે ? ઉત્તર—પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક શરીરની જેમ બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોને કેટલા વૈક્રિય શરીર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! વાયુકાયિકોના વૈક્રિય શરીરના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. જો સમયે-સમયે એક-એક શરીરનું અપહરણ કરવામાં આવે તો (ક્ષેત્ર) પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળમાં સંપૂર્ણ રીતે અપહરણ કરી શકાય, પરંતુ તેવો અપહાર કર્યારે ય થયો નથી. મુક્ત વૈક્રિય શરીર ઔદ્ઘિક મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા. તેને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીરની વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિકના બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ પ્રમાણે જાણવી.

વિવેચન :-

વાયુકાયિક જીવોના ઔદારિક, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ શરીર તો પૃથ્વીકાયિકની જેમ જ જાણવા તેમાં કોઈ વિશેષતા નથી. માત્ર વૈક્રિય શરીરમાં વિશેષતા છે. વાયુકાયમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે તે અસંખ્યાતનું પરિમાણ બતાવતા કહું છે કે સમયે-સમયે તેના એક-એક વૈક્રિય શરીરને બહાર કાઢવામાં આવે તો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તે કાઢી શકાય. આ પ્રરૂપણા કેવળ સમજાવવા માટે છે. આ રીતે વાયુકાયના વૈક્રિય શરીરનું અપહરણ કોઈ વ્યક્તિએ કર્યું નથી.

અહીં મૂળપાઠમાં, પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અપહરણ થાય તેટલા વાયુકાયના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે, તેમ સામાન્ય રીતે કથન છે, પરંતુ વ્યાખ્યામાં તેના માટે ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય જેટલા વાયુકાયના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય છે, તેમ સ્પષ્ટીકરણ છે.

વાયુકાયિક જીવોની સંખ્યા તો અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે, ઇતાં તેઓના બદ્ધ વૈક્રિય અલ્પ છે તેનું કારણ એ છે કે વાયુકાયિકના ચાર પ્રકાર છે—(૧) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા, (૨) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા, (૩) બાદર અપર્યાપ્તા, (૪) બાદર પર્યાપ્તા; તે ચારમાંથી પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયને વૈક્રિયલબ્ધ હોય છે. પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયમાં પણ ત્રસ નાડીમાં રહેલા જીવોના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જીવોને જ વૈક્રિય લબ્ધ હોય છે. વૈક્રિય લબ્ધિવાળા બાદર વાયુકાયિકોના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તી જીવો જ વૈક્રિય શરીર બનાવે છે, તેથી તેનું પ્રમાણ અલ્પ છે અને તે ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય પ્રમાણ છે.

વનસ્પતિકાયમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૦ વણસ્પસ્ફકાઇયાણં ઓરાલિય-વેઉવિય-આહારગસરીરા જહા પુઢવિકાઇયા તહા ભાળિયવ્વા । વણસ્પસ્ફકાઇયાણં ભંતે ! કેવઙ્યા તેયગ-કમ્મગસરીરા પણણત્તા ? ગોયમા ! જહા ઓહિયા તેયગ-કમ્મગસરીરા તહા વણસ્પસ્ફકાઇયાણ વિ તેયગ, કમ્મગસરીરા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- વનસ્પતિકાયિક જીવોના ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક શરીરની જેમ જાણવા જોઈએ.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિક જીવોને તૈજસ-કાર્મણ શરીર કેટલા હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ઔદ્ઘિક તૈજસ-કાર્મણ શરીરનું જેટલું પ્રમાણ કહું છે, તેટલા વનસ્પતિકાયિકોના તૈજસ-કાર્મણ શરીર જાણવા.

વિવેચન :-

વનસ્પતિના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે પણ અનંત અનંત જીવોનું ઔદારિક શરીર એક એક હોવાથી ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત જ છે. બદ્ધ વૈક્રિય કે બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુન્ઝત ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક શરીર અનંત છે.

વનસ્પતિમાં બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે. જેટલા વનસ્પતિકાયિક જીવો તેટલા જ બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર છે. અનંત-અનંત જીવોનું ઔદ્ઘરિક શરીર એક હોવા છ્ટાં સર્વ જીવોના તૈજસ-કાર્મણ શરીર સ્વતંત્ર છે, તેથી વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે તેટલા જ અનંત બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર છે. મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર પણ અનંત છે. તેનું પ્રમાણ ઔદ્ઘિક વર્ણન અનુસાર સમજવું અર્થાત્ સર્વ જીવોથી અનંતગૂણા છે અને સર્વ જીવોના વર્ગથી અનંતમા ભાગે છે.

પાંચ સ્થાવરના બદ્ધેલક-મુક્કેલગ (બદ્ધ-મુક્ત) શરીર :-

જીવ	ઔદારિક		વૈકિય		આહારક		તૈજસ-કાર્મણ	
	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
પૃથ્વી, પાણી અને અગ્નિ	અસંખ્યાત ઔદિક બદ્ધ ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત ઔદિક બદ્ધ ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત
વાયુ	અસંખ્યાત ઔદિક બદ્ધ ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જોડલા	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત ઔદિક બદ્ધ ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત
વનસ્પતિ	અસંખ્યાત ઔદિક બદ્ધ ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક બદ્ધ તૈજસ- કાર્મણવત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત તૈજસ- કાર્મણવત્ત

વિકલેન્ડ્રિય જીવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૧ બેઝંડિયાણ ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્ચિણી ઓસપ્ચિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ પયરરસ્સ અસંખેજ્જાઇભાગો, તાસિ ણ સેઢીણ વિક્ખંભસૂર્ફ અસંખેજ્જાઓ જોયણકોડાકોડીઓ, અસંખેજ્જાઇં સેઢી વગમૂલાઇં; બેઝંડિયાણ ઓરાલિય- સરીરેહિં બદ્ધેલ્લએહિં પયરં અવહીરઇ અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્ચિણી-ઓસપ્ચિણીહિં કાલઓ, ખેત્તાઓ અંગુલપયરરસ્સ આવલિયાએ ય અસંખેજ્જાઇભાગપડિભાગેણં । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

વેઉવ્વિય-આહારગ સરીરા ણ બદ્ધેલ્લયા ણત્થિ, મુક્કેલ્લયા જહા ઓરાલિય સરીરા ઓહિયા તહા ભાણિયવ્વા । તેયગકમ્મગસરીરા જહા એણસિં ચેવ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા । જહા બેઝંડિયાણ તહા તેઝંડિયાણ ચડરિંડિયાણ વિ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રક્ષન- હે ભગવન્ ! બેઈંડ્રિય જીવોને ટેટલા ઔદારિક શરીર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બેઈંડ્રિયોના ઔદારિક શરીરના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- બદ્ધ અને મુક્ત. બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંઘ્યાત છે. કાળથી અસંઘ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંઘ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંઘ્યાત શ્રેણીના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્ણું સૂચી અસંઘ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ છે. તે વિષ્ણું સૂચી એક શ્રેણીપ્રદેશના અસંઘ્યાત વર્ગમૂળના યોગ પ્રમાણ છે. બેઈંડ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર દ્વારા પ્રતર અપહત કરાય તો અસંઘ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંઘ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ પ્રતરથી અને આવલિકાના અસંઘ્યાતમા ભાગરૂપ પ્રતિભાગથી સંપૂર્ણ પ્રતર અપહત થાય તેટલા બેઈંડ્રિયના બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. મુક્ત ઔદારિક શરીર ઔધિક મુક્ત ઔદારિક શરીર જેટલા હોય છે.

બેઈંડ્રિયોને બદ્ધ વૈકિય અને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત વૈકિય શરીર અને મુક્ત આહારક શરીર, મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે છે. બદ્ધ અને મુક્ત તેજસ-કાર્મણ શરીર તેના બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે છે.

તેઈંડ્રિય અને ચોરેન્દ્રિયના બદ્ધ અને મુક્ત પાંચે શરીરનું પ્રમાણ બેઈંડ્રિય પ્રમાણે કહેવું.

વિવેચન :-

બેઈંડ્રિય જીવો પ્રત્યેક શરીરી છે, તેથી જેટલા બેઈંડ્રિય જીવો છે તેટલા તેના બદ્ધ ઔદારિક શરીર જીણવા. બેઈંડ્રિય જીવો અસંઘ્યાત છે તેથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંઘ્યાત છે. કાળથી- અસંઘ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા છે. ક્ષેત્રથી- પ્રતરના અસંઘ્યાતમા ભાગમાં અસંઘ્યાત

કોડાકોટિ યોજનની વિષકંભસૂચી પ્રમાણ અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર બેઈંગ્રિય જીવોમાં હોય છે.

શ્રેષ્ઠીની વિષકંભ સૂચીનું માપ :- ઘનીકૃત લોકની એક પ્રદેશી એક શ્રેષ્ઠીના જેટલા આકાશપ્રદેશ છે તેના વર્ગમૂળનું વર્ગમૂળ કાઢતાં અસંખ્ય વર્ગમૂળ પ્રાપ્ત થાય તે બધાનો સરવાળો કરતાં જે રાશિ થાય તેટલી શ્રેષ્ઠીઓ સમજવી. તે શ્રેષ્ઠીઓની વિષકંભ સૂચી અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન પ્રમાણ થઈ જાય છે. અસંખ્ય વર્ગમૂળને સમજવા માટે એક પ્રદેશી આકાશ શ્રેષ્ઠીમાં રહેલ સમસ્ત પ્રદેશ અસંખ્યાત હોય છે, તેને અસત્કલ્પનાથી ટ્રપપટ્ર છે તેમ સમજી લઈએ અર્થાત્ ટ્રપપટ્ર અસંખ્યાતની બોધક સંખ્યા સ્વીકાર કરતાં તે સંખ્યાનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૨૫, બીજું વર્ગમૂળ-૧૬, ત્રીજું વર્ગમૂળ-૪ અને ચોથું વર્ગમૂળ ૨ છે. કલ્પિત આ વર્ગમૂળ અસંખ્યાત વર્ગમૂળ રૂપ છે. આ વર્ગમૂળોનો સરવાળો કરવાથી $25+16+4+2 = 278$ થાય છે. આ ૨૭૮ પ્રદેશવાળી તે વિષકંભ સૂચી જાણવી.

બેઈંગ્રિય જીવોના બદ્ધ ઔદારિક શરીરની અસંખ્યાત સંખ્યાનું પરિમાણ સૂત્રકાર બીજી રીતે અર્થાત્ અપહાર વિધિથી બતાવે છે—

પયરં અવહીરડ :- પ્રતર અપહાર. અસત્કલ્પનાથી પ્રતરના આકાશપ્રદેશોનો અપહાર કરવામાં આવે, તે આકાશ પ્રદેશોને બહાર કાઢવામાં આવે, તે ‘પ્રતર અપહાર’ કહેવાય છે.

કાળક્ષેત્રથી પ્રતર અપહાર વિધિ :- અંગુલપયરસ્સ આવલિયાએ ય અસંહેજ્જિભાગપદ્ધિભાગેણ એક પ્રતર સાત રાજુ લાંબો અને સાત રાજુ પહોળો હોય છે. તે પ્રતરના અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અંગુલ પ્રતર કહે છે. તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ અહીં વિવક્ષિત છે. તે પ્રતરનો પ્રતિભાગ કહેવાય છે. પ્રતિભાગ એટલે પ્રતરનો ખંડ કે વિભાગ. તાત્પર્ય એ છે કે અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા-અસંખ્યાતમા ભાગ ઉપર કમથી એક એક બેઈંગ્રિય જીવને સ્થાપવા અથવા અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી અવગાહનાવાળા બેઈંગ્રિય જીવને પ્રતર ઉપર સ્થાપવા.

આવલિયાએ ય :- આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા સમયે તે પ્રતર પર સ્થાપિત બેઈંગ્રિય જીવોનો અપહાર કરવો. આ રીતે અપહાર કરતાં-કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતરને ખાલી થતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થાય છે. પ્રતર પર સ્થાપિત અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અવગાહનાવાળા બેઈંગ્રિય જીવને, આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે અપહાર કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતર બેઈંગ્રિયોથી ખાલી થઈ જાય, એક પણ બેઈંગ્રિય જીવ શેષ ન રહે, તેટલા બેઈંગ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે.

આ રીતે બેઈંગ્રિય જીવોના બદ્ધેલક ઔદારિક શરીર (૧) કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે— (૨) ક્ષેત્રથી— ઘનીકૃત લોકની અસંખ્ય કોડાકોડ યોજન પ્રમાણ વિષકંભ સૂચીવાળી શ્રેષ્ઠીઓના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે. (૩) દ્રવ્યથી— અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા પ્રતર ક્ષેત્રમાં આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે એક-એક બેઈંગ્રિયને સ્થાપિત કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતર ભરાઈ જાય તેટલી સંખ્યા બેઈંગ્રિય જીવોની અને તેના બદ્ધ ઔદારિક શરીરની છે.

વિકલેન્દ્રિયના બદ્ધ-મુક્તેલગ(બદ્ધ-મુક્ત) શરીર :-

ઓદારિક		વૈકિય		આહારક		તેજસ-કાર્મણ	
બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
અસંખ્યાત કાળથી—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી – અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી—એક શ્રેષ્ઠીના સર્વ વર્ગમૂળરૂપ, અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ જેટલા દ્રવ્યથી—અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પરસ્થાપિત બેઈદ્રિયોને આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે અપહાર કરતાં-કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતર ખાલી થઈ જાય તેટલા	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અસંખ્યાત પોતાના બદ્ધ ઓદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૨ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ ઓરાલિયસરીરા જહા બેઝિદિયાણ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- તિર્યંચ પંચેદિય જીવોના ઓદારિક શરીરની સર્વ વક્તવ્યતા બેઈદ્રિય જીવોના ઓદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

૨૩ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ ભંતે ! કેવિદ્યા વેડવિયસરીરા પણન્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણન્તા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પણી-ઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જાભાગો તાસિ ણ સેઢીણ વિકખંભસૂઈ અંગુલપઢમવગમૂલસ્સ અસંખેજ્જાભાગો । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા । આહારઙ- સરીરા જહા બેઝિદિયાણ । તેયાં-કમ્મગસરીરા જહા ઓરાલિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પંચેદિય તિર્યંચયોનિક જીવોને કેટલા વૈકિય શરીર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોના વૈકિય શરીરના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે અસંખ્યાતનું પરિમાણ, કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાળના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણુભ સૂચીના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે વિષ્ણુભ સૂચી અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના અસંખ્ય આકાશપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. મુક્ત વૈકિય શરીર ઔદિક મુક્ત ઓદારિક શરીર પ્રમાણે અનંત જાણવા. આહારક શરીરનું વક્તવ્ય બેઈદ્રિય પ્રમાણે જાણવું અર્થાત્ તિર્યંચ પંચેદિયોને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર

અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેના જ બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પાંચે શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગનું વર્ણન છે. તેમાં તેના ઔદારિક શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગ બેઈન્ડ્રિયની સમાન કહ્યા છે. લોકમાં બેઈન્ડ્રિય જીવો પંચેન્દ્રિયથી વિશેષાવિક છે માટે પંચેન્દ્રિયના બદ્ધેલક શરીર બેઈન્ડ્રિયથી કંઈક ન્યૂન સમજવા. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના આહારક, તૈજસ, કાર્મણ શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગ સૂત્રથી જ સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ તે પણ બેઈન્ડ્રિયની સમાન છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં વૈકિય શરીર હોય છે. તે બદ્ધ વૈકિય શરીરનું પ્રમાણ પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગની અસંખ્ય શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ તુલ્ય છે. તે શ્રેષ્ઠીઓ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. તે શ્રેષ્ઠીઓની વિષંભ સૂચી અંગુલ પ્રમાણ શ્રેષ્ઠીના આકાશ પ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. અસત્કલ્પનાથી સૂચી અંગુલના અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશને રૂપરૂપ માની લઈએ, તો તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૨૫ થાય. પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અર્થાત્ કલ્પિત ૨૫ના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના બદ્ધ વૈકિયશરીર છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ બદ્ધ વૈકિયશરીર અસત્કલ્પનાના એક અંક જેટલા પણ નથી. તેનું કારણ એ છે કે પર્યાપ્તા સંશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાંથી કેટલાકને જ વૈકિય લખ્ય હોય છે તેથી તેના બદ્ધ વૈકિય શરીરની સંખ્યા નારકી કે દેવતાઓથી ઘણી અદ્ય(અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ) હોય છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના બદ્ધેલક-મુક્કેલગ(બદ્ધ-મુક્ત) શરીર :-

ઔદારિક		વૈકિય		આહારક		તૈજસ-કાર્મણ	
બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
અસંખ્યાત કાળથી- અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી- બેઈન્ડ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીરથી કંઈક ન્યૂન જાણવા	અનંત ઔવિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી- અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના પ્રદેશ જેટલા ક્ષેત્રથી- અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔવિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔવિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત પોતાના બદ્ધ ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔવિક મુક્ત ઔદારિક વત્ત

મનુષ્યોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૪ મણૂસાણ ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા - બદ્ધેલલયા ય મુકકેલલયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલલયા તે ણ સિય સંખેજ્જા સિય અસંખેજ્જા । જહણણપદે સંખેજ્જા, સંખેજ્જાઓ

કોડાકોડીઓ, એગુણતીસં ઠાણાઇં, તિજમલપયસ્સ ઉવરિં ચડજમલપયસ્સ હેટ્ટા, અહવ ણં છુટ્ટો વગો પંચમવગગપડુપ્પણો, અહવ ણં છુણાઉઝાયણગ-દાઇરાસી । ઉકકોસપદે અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પણી-ઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ ઉકકોસપદે રૂવ-પક્ખિખતેહિં મણૂસેહિં સેઢી અવહીરંતિ, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પણી-ઓસપ્પણીહિં કાલઓ, ખેત્તાઓ અંગુલપઢમવગગમૂલં તત્ત્વયવગગમૂલ પડુપ્પણં । મુકકેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા ઔદારિક શરીર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોમાં ઔદારિક શરીરના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ સંખ્યાત હોય, કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય. જીવન્ય પદે સંખ્યાત હોય છે. તે સંખ્યાત કોડાકોડી અર્થાત્ રણ આંક પ્રમાણ હોય છે. તે રણ આંક ત્રણ યમલથી વધુ અને ૪ યમલથી ઓછા પ્રમાણમાં છે અથવા પંચમવર્ગથી ગુણિત છષ્ટા વર્ગપ્રમાણ હોય છે અથવા ૮૫ છેદનક રાશિ જેટલા હોય છે.

મનુષ્ય ઉતૃષ્ટ પદે અસંખ્યાત છે. કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીમાં તેનો અપહાર થાય છે. ક્ષેત્રથી એક રૂપ એટલે એક(મનુષ્ય) પ્રક્રિયા કરવાથી મનુષ્યો વડે એક શ્રેણીનો અપહાર થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આ રીતે સમજવો— અંગુલ પ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળને તૃતીય વર્ગમૂળથી ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેટલા ક્ષેત્રમાં એક એક મનુષ્યને રાખે તો એક શ્રેણી પૂરિત થાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા બાકી રહે તેટલા ઉતૃષ્ટ મનુષ્યો જાણવા અથવા તેટલા પ્રદેશોથી એક એક મનુષ્યનો અપહાર થાય તો શ્રેણી પ્રદેશોમાં એક મનુષ્યના પ્રદેશ બાકી રહે ત્યારે સર્વ મનુષ્યોનો અપહાર પૂર્ણ થઈ જાય. મુક્ત ઔદારિક શરીર મુક્ત ઔધિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણ જાણવા.

૨૫ મણુસાં ભંતે ! કેવિયા વેડવિયસરીરા પણ્ણતા ।

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુકકેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં સંખેજ્જા, સમએ સમએ અવહીરમાણા સંખેજ્જેણં કાલેણં અવહીરંતિ, ણો ચેવ ણં અવહીયા સિયા । મુકકેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા વૈક્રિય શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોમાં વૈક્રિય શરીરના બે પ્રકાર છે. યથા— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે તે સંખ્યાત છે. સમયે-સમયે અપહત કરતાં, સંખ્યાતકાળમાં અપહત થાય છે પણ તેમ કોઈ અપહત કરતું નથી. મુક્ત વૈક્રિય શરીર, મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

૨૬ મણુસાં ભંતે ! કેવિયા આહારયસરીરા પણ્ણતા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુકકેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં સિય અતિથ સિય ણત્થિ જઇ અતિથ જહણેણં એકકો વા દો વા તિણિ વા ઉકકોસેણં સહસ્સપુહૃત્તં । મુકકેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા।

તેયગ-કમ્મસરીરા જહા એસિં ચેવ ઓહિયા ઓરાલિયા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવનું ! મનુષ્યોને કેટલા આહારક શરીર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! મનુષ્યોમાં આહારક શરીરના બે પ્રકાર છે. યથા— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ આહારક શરીર ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જીવન્ય એક-બે-ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (પરંપરાએ બે હજારથી નવ હજાર) હોય છે. મુક્ત આહારક શરીર, મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીરની જેમ અનંત હોય છે. મનુષ્યના બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ અને કાર્માણ શરીર, મનુષ્યોના બદ્ધ-મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

વિવેચન :-

મનુષ્યોને ભવ સ્વભાવથી ઔદારિક શરીર છે. મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ત સંખ્યાત હોય, કદાચિત્ત અસંખ્યાત હોય. મનુષ્યો બે પ્રકારના છે. (૧) ગર્ભજ (૨) સંમૂચ્યિત્થમ. સંમૂચ્યિત્થમ મનુષ્યોનો ઉત્પત્તિ વિરહકાળ રે મુહૂર્તના હોય છે. જ્યારે સંમૂચ્યિત્થમ મનુષ્યોનો વિરહકાળ હોય ત્યારે એક પણ સંમૂચ્યિત્થમ મનુષ્ય ન હોય. તે સમયે કેવળ ગર્ભજ મનુષ્યો જ હોય છે, ત્યારે તે સંખ્યાત હોય છે, તેથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ત સંખ્યાત હોય છે અને સંમૂચ્યિત્થમ મનુષ્યનો વિરહકાળ ન હોય ત્યારે મનુષ્યોના ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત હોય છે. સંમૂચ્યિત્થમ મનુષ્યો એક શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા હોય છે. ગર્ભજ અને સંમૂચ્યિત્થમ બંને મનુષ્યો મળીને અસંખ્યાત થાય છે માટે બંનેના મળીને બદ્ધ ઔદારિક શરીર પણ અસંખ્યાત હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાત છે. તેનું સંખ્યાત કોટાકોટિનું પરિમાણ શાસ્ત્રકારે જૂદી-જૂદી અનેક રીતે બતાવ્યું છે. જેમકે –

(૧) ગર્ભજ મનુષ્યો જીવન્યપદે સંખ્યાત કોટાકોટિ પ્રમાણ છે. આ સંખ્યાત કોટાકોટિ રહ્ય અંક પ્રમાણ છે અર્થાત્ ગર્ભજ મનુષ્યો રહ્ય અંક પ્રમાણ હોય છે. તે અંક સ્થાપના આ પ્રમાણો છે. ૭૮૮૨૮૧૫૨, ૫૧૪૨૫૪ ઉં, ૭૫૮૮૫૪૭૮, ૫૦૭૭૬. આ રહ્ય આંક ત્રણ યમલપદથી વધુ અને ૪ યમલ પદની અંદર છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષા અનુસાર આઈ-આઈ પદોને એક યમલ કહેવામાં આવે છે. આઈ અંક પ્રમાણ રાશિને એક યમલ કહેવાય છે. ત યમલ એટલે $7 \times 8 = 24$ અંક થાય. ગર્ભજ મનુષ્યો રહ્ય અંક પ્રમાણ હોવાથી ત યમલ—૨૪ અંક કરતાં પાંચ અંક વધુ થાય, માટે ત્રણ યમલથી વધુ અને ચોથા યમલમાં ત અંક ઓછા રહે તેથી ૪ યમલની અંદર કલ્યા છે.

(૨) ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાત કોટાકોટિ (૨૮ અંક) પ્રમાણ છે, તે બીજી રીતે સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે. પંચમ વર્ગથી છઠા વર્ગને ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે રાશિપ્રમાણ ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા છે.

કોઈપણ અંક રાશિને તે જ અંક રાશિથી ગુણતાં જે રાશિ આવે તે વર્ગ કહેવાય છે. વર્ગનો પ્રારંભ બે સંખ્યાથી થાય છે, એકને એકથી ગુણતા ગુણનફળ એક જ આવે તેમાં સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી નથી, તેથી એકની વર્ગદુષે ગણના થતી નથી. વર્ગની શરૂઆત બેથી થાય છે $2 \times 2 = 4$, ચાર પ્રથમ વર્ગ છે. $4 \times 4 = 16$ સોણ તે બીજો વર્ગ, $16 \times 16 = 256$ તે ત્રીજો વર્ગ છે. તે જ રીતે $256 \times 256 = 65536$ તે ચોથો વર્ગ છે. તેમજ $65536 \times 65536 = 4294967296$. (૪ અરબ, ૨૮ કરોડ, ૪૮ લાખ, ૬૭ હજાર ૨૮૬) તે પાંચમો વર્ગ છે અને આ અંકરાશિને પરસ્પર ગુણતા 18484674809370085491616 રાશિ થાય તે છઠો વર્ગ છે. આ છષ્ટાવર્ગને પાંચમાં વર્ગથી ગુણિત કરતાં 7822816249142487048754 રૂપાંતરિત આ રાશિ નિષ્પત્ત થાય છે. જધન્ય પદે ગર્ભજ મનુષ્યો આ રાશિ અંક પ્રમાણ જાણવા. તે રાશિને કથન કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે.

સાત કોડાકોડ-કોડાકોડ, ૮૨ લાખ કોડાકોડ-કોડ, ૨૮ હજાર કોડાકોડ-કોડ, ૧૦૦ કોડાકોડ-કોડ, ૬૨ કોડાકોડ-કોડ, ૫૧ લાખ કોડાકોડ, ૪૨ હજાર કોડાકોડ, ૫૦૦ કોડાકોડ, ૪૩ કોડાકોડ, ૩૭ લાખ કોડ, ૫૮ હજાર કોડ, ૩૦૦ કોડ, ૫૪ કોડ, ૩૮ લાખ, ૫૦ હજાર તુંડુ.

(૩) મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર જધન્યપદે ૮૬ છેદનકદાયીરાશિ તુલ્ય હોય છે. અંક રાશિના અર્ધભાગ કરવામાં આવે તે છેદનક કહેવાય છે. એકવાર અર્ધભાગ થાય તો એક છેદનક કહેવાય. બે વાર અર્ધભાગ કરી એક પર્યંત પહોંચાય તો તેના બે છેદનક કહેવાય અને ત્રણ અર્ધભાગ થાય તો તેના તૃણ છેદનક કહેવાય. જેમ કે પ્રથમ વર્ગ ૪ છે. તેના બે છેદનક થશે. પહેલો અર્ધભાગ-૨ થશે અને તે બે નો પાછો અર્ધભાગ કરતાં એક થશે. માટે ૪ અંકના બે છેદનક કહેવાય. બીજો વર્ગ ૧૬ છે તો તેના ૪ છેદનક થાય. પ્રથમ છેદનક ૮, બીજો છેદનક-૪, ત્રીજો છેદનક-૨ અને ચોથો છેદનક એક થશે. તૃતીય વર્ગ ૨૫૨ના આઠ છેદનક છે. ચોથો વર્ગના ૧૬, પંચમવર્ગના તર અને છઢા વર્ગના ૧૪ છેદનક છે. પાંચમા અને છઢા વર્ગના છેદનકને જોડવાથી ૮૬ છેદનક થશે. આ ૮૬ છેદનક કરનારી રાશિ છે અથવા એક અંકને સ્થાપિત કરી ઉત્તરોત્તર ૮૬ વાર બમણા-બમણા(િબલ-િબલ) કરતાં જે રાશિ આવે તે ૮૬ છેદનક રાશિ કહેવાય છે. ૮૬ વાર છેદ આપી શકાય તેવી રાશિ ૮૬ અંક પ્રમાણ છે અને તેટલા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય છે. તેટલા જ જધન્યપદે બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર જાણવા.

ઉત્કૃષ્ટ પદે મનુષ્યો અને મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર અસંખ્યાત છે. સંમૂચીંમ મનુષ્યો અસંખ્યાત છે. સંમૂચીંમ મનુષ્યોનો જ્યારે વિરહકાળ ન હોય ત્યારે મનુષ્યો અસંખ્યાત હોય છે. અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ હોય છે, તેથી અસંખ્યાતનું પરિમાણ સૂત્રકારે કાળ અને ક્ષેત્રથી બતાવ્યું છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પણી-અવસર્પણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર છે. ક્ષેત્રથી અંગુલ પ્રમાણ પ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂલને તૃતીય વર્ગમૂલથી ગુણન કરતાં ઉપલબ્ધ રાશિના આકાશપ્રદેશ પર એક એક મનુષ્યને સ્થાપિત કરતાં એક શ્રેણી ભરાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા રહે. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ અસંખ્ય મનુષ્ય એક શ્રેણીના પ્રદેશોથી પણ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે ઉત્કૃષ્ટ પદે બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર જાણવા.

મનુષ્યોને બદ્ધવૈકિય શરીર સંખ્યાત છે. વૈકિય લબ્ધિ કર્મભૂમિના પર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્યોને જ હોય છે અને તેમાં પણ બધા મનુષ્યોને નથી હોતી, કેટલાકને જ હોય છે, તેથી તે સંખ્યાત જ હોય છે. મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે.

મનુષ્યોમાં બદ્ધ આહારક શરીર ક્યારેક હોય ક્યારેક ન હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જધન્ય એક-બે-ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (૨ થી ૮ હજાર) સંભવે છે. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. બદ્ધ તેજસ-કાર્મણ શરીર ઔદ્ઘરિક શરીરની જેમ બધાને જ હોય છે અર્થાત્ બદ્ધ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત અને મુક્ત, તેજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે.

મનુષ્યોમાં પાંચે શરીરના બદ્ધ-મુક્ત શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ બતાવ્યું, તે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તથા કાળની ભિન્નતાની અપેક્ષાએ છે. કોઈ એક મનુષ્યને એક સાથે પાંચે શરીર સંભવિત નથી. એક જીવને એક સમયે વધુમાં વધુ ચાર શરીર હોય છે. વૈકિય અને આહારક બંને લબ્ધિઓ એક સાથે એક મનુષ્યને સંભવે છે પરંતુ બંને લબ્ધિનો પ્રયોગ એક સાથે થતો નથી, તેથી લબ્ધજન્ય આ બંને શરીર એક સાથે સંભવિત નથી.

આહારક શરીરની સંખ્યામાં જધન્ય એક, બે, ત્રણ કહ્યા છે અને વૈકિય શરીરની સંખ્યામાં જધન્ય એક, બે, ત્રણ કહ્યા નથી. કારણ કે આહારક શરીરી મનુષ્ય ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય અને જ્યારે હોય, ત્યારે એકાદ વ્યક્તિ પણ આહારક શરીર બનાવે તેવું સંભવિત છે તેથી આહારક શરીર જધન્ય એક, બે કે ત્રણની સંખ્યા પણ હોય શકે છે. પરંતુ વૈકિય શરીરધારી મનુષ્ય સદા સંખ્યાતા હોય જ. આ સૂત્રથી અને ભગવતી સૂત્રથી પણ સિદ્ધ છે કે મનુષ્યમાં વૈકિય શરીરી જીવો શાશ્વતા હોય છે, તેનો વિરહ થતો નથી, કારણ કે ચક્કવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ વગેરે સમૃદ્ધ સંપત્તિ મનુષ્યોમાં કોઈક મનુષ્યો વૈકિય લભ્યનો પ્રયોગ કરતા જ રહે છે. તેથી મનુષ્યોમાં વૈકિય યોગ અને વૈકિય ભિશ્રયોગ બંને શાશ્વત કહ્યા છે.

મનુષ્યોના બદ્ધ-મુક્ત શરીર :-

શરીર	બદ્ધ	મુક્ત
૧. ઔદ્ઘારિક, તૈજસ અને કાર્મણ	સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત સંમૂચ્યેમ મનુષ્યો ન હોય ત્યારે ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાતા હોય. (૧) સંખ્યાત કોટાકોટી પ્રમાણ, રણ અંક પ્રમાણ, (૨) ત્રણ યમલથી ઉપર, ચાર યમલથી નીચે, (૩) પાંચમા વર્ગથી ગુણિત છઢા વર્ગ પ્રમાણ, (૪) ૮૬ છેણક રાશિ પ્રમાણ જધન્ય મનુષ્યો હોય, સંમૂચ્યેમ મનુષ્યો હોય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા હોય. કાલથી — અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલના સમય પ્રમાણ ક્ષેત્રથી — એક આકાશ શ્રેણીના પ્રદેશોથી અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, અંગુલ પ્રમાણ આકાશપ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળથી ગુણિત ત્રીજા વર્ગમૂળ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં એક-એક મનુષ્યને સ્થાપિત કરતાં સંપૂર્ણ શ્રેણી ભરાઈ જાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા ભાલી રહે.	અનંત ઔદ્ઘિક મુક્ત ઔદ્ઘારિક શરીર પ્રમાણ
વૈકિય	સંખ્યાત કાલથી — સંખ્યાત કાલના સમય પ્રમાણ	અનંત મુક્ત ઔદ્ઘારિક શરીર પ્રમાણ
આહારક	કદાચિત્ હોય, કદાચિત્ ન હોય, હોય તો જધન્ય—૧,૨,૩ ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર	અનંત મુક્ત ઔદ્ઘારિક શરીર પ્રમાણ

વાણવ્યંતર દેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૭ વાણમંતરાણં ઓરાલિયસરીરા જહા ણેરઝ્યાણં । વાણમંતરાણં ભંતે ! કેવઝ્યા વેડવ્યિયસરીરા પણ્ણતા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપિણી ઓસપિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જઝભાગો, તાસિ ણં સેઢીણં વિક્ખંભસૂર્ફ
(...) સંખેજ્જઝોયણસયવગગપલિભાગો પયરસ્સ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર દેવોના ઔદ્ઘારિક શરીરનું પ્રમાણ નરકના ઔદ્ઘારિક શરીર જેમ જ જાણવું

અર્થાતું વાણવ્યંતર દેવોને બદ્ધ—ઔદારિક શરીર નથી અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્! વાણવ્યંતર દેવોને કેટલા વૈક્રિય શરીર છે? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ! તેઓને બે પ્રકારના વૈક્રિય શરીર છે— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે, કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલમાં અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠી જેટલા છે. (તે શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણું સૂચી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયથી અસંખ્યાતમા ભાગ હીન જાણવી). પ્રતરના સંખ્યાત સો યોજન વર્ગ પ્રમાણ ક્ષેત્રથી એક-એક વ્યંતર દેવોનો અપહાર થાય તો આખો પ્રતર ખાલી થઈ જાય તેટલા વ્યંતર દેવો છે. મુક્ત વૈક્રિયશરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

૨૮ આહારગસરીરા દુવિહા વિ જહા અસુરકુમારાણં । વાણમંતરાણં ભંતે ! કેવઙ્યા તેયગ-કમ્મગસરીરા પણન્તા ? ગોયમા ! જહા એર્ણિસ ચેવ વેડવ્યિયસરીરા તહા તેયગ-કમ્મગસરીરા વિ ભાણિયવ્બા ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતરોના બંને પ્રકારના આહારક શરીરનું પરિમાણ અસુરકુમાર દેવોના આહારક શરીરની જેમ જાણવું.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્! વાણવ્યંતર દેવોને કેટલા તેજસ-કાર્મણ શરીર છે? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ! તેના તેજસ-કાર્મણ શરીરનું પ્રમાણ તેના જ વૈક્રિય શરીર પ્રમાણે જાણવું.

વિવેચન :-

વાણવ્યંતર દેવો વૈક્રિય શરીરધારી છે, તેથી તેઓને બદ્ધ ઔદારિક શરીર નથી. મુક્ત ઔદારિક શરીર પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ અનંત છે. વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. વાણવ્યંતરના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પરિમાણ ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠી પ્રમાણ છે. તે અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીની વિષ્ણું માપ પ્રસિદ્ધ હોવાથી સૂત્રકારે સૂત્રમાં બતાવ્યું નથી. ટીકાકારે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું છે કે વ્યંતર દેવો તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય કરતાં અસંખ્યાત ગુણ હીન છે માટે તેની વિષ્ણું સૂચી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની વિષ્ણું સૂચી કરતાં અસંખ્યાત ભાગ હીન જાણવી. પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં આ પ્રસિદ્ધ પાઠને સૂચવવા સૂત્રપાઠમાં આ (...) અધ્યાહાર ચિહ્ન મૂક્યું છે. દ્રવ્યથી વ્યંતર જીવોના પરિમાણમાં પણ સૂત્રકારે સંખેજ્જ જોયણસય વગપલિભાગો પયરસ્સ કહ્યું છે. તેને સ્પષ્ટ કરતાં ટીકાકારે કહ્યું છે કે સંખ્યાત સો યોજન વર્ગ જેટલા પ્રતરના પ્રતિભાગ—ખંડ ઉપર વ્યંતરને સ્થાપતાં સંપૂર્ણ પ્રતર ભરાઈ જાય તેટલા વ્યંતરના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. વ્યંતરોમાં બદ્ધ આહારક શરીર નથી અને તેના બદ્ધ તેજસ-કાર્મણ શરીરનું પ્રમાણ વૈક્રિય શરીર પ્રમાણે જાણવું.

જ્યોતિષ દેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૯ જોઇસિયાણં ભંતે ! કેવઙ્યા ઓરાલિયસરીરા પણન્તા ? ગોયમા ! જહા ણેરઙ્યાણં તહા ભાણિયવ્બા । જોઇસિયાણં ભંતે ! કેવઙ્યા વેડવ્યિયસરીરા પણન્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણન્તા ! તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્તકેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે

તે બદ્ધેલ્લયા જાવ તાસિ ણ સેઢીણ વિકખંભસૂર્ઝ(...) બેછપ્પણંગુલસયવગ્ગ-પલિભાગો પયરસ્સ . મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયઓરાલિયા ।

આહારયસરીરા જહા ણેરઇયાણ તહા ભાળિયવ્વા । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા એ સિં ચેવ વેડવ્વિયા તહા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવોના ઔદારિક શરીર કેટલા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જ્યોતિષ્ક દેવોના ઔદારિક શરીરો નારકોના ઔદારિક શરીરની સમાન છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવોના વૈક્ષિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓને બે પ્રકારના વૈક્ષિય શરીર છે – બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્ષિય શરીર યાવત્ તેઓની વિષ્ણું સૂચીનું વર્ણન વ્યંતર દેવોની જેમ કહેવું. પ્રતરના પૂરણ અપહારમાં બસો છિપ્પન અંગુલ વર્ગ ક્ષેત્રમાં એક એક જ્યોતિષી દેવને રાખે તો પ્રતર પૂરિત થાય તેટલા જ્યોતિષી દેવો છે અથવા બસો છિપ્પન અંગુલ વર્ગ ક્ષેત્રથી એક એક જ્યોતિષીનો અપહાર થાય તો આખો પ્રતર ખાલી થઈ જાય તેટલા જ્યોતિષી દેવો છે. તેના મુક્ત વૈક્ષિય શરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

જ્યોતિષ્ક દેવોના આહારક શરીર નારકોના આહારક શરીર પ્રમાણે જાણવા અર્થાત્ બદ્ધ આહારક શરીર નથી અને મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. જ્યોતિષ્ક દેવોના બદ્ધ-મુક્ત તેજસ-કાર્મણ શરીર તેના બદ્ધ-મુક્ત વૈક્ષિય શરીર જેટલા છે.

વિવેચન :-

જ્યોતિષ્ક દેવોને બદ્ધ ઔદારિક અને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. બદ્ધ વૈક્ષિય શરીર અસંખ્યાત છે. કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પણી અને અવસર્પણી કાલના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગની અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. વ્યંતર દેવોની જેમ જ્યોતિષ્ક દેવોમાં પણ સૂત્રકારે વિષ્ણું સૂચીનું માપ અધ્યાહાર રાખ્યું છે. ટીકાકારે તેની સ્પષ્ટતા કરી છે કે વ્યંતરો કરતાં જ્યોતિષી દેવો સંખ્યાતગુણ અધિક છે માટે તેઓની વિષ્ણું સૂચી સંખ્યાતગુણ અધિક જાણવી. પાઠના આ અધ્યાહારને સૂચવવા મૂળપાઠમાં (...) આ નિશાન પ્રસ્તુત સૂત્રમાં મૂક્યું છે. અહીં જ્યોતિષીની અસંખ્ય સંખ્યાનું પરિમાણ બતાવતા શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે ૨૫૬ અંગુલ વર્ગ પ્રમાણ પ્રતરખંડ પર એક એક જ્યોતિષ્કના બદ્ધ વૈક્ષિય શરીરને સ્થાપે તો સંપૂર્ણ પ્રતર વૈક્ષિય શરીરથી ભરાઈ જાય અથવા તે સ્થાપિત શરીરોને બહાર કાઢવામાં આવે તો ૨૫૬ અંગુલ વર્ગ પ્રમાણ પ્રતરખંડથી એક એક જ્યોતિષીનો અપહાર થાય તો જ્યોતિષીના સર્વ બદ્ધ વૈક્ષિય શરીર નીકળી જાય ત્યારે એક પ્રતર ખાલી થાય.

વૈમાનિક દેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૩૦ વેમાળિયાણ ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહા ણેરઇયાણ તહા ભાળિયવ્વા । વેમાળિયાણ ભંતે ! કેવિયા વેડવ્વિયસરીરા પણ્ણતા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે

તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંહેજ્જા, અસંહેજ્જાહિં ઉસ્સપ્ચિણી ઓસપ્ચિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંહેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંહેજ્જિભાગો, તાસિ ણ સેઢીણ વિકખં ભસૂઈ અંગુલબિઝ્યવગગમૂલં તઝ્યવગગમૂલપદુપ્પણં, અહવા ણ અંગુલતઝ્યવગગમૂલઘણપ્પમાણમેત્તાઓ સેઢીઓ। મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા।

આહારયસરીરા જહા ણેરઝ્યાણં । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા એણ્સિં ચેવ વેડવ્યિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! વૈમાનિક દેવોના ઔદારિક શરીર કેટલા છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકીના ઔદારિક શરીરની જેમ વૈમાનિક દેવના ઔદારિક શરીરની વકતવ્યતા જાણવી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! વૈમાનિક દેવોના વૈક્ષિય શરીર કેટલા છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવના વૈક્ષિય શરીર બે પ્રકારના છે— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્ષિયશરીર અસંખ્યાત છે, કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં અપહત થાય છે.

ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓ જેટલા છે. તે શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણું સૂચી અંગુલ પ્રદેશના બીજા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતાં પ્રાપ્ત રાશિ પ્રમાણ અથવા ત્રીજા વર્ગમૂળનો ધન કરતાં પ્રાપ્ત રાશિ પ્રમાણ છે. મુક્ત વૈક્ષિય શરીર ઔદારિક શરીર પ્રમાણ છે.

વૈમાનિક દેવોના બદ્ધ મુક્ત આહારક શરીર, નારકીના બદ્ધ-મુક્ત આહારક શરીર જેટલા છે અને તેના બદ્ધ-મુક્ત તેજસ, કાર્મણ શરીર તેઓના જ બદ્ધ-મુક્ત વૈક્ષિય શરીરાનુસાર છે.

વિષેચન :—

નારકીની જેમ વૈમાનિક દેવોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને બદ્ધ આહારક શરીર નથી અને મુક્ત ઔદારિક અને આહારક શરીર પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ અનંત છે.

વૈમાનિક દેવોમાં બદ્ધ વૈક્ષિય શરીર અસંખ્યાત છે. સમયે-સમયે એક-એક બદ્ધ વૈક્ષિય શરીરનું અપહરણ કરતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ વ્યતીત થઈ જાય. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓના જેટલા પ્રદેશ છે, તેટલા વૈમાનિક દેવોના બદ્ધ વૈક્ષિય શરીર છે. તે વાતને સ્પષ્ટ કરતા જણાયું છે કે આ શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણું સૂચીનું પ્રમાણ અંગુલ પ્રદેશના તૃતીય વર્ગમૂળથી ગુણિત દ્વિતીય વર્ગમૂળ પ્રમાણ છે અથવા અંગુલ પ્રદેશના તૃતીય વર્ગમૂળનો ધન કરતાં પ્રાપ્ત સંખ્યાનુસાર શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણું સૂચી હોય છે.

અસત્કલ્પનાથી અંગુલના (અસંખ્યાતમા ભાગમાં) રપ્ત પ્રદેશ છે તેમ માનવું, તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬, બીજું વર્ગમૂળ ૪ અને તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ થાય. આ બીજાવર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતા ૪×૨ = ૮ થાય. આ આઠને આપણે અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણું સૂચી જાણવી. આ વિષ્ણું સૂચી રૂપ અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓના જેટલા આકાશ પ્રદેશ છે તેટલા બદ્ધ વૈક્ષિય શરીર હોય છે. અથવા એક અંગુલમાં રપ્ત આકાશ પ્રદેશો છે. તેનું તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ છે તેનો ધન કરતા ૨×૨×૨ = ૮ થાય. તે આઠ એટલે અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણું સૂચી જાણવી. આ બંને પ્રકારના કથનમાં કોઈ અર્થ ભેદ નથી. વૈમાનિક દેવોમાં જેટલા દેવો તેટલાં જ બદ્ધ વૈક્ષિય, તેજસ-કાર્મણ શરીર હોય છે. તેના મુક્ત વૈક્ષિય શરીર પૂર્વવત્ત અનંત હોય છે.

નારકી દેવતાના બદ્ધેલક-મુક્કેલગ(બદ્ધ-મુક્ત) શરીર :-

દંડક	ઓદારિક		વૈકિય			આહારક		તૈજસ-કાર્મણ	
	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ
નારકી	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી- અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીના સમય જેટલા કોનથી- અંગુલ પ્રમાણ કોનના પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળ સાથે ગુણતા અથવા બીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં પ્રાપ્ત રાશિતુલ્ય તથા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ જેટલા (અસત્કલ્પનાથી ૮૪ શ્રેષ્ઠીના પ્રદેશ પ્રમાણ)	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અસંખ્ય પોતાના બદ્ધ વૈકિય વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત
ભવન પતિદેવ	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી- અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય જેટલા કોનથી- અંગુલ પ્રમાણ કોનના પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ વિષ્ણુભસૂચી તુલ્ય તથા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ તુલ્ય (અસત્કલ્પનાથી ૫-૬ શ્રેષ્ઠીના પ્રદેશ પ્રમાણ)	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અસંખ્ય પોતાના બદ્ધ વૈકિય વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	
વાણ- વ્યંતર દેવ	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી- અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય જેટલા. કોનથી- પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત કોડાકોડ યોજન પ્રમાણ શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ જેટલા. અથવા એક પ્રતરના સંખ્યાત સો યોજનના વર્ગ પ્રમાણના પ્રતર જેટલા ખંડ થાય, તેટલા	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અસંખ્ય પોતાના બદ્ધ વૈકિય વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	
જ્યો- તિથી દેવ	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી- અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય જેટલા. કોનથી- પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી કોડાકોડ યોજન પ્રમાણ અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ તુલ્ય વ્યંતરથી સંખ્યાતગુણ અધિક. અથવા ૨૫૬ અંગુલ વર્ગ જેવડા ખંડ કરતાં એક પ્રતરના જેટલા ખંડ થાય તેટલા.	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	અસંખ્ય પોતાના બદ્ધ વૈકિય વત્ત	અનંત ઔદિક મુક્ત ઓદારિક વત્ત	

દંડક	ઔદારિક		વૈક્લિય		આહારક		તૈજસ-કાર્મણ	
	બદ્ધ	મુક્તત	બદ્ધ	મુક્તત	બદ્ધ	મુક્તત	બદ્ધ	મુક્તત
વૈમા— નિક દેવ	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી— અસંખ્યાત ઉત્તરપિંડિ— અવસર્પિણના સમય પ્રમાણ ક્ષેત્રશી— પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ જેટલા. વિષ્કંબ સૂચિ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર પ્રદેશોના બીજા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતાં અથવા ત્રીજા વર્ગમૂળનો ધન કરતાં પ્રાપ્ત રચિતુલ્ય શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ જેટલા. (અસત્કલ્પના ૮ શ્રેષ્ઠીના પ્રદેશ પ્રમાણ)	અનંત ઔદ્ઘિક મુક્તત ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક મુક્તત ઔદારિક વત્ત	અસંખ્ય પોતાના બદ્ધ વૈક્લિય વત્ત	અનંત ઔદ્ઘિક મુક્તત ઔદારિક વત્ત

॥ ભારમું પદ સંપૂર્ણ ॥

તેરમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ પરિણામ પદ છે.

પરિણામ શબ્દના અહીં બે અર્થ અભિપ્રેત છે— (૧) મૂળ સ્વરૂપને છોડ્યા વિના દવ્યોનું એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થા(પર્યાય)માં પરિવર્તિત થવાને પરિણામ કહે છે. (૨) પૂર્વવર્તી વિદ્યમાન પર્યાયના વિનાશ અને ઉત્તરવર્તી અવિદ્યમાન પર્યાયના પ્રાદુર્ભાવને પરિણામ કહે છે. આ પદમાં જીવ અને અજીવ બંનેના પરિણામોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

જૈન દર્શનાનુસાર કોઈપણ વસ્તુનો સર્વથા વિનાશ થતો નથી, તેનું રૂપાંતર કે અવસ્થાંતર થાય છે. પૂર્વની અવસ્થાનો નાશ થાય છે અને નવી અવસ્થાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. વસ્તુનો આ પ્રકારનો ધ્યુવ સ્વભાવ છે.

વસ્તુમાં બે અંશ છે. એક અંશ ધ્યુવ—શાશ્વત છે અને બીજો અંશ અશાશ્વત પરિવર્તનશીલ છે. વસ્તુનો ધ્યુવ અંશ હંમેશાં સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે અને અશાશ્વત અંશમાં ઉત્પાદ, વ્યય રૂપ પરિવર્તન થયા કરે છે. આ રીતે વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહીને પરિણમન પામે છે. વસ્તુનું પરિણમન થવું, તે જ પરિણામ છે.

ઇ એ દવ્યમાં પર્યાયોનું પરિણમન સતત થયા જ કરે છે. તેમ છતાં સંસારી જીવોની અને પુદ્ગલોની પરિવર્તન પામતી વિવિધ અવસ્થાઓ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ પદમાં સંસારી જીવોની મુખ્યતાએ જીવ દવ્યના દશ પરિણામોનું અને અજીવ દવ્યમાં પુદ્ગલાસ્તિકાય દવ્યની મુખ્યતાએ દશ પ્રકારના પરિણામ અને તેના ભેદોનું કથન કર્યું છે. તેમ છતાં અગુરુલઘુ પરિણામ ધર્માસ્તિકાયાદિ અરૂપી દવ્યમાં પણ હોય છે.

આ પદમાં દશ પ્રકારના જીવ પરિણામના પ્રભેદોનું કથન કરીને ત્યારપણી ૨૪ દંડકના જીવોમાં પ્રાપ્ત થતાં પરિણામોનું નિરૂપણ છે અને ત્યારપણી અજીવ પરિણામોના ભેદ-પ્રભેદોનું પ્રતિપાદન છે.

તેરમું પદ : પરિણામ

પરિણામના પ્રકાર :-

૧ કઇવિહે ણ ભંતે ! પરિણામે પણ્ણતે ? ગોયમા ! દુવિહે પરિણામે પણ્ણતે, તં જહા-જીવપરિણામે ય અજીવપરિણામે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પરિણામના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જીવ પરિણામ અને અજીવ પરિણામ.

વિયેચન :-

પરિણામ- પ્રસ્તુત સૂત્રગત ‘પરિણામ’ શબ્દ આગમિક પારિભાષિક શબ્દ છે. તેનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે— પરિણમનં પરિણામઃ કથञ્ચિત અવસ્થિતસ્ય વસ્તુનઃ પૂર્વ અવસ્થા પરિત્યાગેન ઉત્તરાવસ્થાગમન् । અવસ્થિત વસ્તુમાં પૂર્વવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાવસ્થાની પ્રાપ્તિ થવી, તે પરિણામ છે. એક પર્યાયનું બીજી પર્યાયમાં, એક અવસ્થાનું બીજી અવસ્થામાં રૂપાંતરિત થવું તે પરિણામ છે.

જૈન દર્શનની દસ્તિએ પ્રત્યેક પદાર્થ પરિણામનશીલ અને નિત્ય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વસ્તુ નિત્ય હોવા છતાં તેની અવસ્થાઓ સતત બદલાતી જ રહે છે. આ રીતે વસ્તુ નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. વસ્તુના અનિત્ય ધર્મના આધારે જ તેમાં પરિણામન થયા કરે છે.

ત્રિકાલસ્થાયી દ્રવ્ય પોતાના સત્ત સ્વરૂપમાં અવસ્થિત રહીને ધર્માન્તરને કે અવસ્થાન્તરને પામે છે, તે જ પરિણામ છે. દ્રવ્ય સર્વથા નિત્ય પણ રહેતું નથી અને તેનો સર્વથા વિનાશ પણ થતો નથી. તે સત્ત પદાર્થો વિવિધ અવસ્થાઓ ધારણ કરતા રહે છે, તે જ પરિણામ છે.

જેમ કે— આત્મ દ્રવ્ય સ્વયં સત્ત સ્વરૂપે હંમેશાં સ્થિત રહીને નારકી, તિર્યંચ આદિ અવસ્થાઓ ધારણ કરે છે તે જીવ પરિણામ છે.

પૂર્વવતી સત્ત પર્યાયનો વિનાશ થવો અને ઉત્તરવર્તી અસત્ત પર્યાયનો પ્રાદુર્ભાવ થવો તે પરિણામ છે. જેમ કે— એક મનુષ્ય મરીને દેવગતિમાં ઉત્પત્ત થાય છે તો તેના આત્મદ્રવ્યમાં વર્તતી મનુષ્ય પર્યાયનો નાશ થઈને ત્યાર પછી દેવપર્યાય ઉત્પત્ત થાય છે. આ પ્રકારે અવસ્થાઓનું પરિવર્તન થાય તે પરિણામ છે.

પરિણામના ભેદ :- જીવ અને અજીવ બંને દ્રવ્યમાં ઉપરોક્ત પ્રકારે પરિણામન થયા જ કરે છે તેથી પરિણામના બે પ્રકાર છે— (૧) જીવ દ્રવ્યમાં થતાં પરિણામનને **જીવ પરિણામ** અને (૨) અજીવ દ્રવ્યમાં થતાં પરિણામનને **અજીવ પરિણામ** કહે છે.

જીવ પરિણામના ભેદ-પ્રભેદ :-

૨ જીવપરિણામે ણ ભંતે ! કઇવિહે પણ્ણતે ? ગોયમા ! દસવિહે પણ્ણતે, તં જહા-ગઇપરિણામે, ઇંદ્રિયપરિણામે, કસાયપરિણામે, લેસ્સાપરિણામે, જોગપરિણામે, ઉવાગોગપરિણામે,

ણાણપરિણામે, દંસણપરિણામે, ચરિત્તપરિણામે, વેદપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! જીવ પરિષામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જીવ પરિષામના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ગતિ પરિષામ, (૨) ઈન્દ્રિય પરિષામ (૩) કષાય પરિષામ, (૪) લેશ્યા પરિષામ (૫) યોગ પરિષામ (૬) ઉપયોગ પરિષામ (૭) જ્ઞાન પરિષામ (૮) દર્શન પરિષામ (૯) ચારિત્ર પરિષામ અને (૧૦) વેદ પરિષામ.

૩ ગઝપરિણામે એં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! ચર્ચવિહે પણતે, તં જહા-ણિરયગઝપરિણામે, તિરિયગઝપરિણામે, મળુયગઝપરિણામે, દેવગઝપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ગતિ પરિષામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ગતિ પરિષામના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નરક ગતિ પરિષામ (૨) તિર્યંગતિ પરિષામ (૩) મનુષ્ય ગતિ પરિષામ અને (૪) દેવ ગતિ પરિષામ.

૪ ઇંદિયપરિણામે એં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! પંચવિહે પણતે, તં જહા-સોઇદિયપરિણામે, ચક્રિખંડિયપરિણામે, ઘાળિંદિયપરિણામે, જિંભદિયપરિણામે, ફાસિંદિય-પરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય પરિષામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિય પરિષામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— શ્રોતેન્દ્રિય પરિષામ, (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય પરિષામ (૩) ગ્રાણેન્દ્રિય પરિષામ (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પરિષામ અને (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય પરિષામ.

૫ કસાયપરિણામે એં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! ચર્ચવિહે પણતે, તં જહા-કોહકસાયપરિણામે, માણકસાયપરિણામે, માયાકસાયપરિણામે, લોભકસાયપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કષાય પરિષામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કષાય પરિષામના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કોષ કષાય પરિષામ, (૨) માન કષાય પરિષામ (૩) માયા કષાય પરિષામ અને (૪) લોભ કષાય પરિષામ.

૬ લેસ્સાપરિણામે એં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! છવિહે પણતે, તં જહા-કણહલેસ્સાપરિણામે, નીલલેસ્સાપરિણામે, કાઉલેસ્સાપરિણામે, તેઉલેસ્સાપરિણામે, પમ્હલેસ્સાપરિણામે, સુક્કલેસ્સાપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! લેશ્યા પરિષામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! લેશ્યા પરિષામના છ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કૃષ્ણ લેશ્યા પરિષામ (૨) નીલ લેશ્યા પરિષામ (૩) કાપોત લેશ્યા પરિષામ (૪) તેજો લેશ્યા પરિષામ (૫) પદ લેશ્યા પરિષામ અને (૬) શુક્લ લેશ્યા પરિષામ.

૭ જોગપરિણામે એં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! તિવિહે પણતે, તં જહા-મણજોગપરિણામે, વિજોગપરિણામે, કાયજોગ પરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! યોગ પરિષામના કેટલા પ્રકાર કષ્યા છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! યોગ

પરિણામના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) મનોયોગ પરિણામ (૨) વચ્ચનયોગ પરિણામ અને (૩) કાયયોગ પરિણામ.

૮ ઉવાગોગપરિણામે એં ભંતે ! કઝવિહે પણતે ? ગોયમા ! દુવિહે પણતે, તં જહા - સાગારો-વાગોગપરિણામે ય, અણાગારોવાગોગપરિણામે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઉપયોગ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ઉપયોગ પરિણામના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સાકારોપયોગ પરિણામ અને (૨) અનાકારોપયોગ પરિણામ.

૯ ણાળપરિણામે એં ભંતે ! કઝવિહે પણતે ? ગોયમા ! પંચવિહે પણતે । તં જહા - આભિણ-બોહિણાણપરિણામે, સુયણાણપરિણામે, ઓહિણાણપરિણામે, મણફજજવણાણપરિણામે, કેવલ-ણાળપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જ્ઞાન પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જ્ઞાન પરિણામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ભતિજ્ઞાન પરિણામ, (૨) શ્રુતજ્ઞાન પરિણામ, (૩) અવધિજ્ઞાન પરિણામ (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન પરિણામ અને (૫) કેવળજ્ઞાન પરિણામ.

૧૦ અણાણપરિણામે એં ભંતે ! કઝવિહે પણતે ? ગોયમા ! તિવિહે પણતે, તં જહા - મઝઅણાણપરિણામે, સુયઅણાણપરિણામે, વિભંગણાણપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અજ્ઞાન પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અજ્ઞાન પરિણામના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ભતિ અજ્ઞાન પરિણામ (૨) શ્રુત અજ્ઞાન પરિણામ અને (૩) વિભંગજ્ઞાન પરિણામ.

૧૧ દંસણપરિણામે એં ભંતે ! કઝવિહે પણતે ? ગોયમા ! તિવિહે પણતે, તં જહા - સમ્મદંસણપરિણામે, મિચ્છાદંસણપરિણામે, સમ્મામિચ્છાદંસણપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! દર્શન પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! દર્શન પરિણામના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સભ્યગ્રદર્શન પરિણામ, (૨) મિથ્યાદર્શન પરિણામ અને (૩) મિશ્રદર્શન પરિણામ.

૧૨ ચરિત્તપરિણામે એં ભંતે ! કઝવિહે પણતે ? ગોયમા ! પંચવિહે પણતે, તં જહા - સામાઇય-ચરિત્તપરિણામે, છેદોવદ્વાવણિય-ચરિત્તપરિણામે, પરિહારવિસુદ્ધિય-ચરિત્તપરિણામે, સુહુમસંપરાય-ચરિત્તપરિણામે, અહક્ખાય-ચરિત્તપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ચારિત્ર પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ચારિત્ર પરિણામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સામાયિક ચારિત્ર પરિણામ (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર પરિણામ (૩) પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર પરિણામ (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર પરિણામ અને (૫) યથાધ્યાત ચારિત્ર પરિણામ.

૧૩ વેયપરિણામે એં ભંતે ! કઝવિહે પણતે ? ગોયમા ! તિવિહે પણતે, તં જહા -

ઇતિથવેયપરિણામે, પુરિસવેયપરિણામે, ણપુંસગવેયપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્! વેદ પરિષામના કેટલા પ્રકાર છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! વેદ પરિષામના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—(૧) સ્ત્રીવેદ પરિષામ (૨) પુરુષવેદ પરિષામ અને (૩) નપુંસક વેદ પરિષામ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સ્ત્રોમાં જીવના દશ પ્રકારના પરિષામ અને તેના ઉત્તર ભેદોનું નિરૂપણ છે.

(૧) ગતિ પરિષામ—ગતિ નામકર્મના ઉદ્યથી જીવ નરકાદિ ગતિમાં જન્મ ધારણ કરે, તેને ગતિ પરિષામ કહે છે. નારક, તિર્યાચ, મનુષ્ય અને દેવ, તે ચાર ગતિના આધારે ગતિ પરિષામના ચાર પ્રકાર છે.

(૨) ઈન્દ્રિય પરિષામ—ઇન્દ્રનાત્ ઇન્દ્ર: । આત્મજ્ઞાનલક્ષણ પરમૈકર્યયોગાત્ તસ્યેદં । જ્ઞાનરૂપ ઐશ્વર્યના યોગથી આત્મા ‘ઈન્ડ્ર’ છે. ઈન્દ્રનું લિંગ અર્થાત્ આત્માની ઓળખનું સાધન, તે ઈન્દ્રિય છે. શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ધ્રાણોન્દ્રિય, જીવેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય, તે પાંચ ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ઈન્દ્રિય પરિષામના પાંચ ભેદ છે. કેવળી ભગવાનને કેવળજ્ઞાન હોવાથી ઈન્દ્રિય જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી તેથી તે જીવને અનિન્દ્રિય પરિષામ હોય છે. આ રીતે ઈન્દ્રિય પરિષામના $5+1$ (અનિન્દ્રિય પરિષામ) = ૬ ભેદ થાય છે.

(૩) કષાય પરિષામ—કર્ષાન્તિ હિંસન્તિ પ્રાળિનોડસ્મિન્ત્રિતિ કષ: સંસારસ્તમર્યતે ઇતિ કષાય: । જેમાં પ્રાણી પરસ્પર એકબીજાની ડિંસા કરે છે તે કષ, આય એટલે સંસારને પ્રાપ્ત કરાવે તે કષાય. કષાયના કોઘ, માન, માયા, લોભ, તે ચાર પ્રકાર છે અને કષાયનો ઉપશમ કે ક્ષય થઈ જાય ત્યારે જીવ વીતરાગી થાય છે. તે જીવને અકષાય પરિષામ પ્રગટ થાય છે. કષાય પરિષામના $4+1$ (અકષાય પરિષામ) = ૫ ભેદ થાય છે.

(૪) લેશ્યા પરિષામ—કષાય અને યોગથી અનુરંજિત આત્મ પરિષામોને લેશ્યા કહે છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુક્લ, તે લેશ્યાના છ પ્રકારની અપેક્ષાએ લેશ્યા પરિષામના છ પ્રકાર છે તથા કષાય અને યોગનો નાશ થતાં અયોગી કેવળીને અલેશ્યા પરિષામ પ્રગટ થાય છે, તેથી લેશ્યા પરિષામના $5+1$ (અલેશ્યા પરિષામ) = ૭ ભેદ થાય છે.

(૫) યોગ પરિષામ—મન, વચન, કાયાના વ્યાપારને યોગ કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે અને યોગનો નાશ થતાં અયોગ પરિષામ પ્રગટ થાય છે, તેથી યોગ પરિષામના $3+1$ (અયોગ પરિષામ) = ૪ ભેદ થાય છે.

(૬) ઉપયોગ પરિષામ—ચેતના શક્તિના સાકાર—જ્ઞાનાત્મક અને અનાકાર—દર્શનાત્મક વ્યાપારને ઉપયોગ કહે છે. તેના બે ભેદ છે—સાકારોપયોગ અને અનાકારોપયોગ.

(૭) જ્ઞાન-અજ્ઞાન પરિષામ—મતિજ્ઞાનાદિ પરિષામને જ્ઞાન પરિષામ કહે છે. પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાનના આધારે જ્ઞાન પરિષામના પાંચ ભેદ છે અને અજ્ઞાન પરિષામના ત્રણ ભેદ છે, તેથી જ્ઞાન-અજ્ઞાન પરિષામના કુલ $5+3 = 8$ ભેદ થાય છે.

(૮) દર્શન પરિષામ—સમ્યગ્રૂદ્ધર્થનાદિ પરિષામને દર્શન પરિષામ કહે છે. તેના ત્રણ ભેદ છે— સમ્યગ્રૂદ્ધર્થન, મિથ્યાદર્શન અને મિશ્રદર્શન પરિષામ.

(૯) ચારિત્ર પરિષામ—સામાયિક ચારિત્ર આદિના પરિષામોને ચારિત્ર પરિષામ કહે છે. પાંચ ચારિત્રના આધારે ચારિત્ર પરિષામના પાંચ પ્રકાર છે. તે ઉપરાંત દેશવિરતિ ચારિત્ર અને અચારિત્રના પરિષામની

ગણના કરતાં ચારિત્ર પરિષામના કુલ $5+2 = 7$ ભેદ થાય છે.

(૧૦) વેદ પરિષામ—વેદ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી ભોગની ઈચ્છા થવી તે વેદ પરિષામ છે. ત્રણ વેદના આધારે વેદ પરિષામના ત્રણ પ્રકાર છે અને વેદ મોહનીય કર્મનો ઉપશમ કે ક્ષય થતાં અવેદ પરિષામ પ્રગટ થાય છે. તેથી વેદ પરિષામના $3 + 1$ (અવેદ પરિષામ) = 4 ભેદ થાય છે.

દશ પરિષામોના ઉત્તર ભેદોમાં—અનિન્દ્રિય પરિષામ, અક્ષાય પરિષામ, અલેશ્યા પરિષામ, અયોગ પરિષામ, અચારિત્ર પરિષામ, દેશવિરતિ પરિષામ અને અવેદ પરિષામનું કથન નથી, પરંતુ ત્યાર પછીના ૨૪ દંડકના વર્ણનમાં આ સર્વ બોલોનું કથન યથાસ્થાને થયું છે. તેથી થોકડામાં તે સર્વનો સમાવેશ ઉત્તર ભેદોની ગણનામાં કર્યો છે.

આ રીતે સૂત્રના તાત્પર્યથી દશ પ્રકારના પરિષામોના ઉત્તર ભેદ ક્રમશ: $4+5+4+7+8+$
 $2+8+3+7+4 = 40$ થાય છે.

દશપ્રકારના પરિષામોના કર્મની સાર્થકતા :- વૃત્તિકારે દશ પ્રકારના પરિષામના કર્મની સાર્થકતાને સિદ્ધ કરી છે.

૧. સંસારી જીવોમાં ઔદ્ઘયિક આદિ ભાવોને આશ્રિત સર્વ ભાવો ગતિ પરિષામ સિવાય પ્રગટ થતા નથી, તેથી સર્વ પ્રથમ ગતિ પરિષામ છે. ૨. પ્રત્યેક ગતિના જીવોને ઓછામાં ઓછી એક ઈન્દ્રિય અવશ્ય હોય છે તેથી ત્યાર પછી ઈન્દ્રિય પરિષામ છે. ૩. ઈન્દ્રિય પરિષામ થવાથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયોમાં રાગદ્વેષના પરિષામ થાય છે માટે ત્યાર પછી કષાય પરિષામ છે. ૪. કષાય પરિષામ હોય ત્યાં લેશ્યા પરિષામ અવશ્ય હોય છે. લેશ્યા વિના કષાય હોતા નથી. લેશ્યા પરિષામ ૧૩ ગુણસ્થાન સુધી હોય છે પરંતુ કષાય પરિષામ દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાન સુધી જ હોય છે. ૧૧-૧૨-૧૩ મા ગુણસ્થાને કષાયના ભાવો વિના પણ લેશ્યા હોય છે, તેથી કષાય પછી લેશ્યા પરિષામ છે. ૫. લેશ્યા યોગના પરિષામરૂપ છે, કારણ કે યોગ પરિણામો લેશ્યા । તેથી લેશ્યા પછી યોગ પરિષામ છે. ૬. સંસારી જીવોને યોગ પરિષામ થયા પછી ઉપયોગના પરિષામ થાય છે, તેથી ત્યારપછી ઉપયોગ પરિષામ છે. ૭. ઉપયોગ પરિષામ સાકાર-જ્ઞાનાત્મક હોય છે, તેથી ત્યારપછી જ્ઞાન પરિષામ છે. જ્ઞાન પરિષામ બે પ્રકારે છે— સમ્યગ્જ્ઞાન પરિષામ અને મિથ્યા જ્ઞાન પરિષામ, તેથી જ્ઞાન પરિષામ પછી અજ્ઞાન પરિષામ છે. ૮. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરિષામ સમ્યગ્રૂદ્ધન કે મિથ્યાર્દ્ધન સિવાય થતા નથી, તેથી ત્યારપછી દર્શન પરિષામ છે. ૯. સમ્યગ્રૂ જ્ઞાન અને સમ્યગ્રૂદ્ધના પ્રભાવે જીવની ભાવવિશુદ્ધિ થતા ક્રમશ: ચારિત્રાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમે ચારિત્ર પરિષામ થાય છે, માટે દર્શન પરિષામ પછી ચારિત્ર પરિષામ છે. ૧૦. ચારિત્ર પરિષામથી મહાસત્તવવાળા વીર્યવાન આત્માઓ વેદ પરિષામનો નાશ કરે છે, માટે ચારિત્ર પછી વેદ પરિષામ છે.

દશ પ્રકારના પરિષામ અને તેના ૫૦ ભેદ :-

પરિષામ	ભેદ	વિવરણ
૧ ગતિ પરિષામ	૪	નરકગતિ, તિર્યંગગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ પરિષામ
૨ ઈન્દ્રિય પરિષામ	૫	શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ધ્રારેન્દ્રિય, જીહેન્દ્રિય, સ્પર્શન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય પરિષામ
૩ કષાય પરિષામ	૪	કોધ, માન, માયા, લોભ કષાય અને અક્ષાય પરિષામ
૪ લેશ્યા પરિષામ	૭	કૃષણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ, શુક્લલેશ્યા પરિષામ અને અલેશ્યા પરિષામ

૫ યોગ પરિષામ	૪	મનયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ અને અયોગ પરિષામ
૬ ઉપયોગ પરિષામ	૨	સાકારોપયોગ પરિષામ, અનાકારોપયોગ પરિષામ
૭ જ્ઞાન-અજ્ઞાન પરિષામ	૮	પાંચ જ્ઞાન— મતિ, શુંત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાન; ત્રણ અજ્ઞાન— મતિ અજ્ઞાન, શુંતાજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન પરિષામ.
૮ દર્શન પરિષામ	૩	સમ્યગ્રદર્શન, મિથ્યાદર્શન, મિશ્રદર્શન પરિષામ
૯ ચારિત્ર પરિષામ	૭	સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્ર, દેશવિરતિ ચારિત્ર અને અચારિત્ર પરિષામ
૧૦ વેદ પરિષામ	૪	સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ, અવેદક પરિષામ
કુલ	૫૦	

નૈરયિકોમાં પરિણામો :-

૧૪ ણેરઇયા ગઇપરિણામેણ ણિરયગઇયા, ઇંદિયપરિણામેણ પંચિંદિયા, કસાયપરિણામેણ કોહકસાઈ વિ જાવ લોભકસાઈ વિ, લેસ્સાપરિણામેણ કણહલેસ્સા વિ ણીલલેસ્સા વિ કાડલેસ્સા વિ, જોગપરિણામેણ મણજોગી વિ વિજોગી વિ કાયજોગી વિ, ઉવાઓગપરિણામેણ સાગારોવડત્તા વિ અણાગારોવડત્તા વિ, ણાણપરિણામેણ આભિણિબોહિયણાણી વિ સુયણાણી વિ ઓહિણાણી વિ, અણાણપરિણામેણ મઝઅણાણી વિ સુયઅણાણી વિ વિભંગણાણી વિ, દંસણ પરિણામેણ સમ્મદ્વિદ્વી વિ મિચ્છાદિદ્વી વિ, સમ્મામિચ્છાદિદ્વી વિ, ચરિત્તપરિણામેણ ણો ચરિત્તી ણો ચરિત્તાચરિતી અચરિત્તી, વેદપરિણામેણ ણો ઇન્થિવેયગા ણો પુરિસવેયગા ણપુંસગવેયગા ।

ભાવાર્થ :-— નૈરયિકો ગતિ પરિષામની અપેક્ષાએ નરકગતિક (નરક ગતિ યુક્ત) છે ; ઈન્દ્રિયપરિષામથી પંચેદ્રિય છે, ક્રષાય પરિષામથી કોઘ ક્રષાયી યાવત્ લોભ ક્રષાયી છે ; લેશ્યા પરિષામથી કૃષાલેશી, નીલ-લેશી અને કાપોતલેશી છે ; યોગ પરિષામથી મનયોગી, વચનયોગી અને કાયયોગી છે; ઉપયોગ પરિષામથી સાકારોપયોગી અને અનાકારોપયોગી છે ; જ્ઞાન પરિષામથી મતિજ્ઞાની, શુંતજ્ઞાની અને અવધિજ્ઞાની છે. અજ્ઞાન પરિષામથી મતિ અજ્ઞાની, શુંત અજ્ઞાની અને વિભંગજ્ઞાની છે; દર્શન પરિષામથી સમ્યગ્રદાષ્ટિ પણ છે, મિથ્યાદાષ્ટિ પણ છે અને મિશ્ર સમ્યગ્રદાષ્ટિ પણ છે; ચારિત્ર પરિષામથી ચારિત્રી નથી, ચારિત્રાચારિત્રી નથી, અચારિત્રી છે ; વેદ પરિષામથી નારકી જીવો સ્ત્રીવેદી નથી, પુરુષવેદી નથી, પરંતુ નપુંસકવેદી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નૈરયિકોમાં ગતિ આદિ દશ પરિષામમાંથી પ્રાપ્ત થતાં પરિષામોનું નિરૂપણ છે.

લેશ્યા પરિષામ— નૈરયિકોને ત્રણ અશુભ લેશ્યા જ હોય છે. તેમાં પહેલી બે નરકમાં કાપોતલેશ્યા, નીજી નરકમાં કાપોત અને નીલલેશ્યા, ચોથી નરકમાં નીલ લેશ્યા, પાંચમી નરકમાં નીલ અને કૃષાલેશ્યા, છદ્રી- સાતમી નરકમાં કૃષાલેશ્યા હોય છે. અહીં સૂત્રપાઠમાં નરક ગતિમાં સમુચ્ચય ત્રણ લેશ્યાનું કથન કર્યું છે.

શાન—અશાન પરિણામ— નૈરયિકોને ભવ સ્વભાવથી જ અવધિજ્ઞાન અથવા વિભંગજ્ઞાન હોય છે, તેથી સમ્યગ્દુઃખિ નૈરયિકોને મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન, તે ત્રણ શાન પરિણામ તથા મિથ્યાદુઃખિ નૈરયિકોને ત્રણ અજ્ઞાન પરિણામ હોય છે.

ચારિત્ર પરિણામ :— ચોવીસ દંડકના જીવોમાંથી તિર્યચપંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય સિવાય અન્ય કોઈપણ દંડકના જીવોમાં ભવ સ્વભાવથી જ ચારિત્ર પરિણામ હોતા નથી, તેથી નૈરયિકો અચારિત્રી છે.

વેદ પરિણામ :— નૈરયિકોને તથા સંમૂહિર્થિમ જીવો અને અસંશી જીવોને એક નપુંસક વેદ જ હોય છે. નૈરયિકોમાં સ્ત્રીવેદ કે પુરુષવેદ નથી, એક નપુંસક વેદ જ છે. શેષ કથન ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

આ રીતે નૈરયિકોને દશ પ્રકારના પરિણામોના ૫૦ ઉત્તરભેદમાંથી ગતિ-૧, ઈન્દ્રિય-૫, કષાય-૪, લેશ્યા-૩, યોગ-૩, ઉપયોગ-૨, શાન-૩, અશાન-૩, દર્શન-૩, અચારિત્ર-૧, વેદ-૧ = કુલ ૨૮ પ્રકારના પરિણામ હોય છે.

ભવનપતિ દેવોમાં પરિણામો :—

૧૫ અસુરકુમારા જહા ણેરઝ્યા, ણવરં- ગર્ભપરિણામેણ દેવગઝ્યા, લેસ્સા પરિણામેણ કણહલેસા વિ જાવ તેઉલેસા વિ, વેદપરિણામેણ ઇતિથવેયગા વિ પુરિસવેયગા વિ, ણો ણપુંસગવેયગા । સેસં તં ચેવ । એવં જાવ થળિયકુમારા ।

ભાવાર્થ :— અસુરકુમારોની પરિણામ સંબંધી વક્તવ્યતા નૈરયિકોની સમાન જાણવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેઓ ગતિ પરિણામથી દેવગતિક હોય છે; લેશ્યા પરિણામથી પ્રથમ ચાર લેશ્યા હોય છે. વેદ પરિણામથી તેઓ સ્ત્રીવેદી છે, પુરુષવેદી છે પરંતુ નપુંસકવેદી નથી. શેષ કથન નારકી પ્રમાણે પૂર્વવત્ત જાણવું જોઈએ. તે જ રીતે સ્તનિતકુમારો સુધીના દશે ભવનપતિ દેવોમાં પરિણામ સંબંધી પ્રરૂપણ કરવી જોઈએ.

વિવેચન :—

સૂત્રોમાં દશ પ્રકારના ભવનપતિ દેવોના દશવિધ પરિણામોની પ્રરૂપણ નારકીઓના અતિદેશ-પૂર્વક કરી છે. નારકી અને ભવનપતિ દેવોમાં ત્રણ પ્રકારના પરિણામમાં તર્ફાવત છે.

ગતિ પરિણામ— ભવનપતિ દેવોમાં દેવગતિ પરિણામ હોય છે.

લેશ્યા પરિણામ— નારકીમાં પ્રથમ ત્રણ અશુભ લેશ્યા હોય છે પરંતુ ભવનપતિ દેવોમાં પ્રથમની ચાર લેશ્યા હોય છે.

વેદ પરિણામ— નારકી એકાંત નપુંસકવેદી હોય છે. દેવોમાં નપુંસક વેદ નથી. દેવોમાં સ્ત્રીવેદ અને પુરુષવેદ બે વેદ હોય છે.

આ રીતે ભવનપતિ દેવોમાં ગતિ-૧, ઈન્દ્રિય-૫, કષાય-૪, લેશ્યા-૪, યોગ-૩, ઉપયોગ-૨, શાન-૩, અશાન-૩, દર્શન-૩, અચારિત્ર-૧, વેદ-૨ = કુલ ઉ૧ પ્રકારના પરિણામ હોય છે.

પાંચ સ્થાવરમાં પરિણામો :—

૧૬ પુઢવિકાઇયા ગર્ભપરિણામેણ તિરિયગઝ્યા, ઇંદ્રિયપરિણામેણ એંગિદિયા, સેસં જહા ણેરઝ્યાણં, ણવરં લેસ્સાપરિણામેણ તેઉલેસ્સા વિ, જોગપરિણામેણ કાયજોગી, ણાણપરિણામો

ણતિથ, અણાણપરિણામેણ મહાઅણાણી વિ, દંસણપરિણામેણ મિચ્છદ્વિદ્વિ। સેસં તં ચેવ । એવં આઉંવણસ્સઇકાઇયા વિ । તેઊ વાऊ એવં ચેવ, ણવરં લેસ્સાપરિણામેણ જહા ણેરઇયા ।

ભાવાર્થ :- પૃથ્વીકાયિક જીવ ગતિ પરિષામથી તિર્યંગતિક છે; ઈન્દ્રિય પરિષામથી એકેન્દ્રિય છે, શોષ વક્તવ્યતા નૈરયિકો સમાન જાણવી. વિશેષતા એ છે કે – લેશ્યા પરિષામથી તેઓ તેજોલેશી પણ હોય છે; યોગ પરિષામથી માત્ર કાયયોગી જ હોય છે. તે જીવોમાં જ્ઞાન પરિષામ નથી; અજ્ઞાન પરિષામથી મતિ અજ્ઞાની અને શુત અજ્ઞાની હોય છે. દર્શન પરિષામથી મિથ્યાદાચ્છિ હોય છે. શોષ વર્ષન નારકીવત્ત જાણવું જોઈએ. આ જ રીતે અખાયિક અને વનસ્પતિકાયિકોની પરિષામ સંબંધી વક્તવ્યતા જાણવી.

તેજસ્કાયિકો અને વાયુકાયિકોની પણ પરિષામ સંબંધી વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિકોની સમાન જાણવી. વિશેષતા માત્ર એ છે કે તેની લેશ્યા સંબંધી પ્રરૂપણ નૈરયિકોની સમાન જાણવી અર્થાત્ તેમાં ત્રણ લેશ્યા હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં એકેન્દ્રિય જીવોમાં પરિષામનું કથન નારકીના અતિદેશપૂર્વક છે.

નારકી કરતાં એકેન્દ્રિયોમાં છ પરિષામોમાં વિશેષતા છે. (૧) ગતિ પરિષામ – એકેન્દ્રિયો તિર્યંયોનિક છે. (૨) ઈન્દ્રિય પરિષામ – એકેન્દ્રિય જીવોમાં એક સ્પર્શન્દ્રિય પરિષામ છે (૩) લેશ્યા પરિષામ – પૃથ્વી-પાણી-વનસ્પતિ આ ત્રણ એકેન્દ્રિયમાં પ્રથમના ચાર લેશ્યા પરિષામ હોય છે. સૌધર્મ – ઈજ્ઞાન દેવલોક સુધીના ચોસદ જાતિના તેજોલેશી દેવો પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તેને તેજોલેશ્યા હોય છે. તેઉ-વાયુમાં નારકીની જેમ પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા હોય છે. (૪) યોગપરિષામ – એકેન્દ્રિયોમાં એક કાયયોગ હોય છે. (૫) જ્ઞાન પરિષામ – એકેન્દ્રિય જીવો મિથ્યા દાચ્છિ હોવાથી તેમાં જ્ઞાન પરિષામ નથી. મતિ-શુત અજ્ઞાન, તે બે અજ્ઞાન પરિષામ જ છે. (૬) દર્શન પરિષામ – નારકીમાં ત્રણેય દર્શન હોય છે જ્યારે એકેન્દ્રિયમાં માત્ર એક મિથ્યાદર્શન પરિષામ જ હોય છે. શોષ પરિષામો નૈરયિકવત્ત જાણવા.

આ રીતે પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિમાં ગતિ-૧, ઈન્દ્રિય-૧, કષાય-૪, લેશ્યા-૪, યોગ-૧, ઉપયોગ-૨, અજ્ઞાન-૨, દર્શન-૧, અચારિત્ર-૧, વેદ-૧ = કુલ ૧૮ પ્રકારના પરિષામ હોય છે અને તેઉકાય અને વાયુકાયમાં તેજોલેશ્યાને છોડીને ૧૭ પ્રકારના પરિષામ હોય છે.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં પરિષામો :-

૧૭ બેંદિયા ગઝપરિણામેણ તિરિયગઝયા, ઇંદિયપરિણામેણ બેંદિયા, સેસં જહા ણેરઇયાં, ણવરં જોગપરિણામેણ વહ્ઝોગી વિ કાયજોગી વિ, ણાણપરિણામેણ આભિણિબોહિયણાણી વિ સુયણાણી વિ, અણાણપરિણામેણ મહાઅણાણી વિ સુયઅણાણી વિ, ણો વિભંગણાણી, દંસણપરિણામેણ સમ્મદ્વિદ્વિ વિ, મિચ્છદ્વિદ્વિ વિ, ણો સમ્મામિચ્છદ્વિદ્વિ । સેસં તં ચેવ ।

એવં જાવ ચર્ચરિંદિયા, ણવરં ઇંદિયપરિવુઙ્ગી કાયવા ।

ભાવાર્થ :- બેઈન્ડ્રિય જીવ ગતિ પરિણામથી તિર્યંગતિક છે; ઈન્ડ્રિય પરિણામથી તેને બે ઈન્ડ્રિયો હોય છે; શેષ કથન નૈરયિકોની સમાન જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે બેઈન્ડ્રિય જીવો યોગ પરિણામથી-વચન યોગી અને કાયયોગી; જ્ઞાન પરિણામથી મતિજ્ઞાની અને શ્રુતિજ્ઞાની; અજ્ઞાન પરિણામથી મતિ અજ્ઞાની અને શ્રુત અજ્ઞાની છે. દર્શન પરિણામથી સમ્યગુદષ્ટ અને મિથ્યાદષ્ટ હોય છે, શેષ કથન પૂર્વવત્ત જાણવું.

આ રીતે તેઈન્ડ્રિય અને ચૌરેન્ડ્રિય જીવોનું કથન જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેમાં એક-એક ઈન્ડ્રિયની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વિકલેન્ડ્રિય જીવોના પરિણામોનું કથન નારકીના અતિદેશપૂર્વક છે. નારકીના પરિણામથી વિકલેન્ડ્રિય જીવોના પરિણામોમાં પાંચ પ્રકારે વિશેષતા છે.

(૧) ગતિ-વિકલેન્ડ્રિય જીવો તિર્યંગતિક હોય છે. (૨) ઈન્ડ્રિયપરિણામ-બેઈન્ડ્રિયમાં સ્પર્શોન્ડ્રિય અને રસેન્ડ્રિય બે ઈન્ડ્રિય પરિણામ, તેઈન્ડ્રિયમાં સ્પર્શન, રસન, ગ્રાણ આ ત્રણ ઈન્ડ્રિય પરિણામ અને ચૌરેન્ડ્રિયમાં, સ્પર્શન, રસન, ગ્રાણ અને યક્ષુ, આ ચાર ઈન્ડ્રિય પરિણામ હોય છે. (૩) યોગ પરિણામ-વિકલેન્ડ્રિયોમાં વચનયોગ અને કાયયોગ આ બે યોગ પરિણામ હોય છે. (૪) જ્ઞાન-અજ્ઞાન પરિણામ-સાસ્વાદન સમ્યકૃત્વી જીવ મૃત્યુ પામી વિકલેન્ડ્રિયમાં ઉત્પત્ત થાય, ત્યારે કરણ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદન સમ્યકૃત્વની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન અને શ્રુત જ્ઞાન આ બે જ્ઞાન પરિણામ હોય છે. સાસ્વાદન સમકિતના અભાવમાં મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન પરિણામ, આ બે અજ્ઞાન પરિણામ હોય છે (૫) દર્શન પરિણામ-વિકલેન્ડ્રિયોમાં સાસ્વાદન સમકિતની અપેક્ષાએ સમ્યગુદર્શન પરિણામ અને મિથ્યાત્વની અપેક્ષાએ મિથ્યાદર્શન પરિણામ આ બે દર્શન પરિણામ હોય છે. શેષ પરિણામ નારકીની સમાન છે.

આ રીતે બેઈન્ડ્રિયમાં ગતિ-૧, ઈન્ડ્રિય-૨, કષાય-૪, લેશ્યા-૩, યોગ-૨, ઉપયોગ-૨, જ્ઞાન-૨, અજ્ઞાન-૨, દર્શન-૨, અચારિત્ર-૧, વેદ-૧ = ૨૨ પ્રકારના પરિણામ હોય છે. તેઈન્ડ્રિયમાં એક ઈન્ડ્રિય વધતાં ૨૪ પ્રકારના પરિણામ હોય છે.

૧૮ પંચેદ્રિયતિક્ખજોળિયા ગઝપરિણામેણ તિરિયર્ગિયા । સેસં જહા ણેરઝ્યાણં, ણવરં લેસ્સાપરિણામેણ જાવ સુક્કલેસ્સા વિ, ચરિત્તપરિણામેણ ણો ચરિત્તી, અચરિત્તી વિ ચરિત્તાચરિત્તી વિ, વેદપરિણામેણ ઇસ્થિવેયગા વિ પુરિસ્વેયગા વિ ણપુંસગવેયગા વિ ।

ભાવાર્થ :- પંચેદ્રિય તિર્યંચ્યોનિક જીવો ગતિ પરિણામથી તિર્યંગતિક છે. શેષ કથન નૈરયિકોની સમાન જાણવું. વિશેષતા એ છે કે તિર્યંચ્ય યોનિક જીવ લેશ્યા પરિણામથી કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશી પણ હોય છે; ચારિત્ર પરિણામમાં તેઓને ચારિત્ર નથી, અચારિત્ર અને ચારિત્રાચારિત્રી(દેશ ચારિત્ર) હોય છે; વેદ પરિણામથી સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી અને નપુંસક વેદી હોય છે.

વિવેચન :-

નારકીઓ કરતાં તિર્યંચ્ય પંચેદ્રિયોના ચાર પરિણામોમાં તરફાવત છે— (૧) ગતિ પરિણામ-તિર્યંચ્ય પંચેદ્રિય તિર્યંચ્ય ગતિક છે (૨) લેશ્યા પરિણામ- તિર્યંચ્ય પંચેન્ડ્રિયમાં છ એ લેશ્યાના પરિણામો છે (૩) ચારિત્ર પરિણામ- તિર્યંચ્ય પંચેન્ડ્રિયમાં સર્વ વિરતિ ચારિત્ર નથી, પરંતુ કેટલાક તિર્યંચ્યો દેશ

વિરતિ પરિષામ પામે છે અને શેષ જીવોને અચારિત્ર પરિષામ હોય છે. (૪) વેદ પરિષામ – તિર્યચ પંચેદ્રિયોમાં ત્રણે થ વેદો હોય છે. શેષ પરિષામોનું કથન નારકીની સમાન છે.

આ રીતે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ગતિ-૧, ઈન્દ્રિય-૫, કખાય-૪, લેશયા-૬, યોગ-૩, ઉપયોગ-૨, શાન-૩, અજ્ઞાન-૩, દર્શન-૩, અચારિત્ર, દેશ ચારિત્ર-૨, વેદ-૩ = કુલ ઉપ પ્રકારના પરિષામ હોય છે.

મનુષ્યોમાં પરિષામો :-

૧૯ મણુસ્સા ગઇપરિણામેણ મણુયગઇયા, ઇંદિયપરિણામેણ પંચેદ્રિયા અણિંદિયા વિ, કસાયપરિણામેણ કોહકસાઈ વિ જાવ અકસાઈ વિ, લેસ્સાપરિણામેણ કણહલેસ્સા વિ જાવ અલેસ્સા વિ, જોગપરિણામેણ મણજોગી વિ જાવ અજોગી વિ, ઉવાઓગપરિણામેણ જહા ણેરઝિયા, ણાણપરિણામેણ આભિણિબોહિયણાળી વિ જાવકેવલણાળી વિ, અણાણપરિણામેણ તિણિણ વિ અણાણા, દંસણપરિણામેણ તિણિણ વિ દંસણા, ચરિત્તપરિણામેણ ચરિત્તી વિ અચરિત્તી વિ ચરિત્તાચરિત્તી વિ, વેદપરિણામેણ ઇન્દ્રિયવેયગા વિ પુરિસવેયગા વિ ણપુંસગવેયગા વિ અવેયગા વિ ।

ભાવાર્થ :- મનુષ્યો ગતિ પરિષામથી મનુષ્યગતિક છે; ઈન્દ્રિય પરિષામથી પંચેન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય પરિષામ; કખાય પરિષામથી કોધાદિ ચારે કખાય અને અકખાય પરિષામ હોય છે; લેશયા પરિષામથી કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી અને અલેશી હોય છે; યોગ પરિષામથી મનયોગી, વચનયોગી, કાયયોગી અને અયોગી પણ હોય છે. ઉપયોગ પરિષામથી નારકીની સમાન છે. શાન પરિષામમાં મતિજ્ઞાન યાવત્ કેવળજ્ઞાન હોય છે; અજ્ઞાન પરિષામમાં ત્રણે થ અજ્ઞાન પરિષામ હોય છે; દર્શન પરિષામમાં ત્રણેય દર્શન પરિષામ હોય છે. ચારિત્ર પરિષામમાં પાંચ ચારિત્ર, અચારિત્ર અને ચારિત્રાચારિત્ર પરિષામ હોય છે. વેદ પરિષામમાં સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી અને નપુંસકવેદી અને અવેદી હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં મનુષ્યોમાં દશ પ્રકારના પરિષામોની વિચારણા કરવામાં આવી છે.

મનુષ્યોમાં અન્ય જીવોથી કેટલાક પરિષામોમાં વિશિષ્ટતા છે. મનુષ્યો પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા કેટલાક કર્મજન્ય ભાવોનો અંત કરી શકે છે તેમજ કેટલાક આત્મગુણોને પ્રગટ કરી શકે છે, તેથી અનિન્દ્રિય, અલેશી, અકખાયી, અયોગી, મન:પર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અવેદી, આ આઠ પરિષામો તેને વિશેષ હોય છે.

કેવળી ભગવાન કેવળજ્ઞાન દ્વારા જ લોકાલોકના ભાવોને જાણે છે તેઓને ઈન્દ્રિયના પ્રયોગની આવશ્યકતા નથી, તેથી કેવળી ભગવાન અનિન્દ્રિય કહેવાય છે. અગિયારથી ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અકખાયી હોય છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અયોગી કેવળીમાં યોગનો અભાવ હોવાથી તે અયોગી અને અલેશી હોય છે.

કેટલાક અપ્રમત્ત સંયમી મનુષ્યો મન:પર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, કેટલાક વીતરાગી પુરુષો ચાર ઘાતિકર્માનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન–કેવળદર્શન પ્રગટ કરે છે અને કેટલાક મનુષ્યો વેદ મોહનીય કર્મનો ઉપશમ અથવા ક્ષય કરીને અવેદીપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી મનુષ્યોમાં ગતિ-૧, ઈન્દ્રિય-૫(૫ ઈન્દ્રિય +

અનિદ્રિય), કષાય-૫(૪ કષાય + અકષાય), લેશયા-૭(૬ લેશયા + અલેશયા), યોગ-૪(૩ યોગ + અયોગી), ઉપયોગ-૨, જ્ઞાન-૫, અજ્ઞાન-૩, દર્શન-૩, ચારિત્ર-૭(૫ ચારિત્ર + દેશવિરતિ + અચારિત્ર), વેદ-૪ (૩ વેદ + અવેદી) = કુલ ૪૭ પ્રકારના પરિણામો હોય છે.

વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોમાં પરિણામો :-

૨૦ વાળમંતરા ગહેપરિણામેણ દેવગઙ્ગા જહા અસુરકુમારા । એવં જોઇસિયા વિ, ણવરં લેસ્સાપરિણામેણ તેઉલેસ્સા । વેમાણિયા વિ એવં ચેવ, ણવરં લેસ્સાપરિણામેણ તેઉલેસ્સા વિ પમ્હલેસ્સા વિ સુક્કલેસ્સા વિ । સે તં જીવપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર દેવો ગતિ પરિણામથી દેવગતિક છે, આ રીતે પરિણામ સંબંધી સમસ્ત વક્તવ્યતા, અસુરકુમારોની જેમ જ જાણવી.

આ જ રીતે જ્યોતિષી દેવોના સમસ્ત પરિણામોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા માત્ર એ છે કે લેશયા પરિણામથી તેઓ માત્ર તેજોલેશયાયુક્ત જ હોય છે.

વૈમાનિક દેવોની પરિણામ સંબંધી પ્રરૂપણા પણ આ જ પ્રમાણે જાણવી જોઈએ, વિશેષતા એ છે કે લેશયા પરિણામથી તેઓ તેજોલેશી, પદ્મલેશી અને શુક્લલેશી હોય છે આ જીવ પરિણામ છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ક્રમશ: વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોના પરિણામ સંબંધી પ્રરૂપણા અસુરકુમારના અતિદેશપૂર્વક કરવામાં આવી છે.

વાણવ્યંતર જીતિના દેવોમાં અસુરકુમારની જેમ ઉ૧ પ્રકારના પરિણામો હોય છે. જ્યોતિષી દેવોમાં એક માત્ર તેજોલેશયા છે, તેથી તેમાં ગતિ-૧, ઈન્દ્રિય-૫, કષાય-૪, લેશયા-૧, યોગ-૩, ઉપયોગ-૨, જ્ઞાન-૩, અજ્ઞાન-૩, દર્શન-૩, અચારિત્ર-૧, વેદ-૨ = કુલ ૨૮ પ્રકારના પરિણામો હોય છે.

સૂત્રપાઠમાં અહીં વૈમાનિક દેવોનું સમુચ્ચય કથન છે તેથી તેમાં સમુચ્ચય ત્રણ શુભલેશયા કહી છે. તેમાંથી પહેલા-બીજા દેવલોકમાં તેજોલેશયા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા દેવલોકમાં પદ્મલેશયા અને છાટા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન સુધી એક શુક્લલેશયા હોય છે.

દર્શન પરિણામમાં નવ ગ્રૈવેયક સુધી ત્રણ દર્શન અને પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં એક સમ્યગ્દર્શન હોય છે.

વેદ પરિણામમાં પહેલા, બીજા દેવલોકમાં સ્ત્રીવેદ અને પુરુષવેદ, તે બે વેદ હોય છે અને ત્રીજા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન સુધીમાં એક પુરુષવેદ હોય છે.

આ રીતે પહેલા, બીજા દેવલોકમાં જ્યોતિષી દેવોની જેમ ૨૮ પ્રકારના પરિણામો છે. ત્રીજા દેવલોકથી નવ ગ્રૈવેયક સુધીમાં સ્ત્રીવેદને બાદ કરતાં ૨૭ પ્રકારના પરિણામો છે. પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ત્રણ અજ્ઞાન અને મિથ્યાદસ્તિને બાદ કરતાં ૨૪ પ્રકારના પરિણામો હોય છે અને સમુચ્ચય રીતે વૈમાનિક જીતિના દેવોમાં ગતિ-૧, ઈન્દ્રિય-૫, કષાય-૪, લેશયા-૩ શુભ, યોગ-૩, ઉપયોગ-૨, જ્ઞાન-૩, અજ્ઞાન-૩, દર્શન-૩, અચારિત્ર-૧, વેદ-૨ = ઉ૩૦ પ્રકારના પરિણામ હોય છે.

૨૪ દંડના જવોના દશ પ્રકરના પરિષામ :—

જીવ	ગતિ	છેદિય	કળાય	લેખાય	યીગા	ઉપયોગ	જીબાન	અજીબાન	દર્શન	આરિન	વૈદ	કુલ
	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧	૩	૭	૪	૫૦
નારૂલી	૧	૫	૪	૩	૨	૨	૩	૩	૩	૧ અચારિત	૧	૨૬
અધારપત્રિ, અંતર દેવ	૧	૬	૪	૪	૩	૨	૩	૩	૩	૧ અચારિત	૨	૩૧
જ્યોતિષી ૧,૨ દેવ	૧	૫	૪	૧ તેજી	૩	૨	૩	૩	૩	૧ અચારિત	૨	૨૮
૩,૪,૫ દેવલોક	૧	૫	૪	૧ પુણી	૩	૨	૩	૩	૩	૧ અચારિત	૧ પુણી	૨૭
જીદ્ધાથી હેઠાય સહી	૧	૫	૪	૧ શ્રદ્ધા	૩	૨	૩	૩	૩	૧ અચારિત	૧	૨૭
અનુતર વિમાન	૧	૫	૪	૧ શુદ્ધદે	૩	૨	૩	૩	૧ સ્વામ્ય	૧ અચારિત	૧	૨૨
ઘૂલી, પાણી, ચાસુધારી	૧	૧	૪	૪	૧	૨	૨	૨	૧	૧ અચારિત	૧	૧૮
તેર્દુકાય, વાયુકાય	૧	૧	૪	૩	૧	૨	૨	૨	૧	૧ અચારિત	૧	૧૭
બોલ્ડિય	૧	૨	૪	૩	૨	૨	૨	૨	૨	૧ અચારિત	૧	૨૨
તેર્દુકાય	૧	૩	૪	૩	૨	૨	૨	૨	૨	૧ અચારિત	૧	૨૩
ગૌરેન્દ્રિય	૧	૪	૪	૩	૨	૨	૨	૨	૨	૧ અચારિત	૧	૨૪
ત્રિયાં પંચાન્દ્રિય	૧	૫	૪	૫	૩	૨	૩	૩	૩	૨ અચારિત	૩	૩૫
મનુષ્ય	૧	મનુષ્યગતિ	૫	૫	૭	૪	૨	૫	૩	૧ અચારિત + દેખાવિષય + અનેકી	૩+૧	૫૭

અજુવ પરિણામ અને તેના ભેદ-પ્રભેદ :-

૨૧ અજીવપરિણામે એં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! દસવિહે, પણતે તં જહા-
બંધણપરિણામે, ગઇપરિણામે, સંઠાણપરિણામે, ભેદપરિણામે, વળણપરિણામે, ગંધપરિણામે, રસ-
પરિણામે, ફાસપરિણામે, અગરુયલહુયપરિણામે, સદ્વપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અજુવ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અજુવ પરિણામના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) બંધન પરિણામ
(૨) ગતિ પરિણામ (૩) સંસ્થાન પરિણામ (૪) ભેદ પરિણામ (૫) વર્ષ્ણ પરિણામ (૬) ગંધ પરિણામ
(૭) રસ પરિણામ (૮) સ્પર્શ પરિણામ, (૯) અગુરુલઘુ પરિણામ અને (૧૦) શબ્દ પરિણામ.

૨૨ બંધણપરિણામે એં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! દુવિહે પણતે, તં જહા-
ણિદ્વબંધણપરિણામે ય, લુક્ખબંધણ પરિણામે ય ।

સમણિદ્વયાએ બંધો ણ હોઇ, સમલુક્ખયાએ વિ ણ હોઇ ।

વેમાયણિદ્વલુક્ખત્તણેણ, બંધો ઉ ખંધાણ ॥૧॥

ણિદ્વસ્સ ણિદ્વેણ દુયાહિએણ, લુક્ખસ્સ લુક્ખવેણ દુયાહિએણ ।

ણિદ્વસ્સ લુક્ખવેણ ઉવેઇ બંધો, જહણવજ્જો વિસમો સમો વા ॥૨॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બંધન પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બંધન
પરિણામના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સ્નિગ્ધ બંધન પરિણામ અને (૨) રૂક્ષ બંધન પરિણામ.

ગાથાર્થ— સમાન સ્નિગ્ધ ગુણવાળા સ્કર્ંધોમાં બંધ થતો નથી, સમાન રૂક્ષ ગુણવાળા સ્કર્ંધોમાં બંધ
થતો નથી, વિમાત્રા(વિષમ માત્રા)વાળા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ ગુણવાળા સ્કર્ંધોનો બંધ થાય છે ॥૧॥ બે ગુણ
અધિક સ્નિગ્ધ સ્કર્ંધ સાથે સ્નિગ્ધ ગુણવાળા સ્કર્ંધનો બંધ થાય છે અને બે ગુણ અધિક રૂક્ષ સ્કર્ંધની સાથે રૂક્ષ
સ્કર્ંધનો બંધ થાય છે તથા સ્નિગ્ધ સ્કર્ંધનો રૂક્ષ સ્કર્ંધ સાથે જધન્યગુણ છોડીને, સમ કે વિષમ ગુણવાળા
સ્કર્ંધમાં બંધ થાય છે. ॥૨॥

૨૩ ગઇપરિણામે એં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! દુવિહે પણતે, તં જહા- ફુસમાણગઇ-
પરિણામે ય અફુસમાણગઇ-પરિણામે ય, અહવા દીહગઇપરિણામે ય હસ્સગઇપરિણામે ય ।

ભાવાર્થ:- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ગતિ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ગતિ પરિણામના
બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સ્પૃશદ્વગતિ પરિણામ અને (૨) અસ્પૃશદ્વગતિ પરિણામ અથવા (૧)
દીર્ઘગતિ પરિણામ અને (૨) હસ્ત ગતિ પરિણામ.

૨૪ સંઠાણપરિણામે એં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! પંચવિહે પણતે, તં જહા-
પરિમિડલસંઠાણપરિણામે જાવ આયયસંઠાણપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સંસ્થાન પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સંસ્થાન
પરિણામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) પરિમિદળ સંસ્થાન પરિણામ (૨) વૃત્તસંસ્થાન
પરિણામ, (૩) અંસ સંસ્થાન પરિણામ, (૪) ચતુરસ સંસ્થાન પરિણામ અને (૫) આયત સંસ્થાન.

૨૫ ભેદપરિણામે ણં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! પંચવિહે ! તં જહા-
ખંડાભેદપરિણામે જાવ ઉકકરિયાભેદપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! બેદ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! બેદ પરિણામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ખંડ બેદ પરિણામ (૨) પ્રતર બેદ પરિણામ, (૩) ચૂર્ણિકા બેદ પરિણામ (૪) અનુતટિકા બેદ પરિણામ અને (૫) ઉત્કરિકા બેદ પરિણામ.

૨૬ વણપરિણામે ણં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! પંચવિહે પણતે, તં જહા-
કિણવણપરિણામે જાવ સુવિકલવણપરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! વર્ણ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! વર્ણ પરિણામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કાળાવર્ણ પરિણામ (૨) નીલાવર્ણ પરિણામ, (૩) લાલવર્ણ પરિણામ, (૪) પીળાવર્ણ પરિણામ અને (૫) શેતવર્ણ પરિણામ

૨૭ ગંધપરિણામે ણં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! દુવિહે પણતે, તં જહા-
સુભિંભગંધપરિણામે ય દુભિંભગંધપરિણામે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ગંધ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ગંધ પરિણામના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સુગંધ પરિણામ અને (૨) દુર્ગંધ પરિણામ.

૨૮ રસપરિણામે ણં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! દુવિહે પણતે, તં જહા-
તિત્તરસપરિણામે જાવ મહુરરસ પરિણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! રસ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! રસ પરિણામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) તિક્ત રસ પરિણામ (૨) કટુ રસ પરિણામ, (૩) કખાય રસ પરિણામ, (૪) અભ્યા રસ પરિણામ અને (૫) મધુર રસ પરિણામ.

૨૯ ફાસપરિણામે ણં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! અદૃવિહે પણતે, તં જહા-
કક્ખડફાસપરિણામે ય જાવ લુક્ખફાસ-પરિણામે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! સ્પર્શ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! સ્પર્શ પરિણામના આઠ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કર્કશ સ્પર્શ પરિણામ (૨) મૃદુ સ્પર્શ પરિણામ, (૩) ગુરુ સ્પર્શ પરિણામ, (૪) લઘુ સ્પર્શ પરિણામ (૫) ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણામ, (૬) શીત સ્પર્શ પરિણામ, (૭) સિન્ધુ સ્પર્શ પરિણામ અને (૮) રૂક્ષ સ્પર્શ પરિણામ.

૩૦ અગ્રયલહૃયપરિણામે ણં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! એગાગારે પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! અગુરુલઘુ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! અગુરુલઘુ પરિણામનો એક જ પ્રકાર છે.

૩૧ સદ્ધપરિણામે ણં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! દુવિહે પણતે, તં જહા-
સુભિંભસદ્ધપરિણામે ય દુભિંભ સદ્ધપરિણામે ય । સે તં અજીવપરિણામે ।

ભાવાર્થ:- પ્રશ્ન—હે ભગવનું! શબ્દ પરિણામના કેટલા પ્રકાર છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! શબ્દ પરિણામના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— શુભ એટલે મનોજા શબ્દ પરિણામ અને અશુભ એટલે અમનોજા શબ્દ પરિણામ. આ અજીવ પરિણામની પ્રકૃતિશાસ્ત્ર છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં અજીવ પરિણામ અને તેના ભેદ-પ્રભેદોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

અજીવ પરિણામ- અજીવ દ્રવ્યમાં થતાં પરિણામના અજીવ પરિણામ કહે છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાલદ્રવ્ય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય, આ પાંચ દ્રવ્ય અજીવ છે. તે બધામાં સતત પરિણામન થયા જ કરે છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાયાંથિ ચાર દ્રવ્ય અરૂપી છે તેનું પરિણામન દાખિંગોચર થતું નથી. તેથી પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે પુદ્ગલાસ્તિકાયના દરા પ્રકારના પરિણામોનું કથન કર્યું છે.

(૧) બંધન પરિણામ— બે કે બેથી અધિક પરમાણુઓ અથવા સ્કર્ફોના પરસ્પરના જોડાણને, એકમેક થવાને બંધન પરિણામ કહે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પરસ્પર બંધ થવાનું કારણ સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ સ્પર્શ છે, તેથી બંધન પરિણામના બે પ્રકાર છે— (૧) સ્નિગ્ધ બંધન પરિણામ અને (૨) રૂક્ષ બંધન પરિણામ.

બે સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોના બંધને અર્થાત્ જોડાણને સ્નિગ્ધ બંધન પરિણામ અને બે રૂક્ષ પુદ્ગલોના બંધનને રૂક્ષ બંધન પરિણામ કહે છે.

સૂત્રકારે પરમાણુ પુદ્ગલના બંધ માટે આવશ્યક સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ ગુણની માત્રાનું વિધિ અને નિષેધથી નિરૂપણ કર્યું છે.

સમાન સ્પર્શવાળા પુદ્ગલોમાં બંધ :— સમાન ગુણવાળા સમાન સ્પર્શી પુદ્ગલોમાં બંધ થતો નથી. અર્થાત્ બે ગુણ સ્નિગ્ધ સ્પર્શી પુદ્ગલનો બે ગુણ સ્નિગ્ધ સ્પર્શી પુદ્ગલ સાથે બંધ થતો નથી. તે જ રીતે બે ગુણ રૂક્ષ સ્પર્શી પુદ્ગલનો બે ગુણ રૂક્ષ સ્પર્શી પુદ્ગલ સાથે બંધ થતો નથી. બે સ્નિગ્ધ પુદ્ગલ સ્કર્ફોની સ્નિગ્ધતાની માત્રામાં વિષમતા હોય તો જ બંધ થાય છે. તે જ રીતે બે રૂક્ષ પુદ્ગલ સ્કર્ફોની રૂક્ષતાની માત્રામાં વિષમતા હોય તો જ બંધ થાય છે. સમાન સ્પર્શી પુદ્ગલ સ્કર્ફોમાં સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાની માત્રામાં કેટલી વિષમતા હોય, તો બંધ થાય ? તેના માટે સૂત્રકારે નિયમ આપ્યો છે. ણિદ્રસ્સ ણિદ્રેણ દુયાહિએ ણં... બે સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોમાં એક ગુણ માત્રાની વિષમતા હોય, તો પણ બંધ થતો નથી પરંતુ તેમાં બે ગુણ કે બે થી અધિક ગુણની વિષમતા હોય તો જ બંધ થાય છે. બે ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો ત્રણ ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલ સાથે બંધ થતો નથી, પરંતુ ચાર કે ચારથી અધિક ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પુદ્ગલ સાથે બંધ થાય છે. તે જ રીતે બે ગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલનો ચાર કે ચારથી અધિક ગુણવાળા રૂક્ષ પુદ્ગલ સાથે બંધ થાય છે.

વિષમ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલમાં બંધ— સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો રૂક્ષ પુદ્ગલ સાથે બંધ થાય છે, પરંતુ તેમાં જહણણવળ્ણો વિસમો સમો વા... જધન્ય ગુણવાળા પુદ્ગલ સ્કર્ફનો પરસ્પર બંધ થતો નથી. એક ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો એક ગુણ કે બે, ત્રણ ગુણવાળા રૂક્ષ પુદ્ગલ સાથે બંધ થતો નથી. બે સ્કર્ફમાંથી કોઈ પણ એક સ્કર્ફમાં જધન્ય ગુણ હોય ત્યાં બંધ થતો નથી. જધન્ય ગુણથી અધિક ગુણવાળા પુદ્ગલ સ્કર્ફનો જ પરસ્પર બંધ થાય છે. અર્થાત્ બે ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો બે ગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલ સાથે બંધ થાય છે, તે જ રીતે બે ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો ત્રણ, ચાર કે તેથી અધિક ગુણવાળા રૂક્ષ પુદ્ગલ સાથે પણ બંધ થાય છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યના બંધ વિષયક ચાર સૂત્રો છે. સ્નિગ્ધરુક્ષત્વાદ્બન્ધઃ । પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં રહેલા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ સ્પર્શના કારણો બે સ્કંધાનો પરસ્પર બંધ થાય છે. ન જઘન્ય ગુણાનામ् । જઘન્ય ગુણવાળા પુદ્ગલ સ્કંધનો બંધ થતો નથી. ગુણસાન્યેઽસહૃદાનામ् । ગુણની સમાનતા હોય ત્યારે સમાન સ્પર્શી પુદ્ગલનો બંધ થતો નથી પરંતુ અસમાન સ્પર્શી પુદ્ગલનો બંધ થાય છે. અર્થાતું બે ગુણ સ્નિગ્ધ સ્કંધનો બે ગુણ સ્નિગ્ધ સ્કંધ સાથે બંધ થતો નથી પરંતુ બે ગુણ સ્નિગ્ધ સ્કંધનો બે ગુણ રૂક્ષ સ્કંધ સાથે બંધ થાય છે. દ્વાયાધિકાદિગુણાં તુ । સમાન સ્પર્શી પુદ્ગલ સ્કંધમાં સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ ગુણની માત્રા બે, ત્રણ, ચાર આદિ ગુણ અધિક હોય તો બંધ થાય છે. બે ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોનો ચાર કે ચારથી અધિક ગુણવાળા સ્નિગ્ધ સ્કંધ સાથે બંધ થાય છે. આ રીતે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ ગુણનો યોગ્યતા પ્રમાણો બંધ થાય છે.

પુદ્ગલ બંધ સંબંધી નિયમો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	બંધ થાય કે નહીં ?
એક ગુણ સ્નિગ્ધ + એક ગુણ સ્નિગ્ધ	×
એક ગુણ સ્નિગ્ધ + બે ગુણ સ્નિગ્ધ	×
એક ગુણ સ્નિગ્ધ + ત્રણ ગુણ સ્નિગ્ધ	×
એક ગુણ સ્નિગ્ધ + ચાર ગુણ સ્નિગ્ધથી અનન્તગુણ સ્નિગ્ધ	×
બે ગુણ સ્નિગ્ધ + બે ગુણ સ્નિગ્ધ	×
બે ગુણ સ્નિગ્ધ + ત્રણ ગુણ સ્નિગ્ધ	×
બે ગુણ સ્નિગ્ધ + ચાર ગુણ સ્નિગ્ધ	✓
બે ગુણ સ્નિગ્ધ + પાંચ, ઇ આદિ ગુણ સ્નિગ્ધ	✓
એક ગુણ સ્નિગ્ધ + એક ગુણ રૂક્ષ	×
એક ગુણ સ્નિગ્ધ + બે ગુણ રૂક્ષ	×
બે ગુણ સ્નિગ્ધ + એક ગુણ રૂક્ષ	×
બે ગુણ સ્નિગ્ધ + બે ગુણ રૂક્ષ	✓
બે ગુણ સ્નિગ્ધ + ત્રણ, ચાર આદિ ગુણ રૂક્ષ	✓

(૨) ગતિ પરિણામ :— ગમન રૂપ પરિણામ ગતિ પરિણામ છે. તેના બે પ્રકાર છે — સ્પૃશદ્વગતિ પરિણામ અને અસ્પૃશદ્વગતિ પરિણામ.

એક પરમાણુ એક સમયમાં લોકાંત સુધી પહોંચી જાય, તે અસ્પૃશદ્વગતિ છે, મુક્ત થયેલા જીવ એક સમયમાં લોકાંતે સિદ્ધક્ષેત્ર સુધી પહોંચી જાય, તે અસ્પૃશદ્વગતિ છે, અથવા ગતિ બે પ્રકારની છે, દીર્ઘ અને છ્રસ્વ. અતિદૂર વર્તી દેશમાં જવા માટે જે ગતિ થાય, તેને દીર્ઘગતિ પરિણામ કહે છે. નિકટવર્તી દેશમાં જવા માટે જે ગતિ થાય, તેને છ્રસ્વગતિ પરિણામ કહે છે.

(૩) સંસ્થાન પરિણામ :— પુદ્ગલોમાં વિવિધ પ્રકારના આકાર હોય છે, તેને સંસ્થાન પરિણામ કહે છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે. (૧) પરિમંડલ સંસ્થાન— ગોળ ચૂડીનો આકાર (૨) વૃત્ત સંસ્થાન— ગોળ લાડવાનો

આકાર (૩) અસ સંસ્થાન— ત્રિકોણ આકાર (૪) ચતુરસ સંસ્થાન— ચોરસ આકાર (૫) આયત સંસ્થાન— લાંબી લાકડીનો આકાર.

(૪) ભેદ પરિણામ :— પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ભેદ થવો, તે ભેદ પરિણામ છે. પુદ્ગલ સ્કંધનો ભેદ પાંચ પ્રકારે થાય છે— (૧) ખંડ ભેદ— લોખંડ આદિના ટુકડાની જેમ ભેદ થાય તે (૨) પ્રતર ભેદ— અબરખના પડની જેમ ભેદ થાય તે (૩) ચૂર્ણિકા ભેદ— ઘઉં આદિના લોટની જેમ ચૂર્ણ— ભૂકો થાય તે (૪) અનુતાંકાભેદ— નદી આદિ જલાશયના કિનારે માટી સૂકાઈ જાય અને તેમાં તિરાડ પડવાની જેમ ભેદ થાય તે, (૫) ઉત્કરિકાભેદ— મગફળી આદિની શીંગ ફાટવાની જેમ ભેદ થાય તે.

(૫-૮) વર્ષા પરિણામ :— પુદ્ગલના વર્ષારૂપ પરિણામ, તે વર્ષા પરિણામ છે. તે જ રીતે ગંધ પરિણામ, રસરૂપ પરિણામ, સ્પર્શરૂપ પરિણામના ભેદ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

(૯) અગુરુલઘુ પરિણામ :— જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ભારે ન હોય અને હળવો પણ ન હોય તેને અગુરુલઘુ પરિણામ કહે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ચાર સ્પર્શી ભાષા વર્ગણા, મનોવર્ગણા અને કાર્મણા વર્ગણાના પુદ્ગલો તેમજ અમૂર્ત આકાશાદિ દ્રવ્ય અગુરુલઘુ છે અને આઠ સ્પર્શી ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ વર્ગણાના પુદ્ગલો ગુરુલઘુ છે.

(૧૦) શબ્દ પરિણામ :— શબ્દ અજીવ પરિણામ છે છતાં, ઉત્પત્તિ નિમિત્તના કારણો તેના ત્રણ પ્રકાર થાય છે— (૧) જીવ શબ્દ (૨) અજીવ શબ્દ (૩) ભિશ શબ્દ. તે ત્રણો પ્રકારના શબ્દો શુભ અને અશુભ, તેમ બે પ્રકારના હોય છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જીવ શબ્દ આદિ ત્રણ ભેદનું કથન નથી પરંતુ શુભ શબ્દ અને અશુભ શબ્દ તેમ બે ભેદ કર્યા છે. (૧) શ્રોતાને પ્રિય લાગે તેવા શબ્દોને શુભ શબ્દ પરિણામ અને શ્રોતાને અપ્રિય લાગે તેને અશુભ શબ્દ પરિણામ કહે છે.

ચૌદમું પદ

પરિચय

આ પદનું નામ કષાયપદ છે.

કષાય, સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર, પુનર્ભવના મૂળનું સિંચન કરનાર, શુદ્ધ સ્વભાવી આત્માને વિકારોથી મલિન કરનાર તથા અષ્ટવિધ કર્મોના ચય, ઉપચય, બંધ, ઉદીરણા, વેદના આદિમાં કારણભૂત ભાવો કષાય કહેવાય છે.

કષાય સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ હોવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે કષાયનું સ્વરૂપ જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે. આ પદમાં કષાયના ભેદ-પ્રભેદ તથા તેના પરિણામે થતી બંધ અને નિર્જરા વગેરે વિવિધ પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ છે.

પ્રસ્તુત પદમાં કષાયોના કોધાદિ ચાર મુખ્ય પ્રકાર, કોધાદિ ચારેય કષાયોના તેના પ્રતિષ્ઠાન—આધાર સ્થાન, કોધાદિ ઉત્પત્ત થવાનાં ચાર-ચાર કારણો, અનંતાનુભંધી આદિ તથા આભોગનિર્વિર્તિન આદિ ચાર-ચાર પ્રકાર ભતાવીને, સમસ્ત સંસારી જીવોમાં તેનું અસ્તિત્વ અને અંતે જીવ દ્વારા કૃત કોધાદિ કષાયોના ફળ રૂપે આઠ પ્રકૃતિઓના ચય, ઉપચય, બંધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરા, આ ઈ પ્રક્રિયાનું કથન કર્યું છે.

જૈન આગમોમાં આત્માના વિવિધ દોષો-વિકારોનું વર્ણન અનેક પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે. ક્યાંક સંક્ષિપ્ત રૂપે રાગ-દ્રેષ્ણને કર્મબંધના બીજ કહ્યા છે, ક્યાંક રાગ, દ્રેષ, મોહ, આ ત્રણને આત્માના મલીન ભાવો રૂપે વર્ણવ્યા છે. આ ચૌદમા પદમાં મોહનીય કર્મના મુખ્ય ભેદ રૂપ ચાર કષાયના આધારે વિચારણા કરવામાં આવી છે.

ઉપરોક્ત સમગ્ર વિષયોનું કથન પહેલાં સમુચ્ચય જીવની અપેક્ષાએ કરીને પછી ૨૪ દંડકના જીવોની અપેક્ષાએ કર્યું છે. તેથી તેના ઉછો આલાપક થાય છે.

યૌદમું પદ : કષાય

કષાયના ચાર પ્રકાર :-

૧ કહ ણ ભંતે ! કસાયા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! ચત્તારિ કસાયા પણ્ણત્તા, તં જહા-
કોહકસાએ, માણકસાએ, માયાકસાએ, લોભકસાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કષાયના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કષાયના ચાર પ્રકાર છે,
તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કોધ કષાય (૨) માન કષાય (૩) માયા કષાય અને (૪) લોભ કષાય.

વિવેચન :-

કષાય :- કષાય શબ્દના ત્રણ વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ થાય છે- (૧) 'કષ: સંસાર:, તસ્ય આયઃલાભ:
કષાય' : | કષ = સંસાર, તેનો આય = લાભ જેનાથી થાય, તે કષાય છે. (૨) 'કૃષન્તિ વિલિખન્તિ
કર્મરૂપ ક્ષેત્ર સુખદુઃખસ્યોત્પાદનાયેતિ કષાયાઃ' | 'કૃષ' ધાતુ- વિલેખન ખેડવા, જોતરવાના અર્થમાં
છે, કૃષ ધાતુનો કષ આદેશ થઈને 'આય' પ્રત્યય લાગવાથી કષાય શબ્દ બને છે. તેથી તેનો અર્થ થાય છે-
જે કર્મરૂપી ક્ષેત્રને (ખેતરને) સુખદુઃખરૂપી ધાન્યની ઉપજ માટે વિલેખન-કર્ષણ કરે છે, ખેડે છે, તે કષાયો
છે. (૩) 'કલુષયન્તિ શુદ્ધસ્વભાવ સન્તં કર્મમલિનં કુર્વન્તિ જીવમિતિ કષાયાઃ' | સ્વભાવથી શુદ્ધ
જીવને કર્માથી કલુષિત કરે છે, તે કષાયો છે. કષાયના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે-

(૧) કોધ :- કોધ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી થતાં પ્રજ્વલન રૂપ, ક્ષમા ગુણના નાશક આત્મપરિણામોને
કોધ કહે છે. કોધી વ્યક્તિ આવેશમાં આવીને ભાન ભૂલી જાય, તેથી કોઈપણ પ્રકારના વિચાર કે વિવેક
ભૂલીને ગમે તેવું વર્તન કરે છે. કોધથી મિત્રતાનો નાશ થાય છે.

(૨) માન :- માન મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી જાતિ આદિની વિશિષ્ટતામાં અહેંકાર બુદ્ધિ રૂપ આત્મ
પરિણામોને માન કહે છે, અભિમાની વ્યક્તિ પોતાની મોટાઈમાં બીજાની અવહેલના કરે છે, તેનાથી નમ્રતાનો
નાશ થાય છે.

(૩) માયા :- માયા મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી મન, વચન, કાયાની કુટિલતા, પરવંચના (અન્યને છેતરવા)
કે ઠગાઈ રૂપ આત્મ પરિણામોને માયા કહે છે. કુટિલતાના પરિણામથી સરળતાનો નાશ થાય છે.

(૪) લોભ :- લોભ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી પદાર્થો પ્રતિ મૂર્ખા, આસક્તિ, તૃષ્ણા કે ભમત્વના ભાવને
લોભ કહે છે. તેનાથી સંતોષનો નાશ થાય છે.

આ રીતે ચારે કષાયના ભાવોથી આત્મગુણોનો નાશ થાય છે અને સંસાર પરિભ્રમણ વધે છે.

૨૪ દંડકના જીવોમાં કષાય :-

૨ ઐરાદ્યાણ ભંતે ! કહ કસાયા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! ચત્તારિ કસાયા પણ્ણત્તા,
તં જહા- કોહકસાએ જાવ લોભકસાએ । એવં જાવ વેમાણિયાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! નૈરયિક જીવોમાં કેટલા કષાયો છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે જીવોમાં ચારે ય કષાય હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— કોધ કષાય, માન કષાય, માયા કષાય અને લોભ કષાય. આ જ રીતે વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકવર્તી જીવોમાં ચારે ય કષાયો હોય.

વિવેચન :-

૨૪ દંડકવર્તી જીવોમાં ચારેય પ્રકારના કષાયોનો સદૃભાવ છે. તેમ છતાં પ્રત્યેક જીવોના કર્મો પ્રમાણે તેમાં તરતમતા હોય છે. નારકીમાં કોધની, તિર્યંચમાં માયાની, મનુષ્યોમાં માનની અને દેવોમાં લોભની પ્રબળતા હોય છે.

કષાયોનું પ્રતિષ્ઠાન :-

૩ કાદિપદ્ધિએ ણં ભંતો ! કોહે પણતે ? ગોયમા ! ચાદપદ્ધિએ કોહે પણતે, તં જહા-આયપદ્ધિએ, પરપદ્ધિએ, તદુભય પદ્ધિએ, અપ્પદ્ધિએ । એવં ણેરઝયાદીણં જાવ વેમાળિયાણં દઢાઓ । એવં માણેણ દંડાઓ, માયાએ દંડાઓ, લોભેણ દંડાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! કોધ શેના આધારે હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કોધ ચાર નિમિત્તો પર પ્રતિષ્ઠિત (આધારિત) હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આત્મપ્રતિષ્ઠિત (૨) પર પ્રતિષ્ઠિત, (૩) ઉભય પ્રતિષ્ઠિત અને (૪) અપ્રતિષ્ઠિત.

આ જ પ્રમાણે નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી ૨૪ દંડકવર્તી જીવોના વિષયમાં આલાપક છે. કોધની જેમ માન, માયા અને લોભની અપેક્ષાએ પણ એક-એક આલાપક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચારેય કષાયોના ચાર પ્રતિષ્ઠાન-આધાર સ્થાન બતાવ્યા છે.

કષાય મોહનીય કર્મના ઉદ્યે જીવને કોધાદિ કષાયોના પરિણામ થાય છે ત્યારે તે કષાયના ભાવો કોના આધારે થાય છે અને કોના આધારે રહે છે ? તેની વિચારણા આ સૂત્રમાં કરી છે. કષાયના પ્રતિષ્ઠાન-આશ્રયરૂપ ચાર સ્થાન છે.

(૧) આત્મપ્રતિષ્ઠિત કોધાદિ— સ્વયં પોતાના પર જ આધારિત હોય, સ્વયં આચરિત કર્મના ફળ સ્વરૂપે જ્યારે કોઈ જીવ પોતાનું ઈહલૌકિક અનિષ્ટ ફળ જુઓ છે, ત્યારે તે સ્વયં પોતાના ઉપર કોધાદિ કરે છે, તે આત્મ પ્રતિષ્ઠિત કોધાદિ છે. આ કોધાદિ પોતાની જીત પર જ કરવામાં આવે છે. **(૨) પર પ્રતિષ્ઠિત કોધાદિ**— જ્યારે કોઈ જીવ અન્ય વ્યક્તિ કે અન્ય પદાર્થને પોતાના અનિષ્ટમાં નિમિત્ત માનીને કોધાદિ કરે છે, તે પર પ્રતિષ્ઠિત છે અથવા જ્યારે એક વ્યક્તિ આકોશ આદિ કરીને બીજી વ્યક્તિને કોધાદિ ઉત્પત્ત કરાવે છે, તેને ઉશ્કેરે છે, ત્યારે તેના પ્રત્યે જે કોધાદિ ઉત્પત્ત થાય છે, તે પર પ્રતિષ્ઠિત કોધાદિ છે. **(૩) ઉભય પ્રતિષ્ઠિત કોધાદિ**— જીવ પોતાના અને બીજાના દ્વારા કરેલા અપરાધના કારણે સ્વપર વિષયક કોધાદિ કરે, ત્યારે તે કોધાદિ ઉભય પ્રતિષ્ઠિત હોય છે.

(૪) અપ્રતિષ્ઠિત કોધાદિ— જ્યારે કોધ આદિ કષાય કોઈપણ પ્રકારના નિમિત્ત વિના, કેવળ કોધ આદિ મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી ઉત્પત્ત થાય છે, ત્યારે તે કોધાદિ અપ્રતિષ્ઠિત કહેવાય છે. આ રીતે અધિકરણના આધારે કષાયના ચાર પ્રકાર છે.

ક્ષાયોની ઉત્પત્તિનાં ચાર કારણો :-

૪ કઇહિં ણં ભંતે ! ઠાણેહિં કોહુપ્પતી ભવઙ્ ર ? ગોયમા ! ચર્જહિં ઠાણેહિં કોહુપ્પતી ભવઙ્, તં જહા - ખેત્તં પડુચ્ચ, વત્થું પડુચ્ચ, સરીરં પડુચ્ચ, ઉવહિં પડુચ્ચ . એવં ણેરઝયાઈણં જાવ વેમાળિયાણં । એવં માળેણ વિ માયાએ વિ લોભેણ વિ । એવં એ વિ ચત્તારિ દંડગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કોધની ઉત્પત્તિ કેટલા કારણોથી થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી કોધની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ક્ષેત્ર-ખેતર કે ખુલ્લી જમીનના નિમિત્તથી, (૨) વાસ્તુ-મકાન આદિના નિમિત્તથી, (૩) શરીરના નિમિત્તથી અને (૪) ઉપધિ-સાધન સામગ્રીના નિમિત્તથી.

આ રીતે નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના ૨૪ દંડકના જીવોમાં આ ચાર નિમિત્તોથી કોધ ક્ષાયની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે રીતે કોધોત્પત્તિના વિષયમાં કહું છે, તે જ રીતે માન, માયા અને લોભની ઉત્પત્તિના વિષયમાં પણ ઉપર્યુક્ત ચાર કારણો કહેવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ચાર આલાપક થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કોધાદિ ક્ષાયોની ઉત્પત્તિના ચાર કારણોનું નિરૂપણ છે. ક્ષાયની ઉત્પત્તિના નિમિત્ત સેંકડો કે હજારો થાય છે, અહીં સંક્ષેપમાં તેને ચાર પ્રકારે કહ્યા છે.

(૧) ક્ષેત્ર- ખુલ્લી જમીન, ખેતર, વાડી આદિ, (૨) વત્થુ- ઢાંકેલી જમીન, મકાન, દુકાન, વખાર આદિ સ્થાનો, (૩) શરીર- પોતાનું શરીર અને શરીરથી સંબંધિત સ્વજનો અને (૪) ઉપધિ- સર્વ પ્રકારની બાહી સાધન સામગ્રી. આ ચાર પ્રકારના નિમિત્તમાં લોકના તમામ પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ પણ કારણથી ક્ષેત્ર, વત્થુ આદિ સાધન સામગ્રીમાં ક્ષતિ પહોંચે ત્યારે કોધ, તેને છુપાવવા માટે માયા-કપટ, ઈચ્છાનુસાર તેની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે માન કે લોભના ભાવો થાય છે.

૨૪ દંડકના જીવો પાસે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જે-જે ક્ષેત્રાદિ હોય અને સજીવ કે નિર્જવ પદાર્થો હોય, તેના નિમિત્તથી તેને ક્ષાયના ભાવો થાય છે.

ક્ષાયોના ભેદ-પ્રભેદ :-

૫ કઇવિહે ણં ભંતે ! કોહે પણંતે ? ગોયમા ! ચર્જવિહે કોહે પણંતે, તં જહા- અનંતાણુબંધી કોહે, અપ્પચ્ચકખાળે કોહે, પચ્ચકખાળાવરણે કોહે, સંજલણે કોહે ।

એવં ણેરઝયાણં જાવ વેમાળિયાણં । એવં માળેણ માયાએ લોભેણ । એ વિ ચત્તારિ દંડગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કોધના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કોધના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અનંતાણુબંધી કોધ, (૨) અપ્ત્યાખ્યાની કોધ, (૩) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કોધ અને (૪) સંજીવલન કોધ.

આ જ રીતે નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના ૨૪ દંડકવર્તી જીવોમાં કોધના ચારે પ્રકારોનું કથન જાણવું. આ જ રીતે માન, માયા અને લોભના ઉપરોક્ત ચાર ભેદોનું નૈરયિકોથી લઈ વૈમાનિકો સુધીમાં કથન કરવું જોઈએ. આ રીતે તેના ચાર આલાપક થાય છે.

૬ કઇવિહે ણ ભંતે ! કોહે પણતે ? ગોયમા ! ચર્ચિવિહે કોહે પણતે, તં જહા-આભોગળિવ્વત્તિએ, અણાભોગ-ળિવ્વત્તિએ ઉવસંતે, અણુવસંતે । એવં ણેરઝ્યાણં જાવ વેમાળિયાણં । એવં માણેણ વિ માયાએ વિ લોભેણ વિ ચત્તારિ દંડગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કોધના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કોધના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આભોગ નિર્વર્તિત, (૨) અનાભોગ નિર્વર્તિત, (૩) ઉપશાંત અને (૪) અનુપશાંત.

આ જ રીતે નારકોથી લઈને વૈમાનિક સુધી ૨૪ દંડકના જીવોમાં ચાર પ્રકારના કોધનું કથન કરવું જોઈએ. કોધની સમાન માન, માયા અને લોભના (આભોગ નિર્વર્તિત આદિ) ચાર-ચાર ભેદ હોય છે તથા નારકોથી લઈવૈમાનિકો સુધીના ૨૪ દંડકના જીવોમાં માન, માયા અને લોભના પણ આ ચાર-ચાર આલાપક હોય છે.

વિષેયન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં બે પ્રકારે કષાયોના ભેદોનું વિશ્લેષણ છે.

(૧) કષાયની તીવ્રતા-મંદતાના આધારે તેના ચાર ભેદ આ પ્રમાણે છે- ૧. અનંતાનુભંધી કષાય- અનંત સંસારનો અનુભંધ કરાવે તેવા તીવ્રતમ કષાયને અનંતાનુભંધી કહે છે. તે આત્માના સમ્યકૃતવગુણનો વિઘાતક છે. જ્યાં સુધી અનંતાનુભંધી કષાયનો ઉદ્ય હોય, ત્યાં સુધી જીવને સમ્યગ્રદર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. ૨. અપ્રત્યાખ્યાની કષાય- જે કષાય દેશવિરતપણાના વિઘાતક હોય તેને અપ્રત્યાખ્યાની કષાય કહે છે. તે કષાયના ઉદ્યમાં જીવો શ્રાવકપણાનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી, નવકારશી આદિ કોઈ પણ વ્રત પ્રત્યાખ્યાન લઈ શકતા નથી. ૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય- જે કષાય સર્વવિરતિ-સાધુપણાના ભાવોનો ઘાત કરે, જે કષાયના ઉદ્યમાં જીવ સર્વાંશે પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરી ન શકે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય કહે છે. ૪. સંજ્વલન કષાય- જે કષાય આત્માના યથાખ્યાતચારિત્ર ગુણનો ઘાત કરે, તે સંજ્વલન કષાય છે. તે કષાયના ઉદ્યમાં જીવને યથાખ્યાતચારિત્ર કે વીતરાગદશા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

યોવીસ દંડકના જીવોમાં ચાર પ્રકારના કષાયો હોય છે. પ્રત્યેક જીવની યોગ્યતાનુસાર કષાયના ભાવોની તરતમતા, તીવ્રતા-મંદતા હોય છે.

(૨) પ્રકારાંતરથી કષાયના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે- ૧. આભોગ નિર્વર્તિત કષાય- ઉપયોગપૂર્વક સભાન અવસ્થામાં, સંકલ્પપૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલો કષાય. ૨. અનાભોગ નિર્વર્તિત કષાય- ઉપસ્થિત પ્રસંગમાં ભાન ભૂલી જવાથી અણધાર્યો ઉત્પન્ન થયેલો કષાય. ૩. ઉપશાંત કષાય- વચન અને પ્રવૃત્તિથી અપ્રગટ કષાય. ૪. અનુપશાંત કષાય- વચન અને પ્રવૃત્તિથી પ્રગટ થયેલા કષાય. આ ચારે કષાય ૨૪ દંડકના જીવોમાં પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે હોઈ શકે છે.

કષાય વડે કર્મોનો ચય આદિ :-

૭ જીવા ણ ભંતે ! કઇહિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ચિંણિસુ ? ગોયમા ! ચરહિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ચિંણિસુ, તં જહા- કોહેણ, માણેણ, માયાએ, લોભેણ । એવં ણેરઝ્યાણં જાવ વેમાળિયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવોએ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ચય-સંચય કર્યો હતો ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી જીવોએ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ચય કર્યો હતો, તે આ પ્રમાણે છે- કોધથી, માનથી, માયાથી અને લોભથી. આ જ રીતે નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના ૨૪ દંડકના જીવોમાં જાણવું જોઈએ.

૮ જીવા ણ ભંતે ! કઝિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ચિણંતિ ? ગોયમા ! ચરહિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ચિણંતિ, તં જહા - કોહેણ, માણેણ, માયાએ, લોભેણ । એવં ણેરઝયા જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવો કેટલાં કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ચય કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી જીવ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ચય કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કોધથી, માનથી, માયાથી અને લોભથી. આ જ રીતે નૈરયિકોથી લઈ વૈમાનિકો સુધીના ૨૪ દંડકના જીવોમાં જાણવું.

૯ જીવા ણ ભંતે ! કઝિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ચિણિસ્સંતિ ? ગોયમા ! ચરહિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ચિણિસ્સંતિ, તં જહા - કોહેણ, માણેણ, માયાએ, લોભેણ । એવં ણેરઝયા જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવો કેટલાં કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ચય કરશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ચાર કારણો આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓનો ચય કરશે, તે આ પ્રમાણે છે- કોધથી, માનથી, માયાથી અને લોભથી. આ જ રીતે નૈરયિકોથી લઈ વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકના જીવોમાં જાણવું જોઈએ.

૧૦ જીવા ણ ભંતે ! કઝિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ઉવચિણિંસુ ? ગોયમા ! ચરહિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ઉવચિણિંસુ, તં જહા - કોહેણ, માણેણ, માયાએ, લોભેણ । એવં ણેરઝયા જાવ વેમાળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવોએ કેટલાં કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉપચય કર્યો હતો ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જીવોએ ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉપચય કર્યો હતો, તે આ પ્રમાણે છે- કોધથી, માનથી, માયાથી અને લોભથી. આ જ રીતે નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના ૨૪ દંડકના જીવોમાં જાણવું જોઈએ.

૧૧ જીવા ણ ભંતે ! કઝિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ઉવચિણિંતિ ? ગોયમા ! ચરહિં ઠાણેહિં અટુ કમ્મપગડીઓ ઉવચિણિંતિ તં જહા - કોહેણ જાવ લોભેણ । એવં ણેરઝયા જાવ વેમાળિયા । એવં ઉવચિણિસ્સંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવો કેટલાં કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉપચય કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી જીવ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉપચય કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે- કોધથી, માનથી, માયાથી અને લોભથી. આ જ રીતે નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના ૨૪ દંડકના જીવોમાં જાણવું જોઈએ.

આ જ રીતે પૂર્વોક્ત ચાર કારણોથી જીવ આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉપચય કરશે.

૧૨ જીવા ણ ભંતે ! કઇહિં ઠાણેહિં અટુ કમ્પપગડીઓ બંધિસુ ? ગોયમા ! ચર્ચાહિં ઠાણેહિં અટુ કમ્પપગડીઓ બંધિસુ તં જહા - કોહેણ જાવ લોભેણું ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જીવોએ કેટલાં કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ બાંધી હતી ? બાંધે છે ? બાંધશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી જીવોએ આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓ બાંધી હતી, બાંધે છે અને બાંધશે, તે આ પ્રમાણે છે- કોધથી યાવત્તુ લોભથી.

૧૩ એવં ણેરઇયા જાવ વેમાળિયા બંધેસુ બંધંતિ બંધિસ્સંતિ, ઉદીરેસુ ઉદીરંતિ ઉદીરિસ્સંતિ, વેઝિસુ વેએંતિ વેઝિસ્સંતિ, ણિજ્જરેસુ ણિજ્જરંતિ ણિજ્જરિસ્સંતિ । એવં એતે જીવાઇયા વેમાળિયપજ્જવસાણા અટુારસ દંડગા જાવ વેમાળિયા ણિજ્જરિસુ ણિજ્જરંતિ ણિજ્જરિસ્સંતિ।

આયપફિટ્ટિય ખેત્તં પદુચ્ચ, અણંતાણુબંધિ આભોગે ।

ચિણ ઉવચિણ બંધ ઉર્ઝર, વેય તહ ણિજ્જરા ચેવ ॥૧॥

ભાવાર્થ :- આ જ રીતે નૈરયિકોથી વેમાનિક સુધીના જીવોએ ચાર કષાયોના કારણે આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓને બાંધી હતી, બાંધે છે અને બાંધશે, ઉદીરણા કરી હતી, ઉદીરણા કરે છે અને ઉદીરણા કરશે તથા વેદન કર્યું હતું, વેદન કરે છે અને વેદન કરશે, નિર્જરા કરી હતી, નિર્જરા કરે છે અને નિર્જરા કરશે.

આ પ્રમાણે સમુચ્ચય જીવો તથા નૈરયિકોથી લઈને વેમાનિકો સુધીના ૨૪ દંડકના જીવોમાં આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ચય, ઉપચય, બંધ, ઉદીરણા, વેદન અને નિર્જરા, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ થાય છે. તેથી કુલ $24 \times 8 = 192$. આ અધાર આલાપક થાય છે.

ગાથાર્થ- આ પદમાં આત્મપ્રતિષ્ઠિત આદિ કખાયો, ક્ષેત્ર આદિની અપેક્ષાએ થતા કખાયો, અણંતાણુબંધી આદિ કખાયો, આભોગનિર્વિર્તિત આદિ કખાયો, આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ચય, ઉપચય, બંધ, ઉદીરણા, વેદના તથા નિર્જરા; આ વિષયો છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમુચ્ચય જીવો તથા ચોવીશ દંડકવર્તી જીવો દ્વારા આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ત્રૈકાલિક ચય, ઉપચય, બંધ, ઉદીરણા, વેદન અને નિર્જરાના કારણભૂત ચારે ય કખાયોની પ્રરૂપણા છે.

ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય આ ત્રણે ય કાલોમાં સમુચ્ચય જીવો તથા નારકીથી લઈ વેમાનિકો સુધી ૨૪ દંડકના જીવો દ્વારા કોધ, માન, માયા અને લોભના કારણો આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ચય, ઉપચય, બંધ, ઉદીરણા, વેદના તથા નિર્જરા કરી હતી, કરે છે અને કરશે. ત્રણે કાલમાં કર્મબંધનું કારણ કોધાદિ કખાય જ છે.

ચય-ઉપચય આદિ :- ચય- કખાય પરિણત જવ દ્વારા કર્મચોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવું. ઉપચય-જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મપુદ્ગલોને ભોગવવા માટે કર્મ પુદ્ગલોનો નિષેક-રચનાને ઉપચય કરે છે. તે નિષેક રચનાનો કુમ આ પ્રમાણે છે- પ્રથમ સ્થિતિમાં સૌથી અધિક દ્રવ્ય, બીજા સમયમાં વિશેષહીન, ત્રીજા સમયમાં તેનાથી પણ વિશેષહીન, આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વિશેષહીન-વિશેષહીન કર્મ પુદ્ગલોને વિપાકોદ્યમાં લાવવા માટે પર્કિટબદ્ધ સ્થાપિત કરવામાં આવે તેને ઉપચય કરે છે. બંધ- રાગ, દ્વેષાદિ

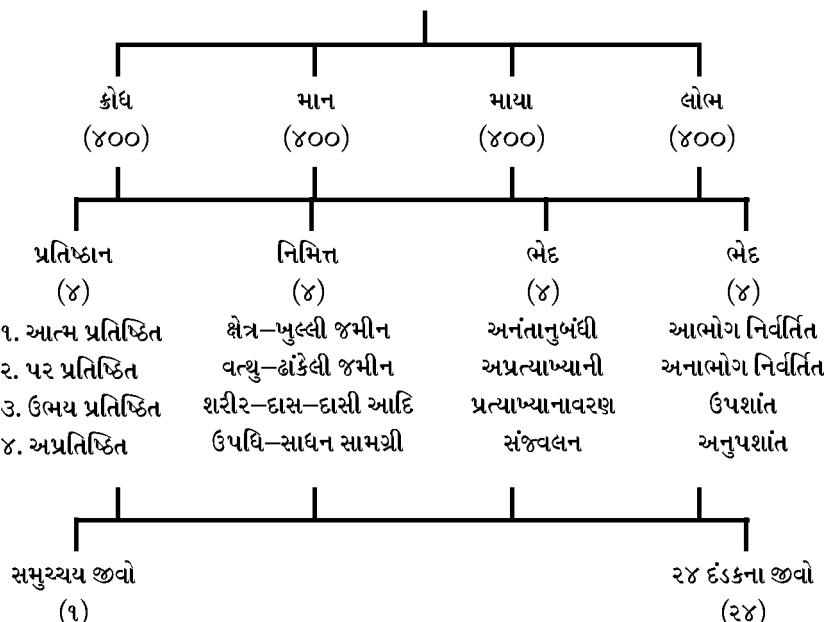
કાણાયિક પરિણામોથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ પુદ્ગલોનું આત્મપ્રદેશો સાથે ક્ષીર-નીરની જેમ એકમેક થઈ જવું, તેને બંધ કહે છે.

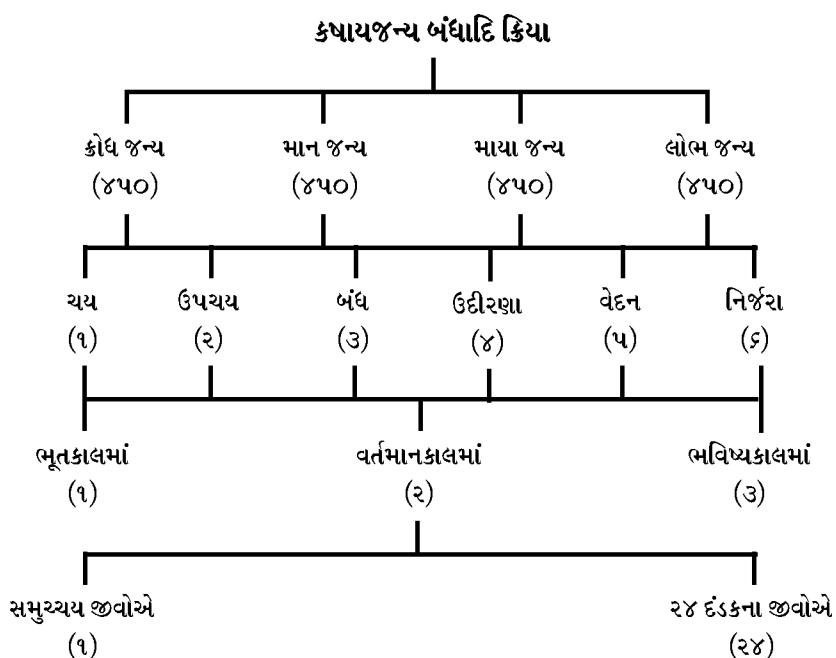
ઉદ્દીરણા :— અખાધાકાલ પૂર્ણ થયા પછી ઉદ્યમાં ન આવેલા કર્મને પ્રયત્નવિશેષથી ઉદ્યાવલિકામાં લાવવા, તે કર્મને ઉદ્યયોગ્ય બનાવવા તે ઉદ્દીરણા છે. **વેદન**— ઉદ્યમાં આવેલા કર્મના ફળની અનુભૂતિ કરવી તે વેદન કહેવાય છે. **નિર્જરા**— કર્મનું વેદન થઈ ગયા પછી, ફળ આપ્યા પછી અકર્મરૂપ થઈ જવું અર્થાત્ આત્મપ્રદેશોથી ખરી જવું તે નિર્જરા છે.

સંક્ષેપમાં કર્મ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવું તે ચય, કર્મ પુદ્ગલોની ગોઠવણી-નિષેક રચના કરવી, તે ઉપચય, કર્મ પુદ્ગલોનું આત્મપ્રદેશો સાથે એકમેક થવું, તે બંધ, પ્રયત્નપૂર્વક કર્મને ઉદ્યમાં લાવવા તે ઉદ્દીરણા, કર્મફળની અનુભૂતિ કરવી તે વેદન અને કર્મનું આત્મપ્રદેશોથી છૂટું પડી જવું તે નિર્જરા છે.

આ રીતે ચય, ઉપચય આદિ ઇ એ પ્રકારની પ્રક્રિયા ચાર કષાયથી થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં કષાયના ઉદ્ય પછી થતી નિર્જરાનું કથન છે. ૨૪ દંડકના જીવો સમયે-સમયે કર્મનું વેદન કરે છે અને કર્મ પોતાનું ફળ આપ્યા પછી અકર્મરૂપ બનીને આત્મપ્રદેશોથી ખરી જાય છે, તેને નિર્જરા કહે છે, પરંતુ તે સકામ નિર્જરા નથી. સમ્યગદાસ્તી જીવને ધર્મભાવપૂર્વક, તપ-સંયમાનુષ્ઠાન દ્વારા જે નિર્જરા થાય તે સકામ નિર્જરા છે. સંક્ષેપમાં સક્ષાયી જીવોની સમયે સમયે થતી નિર્જરા અકામ નિર્જરા છે અને તે અકામ નિર્જરા પ્રત્યેક સંસારી જીવોમાં હોય છે. તે નિર્જરા સાથે કર્મ બંધની પણ પ્રચૂરતા હોય છે. ધર્મનિષ્ઠ સમ્યગદાસ્તી જીવોને સકામ નિર્જરા થાય છે અને તે નિર્જરા સાથે કર્મબંધ અલ્પ થાય છે.

કષાયના ચાર પ્રકાર

ચયાદિ છ કિયા $૮ \times$ ભૂતકાલાદિ ત કળ = $૧૮ \times ૨૫ = ૪૫૦ \times ૪$ કષાય = ૧૮૦૦ આલાપક (વિકલ્પ) થાય. કુલ ૧૬૦૦ + ૧૮૦૦ = ૩૪૦૦ આલાપક થાય છે.

[થોકડામાં કષાયના પ્રેરણ ભંગ કર્યા છે. તેમાં સમુચ્ચય જીવ અને ૨૪ દંડકના જીવ, આ ૨૫ ભેદમાં એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ ગણાના કરી છે. ચય, ઉપચય આદિ છ પ્રક્રિયા ત્રણે કાલમાં કરે છે, તેથી $૮ \times ૭ \times ૫૦ = ૮૦૦$ ભેદ થાય છે.

ચારે કષાયજન્ય ચય, ઉપચય આદિ કિયા ૮૦૦ ભેદ થાય છે. તેથી $૮૦૦ \times ૪ = ૩૨૦૦$ ભેદ થાય અને કષાયના ૧૬૦૦ પ્રકારને ઉપેરતાં $૩૨૦૦ + ૧૬૦૦ = ૪૮૦૦$ ભંગ થાય છે.]

॥ ચૌદમું કષાય પદ પૂર્ણ ॥

પંદરમું પદ : પ્રથમ ઉદેશક

પરિચય

આ પદનું નામ ઈન્દ્રિય પદ છે.

ઈન્દ્રિયો આત્માની ઓળખ માટેનું લિંગ(પ્રતીક) છે, તેનાથી જ આત્માના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થાય છે. આ પદમાં ઈન્દ્રિયોનું સમસ્ત દાઢિકોણથી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ પદના બે ઉદેશક છે. પ્રથમ ઉદેશકમાં ૨૪ દ્વારના માધ્યમથી વિષય નિરૂપણ છે.

સંસ્થાન- શ્રોતેન્દ્રિયનું સંસ્થાન કંદંબ પૃષ્ઠ, ચક્ષુરિન્દ્રિયનું મસૂરદાળ, ધ્રાષોન્દ્રિયનું અર્ધ મુક્તાફળ, જિહ્વેન્દ્રિયનું ખુરપા—અસ્ત્રાની ધાર અને સ્પર્શન્દ્રિયનું વિવિધ પ્રકારનું હોય છે.

લંબાઈ-પહોળાઈ- પાંચે ઈન્દ્રિયની પહોળાઈ-જાડાઈ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગની હોય છે. લંબાઈ જિહ્વેન્દ્રિયની અનેક અંગુલ, સ્પર્શન્દ્રિયની શરીર પ્રમાણ અને શેષ ત્રણે ઈન્દ્રિયની અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગની છે.

પ્રદેશ-પાંચે ઈન્દ્રિયોના અનંતપ્રદેશ છે અને તે અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશો પર અવગાઢ છે.

અલ્પબહુત્વ- સર્વથી નાની ચક્ષુરિન્દ્રિય, તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિય સંખ્યાતગુણી, તેનાથી ધ્રાષોન્દ્રિય સંખ્યાતગુણી, તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિય અસંખ્યાતગુણી અને સ્પર્શન્દ્રિય સંખ્યાતગુણી છે. તે જ રીતે તેના પ્રદેશો ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

ચાર સ્પર્શ- ઈન્દ્રિયના પુદ્ગલોમાં કર્કશ અને ભારે તથા મૂદુ અને લઘુ આ ચાર સ્પર્શ છે. તે ચારે સ્પર્શ અનંતગુણ હોય છે.

આ પદમાં જીવોમાં પ્રાપ્ત થતી ઈન્દ્રિયો અને તેમાં સંસ્થાનાદિ દ્વારોની ચોવીસ દંડકના માધ્યમે વિચારણા છે.

સ્પૃષ્ટ-પ્રવિષ્ટ- શ્રોતેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ-પ્રવિષ્ટ શબ્દને સાંભળો છે, ચક્ષુરિન્દ્રિય દૂરથી રૂપને જોઈ શકે છે. જોવા યોગ્ય પદાર્થો આંખ સાથે સ્પર્શ કે પ્રવેશ પામતા નથી, તેથી તે અસ્પૃષ્ટ અને અપ્રવિષ્ટ રૂપને જુઓ છે. ધ્રાષોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શન્દ્રિય બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-પ્રવિષ્ટ ગંધ, રસ અને સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે.

વિષય – ચક્ષુરિન્દ્રિય જધન્ય અંગુલના સંખ્યાતમાં ભાગ અને શેષ ચાર ઈન્દ્રિયો અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ દૂરથી વિષયને ગ્રહણ કરે છે અને શ્રોતેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજન, ચક્ષુરિન્દ્રિય સાધિક લાખ યોજન શેષ ત્રણે ઈન્દ્રિય નવ યોજન દૂરથી પોત-પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે.

નિર્જરાના પુદ્ગલોનું શાન- મુક્ત થનારા જીવોના ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલો સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે પરંતુ તે આત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી એક પણ ઈન્દ્રિય તેને જાણી શકતી નથી. વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની કેટલાક મનુષ્યો અને સમ્યગ્રદષ્ટિ વૈમાનિક દેવો તે નિર્જરા પુદ્ગલોને અવધિજ્ઞાન દ્વારા જાણી શકે છે.

પ્રતિબિંબ- દર્પણ, મણિ, તલવાર આદિ ચમકીલા પદાર્થોમાં વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય તે

ચમકીલા પદાર્થને જુએ છે. તેમાં પડતા પદાર્થોના પ્રતિબિંબને પણ જુએ છે પરંતુ પ્રતિબિંબિત પદાર્થોને જોતી નથી.

સ્પર્શના— ફેલાવેલું કે ઘડી કરેલું વસ્ત્ર હેખાવમાં નાનું મોટું પ્રતીત થાય છે પરંતુ તે એક સમાન આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શો છે, તે જ રીતે અન્ય પદાર્થો પોતાની કોઈપણ અવસ્થામાં એક સમાન આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શો છે.

લોકાલોકની અન્ય દ્રવ્ય સાથે સ્પર્શના— અનંત આકાશ દ્રવ્યરૂપ વિશાળ વસ્ત્રમાં લોક એક નાના થીગડાં જેવો છે, તેથી સૂત્રકારે લોક માટે આકાશથિંગલ શર્ષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે.

આ લોક ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ, અધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાયપ્રદેશ, આકાશાસ્તિકાય દેશ, આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશ, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને પાંચ સ્થાવર જીવોને સ્પર્શો છે. ત્રસ્કાયિક જીવો અને કાલદ્રવ્યને કદાચિત સ્પર્શો છે અને ધર્માસ્તિકાય દેશ, અધર્માસ્તિકાય દેશ તેમજ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યને સ્પર્શતો નથી.

તે જ રીતે જંબૂદ્વીપ આદિ અઢીદીપ-સમુદ્રોના કોઈ પણ ક્ષેત્રો (૧-૨) ધર્માસ્તિકાયના દેશ-પ્રદેશને, (૩-૪) અધર્માસ્તિકાયના દેશ-પ્રદેશને, (૫-૬) આકાશાસ્તિકાયના દેશ-પ્રદેશને, ત્રસ્કાયિક જીવોને કદાચિત્ત સ્પર્શો છે.

અઢીદીપની બહારના ક્ષેત્રો કાલદ્રવ્યને સ્પર્શતા નથી. શેષ સ્પર્શના પૂર્વવત્ત છે. અલોક— આકાશાસ્તિકાયના દેશ-પ્રદેશને જ સ્પર્શો છે. અલોકમાં અન્ય દ્રવ્યો નથી.

આ રીતે ૨૪ દ્વારમાંથી નવમા વિષય દ્વાર સુધી પાંચે ઈન્ડિયોથી સંબંધિત વિચારણા છે. દસમા અણગાર અને અગિયારમાં આહાર દ્વારમાં વિશેષતઃ ચક્ષુરિન્દ્રિય સંબંધી નિરૂપણ છે. બારમાથી અઠારમાં દ્વાર સુધીનાં સાત દ્વારોમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય સંબંધી અને કંબલાદિ ઇ દ્વારમાં સ્પર્શોન્દ્રિય સંબંધી પ્રરૂપણ છે.

આ રીતે પ્રથમ ઉદેશક પૂર્ણ થાય છે.

પંદરમું પદ : ઈન્દ્રિય

પ્રથમ ઉદેશક

પદમાં વર્ણિત વિષયોના ચોવીસ દ્વાર :–

૧

સંઠાણ બાહ્યલાં, પોહત્તં કઝપએસ ઓગાઢે ।
અપ્પાબહુ પુછુ પુવિદુ, વિસય અણગાર આહારે ॥૧॥

અદ્ભાય અસી ય મળી, ઉદ્ભુપાણે તેલ્લ ફાળિય વસા ય ।
કંબલ થૂણા થિંગલ, દીવોદહિ લોગઅલોગે ય ॥૨॥

ગાથાર્થ— (૧) સંસ્થાન, (૨) બાહ્યલય(જાડાઈ), (૩) પૃથુત્વ(પહોળાઈ), (૪) કતિપ્રદેશ (પ્રદેશ પ્રમાણ), (૫) અવગાઢ, (૬) અલ્પબહુત્વ, (૭) સ્પૃષ્ટ, (૮) પ્રવિષ્ટ, (૯) વિષય, (૧૦) અણગાર, (૧૧) આહાર, (૧૨) આદર્શ(દર્પણ), (૧૩) અસિ(તલવાર), (૧૪) મણિ, (૧૫) ઊંદું પાણી, (૧૬) તેલ, (૧૭) ફાણિત-ઢીલો ગોળ, (૧૮) વસા-ચરબી, (૧૯) કંબલ, (૨૦) સ્થૂળા(સ્તંભ), (૨૧) લોકથિંગલ(આકાશનાં થીગડાંરૂપ), (૨૨) દીપોદહિ, (૨૩) લોક અને (૨૪) અલોક. આ રીતે આ પદમાં ચોવીસ દ્વારોના માધ્યમે ઈન્દ્રિયસંબંધી પ્રરૂપણા છે. ॥૧-૨॥

વિવેચન :–

પ્રસ્તુત બંને ગાથાઓ દ્વારા પ્રથમ ઉદેશકમાં પ્રરૂપિત ઈન્દ્રિય સંબંધી ચોવીશ દ્વારોનો નામોલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ચોવીસ દ્વારોનું સ્પષ્ટીકરણ :– (૧) સંસ્થાન દ્વાર— દ્રવ્યેન્દ્રિયોના સંસ્થાન-આકારની પ્રરૂપણા. (૨) બાહ્યલય દ્વાર— ઈન્દ્રિયોની જાડાઈ. (૩) પૃથુત્વ દ્વાર— ઈન્દ્રિયોના વિસ્તારનું નિરૂપણ. (૪) કતિ-પ્રદેશ— કદ્દ-કદ્દ ઈન્દ્રિયોના કેટલા-કેટલા પ્રદેશો હોય છે? તે પ્રદેશોનું પ્રમાણ. (૫) અવગાઢ દ્વાર— કદ્દ ઈન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશોમાં અવગાઢ છે, (૬) અલ્પબહુત્વ દ્વાર— અવગાહના અને કર્કશાદિ ગુણ સંબંધી અલ્પબહુત્વનું કથન. (૭) સ્પૃષ્ટ— ઈન્દ્રિયો પોત-પોતાના વિષયને સ્પૃષ્ટ કે અસ્પૃષ્ટરૂપે ગ્રહણ કરે, તદ્વારા વિષયક પ્રરૂપણા. (૮) પ્રવિષ્ટ દ્વાર— પ્રવિષ્ટ-અપ્રવિષ્ટ સંબંધી ચર્ચા. (૯) વિષય દ્વાર— વિષયોનાં પરિમાણનું વર્ણન. (૧૦) અણગાર દ્વાર— ભાવિતાત્મા અણગારની ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલોને જાણવાની ક્ષમતા-અક્ષમતા (૧૧) આહાર દ્વાર— ચરમ નિર્જરા પુદ્ગલોના આહાર-વિષયક વિચારણા. (૧૨) આદર્શ દ્વાર (૧૩) અસિ દ્વાર (૧૪) મણિ દ્વાર (૧૫) ઊંદું પાણી દ્વાર (૧૬) તેલ દ્વાર (૧૭) ફાણિત દ્વાર (૧૮) વસા દ્વાર— ૧૨ થી ૧૮ દ્વારમાં કથિત પદાર્થોમાં પડતાં પ્રતિબિંબના જોવા વિષયક વિચારણા. (૧૯) કંબલ દ્વાર (૨૦) સ્થૂળા દ્વાર— આ બંને દ્વારમાં કંબલ અને સ્થૂળને થતી આકાશ પ્રદેશોની સ્પર્શનાનું કથન છે. (૨૧) થિંગલ દ્વાર— આકાશ થીગડાના વિષયમાં વર્ણન. (૨૨) દીપોદહિ

દ્વાર- દીપ અને સમુદ્રની ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે સ્પર્શના વિષયક વર્ણન. (૨૩) લોક દ્વાર (૨૪) અલોક દ્વાર- લોક-અલોક ની ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે થતી સ્પર્શના સંબંધી પ્રશ્નપણા.

ઇન્દ્રિયોના પ્રકાર :-

૨ કહ એં ભંતે ! ઇંદિયા પણત્તા ? ગોયમા ! પંચ ઇંદિયા પણત્તા, તં જહા- સોઝિંડિએ, ચર્કિંખદિએ, ઘાર્ણિંદિએ, જિબિંખદિએ, ફાર્સિંદિએ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયો પાંચ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) શ્રોતેન્દ્રિય, (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય, (૩) ઘાણોન્દ્રિય, (૪) જિહ્વેન્દ્રિય અને (૫) સ્પર્શન્દ્રિય.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા અને નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે. શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં ઈન્દ્રિયના ભેદનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે-

પ્રાચ્યેક ઈન્દ્રિયના બે-બે ભેદ છે- (૧) દ્રવ્યેન્દ્રિય (૨) ભાવેન્દ્રિય. દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે ભેદ છે- (૧) નિર્વૃતિ દ્રવ્યેન્દ્રિય, (૨) ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય. ભાવેન્દ્રિયના પણ બે ભેદ છે- (૧) લભ્યરૂપ ભાવેન્દ્રિય અને (૨) ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિય.

(૧) નિર્વૃતિ દ્રવ્યેન્દ્રિય- નિર્વૃતિ એટલે રચના. ઈન્દ્રિયોની પૌદ્રગલિક રચનાને નિર્વૃતિ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે. તેના બે ભેદ છે. બાહ્ય નિર્વૃતિ અને આભ્યંતર નિર્વૃતિ. ઈન્દ્રિયોની બાહ્ય રચના બાહ્ય નિર્વૃતિ છે. જાતિ ભેદથી તેના વિવિધ આકાર હોય છે. જેમ કે મનુષ્યના કાન તેની આંખની બંને બાજુમાં હોય છે પરંતુ ઘોડાના કાન તેની આંખની ઉપર હોય છે. મનુષ્ય અને ઘોડા બંનેના કાનના આકારમાં પણ ભિન્નતા છે. ઈન્દ્રિયોની આભ્યંતર રચના આભ્યંતર નિર્વૃતિ છે, તે સર્વ પ્રાણીઓમાં એક સમાન હોય છે. ઈન્દ્રિયોના સંસ્થાન, બાહ્યલ્ય, પૃથુત્વ આદિનું કથન આભ્યંતર નિર્વૃતિ દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ છે.

(૨) ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય- નિર્વૃતિ દ્રવ્યેન્દ્રિયને પુદ્રગલ ગ્રહણમાં ઉપકારક બને, તે ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે અર્થાત્ નિર્વૃતિ દ્રવ્યેન્દ્રિયની પુદ્રગલ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઉપકરણ કહેવાય છે. તેના પણ બે ભેદ છે, બાહ્ય અને આભ્યંતર. જેમ કે આંખની અંદરનો ભાગ કે જે દશ્યને ગ્રહણ કરે છે, તે આભ્યંતર ઉપકરણ છે અને ડોળા બાહ્ય ઉપકરણ છે.

(૩) લભ્યરૂપ ભાવેન્દ્રિય- ભાવેન્દ્રિય આત્મપરિણામ રૂપ છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ લભ્યરૂપ ભાવેન્દ્રિય છે.

(૪) ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિય- લભ્યનો વ્યાપાર-ઉપયોગ કરવો, તે ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિય છે.

આ રીતે દ્રવ્યેન્દ્રિય દ્વારા વિષય ગ્રહણ થાય છે અને ભાવેન્દ્રિય દ્વારા વિષયનો બોધ થાય છે.

(૧) સંસ્થાન દ્વાર :-

૩ સોઝિંડિએ એં ભંતે ! કિસંઠિએ પણત્તે ? ગોયમા ! કલંબુયાપુષ્ફસંઠાણસંઠિએ પણત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શ્રોતેન્દ્રિયનો આકાર કેવો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શ્રોતેન્દ્રિયનો આકાર કદંબ પુષ્પ જેવો છે.

૪ ચક્રિંદિએ ણ ભંતે ! કિસંઠિએ પણતે ? ગોયમા ! મસૂરચંદસંઠાણસંઠિએ પણતે।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! ચક્ષુરિન્દ્રિયનો આકાર કેવો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ચક્ષુરિન્દ્રિયનો આકાર મસૂરની દાળ જેવો છે.

૫ ઘાણિંદિએ ણ ભંતે ! કિં સંઠિએ પણતે ? ગોયમા ! અઝમુતચંદસંઠાણસંઠિએ પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! ઘાણેન્દ્રિયનો આકાર કેવો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઘાણેન્દ્રિયનો આકાર અર્ધ મુક્તાફળ જેવો છે.

૬ જિબ્બિંદિએ ણ ભંતે ! કિં સંઠિએ પણતે ? ગોયમા ! ખુરપ્પસંઠાણસંઠિએ પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જિહ્વેન્દ્રિયનો આકાર કેવો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જિહ્વેન્દ્રિયનો આકાર અસ્ત્રા જેવો છે.

૭ ફાસિંદિએ ણ ભંતે ! કિં સંઠિએ પણતે ? ગોયમા ! ણાણાસંઠાણસંઠિએ પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! સ્પર્શેન્દ્રિયનો આકાર કેવો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સ્પર્શેન્દ્રિયનો આકાર અનેક પ્રકારનો છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં સંસ્થાનનું નિરૂપણ છે. તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે. તેમાં ચક્ષુરિન્દ્રિયનું સંસ્થાન મસૂરની દાળ સમાન અર્ધ ગોળ છે અને ઘાણેન્દ્રિયનું સંસ્થાન શ્રેષ્ઠ અર્ધ મુક્તાફળ સમાન અર્ધગોળ છે. અંદર મસૂરમાં ગોળાઈથી જાડાઈ અલ્પ હોય છે જ્યારે શ્રેષ્ઠ મુક્તાફળમાં ગોળાઈ અને જાડાઈ સમપરિણામમાં હોય છે. પ્રસ્તુતમાં ચંદ્ર શબ્દ અર્ધ ખંડ માટે પ્રયુક્ત છે.

(૨) બાહ્ય દ્વાર :-

૮ સોઝિંદિએ ણ ભંતે ! કેવઇયં બાહ્યલેણ પણતે ? ગોયમા ! અંગુલસ્સ અસંખેજજિભાગં બાહ્યલેણ પણતે । એવં જાવ ફાસિંદિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શ્રોતેન્દ્રિયની જાડાઈ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શ્રોતેન્દ્રિયની જાડાઈ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. આ જ રીતે ચક્ષુરિન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયની જાડાઈના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોની જાડાઈનું નિરૂપણ છે.

જાડાઈની અપેક્ષાએ બધી ઈન્દ્રિયો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. આંખ, કાન આદિ ઈન્દ્રિયો શરીરના એક એક નિશ્ચિત સ્થાને જ હોય છે પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિય સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર તેની જાડાઈ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે; તેથી જ સર્વત્ર શીત આદિ સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે.

તલવાર આદિ શસ્ત્રનો ધા લાગવાથી જે વેદન થાય છે તે વેદન સ્પર્શેન્દ્રિયથી નહીં પરંતુ સમગ્ર

આત્મપ્રદેશોથી થાય છે. વેદન કરવું તે સ્પર્શોન્દ્રિયનો નહીં પરંતુ આત્માનો સ્વભાવ છે. સ્પર્શોન્દ્રિયનો વિષય શીત-ઉષ્ણ આદિ સ્પર્શનું જ્ઞાન કરવાનો છે.

(૩) પૃથુત્વ દ્વાર :-

૯ સોઇંડિએ ણ ભંતે ! કેવિયં પોહતેણ પણતે ? ગોયમા ! અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઝ ભાગ પોહતેણ પણતે ! એવં ચક્કિંખદ્વાર વિ ઘાણિંદિએ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શ્રોતેન્દ્રિય કેટલી પૃથુ-વિશાળ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શ્રોતેન્દ્રિય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ વિસ્તારવાળી છે. આ જ રીતે ચક્કિરિન્દ્રિય અને ગ્રાણોન્દ્રિય પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

૧૦ જિબિંભદ્વાર ણ ભંતે ! કેવિયં પોહતેણ પણતે ? ગોયમા ! અંગુલપુહત્તં પોહતેણ પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જિબેન્દ્રિય કેટલા વિસ્તારવાળી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જિબેન્દ્રિય અનેક અંગુલ વિસ્તૃત છે.

૧૧ ફાસિંદ્વાર ણ ભંતે ! કેવિયં પોહતેણ પણતે ? ગોયમા ! સરીરપમાણમેતે પોહતેણ પણતે ।

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! સ્પર્શોન્દ્રિય કેટલી વિશાળ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સ્પર્શોન્દ્રિય શરીર પ્રમાણ પૃથુ (વિસ્તૃત) છે.

વિવેચન :-

પૂર્વ સૂત્રમાં બાહ્ય શબ્દથી જાડાઈનું કથન છે અને પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પોહત્ત શબ્દથી ઈન્દ્રિયોના પૃથુત્વ-વિસ્તારનું (લંબાઈનું) પ્રતિપાદન છે. તેમાં શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્કિરિન્દ્રિય, ગ્રાણોન્દ્રિયનો વિસ્તાર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને રસનેન્દ્રિયનો વિસ્તાર અનેક અંગુલ પ્રમાણ છે. અહીં અંગુલથી આત્માંગુલ સમજવું. સ્પર્શોન્દ્રિય પોતપોતાના શરીર પ્રમાણ હોય છે.

શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં ત્રણ પ્રકારના અંગુલનું કથન છે. (૧) આત્માંગુલ- દરેક મનુષ્યની પોતાના અંગુલની પહોળાઈને આત્માંગુલ કહે છે. કાલના પરિવર્તન પ્રમાણે તેમાં પરિવર્તન થયા કરે છે. (૨) ઉત્સેધાંગુલ- પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીખ, જૂ અને જવ. તે કમશઃ ઉતારોતર આઠ-આઠ ગુણા થાય છે. તેવા આઠ જવના મધ્યભાગ પ્રમાણ એક ઉત્સેધાંગુલ છે. ઉત્સેધાંગુલનું માપ નિશ્ચિત હોય છે. (૩) પ્રમાણાંગુલ- ઉત્સેધાંગુલથી હજાર ગુણા અધિક માપને પ્રમાણાંગુલ કહે છે. ઉત્સેધાંગુલનું માપ નિશ્ચિત હોવાથી પ્રમાણાંગુલનું માપ પણ નિશ્ચિત થાય છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં ચાર ઈન્દ્રિય માટે પ્રયુક્ત અંગુલ આત્માંગુલ છે એટલે ચારે ય ઈન્દ્રિયોનું સૂત્રોક્ત પ્રમાણ પોતપોતાના અંગુલના માપથી સમજવું. આ રીતે શ્રોતેન્દ્રિયાદિ ત્રણ ઈન્દ્રિયો પોતાના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. રસનેન્દ્રિય પોતાના અંગુલથી અનેક અંગુલ પ્રમાણ હોય છે. સ્પર્શોન્દ્રિય માટે અંગુલ શબ્દપ્રયોગ નથી, તેથી તેને પોતાના શરીર પ્રમાણ સહજ સમજ શકાય છે. શરીરની

અવગાહના ઉત્સેધાંગુલથી મપાય છે તેથી સ્પર્શોન્દ્રિયનો વિસ્તાર ઉત્સેધાંગુલથી અને શેષ ચાર ઈન્દ્રિયોનો વિસ્તાર આત્માંગુલથી માપવામાં આવે છે, તેમ સમજવું જોઈએ.

(૪) કટિપ્રદેશ ઝાર :-

૧૨ સોઝંદિએ ણ ભંતે ! કઇપએસિએ પણતે ? ગોયમા ! અણંતપએસિએ પણતે ! એવં જાવ ફાસિંદિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શ્રોતેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશવાળી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શ્રોતેન્દ્રિય અનંત પ્રદેશી છે. આ જ રીતે યાવત્તુ સ્પર્શોન્દ્રિય અનંતપ્રદેશી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોના પ્રદેશોનું નિરૂપણ છે. જીવ અનંત પ્રદેશી ઝંધોને જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી ઈન્દ્રિય યોગ્ય પુદ્ગલો પણ અનંત પ્રદેશી જ હોય છે, તેથી પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય અનંત પ્રદેશી છે.

(૫) અવગાઠ ઝાર :-

૧૩ સોઝંદિએ ણ ભંતે ! કઇપએસોગાઢે પણતે ? ગોયમા ! અસંખેજ્જપએસોગાઢે પણતે ! એવં જાવ ફાસિંદિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શ્રોતેન્દ્રિય કેટલા આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શ્રોતેન્દ્રિય અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશવગાઠ છે. આ જ રીતે ચક્ષુરિન્દ્રિયથી લઈને સ્પર્શોન્દ્રિય સુધીની ઈન્દ્રિયો અસંખ્યાત પ્રદેશવગાઠ છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોના અવગાઠ પ્રદેશોનું નિરૂપણ છે. કોઈ પણ જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશ પર જ સ્થિત થાય છે. તે જ રીતે તેની પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય પણ અસંખ્યાત પ્રદેશ પર અવગાઠ હોય છે.

(૬) અવગાહના આદિની દાખિઓ અલ્પબહુત્વ :-

૧૪ એણસિ ણ ભંતે ! સોઝંદિય-ચંકિંખદિય-ઘારિંદિય-જિબિંદિય-ફાસિંદિયાણ ઓગાહણ-દૃયાએ પએસદૃયાએ ઓગાહણપએસદૃયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવે ચંકિંખદિએ ઓગાહણદૃયાએ, સોઝંદિએ ઓગાહણદૃયાએ સંખેજ્જગુણે, ઘારિંદિએ ઓગાહણદૃયાએ સંખેજ્જગુણે, જિબિંદિએ ઓગાહણદૃયાએ અસંખેજ્જગુણે, ફાસિંદિએ ઓગાહણદૃયાએ સંખેજ્જગુણે પએસદૃયાએ- સવ્વત્થોવે ચંકિંખદિએ પએસદૃયાએ, સોઝંદિએ પએસદૃયાએ સંખેજ્જગુણે, ઘારિંદિએ પએસદૃયાએ સંખેજ્જગુણે, જિબિંદિએ પએસદૃયાએ અસંખેજ્જગુણે, ફાસિંદિએ પએસદૃયાએ સંખેજ્જગુણે । ઓગાહણદૃ-પએસદૃયાએ - સવ્વત્થોવે ચંકિંખદિએ ઓગાહણદૃયાએ, સોઝંદિએ ઓગાહણદૃયાએ સંખેજ્જગુણે, ઘારિંદિએ

ઓગાહણદ્વયાએ સંખેજ્જગુણે, જિબીંભદિએ ઓગાહણદ્વયાએ અસંખેજ્જગુણે, ફાસિંદિએ ઓગાહણદ્વયાએ સંખેજ્જગુણે, ફાસિંદિયસ્સ ઓગાહણદ્વયાએહિંતો ચક્કિંખદિએ પએસદ્વયાએ અણંતગુણે, સોઇંદિએ પએસદ્વયાએ સંખેજ્જગુણે, ઘાણિંદિએ પએસદ્વયાએ સંખેજ્જગુણે, જિબીંભદિએ પએસદ્વયાએ અસંખેજ્જગુણે, ફાસિંદિએ પએસદ્વયાએ સંખેજ્જગુણે।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ગ્રાષેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયમાંથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા અવગાહના અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અવગાહનાની અપેક્ષાએ— સર્વથી અલ્પ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે, તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગુણી છે, તેનાથી ગ્રાષેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગુણી છે, તેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગુણી છે. પ્રદેશોની અપેક્ષાએ— સર્વથી થોડા ચક્ષુરિન્દ્રિયના પ્રદેશો છે, તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયના પ્રદેશો સંખ્યાત ગુણા છે, તેનાથી ગ્રાષેન્દ્રિયના પ્રદેશો સંખ્યાત ગુણા છે, તેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિયના પ્રદેશો સંખ્યાત ગુણા છે. અવગાહના અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ— સર્વથી અલ્પ અવગાહનાની દાઢિએ ચક્ષુરિન્દ્રિય, તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિય અવગાહનાની દાઢિએ સંખ્યાત ગુણી છે, તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનાની દાઢિએ અસંખ્યાત ગુણી છે, તેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિય અવગાહનાની દાઢિએ સંખ્યાત ગુણી છે. તેનાથી ચક્ષુરિન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંત ગુણી છે, તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગુણી છે. તેનાથી ગ્રાષેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગુણી છે, તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ગુણી છે, તેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ઈન્દ્રિયોની અવગાહના સંબંધી, અલ્પબહુત્વનું પ્રતિપાદન છે. ઈન્દ્રિયોની જડાઈ અને વિસ્તાર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોવા છતાં અસંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યાત ભેદ હોવાથી તેમાં તરતમતા-અલ્પબહુત્વ થઈ શકે છે.

- (૧) સર્વથી થોડી ચક્ષુરિન્દ્રિયની અવગાહના છે, તે સર્વથી અલ્પ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહ હોય છે.
- (૨) તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયની અવગાહના સંખ્યાત ગુણી છે, કારણ કે ચક્ષુરિન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગુણા અધિક આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહ હોય છે.
- (૩) તેનાથી ગ્રાષેન્દ્રિયની અવગાહના સંખ્યાત ગુણી છે કારણ કે તે શ્રોતેન્દ્રિયથી સંખ્યાત ગુણા અધિક આકાશપ્રદેશોમાં અવગાહ હોય છે.
- (૪) તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયની અવગાહના અસંખ્યાત ગુણી છે કારણ કે જિહ્વેન્દ્રિયનો વિસ્તાર-લંબાઈ અનેક અંગુલ પ્રમાણ છે. ચક્ષુ આદિ ત્રાણે ઈન્દ્રિયો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે, તેથી જિહ્વેન્દ્રિયની અવગાહના તેનાથી અસંખ્યાત ગુણી થઈ જાય છે.
- (૫) તેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિયની અવગાહના સંખ્યાત ગુણી છે, કારણ કે તે શરીર પ્રમાણ છે અને કોઈ પણ જીવની

જિહ્વેન્દ્રિય પોતાના શરીરની અવગાહનાથી સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જ હોય છે. દરેક જીવનું શરીર પોતાના અંગુલથી સંખ્યાત અંગુલનું હોય છે અને જિહ્વા પડા સંખ્યાત અંગુલની હોય છે તેથી તેમાં સંખ્યાતગણી તરતમતા જ થઈ શકે છે. આ જ કુમથી પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા અવગાહના-પ્રદેશની સમ્મિલિત અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ થાય છે.

ઈંદ્રિયમાં અવગાહના અને પ્રદેશથી અલ્પબહુત્વ :–

ઈંદ્રિય	અવગાહનાથી	પ્રદેશથી	કારણ
ચક્ષુરિન્દ્રિય	સર્વથી અલ્પ	સર્વથી અલ્પ	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.
શ્રોતેન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણ	સંખ્યાતગુણ	વધુ પ્રદેશોમાં અવગાહ છે.
દ્રાષ્ટોન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણ	સંખ્યાતગુણ	વધુ પ્રદેશોમાં અવગાહ છે.
જિહ્વેન્દ્રિય	અસંખ્યાતગુણ	અસંખ્યાતગુણ	અનેક અંગુલ પ્રમાણ વિસ્તૃત છે.
સ્પર્શોન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણ	સંખ્યાતગુણ	શરીર પ્રમાણ વિસ્તૃત છે.

અવગાહના અને પ્રદેશ સમ્મિલિતરૂપે અલ્પબહુત્વ :–

અવગાહનાથી	ચક્ષુરિન્દ્રિય	સર્વથી અલ્પ
અવગાહનાથી	શ્રોતેન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણ
અવગાહનાથી	દ્રાષ્ટોન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણ
અવગાહનાથી	જિહ્વેન્દ્રિય	અસંખ્યાતગુણ
અવગાહનાથી	સ્પર્શોન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણ
પ્રદેશાર્થથી	ચક્ષુરિન્દ્રિય	અનંતગુણ
પ્રદેશાર્થથી	શ્રોતેન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણ
પ્રદેશાર્થથી	દ્રાષ્ટોન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણ
પ્રદેશાર્થથી	જિહ્વેન્દ્રિય	અસંખ્યાતગુણ
પ્રદેશાર્થથી	સ્પર્શોન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણ

કર્કશ-મૃદુ આદિ ગુણની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :–

૧૫ સોઝિંદિયસ્સ ણ ભંતે ! કેવિયા કક્ખડગરુયગુણા પણ્ણતા ? ગોયમા ! અણંતા કક્ખડગરુયગુણા પણ્ણતા । એવં જાવ ફાસિંદિયસ્સ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શ્રોતેન્દ્રિયના કર્કશ અને ગુરુ ગુણ કેટલા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શ્રોતેન્દ્રિયના અનંત કર્કશ અને ગુરુ ગુણ હોય છે. આ જ રીતે ચક્ષુરિન્દ્રિયથી લઈને સ્પર્શોન્દ્રિય સુધીની પાંચે ઈન્દ્રિયોમાં અનંત કર્કશ અને ગુરુ ગુણ હોય છે.

૧૬ સોઝિંદિયસ્સ ણ ભંતે ! કેવિયા મર્યાલહુયગુણા પણ્ણતા ? ગોયમા ! અણંતા મર્યાલહુયગુણા પણ્ણતા । એવં જાવ ફાસિંદિયસ્સ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શ્રોતેન્દ્રિયના મૂઢુ અને લઘુ ગુણ કેટલા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શ્રોતેન્દ્રિયના મૂઢુ અને લઘુ ગુણ અનંતા છે. આ જ રીતે ચક્ષુરિન્દ્રિયથી લઈ સ્પર્શનેન્દ્રિય સુધીની પાંચે ઈન્દ્રિયોના અનંત મૂઢુ-લઘુ ગુણ હોય છે.

૧૭ એસિ ણ બંતે ! સોઝિંદિય-ચક્ષિંખદિય-ધાર્ણિંદિય-જિબ્બિંખદિય-ફાસિંદિયાણ કક્ખડ-ગરુયગુણાણ મઉયલહુયગુણાણ, કક્ખડગરુયગુણ-મઉયલહુયગુણાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ચક્ષિંખદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણા, સોઝિંદિયસ્સ કક્ખડ-ગરુયગુણા અણંતગુણા, ઘાર્ણિંદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણા અણંતગુણા, જિબ્બિંખદિયસ્સ કક્ખડ-ગરુયગુણા અણંતગુણા, ફાસિંદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણા અણંતગુણા । મઉયલહુયગુણાણ-સવ્વત્થોવા ફાસિંદિયસ્સ મઉયલહુયગુણા, જિબ્બિંખદિયસ્સ મઉયલહુયગુણા, ધાર્ણિંદિયસ્સ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા; સોઝિંદિયસ્સ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા । ચક્ષિંખદિયસ્સ મઉય લહુય ગુણા અણંતગુણા । કક્ખડગરુયગુણાણ મઉયલહુયગુણાણ ય-સવ્વત્થોવા ચક્ષિંખદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણા, સોઝિંદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણા અણંતગુણા, ફાસિંદિયસ્સ કક્ખડગરુય-ગુણા અણંતગુણા, ફાસિંદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણેહિંતો તસ્સ ચેવ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા, જિબ્બિંખદિયસ્સ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા, ઘાર્ણિંદિયસ્સ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા, સોઝિંદિયસ્સ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા, ચક્ષિંખદિયસ્સ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ધ્રાષોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શન્દ્રિયના કર્કશ- ગુરુ ગુણો અને મૂઢુ-લઘુ ગુણોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેખાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી અલ્પ ચક્ષુરિન્દ્રિયના કર્કશ- ગુરુ ગુણ છે, તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ અનંતગુણા છે, તેનાથી ધ્રાષોન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ અનંતગુણા છે, તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ અનંતગુણા છે, તેનાથી સ્પર્શન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ અનંતગુણા છે, તેનાથી ચક્ષુરિન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણ અનંતગુણા છે.

મૂઢુ-લઘુ ગુણોમાં સર્વથી અલ્પ સ્પર્શન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણ છે. તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના મૂઢુલઘુ ગુણ અનંતગુણા છે, તેનાથી ધ્રાષોન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણ અનંતગુણા છે, તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણ અનંતગુણા છે, તેનાથી ચક્ષુરિન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણ અનંતગુણા છે.

કર્કશ-ગુરુગુણો અને મૂઢુ લઘુ ગુણોમાં- (૧) સર્વથી અલ્પ ચક્ષુરિન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો છે, (૨) તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો અનંતગુણા છે, (૩) તેનાથી ધ્રાષોન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો અનંતગુણા છે, (૪) તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણો અનંતગુણા છે, (૫) તેનાથી સ્પર્શન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો અનંતગુણા છે. (૬) તેનાથી તેના જ અર્થાત્ સ્પર્શન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો કરતાં સ્પર્શન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણો અનંતગુણા છે. (૭) તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણો અનંતગુણા છે, (૮) તેનાથી ધ્રાષોન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણો અનંતગુણા છે, (૯) તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણો અનંતગુણા છે, (૧૦) તેનાથી ચક્ષુરિન્દ્રિયના મૂઢુ-લઘુ ગુણો અનંતગુણા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ઈન્દ્રિયોના કર્કશ અને ગુરુ તથા મૃદુ અને લઘુ ગુણોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે.

ચક્ષુરિન્દ્રિય, શ્રોતેન્દ્રિય, ધ્રાષોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ અને ગુરુ ગુણ કમશા: અનંતગુણ અવિક છે અને તેના મૃદુ-લઘુ ગુણ કમશા: અલ્પ-અલ્પ છે, તેથી તેના અલ્પબહુત્વમાં પશ્ચાનુકમથી ઈન્દ્રિયોનું ગ્રહણ થાય છે. યથા— સ્પર્શેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, ધ્રાષોન્દ્રિય, શ્રોતેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિયના મૃદુ અને લઘુ ગુણ કમશા: અનંતગુણ અવિક થાય છે.

સમીક્ષાલિત અલ્પબહુત્વમાં સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ અને ગુરુગુણથી મૃદુ અને લઘુગુણ અનંતગુણ થાય છે કારણ કે શરીરની ઉપરના ભાગમાં કેટલાક પ્રદેશો શીત-ઉષ્ણાદિ સ્પર્શથી કર્કશ થઈ જાય છે. તે સિવાય અંદરના ઘણા પ્રદેશો મૃદુ જ હોય છે તેથી સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ અને ગુરુગુણથી મૃદુ અને લઘુગુણ અનંતગુણ થઈ જાય છે.

ઈન્દ્રિયમાં કર્કશ—ગુરુનું અલ્પબહુત્વ મૃદુ—લઘુગુણનું અલ્પબહુત્વ :—

ઈન્દ્રિય	અલ્પબહુત્વ	ઈન્દ્રિય	અલ્પબહુત્વ
ચક્ષુરિન્દ્રિયના કર્કશ—ગુરુ ગુણ	સર્વથી અલ્પ	સ્પર્શેન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	સર્વથી અલ્પ
શ્રોતેન્દ્રિય કર્કશ—ગુરુ ગુણ	અનંતગુણા	જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	અનંતગુણા
ધ્રાષોન્દ્રિય કર્કશ—ગુરુ ગુણ	અનંતગુણા	ધ્રાષોન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	અનંતગુણા
જિહ્વેન્દ્રિય કર્કશ—ગુરુ ગુણ	અનંતગુણા	શ્રોતેન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	અનંતગુણા
સ્પર્શેન્દ્રિય કર્કશ—ગુરુ ગુણ	અનંતગુણા	ચક્ષુરિન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	અનંતગુણા

ઈન્દ્રિયમાં કર્કશ—ગુરુ, મૃદુ—લઘુ ગુણનું સમીક્ષાલિતરૂપે અલ્પબહુત્વ :—

ઈન્દ્રિય	અલ્પબહુત્વ
ચક્ષુરિન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ	સર્વથી થોડા
શ્રોતેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ	અનંતગુણા
ધ્રાષોન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ	અનંતગુણા
જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ	અનંતગુણા
સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ	અનંતગુણા
સ્પર્શેન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	અનંતગુણા
જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	અનંતગુણા
ધ્રાષોન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	અનંતગુણા
શ્રોતેન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	અનંતગુણા
ચક્ષુરિન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ	અનંતગુણા

ચોવીસ દંડકોમાં ઈન્દ્રિયો તથા સંસ્થાન આદિ :-

૧૮ ણેરઝયાણં ભંતે ! કઇ ઇંદિયા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! પંચ ઇંદિયા પણ્ણત્તા, તં જહા-સોઇંદિએ જાવ ફાસિંદિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નેરયિકોને કેટલી ઈન્દ્રિયો હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નેરયિકોને પાંચ ઈન્દ્રિયો હોય છે, તે આ પ્રમાણો છે— શ્રોતેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય.

૧૯ ણેરઝયાણં ભંતે ! સોઇંદિએ કિં સંઠિએ પણ્ણત્તે ? ગોયમા ! કલંબુયાસંઠાણસંઠિએ પણ્ણત્તે । એવં જહેવ ઓહિયાણં વત્તવયા ભળિયા તહેવ ણેરઝયાણં પિ જાવ અપ્પાબહુયાણિ દોળણ વિ, ણવરં ણેરઝયાણં ભંતે ! ફાસિંદિએ કિસંઠિએ પણ્ણત્તે ?

ગોયમા ! દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ભવધારળિજ્જે ય ઉત્તરવેડવ્વિએ ય, તત્થ ણં જે સે ભવધારળિજ્જે સે ણં હુંડસંઠાણસંઠિએ પણ્ણત્તે, તત્થ ણં જે સે ઉત્તરવેડવ્વિએ સે વિ તહેવા । સેસં તં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નેરયિકોની શ્રોતેન્દ્રિયનો આકાર કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નેરયિકોની શ્રોતેન્દ્રિય કદંબ પુષ્પના આકારની હોય છે. જે રીતે સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિય જીવોની ઈન્દ્રિય સંબંધી વક્તવ્યતા કહી છે, તે જ રીતે નારકીની ઈન્દ્રિયોના સંસ્થાન, જાડાઈ, લંબાઈ, કતિપ્રદેશ, અવગાઢ અને અલ્પબહુત્વ આ છ દ્વારોની પણ વક્તવ્યતા છે. વિશેષતા એ છે કે નેરયિકોની સ્પર્શેન્દ્રિય કૃયા આકારની છે ? હે ગૌતમ ! નારકોની સ્પેર્શેન્દ્રિય બે પ્રકારની છે— ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્ષિય. તેમાંથી ભવધારણીય સ્પર્શેન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન અને ઉત્તરવૈક્ષિય સ્પર્શેન્દ્રિયનું પણ હુંડ સંસ્થાન છે. શેષ પૂર્વવત્ત જાણવું જોઈએ.

૨૦ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કઇ ઇંદિયા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! પંચ ઇંદિયા પણ્ણત્તા । એવં જહા ઓહિયાણં જાવ અપ્પાબહુયાણિ દોળણ વિ । ણવરં ફાસિંદિએ દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ભવધારળિજ્જે ય ઉત્તરવેડવ્વિએ ય । તત્થ ણં જે સે ભવધારળિજ્જે સે ણં સમચરંસ-સંઠાણસંઠિએ પણ્ણત્તે । તત્થ ણં જે સે ઉત્તરવેડવ્વિએ સે ણં ણાણા-સંઠાણસંઠિએ પણ્ણત્તે । સેસં તં ચેવ । એવં જાવ થળિયકુમારાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોની ઈન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પાંચ ઈન્દ્રિય હોય છે. જે રીતે સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિય જીવોની ઈન્દ્રિયો સંબંધી વક્તવ્યતા કહી છે, તે જ રીતે અસુરકુમારોની ઈન્દ્રિય સંબંધી વક્તવ્યતા છે. વિશેષતા એ છે કે અસુરકુમારોની સ્પર્શેન્દ્રિય બે પ્રકારની છે— ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્ષિય. તેમાં ભવધારણીય સ્પર્શેન્દ્રિયનું સમયતુરસ્ય સંસ્થાન અને ઉત્તરવૈક્ષિય સ્પર્શેન્દ્રિયનું વિવિધ પ્રકારનું સંસ્થાન હોય છે. આ જ રીતે નાગકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવોની ઈન્દ્રિય સંબંધી વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ.

૨૧ પુઢવિકાઇયાણં ભંતે ! કઇ ઇંદિયા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! એગે ફાસિંદિએ પણ્ણત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલી ઈન્દ્રિયો હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક સ્પર્શોન્દ્રિય જ હોય છે.

૨૨ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! ફાસિંદિએ કિં સંઠિએ પણતે ? ગોયમા ! મસૂરચંદસંઠાણસંઠિએ પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શોન્દ્રિયનો આકાર કેવો હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓનો આકાર મસૂર દાળની સમાન હોય છે.

૨૩ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! ફાસિંદિએ કેવિયં બાહલ્લેણ પણતે ? ગોયમા ! અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગ બાહલ્લેણ પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શોન્દ્રિયની જાડાઈ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેની જાડાઈ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે

૨૪ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! ફાસિંદિએ કેવિયં પોહતોણ પણતે ? ગોયમા ! સરીરપમાણમેતે પોહતોણ પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શોન્દ્રિયનો વિસ્તાર કેટલો હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેનો વિસ્તાર શરીર પ્રમાણ હોય છે.

૨૫ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! ફાસિંદિએ કઇપણસિએ પણતે ? ગોયમા ! અણંતપણસિએ પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શોન્દ્રિયના કેટલા પ્રદેશો હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પ્રદેશો હોય છે.

૨૬ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! ફાસિંદિએ કઇપણસોગાઢે પણતે ? ગોયમા ! અસંખેજ્જપએ સોગાઢે પણતે ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શોન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશાવગાઢ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ છે.

૨૭ એસિ ણ ભંતે ! પુઢવિકાઇયાણ ફાસિંદિયસ્સ ઓગાહણ-પણસદૃયાએ કયરે કયરેહિતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવે પુઢવિકાઇયાણ ફાસિંદિયસ્સ ઓગાહણદૃયાએ, સે ચેવ પણસદૃયાએ અણંતગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શોન્દ્રિય, અવગાહના અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શોન્દ્રિય, અવગાહનાની અપેક્ષાએ સર્વથી અલ્પ છે અને તેનાથી પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંતગુણી અધિક છે.

૨૮ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! ફાસિંદિયસ્સ કેવિયા કક્ખડગરુયગુણ પણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા ! એવં મઉયલહુયગુણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ કેટલા છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત છે. આ જ રીતે તેના મૂઢુ-લઘુ ગુણના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૨૯ એસિ ણ ભંતે ! પુઢવિકાઇયાણ ફાસિંદિયસ્સ કક્ખડગરુય- ગુણ-મઉયલહુયગુણાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા પુઢવિકાઇયાણ ફાસિંદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણા, તસ્સ ચેવ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો અને મૂઢુ-લઘુ ગુણોમાં કોણ કોનાથી અલ્ય, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ છે અને તેનાથી મૂઢુ-લઘુ ગુણ અનંતગુણા છે.

૩૦ એવં આઉકકાઇયાણ વિ જાવ વણસ્સિકાઇયાણં, ણવરં સંઠાણે ઇમો વિસેસો દદ્ધુવ્વો - આઉકકાઇયાણ થિબુગબિંદુસંઠાણસંઠિએ પણણતે, તેઉકકાઇયાણ સૂર્યકલાવસંઠાણસંઠિએ પણણતે, વાઉકકાઇયાણ પડાગાસંઠાણસંઠિએ પણણતે, વણસ્સિકાઇયાણ ણાણાસંઠાણસંઠિએ પણણતે ।

ભાવાર્થ :- પૃથ્વીકાયિકોની વક્તવ્યતા અનુસાર અપ્કાયિકથી લઈને વનસ્પતિકાયિક સુધીની ઈન્ડિય સંબંધી વક્તવ્યતા છે; પરંતુ તેઓના સંસ્થાનના વિષયમાં વિશેષતા છે— અપ્કાયિકોની સ્પર્શન્દ્રિય જલબિંદુના આકારની છે, તેજસ્કાયિકોની સ્પર્શન્દ્રિય સૂચિકલાપ-સોઈના દગ્લાના આકારની છે, વાયુકાયિકોની સ્પર્શન્દ્રિય ધજી પતાકાના આકારની છે અને વનસ્પતિકાયિકોની સ્પર્શન્દ્રિય વિવિધ આકારની છે.

૩૧ બેઝિંદિયાણ ભંતે ! કઇ ઇંદિયા પણણત્તા ।

ગોયમા ! દો ઇંદિયા પણણત્તા, તં જહા - જિબ્ઝિંદિએ ય ફાસિંદિએ ય । દોણહં પિ ઇંદિયાણ સંઠાણ, બાહલ્લં, પોહત્તં, પએસા, ઓગાહણા ય જહા ઓહિયાણ ભણિયા તહા ભાણિયવ્વા, ણવરં ફાસિંદિએ હુંડસંઠાણસંઠિએ પણણતે ત્તિ ઇમો વિસેસો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બેઈન્ડિય જીવોને કેટલી ઈન્ડિયો હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બેઈન્ડિય હોય છે— જિબ્ઝેન્ડિય અને સ્પર્શન્દ્રિય. બંને ઈન્ડિયોના સંસ્થાન, જાડાઈ, લંબાઈ, પ્રદેશ અને અવગાહનાનું કથન સમુચ્ચય જીવોની ઈન્ડિયોના સંસ્થાનાદિના વિષયમાં કહ્યું છે, તે જ રીતે જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે બેઈન્ડિયની સ્પર્શન્દ્રિય હુંડ સંસ્થાનવાળી છે.

૩૨ એસિ ણ ભંતે ! બેઝિંદિયાણ જિબ્ઝિંદિય-ફાસિંદિયાણ ઓગાહણદુયાએ, પએસદુયાએ, ઓગાહણપએસદુયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવે બેઝિંદિયાણ જિબ્ઝિંદિએ ઓગાહણદુયાએ, ફાસિંદિએ ઓગાહણદુયાએ સંખેજ્જગુણે; પએસદુયાએ-સવ્વત્થોવે બેઝિંદિયાણ જિબ્ઝિંદિએ પએસદુયાએ,

ફાસિંદિએ પએસટુયાએ સંખેજ્જગુણે; ઓગાહણપએસટુયાએ- સવ્વત્થોવે બેઝિંડિયસ્સ જિબ્બિદિએ ઓગાહણટુયાએ ફાસિંદિએ ઓગાહણટુયાએ સંખેજ્જગુણે, ફાસિંદિયસ્સ ઓગાહણટુયાએ હિંતો જિબ્બિદિએ પએસટુયાએ અણંતગુણે, ફાસિંદિએ પએસટુયાએ સંખેજ્જગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! બેઈન્ડ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શોન્દ્રિયમાંથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા અવગાહના અને પ્રદેશોની સમીક્ષાએ કોણ, કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અવગાહનાની અપેક્ષાએ સર્વથી અલ્પ બેઈન્દ્રિયની જિહ્વેન્દ્રિય છે. તેનાથી સ્પર્શોન્દ્રિય સંખ્યાતગુણી છે. પ્રદેશની અપેક્ષાએ સર્વથી અલ્પ જિહ્વેન્દ્રિયના પ્રદેશો છે. તેનાથી સ્પર્શોન્દ્રિયના પ્રદેશો સંખ્યાતગુણા છે. અવગાહના-પ્રદેશની અપેક્ષાએ સર્વથી અલ્પ જિહ્વેન્દ્રિયની અવગાહના છે. તેનાથી સ્પર્શોન્દ્રિયની અવગાહના સંખ્યાતગુણી છે. તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના પ્રદેશો અનંતગુણા છે. તેનાથી સ્પર્શોન્દ્રિયના પ્રદેશો સંખ્યાતગુણા છે.

૩૩ બેઝિંડિયાણ ભંતે ! જિબ્બિદિયસ્સ કેવિયા કક્ખડગરુયગુણા પણ્ણતા ? ગોયમા ! અણંતા ! એવં ફાસિંદિયસ્સ વિ ! એવં મઉયલહુયગુણા વિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! બેઈન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ કેટલા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ અનંત છે. તે જ રીતે સ્પર્શોન્દ્રિયના પણ કર્કશ-ગુરુ ગુણ અનંત છે. તે જ રીતે જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શોન્દ્રિયના મૂદુ-લઘુ ગુણ પણ અનંત જાણવા જોઈએ.

૩૪ એસિ ણ ભંતે ! બેઝિંડિયાણ જિબ્બિદિય-ફાસિંદિયાણ કક્ખડગરુયગુણાણ મઉય-લહુયગુણાણ, કક્ખડગરુયગુણ-મઉયલહુયગુણાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બેઝિંડિયાણ જિબ્બિદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણા, ફાસિંદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણા અણંતગુણા, ફાસિંદિયસ્સ કક્ખડગરુયગુણેહિંતો તસ્સ ચેવ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા, જિબ્બિદિયસ્સ મઉયલહુયગુણા અણંતગુણા ।

એવં જાવ ચર્ચારિંદિય તિ, ણવરં ઇંદિયપરિવુદ્ધી કાયવ્વા । તેઝિંડિયાણ ઘાળિંડિએ થોવે, ચર્ચારિંદિયાણ ચર્કિંખદિએ થોવે । સેસં તં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! બેઈન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શોન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ તથા મૂદુ-લઘુ ગુણમાંથી કોણ, કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી અલ્પ બેઈન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ છે, તેનાથી સ્પર્શોન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ અનંતગુણા છે. સ્પર્શોન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણોથી તેના જ મૂદુ-લઘુ ગુણ અનંતગુણા છે અને તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના મૂદુ-લઘુ ગુણ અનંતગુણા છે.

આ જ રીતે તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિયના સંસ્થાન, જાડાઈ આદિના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે- તેમાં ઉત્તરોત્તર એક-એક ઈન્દ્રિયની વૃદ્ધિ થાય છે. તેઈન્દ્રિય જીવોની ગ્રાણેન્દ્રિયની અવગાહના

સર્વથી અલ્પ હોય છે અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોની ચક્ષુરિન્દ્રિયની અવાગહના સર્વથી અલ્પ હોય છે. શેષ કથન પૂર્વવત્ત જાણવું.

૩૫ પંચિદિયતિરિક્ખજોળિયાણ મળુસાણ ચ જહા ણેરઝયાણ । ણવરં ફાસિંદિએ છવિહ-સંઠાણસંઠિએ પણતે, તં જહા - સમચરસે, ણગોહ-પરિમંડલે, સાદિ, ખુજ્જે, વામણ, હુંડે ।

ભાવાર્થ :- – પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોની ઈન્દ્રિય સંસ્થાનાદિ વક્તવ્યતા નારકીની ઈન્દ્રિય-સંસ્થાનાદિ સંબંધી વક્તવ્યતાનુસાર જાણવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેઓની સ્પર્શેન્દ્રિય છ સંસ્થાનયુક્ત હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે – (૧) સમચતુરસ (૨) ન્યગ્રાધ પરિમંદળ (૩) સાદિ (૪) કુષ્જ (૫) વામણ અને (૬) હુંડ.

૩૬ વાળમંતર-જોઇસિય-વેમાળિયાણ જહા અસુરકુમારાણ ।

ભાવાર્થ :- – વાણિયંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોની ઈન્દ્રિય-સંસ્થાનાદિની વક્તવ્યતા અસુરકુમારોની જેમ જાણવી જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકવર્તી જીવોની ઈન્દ્રિયોના સંસ્થાન, બાહ્ય-જાડાઈ, પૃથુત્વ-વિશાળ તા, પ્રદેશ, અવગાહના, અને અલ્પબહુત્વ સંબંધી પ્રરૂપણા છે. જે વિષયો પ્રાય: ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

પ્રત્યેક જીવોની સ્પર્શેન્દ્રિય પોત-પોતાના શરીર પ્રમાણ હોય છે, તેથી તે જીવના શરીરના સંસ્થાન પ્રમાણે તેની સ્પર્શેન્દ્રિયનું સંસ્થાન હોય છે.

૨૪ દંડકમાં સ્પર્શેન્દ્રિયના સંસ્થાન – નેરયિકોને અશુભ કર્મના ઉદ્યે ભવધારણીય અને ઉત્તર વૈકિય બંને પ્રકારના શરીરનું હુંડ સંસ્થાન હોય છે, તેથી તેની સ્પર્શેન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન છે.

દેવોને શુભ કર્મોના ઉદ્યે ભવધારણીય શરીરનું સમચતુરસ સંસ્થાન હોય છે, તેથી તેની સ્પર્શેન્દ્રિયનું સમચતુરસ સંસ્થાન હોય છે. દેવો વૈકિય લાભધી પોતાની ઈચ્છા અનુસાર વિવિધ રૂપો બનાવી શકે છે, તેથી તેના ઉત્તર વૈકિય શરીરની સ્પર્શેન્દ્રિય, શરીર અનુસાર વિવિધ સંસ્થાનવાળી હોય છે.

પાંચ સ્થાવર જીવોનું શરીર હુંડ સંસ્થાનવાળું હોય છે. તેમ છતાં પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તેના વિશિષ્ટ આકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. યથા – પૃથ્વીકાયનું સંસ્થાન મસુરદાળ સમાન, અક્ષાયનું સંસ્થાન જલબિંદુ સમાન, તઉકાયનું સંસ્થાન સૂચિકલાપ(સોયના જથ્થા) સમાન, વાઉકાયનું સંસ્થાન ધ્વજાપતાકા સમાન છે. આ શરીરના આકારો સમાન જ સ્પર્શેન્દ્રિયોનો આકાર હોય છે. વિકલેન્દ્રિય જીવોની સ્પર્શેન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોની સ્પર્શેન્દ્રિય, છ સંસ્થાનમાંથી કોઈ પણ સંસ્થાનવાળી હોય છે. આ રીતે જે જીવોને જે શરીર-સંસ્થાન હોય, તે પ્રમાણે જ તેની સ્પર્શેન્દ્રિયનું સંસ્થાન હોય છે.

૨૪ દંડકના જીવોની સ્પર્શેન્દ્રિયના(શરીરના) સંસ્થાન :-

જીવ પ્રકાર	સ્પર્શેન્દ્રિય-સંસ્થાન
નારકી	ભવધારણીય હુંડ-અશુભ, ઉત્તર વૈકિય હુંડ
ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક દેવો	ભવધારણીય-સમચતુર, ઉત્તર વૈકિય-ઈચ્છા પ્રમાણે વિવિધ
પૃથ્વીકાય	મસુર દાળ

જીવ પ્રકાર	સ્પર્શોન્દ્રિય-સંસ્થાન
અષ્કાય	સિતબુક-જલબિંદુ
તેઉકાય	સૂચિકલાપ-ભેગી કરેલી સોઈઓ
વાયુકાય	ધવજ પતાકા
વનસ્પતિકાય	વિવિધ પ્રકાર
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	હુંડ
તિર્યં પંચેન્દ્રિય	૭ સંસ્થાનમાંથી કોઈપણ
મનુષ્ય	૭ સંસ્થાનમાંથી કોઈપણ

(૭) સ્પૃષ્ટ દાર :-

૩૭ પુદ્રાઇં ભંતે ! સદ્ધાઇં સુણેઇ ? અપુદ્રાઇં સદ્ધાઇં સુણેઇ ? ગોયમા ! પુદ્રાઇં સદ્ધાઇં સુણેઇ, ણો અપુદ્રાઇં સદ્ધાઇં સુણેઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શ્રોતેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે કે અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે, અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળતી નથી.

૩૮ પુદ્રાઇં ભંતે ! રૂવાઇં પાસઇ ? અપુદ્રાઇં રૂવાઇં પાસઇ ? ગોયમા ! ણો પુદ્રાઇં રૂવાઇં પાસઇ, અપુદ્રાઇં રૂવાઇં પાસઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ચક્ષુરિન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ રૂપને જુએ છે કે અસ્પૃષ્ટ રૂપને જુએ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અસ્પૃષ્ટ રૂપને જ જુએ છે, સ્પૃષ્ટ રૂપને જોતી નથી.

૩૯ પુદ્રાઇં ભંતે ! ગંધાઇં અગધાઇ ? અપુદ્રાઇં ગંધાઇં અગધાઇ ? ગોયમા ! પુદ્રાઇં ગંધાઇં અગધાઇ, ણો અપુદ્રાઇં ગંધાઇં અગધાઇ । એવં રસાણ વિ ફાસાણ વિ, ણવરં- રસાઇ અસ્સાએદ્, ફાસાઇ પડિસંવેદેદ્ ત્તિ અભિલાચો કાયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ધ્રાષ્ટોન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ ગંધને સૂંધે છે કે અસ્પૃષ્ટ ગંધને સૂંધે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ ગંધને સૂંધે છે, અસ્પૃષ્ટ ગંધને સૂંધતી નથી.

આ જ રીતે રસના અને સ્પર્શના ગ્રહણાના વિષયમાં પણ સમજ લેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જિહ્વેન્દ્રિય રસનું આસ્વાદન કરે છે અને સ્પર્શોન્દ્રિય સ્પર્શનો અનુભવ કરે છે; તૈં પ્રમાણે કથન કરવું જોઈએ અર્થાત્ જિહ્વેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ રસનો આસ્વાદ લે છે અને સ્પર્શોન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ સ્પર્શને અનુભવે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ઈન્દ્રિયોના વિષયને ગ્રહણ કરવાની પદ્ધતિનું નિરૂપણ છે. ઈન્દ્રિયોની વિષય ગ્રહણ કરવાની પદ્ધતિના બે પ્રકાર છે— સ્પૃષ્ટ અને અસ્પૃષ્ટ.

સ્પૃષ્ટ- વિષયોનો ઈન્દ્રિય સાથે સ્પર્શ થવો. વૃત્તિકારે સ્પર્શ થવાના બે પ્રકાર કરીને તેનું સપ્ષ્ટીકરણ કર્યું

છે. (૧) સ્પૃષ્ટયન્તે ઇતિ સ્પૃષ્ટાઃ । શરીર પર રેતી લાગવાની જેમ વિષયોનો ઈન્દ્રિય સાથે સ્પર્શ માત્ર થાય તો તેને સ્પૃષ્ટ કહે છે. (૨) બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ— ઈન્દ્રિય વિષયોનું આત્મપ્રદેશો સાથે એકમેક થઈ જવું. વિષયોનો ઈન્દ્રિયો સાથે ગાડ સ્પર્શ થાય તો તેને બદ્ધસ્પૃષ્ટ કહે છે.

અસ્પૃષ્ટ— વિષયોનો ઈન્દ્રિય સાથે સ્પર્શ ન થાય, ઈન્દ્રિય દૂર રહેલા વિષયને ગ્રહણ કરે, તેને અસ્પૃષ્ટ કહે છે.

ઈન્દ્રિયોની વિષયને ગ્રહણ કરવાની પણુતા કે મંદતા તેમજ ગ્રાહિ વિષયોના પુદ્ગલોની સ્થૂળતા કે સૂક્ષ્મતાના આધારે ઈન્દ્રિયોની વિષય ગ્રહણની પદ્ધતિ નિશ્ચિત થાય છે. જેમ કે— શ્રોતેન્દ્રિય પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામાં પણ છે. તેમજ શ્રોતેન્દ્રિયને ગ્રાહિ શબ્દના પુદ્ગલો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. તેમજ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો અન્ય પુદ્ગલોને પણ વાસિત કરે છે, તેથી તે પુદ્ગલોની પણ પ્રચુરતા થઈ જાય છે. તેથી શ્રોતેન્દ્રિયની નિર્વૃતિ ઈન્દ્રિય શબ્દના પુદ્ગલોનો સ્પર્શ માત્ર કરે ત્યાં જ તેની ઉપકરણ ઈન્દ્રિય શીધતાથી તે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી લે છે અને ત્યાર પછી તેની ભાવેન્દ્રિયથી શબ્દનો બોધ થાય છે.

ચક્ષુરિન્દ્રિય પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામાં અત્યંત પણ છે અને રૂપના પુદ્ગલોનો સ્પર્શ કર્યા વિના જ રૂપને જાણો છે, તેથી તે અપ્રાયકારી કહેવાય છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય પ્રાપ્ત વિષયોને અર્થાતું આંખ સાથે સંયોગ પામેલા પુદ્ગલોને જોઈ શકતી નથી. જેમ કે આંખમાં આંજેલા કાળજને આંખ જોઈ શકતી નથી પરંતુ આંખ સાથે સંયોગ પામેલા ન હોય તેવા દૂર રહેલા અસ્પૃષ્ટ પદાર્થોને ચક્ષુરિન્દ્રિય જોઈ શકે છે.

ધ્રાણોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શોન્દ્રિય પોત-પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામાં મંદ છે. તેમજ ગંધ, રસ તથા સ્પર્શ યોગ્ય પુદ્ગલો પણ સ્થૂળ હોય છે, તેથી તે પુદ્ગલોનો નિર્વૃતિ ઈન્દ્રિયો સાથે ગાડ સ્પર્શ થાય ત્યારે જ તે વિષયોનો બોધ કરી શકે છે. આ રીતે શ્રોતેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દને, ચક્ષુરિન્દ્રિય અસ્પૃષ્ટ રૂપને, ધ્રાણોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શોન્દ્રિય કુમશઃ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ગંધ, રસ અને સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે

શ્રી નંદીસૂત્રમાં એક ગાથામાં ઉપરોક્ત વિષયને સ્પષ્ટ કર્યો છે.

પુદ્રં સુણેઽ સદ્ધं, રૂવં પુણ પાસઇ અપુદું તુ ।

ગંધં રસં ચ ફાસં ચ, બદ્ધપુદું વિયાગરે ॥

સ્પર્શ પામેલો શબ્દ સંભાય છે, સ્પર્શ નહીં પામેલું (અસ્પૃષ્ટ)રૂપ દેખાય છે અને બદ્ધસ્પૃષ્ટ ગંધ, રસ અને સ્પર્શનો બોધ થાય છે.

(૮) પ્રવિષ્ટ દ્વાર :-

૪૦ પવિદ્વાિં ભંતે ! સદ્વાિં સુણેઽ ? અપવિદ્વાિં સદ્વાિં સુણેઽ ? ગોયમા ! પવિદ્વાિં સદ્વાિં સુણેઽ, ણો અપવિદ્વાિં સદ્વાિં સુણેઽ । એવં જહા પુદ્ગાળિ તહા પવિદ્વાણિ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શ્રોતેન્દ્રિય પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે કે અપ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે, અપ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળતી નથી. જે રીતે સ્પૃષ્ટના વિષયમાં કહું છે, તે જ રીતે પ્રવિષ્ટના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ.

વિવેચન :-

સ્પૃષ્ટ—અસ્પૃષ્ટના કથન પછી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રવિષ્ટ-અપ્રવિષ્ટ દ્વારથી ઈન્દ્રિયના વિષય ગ્રહણની પદ્ધતિને સ્પષ્ટ કરી છે.

પ્રવિષ્ટ-અપ્રવિષ્ટ :- સ્પૃષ્ટ અને પ્રવિષ્ટમાં અંતર છે, સ્પૃષ્ટ- સ્પર્શ શરીર પર રેતી લાગવાની જેમ હોય છે અને પ્રવિષ્ટ- પ્રવેશ. મોઠામાં કોળિયો(ગ્રાસ) જવાની જેમ છે. ઈન્દ્રિયો દ્વારા પોત પોતાના ઉપકરણોન્દ્રિયમાં પ્રવિષ્ટ વિષયને ગ્રહણ કરવા તે પ્રવિષ્ટ કહેવાય છે. જેમ કે કાનમાં પ્રવિષ્ટ-પ્રાપ્ત શબ્દોને શ્રોતેન્દ્રિય સાંભળી શકે છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રવિષ્ટ અસ્પૃષ્ટ રૂપને ગ્રહણ કરે છે. ઈન્દ્રિય વિષયના પુદ્ગલો પહેલાં ઈન્દ્રિયમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે અને પછી તેની સાથે સ્પૃષ્ટ થાય છે.

(૬) વિષય પરિમાણ દાર :-

૪૧ સોઇંડિયસ્સ ણ ભંતે ! કેવિએ વિસએ પણતે ? ગોયમા ! જહણોણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગાઓ, ઉકકોસેણ બારસહિં જોયણેહિંતો અચ્છિણ્ણે પોગગલે પુઢુ પવિટ્ટાં સદાં સુણેઝ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શ્રોતેન્દ્રિયનો વિષય કેટલો છે ? અર્થાત્ કેટલે દૂરથી આવતા પુદ્ગલોને શ્રોતેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજન દૂરથી આવેલા, અવિચિન્ન- વાતાદિથી નહીં ભેદાયેલા, સામર્થ્યવાળા, સ્પૃષ્ટ અને પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે.

૪૨ ચંકિંબિદિયસ્સ ણ ભંતે ! કેવિએ વિસએ પણતે ? ગોયમા ! જહણોણ અંગુલસ્સ સંખેજ્જિભાગાઓ, ઉકકોસેણ સાઇરેગાઓ જોયણસયસહસ્સાઓ અચ્છિણ્ણે પોગગલે અપુઢુ અપવિટ્ટાં રૂવાં પાસઝ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ કંઈક અધિક એક લાખ યોજન દૂરના અવિચિન્ન, અસ્પૃષ્ટ અને અપ્રવિષ્ટ રૂપયુક્ત પુદ્ગલોને જુએ છે.

૪૩ ઘાણિંદિયસ્સ ણ ભંતે ! કેવિએ વિસએ પણતે ? ગોયમા ! જહણોણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગાઓ, ઉકકોસેણ ણવહિં જોયણેહિંતો અચ્છિણ્ણે પોગગલે પુઢુ પવિટ્ટાં ગંધાં અંગઘાં । એવં જિબિંબિદિયસ્સ વિ ફાસિંદિયસ્સ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઘાણોન્દ્રિયનો વિષય કેટલો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ નવ યોજન દૂરથી આવેલા અવિચિન્ન સ્પૃષ્ટ પ્રવિષ્ટ, ગંધોને અર્થાત્ ગંધ યુક્ત પુદ્ગલોને સૂંધે છે. તેવી જ રીતે જિહેન્દ્રિય અને સ્પર્શોન્દ્રિયના વિષય-પરિમાણના સંબંધમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ નવ યોજન જાણવું જોઈએ.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ઈન્દ્રિયોની વિષય ગ્રહણની ક્ષમતાનું નિરૂપણ છે.

ઈન્દ્રિયોનો જધન્ય વિષય :- શ્રોતેન્દ્રિય, ઘાણોન્દ્રિય, જિહેન્દ્રિય અને સ્પર્શોન્દ્રિય જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ દૂરથી પોત-પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. કારણ કે શ્રોતેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દને અને ઘાણોન્દ્રિયાદિ ત્રણે ઈન્દ્રિયો બદ્ધ સ્પૃષ્ટ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. તેથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ દૂરથી

આવેલા પોત-પોતાના વિષયો ઈન્દ્રિયો સાથે સ્પૃષ્ટ કે બદ્ધ સ્પૃષ્ટ થાય ત્યારપણી તેનો બોધ થાય છે અને ચક્ષુરિન્દ્રિય જગ્યાન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ દૂરથી પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે કારણ કે અત્યંત નજીકના પદાર્થો, કાજળ, કીકી વગેરેને આંખ જોઈ શકતી નથી, પરંતુ દૂરના અસ્પૃષ્ટ રૂપને જ જોઈ શકે છે.

ઈન્દ્રિયોનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય :— શ્રોતેન્દ્રિય— ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજન દૂરથી આવેલા શબ્દોને સાંભળે છે, પરંતુ તે શબ્દો, અન્ય શબ્દો કે વાયુ આહિથી વ્યાઘાત પામે તો સંખ્યાતા નથી. જો કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાઘાત ન હોય અને શબ્દના પુદ્ગલો શ્રોતેન્દ્રિય સાથે સ્પૃષ્ટ અને નિવૃત્તિ ઈન્દ્રિયમાં પ્રવિષ્ટ થાય તો જ સંખ્યાય છે. બાર યોજનથી અધિક દૂરથી આવેલા શબ્દો તથાપ્રકારના પરિણામથી જ મંદ પરિણામી થઈ જાય છે તેથી શ્રોતેન્દ્રિય દ્વારા તેનો બોધ થતો નથી પરંતુ ધ્વનિ વિસ્તારક યંત્રાદિની સહાયતાથી શબ્દ પ્રસારિત થાય, તો બાર યોજનથી અધિક દૂરથી પણ શબ્દ સાંભળી શકાય છે.

ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજન દૂરના દિવાલ આદિ કોઈપણ અન્ય પદાર્થોનો વ્યાઘાત નહીં પામેલા રૂપને જોઈ શકે છે અને મણિ, ચંદ્ર, સૂર્ય જેવા સ્વયં પ્રકાશમાન પદાર્થો તેનાથી પણ અધિક દૂરથી જોઈ શકાય છે.

ગ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટ નવ યોજન દૂરના, અન્ય દ્રવ્યો દ્વારા વ્યાઘાત નહીં પામેલા કમશા: ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. ગંધ યોગ્ય પુદ્ગલો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તેમજ તેમાં અન્ય દ્રવ્યને વાસિત કરવાની શક્તિ હોય છે, તેથી ગંધ દ્રવ્ય અન્ય પુદ્ગલોને ગંધથી વાસિત કરે છે.

આ રીતે વાસિત દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ નવ યોજન દૂરના લગભગ ૪૦૦-૫૦૦ યોજન દૂરથી આવેલા ગંધ દ્રવ્યો ગ્રહણ થાય છે. રસ અને સ્પર્શના પુદ્ગલોમાં અન્ય દ્રવ્યોને વાસિત કરવાની શક્તિ હોતી નથી. તેથી જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટ નવ યોજન દૂરથી જ પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે.

ઈન્દ્રિયોની વિષય ગ્રહણની ઉત્કૃષ્ટ ક્ષમતાનું ઉપરોક્ત કથન સંશી પંચેન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ છે. એકેન્દ્રિયાદિ જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ક્ષમતા અલ્પ હોય છે. સૂત્રકારે તેમજ ટીકાકારે તેનું કથન કર્યું નથી પરંતુ હસ્તલિખિત ટબ્બામાં એકેન્દ્રિયાદિ જીવોની વિષય ગ્રહણ શક્તિનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. તેના આધારે થોકડામાં તે વિષય પ્રચારિત છે.

એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય જીવોની વિષય ગ્રહણ શક્તિ :-

જીવ પ્રકાર	સ્પર્શેન્દ્રિય વિષય	જિહ્વેન્દ્રિય વિષય	ગ્રાણેન્દ્રિય વિષય	ચક્ષુરિન્દ્રિય વિષય	શ્રોતેન્દ્રિય વિષય
એકેન્દ્રિય	૪૦૦ ધનુષ	-	-	-	-
બેઠન્દ્રિય	૮૦૦ ધનુષ	૫૪ ધનુષ	-	-	-
તેઈન્દ્રિય	૧૬૦૦ ધનુષ	૧૨૮ ધનુષ	૧૦૦ ધનુષ	-	-
ચૌરેન્દ્રિય	૩૨૦૦ ધનુષ	૨૫૬ ધનુષ	૨૦૦ ધનુષ	૨૮૫૪ ધનુષ	-
અસંશી પંચેન્દ્રિય	૫૪૦૦ ધનુષ	૫૧૨ ધનુષ	૪૦૦ ધનુષ	૫૮૦૮ ધનુષ	૧ યોજન
સંશી પંચેન્દ્રિય	૮ યોજન	૮ યોજન	૮ યોજન	એક લાખ યોજન	૧૨ યોજન

ઇન્દ્રિયોના આ વિષયો આત્માંગુલથી છે કે ઉત્સેધાંગુલથી માપવામાં આવે છે ? તેનું રૂપાષ્ટીકરણ આગમ પાઠોમાં મળતું નથી તેમ છતાં વિચારણા કરતાં તે આત્માંગુલથી માપવાનું સમીચીન જણાય છે.

જો વિષયોનું પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી મપાય તો ૫૦૦ ઘનુષ્યની અવગાહનાવાળા મનુષ્યોમાં વિષય ગ્રહણમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે- ભરત ચક્રવર્તીના સમયે આત્માંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ બંને સમાન હોય છે. એક હજાર ઉત્સેધાંગુલનો એક પ્રમાણાંગુલ થાય છે. ભરત ચક્રવર્તીની અયોધ્યા નગરી તે મનુષ્યોના આત્માંગુલથી બાર યોજન પ્રમાણ હતી. તે ઉત્સેધાંગુલના માપથી બાર હજાર યોજન પ્રમાણ હતી. જો શ્રોતેન્દ્રિયની વિષય ગ્રહણની શક્તિ ઉત્સેધાંગુલથી બાર યોજન પ્રમાણ સ્વીકારીએ તો અયોધ્યા નગરીની આયુધ શાળામાં વગાડવામાં આવતી વિજય ભેરીનો નાદ બાર હજાર યોજન વિસ્તારમાં રહેલા સમસ્ત નગરજનો સાંભળી શકે નહીં. પરંતુ વિજય ભેરીનો નાદ સમસ્ત નગરજનો સાંભળે જ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોના વિષય ગ્રહણની શક્તિનું માપ આત્માંગુલથી જ મપાય છે; જેથી તે-તે કાલના મનુષ્યો પોત-પોતાની ઇન્દ્રિયોથી શબ્દાદિ વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે.

(૧૦) અણગાર દ્વાર :-

૪૪ અણગારસ્સ ણં ભંતે ! ભાવિયપ્પણો મારણંતિયસમુગ્ધાએણં સમોહયસ્સ જે ચરિમા ણિજ્જરાપોગળા, સુહુમા ણં તે પોગળા પણ્ણત્તા સમણાઉસો ! સવ્વલોગં પિ ય ણં તે ઓગાહિત્તા ણં ચિદુંતિ ?

હંતા ગોયમા ! અણગારસ્સ ણં ભંતે ! ભાવિયપ્પણો મારણંતિયસમુગ્ધાએણં સમોહયસ્સ જે ચરિમા ણિજ્જરાપોગળા સુહુમા ણં તે પોગળા પણ્ણત્તા સમણાઉસો ! સવ્વલોગં પિ ય ણં તે ઓગાહિત્તા ણં ચિદુંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! મારણાંતિક સમુદ્ધાતને પામેલા ભાવિતાત્મા અણગારના ચરમ-અંતિમ નિર્જરાના પુદ્ગલો, શું સૂક્ષ્મ હોય છે ? હે આયુષ્યમાનું શ્રમણ ! શું તે પુદ્ગલો સંપૂર્ણ લોકમાં અવગાહીને રહે છે ?

ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! મારણાંતિક સમુદ્ધાતને પામેલા ભાવિતાત્મા અણગારના ચરમ-અંતિમ નિર્જરાના પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ હોય છે અને હે આયુષ્યમાન શ્રમણ ! તે સમગ્રલોકમાં અવગાહન કરીને રહે છે.

૪૫ છુટમત્થે ણં ભંતે ! મળૂસે તેસિં ણિજ્જરાપોગળાણં કિ આણત્તં વા ણાણત્તં ઓમત્તં વા તુચ્છત્તં વા ગરુયત્તં વા લહુયત્તં વા જાણિ પાસઇ ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! શું છદ્ધસ્થ મનુષ્ય તે ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલોનું અન્યપણું, વિવિધપણું, હીનપણું, તુચ્છપણું, ગુરુપણું અને લધુપણું જાણે છે અને જુએ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે પ્રમાણે શક્ય નથી.

૪૬ સે કેણટેણ ભંતે ! એવં કુચ્છિ- છુટમત્થે ણં મળૂસે તેસિં ણિજ્જરાપોગળાણં ણો કિંચિ આણત્તં વા ણાણત્તં વા ઓમત્તં વા તુચ્છત્તં વા ગરુયત્તં વા લહુયત્તં વા જાણિ પાસઇ ?

ગોયમા ! દેવે વિ ય ણં અત્થેગાએ જે ણં તેસિં ણિજ્જરાપોગળાણં ણો કિંચિ આણત્તં વા ણાણત્તં વા ઓમત્તં વા તુચ્છત્તં વા ગરુયત્તં વા લહુયત્તં વા જાણિ પાસઇ, સે

તેણટોણ ગોયમા ! એવં વુચ્ચવિ- છડમત્થે ણ મળુસે તેસિં ણિજજરાપોગળાણ ણો કિંચિ આણત્ણ વા ણાણત્ણ વા ઓમત્ણ વા તુચ્છત્ણ વા ગરુયત્ણ વા લહુયત્ણ વા જાણિ પાસિ, સુહુમા ણ તે પોગળા પણત્ણ સમણાઉસો ! સવ્વલોગં પિ ય ણ તે ઓગાહિત્તાણ ચિદુંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે છિદ્રસ્થ મનુષ્ય(ભાવિતાત્મા અણગારના) ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલોનું અન્યપણું, વિવિધપણું, હીનપણું, તુચ્છપણું, ગુરુપણું કે લઘુપણું જાણતા નથી અને જોતા પણ નથી ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કોઈ વિશિષ્ટ દેવો પણ તે નિર્જરા પુદ્ગલોનું અન્યત્વ, વિવિધત્વ, હીનત્વ, તુચ્છત્વ, ગુરુત્વ કે લઘુત્વને જરામાત્ર પણ જાણતા નથી કે જોતા નથી. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે છિદ્રસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરાના પુદ્ગલોનું, અન્યત્વ, વિવિધત્વ, હીનત્વ, તુચ્છત્વ, ગુરુત્વ કે લઘુત્વને જાણી શકતા નથી કે જોઈ શકતા નથી. હે આયુષ્યમાન શ્રમજ્ઞ ! તે ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ છે. તે સંપૂર્ણ લોકને અવગાહન કરીને રહે છે.

વિયેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભાવિતાત્મા અણગારના સૂક્ષ્મ અને સર્વલોકાવગાઢ પુદ્ગલોને છિદ્રસ્થો દ્વારા જાણવા-જોવાની અસમર્થતાનું કથન છે.

ભાવિતાત્મા અણગાર :- જેને દ્રવ્ય કે ભાવથી કોઈ આગાર- ધર નથી, તે અણગાર છે. જે અણગારે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ વિશેષથી પોતાના આત્માને ભાવિત કરે છે અર્થાત્ ચારિત્રની આરાધનામાં જે તહ્લીન રહે છે તે ભાવિતાત્મા અણગાર કહેવાય છે.

ચરમ-નિર્જરાના પુદ્ગલો :- ઉક્ત ભાવિતાત્મા અણગારના ચરમ અર્થાત્ શૈલેષી અવસ્થાના અંતિમ સમયના નિર્જરાના પુદ્ગલો ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલ કહેવાય છે.

જોકે શૈલેશી અવસ્થામાં મારણાંતિક સમુદ્ધાત હોતો નથી પરંતુ શૈલેશી અવસ્થા ચૌદમા ગુણસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે તેના જીવનની અંતિમ અવસ્થા છે. તેથી સૂત્રકારે તેના મરણ સમયને માટે જ મારણંતિય સમુદ્ધાએણ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલો અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સમસ્ત લોકવ્યાપી હોય છે, તેને વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાન રહિત છિદ્રસ્થ મનુષ્યો જાણી શકતા નથી, કારણ કે છિદ્રસ્થ મનુષ્યોને ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન હોય છે. ઈન્દ્રિયો સ્થૂલ પુદ્ગલોને જ ગ્રહણ કરીને પોતાનો વિષય બનાવે છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનો ઈન્દ્રિયો સાથે સ્પર્શ કે પ્રવેશ થતો નથી, તેથી ઈન્દ્રિયો દ્વારા તે નિર્જરાના પુદ્ગલોનું જ્ઞાન થતું નથી.

દેવોની ઈન્દ્રિયો મનુષ્યોની ઈન્દ્રિયોથી વિશેષ પટ્ટ હોય છે. તેમજ દેવો અવધિજ્ઞાની હોય છે. તેમ છતાં જે દેવોને કાર્મણાવર્ગજ્ઞાને જાણી શકે તેટલું અવધિજ્ઞાન ન હોય તે દેવો પણ નિર્જરાના પુદ્ગલોને જાણી શકતા નથી, વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની જ તેને જાણી શકે છે.

સૂત્રકારે તેના માટે અન્યત્વ આદિ જ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે— આણત્ણ- અન્યત્વ. આ નિર્જરાના પુદ્ગલો અમુક શ્રમજ્ઞાન જ છે, તેમ તેનું બિનાત્વ જાણવું, ણાણત્ણ- એક જ શ્રમજ્ઞાના નિર્જરાના પુદ્ગલોની વર્ણાદિ સંબંધિત વિવિધતા જાણવી. ઓમત્ણ- તેમાં ઓધાવતાપણું જાણવું, તુચ્છત્ણ- તેની નિઃસારતા જાણવી.

ગરુયત્તં- તેની ગુરુતા-ભારેપણું. લહુયત્તં- લધુતા-હળવાપણું જાણવું.

(૧૧) આહાર દ્વાર :-

૪૭ ણેરઝિયા ણ ભંતે ! તે ણિજજરાપોગગલે કિં જાણંતિ પાસંતિ આહારેતિ ? ઉદાહુ ણ જાણંતિ ણ પાસંતિ ણ આહારેતિ ? ગોયમા ! ણેરઝિયા ણ તે ણિજજરાપોગગલે ણ જાણંતિ ણ પાસંતિ, આહારેતિ । એવં જાવ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નૈરધિકો તે નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણો છે, જુએ છે અને તેનો આહાર કરે છે ? કે જાણતા નથી, જોતા નથી અને તેનો આહાર કરતાં નથી ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરધિકો નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણતા નથી, જોતા નથી પરંતુ તેનો આહાર કરે છે. તે જ રીતે અસુરકુમારથી લઈને પંચેદિય તિર્યંચો સુધી જાણાનું.

૪૮ મળૂસા ણ ભંતે ! તે ણિજજરાપોગગલે કિં જાણંતિ પાસંતિ આહારેતિ ? ઉદાહુ ણ જાણંતિ ણ પાસંતિ ણ આહારેતિ ? ગોયમા ! અત્થેગઝિયા જાણંતિ પાસંતિ આહારેતિ, અત્થેગઝિયા ણ જાણંતિ ણ પાસંતિ આહારેતિ ।

સે કેણદ્રેણ ભંતે ! એવં કુચ્ચવિ અત્થેગઝિયા જાણંતિ પાસંતિ આહારેતિ ? અત્થેગઝિયા ણ જાણંતિ ણ પાસંતિ આહારેતિ ?

ગોયમા ! મળૂસા દુવિહા પણ્ણતં, તં જહા - સણિણભૂયા ય અસણિણભૂયા ય । તત્થ ણ જે તે અસણિણભૂયા તે ણ ણ જાણંતિ ણ પાસંતિ આહારેતિ । તત્થ ણ જે તે સણિણભૂયા તે દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - ઉવડત્તા ય અણુવડત્તા ય । તત્થ ણ જે તે અણુવડત્તા તે ણ ણ જાણંતિ ણ પાસંતિ આહારેતિ, તત્થ ણ જે તે ઉવડત્તા તે ણ જાણંતિ પાસંતિ આહારેતિ, સે એણદ્રેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચવિ- અત્થેગઝિયા ણ જાણંતિ ણ પાસંતિ આહારેતિ, અત્થેગઝિયા જાણંતિ પાસંતિ આહારેતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! મનુષ્યો તે નિર્જરાના પુદ્ગલોને શું જાણો છે, જુએ છે અને તેનો આહાર કરે છે ? કે જાણતા નથી, જોતા નથી અને તેનો આહાર કરતાં નથી ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કેટલાક મનુષ્યો જાણો છે, જુએ છે અને આહાર કરે છે અને કેટલાક મનુષ્યો જાણતા નથી, જોતા નથી અને તેનો આહાર કરે છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! તેનું શું કારણ છે કે કેટલાક મનુષ્યો જાણો છે, જુએ છે અને તેનો આહાર કરે છે, કેટલાક જાણતા નથી, જોતા નથી પરંતુ તેનો આહાર કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે- સંશીભૂત અને અસંશીભૂત. તેમાં જે અસંશીભૂત (વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાનથી રહિત) છે, તેઓ જાણતા નથી, જોતા નથી અને તેનો આહાર કરે છે. સંશીભૂત વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે- ઉપયોગયુક્ત અને ઉપયોગ રહિત. તેમાં જે ઉપયોગ રહિત છે, તેઓ જાણો છે જુએ છે અને તેનો આહાર કરે છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણો કથન કર્યું છે કે કેટલાક જાણતા નથી, જોતા નથી અને આહાર કરે છે અને કેટલાક જાણો છે, જુએ છે અને તેનો આહાર કરે છે.

૪૯ વાળમંતર-જોઇસિયા જહા ણેરઇયા ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતરો અને જ્યોતિષ્કટેવોનું નિર્જરાના પુદ્ગલોને જાણવા વિષયક વર્ણન નેરથિકોની જેમ જાણવું

૫૦ વેમાણિયા ણ ભંતે ! તે ણિજ્જરાપોગલે કિં જાણતિ પાસંતિ આહારેતિ ?

ગોયમા ! જહા મળૂસા । ણવરં વેમાણિયા દુવિહા પણતા, તં જહા - માઇ મિચ્છદિદ્ધિ ઉવવણણગા ય અમાઇસમ્મદિદ્ધિઉવવણણગા ય । તત્થ ણ જે તે માઇ મિચ્છદિદ્ધિઉવવણણગા તે ણ ણ જાણતિ ણ પાસંતિ આહારેતિ । તત્થ ણ જે તે અમાઇસમ્મદિદ્ધિઉવવણણગા તે દુવિહા પણતા, તં જહા - અણંતરોવવણણગા ય પરંપરોવવણણગા ય । તત્થ ણ જે તે અણંતરોવવણણગા તે ણ ણ જાણતિ ણ પાસંતિ આહારેતિ । તત્થ ણ જે તે પરંપરોવવણણગા તે દુવિહા પણતા, તં જહા - પજ્જતગા ય અપજ્જતગા ય । તત્થ ણ જે તે અપજ્જતગા તે ણ ણ જાણતિ ણ પાસંતિ આહારેતિ । તત્થ ણ જે તે પજ્જતગા તે દુવિહા પણતા, તં જહા - ઉવડત્તા ય અણુવડત્તા ય । તત્થ ણ જે તે અણુવડત્તા તે ણ ણ જાણતિ આહારેતિ, તત્થ ણ જે તે ઉવડત્તા તે ણ જાણતિ પાસંતિ આહારેતિ । સે એણદ્રેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિ-અથેગઇયા ણ જાણતિ ણ પાસંતિ આહારેતિ, અથેગઇયા જાણતિ પાસંતિ આહારેતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! વૈમાનિકો તે નિર્જરા પુદ્ગલોને શું જાણે છે, જુએ છે અને તેનો આહાર કરે છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેનું કથન મનુષ્યોની જેમ જાણવું, તેમાં વિશેષતા એ છે કે વૈમાનિક દેવો બે પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે છે - માયી ભિથ્યાદાદિ ઉત્પત્ત અને અમાયી સમ્યક્ દાદિ ઉત્પત્ત. તેમાં જે માયી ભિથ્યાદાદિ ઉત્પત્ત છે તેઓ જાણતા નથી, જોતા નથી પરંતુ તેનો આહાર કરે છે અને જે અમાયી સમ્યગ્ દાદિ ઉત્પત્ત દેવો છે; તેના બે પ્રકાર છે - અનંતરોત્પત્તક અને પરમપરોત્પત્તક. તેમાં જે અનંતરોત્પત્તક છે તે જાણતા નથી જોતા નથી પરંતુ તેનો આહાર કરે છે અને જે પરંપરોત્પત્તક છે, તેના પણ બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તેમાં અપર્યાપ્તા જાણતા નથી, જોતા નથી પરંતુ તેનો આહાર કરે છે અને જેઓ પર્યાપ્તા છે, તેના પણ બે પ્રકાર છે - ઉપયોગ સહિત અને ઉપયોગ રહિત. તેમાં જેઓ ઉપયોગ રહિત છે, તે જાણતા નથી, જોતા નથી પરંતુ તેનો આહાર કરે છે અને જે ઉપયોગ સહિત છે, તે જાણે છે, જુએ છે અને તેનો આહાર કરે છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કથન કર્યું છે કે કેટલાક જાણતા નથી, જોતા નથી અને આહાર કરે છે અને કેટલાક જાણે છે, જુએ છે અને તેનો આહાર કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના જીવો દ્વારા નિર્જરાના પુદ્ગલોને જાણવા, જોવા અને તે પુદ્ગલોને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરવા સંબંધી પ્રરૂપણ છે.

પર્યાપ્તનું પરિવર્તન તે પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ અનુસાર નિર્જરિત થયેલા કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલો કાલકમે ઔદારિકાદિ વર્ગણા રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. સંસારી જીવો તે પુદ્ગલોને રોમાહારાદિરૂપે ગ્રહણ કરી શકે છે. આહારયન્તીતિ ચ સર્વત્રાપિ લોમાહારેણેતિ પ્રતિપત્તિં । પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં 'આહાર'થી લોમાહાર-રોમાહાર સમજવું જોઈએ. કોઈપણ જીવોને રોમાહાર રૂપે ગ્રહણ કરાતા

પુદ્ગલોનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી નથી. તે તે પુદ્ગલોનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં પણ જીવો દ્વારા રોમાહાર રૂપે તેનું ગ્રહણ થાય છે.

જે અવધિજ્ઞાની લોકના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલું ક્ષેત્ર અને પત્યોપમના અનેક સંખ્યાત ભાગ જેટલાં ભૂત-ભવિષ્યકાળને જાણી શકે છે તે અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી કાર્મણ વર્ગજ્ઞાને જાણી શકે છે.

નારકી, દશ ભવનપતિ દેવો, વંતર દેવો, જ્યોતિષી દેવો, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય તે ચૌદ દંડકના જીવોને વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાન હોતું નથી. પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિય તે આઠ દંડકના જીવોને અવધિજ્ઞાન જ હોતું નથી. આ રીતે $1 + 8 = 22$ દંડકના જીવો નિર્જરિત કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો જાણી કે જોઈ શકતા નથી પરંતુ તેને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે. કેટલાક મનુષ્યો અને કેટલાક વૈમાનિક દેવો તેને જાણો છે, જુએ છે અને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે.

સણણભૂયા-અસણણભૂયા :- પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે મનુષ્યોના બે પ્રકાર કહ્યા છે— (૧) સંઝીભૂત અને (૨) અસંઝીભૂત. સંઝી ચેહ વિશિષ્ટાવધિજ્ઞાની પરિગૃહીતે યસ્ય કાર્મણશરીર પુદ્ગલા વિષયભાવ બિભ્રતિ। અહીં સંઝી શબ્દથી જે કાર્મણવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને જાણી શકે તેવા વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની મનુષ્યનું ગ્રહણ થાય છે. વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાનરહિત મનુષ્યો અહીં અસંઝી શબ્દથી સૂચિત કરાયા છે. વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની મનુષ્યો પણ જ્યારે અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગ સહિત હોય ત્યારે જ તે નિર્જરિત કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને જાણી શકે છે પરંતુ અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગ રહિત હોય ત્યારે જાણી શકતા નથી. ઉક્ત બંને પ્રકારના મનુષ્યો તે નિર્જરા પુદ્ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે.

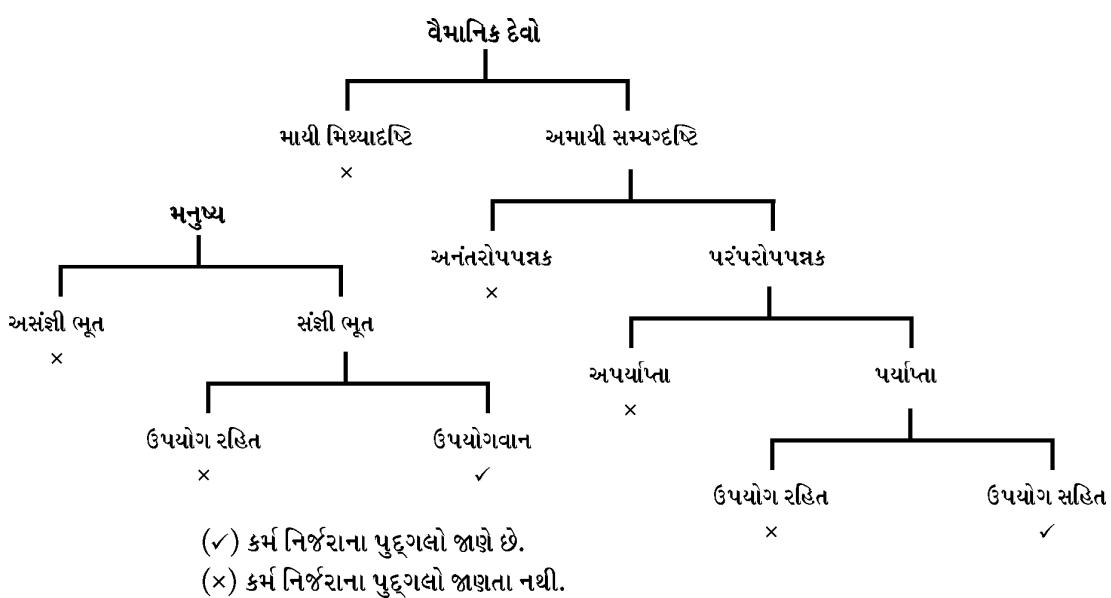
માઇમિચ્છદિદ્રી-અમાઇ સમ્મદિદ્રી :- પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે વૈમાનિક દેવોના બે પ્રકાર કહ્યા છે— માયી મિથ્યાદષ્ટિ અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ. મિથ્યાદષ્ટિ દેવોને આટલું વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાન ન હોવાથી તે નિર્જરિત કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને જાણી શકતા નથી.

સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોના પણ બે પ્રકાર છે— (૧) ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયવર્તી અનંતરોત્પત્તક અને (૨) ઉત્પત્તિના દ્વિતીયાદિ સમયવર્તી પરંપરોત્પત્તક. અનંતરોત્પત્તકની સ્થિતિ એક સમયની જ હોય છે. છદ્ધસ્થ જીવોનો ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયનો હોવાથી એક સમયની સ્થિતિમાં અનંતરોત્પત્તક સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો તેને જાણી શકતા નથી. પરંપરોત્પત્તક દેવોના બે પ્રકાર છે— (૧) પર્યાપ્તા અને (૨) અપર્યાપ્તા. અપર્યાપ્તા-વસ્થામાં તે જાણી શકતા નથી. પર્યાપ્ત દેવોના પણ બે પ્રકાર છે— અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગ રહિત અને અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગ સહિત દેવો. ઉપયોગ રહિત દેવો જાણી શકતા નથી પરંતુ ઉપયોગ સહિત, પર્યાપ્તા, પરંપરોત્પત્તક, અમાયી, સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો જાણી શકે છે તથા આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે અને ઉપયોગ રહિત, અપર્યાપ્તા, અનંતરોત્પત્તક, માયી મિથ્યાદષ્ટિ દેવો જાણતા નથી, છતાં આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે.

૨૪ દંડકના જીવોનું ચરમ નિર્જરા પુદ્ગલને જાણવા-જોવાનું સામર્થ્ય :-

૨૪ દંડકના જીવ	જાણવું-જોવું	આહાર રૂપે ગ્રહણ
નારકી, ભવનપતિ, વંતર, જ્યોતિષી દેવ, એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, સંમૂચીર્ણમ મનુષ્ય	જાણો નહીં, જુએ નહીં	✓
માયી મિથ્યાદષ્ટિ વૈમાનિક દેવ	જાણો નહીં, જુએ નહીં	✓

૨૪ દંડકના જીવ	જાણવું-જોવું	આહાર રૂપે ગ્રહણ
ઉપયોગયુક્ત સમ્બંધાદ્ધિ વૈમાનિક દેવ	જાણો-જુઓ	✓
ઉપયોગયુક્ત, સંશી ભૂત(વિશિષ્ટ જ્ઞાની) મનુષ્ય	જાણો-જુઓ	✓
અસંશી ભૂત મનુષ્ય (વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી રહિત)	જાણો નહીં, જુઓ નહીં	✓

(૧૨-૧૮) આદર્શાદિ દ્વાર : -

૫૧ અદ્ધાએ ણ ભંતે ! પેહમાણે મળુસે કિં અદ્ધાયં પેહદ્દ ? અત્તાયં પેહદ્દ ? પલિભાગં પેહદ્દ ? ગોયમા ! અદ્ધાયં પેહદ્દ ણો અત્તાયં પેહદ્દ, પલિભાગં પેહદ્દ . એવં એણં અભિલાખેણ અસિં, મર્ણિ, ઉદ્ધુપાણં, તેલ્લાં, ફાળિયં, વસં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! દર્પણ જોતો મનુષ્ય, દર્પણને જુઓ છે, પોતાના શરીરને જુઓ છે કે પોતાના પ્રતિબિંબને જુઓ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે દર્પણને જુઓ છે, પોતાના શરીરને જોતો નથી, પરંતુ શરીરના પ્રતિબિંબને જુઓ છે. જે રીતે દર્પણના સંબંધમાં કથન કર્યું તે જ રીતે ક્રમશઃ અસિ, મર્ણિ, ઉંડું પાણી, તેલ, ફાળિત-ઢીલો ગોળ અને વસા-ચરબીના વિષયમાં કથન કરવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં દર્પણ આદિ પદાર્થોમાં પડતા પ્રતિબિંબ સંબંધી કથન છે.

દર્પણ, તલવાર, મર્ણિ, ઉંડું પાણી, તેલ, ઢીલો ગોળ (રાબ) અને ચરબી, આ પદાર્થો ચળકતી

સપાટીવાળા હોય છે. તેમાં મનુષ્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય તે પ્રતિબિંબને જુએ છે.

સૂત્રકારે ત્રણ વિકલ્પથી પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. દર્પણમાં જોનારી વ્યક્તિ (૧) શું દર્પણને જુએ છે (૨) પોતાના શરીરને જુએ છે કે (૩) પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને જુએ છે ? તેનો ઉત્તર આપતા સૂત્રકાર જરૂરાવે છે કે— (૧) દર્પણમાં જોનારી વ્યક્તિ દર્પણને જુએ છે, કારણ કે દર્પણ ચક્ષુગોચર એક સ્વતંત્ર પદાર્થ છે, તેથી દર્પણ તેને સ્પષ્ટ રીતે જુએ છે. (૨) તે દર્પણમાં પોતાના શરીરને જોતા નથી, કારણ કે પોતાનું શરીર પોતાની પાસે જ છે, તે દર્પણમાં નથી. (૩) દર્પણમાં પડતા પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને જુએ છે. કારણ કે દર્પણમાં શરીર પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું છે.

ઇન્દ્રિય ગોચર પ્રત્યેક પદાર્થો સ્થૂલ હોય છે. તે પૌર્ણાલિક હોવાથી ચય-અપચય ધર્માત્મક હોય છે. સમયે સમયે પ્રત્યેક પદાર્થમાંથી પદાર્થની જ આકૃતિવાળા કિરણો પ્રવાહિત થાય છે. તે કિરણો જ પુદ્ગલની છાયારૂપ છે. તે છાયારૂપ કિરણો દર્પણ આદિ તથાપ્રકારની સામગ્રીનો સંયોગ પામી પ્રતિબિંબનું રૂપ ધારણ કરી તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. દિવસે સૂર્યપ્રકાશમાં તે કોઈ પણ અભાસમાન(અપ્રકાશમાન) પદાર્થો પર પ્રતિબિંબિત થાય, તો તે શ્યામ વર્ણને અને રાતે ગાઢ કૃષ્ણ વર્ણને ધારણ કરે છે, પરંતુ દર્પણ આદિ ચણકતા પદાર્થમાં પ્રતિબિંબિત થાય ત્યારે તે પદાર્થનો જેવો વર્ણ હોય તેવો જ વર્ણ ધારણ કરે છે. આ રીતે દર્પણમાં જોનારી વ્યક્તિ પોતાના શરીર જેવા પ્રતિબિંબને ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા જુએ છે.

(૧૯-૨૦) કંબલ ઝાર : સ્થૂણા ઝાર :-

૫૨ કંબલસાડાએ ણ ભંતે ! પરિવેદ્ધિ-પરિવેદ્ધિ સમાણે જાવઇયં ઓવાસંતરં ફુસિત્તા ણ ચિદૃદ્દ વિરલિલાએ વિ ય ણ સમાણે તાવઇયં ચેવ ઓવાસંતરં ફુસિત્તા ણ ચિદૃદ્દ ? હંતા ગોયમા ! કંબલસાડાએ ણ આવેદ્ધિ-પરિવેદ્ધિ સમાણે, જાવઇયં તં ચેવ જાવ ચિદૃદ્દે !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! આવેષ્ટિત-પરિવેષ્ટિત એટલે કે ઘડી કરેલી—સંકેલેલી કંબલ(સાલ) જેટલા આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શ છે, તેટલા જ આકાશ પ્રદેશને શું ફેલાવેલી(ખુલ્લી) કંબલ સ્પર્શ છે ? ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! સંકેલેલું વસ્ત્ર જેટલા આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શને રહે છે, તે જ રીતે ફેલાવેલું વસ્ત્ર પણ તેટલા જ આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શને રહે છે અર્થાત્ સંકેલેલી કે ફેલાવેલી બંને અવસ્થામાં વસ્ત્ર, એક સરખા આકાશ પ્રદેશોને જ સ્પર્શ છે.

૫૩ થૂણા ણ ભંતે ! ઉદ્ધું ઊસિયા સમાણી જાવઇયં ખેત્તાં ઓગાહિત્તા ણ ચિદૃદ્દ તિરિયં પિ ય ણ આયયા સમાણી તાવઇયં ચેવ ખેત્તાં ઓગાહિત્તા ણ ચિદૃદ્દ ? હંતા ગોયમા ! થૂણા ણ ઉદ્ધું ઊસિયા તં ચેવ જાવ ચિદૃદ્દે !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! દૂંહું કે થાંબલો ઊભો હોય ત્યારે જેટલા ક્ષેત્રને અવગાહીને રહે છે, તે જ શું તિરણો કે આડો પડ્યો હોય ત્યારે પણ તેટલા જ ક્ષેત્રને સ્પર્શને રહે છે ? ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! દૂંહું કે થાંબલો ઊભો હોય કે આડો પડ્યો હોય, ગમે તે અવસ્થામાં હોય, એક સમાન આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શને રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કંબલ અને દૂંહાની વિવિધ અવસ્થામાં થતી આકાશ પ્રદેશોની સ્પર્શના અને ક્ષેત્રાવગાહનાની વિચારણા છે.

ફેલાવેલું વસ્ત્ર પ્રતર રૂપ છે અને સંકેલેલું વસ્ત્ર ઘનરૂપ છે. પ્રતર રૂપ વસ્ત્ર ફેલાયેલું હોવાથી મોટું

દેખાય અને તે જ વસ્ત્રની પાંચ છ ઘડી કરીને સંકેલતા તે ઘનરૂપ બની જતાં નાનું દેખાય છે, પરંતુ વસ્ત્ર એક જ છે, તેથી તે સંકેલેલું હોય કે ફેલાવેલું હોય, બંને અવસ્થામાં એક સમાન આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શો છે.

આ દષ્ટાંતમાં અસત્કલ્પનાથી એક ફૂટ = એક આકાશ પ્રદેશનું ગ્રહણ કર્યું છે, તેથી 27 આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શો છે. જેમ ત ફૂટ લાંબો-પહોળો અને જાડો એક ઘનચોરસ છે. તે $3 \times 3 \times 3 = 27$ આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શો છે. તે ઘન ચોરસના પ્રતર બનાવીએ, તો ત ફૂટની લાંબાઈ-પહોળાઈવાળા ત્રણ પ્રતર થાય છે. એક પ્રતર $3 \times 3 = 9$ આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શો, ત્રણ પ્રતર $9 \times 9 = 81$ પ્રદેશોને સ્પર્શો. આ રીતે વસ્તુ ઘન રૂપ હોય કે તેને પ્રતર રૂપ ફેલાવીએ, તો પણ તે સમાન આકાશ પ્રદેશોને જ સ્પર્શો છે.

તે જ રીતે થાંભલો ઊભો, આડો કે તિરછો રાખીએ પરંતુ થાંભલો એક જ છે, તેથી તેની કોઈ પણ અવસ્થામાં તે એક સમાન આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે, એક સમાન આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શો છે.

(૨૧) આકાશ થિંગલ દ્વાર :-

૫૪ આગાસથિગલે એં ભંતે ! કિંણા ફુડે ? કિઝિહિં વા કાએહિં ફુડે ? કિં ધમ્મતિથ કાએં ફુડે ? કિં ધમ્મતિથકાયસ્સ દેસેણ ફુડે ? ધમ્મતિથકાયસ્સ પએસેહિં ફુડે ? એવં અધમ્મતિથકાએં આગાસથિકાએં ? એણં ભેણં જાવ કિં પુઢવિકાઇએં ફુડે જાવ તસકાએં ફુડે ? અદ્ભાસમણં ફુડે ?

ગોયમા ! ધમ્મતિથકાએં ફુડે, ણો ધમ્મતિથકાયસ્સ દેસેણ ફુડે, ધમ્મતિથકાયસ્સ પએસેહિં ફુડે ! એવં અધમ્મતિથકાએં વિ ! ણો આગાસથિકાએં ફુડે, આગાસથિકાયસ્સ દેસેણ ફુડે, આગાસથિકાયસ્સ પએસેહિં ફુડે જાવ વણપ્ફઙ્કાઇએં ફુડે ! તસકાએં સિય ફુડે, સિય ણો ફુડે ! અદ્ભાસમણં દેસે ફુડે, દેસે ણો ફુડે !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન્ ! આકાશથિંગલ(લોક) કોનાથી સ્પૃષ્ટ છે? કેટલી કાય દ્વારા સ્પૃષ્ટ છે? શું તે ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે, ધર્માસ્તિકાયના દેશ વડે સ્પૃષ્ટ છે, ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો વડે સ્પૃષ્ટ છે ? તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાયના ત્રણ ભેદથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું આકાશાસ્તિકાયના ત્રણ ભેદથી સ્પૃષ્ટ છે ? તે જ રીતે પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય તથા પૃથ્વીકાયથી યાવત્ વનસ્પતિકાય તથા ત્રસકાયથી કે અદ્ભાસમયથી સ્પૃષ્ટ છે ?

ઉત્તર – હે ગૌતમ ! તે આકાશથિંગલ(લોક) ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે, ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. આ રીતે અધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે. અધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી, આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે, આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી પણ સ્પૃષ્ટ છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પૃથ્વીકાય યાવત્ વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે. ત્રસકાયથી કદાચિત્ સ્પૃષ્ટ છે અને દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત આકાશ થિંગલ દ્વારમાં લોક કેટલા દ્રવ્યોથી સ્પૃષ્ટ છે ? તે વિષયની પ્રશ્ના છે.

આગાસથિગલ :— આકાશથિગલ = લોક. સંપૂર્ણ આકાશ પ્રદેશ એક વિસ્તૃત પટ(વસ્ત્ર) સમાન છે. તેની વચ્ચે લોક તે વિસ્તૃત વસ્ત્ર પર લાગેલા થીંગડા સમાન થાય છે, તેથી લોકાકાશને અહીં થીંગડું કહું છે.

ધર્માસ્તિકાય— ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય લોક પ્રમાણ એક અખંડ દ્રવ્ય છે. તેના કોઈ પણ વિભાગ-ખંડને ધર્માસ્તિકાયનો દેશ કહેવાય છે અને તેના અવિભાજ્ય અંશ પ્રદેશ કહેવાય છે. ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય લોકવ્યાપી હોવાથી લોક ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યથી સ્પૃષ્ટ છે, પરંતુ તેના એક વિભાગ રૂપ ખંડથી સંપૂર્ણ લોક સ્પૃષ્ટ નથી, તેના પ્રદેશો સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત હોવાથી લોક ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. આ રીતે લોક (૧) ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યથી અને (૨) તેના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે, પરંતુ તેના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી.

અધર્માસ્તિકાય— અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ લોક વ્યાપી, એક, અખંડ દ્રવ્ય છે અને તેના અસંખ્યાત પ્રદેશો સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે. તેથી લોક (૧) અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યથી અને (૨) તેના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે પરંતુ તેના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી.

આકાશાસ્તિકાય— આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય લોકલોકવ્યાપી, એક અખંડ દ્રવ્ય છે અને તેના અનંત પ્રદેશો સમસ્ત લોકલોકમાં વ્યાપ્ત છે. લોક સમસ્ત આકાશ દ્રવ્યના એક વિભાગ રૂપ છે અને તેમાં આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. તેથી લોક આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યને અખંડપણે સ્પર્શી શકતો નથી પરંતુ તેના એક વિભાગ રૂપ (૧) દેશને અને (૨) તેના અસંખ્યાત પ્રદેશોને સ્પર્શો છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાય— પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય અનંત દ્રવ્ય રૂપ છે. તે અનંત દ્રવ્ય રૂપે સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે, તેથી લોક પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યથી સ્પૃષ્ટ છે.

જીવાસ્તિકાય— જીવાસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ અનંત જીવ દ્રવ્યપણે સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે, તેમાં પૃથ્વીકાય, આકાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય પાંચ સ્થાવર જીવોના સૂક્ષ્મ જીવો સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે. ત્રસ જીવો લોકના એક વિભાગ રૂપ ત્રસનાડીમાં જ રહે છે, પરંતુ કેવળી ભગવાન કેવળી સમુદ્ધાતના ચોથા સમયે પોતાના આત્મપ્રદેશોને લોકવ્યાપી બનાવે છે. તેની અપેક્ષાએ ત્રસ જીવો પણ ક્યારેક લોકવ્યાપી બને છે. તે સિવાય ત્રસ જીવો લોકવ્યાપી બનતા નથી.

આ રીતે લોક પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સ્થાવર જીવોથી સંપૂર્ણપણે સ્પૃષ્ટ છે અને ત્રસજીવોથી લોક (કેવળી સમુદ્ધાતની અપેક્ષા) ક્યારેક સ્પૃષ્ટ હોય છે, ક્યારેક સ્પૃષ્ટ હોતો નથી.

અદ્વા સમયકાલ :— અદ્વાસમય(કાલ)અઠીદીપ ક્ષેત્રમાં જ હોય છે. સમસ્ત લોકમાં નથી, તેથી લોક અદ્વાસમય(કાલ)થી કથંચિત્(દેશથી) સ્પૃષ્ટ છે અને કથંચિત્ સ્પૃષ્ટ નથી.

આ રીતે (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) તેનો દેશ (૩) તેના પ્રદેશ (૪) અધર્માસ્તિકાય (૫) તેનો દેશ (૬) તેના પ્રદેશ (૭) આકાશાસ્તિકાય (૮) તેનો દેશ (૯) તેના પ્રદેશ (૧૦) પુદ્ગલાસ્તિકાય (૧૧ થી ૧૫) પાંચ સ્થાવર જીવો (૧૬) ત્રસકાયના જીવો (૧૭) અદ્વાસમય—કાલ. આ સત્તાર બોલમાંથી આકાશ થિગલ એટલે લોક, (૧—૨) ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય બંને અખંડ દ્રવ્યોને (૩—૪) બંનેના અસંખ્ય પ્રદેશોને (૫) આકાશાસ્તિકાયના દેશને (૬) તેના પ્રદેશોને (૭) પુદ્ગલાસ્તિકાયને (૮ થી ૧૨) પાંચ સ્થાવર જીવોને; આ રીતે બાર બોલોને પૂર્ણપણે સ્પર્શો છે. ત્રસકાયના જીવો અને અદ્વાસમયકાલ, આ બે બોલને કથંચિત્ સ્પર્શો છે પરંતુ ધર્માસ્તિકાયનો દેશ અને અધર્માસ્તિકાયનો દેશ, તેમજ આકાશાસ્તિકાય રૂપ અખંડ દ્રવ્યને, આ રીતે ત્રસ બોલની સ્પર્શના થતી નથી.

(૨૨) દીપ-ઉદદિંગ હાર :-

૫૫ જંબુદ્ધીવે ણ ભંતે ! દીવે કિણા ફુડે ? કઇહિં વા કાએહિં ફુડે કિં ધમ્મતિથી
કાએણ જાવ આગાસતિથકાએણ ફુડે ?

ગોયમા ! ણો ધમ્મતિથકાએણ ફુડે, ધમ્મતિથકાયસ્સ દેસેણ ફુડે, ધમ્મતિથકાયસ્સ
પએસેહિં ફુડે, એવં અધમ્મતિથકાયસ્સ વિ આગાસતિથકાયસ્સ વિ; પુઢવિકાએણ ફુડે
જાવ વણપ્પઙ્કાએણ ફુડે, તસકાએણ સિય ફુડે, સિય ણો ફુડે, અદ્ભાસમણે ફુડે ।

એવં લવણસમુદ્રે, ધાયઙ્કાંડે દીવે, કાલોએ સમુદ્રે, અબિભતરપુક્ખરદ્ધે । બાહિર
પુક્ખરદ્ધે વિ એવં ચેવ, ણવરં- અદ્ભાસમણેણ ણો ફુડે । એવં જાવ સયંભુરમળે સમુદ્રે ।
એસા પરિવાડી ઇમાહિં ગાહાહિં અણુગંતવ્વા । તં જહા -

જંબુદ્ધીવે લવણે, ધાયઙ્ક કાલોય પુક્ખરે વરુણે ।
ખીર ઘય ખોય ણંદિ ય, અરુણવરે કુંડલે રુયએ ॥૧॥

આભરણ-વત્થગંધે, ઉપ્પલ-તિલએ ય(પડમે ય) પુઢવિણિહિં-રયણે ।
વાસહરદહ-ણઈઓ, વિજયા વક્ખાર-કંપિંદા ॥૨॥

કુરુ-મંદર-આવાસા, કૂડા ણક્ખત્તચંદ-સૂરા ય ।
દેવે ણાગે જક્ખે, ભૂએ ય સયંભુરમળે ય ॥૩॥

એવં જહા બાહિરપુક્ખરદ્ધે ભણિએ તહા જાવ સયંભુરમળે સમુદ્રે જાવ અદ્ભાસમણેણ
ણો ફુડે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જંબુદ્ધીપ નામે દીપ કોનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? કેટલી કાયથી સ્પૃષ્ટ-
સ્પર્શાયેલો છે ? શું તે ધર્માસ્તિકાયથી યાવત્ આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જંબુદ્ધીપ ધર્માસ્તિકાય વડે સ્પૃષ્ટ નથી, ધર્માસ્તિકાયના દેશ અને ધર્માસ્તિકાયના
પ્રદેશો વડે સ્પૃષ્ટ છે. તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના દેશ અને પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે,
પૃથ્વીકાયથી યાવત્ વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે, ત્રસકાયથી ક્યાંક સ્પૃષ્ટ છે અને ક્યાંક સ્પૃષ્ટ નથી;
અદ્ભાસમય કાળ દ્વયથી સ્પૃષ્ટ છે.

આ રીતે લવણ સમુદ્ર, ધાતકીખંડ દીપ, કાલોદધિ સમુદ્ર, આભ્યંતર પુષ્કરાર્ધ દીપ અને બાહ્ય
પુષ્કરાર્ધ દીપના વિષયમાં ધર્માસ્તિકાય આદિથી લઈને અદ્ભા સમય સુધીના દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ સ્પૃષ્ટ-
અસ્પૃષ્ટની પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે બાહ્ય પુષ્કરાર્ધ દીપ અને આગળના સર્વ દીપ અને
સમુદ્રો અદ્ભા સમયથી સ્પૃષ્ટ નથી. આ રીતે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના સર્વ દીપ-સમુદ્રોના વિષયમાં
જાણવું. દીપ- સમુદ્રોનો કમ ગાથાનુસાર જાણવો જોઈએ. જેમ કે-

ગાથાર્થ- (૧) જંબુદ્ધીપ (૨) લવણસમુદ્ર (૩) ધાતકીખંડદીપ (૪) પુષ્કર દીપ (૫) વરુણદીપ
(૬) ક્ષીરવર (૭) ઘૃત વર (૮) ક્ષોદ(ઈક્ષુ) (૯) નંદીશ્વર (૧૦) અરુણવર (૧૧) કુંડલવર (૧૨) રૂચક

(૧૩) આભરણ (૧૪) વસ્ત્ર (૧૫) ગંધ (૧૬) ઉત્પલ (૧૭) તિલક(પદ્મ) (૧૮) પૃથ્વી (૧૯) નિધિ (૨૦) રત્ન (૨૧) વર્ષધર (૨૨) દ્રહ (૨૩) નટીઓ (૨૪) વિજય (૨૫) વક્ષસ્કાર (૨૬) કલ્પ (૨૭) ઈન્દ્ર (૨૮) કુરુ (૨૯) મંદર (૩૦) આવાસ (૩૧) કૂટ (૩૨) નક્ષત્ર (૩૩) ચંદ્ર (૩૪) સૂર્ય (૩૫) દેવ (૩૬) નાગ (૩૭) યક્ષ (૩૮) ભૂત(આ નામના દ્વીપ-સમુદ્રો) અને (૩૯) સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર.

બાબ્દ પુષ્કરાર્ધ દ્વીપના વિષયમાં કહું છે, તેમજ વરુણ દ્વીપથી લઈને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના દ્વીપ-સમુદ્રો અદ્ધા સમયથી સપૃષ્ટ થતા નથી, તેમ કહેવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રની ઘર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે અને તેના દેશ, પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના સંબંધી નિરૂપણ છે.

અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો :— લોકના એક વિભાગ રૂપ મધ્યલોકમાં અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો છે. સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રોની મધ્યમાં સહૃદ્યી નાનો એક લાખ યોજન લાંબો-પહોળો જંબૂદ્વીપ છે. તે થાળીના આકારે ગોળ છે. તેની ચારે બાજુ બે લાખ યોજનનો લવણસમુદ્ર છે. તે ચૂડીના આકારે ગોળ છે. તેની ચારે બાજુ ચાર લાખ યોજનનો ધાતકીખંડ છે, તેની ચારે બાજુ આઠ લાખ યોજનનો કાલોદધિ સમુદ્ર છે. તેની ચારે બાજુ સોણ લાખ યોજનનો પુષ્કર દ્વીપ છે. તે સોણ લાખ યોજનની મધ્યમાં મનુષ્યક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર માનુષોત્તર પર્વત વલયાકારે સ્થિત છે. તેનાથી પુષ્કર દ્વીપના બે વિભાગ થાય છે— આભ્યંતર અને બાબ્દ. તેમાં આભ્યંતર પુષ્કરાર્ધ ક્ષેત્ર આઠ લાખ યોજન પ્રમાણ છે અને બાબ્દ પુષ્કરાર્ધ દેશોન આઠ લાખ યોજન પ્રમાણ છે. કારણ કે વર્ચ્યે માનુષોત્તર પર્વત છે. આ રીતે જંબૂદ્વીપ અને ધાતકી ખંડ, તે બે દ્વીપ તથા અધો પુષ્કર દ્વીપ તેમ અઢી દ્વીપ થાય છે. લવણસમુદ્ર તથા કાલોદધિ સમુદ્ર એમ બે સમુદ્ર છે, તે સર્વ મળીને ૪૫ લાખ યોજન વિસ્તારવાળું મનુષ્ય ક્ષેત્ર છે.

૪૫ લાખ યોજનનું મનુષ્ય ક્ષેત્ર :— જંબૂદ્વીપ થાળીના આકારે ગોળ છે. તેની લંબાઈ પહોળાઈ એક લાખ યોજનની છે. ત્યારપણી તેને ફરતાં ચૌતરફ ચૂડીના આકારે ગોળ લવણ સમુદ્ર છે. તેના ચકવાલ વિષ્ણુભ બે લાખ યોજન છે. તેથી તેની પહોળાઈ પૂર્વદિશામાં બે લાખ યોજન અને પશ્ચિમ દિશામાં બે લાખ યોજનની થાય છે. આ રીતે પછીના પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્ર ચકવાલ વિષ્ણુભનું પ્રમાણ સૂત્રકારે કહું છે. તેથી અઢીદ્વીપ ક્ષેત્રની લંબાઈ-પહોળાઈની ગણનામાં તે પ્રત્યેક દ્વીપ સમુદ્રોના બંને દિશાના માપની ગણના થાય છે.

ઉક્ત ગણના વિધિ અનુસાર જંબૂદ્વીપ-૧ લાખ યોજન + લવણ સમુદ્ર-૨+૨ લાખ યોજન + ધાતકી ખંડ-૪+૪ લાખ યોજન + કાલોદધિ સમુદ્ર-૮+૮ લાખ યોજન + આભ્યંતર પુષ્કરાર્ધ દ્વીપ-૮+૮ લાખ યોજન = ૪૫ લાખ યોજન થાય છે. અર્થાત् ૧+૪+૮+૧૬+૧૬ = ૪૫ થાય છે.

ત્યારપણી પણ એક દ્વીપ અને એક સમુદ્ર તે રીતે અસંખ્યાતા દ્વીપ અને સમુદ્રો ઉત્તરોત્તર બમણા-બમણા વિસ્તારવાળા અને ચૂડીના આકારે સ્થિત છે. સૂત્રકારે કેટલાક નામો ગાથામાં આયા છે. તે દરેક નામના દ્વીપ અને તે જ નામના સમુદ્રો છે. પુષ્કર દ્વીપ પછી પુષ્કર સમુદ્ર, વરુણવર દ્વીપ, વરુણવર સમુદ્ર, કીરવર દ્વીપ, કીરવર સમુદ્ર. આ રીતે પ્રત્યેક નામમાં સમજવું. અરુણ દ્વીપથી એક જ નામના ત્રણ દ્વીપ અને ત્રણ સમુદ્રો છે. જેમ કે— (૧) અરુણ દ્વીપ, અરુણ સમુદ્ર (૨) અરુણ વરદ્વીપ, અરુણવર સમુદ્ર (૩) અરુણવરાવભાસ દ્વીપ અને અરુણવરાવભાસ સમુદ્ર. આ રીતે એક મૂળ નામનો દ્વીપ-સમુદ્ર, ત્યારપણી

તેને 'વર' અને 'વરાવભાસ' શબ્દો કમશા: જોડીને બીજા બે-બે દીપ સમુદ્રો છે.

લોકમાં જેટલા ઉત્તમ પદાર્થો, ક્ષેત્રો, પર્વતો, દ્રહો અને નદીઓ આદિ છે તે દરેક નામના દીપ-સમુદ્રો છે. છેલ્ખે દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત અને સ્વયંભૂરમણ, આ પાંચ નામના પાંચ દીપ અને સમુદ્રો એક-એક છે. મધ્યલોકનું અંતિમ ક્ષેત્ર સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે.

આ પ્રત્યેક દીપ અને સમુદ્ર લોકના એક-એક વિભાગ રૂપ છે, તેથી તે ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યને અભંડપણે સ્પર્શતા નથી, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય, આ ત્રણે દ્રવ્યોના દેશ અને પ્રદેશોને સ્પર્શે છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય, પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનરપતિકાયના સૂક્ષ્મ જીવો લોકના પ્રત્યેક વિભાગમાં વ્યાપ છે. ત્રસ જીવો દીપ સમુદ્રોમાં સર્વત્ર વ્યાપ નથી. આમ પ્રત્યેક દીપ અને સમુદ્રો પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય, પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સ્થાવર જીવોને પૂર્ણપણે સ્પર્શે છે અને ત્રસકાય જીવોને કથ્યાચેત્ત સ્પર્શે છે, કથ્યાચેત્ત સ્પર્શતા નથી; કારણ કે ત્રસ જીવો દીપ સમુદ્રોમાં ક્યાંક હોય છે, ક્યાંક હોતા નથી.

અદ્વાસમય કાલ અઢીદીપ ક્ષેત્રમાં વર્તી રહ્યો છે, તેથી અઢીદીપ ક્ષેત્ર અદ્વા સમય(કાલ દ્રવ્ય)ને સ્પર્શે છે. ત્યારપણીના દીપ-સમુદ્રો કાલ દ્રવ્યને સ્પર્શતા નથી.

(૨૩-૨૪) લોક-અલોક દ્વાર :-

૫૬ લોગે ણં ભંતે ! કિણણ ફુડે ? કઇહિં વા કાએહિં ફુડે જાવ અદ્વાસમણં ફુડે ? ગોયમા ! જહા આગાસથિગલે વત્તવ્યા ભાળિયવ્યા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! લોક કોનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? તે કેટલી કાયથી સ્પૃષ્ટ છે યાવત શું અદ્વાસમયથી સ્પૃષ્ટ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સમસ્ત વક્તવ્યતા આકાશથિંગલના વિષયમાં કહેવામાં આવી છે, તે જ પ્રમાણે કહેવી જોઈએ.

૫૭ અલોએ ણં ભંતે ! કિણા ફુડે ? કતિહિં વા કાએહિં ફુડે જાવ અદ્વાસમણં ફુડે ?

ગોયમા ! ણો ધર્મતથિકાએણ ફુડે જાવ ણો આગાસથિકાએણ ફુડે, આગાસથિકાયસ્સ દેસેણ ફુડે આગાસથિકાયસ્સ પએસેહિં ફુડે, ણો પુઢવિકકાએણ ફુડે જાવ ણો અદ્વાસમણં ફુડે, એગે અજીવદવ્વદેસે અગુરુલહુએ અણંતેહિં અગરુલહુયગુણેહિં સંજુતે સવ્વાગાસે અણંતભાગૂણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અલોક કોનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? તે કેટલી કાયથી સ્પૃષ્ટ છે યાવત શું અદ્વાસમયથી સ્પૃષ્ટ છે. ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અલોક ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી, અધર્માસ્તિકાય યાવત આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યથી સ્પૃષ્ટ નથી; આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે તથા આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ છે ; (પરંતુ) પૃથ્વીકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી યાવત કાળ દ્રવ્યથી સ્પૃષ્ટ નથી. અલોક એક અજીવ દ્રવ્યનો દેશ છે, તે અનંત અગુરુ લઘુગુણોથી સંપુર્ણ છે, સર્વાકાશથી અનંતમો ભાગ ન્યૂન છે. (લોકાકાશને જોડીને સર્વાકાશ પ્રમાણ છે.)

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત લોક અને અલોક દ્વારમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે લોક-અલોકની સ્પર્શનાનું નિરૂપણ છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે લોકની સ્પર્શના :— સૂત્રકારે લોકની ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે સ્પર્શનાનું કથન આકાશથિંગલના અતિદેશપૂર્વક કર્યું છે. અનંત આકાશરૂપ વસ્ત્રમાં એક થીંગાં જેવા લોકને જ આકાશથિંગલ કહે છે. આ રીતે લોક અને આકાશથિંગલ બંને પર્યાયવાચી શબ્દો છે. તેથી ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે લોકની સ્પર્શનાનું કથન આકાશ થિંગલની સમાન જાણવું.

ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે અલોકની સ્પર્શના :— અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય કે અદ્વા સમય-કાલ દ્રવ્ય નથી.

અલોક અખંડ એક આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યના વિભાગ રૂપ છે. તેથી ત્યાં આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યના દેશ અને તેના પ્રદેશ હોય છે. ત્યાં બે બોલની જ સ્પર્શના થાય છે, શેષ ૧૫ બોલની સ્પર્શના થતી નથી. આકાશાસ્તિ-કાય દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી અગુરુલઘુગુણ અને તેની અનંત પર્યાયથી યુક્ત છે.

સમગ્ર આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલોક અનંતમો ભાગ ન્યૂન છે. લોકાકાશ સમગ્ર આકાશના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે તેથી અલોક સમગ્ર આકાશથી અનંતમો ભાગ ન્યૂન થાય છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના ૧૭ બોલની વિવિધ ક્ષેત્રો સાથે સ્પર્શના :-

ક્ષેત્ર	૧થી૮ બોલ ધર્મા. અધર્મા			૭થી૧૮ બોલ આકાશાસ્તિકાય			૧૦મો બોલ પુદ્ગલા-સ્થાવર જીવો સ્તિકાય	૧૧થી૧૫ બોલ ત્રસ જીવો	૧૬મો બોલ ત્રસ જીવો	૧૭મો બોલ અદ્વા સમય (કાલ)	કુલ સ્પર્શના
	અખંડ દ્રવ્ય	દેશ શ	પ્ર દે	અખંડ દ્રવ્ય	દેશ શ	પ્ર દે					
૨	૨	૨	૨	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧૨ બોલની પૂર્ણ ૨ બોલની કથાંચિત્ત છે ૩ બોલની નથી	
આકાશથિંગલ (લોક)	✓	✗	શ	✗	શ	શ	શ	૫	કથાંચિત્ત	કથાંચિત્ત	
જંબૂદીપાદિ અઢીદીપના ક્ષેત્રો	✗	શ	શ	✗	શ	શ	શ	૫	કથાંચિત્ત	૧૩ બોલની પૂર્ણ છે ૧ બોલની કથાંચિત્ત છે ૩ બોલની નથી	
અઢીદીપની બહારના દીપ સમુત્રો	✗	શ	શ	✗	શ	શ	શ	૫	કથાંચિત્ત	૧૨ બોલની પૂર્ણ છે ૧ બોલની કથાંચિત્ત છે ૪ બોલની નથી	
લોક	શ	✗	શ	✗	શ	શ	શ	૫	કથાંચિત્ત	કથાંચિત્ત	
અલોક	✗	✗	✗	✗	શ	શ	✗	૫	કથાંચિત્ત	૧૨ બોલની પૂર્ણ છે ૨ બોલની કથાંચિત્ત છે ૩ બોલની નથી	

નોંધ :- (શ) સ્પર્શના છે. (✗) સ્પર્શના નથી. કથાંચિત્ત = ક્યાંક સ્પર્શના હોય, ક્યાંક ન હોય.

પાંચ ઈન્દ્રિયના નવ દ્વાર : -

દ્વાર	શ્રોતેન્દ્રિય	ચક્ષુરિન્દ્રિય	ગ્રાંઝોન્દ્રિય	જીવોન્દ્રિય	સ્પર્શોન્દ્રિય
૧. સંસ્થાન	કંદબ પુષ્પ	મસૂર દાળ	અતિમુક્તતક પુષ્પ	ખુરપા	વિવિધ આકાર
૨. જાડાઈ	અંગુલનો અસંભાગ	અંગુલનો અસંભાગ	અંગુલનો અસંભાગ	અંગુલનો અસંભાગ	અંગુલનો અસંભાગ
૩. વિસ્તાર	અંગુલનો અસંભાગ	અંગુલનો અસંભાગ	અંગુલનો અસંભાગ	અનેક અંગુલ	શરીર પ્રમાણ
૪. કાતિ પ્રદેશ	અનંત પ્રદેશ	અનંત પ્રદેશ	અનંત પ્રદેશ	અનંત પ્રદેશ	અનંત પ્રદેશ
૫. અવગાઢ	અસંખ્ય પ્રદેશાવગાઢ	અસંખ્ય પ્રદેશાવગાઢ	અસંખ્ય પ્રદેશાવગાઢ	અસંખ્ય પ્રદેશાવગાઢ	અસંખ્ય પ્રદેશાવગાઢ
૬. અલ્પબહુત્વ અવગાહનાથી	૨ સંખ્યાતગુણ	૧ સર્વથી અલ્પ	૩ સંખ્યાતગુણ	૪ અસંખ્યાતગુણ	૫ સંખ્યાતગુણ
પ્રદેશોથી અલ્પબહુત્વ	૨ સંખ્યાત ગુણ	૧ સર્વથી અલ્પ	૩ સંખ્યાતગુણ	૪ અસંખ્યાતગુણ	૫ સંખ્યાતગુણ
કર્કશ-ગુરુ સ્પર્શ	અનંત	અનંત	અનંત	અનંત	અનંત
મૂછુ-લઘુ સ્પર્શ	અનંત	અનંત	અનંત	અનંત	અનંત
કર્કશ-ગુરુ ગુણ અલ્પબહુત્વ	૨ અનંતગુણ	૧ સર્વથી અલ્પ	૩ અનંતગુણ	૪ અનંતગુણ	૫ અનંતગુણ
મૂછુ-લઘુ ગુણ અલ્પબહુત્વ	૪ અનંતગુણ	૫ અનંતગુણ	૩ અનંતગુણ	૨ અનંતગુણ	૧ સર્વથી અલ્પ
૭. સ્પૃષ્ટ કે અસ્પૃષ્ટ	સ્પૃષ્ટ ગ્રહણ કરે	અસ્પૃષ્ટ ગ્રહણ કરે	બદ્ધ સ્પૃષ્ટ ગ્રહણ કરે	બદ્ધ સ્પૃષ્ટ ગ્રહણ કરે	બદ્ધ સ્પૃષ્ટ ગ્રહણ કરે
૮. પ્રવિષ્ટ કે અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ ગ્રહણ કરે	અપ્રવિષ્ટ ગ્રહણ કરે	પ્રવિષ્ટ ગ્રહણ કરે	પ્રવિષ્ટ ગ્રહણ કરે	પ્રવિષ્ટ ગ્રહણ કરે
૯. વિષય જધન્ય ઉત્કૃષ્ટ	અંગુલનો અસંભાગ ૧૨ યોંજન	અંગુલનો સંભાગ સાધિક એક લાંબ	અંગુલનો અસંભાગ ૮ યોંજન	અંગુલનો અસંભાગ ૮ યોંજન	અંગુલનો અસંભાગ ૮ યોંજન

પાંચ ઈન્દ્રિયના ૧૦ થી ૨૪ દ્વાર : -

દ્વાર	વિષય
૧૦. અણગાર દ્વાર	ભાવિતાત્મા અણગારના ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ હોવાથી ગ્રાવ્ય બનતા નથી. વિશિષ્ટ અવધિજાની અને કેવળજાની તેને જાહેર શકે છે.
૧૧. આહાર દ્વાર	ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલોને વિશિષ્ટ અવધિજાની મનુષ્યો, કેટલાક વૈમાનિક દેવો જાણે છે અને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે. શેષ જીવો જાણતા નથી, પરંતુ આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે.
૧૨-૧૮. અરીસો અસિ, મણિ, ઉંડું પાણી, તેલ આદિ	આદર્શ-દર્પણાદિમાં જોનાર વ્યક્તિ દર્પણને જુએ છે, પોતાના શરીરને જોતા નથી. શરીરના પ્રતિબિંબને જુએ છે.
૧૯-૨૦.	કંબલ અને સ્થૂણા દ્વાર કંબલ સંકેલેલી હોય કે ફેલાવેલી હોય, સ્થૂણા-દૂંહું ઊભું, આદું કે તિરણું પદ્યું હોય, પણ તે સમાન આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શે છે.
૨૧. આકાશથિંગલ(લોક) દ્વાર	લોક ધર્માસ્તિકાય, તેના પ્રદેશો, અધર્માસ્તિકાય, તેના પ્રદેશો, આકાશાસ્તિકાયના દેશ, તેના પ્રદેશો, પુદ્ગલાસ્તિકાય, પાંચ સ્થાવર જીવો, આ ૧૨ બોલને સ્પર્શે છે. ત્રસ્કાય અને અદ્રાસમય(કાળ), આ બે બોલને કદાચિત્ સ્પર્શે છે અને ધર્માસ્તિકાય દેશ, અધર્માસ્તિકાય દેશ અને આકાશાસ્તિકાય દ્વાર, આ જીવ બોલને સ્પર્શતા નથી.

દ્વાર	વિષય
૨૨. દીપ-ઉદ્ઘિદ્વાર	ધર્માંનો દેશ, તેના પ્રદેશો, અધર્માંનો દેશ, તેના પ્રદેશો, આકાશાં દેશ અને તેના પ્રદેશો, પુરુષાસ્તકાય પાંચ સ્થાવર જીવો, આ હર બોલને સ્પર્શો, ત્રસ જીવોને કદ્યાચિત્ત્ર સ્પર્શો, અહીંતીપ ક્ષેત્રના દીપ-સમુદ્રો અદ્વાસમય-કાલને સ્પર્શો, બહારના દીપ સમુદ્રો કાલને સ્પર્શો નહીં.
૨૩. લોક દ્વાર	આકાશ થિંગલ પ્રમાણે
૨૪. અલોક દ્વાર	આકાશાસ્તકાયના દેશ, પ્રદેશોને સ્પર્શો, ત્યાં અન્ય દ્રવ્ય નથી.

॥ ૧૫/૧ ઉદેશક સંપૂર્ણ ॥

પંદરમું પદ : દ્વિતીય ઉદેશક

પરિચય

આ ઉદેશકમાં ઈન્દ્રિયની બાબ્ધ-આભ્યંતર રચના, તેનો કાલ, દ્વયેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય રૂપ ઈન્દ્રિયના ભેદ-પ્રભેદોનું અને જીવોને પ્રાપ્ત થતી તૈકાલિક ઈન્દ્રિયોનું વિસ્તૃત વર્ણન બાર દ્વારોના માધ્યમથી કર્યું છે.

જીવ સહુ પ્રથમ ઈન્દ્રિયને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેનો ઉપય્ય-સંગ્રહ કરે છે, ત્યારપછી તેમાંથી ઈન્દ્રિયોની નિર્વિતી રચના થાય છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયની રચનામાં અંતમુહૂર્ત પ્રમાણકાલ વ્યતીત થાય છે. ઈન્દ્રિયોની તથાપ્રકારની પૌદ્ગલિક રચનાને દ્વયેન્દ્રિય કહે છે. તે અંગોપાંગ નામ કર્મના ઉદ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ અને તેના વિષયનો બોધ થવો. તે ભાવેન્દ્રિય છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયનો ઉપયોગકાલ અસંખ્યાત સમયના અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

ઈન્દ્રિય શાનનો પ્રાપ્તિ કરું— અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા દ્વારા ઈન્દ્રિયજન્ય શાન પ્રાપ્ત થાય છે.

સહુ પ્રથમ ઈન્દ્રિયોના વિષય યોગ્ય પુદ્ગલોનો ઈન્દ્રિય સાથે સંયોગ થાય છે. જેમ કે શબ્દના પુદ્ગલોનો કાન સાથે સ્પર્શ થાય તેને વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે, ત્યારપછી અત્યંત અસ્પષ્ટ કંઈક અવાજ છે તેવું શાન થાય તેને અર્થવિગ્રહ કહે છે, ત્યારપછી આ કોનો અવાજ છે? તદ્વિષયક વિચારણા થાય, વિચારણા કરતાં-કરતાં આ અવાજ મારા મિત્રનો લાગે છે. આ પ્રકારના નિર્ણય તરફ ઝૂકીતી તેમ છીતાં સંશયાત્મક વિચારણાને ઈહા કહે છે અને ત્યારપછી આ મારા મિત્રનો જ અવાજ છે, આ પ્રકારનું નિર્ણયાત્મક શાન અવાય છે અને તે અવાજને સ્મૃતિમાં રાખવો તે ધારણા શાન છે.

પાંચે ઈન્દ્રિયો દ્વારા આ પ્રકારનું શાન થાય છે. એક ચક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરતી હોવાથી તેમાં વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી.

દ્વયેન્દ્રિયના ભેદ :— બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરા, એક જિહ્વા અને એક સ્પર્શન્દ્રિય, આ દ્વયેન્દ્રિયના આઠ ભેદ છે. એકેન્દ્રિયને એક, બેઈન્દ્રિયને બે, તેઈન્દ્રિયને ચાર, ચૌરેન્દ્રિયને છ અને પંચેન્દ્રિયને આઠ દ્વયેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્યારપછી (૧) ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની (૨) ચોવીસ દંડકના અનેક જીવોની (૩) ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ૨૪ દંડકપણે (૪) ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ૨૪ દંડકપણે આ ચારે ય આલાપકમાં ભૂતકાલમાં પ્રાપ્ત થયેલી, વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત અને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી દ્વયેન્દ્રિયોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

ભાવેન્દ્રિય :— બે કાન, બે આંખ, બે નાક આદિ વિષયને ગ્રહણ કરવાના સાધનરૂપ દ્વયેન્દ્રિય બે-બે હોવા છીતાં વિષયને જાણવાની ક્ષયોપશમ શક્તિ અને તેના વ્યાપાર(ઉપયોગ)રૂપ ભાવેન્દ્રિય એક-એક જ છે, તેથી ભાવેન્દ્રિય કુલ પાંચ છે— શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, પ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શન્દ્રિય.

ઉપરોક્ત દ્વયેન્દ્રિયમાં કરાયેલા ચાર આલાપકોના માધ્યમે ભાવેન્દ્રિયનું પણ તૈકાલિક વિસ્તૃત વર્ણન છે.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

પંદરમું પદ : બીજે ઉદેશક

ઉદેશકમાં વર્ણિત વિષય :-

૧

ઇંદિય ઉવચય ણિવ્વત્તણા ય, સમયા ભવે અસંહેજ્જ |
 લદ્ધી ઉવઓગદ્ધા, અપ્પાબહુએ વિસેસહિયા ॥૧॥
 ઓગાહણ અવાએ, ઈહા તહ વંજણોગગહે ચેવ |
 દાંવિદિય ભાર્વિદિય, તીયા બદ્ધા પુરેક્ખડિયા ॥૨॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) (૧) ઈન્દ્રિયોપચય (૨) (ઇન્દ્રિય) નિર્વત્તના (૩) નિર્વત્તનાના અસંખ્યાત સમય (૪) લભિદ્ધ (૫) ઉપયોગકાળ (૬) અલ્પબહુત્વ (૭) અવગ્રહ (૮) અવાય (૯) ઈહા (૧૦) વંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ (૧૧) અતીતબદ્ધપુરસ્કૃત દ્રવ્યન્દ્રિય અને (૧૨) ભાવેન્દ્રિય આ બાર દ્વારોના માધ્યમથી આ ઉદેશકમાં ઈન્દ્રિયવિષયક પ્રરૂપણા છે. ॥૧-૨॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રની ગાથાઓમાં આ ઉદેશકના વિષયોનું સૂચન છે.

- (૧) ઈન્દ્રિયોપચય :- ઉપચયં નીયતે ઇન્દ્રિયમનેનેત્યુપચયઃ । જેના દ્વારા ઈન્દ્રિયો ઉપચયને પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને યોગ્ય પુદ્ગલોનો સંગ્રહ થવો તે ઈન્દ્રિયોપચય છે. ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ દ્વારા જ ઈન્દ્રિયોને યોગ્ય પુદ્ગલોનો સંગ્રહ થાય છે તેથી ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિને ઈન્દ્રિયોપચય કહે છે.
- (૨) નિર્વૃતિ :- રચના. ઈન્દ્રિયોના બાધ અને આભ્યંતર આકારની રચના થવી.
- (૩) સમય :- ઈન્દ્રિયોના આકારની રચનામાં લાગતા સમયો.
- (૪) લભિદ્ધ :- ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનો બોધ થવા માટે તદાવરણીય કર્માનો ક્ષયોપશમ તે લભિદ્ધ.
- (૫) ઉપયોગ :- તદાવરણીય કર્માનો ક્ષયોપશમના માધ્યમે ઈન્દ્રિય દ્વારા પદાર્થોનો બોધ કરવામાં ઉપયુક્ત થવા, લીન થવું તે ઉપયોગ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલી ક્ષયોપશમરૂપ લભિનો પ્રયોગ કરવો, તે ઉપયોગ.
- (૬) અલ્પબહુત્વ :- પાંચ ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગની સમય મર્યાદા (સ્થિતિ) માં થતી ન્યૂનાવિકતાનું નિરૂપણ.
- (૭) અવગ્રહ :- અવગ્રહણ-પરિચ્છેદો વક્તવ્યઃ । ઈન્દ્રિયો દ્વારા વસ્તુ તત્ત્વનો બોધ કરવો. તેના અવાય આદિ અનેક ભેદ છે.
- (૮) અવાય :- ઈન્દ્રિયો દ્વારા વસ્તુ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો.
- (૯) ઈહા :- ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિષયની વિચારણા કરવી.
- (૧૦) વંજનાવગ્રહ-અર્થાવગ્રહ :- ઈન્દ્રિયો સાથે વિષયનો સંયોગ થવો, તે વંજનાવગ્રહ અને ત્યારપદી વિષયોનો આંશિક બોધ થવો તે અર્થાવગ્રહ.

(૧૧) દ્રવ્યેન્દ્રિય :— બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરા, એક જીબ અને એક સ્પર્શેન્દ્રિય, તે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે.

(૧૨) ભાવેન્દ્રિય :— શ્રોતેન્દ્રિયાદિ પાંચ ઈન્ડ્રિયોથી થતા બોધમાં અતંરંગ કારણરૂપ ઈન્ડ્રિયનો ક્ષયોપશમ, તે ભાવેન્દ્રિય છે.

અગિયારમા અને બારમા બંને દ્વારોમાં અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત ઈન્ડ્રિયોનું વર્ણન છે અર્થાત્ સંસારી જીવો દ્વારા ભૂતકાળમાં પ્રાપ્ત કરેલી, વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત અને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી ઈન્ડ્રિયોનું એકવચન અને બહુવચનના માધ્યમે ચાર વિકલ્પો દ્વારા વિસ્તૃત નિરૂપણ છે.

(૧) ઈન્ડ્રિયોપચયય દ્વારા :-

૨ કઇવિહે ણ ભંતે ! ઇંદિઓવચએ પણન્તે ? ગોયમા ! પંચવિહે ઇંદિઓવચએ પણન્તે, તં જહા - સોઇંદિઓવચએ ચર્કિંખદિઓવચએ ઘાર્ણિદિઓવચએ જિભિંભદિઓવચએ ફાસિંદિઓવચએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈન્ડ્રિયોપચયયના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ઈન્ડ્રિયોપચયયના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) શ્રોતેન્દ્રિયોપચયય, (૨) યક્ષુરિન્દ્રિયોપચયય, (૩) ધ્યાણોન્દ્રિયોપચયય, (૪) જિહ્વેન્દ્રિયોપચયય, અને (૫) સ્પર્શેન્દ્રિયોપચયય.

૩ ણેરઝયાણ ભંતે ! કઇવિહે ઇંદિઓવચએ પણન્તે ? ગોયમા ! પંચવિહે ઇંદિઓવચએ પણન્તે, તં જહા - સોઇંદિઓવચએ જાવ ફાસિંદિઓવચએ । એવ જાવ વેમાળિયાણ । જસ્સ જાઇ ઇંદિયા તસ્સ તઇવિહો ચેવ ઇંદિઓવચયો ભાળિયવ્બો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નૈરયિકોના ઈન્ડ્રિયોપચયયના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નૈરયિકોના ઈન્ડ્રિયોપચયયના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— શ્રોતેન્દ્રિયોપચયય યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયોપચયય

આ જ રીતે અસુરકુમારોથી વૈમાનિક દેવો પર્યતના ઈન્ડ્રિયોપચયયના વિષયમાં જેને જેટલી ઈન્ડ્રિયો હોય તે પ્રમાણે કથન કરવું જોઈએ.

(૨-૩) નિર્વંતના-સમય દ્વારા :-

૪ કઇવિહા ણ ભંતે ! ઇંદિયણિવ્વત્તણા પણન્તા ? ગોયમા ! પંચવિહા ઇંદિયણિવ્વત્તણા પણન્તા, તં જહા - સોઇંદિયણિવ્વત્તણા જાવ ફાસિંદિયણિવ્વત્તણા । એવ ણેરઝયાણ જાવ વેમાળિયાણ । ણવરં - જસ્સ જાઇ ઇંદિયા અતિથિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈન્ડ્રિય નિર્વંતના(નિર્વત્તિ)ના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ઈન્ડ્રિયનિર્વંતનાના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— શ્રોતેન્દ્રિયનિર્વંતના યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયનિર્વંતના.

આ રીતે નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી નિર્વંતના-વિષયક પ્રરૂપણ કરવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જેને જેટલી ઈન્ડ્રિયો હોય તેટલી ઈન્ડ્રિયનિર્વંતના કહેવી જોઈએ.

૫ સોઇંદિયણિવ્વત્તણા ણ ભંતે ! કઇસમજ્યા પણન્તા ? ગોયમા ! અસંખિજ્જસમજ્યા અંતોમુહૃત્તિયા પણન્તા, એવ જાવ ફાસિંદિયણિવ્વત્તણા । એવ ણેરઝયાણ જાવ વેમાળિયાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શ્રોતેન્દ્રિયની નિર્વત્તનામાં (રચનામાં) કેટલા સમય થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત સમયોનું અંતર્મુહૂર્ત થાય છે. આ રીતે સ્પર્શેન્દ્રિય સુધી પણે ઈન્દ્રિય નિર્વત્તનામાં અસંખ્યાત સમયનું અંતર્મુહૂર્ત થાય છે.

આ જ રીતે નેરાયિકોથી વૈમાનિકો સુધીની ઈન્દ્રિય નિર્વત્તનાના કાળ સંબંધી કથન કરવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ઈન્દ્રિયોની નિર્વત્તના (રચના) અને તેના સમયનું નિરૂપણ છે.

ઈન્દ્રિયોની રચનાના બે પ્રકાર છે— આભ્યંતર નિર્વત્તિ અને બાહ્ય નિર્વત્તિ.

ઈન્દ્રિયોના બાહ્ય આકારની રચનાને બાહ્યનિર્વત્તિ કહે છે. તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં ભિત્ત ભિત્ત હોય છે. ઈન્દ્રિયોના આભ્યંતર આકારની રચનાને આભ્યંતર નિર્વત્તિ કહે છે. પ્રત્યેક જીવોમાં આભ્યંતર નિર્વત્તિ એક સમાન હોય છે. ઈન્દ્રિયોના સંસ્થાનનું કથન આભ્યંતર નિર્વત્તિની અપેક્ષાએ છે. ઈન્દ્રિયોની રચના અંગોપાંગ નામકર્મના ઉદ્યથી થાય છે. તે પૌદ્રગલિક છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે— નિર્વત્તિ અને ઉપકરણ. અંગોપાંગ નામકર્મના ઉદ્યથી થતી ઈન્દ્રિયોની બાહ્ય અને આંતરિક રચનાને નિર્વત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે, નિર્વત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય પર ઉપકાર કરે તે શબ્દ, રૂપ આદિ વિષય ગ્રહણ કરવાની પૌદ્રગલિક શક્તિને ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે. વીર્યાત્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય શબ્દ આદિ પુદ્રગલોને ગ્રહણ કરી શકે છે.

આ રીતે નિર્વત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય તલવાર સમાન અને ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય તલવારની ધાર સમાન છે.

બંને પ્રકારની દ્રવ્યેન્દ્રિયની રચનામાં અસંખ્યાત સમયનું અંતર્મુહૂર્ત વ્યતીત થાય છે.

(૪-૫) લભિદ્ય, ઉપયોગ દ્વારા :-

૬ કઇવિહા ણ ભંતે ! ઇંદ્રિયલદ્ધી પણ્ણતા ? ગોયમા ! પંચવિહા ઇંદ્રિયલદ્ધી પણ્ણતા, તં જહા - સોઇંદ્રિયલદ્ધી જાવ ફાસિંદિય- લદ્ધી । એવં ણેરઝયાણ જાવ વેમાણિયાણ । ણવરં - જસ્સ જઇ ઇંદ્રિયા અતિથ તસ્સ તાવઝયા લદ્ધી ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયલભિદ્યના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયલભિદ્યના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— શ્રોતેન્દ્રિયલભિદ્ય યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય લભિદ્ય. આ રીતે નેરાયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી ઈન્દ્રિય લભિદ્યની પ્રરૂપણ કરવી જોઈએ, વિશેષતા એ છે કે જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો છે તેટલી જ ઈન્દ્રિયલભિદ્ય કહેવી જોઈએ.

૭ કઇવિહા ણ ભંતે ઇંદ્રિયउવઓગદ્ધા પણ્ણતા ? ગોયમા ! પંચવિહા ઇંદ્રિયઉવઓગદ્ધા પણ્ણતા, તં જહા - સોઇંદ્રિયઉવઓગદ્ધા જાવ ફાસિંદિય-ઉવઓગદ્ધા । એવં ણેરઝયાણ જાવ વેમાણિયાણ । ણવરં - જસ્સ જઇ ઇંદ્રિયા અતિથ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગ કાળના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગકાળના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— શ્રોતેન્દ્રિય ઉપયોગકાળ યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય-ઉપયોગકાળ.

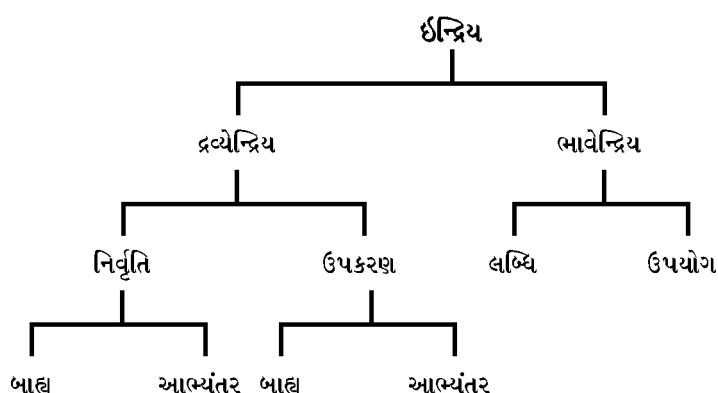
આ રીતે નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના જીવોમાં ઈન્દ્રિય-ઉપયોગકાળના વિષયમાં જાણવું જોઈએ વિશેષતા એ છે કે જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય તેને તેટલી ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગકાળ કહેવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં લબ્ધિ અને ઉપયોગક્ષા દ્વારમાં ઈન્દ્રિયોની લબ્ધિ અને તેના ઉપયોગ કાલનું નિરૂપણ છે.

પ્રત્યેક જીવને અંગોપાંગ નામ કર્મના ઉદ્યે દ્રવ્યેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી વિષયને જાણવાની શક્તિ-લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે જીવોને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય, તેટલી ઈન્દ્રિય લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિષયને જાણવાની શક્તિનો વ્યાપાર (ઉપયોગ) અસંખ્યાત સમયના અંતમુહૂર્તમાં થાય છે. જેટલા કાલ પર્યાત તે વ્યાપાર થતો રહે તેને ઉપયોગકાળ કહે છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગકાળ અસંખ્યાત સમયના અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે. છદ્રસ્થ જીવોનો કોઈપણ ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયનો જ હોય છે.

ઈન્દ્રિયના ઉપરોક્ત પ્રકારો રેડિયાના દદ્ધાંતથી સમજી શકાય છે. વિવિધ આકારવાળા રેડિયાના મોડેલ, તે બાહ્ય રચના છે. રેડિયાની અંદર નાની મોટી કાચની ટ્યૂબો આદિ આભ્યંતર રચના છે. આ આભ્યંતર રચનાની અર્થાત્ કાચની ટ્યૂબો, તેની અંદરના પદાર્થોની અવાજ તરંગોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિને ઉપકરણ કહે છે. ઈલેક્ટ્રોક કનેક્શનને લબ્ધિ અને રેડિયાચાલુ કરવાને ઉપયોગ(પ્રયોગ) કહી શકાય. તે જ રીતે કાન વગેરે ઈન્દ્રિયોના આકારને બાહ્ય નિરૂપિતિ, અંદરના ભાગમાં વિશિષ્ટ રચના કે જેના દ્વારા વિષય ગ્રહણ થાય છે, તેને આભ્યંતર નિરૂપિતિ કહે છે. તે પુદ્ગલની પૌદ્ગલિક શક્તિને, વિષયગ્રહણની શક્તિને ઉપકરણોન્દ્રિય કહે છે. મતિ જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમને લબ્ધિ ભાવેન્દ્રિય અને તેના પ્રયોગને અર્થાત્ વિષય ગ્રહણમાં પ્રવૃત્ત થવાને ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય કહે છે.

(૬) ઉપયોગ કાલનું અલ્પબહુત્વ :-

૮ એસિંદિય ભંતે ! સોઇંદિય ચર્કિંખદિય ઘાર્નિંદિય જિભિંબદિય ફાસિંદિયાં જહણિયાએ ઉવઓગઢાએ ઉકકોસિયાએ ઉવઓગઢાએ જહણુકકોસિયાએ ઉવઓગઢાએ કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ચર્કિંખદિયસ્સ જહણિયા ઉવઓગઢા, સોઇંદિયસ્સ જહણિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, ઘાર્ણિદિયસ્સ જહણિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, જિબ્બિદિયસ્સ જહણિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, ફાર્સેદિયસ્સ જહણિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા ।

ઉકકોસિયાએ ઉવઓગઢાએ સવ્વત્થોવા ચર્કિંખદિયસ્સ ઉકકોસિયા ઉવઓગઢા, સોઇંદિયસ્સ ઉકકોસિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, ઘાર્ણિદિયસ્સ ઉકકોસિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા જિબ્બિદિયસ્સ ઉકકોસિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, ફાર્સેદિયસ્સ ઉકકોસિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા ।

જહણનુકકોસિયાએ ઉવઓગઢાએ સવ્વત્થોવા ચર્કિંખદિયસ્સ જહણિયા ઉવઓગઢા સોઇંદિયસ્સ જહણિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, ઘાર્ણિદિયસ્સ જહણિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, જિબ્બિદિયસ્સ જહણિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, ફાર્સેદિયસ્સ જહણિયાહિંતો ઉવઓગઢાહિંતો ચર્કિંખદિયસ્સ ઉકકોસિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, જિબ્બિદિયસ્સ ઉકકોસિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા, ફાર્સેદિયસ્સ ઉકકોસિયા ઉવઓગઢા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ગ્રાણોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયના જધન્ય ઉપયોગ-કાલ, ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ અને જધન્યોત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલમાં કોણ, કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય ઉપયોગ કાળની અપેક્ષાએ—(૧) સર્વથી થોડો ચક્ષુરિન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ કાળ સર્વથી અલ્પ છે, (૨) તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી ગ્રાણોન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે.

ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલની અપેક્ષાએ— (૧) સર્વથી થોડો ચક્ષુરિન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ, (૨) તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક, (૩) તેનાથી ગ્રાણોન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક, (૪) તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક, (૫) તેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક.

જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગકાલની અપેક્ષાએ— (૧) સર્વથી અલ્પ ચક્ષુરિન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ-કાલ છે, (૨) તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી ગ્રાણોન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિયનો જધન્ય ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૬) સ્પર્શેન્દ્રિયના જધન્ય ઉપયોગ-કાલથી ચક્ષુરિન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૭) તેનાથી શ્રોતેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૮) તેનાથી ગ્રાણોન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૯) તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે, (૧૦) તેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ-કાલ વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગકાલના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ છે, પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયનો ઉપયોગકાલ અસંખ્યાત સમયના અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. અસંખ્યાત સમયના અસંખ્યાત ભેદ હોવાથી પાંચે ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગકાલમાં ન્યૂનાધિકતા છે. અલ્પબહુત્વ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

(૭ થી ૧૦) ઈન્દ્રિય-અવગ્રહણ, અવાય-ઈહા-અવગ્રહ ક્ષાર :-

૧ કઝવિહા ણ ભંતે ! ઇંદિયઓગાહણ પણણત્તા ? ગોયમા ! પંચવિહા ઇંદિયઓગાહણ પણણત્તા, તં જહા - સોઇંડિયઓગાહણ જાવ ફાસેદિય-ઓગાહણ | એવં ણેરઝ્યાણ જાવ વેમાળિયાણ | ણવરં - જસ્સ જઇ ઇંદિયા અતિથિ |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! ઈન્દ્રિય અવગ્રહણના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ભગવન् ! ઈન્દ્રિય અવગ્રહણના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - શ્રોતેન્દ્રિયાવગ્રહણ યાવત્ સ્પર્શન્દ્રિયાવગ્રહણ.

આ જ રીતે નેરયિકોથી લઈને વૈમાનિક સુધીના જીવોમાં જેને જેટલી ઈન્દ્રિય હોય, તેટલા અવગ્રહણનું કથન કરવું જોઈએ.

૧૦ કઝવિહે ણ ભંતે ! ઇંદિયઅવાએ પણણત્તે ? ગોયમા ! પંચવિહે ઇંદિયઅવાયે પણણત્તે, તં જહા - સોઇંડિયઅવાએ જાવ ફાસેદિયઅવાએ | એવં ણેરઝ્યાણ જાવ વેમાળિયાણ | ણવરં જસ્સ જત્તિયા ઇંદિયા અતિથિ |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! ઈન્દ્રિય અવાયના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિય અવાયના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - શ્રોતેન્દ્રિય અવાય યાવત્ સ્પર્શન્દ્રિય અવાય.

આ રીતે નેરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના જીવોમાં જેને જેટલી ઈન્દ્રિય હોય તેટલા ઈન્દ્રિયોના અવાય કહેવા જોઈએ.

૧૧ કઝવિહા ણ ભંતે ! ઈહા પણણત્તા ? ગોયમા ! પંચવિહા ઈહા પણણત્તા, તં જહા - સોઇંડિયઈહા જાવ ફાસેદિયઈહા | એવં જાવ વેમાળિયાણ, ણવરં જસ્સ જઇ ઇંદિયા |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! ઈહાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! ઈહાના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - શ્રોતેન્દ્રિય ઈહા યાવત્ સ્પર્શન્દ્રિય ઈહા. આ જ રીતે વૈમાનિકો સુધીના જીવોમાં જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો છે, તેટલી ઈહા કહેવી જોઈએ.

૧૨ કઝવિહે ણ ભંતે ! ઉગગહે પણણત્તે ? ગોયમા ! દુવિહે ઉગગહે પણણત્તે, તં જહા - અત્થોગગહે ય વંજણોગગહે ય |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! અવગ્રહના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! અવગ્રહના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - અર્થાવગ્રહ અને વંજનાવગ્રહ.

૧૩ વંજણોગગહે ણ ભંતે ! કઝવિહે પણણત્તે ? ગોયમા ! ચર્ચિવિહે પણણત્તે, તં જહા - સોઇંડિયવંજણોગગહે ઘાણિંદિયવંજણોગગહે જિબિંભદિયવંજણોગગહે ફાસિંદિયવંજણોગગહે |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! વંજનાવગ્રહના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! વંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - શ્રોતેન્દ્રિયવંજનાવગ્રહ, ગ્રાષોન્દ્રિયવંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયવંજનાવગ્રહ અને સ્પર્શોન્દ્રિયવંજનાવગ્રહ.

૧૪ અત્થોગહે ણં ભંતે ! કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! છવિહે અત્થોગહે પણતે, તં જહા - સોઝિંદિયઅત્થોગહે ચર્કિખદિયઅત્થોગહે ઘાર્ણિદિયઅત્થોગહે જિબિંદિયઅત્થોગહે ફાસિંદિયઅત્થોગહે ણોઝિંદિયઅત્થોગહે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! અર્થાવગ્રહના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! અર્થાવગ્રહના છ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - શ્રોતેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, ચક્ષુરિન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, ગ્રાષોન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, સ્પર્શોન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ અને નોઈન્દ્રિય(મન) અર્થાવગ્રહ.

૧૫ ણેરઝયાણં ભંતે ! કઇવિહે ઉગહે પણતે ? ગોયમા ! દુવિહે ઉગહે પણતે, તં જહા - અત્થોગહે ય વંજણોગહે ય । એવં અસુરકુમારાણં જાવ થળિયકુમારાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! નેરયિકોને કેટલા અવગ્રહ છે ? ઉત્તર - ગૌતમ ! નેરયિકોને બે પ્રકારના અવગ્રહ છે - અર્થાવગ્રહ અને વંજનાવગ્રહ.

આ જ રીતે અસુરકુમારોથી લઈ સ્તનિતકુમારો સુધીના દેવોના અવગ્રહના વિષયમાં કહેવું જોઈએ.

૧૬ પુઢવિકાઝયાણં ભંતે ! કઇવિહે ઉગહે પણતે ? ગોયમા ! દુવિહે ઉગહે પણતે, તં જહા - અત્થોગહે ય વંજણોગહે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા અવગ્રહ હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના અવગ્રહ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - અર્થાવગ્રહ અને વંજનાવગ્રહ.

૧૭ પુઢવિકાઝયાણં ભંતે ! વંજણોગહે કઇવિહે પણતે ? ગોયમા ! એવે ફાસિંદિય વંજણોગહે પણતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા પ્રકારના વંજનાવગ્રહ હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોને માત્ર એક સ્પર્શોન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ હોય છે. આ જ રીતે અખાયિકો યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોના વંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

૧૮ પુઢવિકાઝયાણં ભંતે ! કઇવિહે અત્થોગહે પણતે ? ગોયમા ! એવે ફાસિંદિયઅત્થોગહે પણતે । એવં જાવ વણસ્પસ્ઝિકાઝયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા અર્થાવગ્રહ હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોને માત્ર એક સ્પર્શોન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ હોય છે. આ જ રીતે અખાયિકો યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોના વંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

૧૯ બેઝિંદિયાણ વિ એવં ચેવ ણવરં - બેઝિંદિયાણં વંજણોગહે દુવિહે પણતે, અત્થોગહે દુવિહે પણતે । એવં તેઝિંદિય-ચર્ચરિંદિયાણ વિ, ણવરં ઝિંદિયપરિવુઙ્ગી કાયવ્વા । ચર્ચરિંદિયાણ વંજણોગહે તિવિહે પણતે, અત્થોગહે ચર્ચવિહે પણતે ।

સેસાણ જહા ણેરઝયાણ જાવ વેમાળિયાણ ।

ભાવાર્થ :— આ રીતે બેઈન્ડ્રિયોના અવગ્રહના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે બેઈન્ડ્રિયોને બે પ્રકારના વ્યંજનાવગ્રહ હોય છે અને બે પ્રકારના અર્થાવગ્રહ હોય છે.

આ રીતે તેઈન્ડ્રિય અને ચૌરેન્ડ્રિય જીવોના વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે ઉત્તરોત્તર એક-એક ઈન્ડ્રિયની પરિવૃદ્ધિ થવાથી એક-એક વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહની પણ વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. ચૌરેન્ડ્રિય જીવોના વ્યંજનાવગ્રહ ત્રણ પ્રકારના અને અર્થાવગ્રહ ચાર પ્રકારના હોય છે.

વેમાનિકો સુધી શેષ સમસ્ત જીવોના અવગ્રહના વિષયમાં નૈરયિકોની સમાન સમજ લેવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ચાર દ્વારમાં ઈન્ડ્રિયજન્ય શાનની અવસ્થાઓનું નિરૂપણ છે.

અવગ્રહણ :— ઈન્ડ્રિયો દ્વારા વિષયોનું ગ્રહણ થાય તેને અવગ્રહણ કહે છે. અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણારૂપ વિષય ગ્રહણની સર્વ અવસ્થાઓનો સમાવેશ અવગ્રહણમાં થઈ જાય છે. ઈન્ડ્રિયો પાંચ છે અને તેના વિષયો પણ પાંચ છે તેમજ તેના ગ્રહણ રૂપ અવગ્રહણ પણ પાંચ છે.

શ્રી નંદીસૂત્રમાં મતિજ્ઞાનની કભિક અવસ્થાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. તે પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે— અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા.

અવગ્રહ :— તેના બે ભેદ છે— વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ.

વ્યંજનાવગ્રહ :— વ્યાચ્યંતે અનેન અર્થઃ । જેના વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન. ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્ડ્રિય અને શબ્દાદિ દ્રવ્યોનો પરસ્પર સંબંધ થાય, ત્યાર પછી જ શ્રોતેન્દ્રિય આદિ ઈન્ડ્રિયો શબ્દાદિ વિષયોને વ્યક્ત કરવામાં સમર્થ થાય છે, તેથી ઈન્ડ્રિય અને તેના વિષયનો સંબંધ વ્યંજન કહેવાય છે. વ્યંજનાવગ્રહની વ્યાખ્યા ત્રણ પ્રકારે થાય છે — (૧) ઉપકરણોન્દ્રિય અને તેના વિષયનો સંબંધ, તે વ્યંજનાગ્રહણ. (૨) ઉપકરણોન્દ્રિયની સહાયતાથી વિષય ગ્રહણ થયા પછી જ વ્યક્ત થાય છે, તેથી ઉપકરણોન્દ્રિય પણ વ્યંજન કહેવાય છે અને (૩) ઉપકરણોન્દ્રિય દ્વારા વિષય ગ્રહણ થયા પછી શબ્દાદિ વિષયો જ પ્રગટ થાય છે, તેથી વ્યક્ત થવા યોગ્ય શબ્દાદિ વિષય પણ વ્યંજન કહેવાય છે.

ઉપકરણોન્દ્રિય અને વિષયોનો સંબંધ ચાર પ્રાયકારી ઈન્ડ્રિયોમાં જ થાય છે, ચક્ષુ અને મન આ બંને અપ્રાયકારી છે, તેથી તે બંનેનો વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી શેષ ચાર ઈન્ડ્રિયોનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે.

અર્થાવગ્રહ :— અર્થસ્યાવગ્રહોઽર્થવિગ્રહः । અનિર્દેશયસામાન્યરૂપાર્થગ્રહણમિતિ ભાવઃ । અર્થ—વિષયના ગ્રહણને અર્થાવગ્રહ કહે છે. જેનો નિર્દેશ થઈ શકે નહીં તેવું સામાન્યરૂપે વિષયોનું શાન થાય, આ કાંઈક છે તેવું અત્યંત અસ્પષ્ટ શાન થાય તેને અર્થાવગ્રહ કહે છે. તેમાં દૂરથી કાંઈ દેખાતા આ કંઈક દેખાય છે, તેવો માત્ર અસ્પષ્ટ બોધ થાય છે. અર્થાવગ્રહ પાંચ ઈન્ડ્રિય અને નોઈન્ડ્રિય—મનથી થાય છે, તેથી તેના છ ભેદ થાય છે. જે જીવોને જેટલી ઈન્ડ્રિયો હોય તેટલા પ્રકારે અર્થાવગ્રહ થાય છે.

ઈહા :— અવગ્રહ દ્વારા જાણેલા અર્થમાં વિશેષ વિચારણા થાય તેને ઈહા કહે છે. તેમાં પદાર્થના સદ્બૂત ગુણધર્માની વિશેષ વિચારણા અને અસદ્બૂત ગુણધર્માનો ત્યાગ થવા રૂપ વિચારણા થાય છે. જેમ કે દૂરથી

દેખાતી વસ્તુ મનુષ્ય છે કે હૂંહું ? તેવો સંશય થાય, ત્યાર પછી તેના પર વિશેષ વિચારણા કરતાં જણાય છે કે તેમાં હલનયલન થઈ રહ્યું છે તેથી તે મનુષ્ય હોવો જોઈએ, હૂંહું લાગતું નથી.

આ રીતે ઈહાજ્ઞાન દ્વારા વ્યક્તિ સંશયને દૂર કરીને નિર્ણય તરફ ઝૂકી જાય છે પરંતુ ચોક્કસ નિર્ણય થતો નથી. ઈહાજ્ઞાન પણ પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનથી થાય છે તેથી તેના છ બેદ છે.

અવાય :— ઈહા દ્વારા જ્ઞાણેલા પદાર્થનો ચોક્કસ બોધ થઈ જવો. આ મનુષ્ય જ છે, હૂંહું નથી. આ પ્રકારના નિશ્ચયાત્મક બોધને અવાય કહે છે. તેના પણ પૂર્વવત્ત છ બેદ છે. જે જીવને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય તેટલા પ્રકારે ઈહા અને અવાય તેને થાય છે.

ધારણા :— અવાય દ્વારા નિશ્ચિત થયેલા બોધને સંખ્યાત કે અસંખ્યાતકાલ પર્યત સ્મૃતિ રૂપે ધારણા કરવું તેને ધારણા કહે છે. તેના પણ પૂર્વવત્ત છ બેદ છે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ઈન્દ્રિય—અવાય અને ઈન્દ્રિય—ઈહાના જ બેદોનું કથન કર્યું હોવાથી નોઈન્દ્રિય અવાય અને નોઈન્દ્રિય ઈહાના બેદની ગણના કરી નથી, તેથી બંનેના પાંચ—પાંચ બેદોનું જ કથન કર્યું છે.

તેમજ અન્ય સૂત્રોમાં મતિજ્ઞાનની કભિક અવસ્થાઓ અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા તે રીતે ચાર અવસ્થાઓ છે. પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં અવાય, ઈહા અને અવગ્રહ તે કમથી નિરૂપણ કર્યું છે. અવગ્રહણમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિની સર્વ અવસ્થાઓ સમાવિષ્ટ છે, જ્યારે ઉગ્ગાહ—અવગ્રહમાં પ્રથમ અવસ્થાનું જ ગ્રહણ થાય છે. તે ઉપરાંત ધારણા મતિજ્ઞાનનો પણ પ્રસ્તુતમાં ઉલ્લેખ નથી. તેનું કારણ અજ્ઞાત છે.

(૧૧) દ્રવ્યેન્દ્રિય દ્વાર : -

૨૦ કઇવિહા ણં ભંતે ! ઇંદ્રિય પણ્ણતા ? ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા - દવ્બિંદિયા ય ભાવિંદિયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયોના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય.

૨૧ કઇ ણં ભંતે ! દવ્બિંદિયા પણ્ણતા ? ગોયમા ! અદૃ દવ્બિંદિયા પણ્ણતા । તં જહા - દો સોયા દો ણેત્તા દો ઘાણા જીહા ફાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! દ્રવ્યેન્દ્રિયોના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! દ્રવ્યેન્દ્રિયોના આઠ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— બે શ્રોત, બે નેત્ર, બે ઘાણ (નાક), એક જિહ્વા અને એક સ્પર્શન.

૨૨ ણેરઇયાણં ભંતે । કઇ દવ્બિંદિયા પણ્ણતા ? ગોયમા ! અદૃ, એતે ચેવ । એવં અસુરકુમારાણં જાવ થળિયકુમારાણં વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નૈરયિકોને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે. આ જ રીતે અસુરકુમારોથી સ્તનિતકુમારો સુધીના દશ ભવનપતિ દેવોને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે.

૨૩ પુઢવિકાઇયાણં ભંતે ! કઇ દવ્બિંદિયા પણ્ણતા ? ગોયમા ! એગે ફાર્સાંડિએ પણ્ણતે । એવં જાવ વણસ્પસ્કાઇયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિકોને માત્ર એક સ્પર્શેન્દ્રિય છે. આ જ રીતે અપ્કાયિકો યાવત્ વનસ્પતિકાયિકો સુધીના સ્થાવર જીવને એક સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોય છે.

૨૪ બેઝિંદિયાણ ભંતે ! કઇ દવ્બિંદિયા પણન્તા ? ગોયમા ! દો દવ્બિંદિયા પણન્તા, તં જહા - ફાસિંદિએ ય જિબ્બિંદિએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્! બેઈન્દ્રિયોને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! બેઈન્દ્રિયોને બે દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, તે આ પ્રમાણે છે—સ્પર્શેન્દ્રિય અને જિહ્વેન્દ્રિય.

૨૫ તેઝિંદિયાણ ભંતે ! કઇ દવ્બિંદિયા પણન્તા ? ગોયમા ! ચત્તારિ દવ્બિંદિયા પણન્તા, તં જહા - દો ઘાણા જીહા ફાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્! તેઈન્દ્રિયોને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! તેઈન્દ્રિયોને યાર દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, તે આ પ્રમાણે- બે ગ્રાણ, એક જિહ્વેન્દ્રિય અને એક સ્પર્શેન્દ્રિય.

૨૬ ચરુરિંદિયાણ ભંતે ! કઇ દવ્બિંદિયા પણન્તા ? ગોયમા ! છ દવ્બિંદિયા પણન્તા, તં જહા - દો ણેતા દો ઘાણા જીહા ફાસે । સેસાણં જહા ણેરઝયાણં જાવ વેમાળિયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્! ચૌરેન્દ્રિયોને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! ચૌરેન્દ્રિયોને છ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, તે આ પ્રમાણે છે— બે નેત્ર, બે ગ્રાણ, એક જિહ્વેન્દ્રિય અને એક સ્પર્શેન્દ્રિય. શોષ સર્વને યાવત્ વૈમાનિક દેવોને નૈરયિકોની જેમ આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— બે શ્રોત્ર, બે ચક્ષુ, બે ગ્રાણ, એક જિહ્વા, એક સ્પર્શેન્દ્રિય.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયોના પ્રકાર અને ૨૪ દંડકમાં તેની પ્રરૂપણા છે. ગ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, શ્રોતેન્દ્રિય આમ તો એક જ છે, પરંતુ તેની રચના અને વિષય ગ્રહણ કરવાના બાધ્ય સ્થાનો બે—બે છે, તેથી તેના બે-બે ભેદ કર્યા છે. આ રીતે બે શ્રોત્ર, બે ચક્ષુ, બે ગ્રાણ, એક જિહ્વા અને એક સ્પર્શન, કુલ આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિય થાય છે.

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

૨૭ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! ણેરઝયસ્સ કેવઝયા દવ્બિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા । કેવઝયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! અટુ ।

કેવઝયા પુરેકુખડા ? ગોયમા ! અટુ વા સોલસ વા સતરસ વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્! પ્રત્યેક નૈરયિકોને ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! પ્રત્યેક નૈરયિકને ભૂતકાલમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થઈ છે. પ્રશ્ન— ભગવન્! પ્રત્યેક નૈરયિકને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! આઠ બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક નૈરયિકોને પુરસ્કૃત-ભવિષ્યમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! આઠ, સોળ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અથવા અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

૨૮ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! અસુરકુમારસ્સ કેવિયા દર્શિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા। કેવિયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! અદ્વુ .

કેવિયા પુરેકુખડા ? ગોયમા ! અદ્વુ વા ણવ વા સંહેજ્જા વા અસંહેજ્જા વા અણંતા વા . એવં જાવ થણિયકુમારાણ તહેવ તં ચેવ ભાણિયવ્વં .

એવં પુઢવિકકાઇય-આઉકકાઇય-વણસ્સિકાઇયસ્સ વિ, ણવરં- કેવિયા બદ્ધેલ્લગા તિ પુચ્છાએ ઉત્તરં એકકે ફાસિંદિએ પણણતે .

એવં તેઉકકાઇય-વાઉકકાઇયસ્સ વિ, ણવરં- પુરેકુખડા ણવ વા દસ વા .

એવં બેઝિંદિયાણ વિ . ણવરં બદ્ધેલ્લગપુચ્છાએ દોણિણ . એવં તેઝિંદિયસ્સ વિ, ણવરં બદ્ધેલ્લગા ચત્તારિ . એવં ચરિંદિયસ્સ વિ, ણવરં બદ્ધેલ્લગા છે .

ભાવાર્થ :- **પ્રશ્ન-** હે ભગવન् ! પ્રત્યેક અસુરકુમારને ભૂતકાલમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! પ્રત્યેક અસુરકુમાર દેવને ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન् ! પ્રત્યેક અસુરકુમાર દેવને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક અસુરકુમાર દેવને પુરસ્કૃત-ભવિષ્યકાલમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! આઠ, નવ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

આ જ રીતે નાગકુમારથી લઈને સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવોની અતીત, બદ્ધ અને ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ.

આ જ રીતે પૃથ્વીકાયિક અષ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોની અતીત અને આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ, વિશેષતા એ છે કે તે પ્રત્યેક જીવોને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક સ્પશોન્દ્રિય છે, તેમ કથન કરવું.

આ જ રીતે તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકની અતીત અને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે તેઝિંદ્રિયની અતીત-આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે બેઝિંદ્રિયની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો બે કહેવી જોઈએ. આ જ રીતે તેઝિંદ્રિયની અતીત અને આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેઝિંદ્રિયની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો ચાર છે. આ જ રીતે ચૌરેન્દ્રિયની પણ અતીત અને આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે ચૌરેન્દ્રિયની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છ હોય છે.

૨૯ પંચેદિયતિરિકુખજોળિય-મળૂસ-વાળમંતર-જોઇસિય-સોહમ્મીસાણગ દેવસ્સ જહા અસુરકુમારસ્સ ! ણવરં- મળૂસસ્સ પુરેકુખડા કસ્પિ અત્થ કસ્પિ ણત્થિ, જસ્સઅત્થ અદ્વુ વા ણવ વા સંહેજ્જા વા અસંહેજ્જા વા અણંતા વા .

ભાવાર્થ :— પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને સૌધર્મ-ઈશાન દેવોની અતીત, બદ્ધ અને ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયોનું કથન અસુરકુમારની જેમ જાગું જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યમાં વિશેષતા એ છે કે ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો કોઈક મનુષ્યને હોય છે, કોઈકને હોતી નથી. જેને હોય છે, તેને આઠ, નવ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંત હોય છે.

૩૦ સંકુમાર-માહિંદ-બંભલંતગ-સુકક-સહસ્રાર-આણવ-પાણવ-આરણ-અચ્ચુય-ગેવેજ્જગ દેવસ્સ ય જહા ણેરઝયસ્સ ।

ભાવાર્થ :— સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આણત, પ્રાણત આરણ, અચ્યુત અને ગ્રૈવેયક દેવની અતીત, બદ્ધ અને ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયોનું કથન નૈરપિકોની સમાન જાગું જોઈએ.

૩૧ એવમેગસ્સ ણ ભંતે ! વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવસ્સ કેવઝયા દર્શિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવઝયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! અટુ ।

કેવઝયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! અટુ વા સોલસ વા ચરુવીસા વા સંખેજ્જા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક વિજય, વૈજયન્ત, જયંત, અને અપરાજિત દેવની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત થઈ છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવોને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ચાર અનુત્તર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને ભવિષ્યમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આઠ, સોણ, ચોવીસ કે સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે ?

૩૨ સંબ્બદ્ધસિદ્ધદેવસ્સ અતીતા અણંતા, બદ્ધેલ્લગા અટુ, પુરેકખડા અટુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રત્યેક સર્વાર્થસિદ્ધદેવને અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થઈ છે, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ છે અને ભવિષ્યમાં આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં એક જીવની અપેક્ષાએ ચોવીસ દંડકના જીવોમાં ભૂતકાલીન, વર્તમાનકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયનું નિરૂપણ છે.

ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- પ્રત્યેક સંસારી જીવે ભૂતકાલમાં અનંત જન્મ-મરણ કર્યા છે, તેથી તે સર્વ જીવની ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થાય છે.

વર્તમાનકાલીન બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- વર્તમાનમાં જીવને જે ભવનું જે જાતિનું શરીર હોય તે પ્રમાણે તેને દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે.

જેમ કે— પાંચ સ્થાવરના પાંચ દંડકના જીવોને એક માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોય છે. બેઈન્દ્રિયમાં સ્પર્શેન્દ્રિય અને જિહ્વેન્દ્રિય, આ બે દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. તેઈન્દ્રિયમાં સ્પર્શેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને બે ધ્રાણ, આ ચાર દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે અને પંચેન્દ્રિયમાં નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો તથા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય, આ સોણ દંડકના જીવોમાં આઠ-આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે.

ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- જે જીવ ભવિષ્યમાં જેટલા ભવ ધારણા કરવાનો હોય, તે પ્રમાણે તેને ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે.

નૈરધિકની ભવિષ્યની દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- નારકી જીવ ભવિષ્યમાં આઠ, સોળ, સતાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

(૧) આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- કોઈ નારકી મૃત્યુ પામી મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય, તો તેને મનુષ્ય ભવની આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

(૨) સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- કોઈ નારકી મૃત્યુ પામી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનો અથવા મનુષ્યનો ભવ કરીને ત્યારપછી બીજો મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય, તો તેને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અથવા મનુષ્યના ભવની આઠ + બીજા મનુષ્ય ભવની આઠ = સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

(૩) સતાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- કોઈ નારકી મૃત્યુ પામી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિયનો ભવ કરીને ત્યારપછી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય, તો તેને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનાભવની આઠ + એકેન્દ્રિયની એક + મનુષ્યની આઠ = સતાર દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે તે નારકી સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભવ કરે, તો તે કમશા: સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થશે.

અસુરકુમારની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- અસુરકુમાર દેવ મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ થાય તો પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ હોય છે. કોઈ અસુરકુમાર દેવ પૃથ્વીકાય, આકાય અને વનસપતિકાયનો ભવ કરીને પછી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ થાય, તો તેને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિય પૃથ્વીકાયના ભવની એક + મનુષ્ય ભવની આઠ = નવ હોય છે. જે અસુરકુમાર દેવ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભવભાષણ કરે, તો તેને પુરસ્કૃત (આગામી) દ્રવ્યેન્દ્રિયો કમશા: સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત હોય છે.

પૃથ્વી-પાણી-વનસપતિકાયની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય, તો તેને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો મનુષ્યના ભવ આશ્રી આઠ હોય છે. કોઈ પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવ પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિયનો ભવ કરીને પછી મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય, તો તેને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નવ હોય છે.

તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વિકલેન્દ્રિયની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિય :- તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકો મનુષ્ય ભવ પામતા નથી. ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો મનુષ્ય ભવ તો પામી શકે, પરંતુ તે ભવમાં તેઓ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. તેથી તે જીવ અનંતર ભવમાં પૃથ્વી, પાણી કે વનસપતિમાં ઉત્પન્ન થઈને ત્યારપછી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય, તો તે જીવને પૃથ્વી આદિના ભવની એક + મનુષ્ય ભવની આઠ = નવ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે. જો તે જીવ બે વાર પૃથ્વી આદિના ભવ ધારણા કરીને ત્યાર પછી મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય તો પૃથ્વી આદિના બે ભવની કમશા: ૧+૧ અને મનુષ્ય ભવની ૮ = ૧૦ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે. આ રીતે તે જીવો પોતાના ભવભાષણ પ્રમાણે અગ્નિયાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, વંતર, જ્યોતિષી અને બે દેવલોકના દેવોની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- તે જીવોને અસુરકુમારની જેમ આઠ, નવ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

મનુષ્યોની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- તદ્દ્બબ મોક્ષગામી મનુષ્યો આ મનુષ્ય જન્મમાં જ સિદ્ધ થાય છે તેને ભવિષ્યમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો થતી નથી. તે સિવાયના મનુષ્યોને ભવિષ્યમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે. જે જીવ એક મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય, તેને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો, એક પૃથ્વીકાય આદિનો ભવ કરીને ત્યારપછી

મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય, તો નવ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે. આ રીતે તેના ભવભ્રમણ પ્રમાણે સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે.

બીજા દેવલોકથી નવ શૈવેયકના દેવોની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :— સનત્કુમારાદિ દેવ પૃથ્વીકાયાદિમાં ઉત્પત્ત થતા નથી. તે દેવ પંચેન્દ્રિયોમાં ઉત્પત્ત થાય છે. તેઓને ભવિષ્યમાં નેરયિકની જેમ આઠ, સોળ, સંખ્યાતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

વિજ્યાદિ ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવોની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :— જે અનંતરભવમાં જ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય તેને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે. એક વાર મનુષ્ય થઈને પુનઃમનુષ્યભવ પામી સિદ્ધ થાય, તેને સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે. જો એક મનુષ્ય, એક દેવ ભવ કરીને, પછી મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય તો તેને ૨૪ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. વિજ્યાદિ ચાર વિમાનના દેવ અસંખ્યાત ભવ કે અનંતભવ સુધી સંસારમાં રહેતા નથી, તેથી તેની દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાતી જ થાય છે; અસંખ્યાત કે અનંત થતી નથી.

સવાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :— સવાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ નિયમા મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને તે જ ભવે સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેની આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ જ થાય છે.

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની તૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

જીવ પ્રકાર	ભૂત કાલીન	વર્તમાન કાલીન	ભવિષ્યકાલીન	ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયનું કારણ
નારકી	અનંત	૮	૮, ૧૬, ૧૭ સંખ્યાત અસંખ્યાત, અનંત	મનુષ્ય જન્મ પામી મોક્ષે જાય તો ૮. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ભવ પછી મનુષ્ય જન્મમાં મોક્ષે જાય તો ૧૬. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, પૃથ્વી આદિના ભવ પછી મોક્ષે જાય તો ૧૭, ૧૮ આદિ થાય.
દશ ભવનપતિ	અનંત	૮	૮, ૯, ૧૦ સંખ્યાત અસંખ્યાત, અનંત	પૂર્વવત્ત ૮. વચ્ચે એકેન્દ્રિયનો ભવ કરે તો ૯, ૧૦ આદિ થાય.
પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ	અનંત	૧	૮, ૯, ૧૦ સંખ્યાત અસંખ્યાત, અનંત	પૂર્વવત્ત ૮. વચ્ચે એકેન્દ્રિયનો ભવ કરે તો ૯, ૧૦ આદિ થાય.
તેઉકાય, વાયુકાય	અનંત	૧-૧	૮, ૧૦ સંખ્યાત અસંખ્યાત, અનંત	પૃથ્વી આદિનો એક ભવ કરીને મનુષ્ય જન્મમાંથી મોક્ષે જાય તો ૮. બે વાર એકેન્દ્રિયના ભવ કરીને મનુષ્ય જન્મમાંથી મોક્ષે જાય તો ૧૦.
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	અનંત	૨,૪,૬	૮, ૧૦ સંખ્યાત અસંખ્યાત, અનંત	તેઉકાય-વાયુકાયની સમાન
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	અનંત	૮	૮, ૯, ૧૬ સંખ્યાત અસંખ્યાત, અનંત	ભવનપતિની સમાન
મનુષ્ય	અનંત	૮	૧૫ / ૮, ૯, ૧૬ સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત	તદ્ભવ મોકશગામીને ભવિષ્યમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થતી નથી. બીજા મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય તો ૮, ૯ વગેરે ભવનપતિની સમાન

જીવ પ્રકાર	ભૂત કાલીન	વર્તમાન કાલીન	ભવિષ્યકાલીન	ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયનું કારણ
વ્યંતર, જ્યોતિષી બે દેવલોકના દેવો ત્રીજા દેવલોકથી નવ ગૈવેયકના દેવો	અનંત	C	C, ૮, ૧૦, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત C, ૧૬, ૧૭ સંખ્યાત અસંખ્યાત, અનંત	ભવનપતિની જેમ નારકીની જેમ
ચાર અનુભર વિમાન	અનંત	C	C, ૧૬, ૨૪, સંખ્યાત	મનુષ્ય જન્મ પામી મોક્ષ જાય તો C. બે વાર મનુષ્ય જન્મ પામી મોક્ષ જાય તો ૧૬. મનુષ્ય, દેવ, મનુષ્ય, તેમ ત્રણ ભવે મોક્ષ જાય તો ૨૪-૩૨ આછિ થાય.
સર્વાર્થસિદ્ધ	અનંત	C	C	એક મનુષ્યભવ પામી મોક્ષ જાય તેથી C થાય

★ કોઈપણ જીવ સંખ્યાતા ભવ કરીને મોક્ષ જાય, તે સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પામે છે. અસંખ્યાત ભવ કરીને મોક્ષ જાય, તે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પામે છે. અનંત ભવ કરીને મોક્ષ જાય, તે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પામે છે.

૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ટ્રેકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

૩૩ ણેરઇયાણ ભંતે ! કેવઇયા દવ્બિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવઇયા બઢેલ્લગા ? ગોયમા ! અસંખેજ્જા ! કેવઇયા પુરેકુખડા ? ગોયમા ! અણંતા ! એવં જાવ ગેવેજ્જાગદેવાણ, ણવરં - મળૂસાણ બઢેલ્લગા સિય સંખેજ્જા સિય અસંખેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકોને ભૂતકાલમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકોને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અનેક નૈરયિકોને પુરસ્કૃત- ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

આ રીતે અનેક અસુરકુમારથી લઈને યાવત્ અનેક ગૈવેયકદેવો સુધીની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. અર્થાત્ ભવનપતિ, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યં પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને ગૈવેયક સુધીના વૈમાનિક દેવોને ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત, વર્તમાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત અને ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થશે. તેમાં વિશેષતા એ છે કે મનુષ્યોની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કદાચિત્ સંખ્યાત અને કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય છે.

૩૪ વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવાણ કેવઇયા દવ્બિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અતીતા અણંતા, બઢેલ્લગા અસંખેજ્જા, પુરેકુખડા અસંખેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અનેક વિજય, વેજયન્ત, જયંત અને અપરાજિત વિમાનના દેવોની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે.

૩૫ સવ્વદુસિદ્ધગદેવાણં કેવિયા દવિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અતીતા અણંતા, બદ્ધેલ્લગા સંખેજ્જા, પુરેકબડા સંખેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોની અતીત, બદ્ધ, પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ? ઉત્તર— હે જૌતમ ! તેઓની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત છે અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ૨૪ દંડકના અનેક જીવોમાં ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયોનું નિરૂપણ છે.

અતીતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- ૨૪ દંડકના અનેક જીવોનું સંસાર પરિભ્રમણ અનંતકાલીન છે, તેથી અનેક જીવોની અપેક્ષાએ ચોવીસે દંડકના જીવોમાં અતીતકાલીન અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે.

બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની શરીરની સંખ્યા પ્રમાણે બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં દેવો સંખ્યાત છે તેથી તેમાં અનેક જીવોની અપેક્ષાએ પણ સંખ્યાતા બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. વનસ્પતિકાયમાં જીવો અનંત છે પણ તેઓના શરીર અસંખ્યાતા જ હોવાથી શરીરાશ્રિત બદ્ધ— દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત જ હોય છે. મનુષ્યોમાં ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાતા જ હોય છે પરંતુ સંમૂચ્યિત મનુષ્યો અસંખ્યાતા હોય છે, તેથી સમુચ્યય મનુષ્યોની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે. સંમૂચ્યિત મનુષ્યોના ચોવીસ મુહૂર્તના વિરહકાલમાં તે જીવો એક પણ ન હોય, ફક્ત ગર્ભજ મનુષ્યો જ હોય છે ત્યારે ગર્ભજ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત જ હોય છે. તેથી સૂત્રમાં મનુષ્યો માટે સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયનું કથન છે. શેષ પ્રત્યેક દંડકના જીવોમાં અસંખ્યાત જીવો હોવાથી બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત જ હોય છે.

પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવોને છોડીને શેષ દંડકના જીવોને ભવિષ્યમાં અનંતકાલીન ભવભ્રમણની સંભાવના છે. તેથી અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તે દરેક દંડકના જીવોમાં અનંત ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવોને— ભવિષ્યમાં સંખ્યાતકાલનું સંસાર પરિભ્રમણ શેષ હોય છે. પરંતુ તે દેવોની સંખ્યા અસંખ્યાત હોવાથી અનેક દેવોની અપેક્ષાએ તેની ભવિષ્યકાલીન અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના સમસ્ત દેવો એકાવતારી છે અને તે દેવોની સંખ્યા પણ સંખ્યાત જ છે તેથી અનેક દેવોની અપેક્ષાએ તેની સંખ્યાત પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે.

૨૪ દંડકનાં અનેક જીવોની ત્રૈકાલિક ઈન્દ્રિયો :-

જીવ પ્રકાર	ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો	વર્તમાનકાલીન—બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો	ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો
નારકી, દશ ભવનપત્રિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, ૧ થી ૧૨ ટેવલોક, નવ ગ્રેવેયકના દેવો	અનંત	જીવો અસંખ્યાત હોવાથી અસંખ્યાત	અનંતકાલીન ભવભ્રમણની સંભાવના હોવાથી અનંત
ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો	અનંત	દેવો અસંખ્યાત હોવાથી અસંખ્યાત	સંખ્યાતકાલીન ભવભ્રમણ હોવા છતાં દેવો અસંખ્યાત હોવાથી અસંખ્યાત

જીવ પ્રકાર	ભૂતકાળીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો	વર્તમાનકાળીન-બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો	ભવિષ્યકાળીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો	અનંત	દેવો સંખ્યાત હોવાથી સંખ્યાત	એક જ ભવ બાકી હોવાથી અને દેવોની સંખ્યા પણ સંખ્યાત હોવાથી સંખ્યાત
પાંચ સ્થાવર	અનંત	અનંત	અનંતકાળીન ભવભ્રમણની અપેક્ષાએ અનંત
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યં પંચેન્દ્રિય	અનંત	જીવો અસંખ્યાત હોવાથી અસંખ્યાત	અનંતકાળીન ભવભ્રમણની અપેક્ષાએ અનંત
મનુષ્યો	અનંત	અસંખ્યાત (અસંખ્યાત શરીર હોવાથી) સંમૂચ્યિત મનુષ્યના વિરહમાં ગર્ભજ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત અને સંમૂચ્યિત મનુષ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત	અનંતકાળીન ભવભ્રમણની અપેક્ષાએ અનંત

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ૨૪ દંડક આશ્રી ટ્રેકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

૩૬ એગમેગસ્સ ણં ભંતે ! ણેરઝયસ્સ ણેરઝયતે કેવઝ્યા દવ્બિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવઝ્યા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! અટુ !

કેવઝ્યા પુરેકખડા ? ગોયમા ! કસ્સાઇ અતિથ કસ્સાઇ ણત્થિ, જસ્સ અતિથ અટુ વા સોલસ વા ચડવીસા વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નેરયિકને નેરયિકપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નેરયિકને નેરયિકપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આઠ બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નેરયિકને નેરયિકપણાની કેટલી પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિય થશે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો, કોઈક નારકીઓને થશે અને કોઈકને થશે નહીં. જેને થશે તેને આઠ, સોણ યોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંત થશે.

૩૭ એગમેગસ્સ ણં ભંતે ! ણેરઝયસ્સ અસુરકુમારતે કેવઝ્યા દવ્બિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવઝ્યા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણત્થિ ।

કેવઝ્યા પુરેકખડા ? ગોયમા ! કસ્સાઇ અતિથ કસ્સાઇ ણત્થિ, જસ્સ અતિથ અટુ વા સોલસ વા ચડવીસા વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા । એવં જાવ થળિયકુમારતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નેરયિકને અસુરકુમારપણાની અતીત દ્રવ્યોદ્રિયો કેટલી થઈ છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નેરયિકને અસુરકુમારપણાની બદ્ધ દ્રવ્યોન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બદ્ધ નથી.

પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પ્રત્યેક નૈરયિકને અસુરકુમારપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેટલાક નારકીઓને થશે અને કેટલાકને થશે નહીં, જેને થશે તેને આઈ, સોળ, ચોવીશ, સંખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે. આ રીતે પ્રત્યેક નૈરયિકને નાગકુમારથી લઈને સ્તનિતકુમારપણાની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ.

૩૮ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! ણેરઇયસ્સ પુઢવિકાઇયતે કેવિયા દર્વિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવિયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથિ ।

કેવિયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! કસ્સિ અતિથિ કસ્સિ ણતિથિ, જસ્સ અતિથિ એકકો વા દો વા તિણિ વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા । એવં જાવ વણસ્પસ્સિકાઇયતે ।

ભાવાર્થ :- **પ્રશ્ન**—હે ભગવન् ! પ્રત્યેક નૈરયિકને પૃથ્વીકાયપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. **પ્રશ્ન**—હે ભગવન् ! પ્રત્યેક નૈરયિકને પૃથ્વીકાયપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તેઓની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી.

પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પ્રત્યેક નૈરયિકને પૃથ્વીકાયપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી પ્રાપ્ત થશે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેટલાક નૈરયિકને થશે, કેટલાકને થશે નહીં, જેને થશે તેને એક, બે, ત્રણ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે. આ રીતે પ્રત્યેક નારકીઓની અકાયથી વનસ્પતિકાયિકપણાની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ.

૩૯ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! ણેરઇયસ્સ બેઝિંદિયતે કેવિયા દર્વિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવિયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથિ ।

કેવિયા ! પુરેકખડા ? ગોયમા ! કસ્સિ અતિથિ કસ્સિ ણતિથિ, જસ્સ અતિથિ દો વા ચત્તારિ વા છ વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા । એવં તેઝિંદિયતે વિ, ણવરં-પુરેકખડા ચત્તારિ વા અટુ વા બારસ વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા । એવં ચરુરિદિયતે વિ, ણવરં પુરેકખડા છ વા બારસ વા અટુઅરસ વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા । પંચેદિયતિરિકખજોળિયતે જહા અસુરકુમારતે ।

ભાવાર્થ :- **પ્રશ્ન**—હે ભગવન् ! પ્રત્યેક નૈરયિકને બેઈન્દ્રિયપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. **પ્રશ્ન**—હે ભગવન् ! પ્રત્યેક નૈરયિકને બેઈન્દ્રિયપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી.

પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પ્રત્યેક નૈરયિકને બેઈન્દ્રિયપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેટલાક નૈરયિકને થશે અને કેટલાકને થશે નહીં. જેને થશે તેને બે, ચાર, છ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે. આ જ રીતે પ્રત્યેક નૈરયિકને તેઈન્દ્રિયપણાની અતીત અને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોં છ, બાર, આઈ, બાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત હોય છે.

આ જ રીતે પ્રત્યેક નૈરયિકને ચૌરેન્દ્રિયપણાની અતીત અને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોં છ, બાર, આઈ, બાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત પ્રાપ્ત થશે.

પ્રત્યેક નૈરયિકને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચપણે અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં અસુરકુમારપણે પ્રાપ્ત થતી દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં કહું છે, તે પ્રમાણે કહેવું જોઈએ.

૪૦ મણુસત્તે વિ એવં ચેવ, ણવરં - કેવિયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! અટુ વા સોલસ વા ચડવીસા વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા । સંબેસિં મણુસવજ્જાણં પુરેકખડા મણુસત્તે કસ્સાઝ અતિથ કસ્સાઝ ણતિથ તિ એવં ણ કુચ્ચઝ ।

ભાવાર્થ :- પ્રત્યેક નૈરયિકને મનુષ્યપણાની અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ આ જ રીતે કહેવું જોઈએ. વિશેષતાએ છે કે પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નૈરયિકને મનુષ્યપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આઠ, સોળ, ચોવીશ, સંઘ્યાત, અસંઘ્યાત અથવા અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

મનુષ્યોને છોડીને શોષ ૨૭ દંડકોના જીવોને મનુષ્યપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો “કેટલાકને થશે અને કેટલાકને થશે નહીં,” એ પ્રમાણે કહેવું નહીં અર્થાત् ૨૭ દંડકના જીવોને ભવિષ્યકાલમાં મનુષ્યપણાની દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય જ છે.

૪૧ વાણમંતર-જોઇસિય-સોહમ્મગ જાવ ગેવેજ્જગદેવતે અતીતા અણંતા । બદ્ધેલ્લગા ણતિથા પુરેકખડા કસ્સાઝ અતિથ, કસ્સાઝ ણતિથ; જસ્સ અતિથ અટુ વા સોલસ વા ચડવીસા વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રત્યેક નૈરયિકને વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ અને સૌધર્મ દેવલોકથી લઈને ગ્રૈવેયક સુધીના દેવરૂપે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે. બદ્ધ નથી અને પુરસ્કૃત ઈન્દ્રિયો કેટલાકને થશે, કેટલાકને થશે નહીં, જેને થશે તેને આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંઘ્યાત, અસંઘ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

૪૨ એગમેગસ્સ ણં ભંતે ! ણેરિયસ્સ વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવતે કેવિયા દવ્બિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! ણતિથ । કેવિયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથ । કેવિયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! કસ્સાઝ અતિથ કસ્સાઝ ણતિથ, જસ્સ અતિથ અટુ વા સોલસ વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નૈરયિકને વિજય, વેજયંત, જયંત અને અપરાજિત વિમાનના દેવપણાની કેટલી અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નૈરયિકને ચાર અનુતાર વિમાનના દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યોદ્રિયો કેટલી હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નૈરયિકને ચાર અનુતાર વિમાનના દેવપણાની આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કેટલાકને થશે, કેટલાકને થશે નહીં; જેને પ્રાપ્ત થશે તેને આઠ કે સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

૪૩ સંબુદ્ધસિદ્ધગદેવતે અતીતા ણતિથ; બદ્ધેલ્લગા ણતિથ; પુરેકખડા કસ્સાઝ અતિથ કસ્સાઝ ણતિથ, જસ્સ અતિથ અટુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રત્યેક નૈરયિકને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી, બદ્ધ પણ નથી, પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલાકને થશે અને કેટલાકને થશે નહીં; જેને થશે તેને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

૪૪ એવં જહા ણેરઝયદંડઓ જીઓ તહા અસુરકુમારેણ વિ ણેયવો જાવ પંચેદિય તિરિક્ખજોળિએણં । ણવરં જસ્સ સદ્ગાણે જઇ ઇંદિયાળિ તસ્સ તત્ત્વિયા બદ્ધેલ્લગા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :— જે રીતે પ્રત્યેક નૈરયિકને નૈરયિકાદિ ૨૪ દંડકપણે પ્રાપ્ત થતી અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં કથન કર્યું છે. તે જ રીતે અસુરકુમારથી સત્તનિતકુમાર સુધીના દેવો તથા પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો સુધીના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જેની સ્વસ્થાનમાં જેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, તેને તેટલી બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ.

૪૫ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! મણુસસ્સ ણેરઝયતે કેવઝયા દર્વ્બિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા । કેવઝયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણત્થિ ।

કેવઝયા પુરેક્ખડા ? ગોયમા ! કસ્સાઇ અતિથ કસ્સાઇ ણત્થિ, જસ્સ અતિથ અટુ વા સોલસ વા ચડવીસા વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા ।

એવં જાવ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયતે, ણવરં - એર્ગિદિય-વિગલિંદિએસુ જસ્સ જત્તિયા પુરેક્ખડા તસ્સ તત્ત્વિયા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક મનુષ્યને નૈરયિકપણો અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક મનુષ્યને નૈરયિકપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી.

પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક મનુષ્યને નૈરયિકપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી પ્રાપ્ત થશે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! કેટલાકને પ્રાપ્ત થશે, કેટલાકને પ્રાપ્ત થશે નહીં, જેને પ્રાપ્ત થશે, તેને આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

આ જ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યને ભવનપતિથી યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોપણે પ્રાપ્ત અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયોમાંથી જેને જેટલી પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય, તદનુસાર તેની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ. (અર્થાત્ પ્રત્યેક મનુષ્યને ભવનપતિ, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયપણે ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થઈ છે, વર્તમાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી અને ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો ભવનપતિ અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયપણે કોઈને થશે, કોઈને નહીં થશે; જો થશે તો આઠ, સોળ યાવત્ અનંત થશે. એકેન્દ્રિયપણે એક, બે, ત્રણ યાવત્ અનંત થશે; બેઈન્દ્રિયપણે બે, ચાર યાવત્ અનંત થશે; તેઈન્દ્રિયપણે ચાર, આઠ યાવત્ અનંત થશે અને ચૌરેન્દ્રિયપણે છ, બાર યાવત્ અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.)

૪૬ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! મણુસસ્સ મણુસત્તે કેવઝયા દર્વ્બિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા । કેવઝયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! અટુ ।

કેવઝયા પુરેક્ખડા ? કસ્સાઇ અતિથ કસ્સાઇ ણત્થિ, જસ્સ અતિથ અટુ વા સોલસ વા ચડવીસા વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા । વાણમંતર-જોઇસિય જાવ ગેવેજ્જગદેવતે જહા ણેરઝયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક મનુષ્યને મનુષ્યપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક મનુષ્યને મનુષ્યપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક મનુષ્યને મનુષ્યપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કેટલાકને થશે, કેટલાકને થશે નહીં. જેને થશે, તેને આઠ, સોણ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત થશે. આ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યને વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ અને સૌધર્મ દેવલોકથી લઈને થાવતૂ ગ્રૈવેયક દેવપણાની અતીત આદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયોનું કથન કરવું જોઈએ.

૪૭ એગ્મેગસ્સ ણ ભંતે ! મળુસ્સ્સ વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવતે કેવિયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! કસ્સિઝ અતિથિ કસ્સિઝ ણતિથિ, જસ્સ અતિથિ અદ્ભુ વા સોલસ વા . કેવિયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથિ . કેવિયા પુરેકુંડા ? ગોયમા ! કસ્સિઝ અતિથિ કસ્સિઝ ણતિથિ, જસ્સ અતિથિ અદ્ભુ વા સોલસ વા .

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક મનુષ્યને વિજય, વેજયંત, જયંત અને અપરાજિત દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કેટલાકને થઈ છે, કેટલાકને થઈ નથી, જેને થઈ છે તેને આઠ કે સોણ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક મનુષ્યની ચાર અનુતર વિમાનના દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક મનુષ્યની ચાર અનુતર વિમાનના દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કેટલાકને થશે અને કેટલાકને થશે નહીં. જેને થશે, તેને આઠ કે સોણ જ થશે.

૪૮ એગ્મેગસ્સ ણ ભંતે ! મળુસ્સ્સ સવ્વદુસિદ્ધગદેવતે કેવિયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! કસ્સિઝ અતિથિ કસ્સિઝ ણતિથિ, જસ્સ અતિથિ અદ્ભુ . કેવિયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથિ .

કેવિયા પુરેકુંડા ? ગોયમા કસ્સિઝ અતિથિ કસ્સિઝ ણતિથિ, જસ્સ અતિથિ અદ્ભુ . વાણમંતર-જોઇસિએ જહા ણેરઝએ .

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક મનુષ્યને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કેટલાકને થઈ છે, કેટલાકને થઈ નથી. જેને થઈ છે તેને આઠ થઈ છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક મનુષ્યને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! હોતી નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક મનુષ્યને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કેટલાકને થશે, કેટલાકને થશે નહીં. જેને થશે તેને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

વાણવ્યંતર અને જ્યોતિષ દેવની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા પણ નૈરયિકની વક્તવ્યતા સમાન કહેવી જોઈએ.

૪૯ સોહમ્મગદેવે વિ જહા ણેરઝએ, ણવરં- સોહમ્મગદેવસ્સ વિજય-વેજયંત-જયંત અપરાજિયતે કેવિયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! કસ્સિઝ અતિથિ કસ્સિઝ ણતિથિ, જસ્સ અતિથિ અદ્ભુ . કેવિયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથિ .

કેવિયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! કસ્સિ અતિથ કસ્સિ ણતિથ, જસ્સ અતિથ અદૃ વા સોલસ વા । સવ્વદુસિદ્ધગદેવતે જહા ણેરઝયસ્સ । એવં જાવ ગેવેજ્જગદેવસ્સ સવ્વદુ સિદ્ધગદેવતે તાવ ણેયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - સૌધર્મકલ્પ દેવની અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા પણ નૈરયિકની વક્તવ્યતા સમાન કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સૌધર્મ દેવને વિજ્ય, વૈજ્યંત, જ્યંત અને અપરાજિત દેવપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! કેટલાકને હોય છે અને કેટલાકને હોતી નથી, જેને હોય છે તેને આઠ હોય છે. પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પના દેવોને ચાર અનુતર વિમાનના દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી.

પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પના દેવને ચાર અનુતર વિમાનના દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! કેટલાકને થશે, કેટલાકને થશે નહીં, જેને થશે તેને આઠ કે સોણ જ થશે. સૌધર્મ દેવની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણામાં અતીત, બદ્ધ કે પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા જેમ નૈરયિકને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની વક્તવ્યતા કહી છે, તે પ્રમાણે જાણવી.

આ જ રીતે ઈશાન દેવલોકથી લઈને ગ્રૈવેયકદેવ સુધીની યાવત્ સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે અતીત, બદ્ધ, પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ.

૫૦ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! વિજ્ય-વેજયંત-જ્યંત-અપરાજિયદેવસ્સ ણેરઝયતે કેવિયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા । કેવિયા બઢેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથ ।

કેવિયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! ણતિથ । એવં જાવ પંચેદિયતિરિકખજોળિયતે ।

મળૂસતે અતીતા અણંતા, બઢેલ્લગા ણતિથ, પુરેકખડા અદૃ વા સોલસ વા ચડવીસા વા સંખેજ્જા વા । વાણમંતર-જોઇસિયતે જહા ણેરઝયતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક વિજ્ય, વૈજ્યંત, જ્યંત અને અપરાજિત દેવને નૈરયિકપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! ચાર અનુતર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને નૈરયિકપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી.

પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! ચાર અનુતર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને નૈરયિકપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તે દેવને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે નહીં.

આ જ રીતે વિજ્યાદિ ચાર અનુતર વિમાનના પ્રત્યેક દેવની અસુરકુમારથી લઈને યાવત્ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયરૂપે અતીત, બદ્ધ, પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા પણ જાણવી જોઈએ.

ચાર અનુતર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને મનુષ્યપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થઈ છે, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી, પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ, સોણ કે ચોવીસ અથવા સંખ્યાત પ્રાપ્ત થશે.

આ જ રીતે ચાર અનુતર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને વાણવ્યંતર અને જ્યોતિષ દેવપણાની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંબંધી વક્તવ્યતા નૈરયિકની અતીતાદિ વક્તવ્યતા અનુસાર જાણવી જોઈએ.

૫૧ સોહમ્મગદેવતે અતીતા અણંતા । બદ્ધેલ્લગા ણતિથ । પુરેકખડા કસ્સિ અતિથ કસ્સિ ણતિથ, જસ્સ અતિથ અટુ વા સોલસ વા ચ઱વીસા વા સંખેજ્જા વા । એવં જાવ ગેવેજ્જગદેવતે ।

ભાવાર્થ :- ચાર અનુત્તર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને સૌધર્મ દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થઈ છે, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલાક દેવને પ્રાપ્ત થશે, કેટલાકને પ્રાપ્ત થશે નહીં, જેને થશે તેને આઠ, સોણ, ચોવીસ કે સંઘ્યાત પ્રાપ્ત થશે.

આ જ રીતે ચાર અનુત્તર વિમાનના પ્રત્યેક દેવની ઈશાન દેવલોકના દેવથી લઈને યાવત્તુ ગૈવેયક સુધીના દેવપણાની અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંબંધી વક્તાવ્યતા જાણવી જોઈએ.

૫૨ વિજયવેજયંત-જયંત-અપરાજિયતે કસ્સિ અતિથ કસ્સિ ણતિથ, જસ્સ અતિથ અટુ । કેવઇયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! અટુ ।

કેવઇયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! કસ્સિ અતિથ કસ્સિ ણતિથ, જસ્સ અતિથ અટુ ।

ભાવાર્થ :- આ રીતે ચાર અનુત્તર વિમાનના પ્રત્યેક દેવની વિજય, વેજયંત, જયંત અને અપરાજિત દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલાકને હોય છે, કેટલાકને હોતી નથી, જેને હોય છે, તેને આઠ હોય છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ચાર અનુત્તર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! આઠ છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ચાર અનુત્તર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! કેટલાકને થશે, કેટલાને થશે નહીં, જેને થશે, તેને આઠ જ થશે.

૫૩ એગમેગસ્સ ણં ભંતે ! વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવસ્સ સંવદુસિદ્ધગદેવતે કેવઇયા દર્શિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! ણતિથ । કેવઇયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથ ।

કેવઇયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! કસ્સિ અતિથ કસ્સિ ણતિથ, જસ્સ અતિથ અટુ ।

ભાવાર્થ :- **પ્રશ્ન**— હે ભગવન् ! વિજય, વેજયંત, જયંત અને અપરાજિત વિમાનના પ્રત્યેક દેવને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! થઈ નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ચાર અનુત્તર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ચાર અનુત્તર વિમાનના પ્રત્યેક દેવને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! કેટલાકને થશે, કેટલાને થશે નહીં, જેને થશે, તેને આઠ જ થશે.

૫૪ એગમેગસ્સ ણં ભંતે ! સંવદુસિદ્ધગદેવસ્સ ણેરઝ્યતે કેવઇયા દર્શિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા । કેવઇયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથ ।

કેવઇયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! ણતિથ । એવં મણૂસવજ્જં જાવ ગેવેજ્જગદેવતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવને નૈરયિકપણાની અતીત દ્રવ્યએન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવને નૈરયિકપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવને નૈરયિકપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકપણાની દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે નહીં.

આ જ રીતે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેક દેવને પ્રાપ્ત થતી અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયો મનુષ્યને છોડીને શેષ અસુરકુમારથી લઈને ગ્રેવેયક દેવપણાની દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા સમજવી જોઈએ.

૫૫ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! સવ્વદુસિદ્ધગ દેવસ્સ મણુસત્તે કેવિયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવિયા બઢેલલગા ? ગોયમા ! ણતિથિ ! કેવિયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! અદ્ભુ

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેક દેવને મનુષ્યપણે અતીતમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેક દેવને મનુષ્યપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થઈ છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેક દેવને મનુષ્યપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નથી. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેક દેવને મનુષ્યપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

૫૬ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! સવ્વદુસિદ્ધગદેવસ્સ વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવત્તે કેવિયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! કસ્સાઇ અતિથિ કસ્સાઇ ણતિથિ, જસ્સ અતિથિ અદ્ભુ ! કેવિયા બઢેલલગા ? ગોયમા ! ણતિથિ ! કેવિયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! ણતિથિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેક દેવને વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કેટલાકને થઈ છે અને કેટલાકને થઈ નથી. જેને થઈ છે, તેને આઠ થઈ છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેક દેવને ચાર અનુતાર વિમાનના દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નથી. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેક દેવને ચાર અનુતાર વિમાનના દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! થશે નહીં.

૫૭ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! સવ્વદુસિદ્ધગદેવસ્સ સવ્વદુસિદ્ધગદેવત્તે કેવિયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! ણતિથિ ! કેવિયા બઢેલલગા ? ગોયમા ! અદ્ભુ ! કેવિયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! ણતિથિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેક દેવને, સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી પ્રાપ્ત થઈ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! થઈ નથી. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આઠ છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવને ૨૪ દંડકના જીવપણે પ્રાપ્ત થતી ટ્રેકાલિક દ્રવ્યોન્દ્રિયોનું નિરૂપણ છે.

૨૪ દંડકના જીવની ભૂતકાલીન દ્રવ્યોન્દ્રિયો :- પ્રત્યેક જીવે પોતાના અનંત સંસાર પરિભ્રમણમાં ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત-અનંત જન્મ મરણ કર્યા હોય છે, તેથી પ્રત્યેક દંડકના જીવને પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં ભૂતકાલીન અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો થઈ છે. અનંત ભવભ્રમણમાં જીવ ચાર અનુત્તર વિમાનમાં બે વાર અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં એક જ વાર ઉત્પત્ત થઈ શકે છે, તેથી પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે કોઈપણ જીવ અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો કરી શકતા નથી. તે ઉપરાંત એક વાર પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત થયા પછી તે જીવ સંઝી મનુષ્ય અને વૈમાનિક દેવ સિવાય અન્ય કોઈપણ સ્થાનમાં જન્મ ધારણ કરતા નથી, તેથી મનુષ્ય અને વૈમાનિક દેવને છોડીને શેષ ૨૨ દંડકના જીવોએ ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી નથી.

મનુષ્ય અને વૈમાનિક દેવ પણ જો ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત થયા ન હોય, તો તેને પણ અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની દ્રવ્યોન્દ્રિયો હોતી નથી અને જો ઉત્પત્ત થયા હોય, તો તેને પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી હોય છે.

મનુષ્યોની ભૂતકાલીન દ્રવ્યોન્દ્રિયો :- પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં ભૂતકાલમાં અનંત જન્મ-મરણ કર્યા હોવાથી અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી છે.

જો મનુષ્ય ભૂતકાલમાં ચાર અનુત્તર વિમાનમાં એકવાર ઉત્પત્ત થયા હોય, તો અનુત્તર વિમાનના દેવપણે આઠ દ્રવ્યોન્દ્રિયો અને બે વાર ઉત્પત્ત થયા હોય, તો સોણ દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી હોય છે.

કોઈપણ જીવ ચાર અનુત્તર વિમાનમાં બે વાર જ ઉત્પત્ત થઈ શકે છે અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં એક જ વાર ઉત્પત્ત થઈ શકે છે. તેથી કોઈપણ મનુષ્યે ભૂતકાલમાં ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની સોણ અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણાની આઠ દ્રવ્યોન્દ્રિયો જ પ્રાપ્ત કરી હોય છે.

વૈમાનિક દેવની ભૂતકાલીન દ્રવ્યોન્દ્રિયો :- મનુષ્યની જેમ વૈમાનિક દેવે પણ પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી હોય છે.

વૈમાનિક દેવ ભૂતકાલમાં ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે એક જ વાર ઉત્પત્ત થયા હોય છે. બીજી વાર અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત થયેલો જીવ મનુષ્ય જન્મ પામીને અવશ્ય મોક્ષ જાય છે, તેથી એક વૈમાનિક દેવે ભૂતકાલમાં અનુત્તર વિમાનના દેવપણે આઠ જ દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી હોય છે.

વૈમાનિક દેવ ભૂતકાલમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પત્ત થયો હોતો નથી, કારણ કે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ મનુષ્ય જન્મ પામીને અવશ્ય મોક્ષ જાય છે; તેથી વૈમાનિક દેવે ભૂતકાલમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી હોતી નથી.

૨૪ દંડકના જીવની બદ્ધ-વર્તમાનકાલીન દ્રવ્યોન્દ્રિયો :- જીવ જે ભવમાં વર્તતો હોય તેને અનુરૂપ તેની બદ્ધ દ્રવ્યોન્દ્રિયો હોય છે. નારકી, દેવતા, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોને આઠ બદ્ધ દ્રવ્યોન્દ્રિયો, એકેન્દ્રિયને એક, બેદ્ધન્દ્રિયને બે, તેઈન્દ્રિયને ચાર, ચૌરેન્દ્રિયને છ બદ્ધ દ્રવ્યોન્દ્રિયો હોય છે.

૨૪ દંડકના જીવની પુરસ્કૃત-ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યોન્દ્રિયો :- જે દંડકના જીવોને જે જે સ્થાનમાં

આગામીકાલમાં જન્મ-મરણની શક્યતા હોય, તે સ્થાનમાં તે જીવોની ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે અને જે સ્થાનમાં ભવિષ્યમાં ઉત્પત્ત થતા નથી તે સ્થાનની દ્રવ્યેન્દ્રિયો તેને થતી નથી.

એક નારકીની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો—જો તે નારકી ફરી એકવાર નરકમાં ઉત્પત્ત થાય, તો નારકપણે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો, બે વાર નરકમાં ઉત્પત્ત થાય, તો નારકપણે સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો, તે રીતે ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે. નારકીનો જીવ ભવ ભવભ્રમણ કરતાં ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, બાર દેવલોક અને નવ ગ્રૈવેયકના દેવપણે ભવિષ્યમાં એક, બે, ત્રણ કે સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંતવાર ઉત્પત્ત થાય, તો તે પ્રમાણે તે જીવ તે તે સ્થાનમાં આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

નારકીનો જીવ ભવભ્રમણ કરતાં ભવિષ્યમાં ચાર અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત થાય અથવા ન પણ થાય, જો ઉત્પત્ત થાય તો એક કે બે વાર જ ઉત્પત્ત થઈ શકે છે, તેથી ભવિષ્યમાં અનુત્તર વિમાનના દેવપણે આઠ કે સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો જ પ્રાપ્ત કરશે.

નારકીનો જીવ ભવભ્રમણ કરતાં ભવિષ્યમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પત્ત થાય અથવા ન પણ થાય, જો ઉત્પત્ત થાય તો એક જ વાર ઉત્પત્ત થાય છે, તેથી ભવિષ્યમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો જ પ્રાપ્ત કરશે.

નારકીનો જીવ ભવભ્રમણ કરતાં ભવિષ્યમાં પાંચ સ્થાવરમાં ઉત્પત્ત થાય અથવા ન પણ થાય. જો થાય, તો જેટલીવાર ઉત્પત્ત થાય તે પ્રમાણે ભવિષ્યમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે. આ રીતે નારકીનો જીવ ભવિષ્યમાં પાંચ સ્થાવરપણે એક, બે, ત્રણ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે.

તે જ રીતે નારકીનો જીવ ભવિષ્યમાં બેઈન્ડ્રિયપણે બે, ચાર, છ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે. તેઈન્ડ્રિયપણે ચાર, આઠ, બાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અને ચૌરેન્ડ્રિયપણે છ, બાર, અથાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે.

નારકીનો જીવ ભવિષ્યમાં તિર્યંચ પંચેન્ડ્રિયપણે આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે.

નારકીનો જીવ ભવિષ્યમાં મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરીને જ મોક્ષમાં જઈ શકે છે તેથી તેને ભવિષ્યમાં અવશ્ય મનુષ્યપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે. જો તે જીવ એક મનુષ્યનો ભવ પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે જાય તો આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે. જો તે મનુષ્યના બે ભવ કરીને મોક્ષે જાય તો સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે. તે જ રીતે તે મનુષ્યપણે ૨૪, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે.

આ જ રીતે નારકીની જેમ જ ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્ડ્રિય અને તિર્યંચ પંચેન્ડ્રિયના પ્રત્યેક જીવની પણ પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો તેના ભવભ્રમણ અનુસાર જાણવી.

એક મનુષ્યની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :— જો મનુષ્ય તદ્દ્બવ મોક્ષગામી હોય, તો તેને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થતી નથી અને જો તેનું ભવભ્રમણ બાકી હોય, તો તે મનુષ્ય જે જે સ્થાનમાં જન્મ ધારણ કરે તે તે પ્રમાણે તેને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય છે.

જો મનુષ્ય મરીને નરકમાં એક ભવ કરે તો નારકીપણે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો, નરકમાં બે ભવ કરે તો નારકીપણે સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો, આ રીતે સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંતવાર નરકમાં જન્મ ધારણ કરે તો કમશા:

સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો કરશે.

આ જ રીતે એક મનુષ્ય, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, બાર દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયકના દેવપણે પણ આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો કરશે.

એક મનુષ્ય પાંચ સ્થાવરપણે એક, બે, ત્રણ આદિ; બેઈન્ડ્રિયપણે બે, ચાર, છ આદિ; તેઈન્ડ્રિયપણે ચાર, આઠ, બાર આદિ; ચૌરેન્ડ્રિયપણે બાર, અઢાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો કરશે.

એક મનુષ્ય ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે એક કે બે વાર ઉત્પત્ત થઈ શકે છે, તેથી તે અનુત્તર વિમાનના દેવપણે આઠ કે સોળ દ્રવ્યોન્દ્રિયો કરશે.

એક મનુષ્ય સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે એક જ વાર ઉત્પત્ત થઈ શકે છે તેથી તે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે આઠ જ દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

વૈમાનિક દેવની પુરસ્કૃત દ્રવ્યોન્દ્રિયો :-— પહેલા સૌધર્મ દેવલોકથી નવ ગ્રૈવેયક સુધીના કોઈપણ દેવ નારકીપણે ઉત્પત્ત થાય, તો આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

તે જ રીતે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, બાર દેવલોક અને નવ ગ્રૈવેયકના દેવપણે ઉત્પત્ત થાય તો આઠ, સોળ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

ભવિષ્યમાં તે વૈમાનિક દેવમાંથી કોઈ દેવ ચાર અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત થાય છે, કોઈ ઉત્પત્ત થતા નથી; જો ઉત્પત્ત થાય તો એક કે બે વાર જ ઉત્પત્ત થાય છે તેથી તે ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે આઠ કે સોળ દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

તે વૈમાનિક દેવ ભવિષ્યમાં પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્ડ્રિય, તિર્યં પંચેન્ડ્રિયમાં જેટલા ભવ કરે તે પ્રમાણે દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે. જો તે તે ભવમાં ઉત્પત્ત ન થાય, તો તે ભવની દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે નહીં.

તે વૈમાનિક દેવ ભવિષ્યમાં મનુષ્યપણે અવશ્ય ઉત્પત્ત થાય છે, તેથી મનુષ્યપણે આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવની પુરસ્કૃત દ્રવ્યોન્દ્રિયો :-— ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવ ભવિષ્યમાં નારક, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી દેવ, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્ડ્રિય કે તિર્યં પંચેન્ડ્રિયપણે (૨૨ દંડકમાં) ઉત્પત્ત થતા નથી.

ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવ સંખ્યાતા (ઉત્કૃષ્ટ ૧૩) ભવમાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સંખ્યાત મનુષ્ય અને વૈમાનિક દેવના જ ભવ કરે છે. તેથી તે દેવ મનુષ્યપણે આઠ, સોળ, ચોવીસ કે સંખ્યાત દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે. તે ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવ બાર દેવલોક અને નવ ગ્રૈવેયકના દેવપણે ઉત્પત્ત થાય છે અથવા થતા નથી. જો તે દેવ મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે જાય તો વૈમાનિક દેવપણે દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરતા નથી અને જો તેનું ભવભ્રમણ બાકી હોય તો પહેલા દેવલોકથી નવ ગ્રૈવેયક સુધીના દેવપણે આઠ, સોળ, ચોવીસ કે સંખ્યાત દ્રવ્યોન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

ચાર અનુત્તર વિમાનના કેટલાક દેવ ભવિષ્યમાં ચાર અનુત્તર વિમાનમાં કે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં

ઉત્પન્ન થાય, કેટલાક ઉત્પન્ન થતા નથી. જો ઉત્પન્ન થાય તો એક જ વાર ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તેથી તે દેવો ચાર અનુત્તર વિમાન અથવા સર્વાર્થસિદ્ધપણાની આઠ જ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવને એક જ ભવ શેષ હોય છે. તે દેવ મનુષ્યપણે જ એક વાર ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મનુષ્યપણે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે. અન્ય કોઈ પણ સ્થાનમાં તે ઉત્પન્ન થતા ન હોવાથી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે નહીં.

અનેક જીવોની ૨૪ દંડકમાં ટ્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

૫૮ ણેરઇયાણ ભંતે ! ણેરઇયતે કેવઇયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવઇયા બઢેલ્લગા ? ગોયમા ! અસંહેજ્જા ! કેવઇયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! અણંતા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધણા નેરયિકોને નારકીપણાની અતીતમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધણા નારકીઓને નારકીપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધણા નારકીઓને નારકીપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત થશે.

૫૯ ણેરઇયાણ ભંતે ! અસુરકુમારતે કેવઇયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવઇયા બઢેલ્લગા ? ગોયમા ! ણત્થિ ! કેવઇયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! અણંતા ! એવં જાવ ગેવેજ્જગદેવતે !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધણા નેરયિકોને અસુરકુમાર દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત થઈ છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધણા નારકીઓને અસુરકુમાર દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નથી. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધણા નારકીઓને અસુરકુમાર દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત થશે.

આ જ રીતે ધણા નેરયિકોને નાગકુમાર દેવપણાની યાવત્ ગ્રૈવેયક દેવપણાની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ.

૬૦ ણેરઇયાણ ભંતે ! વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવતે કેવઇયા દવ્વિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! ણત્થિ ! કેવઇયા બઢેલ્લગા ? ગોયમા ! ણત્થિ ! કેવઇયા પુરેકખડા ? ગોયમા ! અસંહેજ્જા ! એવં સવ્વદ્વસિદ્ધગદેવતે વિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધણા નેરયિકોને વિજય, વેજયંત, જયંત અને અપરાજિત દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! થઈ નથી. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધણા નારકીઓને વિજય, વેજયંત, જયંત અને અપરાજિત દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ધણા નારકીઓને વિજય, વેજયંત, જયંત અને અપરાજિત દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત થશે. તે જ રીતે નેરયિકોને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની અતીત-બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ.

૬૧ એવં જાવ પંચેદિયતિરિકખજોળિયાણ સવ્વદ્વસિદ્ધગદેવતે ભાણિયબ્વં ! ણવરં

વણસ્પસિકાઇયાણ વિજય વેજયંત જયંત અપરાજિયદેવતે સવ્વદુસિદ્ધદેવતે ય પુરેકુંડા અણંતા । [સવ્વોસિં મળુસ્સસવ્વદુસિદ્ધગવજ્જાણં સટ્ટાણે બદ્ધેલ્લગા અસંહેજ્જા, પરદ્દાણે બદ્ધેલ્લગા ણત્થિ । વણસ્પસિકાઇયાણ સટ્ટાણે બદ્ધેલ્લગા અણંતા ।]

ભાવાર્થ :- આ જ રીતે (ઘણા નેરયિકોની જેમ) ઘણા અસુરકુમારો યાવત્ ઘણા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિકોની નેરયિકપણે યાવત્ સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની પ્રરૂપણા જાણવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે વનસ્પતિકાયિકોની વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત દેવપણાની તથા સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની પુરસ્કૃત-ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થશે. (અર્થાત્ ઘણા નેરયિકોની જેમ ઘણા ભવનપતિ, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોને નેરયિકથી નવ ગ્રૈવેયકપણે ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થઈ છે; વર્તમાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો સ્વસ્થાનમાં અસંખ્ય છે અને પરસ્થાનમાં નથી તથા પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થશે. આ સર્વ જીવોને પાંચ અનુત્તર વિમાનપણે ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી, વર્તમાન બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી અને ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો નારકીની જેમ અસંખ્ય થશે, પરંતુ ઘણા વનસ્પતિ જીવોને પાંચ અનુત્તર વિમાનપણે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.) [મનુષ્યો અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનોના ઘણા દેવોને છોડીને બધાની સ્વસ્થાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, પરસ્થાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી. વનસ્પતિકાયિકોની સ્વસ્થાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે.]

અહીં ઇટાલી ટાઈપવાળો આ પાઠ અપ્રાસંગિક જણાય છે. કારણ કે આ સૂત્ર પાઠમાં ભવનપતિ, એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોનું જ વર્ણન છે; મનુષ્યનું વર્ણન આગામના સૂત્ર કરથી શરૂ થાય છે. કર થી ૬૮ સુધીના તે ચૂંઝોમાં મનુષ્યો અને અનુત્તર વિમાનના દેવોની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયોનું પણ સ્પષ્ટ કથન છે અને સૂત્ર ૬૮ પર્યાત અનુત્તર વિમાન સુધીના દેવોનું સ્વતંત્ર કથન છે. માટે અહીં ઇટાલી ટાઈપવાળા પાઠમાં આવેલું મનુષ્યોનું અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોનું સ્વસ્થાન સંબંધી કથન પ્રાસંગિક નથી તથા પ્રસ્તુત ઇટાલી પાઠગત વનસ્પતિકાયિક માટે બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની અનંતતાનું કથન પણ, આ પદના સૂત્ર ૩૩ અને ૭૯ ના ભાવોથી વિપરીત થાય છે. તેમ છતાં પ્રાય: પ્રતોમાં આ ચર્ચિત પાઠ ઉપલબ્ધ હોવાથી અહીં તે પાઠ અને ભાવાર્થને ઇટાલી ટાઈપમાં રાખ્યો છે.

૬૨ મળુસ્સાણ ણેરઇયતે અતીતા અણંતા, બદ્ધેલ્લગા ણત્થિ, પુરેકુંડા અણંતા ।

એવં જાવ ગેવેજ્જાગદેવતે । ણવરં સટ્ટાણે અતીતા અણંતા, બદ્ધેલ્લગા સિય સંહેજ્જા સિય અસંહેજ્જા, પુરેકુંડા અણંતા ।

ભાવાર્થ :- મનુષ્યોને નેરયિકપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે.

મનુષ્યોને અસુરકુમાર યાવત્ ગ્રૈવેયકદેવપણાની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયોની પ્રરૂપણા પૂર્વવત્ જાણવી જોઈએ વિશેષતા એ છે કે મનુષ્યોને સ્વસ્થાનમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કદાચિત્ સંખ્યાત, કદાચિત્ અસંખ્યાત છે અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે.

૬૩ મળુસ્સાણ ભંતે । વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવતે કેવિયા દાંબિદિયા અતીતા? ગોયમા ! સંહેજ્જા । કેવિયા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણત્થિ । કેવિયા પુરેકુંડા ? સિય

સંહેજજા સિય અસંહેજજા । એવં સવ્વદુસિદ્ધગદેવતે વિ । વાળમંતર-જોઇસિયાણ જહા ણેરઝ્યાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને વિજ્ય, વૈજ્યંત, જ્યંત અને અપરાજિત વિમાનના દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે. પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! નથી.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કદાચિત્ સંખ્યાત અને કદાચિત્ અસંખ્યાત થશે. આ જ રીતે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણાની અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ. ઘણા વાણયંતર અને જ્યોતિષ્કટેવોની અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા નેરયિકોની સમાન જાણવી જોઈએ.

૬૪ સોહમ્મગદેવાણ એવં ચેવ । ણવરં વિજ્ય-વેજયંત-જ્યંત-અપરાજિયદેવતે અતીતા અસંહેજજા, બદ્ધેલ્લગા ણત્થિ, પુરેક્ખડા અસંહેજજા । સવ્વદુસિદ્ધગદેવતે અતીતા ણત્થિ, બદ્ધેલ્લગા ણત્થિ, પુરેક્ખડા અસંહેજજા । એવં જાવ ગેવેજ્જગદેવાણ ।

ભાવાર્થ :- સૌધર્મ દેવલોકના દેવોની અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા પૂર્વવત્ત જાણવી. વિશેષતા એ છે કે વિજ્ય, વૈજ્યંત, જ્યંત અને અપરાજિત વિમાનના દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પણ નથી અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે.

આ જ રીતે ઘણા ઠિશાનદેવોથી લઈને યાવત્ત ઘણા ગ્રેવેયકદેવોની અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા પણ જાણવી જોઈએ.

૬૫ વિજ્ય-વેજયંત-જ્યંત-અપરાજિયદેવાણ ભંતે ! ણેરઝ્યતે કેવિઝય દાંબિદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા । કેવિઝય બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણત્થિ । કેવિઝય પુરેક્ખડા ? ગોયમા ! ણત્થિ ।

એવં જાવ જોઇસિયતે । ણવરં એએસિં મણુસત્તે અતીતા અણંતા; બદ્ધેલ્લગા ણત્થિ; પુરેક્ખડા અસંહેજજા । એવં જાવ ગેવેજ્જગદેવતે ।

સટ્ટાણે અતીતા અસંહેજજા । કેવિઝય બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! અસંહેજજા । કેવિઝય પુરેક્ખડા ? ગોયમા ! અસંહેજજા ।

સવ્વદુસિદ્ધગદેવતે અતીતા ણત્થિ, બદ્ધેલ્લગા ણત્થિ, પુરેક્ખડા અસંહેજજા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! વિજ્ય, વૈજ્યંત, જ્યંત, અપરાજિત વિમાનના દેવોને નારકીપણાની અતીતકાલમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! અતીતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! વિજ્યાદિ વિમાનના દેવને નારકીપણાની કેટલી બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! નથી. પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! વિજ્યાદિ વિમાનના દેવને નારકીપણાની કેટલી પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! થશે નહીં.

આ જ રીતે યાવત્ત જ્યોતિષ્ઠી દેવપણાની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો સુધીનું કથન કરવું જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે—

ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવોને મનુષ્યપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત થઈ છે. બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી અને તે દેવોને મનુષ્યપણો પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત થશે.

આ જ રીતે(મનુષ્યપણા પ્રમાણે) ચાર અનુત્તર વિમાનના ઘણા દેવોને સૌધર્મ દેવપણાની યાવત્ ગ્રૈવેયક દેવપણાની અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો જાણવી.

તે ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવોને સ્વસ્થાનમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત થઈ છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેઓને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત થશે.

આ જ રીતે ચાર અનુત્તર વિમાનના ઘણા દેવોને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ નથી, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી પરંતુ પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત થશે.

૬૬ સવ્વદૃસિદ્ધગદેવાણં ભંતે ! ણેરઝ્યતે કેવઝ્યા દર્બિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા।
કેવઝ્યા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથિ ! કેવઝ્યા પુરેકુખડા ? ગોયમા ! ણતિથિ !

એવં મણૂસવજ્જં જાવ ગેવેજ્જગદેવત્તે । મણૂસત્તે અતીતા અણંતા, બદ્ધેલ્લગા ણતિથિ,
પુરેકુખડા સંખેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઘણા સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોને નૈરયિકપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત થઈ છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઘણા સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોને નૈરયિકપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઘણા સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોને નૈરયિકપણાની પુરસ્કૃત ઈન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એકપણ થશે નહીં.

આ રીતે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની, મનુષ્યને છોડીને યાવત્ ગ્રૈવેયક દેવપણાની અતીતાદિ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા કહેવી જોઈએ. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવને મનુષ્યપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિય નથી, પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત છે.

૬૭ વિજયવેજયંતજયંતાપરાજિયદેવત્તે કેવઝ્યા દર્બિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! સંખેજ્જા।
કેવઝ્યા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! ણતિથિ ! કેવઝ્યા પુરેકુખડા ? ગોયમા ! ણતિથિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોને વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંખ્યાત થઈ છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવને ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવને ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! થશે નહીં.

૬૮ સવ્વદૃસિદ્ધગદેવાણં ભંતે ! સવ્વદૃસિદ્ધગદેવત્તે કેવઝ્યા દર્બિંદિયા અતીતા ? ગોયમા !
ણતિથિ ! કેવઝ્યા બદ્ધેલ્લગા ? ગોયમા ! સંખેજ્જા ! કેવઝ્યા પુરેકુખડા ? ગોયમા ! ણતિથિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધદેવોને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની બદ્ધ

દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સંખ્યાત છે. પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! થશે નહિ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના જીવોને ૨૪ દંડકના જીવપણે થતી તૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયોનું નિરૂપણ છે. ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ભૂતકાળીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો : - પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં પ્રત્યેક દંડકના જીવોએ ભૂતકાળમાં અનંત જન્મ-મરણ કર્યા છે, તેથી પ્રત્યેક દંડકના જીવોએ પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં ભૂતકાળમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરી છે.

નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના જીવો ભૂતકાળમાં ક્યારે ય અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત થયા નથી, તેથી તે જીવોએ પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરી નથી.

સંશી મનુષ્ય ભૂતકાળમાં ચાર અનુત્તર વિમાનમાં એક કે બે વાર અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં એક જ વાર ઉત્પત્ત થયા હોય છે. સંશી મનુષ્યો સંખ્યાતા જ છે અને પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં પણ એક કે બે વાર જ ઉત્પત્ત થયા હોવાથી ભૂતકાળમાં સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો જ કરી હોય છે.

પહેલા સૌધર્મ દેવલોકથી ચાર અનુત્તર વિમાનના વૈમાનિક દેવો ભૂતકાળમાં ચાર અનુત્તર વિમાનમાં એક જ વાર ઉત્પત્ત થયા હોય છે, પરંતુ વૈમાનિક દેવો અસંખ્યાતા હોવાથી તે દેવોએ ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરી હોય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોમાં મનુષ્ય સિવાયના કોઈપણ જીવો ભૂતકાળમાં ઉત્પત્ત થયેલા નથી, તેથી વૈમાનિક દેવોએ ભૂતકાળમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણાની દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરી નથી.

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો ભૂતકાળમાં ચાર અનુત્તર વિમાનમાં એક જ વાર ઉત્પત્ત થયા હોય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો સંખ્યાતા હોવાથી તે દેવોને ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણાની સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ હોય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે અતીતકાળમાં ઉત્પત્ત થયા નથી અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પત્ત થશે નહીં; તેથી તેની અતીત તથા પુરસ્કૃત ઈન્દ્રિયો નથી, વર્તમાનમાં સંખ્યાત છે.

૨૪ દંડકના અનેક જીવોની વર્તમાનકાળીન - બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો : - પ્રત્યેક દંડકના જીવોની સંખ્યા અનુસાર તેની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે.

નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, પહેલા દેવલોકથી ચાર અનુત્તર વિમાનના વૈમાનિક દેવો, પાંચ સ્થાવર જીવો, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને અસંખ્યાત બદ્ધ (વર્તમાનકાળીન) દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે.

મળૂસાણ બદ્ધેલગા સિય સંખિજ્જા સિય અસંખિજ્જા : - મનુષ્યોની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કદાચિત્ત સંખ્યાત અને કદાચિત્ત અસંખ્યાત હોય છે. મનુષ્યોમાં ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાત હોય છે અને સંમૂચીષ્ઠમ મનુષ્યોનો વિરહકાળ હોય, ત્યારે ગર્ભજ મનુષ્યો જ હોવાથી બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત હોય છે અને સંમૂચીષ્ઠમ મનુષ્યો હોય ત્યારે બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત હોય છે.

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો સંખ્યાતા હોવાથી તેની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત જ હોય છે. પ્રત્યેક જીવોને સ્વસ્થાનમાં પોતે જે ભવમાં હોય તેની અપેક્ષાએ બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. પરસ્થાનની અપેક્ષાએ બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી.

૨૪ દંડકના અનેક જીવોની પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવોને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવો સર્વ દંડકમાં ભવિષ્યમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંત હોવાથી તે જીવો પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે ભવિષ્યમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે. શેષ સર્વ દંડકના જીવો અસંખ્યાતા હોવાથી અનુત્તર વિમાનના દેવપણે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે. ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાતા જ હોવાથી તે જીવો પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં દેવપણે સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અને સંમૂહિત્તમ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો ભવિષ્યમાં મનુષ્ય અને વૈમાનિક દેવપણે જન્મધારણ કરતા હોવાથી તે દેવો શેષ બાવીસ દંડકમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે નહીં અને મનુષ્ય તથા વૈમાનિક દેવપણે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે.

સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનના દેવો ભવિષ્યમાં મનુષ્ય જન્મ જ ધારણ કરે છે તેથી તે દેવો સંખ્યાતા હોવાથી મનુષ્યપણે સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરશે. તે દેવો અન્યત્ર જન્મ ધારણ કરતા ન હોવાથી અન્ય દંડકમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો કરતા નથી.

૨૪ દંડકના ઓક અને અનેક જીવોની ૨૪ દંડકમાં ભૂતકાળીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

ક્રમ	જીવ	દંડકના જીવોમાં	ઓક જીવની દ્રવ્યેન્દ્રિયો	અનેક જીવોની દ્રવ્યેન્દ્રિયો
૧	૨૪ દંડકના જીવ	૨૩ દંડકમાં (વૈમાનિક છોડીને)	અનંત	અનંત
૨	૨૪ દંડકના જીવ	વૈમાનિકમાં (નવ ત્રૈવેયક સુલી)	અનંત	અનંત
૩	૨૨ દંડકના જીવ(મનુષ્ય અને વૈમાનિકને છોડીને)	૪ અનુત્તર વિમાનમાં	કરી નથી	×
૪	મનુષ્ય	૪ અનુત્તર વિમાનમાં	×/૮/૧૬	સંખ્યાત
૫	મનુષ્ય	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં	×/૮	સંખ્યાત
૬	પ્રથમ દેવલોકથી ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો	૪ અનુત્તર વિમાનમાં	×/૮	અસંખ્યાત
૭	પ્રથમ દેવલોકથી ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં	×	×
૮	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ	ચાર અનુત્તર વિમાનમાં	×/૮	સંખ્યાત
૯	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ	સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનમાં	×	×

૨૪ દંડકમાં ઓક-અનેક જીવોની ૨૪ દંડકમાં બદ્ધ (વર્તમાનકાળીન) દ્રવ્યેન્દ્રિય :-

જીવ	ઓક જીવની		અનેક જીવોની	
	સ્વસ્થાનમાં	પરસ્થાનમાં	સ્વસ્થાનમાં	પરસ્થાનમાં
એકેન્દ્રિય	૧	×	અસંખ્ય	×
બેઈન્દ્રિય	૨	×	અસંખ્ય	×
તેઈન્દ્રિય	૪	×	અસંખ્ય	×
ચૌરેન્દ્રિય	૬	×	અસંખ્ય	×

જવ	અનેક જવની		અનેક જવોની	
	સ્વસ્થાનમાં	પરસ્થાનમાં	સ્વસ્થાનમાં	પરસ્થાનમાં
પંચેન્દ્રિય ચારે ય ગતિ	૮	×	અસંખ્ય	×
મનુષ્ય	૮	×	સંખ્યાત કે અસંખ્યાત	×
સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ	૮	×	સંખ્યાત	×
વનસપતિ	૧	×	અસંખ્ય	×

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જવની ૨૪ દંડકમાં ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

જવ	નારકી અને દેવતા (નવ ગ્રૈવેયક સુધી)	ચાર અનુત્તર દેવને	સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવને	મનુષ્યને / તિર્યંચને
એકેન્દ્રિયપણો	× / ૧, ૨ આદિ	×	×	× / ૧, ૨ આદિ
બેઈન્દ્રિયપણો	× / ૨, ૪ આદિ	×	×	× / ૨, ૪ આદિ
તેઈન્દ્રિયપણો	× / ૪, ૮ આદિ	×	×	× / ૪, ૮ આદિ
ચૌરેન્દ્રિયપણો	× / ૬, ૧૨ આદિ	×	×	× / ૬, ૧૨ આદિ
નારકીપણો	× / ૮, ૧૬ આદિ	×	×	× / ૮, ૧૬ આદિ
નવ ગ્રૈવેયક સુધી	× / ૮, ૧૬ આદિ	× / ૮, ૧૬, સંખ્યાત	×	× / ૮, ૧૬ આદિ
ચાર અનુત્તર દેવપણો	× / ૮ કે ૧૬.	× / ૮	×	× / ૮, ૧૬
સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણો	× / ૮, વધુ નથી	× / ૮	×	× / ૮
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયપણો	× / ૮, ૧૬ આદિ	×	×	× / ૮, ૧૬ આદિ
મનુષ્યપણો	૮, ૧૬ આદિ	૮, ૧૬, સંખ્યાત	૮	× / ૮, ૧૬ આદિ

૨૪ દંડકના અનેક જવોની ૨૪ દંડકમાં ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

ક્રમ	અનેક જવો	જવોમાં	દ્રવ્યેન્દ્રિયો
૧	૨૭ દંડકના જવો	૨૭ દંડકપણો	અનંત
૨	નવ ગ્રૈવેયક સુધીના દેવો	૨૭ દંડકપણો	અનંત
૩	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	૨૨ દંડકપણો	×
૪	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	મનુષ્યપણો	અસંખ્યાત
૫	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	નવ ગ્રૈવેયક સુધીના દેવપણો	અસંખ્યાત
૬	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવપણો	અસંખ્યાત
૭	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	સર્વાર્થસિદ્ધના દેવપણો	સંખ્યાત
૮	સર્વાર્થસિદ્ધના દેવો	૨૨ દંડકપણો	×
૯	સર્વાર્થસિદ્ધના દેવો	મનુષ્યપણો	સંખ્યાત
૧૦	સર્વાર્થસિદ્ધના દેવો	૫ અનુત્તર વિમાનના દેવપણો	×

(૧૨) ભાવેન્દ્રિય દ્વાર :-

૬૯ કહ ણં ભંતે ! ભાવિંદિયા પણત્તા ? ગોયમા ! પંચ ભાવિંદિયા પણત્તા, તં જહા-
સોઇંડિએ જાવ ફાસિંદિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ભાવેન્દ્રિયો પાંચ છે, તે આ
પ્રમાણે છે - શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ધ્રાષોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિય.

૭૦ એરઝ્યાણં ભંતે ! કહ ભાવિંદિયા પણત્તા ? ગોયમા ! પંચ ભાવિંદિયા પણત્તા, તં
જહા- સોઇંડિએ જાવ ફાસેંદિએ । એવં જસ્સ જહ ઇંદિયા તસ્સ તત્ત્વિયા ભાળિયબ્બા જાવ
વેમાળિયાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નેરયિકોને કેટલી ભાવેન્દ્રિયો કહી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પાંચ
ભાવેન્દ્રિયો હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - શ્રોતેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય. આ રીતે વૈમાનિક સુધીના જીવોમાં
જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો છે, તેટલી ભાવેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ.

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ટ્રેકાલિક ભાવેન્દ્રિયો :-

૭૧ એગમેગસ્સ ણં ભંતે ! એરઝ્યાસ્સ કેવઝ્યા ભાવિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણતા !
કેવઝ્યા બદ્ધેલ્લગા ? પંચ । કેવઝ્યા પુરેકુખડા ? પંચ વા દસ વા એકકારસ વા સંખેજ્જા
વા અસંખેજ્જા વા અણતા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નેરયિકને કેટલી અતીત ભાવેન્દ્રિયો થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે
અનંત છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નેરયિકને બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પાંચ છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક નેરયિકને પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો કેટલી થશે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પાંચ,
દશ, અણિયાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો થશે.

૭૨ અસુરુકુમારસ્સ વિ એવં ચેવ, ણવરં પુરેકુખડા પંચ વા છ વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા
વા અણતા વા । એવં જાવ થળિયકુમારસ્સ ।

પુઢવિકાઇય-આઉકાઇય-વણસ્પસિકાઇયસ્સ વિ એવં ચેવ, ણવરં બદ્ધેલગસ્સ ઇમં ણાણંત- બેઝિંદિયસ્સ
દોળણ, તેઝિંદિયસ્સ તિળણ, ચરિંદિયસ્સ ચત્તારિ । સેસં તં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- આ રીતે અસુરુકુમારોની ભાવેન્દ્રિયોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ વિશેષતા એ છે કે તેની
પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો પાંચ, છ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંત છે. આ જ રીતે સ્તનિતકુમાર સુધીના
દેવોની ભાવેન્દ્રિયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

પ્રત્યેક પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયની અતીતાદિ ભાવેન્દ્રિયોના વિષયમાં અસુરુકુમારની

સમાન જાણવું પરંતુ બદ્ધ ભાવેન્દ્રિય એક-એક છે. પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિય અસુરકુમારની સમાન પાંચ, છ આદિ છે. તેઉકાય-વાયુકાયનું કથન પૃથ્વીકાયની સમાન છે, પરંતુ પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો છ, સાત, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત આદિ છે.

બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને યૌરેન્દ્રિયની ભાવેન્દ્રિયો તેઉકાયની સમાન છે પરંતુ બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો કુમશ: બેઈન્દ્રિયની બે, તેઈન્દ્રિયની ત્રણ અને યૌરેન્દ્રિયની ચાર છે. શેષ સર્વ કથન તેઉકાયની સમાન છે અર્થાત્ પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો, તેઉકાયની સમાન છ, સાત, આદિ છે.

૭૩ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયસ્સ જાવ ઈસાણસ્સ જહા અસુરકુમારસ્સ ણવરં - મળૂસસ્સ પુરેક્ખડા કસ્સઇ અતિથ કસ્સઇ ણત્થિ ત્તિ ભાળિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પંચેદિય તિર્યંચ યોનિકથી લઈને યાવત્ ઈશાનદેવોની અતીતાદિ ભાવેન્દ્રિયોનું કથન અસુર-કુમારોની સમાન કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે મનુષ્યને પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિય કોઈને હોય છે અને કોઈને હોતી નથી, તે પ્રમાણે કહેવું જોઈએ.

૭૪ સંંકુમાર જાવ ગેવેજ્જગસ્સ જહા ણેરઝયસ્સ ।

ભાવાર્થ :- સનત્કુમાર દેવલોકથી લઈ ગૈવેયક સુધીના દેવોની અતીતાદિ ભાવેન્દ્રિયોનું કથન, નેરયિકોની સમાન કહેવું જોઈએ.

૭૫ વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિયદેવસ્સ અતીતા અણંતા, બઢેલ્લગા પંચ, પુરેક્ખડા પંચ વા દસ વા પણ્ણરસ વા સંખેજ્જા વા ।

સવ્વદ્વસિદ્ધગદેવસ્સ અતીતા અણંતા, બઢેલ્લગા પંચ । પુરેક્ખડા પંચ ।

ભાવાર્થ :- વિજય, વૈજયન્ત, જયંત અને અપરાજિત દેવની અતીત ભાવેન્દ્રિયો અનંત છે, બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો પાંચ છે અને પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો પાંચ, દશ, પંદર કે સંખ્યાત છે.

સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની અતીત ભાવેન્દ્રિયો અનંત છે, બદ્ધ પાંચ છે અને પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો પાંચ છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયોનું નિરૂપણ છે.

ભાવેન્દ્રિયો પાંચ છે— શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ધ્યાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય અર્થાત્ જીવને જોટલી ઈન્દ્રિયો છે તેટલી જ ભાવેન્દ્રિયો છે. ભાવેન્દ્રિયનું સંપૂર્ણ કથન દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણે જ છે, પરંતુ જધન્ય સંખ્યામાં તંશાવત થાય છે. દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ હોય ત્યાં ભાવેન્દ્રિયો પાંચ હોય છે. આ રીતે દરેક સ્થાને જાણવું.

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :- ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવે ભૂતકાલમાં અનંત જન્મ-મરણ કર્યા હોવાથી તેને અનંત ભાવેન્દ્રિયો થઈ છે.

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની વર્તમાનકાલીન ભાવેન્દ્રિયો :- જીવના ભવ અનુસાર તેને બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો હોય છે. નારકી, દેવતા, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોને પાંચ; પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવને એક, બેઈન્દ્રિયને બે, તેઈન્દ્રિયને ત્રણ અને યૌરેન્દ્રિયને ચાર ભાવેન્દ્રિયો હોય છે.

૨૪ દંડકના જીવોની દ્રવ્યેન્દ્રિયો-ભાવેન્દ્રિયો :-

જીવ	દ્રવ્યેન્દ્રિયો-૮	ભાવેન્દ્રિયો-૫
નારકી, દેવતા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય	૮-બે કાન, બે આંખ, બે નાક, જીવા અને સ્પર્શેન્દ્રિય	૫-શોટેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ધ્વાણેન્દ્રિય જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિય
પાંચ સ્થાવર	૧-સ્પર્શેન્દ્રિય	૧-સ્પર્શેન્દ્રિય.
બેઈન્દ્રિય	૨-સ્પર્શેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય	૨-સ્પર્શેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય.
તેઈન્દ્રિય	૪-સ્પર્શેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, બે નાક.	૩-સ્પર્શેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, ધ્વાણેન્દ્રિય.
ગૌરેન્દ્રિય	૬-સ્પર્શેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, બે નાક, બે આંખ	૪-સ્પર્શેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, ધ્વાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો :— જે જીવોને ભવિષ્યમાં જેટલા જન્મ-મરણની સંભાવના હોય તે પ્રમાણે ભાવેન્દ્રિયો થાય છે.

એક નારકી ભવિષ્યમાં પાંચ, દશ, અગિયાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, પહેલા, બીજા દેવલોકના દેવો ભવિષ્યમાં પાંચ, છ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો કરશે; ત્રીજા દેવલોકથી નવ ગૈવેયક સુધીના દેવો પાંચ, દશ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો કરશે; ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો પાંચ, દશ કે અસંખ્યાત ભાવેન્દ્રિયો કરશે; સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો ભવિષ્યમાં પાંચ જ ભાવેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વનસ્પતિકાયના જીવો, પાંચ, છ, સાત, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો કરશે; તેઉકાય, વાયુકાય, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો છ, સાત, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો કરશે; તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો પાંચ, છ, સાત, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો કરશે; મનુષ્યોમાં કેટલાક મનુષ્યો તે જ ભવમાં સિદ્ધ થાય તો તે ભવિષ્યમાં ભાવેન્દ્રિયો કરશે નહીં અને જે ભવભ્રમણ કરવાના છે તે મનુષ્યો પાંચ, છ, સાત, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો કરશે.

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવોની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો :-

જીવ પ્રકાર	ભૂતકાલીન	વર્તમાનકાલીન	ભવિષ્યકાલીન
૧-૪ નરકના નારકી	અનંત	૫	૫, ૧૦, ૧૫, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
૫-૭ નરકના નારકી	અનંત	૫	૧૦, ૧૫, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી	અનંત	૫	૫, ૬, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
૧, ૨ દેવલોકના દેવ	અનંત	૫	૫, ૧૦, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
ત્રીજા દેવલોકથી નવ ગૈવેયકના દેવ	અનંત	૫	૫, ૧૦, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવ	અનંત	૫	૫, ૧૦, સંખ્યાત
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ	અનંત	૫	૫.

જીવ પ્રકાર	ભૂતકાળીન	વર્તમાનકાળીન	ભવિષ્યકાળીન
પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ	અનંત	૧	૫,૬,૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
તેઉકાય, વાયુકાય	અનંત	૧	૬, ૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
ત્રાણ વિકલોન્દ્રિય	અનંત	૨,૩,૪	૬,૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	અનંત	૫	૫,૬,૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
મનુષ્ય	અનંત	૫	× / ૫,૬,૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત

૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ટ્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિય : -

૭૬ એરાઝ્યાણ ભંતે ! કેવાઝા ભાવિંદિયા અતીતા ? ગોયમા ! અણંતા ! કેવાઝા બદ્ધેલ્લગા ? અસંખેજ્જા ! કેવાઝા પુરેકુખડા ? અણંતા !

એવં જહા દાવિંદિએસુ પોહતોણ દંડઓ ભણિઓ તહા ભાવિંદિએસુ વિ પોહતોણ દંડઓ ભાણિયવ્બો, ણવરં - વણસ્સિકાઇયાણ બદ્ધેલ્લગા વિ અણંતા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! ઘણા નૈરયિકોને અતીત ભાવેન્દ્રિયો કેટલી થઈ છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! અનંત થઈ છે. પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! ઘણા નૈરયિકોને બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર - તે અસંખ્યાત છે. પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! ઘણા નૈરયિકોને પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! અનંત છે.

જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયોમાં બહુવચનનો આલાપક કહ્યો છે, તેમજ ભાવેન્દ્રિયોમાં પણ બહુવચનનો આલાપક કહેવો જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે વનસ્પતિકાયિકોને બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો પણ અનંત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ટ્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયોનું કથન છે.

૨૪ દંડકના અનેક જીવોએ પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વસ્થાનમાં અનંત જન્મ-મરણ કર્યા છે, તેથી પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડી શેષ સર્વસ્થાનમાં અનંત ભાવેન્દ્રિયો થઈ છે.

૨૪ દંડકના અનેક જીવોની વર્તમાનકાળીન ભાવેન્દ્રિયો તે તે દંડકના જીવોની સંખ્યા અનુસાર થાય છે. યથા - નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, પ્રથમ દેવલોકથી અનુત્તર વિમાનના દેવો, પૃથ્વીકાય, અખાય, તેઉકાય, વાયુકાય, ત્રાણ વિકલોન્દ્રિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને સંમૂચ્યિતમ મનુષ્યોમાં અસંખ્યાત ભાવેન્દ્રિયો હોય છે, વનસ્પતિકાયમાં અનંત જીવો હોવાથી અનંત ભાવેન્દ્રિયો હોય છે. સંઝી મનુષ્યો અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાના દેવો સંખ્યાતા હોવાથી તેમને સંખ્યાત ભાવેન્દ્રિયો હોય છે.

૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ભવિષ્યકાળીન ભાવેન્દ્રિયો પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ જીવોને અનંત થશે.

ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવોનું ભવભ્રમણ સંખ્યાતકાલનું જ હોય છે પરંતુ તે દેવોની સંખ્યા અસંખ્યાત હોવાથી તે દેવોને ભવિષ્યકાળીન ભાવેન્દ્રિયો અસંખ્યાત થશે.

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો એક મનુષ્યનો ભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થવાના છે. તે દેવો સંખ્યાતા હોવાથી તેને સંખ્યાતા ભાવેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

વણસ્પસ્ય કાઇયાણ બદ્ધેલગા અણંતા :— વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંત હોવાથી બદ્ધ ભાવેન્દ્રિય અનંત છે. ભાવેન્દ્રિય જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કષ્યોપશમ ભાવ રૂપ હોય છે, તેથી પ્રત્યેક જીવની ભાવેન્દ્રિય પૃથ્રક-પૃથ્રક હોય છે.

૨૪ દંડકના અનેક જીવની ટ્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિય :—

જીવ પ્રકાર	ભૂતકાલીન	વર્તમાનકાલીન	ભવિષ્યકાલીન
નારકી, ભવનપતિથી નવ ગૈવેયકના દેવો	અનંત	અસંખ્યાત	અનંત
ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો	અનંત	અસંખ્યાત	અસંખ્યાત
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો	અનંત	સંખ્યાત	સંખ્યાત
પૃથ્વી, પાણી, અજિન, વાયુ, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યંચ, પંચેં	અનંત	અસંખ્યાત	અનંત
વનસ્પતિ	અનંત	અનંત	અનંત
મનુષ્યો	અનંત	સંખ્યાત કે અસંખ્યાત	અનંત

એક-અનેક જીવની ૨૪ દંડકમાં પ્રાપ્ત થતી ટ્રૈકાલિક ઇન્દ્રિયો :—

૭૭ એગમેગસ્સ ણ ભંતે ! ણેરઇયસ્સ ણેરઇયત્તે કેવિયા ભાવિંદિયા અતીતા ?

ગોયમા ! અણંતા, બદ્ધેલ્લગા પંચ, પુરેક્ખડા કસ્સિં અતિથ કસ્સિં ણતિથ, જસ્સ અતિથ- પંચ વા દસ વા પણરરસ વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા । એવં અસુરુકુમારતે જાવ થળિયકુમારતે, ણવરં બદ્ધેલ્લગા ણતિથ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પ્રત્યેક નૈરયિકની નૈરયિકપણે કેટલી અતીત ભાવેન્દ્રિયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે અનંત છે.

બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો પાંચ છે અને પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો કેટલાક નારકીને હોય છે, કેટલાકને હોતી નથી. જેને હોય તેને પાંચ, દશ, પંચર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત હોય છે.

આ જ રીતે પ્રત્યેક નૈરયિકને અસુરુકુમારપણાની યાવત્ સ્તનિતકુમારપણાની અતીત ભાવેન્દ્રિયોનું કથન કરવું જોઈએ, વિશેષતા એ છે કે તેઓને બદ્ધ ભાવેન્દ્રિય હોતી નથી.

૭૮ પુઢવિકકાઇયત્તે જાવ બેંદિયત્તે જહા દવ્વિંદિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રત્યેક નૈરયિકને પૃથ્વીકાય યાવત્ બેંદિયપણાની અતીતાટિ ભાવેન્દ્રિયોનું કથન દવ્વેન્દ્રિયોની જેમ કરવું જોઈએ.

૭૯ તેઝિંદિયત્તે તહેવ, ણવરં- પુરેક્ખડા તિણિ વા છ વા ણવ વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા । એવં ચરુરિદિયત્તે વિ ણવરં- પુરેક્ખડા ચતારિ વા અટુ વા બારસ વા સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા ।

ભાવાર્થ :- તેઈન્દ્રિયપણે થતી ભાવેન્દ્રિયોનું કથન પણ પૂર્વવત્ત જાણવું, તેમાં વિશેષતા એ છે કે તેની પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો ત્રણ, છ, નવ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંત હોય છે.

તે જ રીતે પ્રત્યેક નૈરયિકની ચૌરેન્દ્રિયપણે થતી ભાવેન્દ્રિયનું કથન પણ જાણવું, તેમાં વિશેષતા એ છે કે તેની પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો ચાર, આઠ, બાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંત હોય છે.

૮૦ એવં એવ ચેવ ચત્તારિ ગમા ણેયવ્વા જે ચેવ દવ્બિંદિએસુ । ણવરં- તહ્યગમે જાળિયવ્વા જસ્સ જઇ ઇંદિયા તે પુરેકખડેસુ મુણેયવ્વા । ચઉથગમે જહેવ દવ્બેંદિયા જાવ સવ્વટુસિદ્ધગદેવાણ સવ્વટુસિદ્ધગદેવતે કેવિયા ભાવિંદિયા અતીતા ? ણતિથ, બદ્ધેલ્લગા સંખેજ્જા, પુરેકખડા ણતિથ ।

ભાવાર્થ :- આ રીતે દવ્યેન્દ્રિયોની સમાન ભાવેન્દ્રિયોમાં પણ ત્રૈકાલિક ચાર આલાપક અહીં જાણવા જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તૃતીય આલાપકમાં જેને જેટલી ભાવેન્દ્રિયો હોય, તેને તેટલી પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયોની ગણના કરવી જોઈએ. ચતુર્થ આલાપકમાં દવ્યેન્દ્રિયની સમાન જ સર્વ કથન કરવું જોઈએ યાવત્ત પ્રશ્ન- સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે કેટલી અતીત ભાવેન્દ્રિયો થઈ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓને અતીત ભાવેન્દ્રિયો નથી. બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો સંખ્યાત છે, પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયો નથી.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના જીવોમાં એકત્વ-બહુત્વની અપેક્ષાએ ૨૪ દંડકના જીવપણે પ્રાપ્ત થતી અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત ભાવેન્દ્રિયોનું કથન કર્યું છે. જેમાં ત્રીજા આલાપકનું કથન પૂર્ણ કર્યા પછી ચોથા આલાપકનું કથન અતિદેશપૂર્વક કર્યું છે. ચાર આલાપક આ પ્રમાણે છે- (૧) ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો, (૨) ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો, (૩) ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ૨૪ દંડકમાં ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો, (૪) ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ૨૪ દંડકમાં ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો.

ભાવેન્દ્રિયોના પ્રથમ આલાપકનું કથન સૂત્ર ૭૧ થી ૭૫ સુધીમાં છે, બીજા આલાપકનું કથન સૂત્ર ૭૬માં છે, ત્રીજા આલાપકનું કથન સૂત્ર ૭૭ થી ૭૮ સુધીમાં છે અને સૂત્ર ૮૦માં ચોથા આલાપક માટે સંક્ષિપ્ત કથન છે.

॥ બીજો ઉદેશક સંપૂર્ણ ॥

॥ પંદરમું પદ સંપૂર્ણ ॥

સોટમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ પ્રયોગપદ છે.

મન, વચન અને કાયાના માધ્યમથી થનારા આત્માના વ્યાપારને(પ્રવૃત્તિને) પ્રયોગ કરે છે. મન, વચન અને કાયા આ ત્રણ યોગ પુદ્ગલનું જ પરિણામન છે. તથાપ્રકારના કર્મના ઉદ્યે જીવ મનોવર્ગણાને ગ્રહણ કરી, તેને મન રૂપે પરિણામાવીને માનસિક વિચાર રૂપ ક્રિયા કરે છે. આ જ રીતે ભાષા વર્ગણાના માધ્યમથી વચનની ક્રિયા અને શરીર વર્ગણાના માધ્યમથી કાયાની ક્રિયા થાય છે. સંક્ષેપમાં ત્રણે ય યોગ પુદ્ગલજન્ય હોવા છતાં તેમાં આત્મપુરુષાર્થ અનિવાર્ય છે. તેથી જ સર્વ યોગોની પ્રવૃત્તિને ‘આત્મ યોગ’ કરે છે. આ પદમાં આત્મ યોગને પ્રયોગ કરીને તેના વિષયમાં અનેક દાખિલાથી વિચારણ કરી છે.

પ્રસ્તુત પદમાં પ્રતિપાદિત વિષય, બે વિભાગોમાં વિભાજિત થાય છે— (૧) પ્રયોગ અને તેના પ્રકાર તથા ચોવીસ દંડકોમાં પ્રાપ્ત થતાં પ્રયોગો અને તેમાં શાશ્વત, અશાશ્વત યોગનું નિરૂપણ (૨) ગતિ પ્રપાતના ભેદ-પ્રભેદો દ્વારા તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.

પ્રયોગના પંદર ભેદ છે. યથા— (૧) સત્ય મનપ્રયોગ (૨) અસત્ય મનપ્રયોગ (૩) મિશ્ર મનપ્રયોગ (૪) વ્યવહાર મનપ્રયોગ તે ચાર મનપ્રયોગ છે, તે જ રીતે (૫-૮) ચાર વચનપ્રયોગ છે અને સાત કાયાના પ્રયોગ (૯) ઔદારિક કાયપ્રયોગ (૧૦) ઔદારિક મિશ્રકાયપ્રયોગ (૧૧) વૈક્રિયકાય પ્રયોગ (૧૨) વૈક્રિય મિશ્રકાયપ્રયોગ (૧૩) આહારક કાયપ્રયોગ (૧૪) આહારક મિશ્ર કાયપ્રયોગ અને (૧૫) કાર્મણકાય પ્રયોગ. આ રીતે કુલ ૪+૪+૭ = ૧૫ પ્રકારના પ્રયોગ થાય છે.

સમુચ્ચય જીવમાં પંદર પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે. ચોવીસ દંડકના જીવોમાંથી નારકી-દેવતાને ચાર મનના પ્રયોગ, ચાર વચનના પ્રયોગ તથા વૈક્રિયકાય પ્રયોગ, વૈક્રિય મિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, તે ત્રણ કાયાના, એમ કુલ અગિયાર પ્રયોગ હોય છે. વાયુકાયને છોડીને શેષ ચાર સ્થાવર જીવોને ઔદારિક કાયપ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, તે ત્રણ કાયાના પ્રયોગ હોય છે. વાયુકાયને પૂર્વોક્ત ત્રણ અને વૈક્રિય કાયપ્રયોગ તથા વૈક્રિય મિશ્ર કાયપ્રયોગ સહિત પાંચ પ્રયોગ હોય છે. ત્રણ વિકલ્પેન્દ્રિય જીવોને વ્યવહાર વચનપ્રયોગ, ઔદારિક કાયપ્રયોગ, ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ ચાર પ્રયોગ હોય છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને આહારકના બે પ્રયોગ છોડીને તેર પ્રયોગ અને મનુષ્યોને પંદરે પ્રયોગ હોય છે.

જે પ્રયોગવાળા જીવો હંમેશાં પ્રાપ્ત થાય, તેને શાશ્વત પ્રયોગ કરે છે અને જે પ્રયોગવાળા જીવો હંમેશાં ન હોય, એટલે ક્યારેક તેનો અભાવ થાય, તો તેને અશાશ્વત પ્રયોગ કરે છે.

સમુચ્ચય જીવોમાં— આહારક શરીરનું અંતર ઉત્કૃષ્ટ છ મહિનાનું હોવાથી ક્યારેક આહારક કાયપ્રયોગ અને આહારક મિશ્રકાયપ્રયોગ કરનારા જીવો હોતા નથી, તેથી તે બંને પ્રકારના પ્રયોગ અશાશ્વત છે અને શેષ તેર પ્રકારના પ્રયોગો સમુચ્ચય જીવમાં શાશ્વત છે.

નારકી અને દેવતામાં- ઉપપાત વિરહકાલમાં કાર્મણકાય પ્રયોગ કરનારા જીવો હોતા નથી, તેથી અગિયાર પ્રકારના પ્રયોગમાંથી એક કાર્મણ કાયપ્રયોગ અશાશ્વત છે અને શેષ દશ પ્રયોગ શાશ્વત છે.

પાંચ સ્થાવર જીવોમાં- તે જીવોમાં પ્રાપ્ત થતા સર્વપ્રયોગ(ત્રણ કે પાંચે પ્રયોગ) શાશ્વત છે.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં- ચાર પ્રકારના પ્રયોગમાંથી ઉપપાત વિરહકાલની અપેક્ષાએ કાર્મણ કાયપ્રયોગ અશાશ્વત અને શેષ ત્રણ પ્રયોગ શાશ્વત છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં- તેર પ્રકારના પ્રયોગમાંથી એક કાર્મણ કાયપ્રયોગ અશાશ્વત છે અને શેષ બાર પ્રયોગ શાશ્વત છે.

મનુષ્યોમાં- પંદર પ્રકારના પ્રયોગમાંથી ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ, કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આહારક કાયપ્રયોગ અને આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગ; એ ચાર પ્રયોગ અશાશ્વત છે અને શેષ અગિયાર પ્રયોગ શાશ્વત છે.

જે દંડકમાં શાશ્વત અને અશાશ્વત બંને પ્રકારના પ્રયોગો પ્રાપ્ત થતાં હોય ત્યાં સૂત્રકારે તેના અસંયોગી, દ્વિસંયોગી આદિ વિકલ્પો-ભંગોનું કથન કર્યું છે.

ગતિ પ્રપાત :- - ગતિના પાંચ પ્રકાર છે— (૧) પ્રયોગગતિ, (૨) તતગતિ, (૩) બંધન છેદન ગતિ, (૪) ઉપપાતગતિ અને (૫) વિહાયોગતિ.

પંદર પ્રકારના પ્રયોગને પ્રયોગગતિ કહે છે, ગંતવ્ય સ્થાન સુધી પહોંચવા માટે એક-એક કદમ ચાલવા રૂપ ગતિ તતગતિ કહે છે. શરીરના બંધન છૂટ્યા પછી થતી જીવની ગતિને બંધન છેદનગતિ કહે છે. ઉપપાત ગતિમાં નરકાદિ ચાર ભવોપપાત ગતિ, ક્ષેત્રોપપાત ગતિ અને નોભવોપપાત ગતિનું વર્ણન છે. આકાશથી સંબંધિત ગતિને વિહાયોગતિ કહે છે અર્થાત્ ભવાંતરમાં ગમન કરતાં જીવની અને સ્કંધાંતરમાં જતાં પુદૃગલોની ગતિને વિહાયોગતિ કહે છે.

આ રીતે અનેક પ્રકારની ગતિઓનું આ પદમાં બેદ-પ્રબેદપૂર્વક વર્ણન છે.

સોળમું પદ : પ્રયોગ

પ્રયોગ અને તેના પ્રકાર :-

૧ કિલ્લિબિહે ણ ભંતે ! પઠોગે પણતે ?

ગોયમા ! પણરસવિહે પણતે, તં જહા - સચ્ચમણપ્પાઓગે, મોસમણપ્પાઓગે, સચ્ચામોસ-મણપ્પાઓગે, અસચ્ચામોસમણપ્પાઓગે, એવં વઙ્ગપ્પાઓગે વિ ચરહા, ઓરાલિય-સરીરકાયપ્પાઓગે, ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગે, વેડવ્ખિયસરીરકાયપ્પાઓગે, વેડવ્ખિય-મીસાસરીરકાયપ્પાઓગે, આહારાગ-સરીરકાયપ્પાઓગે, આહારાગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગે, કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવનુ ! પ્રયોગના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પ્રયોગના પંદર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે— (૧) સત્ય મનપ્રયોગ, (૨) અસત્ય (મૃષા) મનપ્રયોગ, (૩) સત્યમૃષા (મિશ્ર) મનપ્રયોગ, (૪) અસત્યામૃષા (વ્યવહાર) મનપ્રયોગ, આ રીતે વચન પ્રયોગના પણ ચાર પ્રકાર છે. યથા— (૫) સત્યમાષાપ્રયોગ, (૬) અસત્ય ભાષા પ્રયોગ, (૭) સત્યમૃષા ભાષા પ્રયોગ, (૮) અસત્યામૃષા ભાષા પ્રયોગ, કાય પ્રયોગના સાત પ્રકાર છે (૯) ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ, (૧૦) ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગ, (૧૧) વૈક્રિય શરીર કાયપ્રયોગ, (૧૨) વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ, (૧૩) આહારક શરીર કાયપ્રયોગ, (૧૪) આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ અને (૧૫) કાર્મજા શરીર કાયપ્રયોગ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પંદર પ્રકારના પ્રયોગોનો નામોલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રયોગ :- પ્રાઉપસર્ગ પૂર્વક 'યુજ' ધાતુથી 'પ્રયોગ' શબ્દ નિષ્પત્ર થાય છે. તેના સ્વરૂપને નિભન્ન પ્રકારે સમજી શકાય છે. (૧) જેના દ્વારા આત્મા પ્રકર્ષપણે(ઉત્કૃષ્ટપણે) ક્રિયાઓથી યુક્ત-સંબંધિત થાય તે પ્રયોગ છે. (૨) જીવોની કર્મગ્રહણમાં કારણ રૂપ શક્તિને પ્રયોગ કરે છે (૩) જેના દ્વારા આત્મા સાંપરાયિક કે એર્યાપથિક કર્મબંધથી સંબંધિત થાય, તેને પ્રયોગ કરે છે. જીવ દ્વારા થતાં પુદ્ગલોના પરિણામન અને પુદ્ગલ ગ્રહણના સાધનને પ્રયોગ કરે છે. (૪) વીર્યાતરાય કર્મના ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી થતાં આત્મપ્રદેશોના પરિસ્પંદનને પ્રયોગ કરે છે. શ્રી ભગવતી સૂત્રના પચીસમા શતકમાં 'યોગ' શબ્દનો પ્રયોગ છે અને તે જ યોગ માટે અહીં પ્રયોગ શબ્દ પ્રયુક્ત છે.

તે પ્રયોગના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. મનોપ્રયોગ, વચનપ્રયોગ અને કાયપ્રયોગ. આત્મપ્રદેશોના પરિસ્પંદનમાં મન, વચન કે કાયા નિભિત ભૂત થાય છે. તેમજ તે ત્રણો ય પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવામાં સાધન રૂપ છે. આ મુખ્ય ત્રણ પ્રયોગના ૧૫ પ્રભેદ છે જે ભાવાર્થમાં દર્શાવ્યા છે. તે ૧૫ પ્રયોગોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(૧) સત્ય મનપ્રયોગ :- પ્રાણીમાત્રને માટે હિતકારી વિચારણા, મોક્ષ તરફ લઈ જનારી વિચારણા અને

સત્તુપદાર્થોની અનેકાંતરૂપ યથાર્થ વિચારણા, તે સત્ત્ય મનપ્રયોગ છે.

(૨) અસત્ય મનપ્રયોગ :- સત્ત્યથી વિપરીત અર્થાત્ સંસાર તરફ લઈ જનારી; પ્રાણીઓને માટે અહિતકારી વિચારણા અને જીવાદિ તત્ત્વો સંબંધી એકાંત મિથ્યા વિચારણા, તે અસત્ય મનપ્રયોગ છે.

(૩) મિશ્ર મનપ્રયોગ :- વ્યવહારથી સત્ત્ય હોવા છતાં પણ જે વિચાર નિશ્ચયથી પૂર્ણ સત્ત્ય ન હોય અર્થાત્ સત્ત્ય અને અસત્યથી મિશ્રિત વિચારણા, તે મિશ્ર મનપ્રયોગ છે.

(૪) વ્યવહાર મનપ્રયોગ :- જે વિચાર સત્ત્ય પણ ન હોય અને અસત્ય પણ ન હોય, જેનો માત્ર વ્યવહારમાં ઉપયોગ થતો હોય, તેવી વિચારણા વ્યવહાર મનપ્રયોગ છે. સંજી જીવોમાં ચારે પ્રકારના મનપ્રયોગ હોય છે.

(૫) સત્ત્ય વચનપ્રયોગ (૬) અસત્ય વચનપ્રયોગ (૭) મિશ્ર વચનપ્રયોગ (૮) વ્યવહાર વચન પ્રયોગ :- તેનું સ્વરૂપ મનપ્રયોગની સમાન સમજાવું જોઈએ. મનપ્રયોગમાં કેવલ વિચાર માત્રનું ગ્રહણ છે અને વચનપ્રયોગમાં વાણીનું ગ્રહણ છે. વાણી દ્વારા ભાવોને પ્રગટ કરવા તે વચનપ્રયોગ છે. સંજી જીવોમાં આ ચાર પ્રકારના વચનપ્રયોગ હોય છે અને વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં એક વ્યવહાર વચન પ્રયોગ હોય છે.

(૯) ઔદારિક કાયપ્રયોગ :- કાયનો અર્થ છે સમૂહ. ઔદારિક શરીર, ઔદારિક શરીર યોગ્ય પુદ્ગાલ સ્કંધોના સમૂહરૂપ હોવાથી ‘ઔદારિકકાય’ કહેવાય છે, તેનાથી થતો વ્યાપાર તે ઔદારિક કાયપ્રયોગ છે. આ યોગ મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં હોય છે.

(૧૦) ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ :- ઔદારિક અને કાર્મણ, ઔદારિક અને વૈકિય, ઔદારિક અને આહારક, આ બે-બે શરીર દ્વારા થતા વીર્યશક્તિના પ્રયોગને ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ કહે છે. તે યોગ જન્મના પ્રથમ સમયથી શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી સર્વ ઔદારિકશરીરધારી જીવોને હોય છે. લબ્ધિધારી મનુષ્યો અને તિર્યંચો જ્યારે વૈકિયશરીરનો ત્યાગ કરે અને લબ્ધિધારી મુનિ જ્યારે આહારક શરીરનો ત્યાગ કરે ત્યારે ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ હોય છે. કેવલી ભગવાન જ્યારે કેવલી સમૃદ્ધાત કરે ત્યારે બીજા, છઢા અને સાતમા સમયે ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ હોય છે.

(૧૧) વૈકિય કાયપ્રયોગ :- વૈકિય શરીર દ્વારા થતો વીર્યશક્તિનો પ્રયોગ તે વૈકિય કાયપ્રયોગ કહેવાય છે. તે દેવ અને નારકીઓને હોય છે. મનુષ્યો અને તિર્યંચો વૈકિયલબ્ધિથી વૈકિયશરીર બનાવી લે તત્પશ્ચાત્ વૈકિય કાયપ્રયોગ થાય છે.

(૧૨) વૈકિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ :- વૈકિય અને કાર્મણ, વૈકિય અને ઔદારિક, આ બે શરીર દ્વારા થતા વીર્ય-શક્તિના પ્રયોગને વૈકિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ કહે છે. વૈકિય અને કાર્મણ સંબંધી વૈકિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ દેવો તથા નારકીઓને જન્મના સમયથી શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી રહે છે અને મનુષ્યો અને તિર્યંચો જ્યારે લબ્ધિજન્ય વૈકિય શરીર બનાવે ત્યારે વૈકિય અને ઔદારિક આ બે શરીર દ્વારા થતો વૈકિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ, હોય છે.

(૧૩) આહારક કાયપ્રયોગ :- આહારક શરીરની સહાયતાથી થતાં વીર્યશક્તિના પ્રયોગને આહારક કાયપ્રયોગ કહે છે. તે ઝદ્ધિ પ્રાપ્ત પ્રમતા સંયતને હોય છે. આહારક લબ્ધિપ્રયોગનો પ્રારંભ પ્રમતાવસ્થામાં જ થાય છે પરંતુ આહારક શરીર બની જાય પછી કદાચિત્ થોડીક કાણો અપ્રમતા અવસ્થા પણ આવી શકે છે.

(૧૪) આહારક મિશ્ર કાયપ્રયોગ :- આહારક અને ઔદારિક આ બે શરીરો દ્વારા થતા વીર્યશક્તિના પ્રયોગને આહારક મિશ્ર કાયપ્રયોગ કહે છે. ચૌદપૂર્વધર મુનિ આહારક શરીર બનાવવાનો પ્રારંભ કરે

ત્યારે તેને આહારક મિશ્ર કાયપ્રયોગ હોય છે અને આહારક શરીરનો ત્યાગ કરે ત્યારે તેને ઔદ્ઘરિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ હોય છે.

(૧૫) કાર્મણ કાયપ્રયોગ :- કેવળ કાર્મણ શરીરની સહાયતાથી થતાં વીર્યશક્તિના પ્રયોગને કાર્મણ કાયપ્રયોગ કહે છે. તે યોગ વિશ્રાં ગતિમાં અનાહારક અવસ્થામાં સર્વ જીવોને હોય છે. કેવલી સમુદ્ધાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયે અનાહારક અવસ્થામાં કેવલી ભગવાનને કાર્મણ કાયપ્રયોગ હોય છે.

કાર્મણ કાયપ્રયોગની જેમ તેજસ કાયપ્રયોગને પૃથ્વી સ્વીકાર્યો નથી કારણકે તેજસ અને કાર્મણ બંને શરીર હંમેશાં સાથે જ હોય છે. બંનેનો વીર્ય શક્તિનો વ્યાપાર પણ સાથે જ થાય છે, તેથી કાર્મણ કાયપ્રયોગમાં તેજસ કાયપ્રયોગનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

પૂર્વોક્ત મન, વચન અને કાયાના પ્રયોગથી પરિણાત પુદ્ગલ દ્રવ્યને કુમશ: મનપ્રયોગ પરિણાત પુદ્ગલ, વચન પ્રયોગ પરિણાત પુદ્ગલ અને કાય પ્રયોગ પરિણાત પુદ્ગલ કહે છે.

સમુચ્યય જીવ અને ચોવીશ દંડકોમાં પ્રયોગ :-

૨ જીવાણ ભંતે ! કઝવિહે પઓગે પણણતે ? ગોયમા ! પણણરસવિહે પઓગે પણણતે, તં જહા - સચ્ચમણપ્પાઓગે જાવ કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જીવોને કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જીવોને પંદર પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— સત્ય મનપ્રયોગ યાવત્તુ કાર્મણ શરીર પ્રયોગ.

૩ ઐરઝયાણ ભંતે ! કઝવિહે પઓગે પણણતે ? ગોયમા ! એકકારસવિહે પઓગે પણણતે, તં જહા - સચ્ચમણપ્પાઓગે જાવ અસચ્ચામોસ વિષપ્પાઓગે વેડવિયસરીરકાયપ્પાઓગે, વેડવિય મીસસરીરકાયપ્પાઓગે, કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગે। એવં અસુરકુમારણ વિ જાવ થળિયકુમારણાં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરયિકોને અગિયાર પ્રયોગ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧ થી ૮) સત્યમનપ્રયોગ યાવત્તુ અસત્યામૃષા- વચનપ્રયોગ, (૯) વેક્ઝિય શરીર કાયપ્રયોગ (૧૦) વેક્ઝિયમિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ અને (૧૧) કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ.

આ રીતે અસુરકુમારોથી સ્તનિતકુમારો સુધીના દેવોમાં અગિયાર પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે.

૪ પુઢવિકકાઇયાણ ણ ભંતે ! કઝવિહે પઓગે પણણતે ।

ગોયમા ! તિવિહે પઓગે પણણતે, તં જહા - ઓરાલિયસરીરકાયપ્પાઓગે, ઓરાલિયમીસા-સરીરકાયપ્પાઓગે, કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગે । એવં જાવ વણસ્પસિકાઇયાણ, ણવરં વાઉકકાઇયાણ પંચવિહે પઓગે પણણતે, તં જહા - ઓરાલિય-સરીરકાયપ્પાઓગે, ઓરાલિયમીસાસરીર- કાયપ્પાઓગે, વેડવિએ દુવિહે, કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોને ત્રણ પ્રયોગ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઔદ્ઘરિક શરીર કાયપ્રયોગ, (૨) ઔદ્ઘરિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ અને (૩) કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ. આ જ રીતે

અષ્કાયિકોથી લઈ વનસ્પતિકાયિકો સુધી જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે વાયુકાયિકોને પાંચ પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ, (૨) ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ (૩) વૈક્રિય શરીર કાયપ્રયોગ (૪) વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ અને (૫) કાર્મણ શરીર કાય-પ્રયોગ.

૫ બેઝિંડિયાણ ણ ભંતે ! કઇવિહે પાઓગે પણણતે ? ગોયમા ! ચર્ચિવિહે પાઓગે પણણતે, તં જહા - અસચ્ચામોસવિષ્પાઓગે, ઓરાલિયસરીર કાયપ્પાઓગે । ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગે, કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગે । એવ જાવ ચર્ચરિંડિયાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બેઠિન્દ્રિય જીવોને કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અસત્યમૃદ્ઘા વચનપ્રયોગ, (૨) ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ (૩) ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગ અને (૪) કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગ. આ જ રીતે તેઠિન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોના પ્રયોગના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

૬ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ ણ ભંતે ! કઇવિહે પાઓગે પણણતે ?

ગોયમા ! તેરસવિહે પાઓગે પણણતે, તં જહા - સચ્ચમણપ્પાઓગે, મોસમણપ્પાઓગે, સચ્ચા-મોસમણપ્પાઓગે, અસચ્ચામોસમણપ્પાઓગે, એવ વિષ્પાઓગે વિ, ઓરાલિયસરીરકાયપ્પાઓગે, ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગે, વેઉવિયસરીરકાયપ્પાઓગે, વેઉવિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગે, કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિકોને કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેર પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે, તે આ પ્રમાણે – (૧) સત્યમનપ્રયોગ, (૨) મૃદ્ઘા મનપ્રયોગ, (૩) સત્યમૃદ્ઘા મનપ્રયોગ, (૪) અસત્યમૃદ્ઘા મનપ્રયોગ, આ જ રીતે ચાર પ્રકારના (૫થી૮) વચનપ્રયોગ, (૯) ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ, (૧૦) ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ (૧૧) વૈક્રિય શરીર કાયપ્રયોગ, (૧૨) વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ અને (૧૩) કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ.

૭ મળુસાણ ણ ભંતે ! કઇવિહે પાઓગે પણણતે ? ગોયમા ! પણણરસવિહે પાઓગે પણણતે । તં જહા - સચ્ચમણપ્પાઓગે જાવ કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગે । વાણમંતર જોઇસિય વેમાળિયાણ જહા ણેરઝયાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પંદરપ્રકારના પ્રયોગ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— સત્યમનપ્રયોગથી લઈ કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ. વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વેમાનિક દેવોના પ્રયોગના વિષયમાં નૈરયિકોની સમાન જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જીવોને પ્રાપ્ત થતાં પ્રયોગોનું નિરૂપણ છે.

સમુચ્ચય જીવ- સમુચ્ચય જીવમાં ૨૪ દંડકના સર્વ જીવોનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેમાં ચાર મનના, ચાર વચનના અને સાત કાયાના કુલ પંદર પ્રકારના પ્રયોગ હોય છે.

નારકી-દેવતા— નારકી અને દેવો સંશી પંચેન્દ્રિય છે અને વૈક્રિય શરીર ધારી છે તેથી તેમાં ચાર મનના, ચાર વચનના અને વૈક્રિય કાયપ્રયોગ, વૈક્રિયમિશ્રકાયપ્રયોગ, કાર્મણકાયપ્રયોગ તે ત્રણ કાયાના પ્રયોગ કુલ $4+4+3 = 11$ પ્રયોગ હોય છે. નારકી-દેવોને ઔદારિક શરીર અને આહારકશરીર નથી, તેથી તેના 4 પ્રયોગો હોતા નથી.

પૃથ્વી, પાણી, અઞ્જિન અને વનસ્પતિ— આ ચાર સ્થાવર જીવો એકેન્દ્રિય હોવાથી તેમાં મન કે વચનના પ્રયોગ નથી અને તે જીવો ઔદારિક શરીરી હોવાથી તેમાં ઔદારિક કાયપ્રયોગ, ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ ત્રણ પ્રયોગ હોય છે.

વાયુકાય— ત્રસનારીમાં રહેલા કેટલાક ભાદર પર્યાપ્ત વાયુકાયિક એકેન્દ્રિય જીવોમાં વૈક્રિયલબ્ધ હોય છે. તેથી તેમાં ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રયોગ ઉપરાંત વૈક્રિય કાયપ્રયોગ અને વૈક્રિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ પણ હોય છે તેથી કુલ $3+2 = 5$ પ્રયોગ હોય છે.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિય— તે જીવો અસંશી છે, તેથી તેમાં મનપ્રયોગ નથી તેમજ સત્ય, અસત્ય આદિ કોઈ ચોક્કસ ભાષાપ્રયોગ ન હોવાથી તે જીવોને એક વ્યવહાર વચનપ્રયોગ જ હોય છે. ઔદારિક શરીરી હોવાથી તેને ઔદારિક કાયપ્રયોગ, ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગ તથા કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ ત્રણ કાયાના પ્રયોગ હોય છે. આ રીતે કુલ $1+3 = 4$ પ્રયોગ હોય છે.

તિર્યં પંચેન્દ્રિય— સંશી અને અસંશી બંને પ્રકારના જીવોનો સમાવેશ થતો હોવાથી તિર્યં પંચેન્દ્રિયમાં સામાન્ય રીતે ચાર મનના, ચાર વચનના પ્રયોગ હોય છે, તે જીવો ઔદારિક શરીરી છે અને તેમાં કેટલાક જીવોને વૈક્રિયલબ્ધ પણ હોય છે. તેથી તેમાં ઔદારિક કાયપ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ, વૈક્રિય કાયપ્રયોગ, વૈક્રિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ પાંચ કાયપ્રયોગ હોય છે, આ રીતે કુલ $4+4+5 = 13$ પ્રયોગ હોય છે.

મનુષ્ય— સંશી અને અસંશી બંને પ્રકારના મનુષ્યોનો અહીં સમાવેશ થાય છે. કેટલાક સંશી મનુષ્યોમાં વૈક્રિયલબ્ધ હોય છે અને કેટલાક મનુષ્યોને આહારક લબ્ધ હોય છે. તેથી મનુષ્યોમાં ચાર મનના + ચાર વચનના અને + સાત કાયાના કુલ પંદર પ્રયોગ હોય છે.

૨૪ દંડકમાં પ્રયોગ :-

જીવ પ્રકાર	કુલ પ્રયોગ	વિવરણ
નારકી-દેવતા	૧૧	મનના-૪, વચનના-૪, કાયાના-૩, વૈક્રિય, વૈક્રિય મિશ્ર, કાર્મણ કાયપ્રયોગ
પૃથ્વી, પાણી, અઞ્જિન વનસ્પતિ	૩	કાયાના-૩, ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ.
વાયુકાય	૫	કાયાના-૫, ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર, વૈક્રિય, વૈક્રિય મિશ્ર અને કાર્મણ.
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અસંશી તિર્યં પંચેન્દ્રિય	૪	વ્યવહાર વચનપ્રયોગ, ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ.
સંશી તિર્યં પંચેન્દ્રિય	૧૩	મનના-૪, વચનના-૪ અને કાયાના-૫ ઉપરવત્તુ.
સંમૂચીંમ મનુષ્ય	૩	કાયાના-૩, ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ
યુગલિક મનુષ્ય	૧૧	મનના-૪, વચનના-૪ ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર અને કાર્મણકાયપ્રયોગ.
કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય	૧૫	મનના-૪, વચનના-૪ અને કાયાના-૭, સર્વે પ્રયોગ.

સમુચ્ચયય જીવોમાં પ્રયોગ ભંગ :-

૮ જીવા ણ ભંતે ! કિં સચ્ચમણપ્પઓગી જાવ કિં કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી ?

ગોયમા ! જીવા સવ્વે વિ તાવ હોજ્જા સચ્ચમણપ્પઓગી વિ જાવ વેઉવ્ચિયમીસાસરીર-કાયપ્પઓગી વિ કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી વિ; અહવેગે આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ય, અહવેગે આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, અહવેગે આહારગ મીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય, અહવેગે આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, ચડભંગો ।

અહવેગે આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ય આહારગમીસા સરીરકાયપ્પઓગી ય, અહવેગે આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ય આહારગમીસાસરીર કાયપ્પઓગિણો ય, અહવેગે આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય, અહવેગે આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય । એં જીવાણ અદૃ ભંગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! જીવો સત્ય મનપ્રયોગી હોય છે કે યાવત્ક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! (૧) કોઈ સમયે સર્વ જીવો સત્યમનપ્રયોગી યાવત્ક વૈક્લિયમિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. (આ રીતે તેર પ્રયોગવાળા જીવો હંમેશાં હોય છે.) તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો સાથે દ્વિસંયોગીના ૪ ભંગ— (૧) ક્યારેક તેર પ્રયોગી જીવોમાંથી એક જીવ આહારક શરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે, (૨) ક્યારેક તેમાં ઘણા જીવો આહારકશરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે, (૩) ક્યારેક તે તેર પ્રયોગી જીવોમાંથી એક જીવ આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે, (૪) ક્યારેક તેમાં ઘણા જીવો આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે. આ ચાર ભંગ દ્વિસંયોગીના થાય છે.

તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો સાથે ત્રણ સંયોગીના ચાર ભંગ— (૧) ક્યારેક તેરપ્રયોગી જીવોમાંથી એક જીવ આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને એક જીવ આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૨) ક્યારેક તેમાં એક જીવ આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૩) ક્યારેક તેમાં ઘણા આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૪) ક્યારેક તેમાં ઘણા આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે. આ ચાર ત્રણસંયોગી ભંગ થાય છે. આ રીતે સમુચ્ચય જીવોના અશાશ્વત આઠ ભંગ થાય છે. (તેમાં તેર પ્રયોગનો પ્રથમ શાશ્વત ભંગ ઉમેરતાં કુલ નવ ભંગ થાય છે.)

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સમુચ્ચય જીવોમાં પ્રાપ્ત થતા પંદર પ્રકારના પ્રયોગના છ ભંગોનું કથન છે.

સમુચ્ચય જીવોમાં શાશ્વત તેર પ્રયોગ :- સમુચ્ચય જીવોમાં ચારે ગતિના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં (૧-૧૦)સંઝી જીવોની અપેક્ષાએ ચાર મનના, ચાર વચ્ચના, વૈક્લિય અને વૈક્લિયમિશ્રકાયપ્રયોગી જીવો લોકમાં શાશ્વત છે. (૧૧-૧૨) મનુષ્ય અને તિર્યંચના દસ દંડકોની અપેક્ષાએ ઔદારિકઅને ઔદારિકમિશ્રપ્રયોગી જીવો શાશ્વત છે. (૧૩) પાંચ સ્થાવર જીવોમાં ઉત્પત્તિનો વિરહ નથી, તેની અપેક્ષાએ કાર્મણપ્રયોગી જીવો શાશ્વત છે. આ રીતે સંસારના સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ સમુચ્ચયજીવમાં સર્વ મળીને ૧૩ પ્રયોગ શાશ્વત થાયછે.

સમુચ્ચય જીવોમાં અશાશ્વત બે પ્રયોગ— સમુચ્ચય જીવોમાં આહારક કાયપ્રયોગ અને આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ અશાશ્વત છે, કારણ કે લોકમાં આહારકશરીરી જીવો હંમેશાં હોતા નથી. ચૌદ્ધૂર્વધારી આહારક લભ્યવાન મનુષ્યો આહારક લભ્યનો પ્રયોગ ક્યારેક જ કરે છે. તેથી તેનો જગ્ઘન્ય ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો વિરહકાલ છે. તે સમય દરમ્યાન લોકમાં એકે ય આહારક શરીર હોતું નથી, તેથી જ આહારક કાયપ્રયોગ અને આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ ક્યારેક હોય છે અને ક્યારેક આ બંને પ્રયોગ હોતા નથી. આ રીતે ૧૩ શાશ્વત પ્રયોગનો એક ભંગ અને ક્યારેક થતા બે અશાશ્વત પ્રયોગોના સંયોગથી ૮ ભંગ, એમ કુલ ૮ ભંગ સમુચ્ચય જીવના સૂત્રમાં કહ્યા છે.

શાશ્વત અશાશ્વત પ્રયોગી ભંગ— અસંયોગી એક ભંગ—સર્વ જીવો તેર પ્રયોગવાળા હોય છે.

ચાર દ્વિસંયોગીભંગ—(૧) તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો અને આહારક કાયપ્રયોગી એક જીવ. (૨) તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો અને આહારક કાયપ્રયોગી પણ ઘણા જીવો. (૩) તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો અને આહારક મિશ્રપ્રયોગી એક જીવ.(૪) તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો અને આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગી પણ ઘણા જીવો.

ચાર ત્રિસંયોગી ભંગ—(૧) તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો અને એક આહારક કાયપ્રયોગી + એક આહારક મિશ્રકાયપ્રયોગી. (૨) તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો અને એક આહારક કાયપ્રયોગી + અનેક આહારક મિશ્રકાયપ્રયોગી. (૩) તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો અને અનેક આહારક કાયપ્રયોગી + એક આહારક મિશ્રકાયપ્રયોગી. (૪) તેર પ્રયોગી ઘણા જીવો અને અનેક આહારક કાયપ્રયોગી + અનેક આહારક મિશ્રકાયપ્રયોગી. આ રીતે કુલ સમુચ્ચય જીવોમાં પ્રયોગ સંબંધી ૧ + ૪ + ૪ = ૯ ભંગ થાય છે.

નૈરયિકો અને ભવનપતિ દેવોમાં પ્રયોગ ભંગ :-

૯ ણેરઝ્યા ણ ભંતે ! કિં સચ્ચમણપ્પાઓગી જાવ કિં કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગી ?

ગોયમા ! ણેરઝ્યા સંવ્વે વિ તાવ હોજ્જા સચ્ચમણપ્પાઓગી વિ જાવ વેડિવિયમીસા-સરીરકાયપ્પાઓગી વિ; અહવેગે ય કમ્માસરીકાયપ્પાઓગી ય; અહવેગે ય કમ્માસરી-કાયપ્પાઓગિણો ય । એવં અસુરકુમારા વિ જાવ થળિયકુમારા વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નૈરયિક સત્ય મનપ્રયોગી હોય છે કે યાવત્ કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બધા સત્યમનપ્રયોગી હોય છે યાવત્ વૈક્રિયમિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે; અથવા (ક્યારેક) ૧. કોઈ એક નૈરયિક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, ૨. અથવા (ક્યારેક) અનેક નૈરયિકો કાર્મણશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. આ જ રીતે અસુરકુમારોથી સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવોની પ્રયોગ પ્રરૂપણ પણ જાણવી જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નારકી અને ભવનપતિ દેવોમાં શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગના ભંગોનું કથન છે.

શાશ્વત દશ પ્રયોગ :- નારકી અને દેવોમાં ચાર મનના પ્રયોગ, ચાર વચનના પ્રયોગ, વૈક્રિયકાયપ્રયોગ, વૈક્રિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણકાયપ્રયોગ, તે અગિયારપ્રયોગ હોય છે. તેમાંથી કાર્મણ કાયપ્રયોગને છોડીને શેષ દશ પ્રયોગવાળા અનેક જીવો હંમેશાં હોય છે, તેથી તે દશ પ્રયોગ શાશ્વત છે.

વૈક્ષિયમિશ્ર કાયપ્રયોગી શાશ્વત :— નારકી—દેવોને જન્મથી જ વૈક્ષિય શરીર હોય છે. સામાન્ય રીતે તેનીપર્યાપ્તાવસ્થામાં વૈક્ષિયકાયપ્રયોગ અને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં વૈક્ષિયમિશ્રકાયપ્રયોગહોય છે. નારકી અને દેવોની ઉત્પત્તિના વિરહકાલમાં અપર્યાપ્ત જીવો હોતા નથી. તેમ છતાં આ સૂત્રમાં વૈક્ષિયમિશ્રકાય પ્રયોગને શાશ્વત કહ્યો છે, તે આ પ્રમાણે સમજવો—યદ્વારા દ્વાદશમુહૂર્તિકો તત્થુપાતવિરહકાલસ્તથાપિ, તદાનીમપિ ઉત્તરવૈક્રિયારમ્ભણ: સંભવન્તિ, ઉત્તરવૈક્રિયારમ્ભે ચ ભવધારણીય વૈક્રિયમિશ્રં, તદ્બલેનોત્તરવૈક્રિયારમ્ભાત् ભવધારણીય પ્રવેશે ચોત્તરવૈક્રિયમિશ્રં, ઉત્તરવૈક્રિયબલેન ભવધારણીયે પ્રવેશાત ।

પર્યાપ્તા નારકી અને દેવો ઉત્તરવૈક્ષિય શરીર બનાવવાનો પ્રારંભ કરે ત્યારે નવા વૈક્ષિય વર્ગણાના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરેછે. તે પુદ્ગલોનું ભવધારણીય શરીરના પુદ્ગલો સાથે મિશ્રણ થતું હોવાથી ત્યારે વૈક્ષિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ હોય છે. તે જ રીતે ઉત્તરવૈક્ષિયમાંથી ભવધારણીય શરીરમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે પણ ઉત્તરવૈક્ષિય અને ભવધારણીયનું મિશ્રણ થતું હોવાથી વૈક્ષિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ હોયછે. આ રીતે ઉત્તર વૈક્ષિય શરીર બનાવવાના પ્રારંભ સમયે અને છોડવાના સમયે નારકી અને દેવોને વૈક્ષિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ હોય છે. નારકી દેવોમાં વૈક્ષિયલબ્ધિપ્રયોગ કરનારા જીવો હંમેશાં પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી વૈક્ષિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ શાશ્વત છે. શ્રીભગવતીસૂત્ર શતક—૮—૧ સૂત્ર પદ્મમાં નારકી અને દેવોની અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ વૈક્ષિયમિશ્ર કાયપ્રયોગનું કથન છે. તેમ છતાં પ્રસ્તુતસૂત્રમાં વિશિષ્ટ અપેક્ષાએ નારકી-દેવોમાં વૈક્ષિયમિશ્રકાયપ્રયોગને તેના ઉત્તરવૈક્ષિયની અપેક્ષાએ શાશ્વત કહ્યો છે. ભગવતી સૂત્રમાં તે અપેક્ષાને નગણ્ય(ગૌણ)કરવામાં આવી છે.

કાર્મણ પ્રયોગ અશાશ્વત :— કાર્મણ કાયપ્રયોગ જન્મસમયે વિગ્રહગતિમાં હોય છે. નારકી-દેવોની ઉત્પત્તિના વિરહકાલમાં વિગ્રહગતિના જીવો હોતા નથી અને ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ પૂર્ણ થાય ત્યારે એક જીવ ઉત્પત્ત થાય તો એક કાર્મણ કાયપ્રયોગી અને ક્યારેક અનેક જીવો ઉત્પત્ત થાય તો અનેક કાર્મણ કાયપ્રયોગી જીવો હોય છે. આ રીતે નારકી-દેવોમાં ચાર મનના, ચાર વચનના તથા વૈક્ષિય કાયપ્રયોગી અને વૈક્ષિયમિશ્ર કાયપ્રયોગી, તે દશ પ્રયોગવાળા જીવો શાશ્વતા છે અને એક કાર્મણ કાયપ્રયોગી જીવો અશાશ્વતા છે.

શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગી ભંગ :— અસંયોગી ૧ ભંગ—(૧) સર્વ જીવો દશપ્રયોગી. દ્વિસંયોગીના બે ભંગ—(૧) દશપ્રયોગી ઘણા જીવો + કાર્મણ કાયપ્રયોગી એક જીવ (૨) દશપ્રયોગી ઘણા જીવો + કાર્મણ કાયપ્રયોગી અનેક જીવો. કુલ $1+2 = 3$ ભંગ થાય છે.

એકેન્દ્રિયોમાં પ્રયોગ ભંગ :-

૧૦ પુઢવિકાઇયા ણ ભંતે ! કિં ઓરાલિયસરીરકાયપ્પાઓગી ઓરાયલિયમીસ-સરીરકાયપ્પાઓગી કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગી ?

ગોયમા ! પુઢવિકાઇયા ણ ઓરાલિયસરીરકાયપ્પાઓગી વિ ઓરાલિયમીસ-સરીરકાયપ્પાઓગી વિ કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગી વિ ! એવ જાવ વણસ્પસ્સિકાઇયાણ ! ણવરં-વાઉકકાઇયા વેડવ્ખિયસરીરકાયપ્પાઓગી વિ વેડવ્ખિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગી વિ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો શું ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગી છે, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી છે કે કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, ઔદારિકમિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે અને કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે.

આ જ રીતે અપ્કાયિક જીવોથી લઈને વનસ્પતિકાયિકો સુધીના જીવોના પ્રયોગ સંબંધી વક્તવ્યતા કહેવી. વિશેષતા એ છે કે વાયુકાયિક જીવો વૈક્રિય શરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે અને વૈક્રિયમિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પાંચ સ્થાવર જીવોના પ્રયોગ સંબંધી ભંગનું કથન છે.

પાંચ સ્થાવરમાં શાશ્વત પ્રયોગ— પૃથ્વી, પાણી, અજિ અને વનસ્પતિમાં ઔદારિક કાયપ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્રકાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ ત્રણ પ્રયોગ તથા વાયુકાયમાં વૈક્રિય કાયપ્રયોગ અને વૈક્રિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ સહિત પાંચ પ્રયોગ હોય છે.

પાંચ સ્થાવર જીવોમાં સમયે સમયે અસંખ્યાત કે અનંત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઘણા જીવો વિગ્રહગતિમાં અને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં હોય જ છે, તેથી ઔદારિકમિશ્ર પ્રયોગી અને કાર્મણ કાયપ્રયોગી જીવો હંમેશાં પ્રાપ્ત થાય છે.

વાયુકાયિક જીવોમાં કેટલાક જીવોને વૈક્રિયલબ્ધિ હોય છે. તેમ છતાં વૈક્રિયલબ્ધિનો પ્રયોગ કરનાર અસંખ્યાત જીવો હંમેશાં હોય જ છે, તેથી વૈક્રિય કાયપ્રયોગી અને વૈક્રિયમિશ્ર કાયપ્રયોગી જીવો પણ સદાકાલ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે વાયુકાયને છોડીને શેષ ચાર સ્થાવરમાં ત્રણ પ્રયોગ અને વાયુકાયમાં પાંચ પ્રયોગ શાશ્વત છે, અશાશ્વત પ્રયોગ નથી; તેથી તેમાં અન્ય વિકલ્પ—ભંગ હોતા નથી.

વિકલેન્દ્રિયોમાં પ્રયોગ—ભંગ :-

૧૧ બેઝિંદિયા ણ ભંતે ! કિં ઓરાલિયસરીરકાયપ્પાઓગી જાવ કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગી? ગોયમા ! બેઝિંદિયા સંબ્લે વિ તાવ હોજ્જા અસચ્વામોસવિપ્પાઓગી વિ ઓરાલિયસરીરકાયપ્પાઓગી વિ ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગી વિ; અહવેગ કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગી ય; અહવેગ કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય । એવં જાવ ચર્રિંદિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! બેઝિન્દ્રિય જીવો શું ઔદારિકશરીરકાય પ્રયોગી છે યાવત્ કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કોઈ સમયે બધા બેઝિન્દ્રિય જીવો અસત્યામૃષા વચ્ચનપ્રયોગી, ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગી અને ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. (આ ત્રણ યોગવાળા બેઝિન્દ્રિય જીવો હંમેશાં હોય છે.) ક્યારેક તે ત્રણ પ્રયોગી બેઝિન્દ્રિય સાથે એક બેઝિન્દ્રિય કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે અને ક્યારેક ઘણા બેઝિન્દ્રિયો કાર્મણશરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે.

તે જ રીતે તેઠિન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોની પ્રયોગ સંબંધી વક્તવ્યતા પણ સમજવી જોઈએ.

વિવેચન:-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વિકલેન્દ્રિય જીવોના પ્રયોગ સંબંધી ભંગનું કથન છે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં વ્યવહાર વચ્ચનપ્રયોગ, ઔદારિકકાયપ્રયોગ, ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગ અને

કાર્મણકાયપ્રયોગ, આ ચાર પ્રયોગ હોય છે.

શાશ્વત યોગ :— વિકલેન્દ્રિયોમાં વ્યવહાર વચનપ્રયોગ, ઔદારિકકાયપ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ.આત્રણ પ્રયોગવાળા અનેક જીવો હંમેશાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે ત્રણ પ્રયોગ શાશ્વત છે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં ઔદારિકમિશ્રકાયપ્રયોગ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં હોવા છતાં તે શાશ્વતછે. તેનું કારણ એ છે કે વિકલેન્દ્રિયોમાં ઉપપાત વિરહકાલના અંતમુહૂર્તની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તાવસ્થાના અંતમુહૂર્તની કાલ મર્યાદા અવિક છે. તેથી પૂર્વે ઉત્પત્ત થયેલા વિકલેન્દ્રિય જીવોની અપર્યાપ્તાવસ્થા પૂર્ણ થાય તે પહેલા જ ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ પૂર્ણ થઈ જાય અને નવા જીવો ઉત્પત્ત થવા લાગે એટલે નવા અપર્યાપ્તા જીવોનો પ્રારંભ થઈ જાય છે. આ રીતે વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં અપર્યાપ્તાવસ્થાવાળા જીવો શાશ્વત રહેવાથી ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગ શાશ્વત રહે છે.

અશાશ્વત યોગ :— વિકલેન્દ્રિય જીવોના ઉત્પત્તિ સંબંધી વિરહકાલમાં કાર્મણ કાયપ્રયોગી જીવો હોતા નથી. કારણ કે કાર્મણ કાયપ્રયોગની સ્થિતિ ૧-૨ સમયની જ હોય છે. તેથી કાર્મણકાયપ્રયોગી અશાશ્વત છે.

શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગી ભંગ :-— વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં શાશ્વત-અશાશ્વત યોગના ત્રણ ભંગ થાય છે. અસંયોગી ૧ ભંગ—(૧) ત્રણ પ્રયોગી સર્વ જીવો. દ્વિસંયોગી ૨ ભંગ—(૧) ત્રણપ્રયોગી ઘણા જીવો + કાર્મણ કાયપ્રયોગી એક જીવ (૨) ત્રણપ્રયોગી ઘણા જીવો + કાર્મણ કાયપ્રયોગી અનેક જીવો. આ રીતે વિકલેન્દ્રિયમાં પ્રયોગ સંબંધિત કુલ $1+2 = 3$ ભંગ થાય છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં પ્રયોગ-ભંગ :-

૧૨ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા જહા ણેરઝ્યા, ણવરં ઓરાલિયસરીરકાયપ્પાઓગી વિ ઓરાલિય- મીસાસરીરકાયપ્પાઓગી વિ, અહવેગે કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે કમ્માસરીર- કાયપ્પાઓગિણો ય ।

ભાવાર્થ :-— પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની પ્રયોગ સંબંધી વક્તવ્યતા નૈરયિકોની પ્રયોગ વક્તવ્યતા સમાન કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિક જીવોમાં ઔદારિકશરીર કાયપ્રયોગી તથા ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી પણ શાશ્વત હોય છે. બાર શાશ્વત પ્રયોગની સાથે ક્યારેક કોઈ એક પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક કાર્મણશરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે અને ક્યારેક ઘણા પંચેન્દ્રિય તિર્યચો કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં થતાં પ્રયોગોના ભંગોનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ છે.

નૈરયિકોમાં અગિયાર પ્રયોગ હોય છે અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં તેર પ્રયોગ હોય છે— ચાર મનના પ્રયોગ, ચારવચનના પ્રયોગ,ઔદારિક કાયપ્રયોગ,ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગ, વૈક્રિય કાયપ્રયોગ, વૈક્રિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ. કુલ $4+4+4=12$ પ્રયોગ હોય છે.

શાશ્વત પ્રયોગ-૧૨ :-— કાર્મણ કાયપ્રયોગને છોડીને શેષ બાર પ્રયોગવાળા જીવો તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં હંમેશાં હોય છે, તેથી બાર પ્રયોગ શાશ્વત છે; તે આ પ્રમાણે સમજવા—

અનેક સંશી જીવો સદા હોય છે તેથી ચાર મનના અને ચાર વચનના પ્રયોગ શાશ્વત હોય છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો સર્વે ય ઔદારિક શરીરી છે. તેથી ઔદારિકપ્રયોગ શાશ્વત છે. તેને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગ હોય છે. અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા શાશ્વત છે કારણ કે તેના ઉપપાત વિરહકાલનો અંતર્મુહૂર્ત વિકલેન્દ્રિય જીમ અલપ હોય છે અને અપર્યાપ્તાવસ્થાનું અંતર્મુહૂર્ત મોટું હોય છે. આ રીતે તેની અપર્યાપ્તાવસ્થા શાશ્વત હોવાથીઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ પણ શાશ્વત છે.

સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં અનેક જીવોને વૈક્રિયલબ્ધિ હોય છે. તે જીવો વૈક્રિયલબ્ધિનો પ્રયોગ કરીને વૈક્રિય શરીર બનાવે ત્યારે વૈક્રિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ હોય છે અને વૈક્રિયશરીર બની જાય પછી વૈક્રિય કાયપ્રયોગ હોય છે. વૈક્રિયલબ્ધિનો પ્રયોગ કરનારા અસંખ્ય જીવો હોવાથી સંજી તિર્યચની અપેક્ષાએ વૈક્રિય કાયપ્રયોગ અને વૈક્રિય મિશ્રકાય પ્રયોગવાળા જીવો હંમેશાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે સમુચ્ચય તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં બાર પ્રયોગ શાશ્વત છે.

અશાશ્વત પ્રયોગ :— તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ઉત્પત્તિના વિરહકાલમાં વિકલેન્દ્રિયની જીમ કાર્મણકાયપ્રયોગી જીવો હોતા નથી. તેથી તે અશાશ્વત છે અને વિરહકાલ પછી જીવો ઉત્પત્ત થાય ત્યારે તે જધન્ય ૧, ૨, ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્ય ઉત્પત્ત થાય છે.

શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગી ભંગ :— અસંયોગ ૧ ભંગ—(૧) સર્વ જીવો બાર પ્રયોગી. દ્વિસંયોગ ૨ ભંગ— (૧) બાર પ્રયોગી ઘણા જીવો + કાર્મણપ્રયોગી એક જીવ. (૨) બાર પ્રયોગી ઘણા જીવો + કાર્મણ પ્રયોગી અનેક જીવો. આ રીતે કુલ $1+2 = ૩$ ભંગ થાય છે.

મનુષ્યોમાં પ્રયોગ ભંગ :-

૧૩ મણૂસા ણ ભંતે ! કિં સચ્ચમણપ્પાઓગી જાવ કિં કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગી ?

ગોયમા ! મણૂસા સવ્વે વિ તાવ હોજ્જા સચ્ચમણપ્પાઓગી વિ જાવ ઓરાલિયસરીર-કાયપ્પાઓગી વિ વેડાંબ્રિયસરીરકાયપ્પાઓગી વિ વેડાંબ્રિયમીસાસરીર-કાયપ્પાઓગી વિ । અહવેગે ઓરાલિય મીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે આહારગ સરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે આહારગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે આહારગમીસાસરીર કાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, એતે અટુ ભંગા પત્તેયં ।

અહવેગે ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગી ય આહારગસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગી ય આહારગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગ-મીસસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, ચત્તારિ ભંગા ; અહવેગે ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગી ય, કમ્માસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પાઓગી ય

ય આહારગસરીરકાયપ્પાઓગી ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય કમ્મગસરીર-કાયપ્પાઓગિણો ય; ચડભંગા ।

અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય આહારગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે ઓરાલિય મીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય આહારગસરીર-કાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય આહારગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગ-મીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય; ચડભંગા ।

અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગસરીરકાયપ્પાઓગી ય આહરગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીર-કાયપ્પાઓગિણો ય આહારગસરીરકાયપ્પાઓગી ય આહરગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય કમ્મગ-સરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે ઓરાલિય મીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગસરીર-કાયપ્પાઓગી ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય આહારગમીસાસરીર-કાયપ્પાઓગિણો ય કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય; ચડભંગા ।

અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, આહારગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગ સરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, આહારગ-સરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પાઓગી ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગી ય, અહવેગે ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય આહારગમીસાસરીર-કાયપ્પાઓગિણો ય કમ્મગસરીરકાયપ્પાઓગિણો ય, એવં એતે ચડસંજોણં સોલસ ભંગા ભવંતિ । સબ્વે વિ ય સંપિંડિયા અસીઝિ ભંગા ભવંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! મનુષ્યો શું સત્યમન પ્રયોગી હોય છે કે યાવત્ કાર્ભાશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મનુષ્યો સત્યમન પ્રયોગી યાવત્ (અર્થાત् ચાર પ્રકારના મનપ્રયોગી, ચાર પ્રકારના વચનપ્રયોગી તથા ઔદારિકશરીર કાયપ્રયોગી, વૈક્રિયશરીર કાયપ્રયોગી અને વૈક્રિયમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી પણ હોય છે). આ અગિયાર પ્રયોગો મનુષ્યોમાં હંમેશાં હોય છે.

આ ૧૧ પ્રયોગી ઘણા જીવો સાથે દ્વિસંયોગીના ભંગ- (૧) ક્યારેક કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય, (૨) ક્યારેક અનેક મનુષ્યો ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. (૩) ક્યારેક કોઈ એક આહારકશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૪) ક્યારેક અનેક આહારકશરીર કાયપ્રયોગી

હોય છે, (૫) ક્યારેક કોઈ એક આહારકમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૬) ક્યારેક અનેક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. (૭) ક્યારેક કોઈ એક કાર્મણશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૮) ક્યારેક અનેક કાર્મણશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. આ પ્રમાણે એક-એકના સંયોગે આઠ બંગ થાય છે.

ધર્મ અગિયાર પ્રયોગી સાથે ત્રિસંયોગીના ૨૪ ભંગ – (૧) ક્યારેક કોઈ એક ઔદારિકમિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને એક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૨) ક્યારેક એક ઔદારિકમિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૩) ક્યારેક અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે અને એક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. (૪) ક્યારેક અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, આ ચાર ભંગ થાય છે. અથવા (૧) ક્યારેક એક મનુષ્ય ઔદારિકમિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે અને એક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૨) ક્યારેક એક ઔદારિકમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે અને અનેક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. (૩) ક્યારેક અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૪) ક્યારેક અનેક ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, આ પ્રમાણે ચાર ભંગ થાય છે. અથવા (૧) ક્યારેક એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૨) ક્યારેક એક ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૩) ક્યારેક કોઈ અનેક ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. (૪) ક્યારેક અનેક ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, આ પ્રમાણે પણ ચાર ભંગ થાય છે. (આ રીતે ઔદારિક મિશ્ર સાથેના કુલ $4 + 4 + 4 = 12$ ભંગ થાય છે).

અથવા (૧) ક્યારેક એક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૨) ક્યારેક એક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૩) ક્યારેક અનેક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૪) ક્યારેક અનેક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ ચૌભંગી થાય છે. અથવા (૧) ક્યારેક કોઈ એક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૨) ક્યારેક એક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૩) ક્યારેક અનેક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૪) ક્યારેક અનેક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. આ પ્રમાણે બીજી ચૌભંગી થાય છે.

અથવા (૧) ક્યારેક કોઈ એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૨) ક્યારેક એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે અને અનેક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે. (૩) ક્યારેક અનેક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૪) ક્યારેક અનેક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, આ પ્રમાણે ત્રીજી યોભંગી થાય છે. (આ આહારક શરીર કાયપ્રયોગી આદિની સાથેના કુલ $4+4+4 = 12$ ભંગ થાય છે અને ઔદ્ઘારિક મિશ્ર સાથેના ઉપરોક્ત ૧૨ ભંગ મેળવતાં $12+12 = 24$ ભંગ થાય છે).

ઘણા ૧૧ પ્રયોગી સાથે ચાર સંયોગીના ઉર ભંગ :— (૧) ક્યારેક એક ઔદારિકમિશ શરીર કાયપ્રયોગી, એક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૨) ક્યારેક એક

અને અનેક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૧૫) ક્યારેક અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી, અનેક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી, અનેક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, (૧૬) ક્યારેક અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અનેક આહારક શરીર કાયપ્રયોગી, અનેક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, આ પ્રમાણે સૌણ ભંગ થાય છે. સર્વે મળીને અસંયોગી-૧(શાશ્વત), દ્વિસંયોગીના-૮, ત્રિસંયોગીના- ૨૪, ચાર સંયોગીના-૩૨ અને પાંચ સંયોગીના-૧૬, એમ કુલ $1+8+24+32+16=89$ ભંગ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં મનુષ્યોના પ્રયોગ સંબંધી ભંગોનું નિરૂપણ છે.

મનુષ્યોમાં શાશ્વત પ્રયોગ— મનુષ્યોમાં પંદર પ્રયોગ હોય છે, તેમાંથી ચાર મનના પ્રયોગ, ચાર વચનના પ્રયોગ, ઔદારિક કાયપ્રયોગ, વૈકિય કાયપ્રયોગ અને વૈકિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ, આ અગિયાર પ્રયોગવાળા અનેક જીવો હુંમેશાં હોય છે; તેથી અગિયાર પ્રયોગ શાશ્વત છે. મનુષ્યોમાં વિદ્યાધરો, ચક્કવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ આદિ અનેક મનુષ્યોને વૈકિય લખ્ય હોય છે. પંદર કર્મભૂમિ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિકુવર્ણા કરનારા જીવો હુંમેશાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી વૈકિય કાયપ્રયોગી અને વૈકિયમિશ્ર કાયપ્રયોગી જીવો શાશ્વત છે.

મનુષ્યોમાં અશાશ્વત પ્રયોગ— મનુષ્યોમાં ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ, કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આહારક કાયપ્રયોગ અને આહારક મિશ્ર કાયપ્રયોગ, આ ચાર પ્રયોગ અશાશ્વત છે. મનુષ્યોમાં ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ બાર મુહૂર્તનો છે. તે વિરહકાલમાં એક પણ જીવ વિગ્રહગતિમાં હોતા નથી, તેથી તે સમયે કાર્મણ કાયપ્રયોગી મનુષ્યો હોતા નથી અને તે સમયે અપર્યાપ્તા મનુષ્યો પણ ન હોવાથી ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગી હોતા નથી. આ રીતે ઉત્પત્તિ વિરહકાલની અપેક્ષાએ— (૧) ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ અને (૨) કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ અશાશ્વત છે.

શ્રી ભગવતીસૂત્ર શતક-૮-૧ પ્રમાણે મનુષ્યોને પર્યાપ્તાવસ્થામાં પણ ઔદારિક મિશ્રકાયપ્રયોગ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. તે અનુસાર વૈકિય કે આહારક લખ્યનું સંહરણ કરીને મૂળ ઔદારિક શરીરમાં આવવાના સમયે ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ હોય છે. તેમ છતાં અત્યંત અલ્પ સમયના કારણે તે લખ્ય નિમિત્તક ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ પણ અશાશ્વત હોય છે. આ રીતે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગી જીવો અને વૈકિય કે આહારક લખ્યની સંહરણ અવસ્થાના ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગી જીવો, તેમ બંને મળીને પણ સદા પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી મનુષ્યોમાં ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ અશાશ્વત હોય છે.

આહારક શરીરી જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર છ માસનું છે. આહારક શરીરના અંતરમાં આહારક કાયપ્રયોગી અને આહારક મિશ્ર કાયપ્રયોગી મનુષ્યો હોતા નથી.

આ રીતે મનુષ્યોમાં ચાર પ્રયોગ અશાશ્વત અને શોષ અગિયાર પ્રયોગ શાશ્વત છે.

ભંગસંખ્યા— જ્યારે ઔદારિક મિશ્ર આદિ ચારે અશાશ્વતપ્રયોગી જીવો ન હોય ત્યારે ચાર મનના, ચાર વચનના અને ઔદારિક કાયપ્રયોગ, વૈકિય કાયપ્રયોગ અને વૈકિયમિશ્ર કાયપ્રયોગ; તે અગિયાર પ્રયોગવાળા મનુષ્યો ઘણાં-ઘણાં હોય છે, તેથી તે શાશ્વતનો એક પ્રથમ ભંગ થાય છે.

શાશ્વત સાથેના દ્વિસંયોગી આઠ ભંગ— (૧) ઘણા જીવો અગિયાર પ્રયોગવાળા + (એક મનુષ્ય ઉત્પત્ત

થાય ત્યારે) એક ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગી. (૨) અગિયાર પ્રયોગી ઘણા જીવો + (અનેક મનુષ્યો ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે) અનેક ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગી. આ જ રીતે (૩-૪) કાર્મણ કાયપ્રયોગીના સંયોગે એક અને અનેક જીવના બે ભંગ (૫-૬) આહારક કાયપ્રયોગીના સંયોગે બે ભંગ (૭-૮) આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગીના સંયોગે બે ભંગ. આ રીતે શાશ્વત સાથે ચાર અશાશ્વતપ્રયોગીના એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ કુલ ૮ ભંગ થાય છે.

શાશ્વત સાથે ત્રિસંયોગી ચોવીસ ભંગ- ચારે અશાશ્વત પ્રયોગના બે-બે સંયોગ કરતાં છ વિકલ્પ થાય છે, તે પ્રત્યેક વિકલ્પની ચૌભંગી રૂપે કુલ ચોવીસ ભંગ થાય છે. તે છ વિકલ્પો આ પ્રમાણો છે-

- (૧) ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ અને આહારક કાયપ્રયોગના એકવચન, બહુવચનના સંયોગે ચૌભંગી.
- (૨) ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ અને આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગની ચૌભંગી.
- (૩) ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગની ચૌભંગી.
- (૪) આહારક કાયપ્રયોગ અને આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગની ચૌભંગી.
- (૫) આહારક કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગની ચૌભંગી.
- (૬) આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગની ચૌભંગી થાય.

શાશ્વત સાથે ચાર સંયોગી ત૨ ભંગ- ચાર અશાશ્વત પ્રયોગોના ત્રણ-ત્રણના સંયોગે ચાર વિકલ્પ થાય છે અને તે પ્રત્યેક વિકલ્પમાં આઈ-આઈ ભંગ થતાં કુલ $8 \times 4 = 32$ ભંગ થાય છે. તે ચાર વિકલ્પ આ પ્રમાણો છે-

- (૧) ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ, આહારક કાયપ્રયોગ અને આહારક મિશ્ર કાયપ્રયોગ, આ ત્રણ પદના એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ આઈ ભંગ. (૨) ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ, આહારક કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ ત્રણ પદના આઈ ભંગ. (૩) ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ, આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ ત્રણ પદના આઈ ભંગ. (૪) આહારક કાયપ્રયોગ, આહારક મિશ્રકાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ ત્રણ પદના આઈ ભંગ.

શાશ્વત સાથે પાંચ સંયોગી ૧૬ ભંગ- ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ, આહારક કાયપ્રયોગ, આહારક મિશ્ર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ ચારે ય પદનો ચાર સંયોગી એક જ વિકલ્પ થાય છે તે એક વિકલ્પમાં પણ એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ સોળ ભંગ થાય છે.

આ રીતે મનુષ્યોમાં અશાશ્વતપ્રયોગોના— દ્વિસંયોગી ૮ ભંગ, ત્રિસંયોગી ૨૪ ભંગ, ચાર સંયોગી ૩૨ ભંગ, પાંચ સંયોગી ૧૬ ભંગ થાય છે અને અગિયાર શાશ્વતપ્રયોગોનો અસંયોગી એક ભંગ છે. તે સર્વે ય મળીને કુલ $8+24+32+16+1 = 81$ ભંગ થાય છે. આ સર્વ ભંગો ભાવાર્થી સ્પષ્ટ છે.

વાણવ્યંતરાદિ દેવોમાં પ્રયોગ ભંગ :-

૧૪ વાણમંતરજોઇસિય-વેમાણિયા જહા અસુરકુમારા ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ય અને વૈમાણિક દેવોના પ્રયોગ સંબંધી કથન અસુરકુમારોના પ્રયોગની સમાન સમજવું જોઈએ.

સમુચ્ચય જીવ અને ૨૪ દંડકના જીવોમાં પ્રયોગ—ભંગ :-

જીવ પ્રકાર	કુલ પ્રયોગ	શાશ્વત પ્રયોગ	અશાશ્વત પ્રયોગ	શાશ્વત		શાશ્વત—અશાશ્વત પ્રયોગ ભંગ				કુલ ભંગ	દંડક પ્રમાણે ભંગ
				પ્રયોગ ભંગ	દ્વિ સંયોગી	ત્રિ સંયોગી	ચાર સંયોગી	પંચ સંયોગી			
સમુચ્ચય જીવ	૧૫	૧૩	૨ પ્રયોગ	૧	૪	૪	×	×	૬	૧×૬=૬	
નારકી અને દેવતા	૧૧	૧૦	૧ કાર્મણા	૧	૨	×	×	×	૩	૧૪×૩=૪૨	
પૃથ્વી, પાણી, અઞ્જિ વનસ્પતિ	૩	૩	×	૧	×	૫	૫	૫	૧	૪×૧=૪	
વાયુક્રાય	૫	૫	×	૧	૫	૫	૫	૫	૧	૧×૧=૧	
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	૪	૩	૧ કાર્મણા	૧	૨	૫	૫	૫	૩	૩×૩=૯	
તિર્યં પંચેન્દ્રિય	૧૩	૧૨	૧ કાર્મણા	૧	૨	૫	૫	૫	૩	૧૧×૩=૩૩	
મનુષ્ય	૧૫	૧૧	૪ પ્રયોગ	૧	૮	૨૪	૩૨	૧૬	૮૧	૧×૮૧=૮૧	
										કુલ = ૧૪૮ ભંગ	

નોંધ : ૪ પ્રયોગ અશાશ્વત હોય છે. અશાશ્વત પ્રયોગ એક હોય તો—૩ ભંગ. અશાશ્વત પ્રયોગ બે હોય તો—૮ ભંગ. અશાશ્વત પ્રયોગ ત્રણ હોય તો—૨૭ ભંગ અને અશાશ્વત ચાર હોય તો—૮૧ ભંગ થાય છે.

★ કોષ્ટકભાં સૂચિત : અશાશ્વત પ્રયોગ—૨ = આહારક અને આહારક મિશ્ર પ્રયોગ. અશાશ્વત પ્રયોગ—૪ = ઔદારિક મિશ્ર, કાર્મણા, આહારક, આહારક મિશ્ર પ્રયોગ.

ગતિપ્રપાત :—

૧૫ કઝવિહે ણ ભંતે ! ગઝપ્પવાએ પણતે ? ગોયમા ! પંચવિહે પણતે, તં જહા-પઓગગઈ, તતગઈ બંધણચ્છેયણગઈ, ઉવવાયગઈ, વિહાયગઈ ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ગતિપ્રપાતના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ગતિ પ્રપાતના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) પ્રયોગગતિ, (૨) તતગતિ, (૩) બંધનછેનગતિ, (૪) ઉપપાતગતિ અને (૫) વિહાયોગતિ.

વિવેચન :—

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રયોગગતિ આદિ પાંચ પ્રકારના ગતિપ્રપાતનું પ્રતિપાદન છે.

ગતિપ્રપાત :— ગમન ગતિ: પ્રાપ્તિરિત્યર્થઃ, પ્રાપ્તિ ચ દેશાન્તરવિષયા પર્યાયાન્તર વિષયા ચ । ગમન કરવું, પ્રાપ્ત કરવું તે ગતિ. ગતિ અથવા પ્રાપ્તિના બે પ્રકાર છે—(૧) દેશાન્તર પ્રાપ્તિ—એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને જવું, તે દેશાન્તર રૂપ ગતિ અથવા દેશાન્તરની પ્રાપ્તિ છે અને (૨) પર્યાયાન્તર પ્રાપ્તિ—એક અવસ્થાને છોડીને બીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવું. જેમ કે મનુષ્ય મરીને દેવ થાય. ત્યારે તે આત્મા મનુષ્ય અવસ્થાને છોડીને દેવ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પર્યાયાન્તરરૂપ ગતિ(પ્રાપ્તિ) છે.

ગતે: પ્રપાતો ગતિપ્રપાત: ઇતિ ગતિપ્રપાત: । વિવિધ પ્રકારની ગતિને પ્રાપ્ત થવું, બે માંથી કોઈ પણ ગતિમાં પ્રવૃત્ત થવું, તે ગતિપ્રપાત છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તેના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે.

(૧) પ્રયોગગતિ :- આત્માના વિશેષ વ્યાપાર રૂપ પંદર યોગની પ્રવૃત્તિને પ્રયોગ કરે છે. તે દેશાંતર પ્રાપ્તિરૂપ છે, કારણ કે જીવ દ્વારા ગ્રહણ કરીને છોડાયેલા સત્યમન આદિના પુદ્રગલો નજીક કે દૂરના દેશાંતર સુધી ગમન કરે છે.

(૨) તતગતિ :- વિસ્તારવાળી ગતિ. જેમ કે કોઈ મનુષ્ય કોઈ ગામ કે સંનિવેશ તરફ પ્રયાણ કરે અને ગાંત્ય સ્થાને પહોંચે નહીં ત્યાં સુધી માર્ગમાં એક-એક પગલું મૂકૃતાં મૂકૃતાં જે દેશાંતર પ્રાપ્તિરૂપ ગતિ થાય, તે ગતિ તતગતિ કહેવાય છે. જો કે એક-એક પગલું ચાલવું તે શરીરના વ્યાપાર રૂપ પ્રયોગ જ છે, તેમ છતાં તેમાં વિસ્તારની વિશેષતા હોવાથી પ્રયોગગતિ નામે તેનું અલગ કથન કર્યું છે.

(૩) બંધન-છેદનગતિ :- બંધનનું છેદન થવાથી જે ગતિ થાય, તે બંધન છેદન ગતિ છે. જીવથી મુક્ત શરીરની કે શરીરથી મુક્ત જીવની આ ગતિ હોય છે.

(૪) ઉપપાતગતિ :- ઉપપાત એટલે પ્રાદુર્ભાવ-ઉત્પત્તિ. નવા સ્થાનમાં જન્મ ધારણ કરવા માટે થતી ગતિને ઉપપાતગતિ કહે છે.

(૫) વિહાયોગગતિ - વિહાયસ્ય અર્થાત્ આકાશમાં થતી ગતિને વિહાયોગગતિ કહે છે.

પ્રયોગગતિના ભેદ-પ્રભેદ :-

૧૬ સે કિં તં ભંતે ! પઓગગર્ઝ ? ગોયમા ! પઓગગર્ઝ પણ્ણરસવિહા પણ્ણતા, તં જહા - સચ્ચમણપ્પાંઓગગર્ઝ જાવ કમ્મગસરીરકાયપ્પાંઓગગર્ઝ । એવં જહા પાંગો ભણિઓ તહા એસા વિ ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રયોગગતિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પ્રયોગગતિના પંદર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સત્યમનપ્રયોગ ગતિ યાવત્ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગગતિ. જે રીતે પ્રયોગ પંદર પ્રકારના કહ્યા છે ; તે જ રીતે પ્રયોગ ગતિનું કથન કરવું જોઈએ.

૧૭ જીવાણં ભંતે ! કઇવિહા પાંગોગગર્ઝ પણ્ણતા ? ગોયમા ! પણ્ણરસવિહા પણ્ણતા, તં જહા - સચ્ચમણપ્પાંઓગગર્ઝ જાવ કમ્માસરીરકાયપ્પાંઓગગર્ઝ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જીવોની પ્રયોગગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે છે- સત્યમન પ્રયોગગતિ યાવત્ કાર્મણ શરીર પ્રયોગગતિ.

૧૮ ણેરઙ્ગયાણં ભંતે ! કઇવિહા પાંગોગગર્ઝ પણ્ણતા ? ગોયમા ! એકકારસવિહા પણ્ણતા, તં જહા - સચ્ચમણપ્પાંઓગગર્ઝ એવં ઉવડજિજઊણ જસ્સ જઇવિહા તસ્સ તઇવિહા ભાણિયવ્વા જાવ વેમાણિયાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકોની કેટલા પ્રકારની પ્રયોગગતિ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરયિકોની પ્રયોગગતિના અણિયાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સત્યમન પ્રયોગગતિ ઈત્યાદિ વૈમાનિક સુધીના સર્વ જીવોમાં જેને જેટલા પ્રયોગ છે, તેને તેટલા પ્રકારની પ્રયોગ ગતિ ઉપયોગપૂર્વક કહેવી જોઈએ.

૧૯ જીવા ણ ભંતે ! કિં સચ્ચમણપ્પઓગગઈ જાવ કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગગઈ ? ગોયમા ! જીવા સબ્વે વિ તાવ હોજજા સચ્ચમણપ્પઓગગઈ વિ, એવં તં ચેવ પુષ્વવળિં ભાળિયવ્બં, ભંગા તહેવ જાવ વેમાળિયાણં, સે તં પઓગગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અનેક જીવો શું સત્યમન પ્રયોગ ગતિવાળા છે યાવત્ક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ ગતિવાળા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વ જીવો સત્યમન પ્રયોગગતિવાળા પણ હોય છે, ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ અનેક જીવોમાં સર્વ ભંગોનું કથન કરવું જોઈએ. આ રીતે નૈરયિકોથી લઈ વેમાનિકો સુધી કહેવું જોઈએ. આ પ્રયોગગતિની પ્રરૂપણા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પ્રયોગગતિના ભેદ અને ૨૪ દંડકમાં પ્રાપ્ત થતી પ્રયોગગતિનું નિરૂપણ છે.

પ્રયોગના પંદર ભેદની જેમ પ્રયોગગતિના પણ પંદર ભેદ છે. પ્રયોગની જેમ જ સમુચ્ચય જીવોમાં પંદર પ્રકારની પ્રયોગગતિ હોય છે.

નારકી-દેવતામાં અગિયાર પ્રકારની પ્રયોગગતિ; પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વનસ્પતિમાં ત્રણ પ્રકારની પ્રયોગ ગતિ; વાયુકાયમાં પાંચ પ્રકારની પ્રયોગ ગતિ; ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં ચાર પ્રકારની પ્રયોગ ગતિ; તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં તેર પ્રકારની પ્રયોગ ગતિ અને મનુષ્યોમાં પંદર પ્રકારની પ્રયોગ ગતિ હોય છે.

તતગતિ :-

૨૦ સે કિં તં ભંતે ! તતગઈ ? ગોયમા ! તતગઈ જે ણ જં ગામં વા જાવ સણિવેસં વા સંપદ્ધિએ અસંપએ અંતરાપહે વદ્ધિ । સે તં તતગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તતગતિ શું છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તતગતિ અટકે જે ગામ અથવા સન્નિવેશ માટે નીકળેલી વ્યક્તિ તે સ્થાનમાં પહોંચી ન હોય, વચ્ચે માર્ગમાં ચાલતો હોય, તે સમયની ગતિને તતગતિ કહે છે.

બંધન-છેદન ગતિ :-

૨૧ સે કિં તં ભંતે ! બંધણચ્છેયણગઈ ? ગોયમા ! બંધણચ્છેયણગઈ જે ણ જીવો વા સરીરાઓ, સરીરં યા જીવાઓ । સે તં બંધણચ્છેયણગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તે બંધનછેદન ગતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શરીરથી મુક્ત જીવની અને જીવથી મુક્ત શરીરની ગતિને બંધનછેદન ગતિ કહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બંધન-છેદન ગતિનું નિરૂપણ છે. બંધનનું છેદન થવાથી જે ગતિ થાય તે બંધન-છેદન ગતિ છે. જીવને આયુષ્યકર્મનું બંધન હોય ત્યાં સુધી આ શરીરમાં રહેવું પડે છે. જ્યારે તે બંધન છૂટે ત્યારે શરીર જીવથી મુક્ત થાય અને જીવ શરીરથી મુક્ત થાય છે. જીવથી મુક્ત થયેલા શરીરની અને શરીરથી મુક્ત થયેલા જીવની જે ગતિ થાય, તેને બંધન છેદન ગતિ કહે છે.

ઉપાત ગતિ :-

૨૨ સે કિં તં ભંતે ! ઉવવાયગઈ ? ગોયમા ! ઉવવાયગઈ તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા-
ખેત્તોવવાયગઈ, ભવોવવાયગઈ, ણોભવોવવાયગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉપાત ગતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઉપાતગતિના
ત્રણ પ્રકાર છે, જેમકે- (૧) ક્ષેત્રોપપાતગતિ (૨) ભવોપપાતગતિ અને (૩) નોભવોપપાતગતિ.

૨૩ સે કિં તં ભંતે ! ખેત્તોવવાયગઈ ? ગોયમા ! ખેત્તોવવાયગઈ પંચવિહા પણ્ણતા, તં
જહા- ણેરઝખેત્તો- વવાયગઈ, તિરિક્ખજોળિયખેત્તોવવાયગઈ, મણૂસખેત્તોવવાયગઈ,
દેવખેત્તોવવાયગઈ, સિદ્ધખેત્તોવવાયગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ક્ષેત્રોપપાતગતિના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ક્ષેત્રોપપાતગતિના પાંચ પ્રકાર છે. જેમ કે- (૧) નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ,
(૨) તિર્યંયોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, (૩) મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ, (૪) દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને (૫)
સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિ.

૨૪ સે કિં તં ભંતે ! ણેરઝખેત્તોવવાયગઈ ? ગોયમા ! ણેરઝખેત્તોવવાયગઈ સત્તવિહા
પણ્ણતા, તં જહા- રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝખેત્તોવવાયગઈ જાવ અહેસત્તમાપુઢ
વિણેરઝખેત્તોવવાયગઈ । સે તં ણેરઝખેત્તોવવાયગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ !
નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ સાત પ્રકારની છે- રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ યાવત્ અધઃસપ્તમ
(અંતિમ સાતમી) પૃથ્વી નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ. આ નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિની પ્રરૂપણા છે.

૨૫ સે કિં તં ભંતે ! તિરિક્ખજોળિયખેત્તોવવાયગઈ ? ગોયમા ! તિરિક્ખજોળિયખેત્તોવવાયગઈ
પંચવિહા પણ્ણતા, તં જહા- એંગિદિય તિરિક્ખજોળિય ખેત્તોવવાયગઈ જાવ
પંચદિયતિરિક્ખજોળિય ખેત્તોવવાયગઈ । સે તં તિરિક્ખજોળિય ખેત્તોવવાયગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તિર્યંયોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) એકેન્દ્રિય તિર્યંયોનિક ક્ષેત્રો
પપાતગતિ, (૨) બેઈન્દ્રિય તિર્યંયોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, (૩) તેઈન્દ્રિય તિર્યંયોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ,
(૪) ચૌરેન્દ્રિય તિર્યંયોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને (૫) પંચેન્દ્રિય તિર્યંયોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ. આ
તિર્યંયોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિનું નિરૂપણ છે.

૨૬ સે કિં તં ભંતે ! મણૂસખેત્તોવવાયગઈ ? ગોયમા ! મણૂસખેત્તોવવાયગઈ દુવિહા
પણ્ણતા, તં જહા- સમુચ્છીમમણૂસખેત્તોવવાયગઈ ગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સખેત્તોવવાયગઈ ।
સે તં મણૂસખેત્તોવવાયગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેના

બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સંમૂચીષ્ઠમ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાત ગતિ અને (૨) ગર્ભજ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ. આ મનુષ્યક્ષેત્રોપપાત ગતિનું પ્રતિપાદન છે.

૨૭ સે કિં તં ભંતે ! દેવહેતોવવાયગ્રહ ? ગોયમા ! દેવહેતોવવાયગ્રહ ચતુબ્લિહા પણ્ણતા, તં જહા - ભવણવઙ્સ જાવ વેમાણિયદેવહેતોવવાય ગર્હ | સે તં દેવહેતોવવાયગ્રહ |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – (૧) ભવનપતિદેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, (૨) વાણવ્યંતર દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, (૩) જ્યોતિષ્ઠકદેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને (૪) વેમાણિકદેવ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ. આ દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિનું નિરૂપણ છે.

૨૮ સે કિં તં ભંતે ! સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ ?

ગોયમા ! સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ અણેગવિહા પણ્ણતા, તં જહા - જંબુદ્ધીવે દીવે ભરહેરવયવાસસપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે ચુલ્લાહિમવંતસિહરિવાસહરપવ્યયસપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે હેમવય-હેરણનવયવાસસપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે સદ્દાવઙ્સ-વિયડાવતિવદૃવેયઙ્સપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે મહાહિમવંતરુપ્પિવાસહરપવ્યયસપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે હરિવાસ-રમ્મગવાસસપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે ગંધાવર્ઝ-માલવંતપરિયાય-વદૃવેયઙ્સપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે ણિસઢ ણીલવંતવાસહરપવ્યયસપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધ- ખેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે પુવ્વવિદેહ-અવરવિદેહસપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે દેવકુરુત્તરકુરુસપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, જંબુદ્ધીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્યયસ્સ સપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, લવણસમુદ્રે સપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, ધાયઇસંડે દીવે પુરિમદ્ધ પચ્ચતિમદ્ધ જાવ મંદર પવ્યય સપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, કાલોયસમુદ્રે સપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ, પુકખરવર-દીવઙ્સ-પુરિમદ્ધ પચ્છિમદ્ધ ભરહ એવયવાસ સપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ | એવં જાવ મંદર પવ્યય સપકિખં સપડિદિસિં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ | સે તં સિદ્ધહેતોવવાયગ્રહ | સે તં ખેતોવવાયગ્રહ |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જંબુદ્ધીપ નામના દીપમાં ભરત અને ઐરવત વર્ષ ક્ષેત્રમાં બધી દિશાઓમાં, બધી વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે, જંબુદ્ધીપ નામના દીપમાં લઘુ હિમવાન અને શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં બધી દિશાઓ અને વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિ હોય છે, જંબુદ્ધીપ નામના દીપમાં હેમવય અને હિરણ્યવય ક્ષેત્રમાં બધી દિશાઓ અને વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિ છે, જંબુદ્ધીપ નામના દીપમાં શબ્દાપાતી અને

વિકટાપાતી વૃત્તવૈતાથ્ય પર્વતની બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. જંબૂદ્વીપ નામના દીપમાં મહાહિમવંત અને રંકિસ વર્ષધર પર્વતની બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. જંબૂદ્વીપ નામના દીપમાં હરિવર્ષ અને રમ્યકુર્વ ક્ષેત્રમાં બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિ છે, જંબૂદ્વીપ નામના દીપમાં ગંધાપાતી અને માલ્યવન્તપર્યાય વૃત્તવૈતાથ્યપર્વતમાં બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે, જંબૂદ્વીપ નામના દીપમાં નિષધ અને નીલવંત વર્ષધર પર્વતની બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. જંબૂદ્વીપ નામના દીપમાં પૂર્વવિદેહ અને અપરવિદેહમાં બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે, જંબૂદ્વીપ નામના દીપમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમાં બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. જંબૂદ્વીપ નામના દીપમાં મંદરપર્વતની બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે, લવણ સમુદ્રમાં બધી દિશાઓ અને વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. ધાતકીખંડ દીપમાં પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ યાવત્ મંદર પર્વતની બધી દિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે, કાલોદધિ સમુદ્રમાં બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. પુષ્કરવર દીપાર્ધમાં પૂર્વાર્ધના ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રોમાં બધી દિશાઓ અને વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે યાવત્ પુષ્કરવર દીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધ મંદરપર્વતમાં બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાંથી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. આ સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિનું વર્ણન છે. આ ક્ષેત્રોપપાતગતિનું વર્ણન છે.

૨૯ સે કિં તં ભંતે ! ભવોવવાયગ્રી ? ગોયમા ! ભવોવવાયગ્રી ચતુંબિહા પણણતા, તં જહા - ણેરઝ્ય ભવોવવાયગ્રી જાવ દેવભવોવવાય ગ્રી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ભવોપપાતગતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ભવોપપાતગતિના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—નૈરયિકભવોપપાતગતિ યાવત્ દેવભવોપપાતગતિ.

૩૦ સે કિં તં ભંતે ! ણેરઝ્યભવોવવાયગ્રી ? ગોયમા ! ણેરઝ્યભવોવવાયગ્રી સત્તવિહા પણણતા, તં જહા - રયણપ્રભા પુઢવી જાવ અહેસત્તમાપુઢવી; એવં સિદ્ધવજ્જો ભેઓ ભાણિયવ્વો, જો ચેવ ખેત્તોવવાયગ્રીએ સો ચેવ ભવોવવાયગ્રીએ । સે તં ભવોવવાયગ્રી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિક ભવોપપાત ગતિના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરયિક ભવોપપાતગતિના સાત પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— રત્નપ્રભા નરક પૃથ્વી યાવત્ અધઃસપ્તમ નરક પૃથ્વી આદિ, આ રીતે સિદ્ધોને છોડીને ક્ષેત્રોપપાતગતિમાં કહેલા બધા ભેટ અહીં ભવોપપાત ગતિમાં કહેવા જોઈએ. આ ભવોપપાતગતિનું નિરૂપણ છે.

૩૧ સે કિં તં ભંતે ! ણોભવોવવાયગ્રી ? ગોયમા ! ણોભવોવવાયગ્રી દુંબિહા પણણતા, તં જહા - પોગળ- ણોભવોવવાયગ્રી ય સિદ્ધણોભવોવવાયગ્રી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નોભવોપપાત ગતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નોભવોપપાતગતિના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પુદ્ગલ નોભવોપપાતગતિ અને સિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ.

૩૨ સે કિં તં ભંતે ! પોગળ-ણોભવોવવાયગ્રી ?

ગોયમા ! પોગળ-ણોભવોવવાયગ્રી જણણ પરમાણુપોગળે લોગસ્સ પુરત્થિમિલ્લાઓ

ચરિમંતાઓ પચ્છિમિલ્લાં ચરિમંતં એગસમએણ ગચ્છિ, પચ્છિમિલ્લાઓ વા ચરિમંતાઓ પુરત્થિમિલ્લાં ચરિમંતં એગસમએણ ગચ્છિ, દાહિણિલ્લાઓ વા ચરિમંતાઓ ઉત્તરિલ્લાં ચરિમંતં એગસમએણ ગચ્છિ, એવં ઉત્તરિલ્લાઓ દાહિણિલ્લાં, ઉવરિલ્લાઓ હેટ્ટિલ્લાં, હેટ્ટિલ્લાઓ વા ઉવરિલ્લાં । સે તં પોગગલ-ણોભવોવવાયગ્રિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પુદ્ગલ નોભવોપપાતગતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જે પુદ્ગલ પરમાણુ એક સમયમાં લોકના પૂર્વી ચરમાંતથી પશ્ચિમી ચરમાંત સુધી જાય છે, એક સમયમાં પશ્ચિમી ચરમાંતથી પૂર્વી ચરમાંત સુધી જાય, એક સમયમાં દક્ષિણી ચરમાંતથી ઉત્તરી ચરમાંત સુધી જાય. આ જ રીતે ઉત્તરી ચરમાંતથી દક્ષિણી ચરમાંત, ઊર્ધ્વ ચરમાંતથી અધો ચરમાંત અને અધો ચરમાંતથી ઊર્ધ્વ ચરમાંત સુધી એક સમયમાં જાય; આ ગતિને પુદ્ગલ નોભવોપપાત ગતિ કહે છે. આ પુદ્ગલ નોભવોપપાતગતિનું નિરૂપણ છે.

૩૩ સે કિં તં ભંતે ! સિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ ? ગોયમા ! સિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ દુવિહા પણણતા, તં જહા - અણંતરસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ ય પરંપરસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! તે સિદ્ધ નોભવોપપાતગતિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— અણંતરસિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિ અને પરંપર સિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ.

૩૪ સે કિં તં ભંતે ! અણંતરસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ ? ગોયમા ! અણંતરસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ પણણરસવિહા પણણતા, તં જહા - તિત્થસિદ્ધ અણંતરસિદ્ધ ણોભવોવવાયગ્રિ ય જાવ અણેગસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ ય । સે તં અણંતરસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અણંતરસિદ્ધ ભવોપપાતગતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અણંતર સિદ્ધ ભવોપપાત ગતિના પંદર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—તીર્થસિદ્ધ અણંતર સિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ યાવત્ અનેક સિદ્ધ અણંતર સિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ. આ અણંતર સિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિનું નિરૂપણ છે.

૩૫ સે કિં તં ભંતે ! પરંપરસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ ? ગોયમા ! પરંપરસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ અણેગવિહા પણણતા, તં જહા - અપઢમ સમયસિદ્ધ ણોભવોવવાયગ્રિ એવં દુસમયસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ જાવ અણંતસમયસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ । સે તં પરંપરસિદ્ધણોભવોવવાયગ્રિ । સે તં સિદ્ધ ણોભવોવવાયગ્રિ । સે તં ણોભવોવવાયગ્રિ । સે તં ઉવવાયગ્રિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પરંપરસિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પરંપરસિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— અપ્રથમ સમય સિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિ, દ્વિસમયસિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ યાવત્ ત્રિસમયથી લઈને સંખ્યાત સમય, અસંખ્યાત સમય અને અનંત સમયસિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિ. આ પરંપરસિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિનું નિરૂપણ છે. આમ સિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ, ભવોપપાતગતિ તથા ઉપપાતગતિનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ઉપપાતગતિના ભેદ-પ્રભેદોનું નિરૂપણ છે.

ઉપપાત: પ્રાદુર્ભાવ: । ઉપપાત એટલે ઉત્પત્ત થવું. તેના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ક્ષેત્રોપપાતગતિ (૨) ભવોપપાતગતિ (૩) નોભવોપપાતગતિ.

ક્ષેત્રોપપાતગતિ ક્ષેત્રાં-આકાશં યત્ર નારકાદયો જન્તવઃ સિદ્ધાઃ, પુદ્ગલા વા અવતિષ્ઠન્તે ।
ક્ષેત્ર એટલે આકાશ. જ્યાં નૈરયિક આદિ જીવ સિદ્ધ અને પુદ્ગલ સ્થિત થાય છે, તે આકાશપ્રદેશને ક્ષેત્ર કહે છે. તે તે ક્ષેત્રમાં જીવાદિનું જવું અને સ્થિત થવું તે ક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે.

નરકક્ષેત્રોપપાતગતિ- નરકરૂપ ક્ષેત્રમાં જીવનું સ્થિત થવું. તે નરકક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. સાત નરકની અપેક્ષાએ નરકક્ષેત્રોપપાતગતિના સાત પ્રકાર છે.

તિર્યંયક્ષેત્રોપપાતગતિ- તિર્યંય જીવો જે ક્ષેત્રમાં સ્થિત થાય તેને તિર્યંયક્ષેત્ર કહે છે. તે તે ક્ષેત્રમાં તિર્યંય જીવાનું જવું અને સ્થિત થવું, તેને તિર્યંયક્ષેત્રોપપાતગતિ કહે છે. જાતિની અપેક્ષાએ તિર્યંય જીવોના એકેન્દ્રિય બેદીન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય રૂપ પાંચ ભેદ હોવાથી તિર્યંયક્ષેત્રોપપાતગતિના પાંચ ભેદ છે.

મનુષ્યક્ષેત્રોપપાતગતિ- મનુષ્યો જ્યાં સ્થિત થાય તેને મનુષ્યક્ષેત્ર કહે છે. તે તે ક્ષેત્રમાં મનુષ્યોનું જવું અને સ્થિત થવું, તેને મનુષ્યક્ષેત્રોપપાતગતિ કહે છે. સંમૂચ્યિત્યમ મનુષ્ય અને ગર્ભજ મનુષ્યરૂપ મનુષ્યના બે ભેદ હોવાથી મનુષ્યક્ષેત્રોપપાતગતિના બે ભેદ છે.

દેવક્ષેત્રોપપાતગતિ- દેવો જ્યાં સ્થિત થાય, તેને દેવક્ષેત્ર કહે છે. તે તે ક્ષેત્રમાં દેવોનું જવું અને સ્થિત થવું, તેને દેવક્ષેત્રોપપાતગતિ કહે છે. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક રૂપ દેવોના મુખ્ય ચાર પ્રકાર હોવાથી દેવક્ષેત્રોપપાતગતિના પણ ચાર પ્રકાર છે.

સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ- સિદ્ધ થયેલા જીવો સિદ્ધક્ષેત્રમાં જઈને સ્થિત થાય તેને સિદ્ધક્ષેત્ર કહે છે. અઢીદીપ ક્ષેત્રમાંથી કર્માથી મુક્ત થયેલા મનુષ્યો સર્વદિશા કે વિદિશામાંથી ઋજુગતિથી એક સમય માત્રમાં સિદ્ધક્ષેત્રમાં જાય છે. સૂત્રકારે મનુષ્યક્ષેત્રના વિવિધ વિભાગોની અપેક્ષાએ સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિના પણ ભેદ કર્યા છે.

જઘૂદીપના ૧૧ ક્ષેત્ર :- (૧) ભરત—ઐરવતક્ષેત્ર (૨) ચુલ્લહિમવંત વર્ષધર પર્વત અને શિખરી વર્ષધર પર્વત (૩) હેમવત અને હૈરણ્યવતક્ષેત્ર (૪) શબ્દાપાતી અને વિકટાપાતી વૃત્ત વૈતાઢ્યપર્વત (૫) મહા હિમવંત અને રુક્મિન વર્ષધર પર્વત (૬) હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્ર (૭) ગંધાપાતી અને માલ્યવંત વૃત્ત વૈતાઢ્ય પર્વત (૮) નિષધ અને નીલવંત વર્ષધર પર્વત (૯) પૂર્વવિદેહ ક્ષેત્ર (૧૦) દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર (૧૧) મેરૂપર્વત (૧૨ થી ૧૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના પૂર્વવત્ત ૧૧-૧૧ ક્ષેત્ર ગણતાં બાવીસ ક્ષેત્રો અને તે જ રીતે (૧૪ થી ૫૫) પુષ્કરાર્દ્ધ દીપના ૨૨ ક્ષેત્રો (૫૫) લવણસમુદ્ર અને (૫૭) કાલોદવિ સમુદ્ર. આ પ્રત્યેક ક્ષેત્રની ચારે દિશાઓ અને વિદિશામાંથી મનુષ્ય ઋજુગતિથી સિદ્ધક્ષેત્રમાં જાય છે, તેને સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ કહે છે

ભવોપપાતગતિ- કર્મયુક્ત જીવની નારકાદિ અવસ્થાને ભવ કહે છે અથવા કર્માધીન જીવનું નારકાદિપણો રહેવું, તેને ભવ કહે છે. જીવોનું તે તે ભવને પ્રાપ્ત થવું તે ભવોપપાતગતિ કહેવાય છે. નારક, તિર્યંય, મનુષ્ય અને દેવરૂપ ભવના ચાર પ્રકાર હોવાથી ભવોપપાતગતિના ચાર પ્રકાર છે. તેના ભેદ-પ્રભેદોનું કથન

ક્ષેત્રોપપાતગતિની સમાન છે. સિદ્ધ જીવો કર્મમુક્ત છે. તેથી ભવોપપાતગતિમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી. નોભવોપપાતગતિ— કર્માથી રહિત હોય તેવા પુદ્ગલ તથા સિદ્ધોની ગતિને નોભવોપપાતગતિ કહે છે. પુદ્ગલ નોભવોપપાતગતિ— પુદ્ગલ પરમાણુના લોકના એક ચરમાંતથી બીજા ચરમાંત સુધી જવાને પુદ્ગલનોભવોપપાતગતિ કહે છે. સૂત્રકારે તેના છ પ્રકાર કહ્યા છે, પુદ્ગલનું એક સમયમાં (૧) લોકના પૂર્વી ચરમાંતથી પશ્ચિમી ચરમાંત સુધી જવું. (૨) પશ્ચિમી ચરમાંતથી પૂર્વી ચરમાંત સુધી જવું. (૩) ઉત્તરી ચરમાંતથી દક્ષિણી ચરમાંત સુધી જવું. (૪) દક્ષિણી ચરમાંતથી ઉત્તરી ચરમાંત સુધી જવું. (૫) ઉધ્વ ચરમાંતથી અધો ચરમાંત સુધી જવું. (૬) અધો ચરમાંતથી ઊધ્વ ચરમાંત સુધી જવું.

સિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ— કર્મમુક્ત સિદ્ધ જીવોની ગતિને સિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ કહે છે. સિદ્ધના બે ભેદની અપેક્ષાએ તેના બે ભેદ છે— અનંતરસિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ અને પરંપરસિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ. અનંતરસિદ્ધ નોભવોપપાતગતિના તીર્થસિદ્ધા, અતીર્થસિદ્ધા આદિ પંદર પ્રકાર છે. પરંપરસિદ્ધ નોભવોપપાતગતિના અપ્રથમ સમય સિદ્ધા, દ્વિસમય સિદ્ધા યાવત્ દશ સમય, સંખ્યાત સમય, અસંખ્યાત સમય અને અનંત સમયસિદ્ધા આદિ છ પ્રકાર છે.

વિહાયોગતિ :-

૩૬ સે કિં તં ભંતે ! વિહાયગઈ ?

ગોયમા ! વિહાયગઈ સત્તરસવિહા પણ્ણતા, તં જહા- ફુસમાણગઈ, અફુસમાણગઈ, ઉવસંફજ્જમાણગઈ, અણુવસંફજ્જમાણગઈ, પોગળગઈ, મંદૂયગઈ, ણાવાગઈ, ણયગઈ, છાયાગઈ, છાયાણુવાયગઈ, લેસ્સાગઈ, લેસ્સાણુવાયગઈ, ઉદ્દિસ્સપવિભત્તગઈ, ચડપુરિસપવિભત્તગઈ, વંકગઈ, પંકગઈ, બંધણવિમોયણગઈ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વિહાયોગતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! વિહાયોગતિના સત્તર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સ્પૃશદ્વગતિ (૨) અસ્પૃશદ્વગતિ (૩) ઉપસંપદ્યમાનગતિ (૪) અનુપસંપદ્યમાનગતિ (૫) પુદ્ગલગતિ (૬) મંડૂક ગતિ (૭) નૌકા (નાવ) ગતિ (૮) નયગતિ (૯) છાયાગતિ (૧૦) છાયાનુપાતગતિ (૧૧) લેશ્યાગતિ (૧૨) લેશ્યાનુપાતગતિ (૧૩) ઉદ્દિશ્યપ્રવિભક્ત ગતિ (૧૪) ચતુ:પુરુષ પ્રવિભક્ત ગતિ (૧૫) વકગતિ (૧૬) પંકગતિ અને (૧૭) બંધન વિમોયન ગતિ.

૩૭ સે કિં તં ભંતે ! ફુસમાણગઈ ? ગોયમા ! ફુસમાણગઈ- જણં પરમાણુપોગલે દુપણસિય જાવ અણંતપદેસિયાણં અણણમણણં ફુસિતા ણં ગઈ પવત્તઝ । સે તં ફુસમાણગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સ્પૃશદ્વગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલ દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંતપ્રદેશી સ્કંધોની એક બીજાનો સ્પર્શ કરતાં કરતાં જે ગતિ થાય છે, તે સ્પૃશદ્વગતિ છે.

૩૮ સે કિં તં ભંતે ! અફુસમાણગઈ ? ગોયમા ! અફુસમાણગઈ- જણં એણસિ ચેવ અફુસિતા ણં ગઈ પવત્તઝ । સે તં અફુસમાણગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અસપૃશદ્ગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પરમાણુથી લઈ અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોની પરસ્પર સ્પર્શ કર્યા વિના જ જે ગતિ થાય છે, તે અસપૃશદ્ગતિ છે.

૩૯ સે કિં તં ભંતે ! ઉવસંપજ્જમાણગર્ઝ ? ગોયમા ! ઉવસંપજ્જમાણગર્ઝ- જણણ રાયં વા જુવરાયં વા ઈસરં વા માડંબિયં વા કોડુંબિયં વા ઇબ્બં વા સેદુંબં વા સેણાવદું વા સત્થવાહં વા ઉવસંપજ્જિત્તા ણં ગચ્છિદ્ધા। સે તં ઉવસંપજ્જમાણ ગર્ઝી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! તે ઉપસંપદ્યમાનગતિ કોને કહે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમાં રાજા, યુવરાજ, ઈશ્વર(ઐશ્વર્યશાળી) તલવર (રાજ દ્વારા નિયુક્ત પણ્ઠદર શાસક), માર્દબિક(માર્દલાધિપતિ), ઈભ્ય(ધનાધ્ય), શોઠ, સેનાપતિ કે સાર્થવાહનો આશ્રય લઈને ગતિ થાય, તેને ઉવસંપદ્યમાનગતિ કહે છે.

૪૦ સે કિં તં ભંતે ! અણુવસંપજ્જમાણગર્ઝ ? ગોયમા ! અણુવસંપજ્જમાણગર્ઝ- જણણ એરસિં ચેવ અણણમણણં અણુવસંપજ્જિત્તા ણં ગચ્છિદ્ધા । સે તં અણુવસંપજ્જમાણગર્ઝી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અનુપસંપદ્યમાન ગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! રાજા આદિનો આશ્રય લીધા વિના જે ગતિ થાય, તેને અનુપસંપદ્યમાન ગતિ કહે છે.

૪૧ સે કિં તં ભંતે ! પોગળગર્ઝ ? ગોયમા ! પોગળગર્ઝ- જણણ પરમાણુપોગળાણં જાવ અણંતપણસિયાણં ખંધાણં ગર્ઝ પવત્તિદ્ધા । સે તં પોગળગર્ઝી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પુદ્ગલ ગતિ કોને છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલથી લઈ અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોની ગતિને પુદ્ગલ ગતિ કહે છે.

૪૨ સે કિં તં ભંતે ! મંદૂયગર્ઝ ? ગોયમા ! મંદૂયગર્ઝ- જણણ મંદૂએ ઉફિડિયા ઉફિડિયા ગચ્છિદ્ધા । સે તં મંદૂયગર્ઝી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! મંદૂક ગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દેડકાની જેમ ઉછળી-ઉછળી(કૂદી-કૂદી) ને ગતિ કરે છે, તેને મંદૂકગતિ કહે છે.

૪૩ સે કિં તં ભંતે ! ણાવાગર્ઝ ? ગોયમા ! ણાવાગર્ઝ જણણ- ણાવા પુષ્વવેયાલીઓ દાહિણવેયાલિં જલપહેણં ગચ્છિદ્ધા, દાહિણવેયાલીઓ યા અવરવેયાલિ જલપહેણં ગચ્છિદ્ધા । સે તં ણાવાગર્ઝી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૌકાગતિ કોને છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૌકા જળમાર્ગે પૂર્વ કિનારેથી દક્ષિણ-કિનારે જાય છે અને દક્ષિણ-કિનારાથી અન્ય કિનારે જાય છે, તેની ગતિને નૌકાગતિ કહે છે.

૪૪ સે કિં તં ભંતે ! ણયગર્ઝ ? ગોયમા ! ણયગર્ઝ- જણણણેગમસંગહ-વવહાર-ઉજ્જુસુય-સદ્ધ સમભિરૂઢએવંભૂયાણં ણયાણં જા ગર્ઝ અહવા સવ્વણયા વિ જં ઇચ્છંતિ । સે તં ણયગર્ઝી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નયગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નેગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત, આ સાત નયોની પ્રવૃત્તિને નયગતિ કહે છે.

૪૫ સે કિં તં ભંતે ! છાયાગઈ ? ગોયમા ! છાયાગઈ- જણં હયચ્છાયં વા ગયચ્છાયં વા ણરચ્છાયં વા કિણરચ્છાયં વા મહોરગચ્છાયં વા ગંધવ્બચ્છાયં વા ઉસહચ્છાયં વા રહચ્છાયં વા છતચ્છાયં વા ઉવસંપજ્જિતા ણં ગચ્છિઃ । સે તં છાયાગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! છાયાગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અશ્વની છાયા, હાથીની છાયા, મનુષ્યની છાયા, કિન્નરની છાયા, મહોરગની છાયા, ગંધર્વની છાયા, વૃષભ છાયા, રથ છાયા, છત્ર છાયાનો આશ્રય કરીને જે ગતિ થાય છે, તેને છાયાગતિ કહે છે.

૪૬ સે કિં તં ભંતે ! છાયાણુવાયગઈ ? ગોયમા ! છાયાણુવાયગઈ- જણં પુરિસં છાયા અણુગચ્છિ ણો પુરિસે છાયં અણુગચ્છિ । સે તં છાયાણુવાયગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! છાયાનુપપાતગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! છાયા, પુરુષ આદિનું અનુસરણ કરે છે, પરંતુ પુરુષ, છાયાનું અનુસરણ કરતો નથી, તેને છાયાનુપાતગતિ કહે છે.

૪૭ સે કિં તં ભંતે ! લેસ્સાગઈ ?

ગોયમા ! લેસ્સાગઈ- જણં કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ તારૂવતાએ તાવળ્ણત્તાએ તાગંધત્તાએ તારસત્તાએ તાફાસત્તાએ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમિઃ, એવં ણીલલેસ્સા કાડલેસ્સં પપ્પ તારૂવતાએ જાવ તાફાસત્તાએ પરિણમિઃ, એવં કાડલેસ્સા વિ તેડલેસ્સં, તેડલેસ્સા વિ પમ્હલેસ્સં, પમ્હલેસ્સા વિ સુકકલેસ્સં પપ્પ તારૂવતાએ જાવ પરિણમિઃ । સે તં લેસ્સાગઈ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! લેશ્યાગતિ કોને કહે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કૃષ્ણ લેશ્યાના દ્રવ્યો, નીલ લેશ્યાના દ્રવ્યોને પામીને તેના વર્ણરૂપે, તેના ગંધરૂપે, તેના રસરૂપે તથા તેના સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણિત થાય છે. આ રીતે નીલલેશ્યા પણ કાપોતલેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈ તેના વર્ણાદિ રૂપે પરિણિત થાય છે, કાપોતલેશ્યા પણ તેજોલેશ્યારૂપે, તેજોલેશ્યા પદ્મલેશ્યારૂપે અને પદ્મલેશ્યા શુક્લલેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈને તેના વર્ણાદિ રૂપે પરિણિત થાય છે, તેને લેશ્યાગતિ કહે છે.

૪૮ સે કિં તં ભંતે ! લેસ્સાણુવાયગઈ ? ગોયમા ! લેસ્સાણુવાયગઈ- જલ્લેસ્સાં દવ્વાં પરિયાઇત્તા કાલં કરેતિ તલ્લેસ્સેસુ ઉવવજ્જતિ । તં જહા- કણહલેસ્સેસુ વા જાવ સુકકલેસ્સેસુ વા । સે તં લેસ્સાણુવાયગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! લેશ્યાનુપાત ગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જી વ કૃષ્ણ આદિ જે લેશ્યાના દ્રવ્યો ગ્રહણ કરીને મૃત્યુ પામે છે, તે જ લેશ્યાવાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને લેશ્યાનુપાત ગતિ કહે છે.

૪૯ સે કિં તં ભંતે ! ઉદ્દિસ્સપવિભત્તગઈ ? ગોયમા ! ઉદ્દિસ્સપવિભત્તગઈ- જે ણ આયરિયં વા ઉવજ્જાયં વા થેરં વા પવર્તિ વા ગર્ણિ વા ગણહરં વા ગણાવચ્છેઝયં વા ઉદ્દિસિય ઉદ્દિસિય ગચ્છિઃ । સે તં ઉદ્દિસ્સપવિભત્તગઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્તગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આચાર્ય,

ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, પ્રવર્તક, ગણિ, ગણધર અથવા ગણાવચેદકને ઉદેશીને જે ગતિ થાય, તેને ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્ત ગતિ કહે છે.

૫૦ સે કિં તં ભંતે ! ચડપુરિસપવિભત્તગર્દ ? ગોયમા ! ચડપુરિસપવિભત્તગર્દ- સે જહાણામએ ચત્તારિ પુરિસા સમગં પટ્ટિતા સમગં પજ્જુવટ્ટિયા; સમગં પટ્ટિતા વિસમં પજ્જુવટ્ટિયા; વિસમં પટ્ટિતા સમગં પજ્જુવટ્ટિયા; વિસમં પટ્ટિતા વિસમં પજ્જુવટ્ટિયા । સે તં ચડપુરિસપવિભત્તગર્દ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ચતુ:પુરુષ પ્રવિભક્ત ગતિ કોને કહે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) કોઈ ચાર પુરુષોએ એક સાથે પ્રસ્થાન કર્યું અને એક સાથે જ પહોંચ્યા, (૨) ચાર પુરુષોનું એક જ સાથે પ્રસ્થાન થયું પરંતુ બિન્ન-બિન્ન સમયે પહોંચ્યા (૩) ચાર પુરુષોનું પ્રસ્થાન બિન્ન-બિન્ન સમયે થયું પણ એક સાથે પહોંચ્યા અને (૪) ચાર પુરુષોનું પ્રસ્થાન પણ બિન્ન-બિન્ન સમયે થયું અને બિન્ન-બિન્ન સમયે પહોંચ્યા. આ ચાર પુરુષોની ચતુર્વિકલ્પાત્મક ગતિને ચતુ:પુરુષ પ્રવિભક્ત ગતિ કહે છે.

૫૧ સે કિં તં ભંતે ! વંકગર્દ ? ગોયમા ! વંકગર્દ- ચડવિહા પણ્ણતા, તં જહા-ઘણણયા, થંભણયા, લેસણયા, પવડણયા, સે તં વંકગર્દ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વક્ગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વક્ગતિના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ધર્મનતા (૨) સ્તંભનતા, (૩) શલેષણતા અને (૪) પ્રપતનતા. આ વક્ગતિનું નિરૂપણ છે.

૫૨ સે કિં તં ભંતે ! પંકગર્દ ? ગોયમા ! પંકગર્દ- સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે સેયંસિ વા પંકંસિ વા ઉદ્યંસિ વા કાયં ઉવ્વહિયા ગચ્છિ । સે તં પંકગર્દ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંકગતિ કોને કહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ પુરુષ કાદવ, કીયડ કે જળમાં પોતાના શરીરને ટેકો આપીને જે ગતિ કરે, તે પંકગતિ છે.

૫૩ સે કિં તં ભંતે ! બંધણવિમોયણગર્દ ?

ગોયમા ! બંધણવિમોયણગર્દ- જણં અંબાણ વા અંબાડગાણ વા માઉલુંગાણ વા બિલ્લાણ વા કવિદ્વાણ વા ભલ્લાણ વા ફળસાણ વા દાડિમાણ વા પારેવતાણ વા અક્ખોડાણ વા ચોરાણ વા બોરાણ વા તિંદુયાણ વા પક્કાણં પરિયાગયાણં બંધણાઓ વિષ્મુક્કાણં ણિવ્વાધાએ ણં અહે વીસસાએ ગર્દ પવત્તિ । સે તં બંધણવિમોયણગર્દ । સે તં વિહાયગર્દ । સે તં ગઝ્પવાએ ।

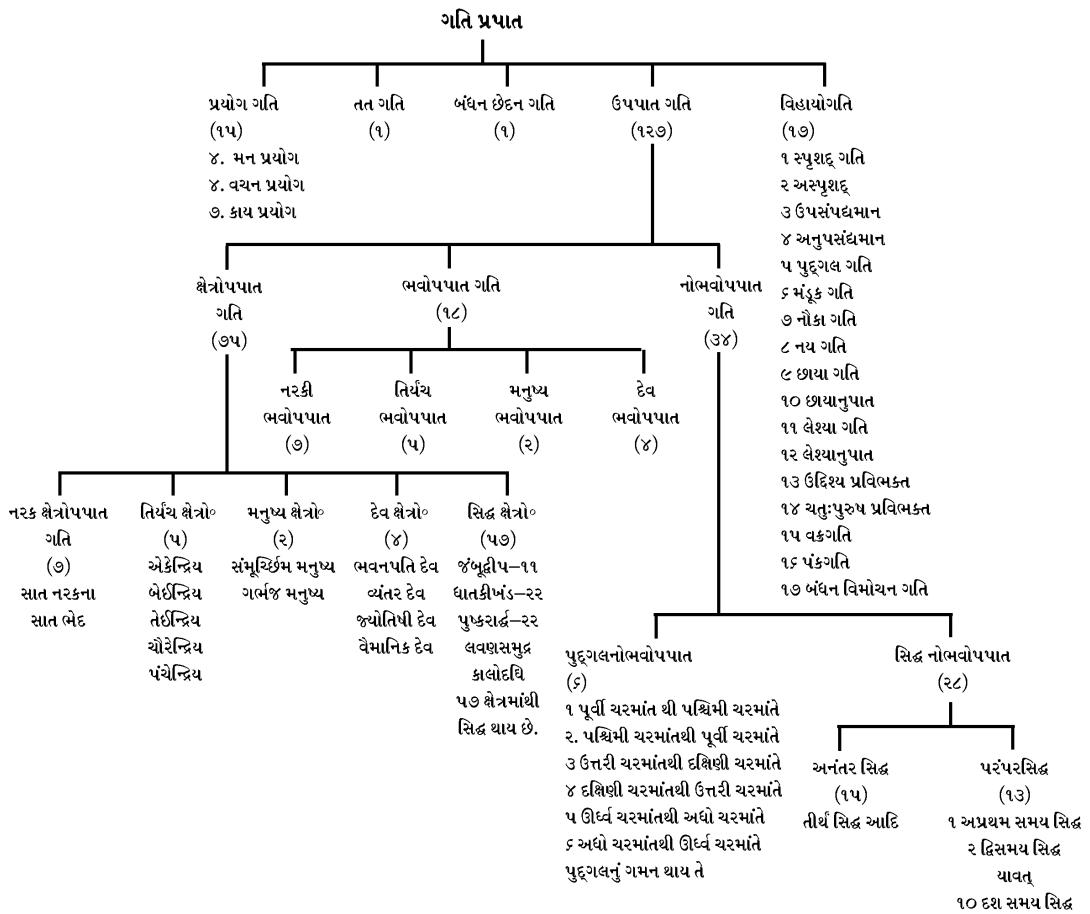
ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બંધનવિમોયન ગતિ કોને કહે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અત્યંત પાકેલા અને બંધનથી છૂટા(જુદા) પડેલા કેરી, આમાતક, બિજોરા, બીલા, કોઠા, સીતાઝણ, દાડમ, પારાવત, અખરોટ, ચોરાઝણ(ચાર), બોર અને તિંદુક ફળોની નિર્વાધાત પ્રતિબંધ રહિત સ્વાભાવિક નીચે તરફ ગતિ થાય છે, તેને બંધન વિમોયનગતિ કહે છે. આ બંધન વિમોયન ગતિનું નિરૂપણ છે. આ રીતે વિહાયોગતિની પ્રરૂપણ અને ગતિ પ્રપાતનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વિહાયોગતિના ભેદોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

વિહાયોગતિ :- – આકાશમાં થનારી ગતિને વિહાયોગતિ કહે છે. તેના સતત પ્રકાર છે— (૧) સ્પૃશદ્વગતિ— પરમાણુ કે દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કર્ધાની અન્ય વસ્તુઓ સાથે સ્પર્શ કરતાં-કરતાં એકથી વધુ સમયની જે ગતિ થાય છે, તે સ્પૃશદ્વગતિ કહેવાય છે. (૨) અસ્પૃશદ્વગતિ— પરમાણુ આદિ એક સમયમાં એક લોકાંતથી બીજા લોકાંત સુધી પહોંચે છે, આવી એક સમયની જે ગતિ થાય, તે અસ્પૃશદ્વગતિ છે. સિદ્ધોની ગતિ પણ અસ્પૃશદ્વગતિ છે. (૩) ઉપસંપદ્યમાનગતિ— કોઈ સ્પષ્ટ હેતુપૂર્વક બીજાનો આશ્રય લઈને થતી ગતિ. જેમ કે મોટા સાર્થવાહનો આશ્રય લઈ અન્ય વ્યાપારીઓનું ગમન કરવું, ગુરુના આશ્રયે શિષ્યનું ગમન કરવું, તે ઉપસંપદ્યમાનગતિ છે. (૪) અનુપસંપદ્યમાનગતિ— કોઈનો પણ આશ્રય લીધા વગર ગમન કરવું. (૫) પુદ્ગલગતિ— પુદ્ગલની ગતિ (૬) મંડુકગતિ— કૂદતાં-કૂદતાં દેડકાની જેમ ગમન કરવું (૭) નૌકાગતિ— નૌકાદિ દ્વારા મહાનદી આદિમાં ગમન કરવું (૮) નયગતિ— નેગમાદિ નયો દ્વારા સ્વમતની પુષ્ટિ કરવી અથવા બધા નયો દ્વારા પરસ્પર સાપેક્ષપણે પ્રમાણથી અભાગિત વસ્તુની સ્થાપના કરવી નયગતિ છે. (૯) છાયાગતિ— છાયાનું અનુસરણ કરીને થતી ગતિ. (૧૦) છાયાનુપાતગતિ— છાયા પોતાના નિમિત્તભૂત પુરુષનું અનુસરણ કરીને ગતિ કરે તે છાયાનુપાત ગતિ છે. કારણકે છાયા પુરુષનું અનુસરણ કરે છે, પરંતુ પુરુષ છાયાનું અનુસરણ કરતો નથી. (૧૧) લેશયાગતિ— નિર્યાયો અને મનુષ્યોની દ્રવ્ય-ભાવ લેશયા પરિવર્તન પામે છે. કૃષ્ણાદિ લેશયાના પુદ્ગલો, નીલાદિ લેશયાના પુદ્ગલોને પ્રાપ્ત કરીને, નીલાદિ વર્ણ અને ગંધાદિરૂપે પરિણાત થાય છે. લેશયાના પુદ્ગલોની તે ગતિ લેશયાગતિ છે (૧૨) લેશયાનુપાત ગતિ— લેશયા અનુસાર જીવની ગતિ થાય, તે લેશયાનુપાતગતિ છે. જીવ લેશયા દ્રવ્યોનું અનુસરણ કરે છે, લેશયા દ્રવ્ય જીવનું અનુસરણ કરતા નથી. જે લેશયામાં જીવ મુત્યુ પામે છે, તે જ લેશયા સ્થાનમાં જીવ જન્મ ધારણ કરે છે. (૧૩) ઉદિશ્યપ્રવિભક્તગતિ— પ્રવિભક્ત એટલે પ્રતિનિયત— નિશ્ચિત. આચાર્યાદિની પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળવા કે પ્રશ્ન પૂછવા માટે જે ગમન કરાય છે, તે ઉદિશ્ય પ્રવિભક્ત ગતિ છે. (૧૪) ચતુઃપુરુષ પ્રવિભક્તગતિ— ચાર પ્રકારના પુરુષોની ચાર પ્રકારની પ્રવિભક્ત-પ્રતિનિયત ગતિ ચતુઃપુરુષ પ્રવિભક્ત ગતિ કહેવાય છે. ૧. ચાર પુરુષો એક સાથે નીકળ્યા અને એક સાથે પહોંચ્યા ૨. ચાર પુરુષો એક સાથે નીકળ્યા પણ એક સાથે પહોંચ્યા. ૩. ચાર પુરુષો એક સાથે નીકળ્યા પણ એક સાથે ન પહોંચ્યા. ૪. ચાર પુરુષો એક સાથે ન નીકળ્યા અને એક સાથે ન પહોંચ્યા. આ ચાર પ્રકારની ગતિને ચતુઃપુરુષ પ્રવિભક્તગતિ કહે છે. (૧૫) વક્ગતિ— ચાર પ્રકારની છે— ૧. ઘણનતા— કોઈ પદાર્થને અડી-અડીને ચાલવું(લંગડા પગે ચાલવું) ૨. સ્તંભન— અટકી-અટકીને ચાલવું ૩. શ્લેષણ— શરીરના એક અંગથી બીજા અંગનો સ્પર્શ કરીને ચાલવું ૪. પ્રપતન— પડતાં-પડતાં ચાલવું. આ ચારે પ્રકારની ગતિ અનિષ્ટ અને અપ્રશસ્ત હોવાથી તેને વક્ગતિ કહે છે. (૧૬) પંકગતિ— પંક અર્થાત્ કાદવ, કીચડ; તેમાં ગતિ કરવી. ઉપલક્ષણથી પંક શબ્દથી 'જળાનું પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ તેથી પંક કે જળમાં પોતાના શરીરને ટેકવીને અથવા અન્ય કોઈની સાથે પોતાના પગ વગેરે બાંધીને તેના બળથી ચાલવું-સ્વીમીંગ રીંગના સહારે નદી કે જળાશયોમાં તરવાની જે ગતિ છે તે પંકગતિ (૧૭) બંધન- વિમોચન ગતિ— આખ્રિ આદિ ફળોની પોતાની ડાળી આદિના બંધનથી છૂટા પડીને સ્વાભાવિક રીતે નીચે પડવાની ગતિને બંધન-વિમોચન ગતિ કહે છે.

॥ सोममुं पद संपूर्ण ॥

સતરમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ ‘લેશયાપદ’ છે.

લેશયા એ જીવનું એક પરિણામ વિશેષ છે. આધ્યાત્મિકવિકાસમાં લેશયાનું અત્યંત મહત્વ હોવાથી આ પદમાં વિવિધ દિશ્ટકોણથી છ ઉદેશકમાં લેશયા સંબંધી વિચારણા છે.

લેશયા આત્મા અને કર્મનું જોડાણ કરાવનારું માધ્યમ છે. લેશયા સંસારી જીવનું પરિણામ વિશેષ છે. તેના બે ભેદ છે— દ્રવ્ય લેશયા અને ભાવલેશયા. આત્મ પરિણામો ભાવલેશયા છે અને તે અરૂપી છે. ભાવલેશયાના કારણે જે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય તે દ્રવ્યલેશયા છે. ભાવલેશયા અને દ્રવ્યલેશયા પરસ્પર સંબંધિત છે અર્થાત્ પ્રાય: ભાવલેશયા અનુસાર દ્રવ્યલેશયા થાય છે અને ક્યારેક દ્રવ્યલેશયા અનુસાર ભાવલેશયા પરિવર્તન પામે છે. દ્રવ્ય અને ભાવ બંને પ્રકારની લેશયાના છ-છ પ્રકાર છે— કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયા, કાપોતલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુક્લલેશયા. પ્રસ્તુત પદના છ એ ઉદેશકમાં લેશયા સંબંધિત બિન્દુ વિષયોનું નિરૂપણ છે.

પ્રથમ ઉદેશકમાં નારક આદિ ચોવીશ દંડકવર્તી જીવોના આહાર, શરીર, શાસોશ્વાસ, કર્મ, વર્ષા, લેશયા, વેણા, કિયા અને આયુષ્યની સમાનતા-વિષયમાં સંબંધી વિચારણા છે. ત્યાર પછી કૃષ્ણાદિ લેશયા-વાળા જીવોના વિષયમાં આહાર આદિ નવ દ્વારોથી વિચારણા કરવામાં આવી છે.

બીજા ઉદેશકમાં લેશયાના છ ભેદોનું કથન કરીને ચારે ય ગતિના જીવોને પ્રાપ્ત થતી લેશયાઓ અને તે લેશયાવાળા રૂધ દંડકવર્તી જીવોના અલ્પબહુન્ત્વની વિસ્તૃત પ્રરૂપણ છે. અંતમાં કૃષ્ણાદિ લેશયા-વાળા જીવોમાં અલ્પદ્ર્ષિક અનેક મહર્દ્ભિકનું કથન છે.

ત્રીજા ઉદેશકમાં કૃષ્ણાદિલેશયા યુક્ત ૨૪ દંડકવર્તી જીવોની ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનના સંબંધમાં એકવચન તથા બહુવચનની અપેક્ષાએ અને સામુહિક લેશયાની અપેક્ષાએ વિચારણા છે. જે લેશયામાં જીવનું મૃત્યુ થાય તે જ લેશયાસ્થાનમાં તેનો જન્મ થાય છે અર્થાત્ “મૃત્યુ અને નવા જન્મ સમયની એક જ લેશયા હોય છે,” આ સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ કરી છે. ત્યારપછી તે તે લેશયા યુક્ત જીવોના અવધિજ્ઞાનની વિષય મર્યાદા તથા તે તે લેશયા સંપત્ત જીવોમાં પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાન અને તેની વિષય મર્યાદાની પ્રરૂપણ છે.

ચોથા ઉદેશકમાં મનુષ્ય અને તિર્યં ગતિના જીવોની અપેક્ષાએ એક લેશયાના, અન્ય લેશયારૂપે થતાં પરિણમની પ્રક્રિયા દખ્ટાંત દ્વારા સમજાવી છે ત્યારપછી છ એ લેશયાના પૃથ્વી-પૃથ્વી વર્ષા, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનું લેશયાઓના પરિણામ, પ્રદેશો, પ્રદેશાવગાહ, વર્ગણા અને લેશયાસ્થાન વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ છે.

પાંચમા ઉદેશકમાં નરક અને દેવગતિના જીવોની અપેક્ષાએ લેશયા પરિણમનનો નિર્ણેદ કર્યો છે. નરક અને દેવભવમાં ભવપર્યત દ્રવ્યલેશયા અવસ્થિત હોય છે. તે જીવો ભવ સ્વભાવથી એક જ લેશયા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તે લેશયાઓનું અન્ય લેશયામાં પરિણમન-પરિવર્તન થતું નથી, પરંતુ જે નવીન લેશયા દ્રવ્યોનો સંયોગ થાય તેની છાયા માત્ર તેમની મૌલિક લેશયામાં જળે છે અને શુભાશુભ લેશયા દ્રવ્યના સંયોગ અનુસાર તે-તે મૌલિક લેશયામાં કંઈક ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ થાય છે અર્થાત્ પોતાની લેશયાથી નિભન્તર

લેશ્યાના સંયોગે મૂળ લેશ્યામાં અપકર્ષ(હીનતા) થાય છે અને પોતાની લેશ્યાથી ઉચ્ચતર લેશ્યાનો સંયોગ થતાં મૂળ લેશ્યામાં ઉત્કર્ષ(ઉચ્ચતા) થાય છે.

ઇહા ઉદ્દેશકમાં ભરત ક્ષેત્ર આદિના મનુષ્ય અને મનુષ્યાણીઓની લેશ્યા સંબંધી ચર્ચા છે. તેમાં એ પણ દર્શાવ્યું છે કે માતા-પિતા અને ગર્ભસ્થ જીવોની લેશ્યામાં સમાનતા અને વિષમતા હોય શકે છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત પદના છ એ ઉદ્દેશકોમાં લેશ્યા સંબંધિત વિશિષ્ટ-વિશિષ્ટ વિષયોનું વર્ણન છે; જે આ પદની આગવી વિશેષતા છે.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન—૩૪ લેશ્યાધ્યયનમાં પણ છ એ લેશ્યાના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પરિણામ પ્રકાર વગેરે વિષયોનું વર્ણન છે. તે ઉપરાંત ત્યાં છ એ લેશ્યાના પરિણામ અને ચાર ગતિની અપેક્ષાએ લેશ્યાની સ્થિતિનું વિશેષ વર્ણન છે.

સતરમું લેશ્યા પદ : પ્રથમ ઉદેશક

ઉદેશકના વિષયો :-

૧ આહાર સમ સરીરા, ઉસ્સાસે કમ્મ વળ્ણ લેસ્સાસુ ।
સમવેણ સમકિરિયા, સમાઉયા ચેવ બોઢુંબા ॥૧॥

ભાવાર્થ :- [ગાથાર્થ] (૧) સમાહાર, સમશરીર અને સમ ઉચ્છ્વાસ (૨) કર્મ (૩) વર્ષ (૪) લેશ્યા (૫) સમવેદના (૬) સમકિયા તથા (૭) સમાયુષ્ણ. આ ઉદેશકમાં સાત વિષયોનું નિરૂપણ છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ગાથાર્થે ઉદેશકના વિષયભૂત સમાહાર આદિ દ્વારોનો નામોલ્લેખ છે. તે દ્વારોની સંખ્યા અપેક્ષાએ સાત અને નવ, એમ બે પ્રકારે ગણવામાં આવી છે.

આ ગાથાના પૂર્વાધીમાં ‘સમ’ શબ્દનો પ્રયોગ એકવાર કરવામાં આવ્યો છે, તેનો સંબંધ પ્રત્યેક પદની સાથે કરવો જોઈએ. જેમ કે- (૧) સમાહાર, (૨) સમશરીર, (૩) સમઉચ્છ્વાસ, (૪) સમકર્મ, (૫) સમવર્ષ, (૬) સમલેશ્યા, (૭) સમવેદના, (૮) સમકિયા અને (૯) સમાયુષ્ણ.

આ ઉદેશકમાં ૨૪ દંડકના જીવો અને સલેશી જીવો તથા કૃષ્ણલેશી આદિ જીવોમાં આહાર, શરીર આદિની સમાનતા-વિષયમતાનું પ્રતિપાદન છે.

લેશ્યા :- (૧) જેના દ્વારા આત્માનો કર્મોની સાથે શ્લેષ થાય છે, તે લેશ્યા છે ‘લિશ્યતે’ આત્મા કર્મણા સહ અન્યા’ જેના દ્વારા આત્મા કર્મ વડે લેપાય છે, તે લેશ્યા છે. દ્રવ્ય અને ભાવથી તેના બે પ્રકાર છે.

દ્રવ્ય લેશ્યા :- જે પુદ્ગલ દ્રવ્યની સહાયતાથી આત્માના વિવિધ પરિણામો પ્રગટ થાય છે અથવા આત્માના પરિણામ અનુસાર જે પુદ્ગલ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય, તે પુદ્ગલ દ્રવ્યો દ્રવ્યલેશ્યા છે. દ્રવ્યલેશ્યા પૌદ્ગલિક હોવાથી રૂપી છે. શુભ અને અશુભ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તેના બે પ્રકાર છે.

ભાવલેશ્યા :- કર્મના ઉદ્ય અને સંયોગ વિયોગથી થતાં આત્મ પરિણામોને ભાવલેશ્યા કહે છે. તે કષાય રંજિત હોય કે અરંજિત બંને પ્રકારના હોય, તેવા આત્મપરિણામોને લેશ્યા કહે છે. ભાવલેશ્યાના પણ બે-બે પ્રકાર છે— વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ.

અકલુષિત-વિશુદ્ધ દ્રવ્યલેશ્યાના સંયોગો કર્મના ઉપશમ, કાય અથવા કાયોપશમથી થતાં આત્મપરિણામો વિશુદ્ધ ભાવલેશ્યા છે. તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યા, તે ત્રણ વિશુદ્ધ લેશ્યા છે.

કલુષિત-અવિશુદ્ધ દ્રવ્યલેશ્યાના સંયોગો કર્મના ઉદ્યથી થતાં આત્મપરિણામો અવિશુદ્ધ ભાવલેશ્યા છે. કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યા, તે ત્રણ અવિશુદ્ધ લેશ્યા છે. ભાવલેશ્યા આત્મપરિણામ રૂપ હોવાથી અરૂપી છે.

આ રીતે દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા સાપેક્ષ છે. દ્રવ્યલેશ્યા પ્રમાણે આત્મપરિણામો થાય અને આત્મપરિણામો પ્રમાણે દ્રવ્યલેશ્યા યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય છે.

લેશ્યાનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પ્રશ્ન થાય કે (૧) દ્રવ્ય લેશ્યા કર્મવર્ગાણારૂપ છે ? (૨) કર્મ નિષ્ઠંદ રૂપ છે કે (૩) યોગના પરિણામ રૂપ છે ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે— લેશ્યા કર્મના નિષ્ઠંદ રૂપ કે કર્મવર્ગાણા રૂપ નથી. કારણ કે સયોગી કેવળી ગુણસ્થાને ઘાતિકર્મનો અભાવ હોવા છતાં પરમ શુક્લલેશ્યાનો સદ્ભાવ છે. તેમજ અયોગી કેવળી ગુણસ્થાનમાં અઘાતિકર્મનો સદ્ભાવ હોવા છતાં લેશ્યાનો અભાવ છે. આ રીતે લેશ્યાને કર્મરૂપ માની શકાય નહીં. લેશ્યા કર્મરૂપ નથી તેથી કર્મ નિષ્ઠંદ(પ્રવાહ) રૂપ પણ નથી. પરિશેષ ન્યાયથી લેશ્યા યોગ પરિણામ રૂપ છે. યોગ સાથે લેશ્યાનો અન્વય અને વ્યતિરેક સંબંધ છે, જ્યાં લેશ્યા છે ત્યાં યોગ છે જ્યાં યોગ નથી ત્યાં લેશ્યા પણ નથી.

લેશ્યા યોગના પરિણામ રૂપ હોવા છતાં જ્યાં સુધી કખાયનો ઉદ્ય હોય ત્યાં સુધી તે કખાયને ઉદ્દીપ્ત કરે છે. જેમ કે પિતાના પ્રકોપથી કોધ વધે છે. કખાયના ઉદ્યમાં લેશ્યાના પરિણામો કખાય રૂપ બની જાય છે. કર્માનો સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ કખાય આધારિત છે તથા પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ યોગ આધારિત છે. લેશ્યા યોગના પરિણામ રૂપ હોવા છતાં કખાયના ઉદ્યમાં કખાય રૂપ બનીને કખાયની તીવ્રતા-મંદતામાં નિમિત્ત બને છે, તેથી તે અનુભાગ બંધમાં નિમિત્ત બને છે. આ રીતે આત્મા અને કર્મના જોડાણમાં લેશ્યા મુખ્ય કારણરૂપ છે. લેશ્યા પરિણામથી જ કર્મવર્ગાણાનું આત્મા સાથે જોડાણ થાય છે.

નૈરચિકોમાં સમાહારાદિ :-

૨ ણેરઝ્યા ણં ભંતે ! સંબ્રે સમાહારા સંબ્રે સમસરીરા સંબ્રે સમુસ્સાસણિસ્સાસા ? ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે ! સે કેણટેણ ભંતે ! એવં કુચ્ચિ ણેરઝ્યા ણો સંબ્રે સમાહારા જાવ ણો સંબ્રે સમુસ્સાસણિસ્સાસા ?

ગોયમા ! ણેરઝ્યા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા - મહાસરીરા ય અપ્પસરીરા ય । તત્થ ણ જે તે મહાસરીરા તે ણ બહુતરાએ પોગળે આહારેંતિ, બહુતરાએ પોગળે પરિણાર્મેતિ, બહુતરાએ પોગળે ઉસ્સસંતિ, બહુતરાએ પોગળે ણીસસંતિ, અભિક્ખણ આહારેંતિ, અભિક્ખણ પરિણાર્મેતિ અભિક્ખણ ઉસ્સસંતિ, અભિક્ખણ ણીસસંતિ । તત્થ ણ જે તે અપ્પસરીરા તે ણ અપ્પતરાએ પોગળે આહારેંતિ અપ્પતરાએ પોગળે પરિણાર્મેતિ, અપ્પતરાએ પોગળે ઉસ્સસંતિ, અપ્પતરાએ પોગળે ણીસસંતિ, આહચ્ચ આહારેંતિ, આહચ્ચ પરિણાર્મેતિ, આહચ્ચ ઉસ્સસંતિ, આહચ્ચ ણીસસંતિ, સે તેણટેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિ - ણેરઝ્યા ણો સંબ્રે સમાહારા ણો સંબ્રે સમસરીરા ણો સંબ્રે સમુસ્સાસણીસાસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું બધા નારકીઓ સમાન આહારવાળા, સમાન શરીરવાળા તથા સમાન શ્વાસોશ્વાસવાળા છે. ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે બધા નારકી સમાન આહારવાળા યાવત્ત સમાન શ્વાસોશ્વાસવાળા નથી ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકીના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— મહાશરીરવાળા અને અલ્પશરીરવાળા. તેમાંથી મહાશરીરવાળા નારકી ઘણા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, ઘણા પુદ્ગલોને પરિણમાવે છે, ઘણા પુદ્ગલોને ઉશ્વાસરૂપે ગ્રહણ કરે છે, ઘણા પુદ્ગલોને નિઃશ્વાસરૂપે મૂકે છે. તેઓ વારંવાર આહાર કરે છે, વારંવાર પરિણમાવે છે, વારંવાર ઉશ્વાસરૂપે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને વારંવાર નિઃશ્વાસરૂપે મૂકે

છે. અલ્પશરીરવાળા નારકીઓ અલ્પ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, અલ્પ પુદ્ગલોને પરિણમાવે છે, અલ્પ પુદ્ગલોને ઉચ્છ્વાસરૂપે ગ્રહણ કરે છે અને અલ્પ પુદ્ગલોને નિઃશાસરૂપે મૂકે છે. તેઓ કદાચિત્ આહાર કરે છે, કદાચિત્ પુદ્ગલોને પરિણમાવે છે, કદાચિત્ ઉચ્છ્વાસ લે છે તથા કદાચિત્ નિઃશાસ મૂકે છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા નૈરયિકો સમાન આહારવાળા, સમાન શરીરવાળા અને કે સમાન ઉચ્છ્વાસ-નિઃશાસવાળા નથી.

૩ ણેરઝયા ણં ભંતે સંવ્વે સમકમ્મા ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું । સે કેણટુંણં ભંતે ! એવં વુચ્ચિં ણેરઝયા ણો સંવ્વે સમકમ્મા ?

ગોયમા ! ણેરઝયા દુવિહા પણણતા, તં જહા - પુંબોવવણણગા ય પઢ્છોવવણણગા ય। તત્થ ણં જે તે પુંબોવવણણગા તે ણં અપ્પકમ્મતરાગા । તત્થ ણં જે તે પઢ્છોવવણણગા તે ણં મહાકમ્મતરાગા । સે તેણટુંણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચિં - ણેરઝયા ણો સંવ્વે સમકમ્મા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! બધા નારકીઓ શું સમાન કર્મવાળા છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેમ શક્ય નથી. પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે બધા નારકીઓ સમાન કર્મવાળા નથી ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! નારકીના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - પૂર્વોત્પન્નક - પહેલા ઉત્પન્ન થયેલા અને પશ્ચાદુત્પન્નક - પછી ઉત્પન્ન થયેલા. તેમાં જે પૂર્વોત્પન્નક છે તે અલ્પકર્મવાળા અને પશ્ચાદુત્પન્નક તેઓ મહાકર્મવાળા છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા નારકીઓ સમાન કર્મવાળા હોતા નથી.

૪ ણેરઝયા ણં ભંતે ! સંવ્વે સમવણા ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું । સે કેણટુંણં ભંતે ! એવં વુચ્ચિં ણેરઝયા ણો સંવ્વે સમવણા ?

ગોયમા ! ણેરઝયા દુવિહા પણણતા, તં જહા - પુંબોવવણણગા ય પઢ્છોવવણણગા ય। તત્થ ણં જે તે પુંબોવવણણગા તે ણં વિસુદ્ધવણણતરાગા । તત્થ ણં જે તે પઢ્છોવવણણગા તે ણં અવિસુદ્ધવણણતરાગા, સે એણટુંણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચિં ણેરઝયા ણો સંવ્વે સમવણા ।

એવં જહેવ વણેણ ભણિયા તહેવ લેસ્સાસુ વિ વિસુદ્ધલેસ્સતરાગા અવિસુદ્ધલેસ્સતરાગા ય ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! શું બધા નારકીઓ સમાન વર્ણવાળા છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેમ શક્ય નથી. પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે બધા નારકીઓ સમાન વર્ણવાળા નથી ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! નારકીના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - પૂર્વોત્પન્નક અને પશ્ચાદુત્પન્નક. તેમાં પૂર્વોત્પન્નક વિશુદ્ધ વર્ણવાળા અને પશ્ચાદુત્પન્નક અવિશુદ્ધ વર્ણવાળા હોય છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા નારકીઓ સમાન વર્ણવાળા નથી.

જે રીતે વર્ણની અપેક્ષાએ નારકીઓને વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ કહ્યા છે, તે જ રીતે લેશાની અપેક્ષાએ પણ નારકીઓને વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ કહેવા જોઈએ.

૫ ણેરઝયા ણં ભંતે ! સંવ્વે સમવેણા ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું । સે કેણટુંણં ભંતે ! એવં વુચ્ચિં ણેરઝયા ણો સંવ્વે સમવેણા ?

ગોયમા ! ણેરઝ્યા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા - સળણભૂયા ય અસળણભૂયા ય । તત્થ ણ જે તે સળણભૂયા તે ણ મહાવેયણતરાગા । તત્થ ણ જે તે અસળણભૂયા તે ણ અપ્પવેયણતરાગા, સે તેણટું ગોયમા ! એવં વુચ્ચિ ણેરઝ્યા ણો સવ્વે સમવેયણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું બધા નારકીઓ સમાન વેદનાવાળા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે બધા નારકીઓ સમાન વેદનાવાળા નથી ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકીના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સંશીભૂત અને અસંશીભૂત. સંશીભૂત નારકીઓ મહાન વેદનાવાળા અને અસંશીભૂત નારકીઓ અલ્પવેદનાવાળા હોય છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા નારકીઓ સમાન વેદનાવાળા નથી.

૬ ણેરઝ્યા ણ ભંતે ! સવ્વે સમકિરિયા ? ગોયમા ! ણો ઇણટુ સમટુ । સે કેણટું ભંતે ! એવં વુચ્ચિ ણેરઝ્યા ણો સવ્વે સમકિરિયા ?

ગોયમા ! ણેરઝ્યા તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા - સમ્મદિદ્દી મિચ્છદિદ્દી સમ્મામિચ્છદિદ્દી । તત્થ ણ જે તે સમ્મદિદ્દી તેસિ ણ ચતારિ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તં જહા - આરંભિયા, પરિગંહિયા, માયાવત્તિયા, અપચ્ચક્ખાણકિરિયા, તત્થ ણ જે તે મિચ્છદિદ્દી જે ય સમ્મામિચ્છદિદ્દી તેસિં ણિયયાઓ પંચ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તં જહા - આરંભિયા પરિગંહિયા માયાવત્તિયા અપચ્ચક્ખાણ કિરિયા મિચ્છાદંસણવત્તિયા, સે તેણટું ગોયમા ! એવં વુચ્ચિ ણેરઝ્યા ણો સવ્વે સમકિરિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું બધા નારકીઓ સમાન કિયાવાળા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે બધા નારકીઓ સમાન કિયાવાળા નથી ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકીના ત્રણ પ્રકાર છે- સમ્યગ્દાષ્ટિ, મિથ્યાદાષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદાષ્ટિ. તેમાં સમ્યગ્દાષ્ટિને (૧) આરંભિકી (૨) પારિશહિકી (૩) માયાપ્રત્યયા અને (૪) અપ્રત્યાખ્યાન કિયા, આ ચાર કિયાઓ છે. મિથ્યાદાષ્ટિ અને મિશ્રાદાષ્ટિ નૈરયિકને નિશ્ચયથી (૧) આરંભિકી (૨) પારિશહિકી (૩) માયાપ્રત્યયા (૪) અપ્રત્યાખ્યાન કિયા અને (૫) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા; આ પાંચ કિયાઓ હોય છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા નારકીઓ સમાન કિયાવાળા નથી.

૭ ણેરઝ્યા ણ ભંતે ! સવ્વે સમાઉયા ? ગોયમા ! ણો ઇણટુ સમટુ । સે કેણટું ભંતે ! એવં વુચ્ચિ ? ગોયમા ! ણેરઝ્યા ચર્ચિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા - અત્થેગઝ્યા સમાઉયા સમોવવણંગા, અત્થેગઝ્યા સમાઉયા વિસમોવવણંગા, અત્થેગઝ્યા વિસમાઉયા સમોવવણંગા, અત્થેગઝ્યા વિસમાઉયા વિસમોવવણંગા, સે તેણટું ગોયમા ! એવં વુચ્ચિ ણેરઝ્યા ણો સવ્વે સમાઉયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બધા નારકી શું સમાન આયુષ્યવાળા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે બધા નારકીઓ સમાન આયુષ્યવાળા નથી ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકીના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કેટલાક નારકી સમાન

આયુષ્યવાળા અને એક સાથે ઉત્પત્ત થયેલા હોય છે, (૨) કેટલાક સમાન આયુવાળા, પરંતુ વિષમ ઉત્પત્તિવાળા અર્થાત્ આગળ-પાછળ ઉત્પત્ત થયેલા હોય છે, (૩) કેટલાક વિષમ આયુષ્યવાળા અને એકસાથે ઉત્પત્ત થયેલા હોય છે, તથા (૪) કેટલાક વિષમ આયુવાળા અને વિષમ ઉત્પત્તિવાળા હોય છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા નારકી સમાન આયુવાળા નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં નૈરયિકોમાં આહાર આદિ સાત દ્વારથી સમાનતા-અસમાનતાની વિચારણા છે.

આહાર, શરીર, શાસોશ્વાસ : – આ ત્રણે જીવનના અનિવાર્ય અંગ છે. આહારનો સંબંધ શરીર સાથે છે. સર્વ જીવોનું શરીર સમાન નથી. પ્રાયઃ જેનું શરીર મોટું, તેનો આહાર વધુ અને જેનું શરીર નાનું તેનો આહાર અલ્પ હોય છે. જેમ હાથી કરતા સસલાનો આહાર અલ્પ હોય છે, તેમ પ્રથમ નરકના નારકી કરતા સાતમી નરકના નારકીનું શરીર મોટું છે. તેથી તેની આહારની માત્રા પણ અધિક હોય છે અને તે શાસોશ્વાસ વર્ગણાના પુદ્ગલ પણ વધુ ગ્રહણ કરે છે અને છોડે છે.

કર્મ, વર્ષા, લેશા : – આ ત્રણે જીવનના આંતરિક પક્ષથી સંબંધિત છે. સર્વ જીવોના પૂર્વકૃત કર્મો અનુસાર તેના કર્મ, વર્ષા અને લેશામાં ભિન્નતા હોય છે. પૂર્વોત્પત્તક – પહેલાં ઉત્પત્ત થયેલા નૈરયિકનું આયુષ્ય તથા અશુભકર્મોનું વેદન થઈ ગયું હોય છે; તેથી તે અલ્પકર્મી અને પશ્ચાદુત્પત્તક – પાછળથી ઉત્પત્ત થયેલા નૈરયિકને ઘણા અશુભકર્મો ભોગવવાના શોષ હોય છે, તેથી તે મહાકર્મી છે. વર્ષા અને લેશા માટે પણ તે જ નિયમ છે. પૂર્વોત્પત્તક – નૈરયિકના કર્મ અલ્પ હોવાથી તેનો વર્ષા અને લેશા વિશુદ્ધ થઈ જાય છે અને પશ્ચાદુત્પત્તક નૈરયિકના કર્મ અધિક હોવાથી તેના વર્ષા અને લેશા અવિશુદ્ધ હોય છે.

વેદના : – પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં વેદના શાબ્દની શાતા અને અશાતા બંને પ્રકારની વેદનાનું ગ્રહણ થાય છે. નૈરયિકને પ્રાયઃ અશાતા વેદના જ હોય છે.

અહીં નારકીના બે ભેદ કર્યા છે— સંજીભૂત અને અસંજીભૂત. સંજીભૂતના ચાર અર્થ થાય છે— (૧) સમ્યગ્રૂદર્શની જીવને સંજી અને મિથ્યાત્વીને અસંજી કહે છે. (૨) વર્તમાનમાં જે નારકી સંજી છે તે સંજીભૂત અને જે અસંજી છે(અપર્યાપ્તાવસ્થામાં) તે અસંજીભૂત. (૩) જે નારકી પૂર્વભવમાં સંજી પંચેન્દ્રિય હોય તે સંજીભૂત અને જે પૂર્વભવમાં અસંજી પંચેન્દ્રિય હોય તે અસંજીભૂત કહેવાય છે. (૪) સંજીભૂતનો અર્થ પર્યાપ્ત અને અસંજીભૂતનો અર્થ અપર્યાપ્ત થાય છે.

ઉક્ત સર્વ અર્થની અપેક્ષાએ વિચારતાં રસ્પણ થાય છે કે સંજીભૂત નારકને તીવ્રવેદના અને અસંજીભૂતને અલ્પવેદના હોય છે. સમ્યગ્રૂદર્શની જીવને પૂર્વકૃત પાપના પશ્ચાતાપથી માનસિક વેદના અધિક હોય છે. સંજીભૂતનો અર્થ સંજી પંચેન્દ્રિય લઈએ તોપણ તે તીવ્ર અશુભ પરિણામથી સાતમી નરક સુધી જઈ મહાવેદના ભોગવે છે જ્યારે અસંજી પંચેન્દ્રિય પ્રથમ નરક સુધી જ જાય છે, તેથી તેને અલ્પવેદના હોય છે. સંજીભૂતનો અર્થ પર્યાપ્ત લઈએ તોપણ પર્યાપ્ત જીવને મહાવેદના અને અપર્યાપ્તાને અલ્પવેદના હોય છે.

કિયા : – કર્મબંધનની હેતુભૂત પ્રવૃત્તિને કિયા કહે છે. અહીં તેના પાંચ ભેદ ગ્રહણ થાય છે.

- (૧) આરંભિકી— છકાય જીવના આરંભ-સમારંભજન્ય કિયા.
- (૨) પારિગ્રહિકી— મૂર્ખ્ય-આસક્રિત ભાવજન્ય કિયા.

(૩) માયા પ્રત્યયિકી— માયા, કપટ અને ઉપલક્ષણથી કોધ, માન, માયા અને લોભજન્ય કિયા.

(૪) અપ્રત્યાખ્યાનિકી— અવિરતિ ભાવજન્ય કિયા.

(૫) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી— મિથ્યાત્વજન્ય કિયા.

નારકીના ત્રણ બેદ છે— સમ્યગ્રૂદષ્ટિ, મિથ્યાદર્શિ અને મિશ્રદર્શિ. તેમાં સમ્યગ્રૂદષ્ટિ નૈરયિકોને પ્રથમની ચાર કિયા અને મિથ્યાદર્શિ અને મિશ્રદર્શિ જીવોને પાંચે કિયા લાગે છે.

ભવનપતિ દેવોમાં સમાહારાદિ :-

૬ અસુરકુમારા ણ ભંતે ! સવ્વે સમાહારા, સવ્વે સમસરીરા, સવ્વે સમુસ્સાસળિસ્સાસા ?
ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું, જહા ણેરઝયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું બધા અસુરકુમાર દેવો સમાન આહારવાળા, સમાન શરીરવાળા તથા સમાન થાસોશાસવાળા છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. શોષ કથન નૈરયિકોની સમાન જાણવું જોઈએ.

૭ અસુરકુમારા ણ ભંતે ! સવ્વે સમકમ્મા ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું । સે કેણટેણ ભંતે ! એવં વુચ્ચવિ ?

ગોયમા ! અસુરકુમારા દુવિહા પણણતા, તં જહા— પુષ્પોવવણણગા ય પચ્છોવવણણગા ય । તત્થ ણ જે તે પુષ્પોવવણણગા તે ણ મહાકમ્મતરાગા, તત્થ ણ જે તે પચ્છોવવણણગા તે ણ અપ્પકમ્મતરાગા; સે એણટેણ ગોયમા ! એવં વુચ્ચવિ અસુરકુમારા ણો સવ્વે સમકમ્મા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું બધા અસુરકુમાર દેવો સમાન કર્મવાળા છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! તેનું શું કારણ છે કે બધા અસુરકુમાર દેવો સમાન કર્મવાળા નથી ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અસુરકુમાર દેવોના બે પ્રકાર છે, યથા— પૂર્વોત્પસ્તક અને પશ્ચાદૃત્પસ્તક. તેમાં પૂર્વોત્પસ્ત દેવો મહાકર્મવાળા અને પશ્ચાદૃત્પસ્તક અલ્પતર કર્મવાળા છે, તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા અસુરકુમાર દેવો સમાન કર્મવાળા નથી.

૮ અસુરકુમારાણ ભંતે ! સવ્વે સમવણા ? ગોયમા ! ણો ઇણટું સમટું । સેસં જહા ણેરઝયા । ણવરં- તત્થ ણ જે તે પુષ્પોવવણણગા તે ણ અવિસુદ્ધવણણતરાગા, તત્થ ણ જે તે પચ્છોવવણણગા તે ણ વિસુદ્ધવણણતરાગા ।

સે તેણટેણ ગોયમા ! એવં વુચ્ચવિ અસુરકુમારા સવ્વે ણો સમવણા । એવં લેસ્સાએ વિ । વેયણાએ જહા ણેરઝયા । અવસેસં જહા ણેરઝયાણ । એવં જાવ થળિયકુમારા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું બધા અસુરકુમાર દેવો સમાન વર્ણવાળા છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. શોષ કથન નૈરયિક પ્રમાણે જાણવું. વિશેષમાં— બે પ્રકારના અસુરકુમારોમાં પૂર્વોત્પસ્તક અવિશુદ્ધતર વર્ણવાળા છે અને પશ્ચાદૃત્પસ્તક વિશુદ્ધતર વર્ણવાળા હોય છે.

તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા અસુરકુમાર દેવો સમાન વર્ણવાળા નથી. આ જ રીતે તે જીવોની લેશ્યાના વિષયમાં જાણવું. અસુરકુમારોનું વેદના વિષયક કથન નૈરયિકોની વેદનાની સમાન

જાણવું જોઈએ. અસુરકુમારોની કિયા અને આયુષ્યના વિષયમાં શેષ સમસ્ત નિરૂપણ નૈરયિકોની સમાન જાણવું જોઈએ. આ જ રીતે નાગકુમારોથી લઈ ચાવતૂ સ્તનિતકુમારો સુધીનું નિરૂપણ પણ જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં અસુરકુમારાદિ દશ પ્રકારના ભવનપતિ દેવોમાં આહારાદિની સમાનતા-અસમાનતાનું નિરૂપણ છે.

આહાર, શરીર, શાસોશ્વાસ :— અસુરકુમારના શરીરની અવગાહના જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાત હાથની, ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અવગાહના જધન્ય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ લાખ યોજનની છે. સાત હાથથી ન્યૂન અવગાહના ઉત્પત્તિના અંતમુહૂર્તમાં જ હોય છે. નારકોની જેમ દેવોમાં પણ નાના-પોટા શરીરની બિસ્તતાના આધારે તેના આહાર અને શાસોશ્વાસમાં તરતમતા રહે છે. મહાશરીરીનો અધિક આહાર અને અલ્પશરીરીનો અલ્પ આહાર હોય છે. તે પણ રોમાહાર અને મનોભક્ષી બંને પ્રકારના આહારમાં ઘટિત થઈ જાય છે.

કર્મ, વર્ષા, લેશયા :— અસુરકુમાર દેવોના કર્મ, વર્ષા, લેશયાના વિષયમાં નૈરયિકોથી વિપરીત નિયમ હોય છે. પૂર્વોત્પત્ર દેવ મહાકર્મી, અવિશુદ્ધ વર્ષા અને અવિશુદ્ધ લેશયાવાળા હોય છે. દેવો ભોગવૃત્તિના કારણો તેમજ કેટલાક દેવો નારકી જીવોને ત્રાસ આપવાના કારણો અધિક કર્મબંધ કરે છે. દેવોને કર્મબંધના નિમિત્ત અધિક છે અને નિર્જરાના નિમિત્ત અલ્પ છે. તેથી પૂર્વોત્પત્ર દેવો મહાકર્મી છે. તેમજ પૂર્વોત્પત્ર જે દેવે તિર્યંચનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે પણ મહાકર્મી હોય છે. વર્ષા અને લેશયાનો સંબંધ કર્મ સાથે છે. જે મહાકર્મી હોય તે અવિશુદ્ધ વર્ષા અને અવિશુદ્ધ લેશયાવાળા હોય છે. આ રીતે પૂર્વોત્પત્ર દેવો મહાકર્મી, અવિશુદ્ધ વર્ષા અને અવિશુદ્ધ લેશયાવાળા હોય છે તથા પશ્ચાદુત્પત્રક દેવો અપેક્ષાએ અલ્પકર્મી, વિશુદ્ધ વર્ષા અને વિશુદ્ધ લેશયાવાળા હોય છે. શેષ કથન નૈરયિકોની સમાજવું જોઈએ.

સ્થાવરો અને વિકલેન્ડ્રિયોમાં સમાહારાદિ :-

૧૧ પુઢવિકકાઇયા આહાર-કર્મ-વર્ષા-લેસ્સાહિં જહા ણેરઝયા ।

ભાવાર્થ :-— પૃથ્વીકાયિકોના આહાર, કર્મ, વર્ષા અને લેશયાની સમાનતા-અસમાનતા વિષયક કથન નારકીઓની સમાન જાણવું.

૧૨ પુઢવિકકાઇયા ણ ભંતે ! સવ્વે સમવેયણ ? હંતા ગોયમા ! સવ્વે સમવેયણ । સે કેણદ્રોણ ભંતે ! એવં કુચ્ચિદ્દ ? ગોયમા ! પુઢવિકકાઇયા સવ્વે અસર્ણી અસર્ણીભૂયં અણિદાએ વેયણ વેર્દેતિ । સે તેણદ્રોણ ગોયમા ! પુઢવિકકાઇયા સવ્વે સમવેયણ ।

ભાવાર્થ :-— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું બધા પૃથ્વીકાયિક જીવો સમાન વેદનાવાળા છે ? ઉત્તર— હા ગૌતમ ! બધા સમાન વેદનાવાળા છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બધા પૃથ્વીકાયિક જીવો અસંશી છે. તેઓ અસંશીભૂત અને અનિદા-અવ્યક્ત રૂપે એક સમાન વેદનાનો અનુભવ કરે છે. હે ગૌતમ ! તેથી એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા પૃથ્વીકાયિક સમવેદનાવાળા છે.

૧૩ પુઢવિકકાઇયાણ ભંતે ! સવ્વે સમકિરિયા ? હંતા ગોયમા ! પુઢવિકકાઇયા સવ્વે સમકિરિયા । સે કેણદ્રેણ ભંતે એવં વુચ્ચિઃ ?

ગોયમા ! પુઢવિકકાઇયા સવ્વે માઈમિચ્છહિદ્વી, તેસિં ણેયઇયાઓ પંચ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તં જહા- આરંભિયા, પરિગંહિયા, માયાવત્તિયા, અપચ્ચકર્ખાણકિરિયા, મિચ્છાદંસણવત્તિયા । એવં જાવ ચરિંદિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું બધા પૃથ્વીકાયિક જીવો સમાન કિયાવાળા છે ? ઉત્તર- હા ગૌતમ ! બધા પૃથ્વીકાયિક જીવો સમાન કિયાવાળા છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! તેનું શું કારણ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બધા પૃથ્વીકાયિક જીવો મિથ્યાદટિ છે, તેઓને નિશ્ચિતરૂપે પાંચ કિયાઓ હોય છે. જેમકે – (૧) આરોભિકી (૨) પારિગ્રહિકી (૩) માયાપ્રત્યયા (૪) અપ્રત્યાખ્યાનકિયા અને (૫) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા પૃથ્વીકાયિક જીવો સમાન કિયાવાળા છે.

પૃથ્વીકાયિકોની જેમ અષ્કાયિકથી લઈને ચૌરેન્દ્રિય સુધીની સંપૂર્ણ વક્તવ્યતા (આહારાદિથી લઈને કિયા પર્યંત) જાણવી જોઈએ.

વિવેચન :-

પૃથ્વીકાય આદિ ચાર સ્થાવરની અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં પણ અસંખ્ય ભેદ છે. આ સૂત્રના પાંચમા પદમાં કહું છે કે એક પૃથ્વીકાયિક જીવ, બીજા પૃથ્વીકાયિક જીવથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌંટાણવડિયા છે, યથા- અસંખ્યાતમો ભાગહીન, સંખ્યાતમો ભાગહીન, સંખ્યાત ગુણહીન, અસંખ્યાત ગુણહીન. આ જ રીતે વૃદ્ધિના ચાર સ્થાન છે. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ પૃથ્વીકાયિક જીવોની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોવા છતાં તેમાં અસંખ્યાતગુણી તરતમતા છે. તેથી જ કોઈ અલ્પશરીરી, કોઈ મહાશરીરી હોય છે. તેના આધારે જ તેના આહાર અને શાસોશ્વાસમાં તરતમતા છે.

વેદના :- પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો અસંખી અને મિથ્યાત્વી છે. તેથી તે ઉન્મત પુરુષની જેમ બેભાનપણે કષ્ટ ભોગવે છે. તે જીવો મનરહિત હોવાથી પોતાની વેદનાના કારણ વગેરે સમજી કે વિચારી શકતા નથી. તેથી તેની વેદનાને શાસ્ત્રકારે અનિદા-અનાભોગપણે, અવ્યક્ત રૂપે વેદાતી વેદના કહી છે.

કિયા :- તે સર્વ જીવો મિથ્યાત્વી હોવાથી સમાન પાંચ કિયાવાળા હોય છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં સમાહારાદિ :-

૧૪ પંચિદિંયતિરિક્ખજોળિયા જહા ણેરહિયા, ણવરં કિરિયાહિં- સમ્મહિદ્વિ મિચ્છહિદ્વી સમ્મામિચ્છહિદ્વી । તત્થ ણં જે તે સમ્મહિદ્વી તે દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- અસંજયા ય સંજયાસંજયા ય । તત્થ ણં જે તે સંજયાસંજયા તેસિં ણં તિરણ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તં જહા- આરંભિયા પરિગંહિયા માયાવત્તિયા । તત્થ ણં જે તે અસંજયા તેસિ ણં ચત્તારિ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તં જહા- આરંભિયા, પરિગંહિયા, માયાવત્તિયા, અપચ્ચકર્ખાણકિરિયા ।

તત્થ ણ જે તે મિચ્છહિદ્વી જે ય સમ્મામિચ્છહિદ્વી તેસિં ણ ણેયઇયાઓ પંચ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તં જહા- આરંભિયા, પરિગહિયા, માયાવત્તિયા, અપચ્વક્ખાણકિરિયા, મિચ્છાદંસણ- વત્તિયા, સેસં તં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- - પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ-યોનિકોનું આહારાદિ સપ્તદ્વાર વિષયક કથન નૈરયિકોની સમાન જ્ઞાણવું જોઈએ. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોને નૈરયિક કરતાં કિયાઓમાં વિશેષતા છે કે કિયાઓમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના ત્રણ પ્રકાર છે— સમ્યગ્ગ્રદષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિ. તેમાં સમ્યગ્ગ્રદષ્ટિના બે પ્રકાર છે— અસંયત અને સંયતાસંયત. તેમાં સંયતાસંયતને આરંભિકી, પારિગ્રહિકી અને માયાપ્રત્યયા; આ ત્રણ કિયા લાગે છે. અસંયતને (૧) આરંભિકી, (૨) પારિગ્રહિકી, (૩) માયા પ્રત્યયા અને (૪) અપ્રત્યાખ્યાનકિયા; આ ચાર કિયા લાગે છે. મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિવાળા જીવોને નિશ્ચિતરૂપે (૧) આરંભિકી, (૨) પારિગ્રહિકી, (૩) માયાપ્રત્યયા, (૪) અપ્રત્યાખ્યાનકિયા અને (૫) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા; આ પાંચ કિયાઓ લાગે છે. શેષ સમસ્ત વર્ણન પૂર્વવત્ત જ્ઞાણવું.

વિવેચન :-

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં સમાહારાદિનું કથન નૈરયિકોની સમાન છે. કિયામાં બિનશતા છે તે સૂત્રપાઠથી ૨૫૪૭ છે.

મનુષ્યોમાં સમાહારાદિ :-

૧૫ મળૂસાં ભંતે ! સવ્વે સમાહારા ? ગોયમા ! ણો ઇણટુ સમટે ! સે કેણટુણેણ ભંતે ! એવં વુચ્ચિઝ ? ગોયમા ! મળૂસા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- મહાસરીરા ય અપ્પસરીરા ય । તત્થ ણ જે તે મહાસરીરા તે ણ બહુતરાએ પોગગલે આહારેતિ જાવ બહુતરાએ પોગગલે ણીસસંતિ, આહચ્વ આહારેતિ જાવ આહચ્વ ણીસસંતિ । તત્થ ણ જે તે અપ્પસરીરા તે ણ અપ્પતરાએ પોગગલે આહારેતિ જાવ અપ્પતરાએ પોગગલે ણીસસંતિ, અભિક્ખણ આહારેતિ જાવ અભિક્ખણ ણીસસંતિ, તેણટુણેણ ગોયમા ! એવં વુચ્ચિઝ મળૂસા ણો સવ્વે સમાહારા ।

સેસં જહા ણેરઇયાણં, ણવરં કિરિયાહિં મળુસા તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સમ્મહિદ્વી મિચ્છહિદ્વી સમ્મામિચ્છહિદ્વી। તત્થ ણ જે તે સમ્મહિદ્વી તે તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સંજયા, અસંજયા, સંજયાસંજયા । તત્થ ણ જે તે સંજયા તે દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સરાગસંજયા ય વીયરાગસંજયા ય, તત્થ ણ જે તે વીયરાગસંજયા તે ણ અકિરિયા । તત્થ ણ જે તે સરાગસંજયા તે દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પમત્તસંજયા ય અપમત્તસંજયા । તત્થ ણ જે તે અપમત્તસંજયા તેસિં એગા માયાવત્તિયા કિરિયા કજજિઝ, તત્થ ણ જે તે પમત્તસંજયા તેસિં દો કિરિયાઓ કજજિઝ, તં જહા- આરંભિયા માયાવત્તિયા । તત્થ ણ જે તે સંજયાસંજયા તેસિં તિણિ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તં જહા- આરંભિયા, પરિગહિયા, માયાવત્તિયા, તત્થ ણ તે અસંજયા તેસિં ચત્તારિ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તં જહા- આરંભિયા, પરિગહિયા, માયાવત્તિયા અપચ્વક્ખાણકિરિયા । તત્થ ણ જે તે મિચ્છહિદ્વી જે ય સમ્મામિચ્છહિદ્વી,

તેસિ પંચ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તં જહા- આરંભિયા, પરિગહિયા, માયાવત્તિયા, અપચ્વક્ખાણકિરિયા, મિચ્છાદંસણવત્તિયા । સેસં જહા ણેરઝ્યાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું બધા મનુષ્યો સમાન આહારવાળા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે બધા મનુષ્યો સમાન આહારવાળા નથી ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- મહાશરીરવાળા અને અલ્પ (નાના)શરીરવાળા. તેમાં મહાશરીરવાળા ઘણા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે યાવત્ ઘણા પુદ્ગલોનું પરિણમન કરે છે યાવત્ ઘણા પુદ્ગલોને નિઃશ્વાસરૂપે મૂકે છે, તેઓ કદાચિત આહાર કરે છે યાવત્ કદાચિત નિઃશ્વાસ મૂકે છે અને જે અલ્પ શરીરવાળા છે તે અલ્પતર પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે યાવત્ અલ્પતર પુદ્ગલોનો નિઃશ્વાસ મૂકે છે, વારંવાર આહાર લે છે યાવત્ વારંવાર નિઃશ્વાસ છોડે છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા મનુષ્યો સમાન આહારવાળા નથી.

શેષ વેદના સુધીનું સમસ્ત વર્ણન નેરયિકોની સમાન જ્ઞાનવું જોઈએ. પરંતુ કિયામાં નારકીઓ કરતાં આ પ્રમાણે વિશેષતા છે- કિયાની અપેક્ષાએ મનુષ્યોના ત્રણ પ્રકાર છે, જેમ કે સમ્યગ્દૃઢિ, મિથ્યાદાટિ અને મિશ્ર દાટિ. તેમાંથી સમ્યગ્દૃઢિના ત્રણ પ્રકાર છે, જેમ કે સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત. તેમાંથી સંયતના બે પ્રકાર છે- સરાગ સંયત અને વીતરાગ સંયત. તેમાં વીતરાગ સંયત અક્ષિય (કિયા રહિત) છે.

સરાગ સંયતના બે પ્રકાર છે- પ્રમત્તસંયત અને અપ્રમત્તસંયતને માયાપ્રત્યયા આ એક જ કિયા હોય છે. પ્રમત્તસંયતને આરંભિકી અને માયાપ્રત્યયા આ બે કિયાઓ હોય છે. સંયતાસંયતને ૧. આરંભિકી, ૨. પારિગ્રહિકી, ૩. માયાપ્રત્યયા; આ ત્રણ કિયા છે. અસંયતને ૧. આરંભિકી, ૨. પારિગ્રહિકી, ૩. માયાપ્રત્યયા અને ૪. અપ્રત્યાખ્યાન કિયા; આ ચાર કિયા હોય છે અને મિથ્યાદાટિ અથવા મિશ્રદાટિ મનુષ્યોને નિશ્ચિતરૂપે ૧. આરંભિકી, ૨. પારિગ્રહિકી, ૩. માયા પ્રત્યયા, ૪. અપ્રત્યાખ્યાન કિયા અને ૫. મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા; આ પાંચ કિયાઓ હોય છે. શેષ સમસ્ત વર્ણન નેરયિકોની સમાન જ્ઞાનવું જોઈએ.

વિવેચન :-

મનુષ્યમાં સમાહારાદિનું કથન નેરયિકોની સમાન જ્ઞાનવું. તેમ છતાં મનુષ્યોના સમાહારાદિમાં વિશેષતા છે.

અલ્પાહારી મહાઠારી :- દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રના મનુષ્યનું શરીર ત્રણ ગાઉનું હોય છે. તે મહાશરીરી છે અને ઘણા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. તેમ છતાં તે ત્રણ દિવસે અને ક્ષેત્રકાળ પ્રમાણે અત્યંત સારભૂત પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. તેઓનો આહાર પોતાના શરીર પ્રમાણે હોય છે પરંતુ બોર કે આંબળા જેટલો જ આહાર કરતા હોય તેમ આગમોમાં નથી.

અલ્પશરીરી મનુષ્ય અલ્પ અને વારંવાર આહાર કરે છે. જેમ કે બાળક. તેના આહારમાં નિઃસાર પુદ્ગલો અધિક હોય છે તેથી તેને વારંવાર આહાર કરવો પડે છે. આ રીતે મહાશરીરીને અધિક આહાર અને અલ્પશરીરીને અલ્પ આહાર હોય છે.

કિયા : વીતરાગ સંયત :- જેના કખાય સર્વથા ઉપશાંત અથવા ક્ષીણ થઈ ગયા હોય તેને વીતરાગ સંયત

કહે છે. તે જીવોને ત્રણે યોગની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં, કષાયનો અભાવ હોવાથી, તેને પૂર્વોક્ત પાંચ કિયા નથી.

સરાગસંયત :— જેને સંજીવલન કષાયનો ઉદ્ય છે, તેવા ચારિત્રવાન જીવોને સરાગસંયત કહે છે. તેમાં અપ્રમતસંયતને કષાયજન્ય એક માયાવત્તિયા કિયા અને પ્રમતસંયતને આરંભિયા અને માયાવત્તિયા બે કિયા હોય છે. સર્વ પ્રમત્તયોગ આરમ્ભઃ । સર્વ પ્રમતસ યોગ આરંભરૂપ છે. તેથી સર્વ પાપથી વિરત હોવા છતાં પ્રમતસંયતને આરંભિયા કિયા હોય છે.

સંયતાસંયત :— શ્રાવકને ત્રણ કિયા હોય છે. કારણ કે તે એક દેશથી પાપથી વિરામ પામ્યા છે. તે ઉપરાંત તેના આત્મપરિણામો વિરતિના જ છે. તેથી તેને અપ્રત્યાખ્યાની કિયા હોતી નથી.

અસંયત :— જે પાપકિયાથી નિવૃત્ત થયા નથી તેને અસંયત કહે છે. તે સમકિતી હોવાથી મિથ્યાદર્શન—પ્રત્યાખ્યાન છોડીને શેષ ચાર કિયા તેને હોય છે.

મિથ્યાત્ત્વી :— તે જીવોને પાંચે કિયા હોય છે— (૧) આરંભિકી (૨) પારિશહિકી (૩) માયા પ્રત્યયા (૪) અપ્રત્યાખ્યાની (૫) મિથ્યાદર્શન પ્રત્યાખ્યાની કિયા.

વ્યંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોમાં સમાહારાદિ :-

૧૬ વાળમંતરાણ જહા અસુરકુમારાણ । એવં જોઇસિયવેમાણિયાણ વિ, ણવરં તે વેયણાએ દુવિહા પણણત્તા, તં જહા - માઈમિચ્છદ્વિતીઉવવણણગા ય અમાઈસમ્મદ્વિતીઉવવણણગા ય । તત્થ ણ જે તે માઈમિચ્છદ્વિતીઉવવણણગા તે ણ અપ્પવેયણતરાગા । તત્થ ણ જે તે અમાઈસમ્મ દ્વિતીઉવવણણગા તે ણ મહાવેયણતરાગા, સે એણટ્રેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિઃ । સેસં તહેવા.

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર દેવોની આહાર આદિ સંબંધી સર્વ વક્તવ્યતા અસુરકુમારોની સમાન જાણવી.

તે જ રીતે જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોના આહારાદિ વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. વેદનાની અપેક્ષાએ તેઓની વેદનામાં વિશેષતા છે. જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે—માયીમિથ્યાદષ્ટિ ઉત્પત્તક અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ ઉત્પત્તક. તેમાં માયી મિથ્યાદષ્ટિ ઉત્પત્તક અલ્પતર વેદનાવાળા અને અમાયીસમ્યગ્દષ્ટિ ઉત્પત્તક મહાવેદનાવાળા છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે બધા વૈમાનિક દેવો સમાન વેદનાવાળા નથી. શેષ આહાર, કર્મ, વર્ણ આદિ સંબંધી કથન અસુરકુમારોની સમાન જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોની આહારાદિ વિષયક વક્તવ્યતા અસુરકુમારોના અતિદેશપૂર્વક કહેવામાં આવી છે. તેમાં જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોની વેદનામાં વિશેષતા કહી છે.

જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોમાં અસંશી જીવો ઉત્પત્ત થતા નથી. તેથી સંશીભૂત અને અસંશીભૂત તેવા બે ભેદ કર્યા નથી પરંતુ માયી મિથ્યાદષ્ટિ અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ તેવા બે ભેદ કર્યા છે. તેમાં માયી મિથ્યાદષ્ટિ અલ્પવેદનાવાળા અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ(શાતા વેદનીયની અપેક્ષાએ) મહાવેદનાવાળા છે.

૨૪ દંડકના જીવોમાં આહારાદિ દ્વાર :-

ક્રમ	દ્વાર	નારકી, સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય	તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	મનુષ્ય	ભવન, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ય વૈમાનિક દેવ
૧	આહાર, શ્વાસ	મોટું શરીર-અધિક નાનું શરીર-અલ્પ	નારકીવત્ત	મોટું શરીર-અધિક અને અલ્પવાર નાનું શરીર-અલ્પ અને વારંવાર	નારકીવત્ત
૨	કર્મ	પૂર્વોત્પત્ર-અલ્પકર્મ પશ્ચાદૃત્પત્ર-મહાકર્મ	નૈરયિકવત્ત	નૈરયિકવત્ત	પૂર્વોત્પત્ર-મહાકર્મ પશ્ચાદૃત્પત્ર-અલ્પકર્મ
૩-૪	વર્ણ-લેશયા	પૂર્વોત્પત્ર-વિશુદ્ધ પશ્ચાદૃત્પત્ર-અવિશુદ્ધ	નૈરયિકવત્ત	નૈરયિકવત્ત	પૂર્વોત્પત્ર-અવિશુદ્ધ પશ્ચાદૃત્પત્ર-વિશુદ્ધ
૫	વેદના	નારકીમાં સંજીભૂતને મહાવેદના અસંજીભૂતને અલ્પવેદના શેષમાં-સમાનવેદના	નૈરયિકવત્ત	નૈરયિકવત્ત	ભવન., વ્યંતરમાં નારકીવત્ત જ્યો., વૈમા.માં માયીમિથ્યા- દષ્ટિ-અલ્પવેદના, આમાયી સમ્યંદર્શિ-મહાવેદના
૬	કિયા	સમ્યગ્રૂદષ્ટિ-૪ મિથ્યાદષ્ટિ-૫ મિશ્રદષ્ટિ-૫	સમ્યગ્રૂદષ્ટિ-૪ દેશવિરત-૩ મિથ્યાદષ્ટિ-૫ મિશ્રદષ્ટિ-૫	વીતરાગ-અકિય અપ્રમત-૧ પ્રમત-૨ સંયતાસંયત-૩ અસંયત-૪ મિથ્યાદષ્ટિ-૫ મિશ્રદષ્ટિ-૫	સમ્યગ્રૂદષ્ટિ-૪ મિથ્યાદષ્ટિ-૫ મિશ્રદષ્ટિ-૫

★ કિયા દ્વારમાં- ૧ કિયા = માયાપ્રત્યયા. ૨ કિયા = માયાપ્રત્યયા અને આરંભિકી. ૩ કિયા = માયા
પ્રત્યયા, આરંભિકી અને પારિગ્રહિકી. ૪ કિયા = મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા કિયા છોડીને ચાર. ૫ કિયા = સર્વેય.

સલેશી જીવોમાં સમાહારાદિ :-

**૧૭ સલેસ્સા ણ ભંતે! એરઝ્યા સબ્વે સમાહારા સમસરીરા સમુસ્સાસળિસ્સાસા ? ગોયમા !
જહા ઓહિઓ ગમઓ ભળિઓ તહા સલેસ્સગમઓ વિ ણિરવસેસો ભાણિયવ્વો જાવ વેમાળિયા।**

**ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું સલેશી બધા નારકીઓ સમાન આહારવાળા, સમાન શરીરવાળા
અને સમાન ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસવાળા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ સમુચ્ચ્યય નૈરયિકોનો આલાપક કહ્યો છે. તે
જ રીતે સલેશી નૈરયિકોથી સલેશી વૈમાનિક દેવો સુધીના જીવોના સમાહારાદિના વિષયમાં કહેવું જોઈએ.**

કૃષ્ણલેશી નીલલેશી જીવોમાં સમાહારાદિ :-

૧૮ કણહલેસ્સા ણ ભંતે ! એરઝ્યા સબ્વે સમાહારા સમસરીરા સમુસ્સાસળિસ્સાસા ?

ગોયમા ! જહા ઓહિયા, ણવરં- ણેરઝ્યા વેયણાએ માઈમિચ્છદિટ્ટિઉવવળણગા ય અમાઇસમ્મદિટ્ટિ ઉવવળણગા ય ભાળિયવ્વા । સેસં તહેવ જહા ઓહિયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું કૃષ્ણ લેશી બધા નૈરયિકો સમાન આહારવાળા, સમાન શરીર-વાળા અને સમાન ઉચ્છ્વાસ-નિઃશાસવાળા છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેવી રીતે સમુચ્ચય નૈરયિકોનું કથન કર્યું છે, તે જ રીતે કૃષ્ણલેશી નૈરયિકનું કથન પણ સમજી લેવું. વિશેષતા એ છે કે વેદનામાં માયી મિથ્યાદિષ્ટ ઉપપત્રક અને અમાયી સમ્યગ્દાદિષ્ટ ઉપપત્રક, આ બે પ્રકાર કહેવા જોઈએ. શેષ કર્મ, વર્ષા, લેશા, કિયા અને આયુષ આદિનું સમસ્ત કથન સમુચ્ચય નારકીની જેમ જાણવું.

૧૯ અસુરકુમારા જાવ વાળમંતરા એટે જહા ઓહિયા, ણવરં- મળુસાણ કિરિયાહિં વિસેસો જાવ તત્થ ણ જે તે સમ્મદ્વિટ્ટિ તે તિવિહા પળણત્તા, તં જહા - સંજયા અસંજયા સંજયાસંજયા ય, જહા ઓહિયાણં । જોઇસિય-વેમાણિયા આઇલિલગાસુ તિસુ લેસ્સાસુ ણ પુચ્છિજ્જંતિ । એવં જહા કિણહલેસ્સા ચારિયા તહા ણીલલેસ્સા વિ ચારિયવ્વા ।

ભાવાર્થ:- કૃષ્ણલેશી અસુરકુમારાદિ દશ ભવનપતિ દેવો, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય અને વાણિયંતર દેવોમાં સમાહારાદિનું કથન સમુચ્ચય અસુરકુમારની જેમ જાણવું જોઈએ, પરંતુ મનુષ્યોની કિયામાં વિશેષતા છે- જે રીતે સમુચ્ચય મનુષ્યોનું કિયા વિષયક કથન કર્યું છે, તેવી જ રીતે કૃષ્ણલેશી મનુષ્યોનું કથન કરવું યાવત્ તેઓમાં સમ્યગ્દાદિના ત્રણ પ્રકાર છે, સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત, ઈત્યાદિ કથન પૂર્વવત જાણવું જોઈએ અર્થાત્ મનુષ્યોમાં કિયા વિષયક કથનમાં સરાગસંયત, વીતરાગ સંયત, પ્રમત સંયત, અપ્રમત સંયત આદિ ભેદ ન કરવા.

જ્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિક દેવોમાં કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત, આ ત્રણ લેશાઓના વિષયમાં પૂર્ખા ન કરવી. આ રીતે જેમ કૃષ્ણલેશી જીવોનો વિચાર કર્યો છે, તે જ રીતે નીલલેશી જીવોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કૃષ્ણલેશી અને નીલલેશી જીવોમાં સમાન આહારાદિ વિષયોનું નિરૂપણ છે.

જ્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિક દેવોને છોડીને શેષ બાવીસ દંડકના જીવોમાં કૃષ્ણલેશયા અને નીલલેશયા હોય છે.

કૃષ્ણલેશી નૈરયિકોમાં વેદનાને છોડીને શેષ સમાહાર આદિ છ વિષયોનું કથન પૂર્વવત જાણવું અર્થાત્ મહાશરીરવાળા કૃષ્ણલેશી નારકી જીવો અધિક પુદ્ગલોને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે, ઘણા પુદ્ગલોનું પરિણામન કરે છે, ઘણા પદ્ગલોને શાસોશાસ રૂપે ગ્રહણ કરે છે અને છોડે છે અને અલ્પ શરીરી કૃષ્ણલેશી નારકીઓ થોડા પુદ્ગલોને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે. થોડા પુદ્ગલોનું પરિણામન કરે છે.

પૂર્વોત્પત્ર કૃષ્ણલેશી નારકી અલ્પકર્મ, વિશુદ્ધ વર્ષા અને વિશુદ્ધ લેશયાવાળા હોય છે, પશ્ચાદુત્પત્રક કૃષ્ણલેશી નારકીઓ મહાકર્મ, અવિશુદ્ધવર્ષા અને અવિશુદ્ધ લેશયાવાળા હોય છે.

ણવરં ણેરઝ્યા વેયણાએ :- સમુચ્ચય નારકીમાં અસંજીભૂત નારકીઓને અલ્પવેદના અને સંજીભૂત નારકીઓને મહાવેદના હોય છે, તે પ્રમાણે કથન છે. પરંતુ કૃષ્ણલેશી નારકી પાંચમી, છાંટી અને સાતમી

નરકમાં જ હોય છે અને અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પ્રથમ નરકમાં જ ઉત્પત્ત થાય છે. તેથી કૃષ્ણલેશી નારકીમાં અસંજીભૂત અને સંજીભૂત તે પ્રમાણે ભેદ થતાં નથી. તેમાં માયી મિથ્યાદાસ્તિ અને અમાયી સમ્યગ્દાસ્તિ, તે પ્રમાણે બે ભેદ કરાય છે. મિથ્યાત્વી જીવોનો કર્મબંધ તીવ્ર હોવાથી તેને મહાવેદના અને સમ્યગ્દાસ્તિ જીવોને અલ્પવેદના હોય છે.

કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવનપતિ, વ્યંતર, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલોન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં સમાહારાદિ સાતે દ્વારનું કથન સમુચ્ચય જીવો પ્રમાણે જાણવું. કૃષ્ણલેશી મનુષ્યોમાં કિયા દ્વારને છોડીને શેષ છ દ્વારનું કથન સમુચ્ચય મનુષ્યો પ્રમાણે છે.

ણવરં મણુસ્સાણં કિરિયાહિ...:-— કૃષ્ણલેશી મનુષ્યોમાં એકથી છ ગુણસ્થાન જ હોય છે. તેથી કૃષ્ણલેશી મનુષ્યોના ભેદમાં સરાગ સંયત, વીતરાગ સંયત કે પ્રમત્ત સંયત અને અપ્રમત્ત સંયત, જેવા ભેદ થતા નથી. કૃષ્ણલેશી મનુષ્યોના ત્રણ પ્રકાર છે— સમ્યગ્દાસ્તિ, મિથ્યાદાસ્તિ અને મિશ્રદાસ્તિ. સમ્યગ્દાસ્તિ મનુષ્યોના ત્રણ પ્રકાર છે— સંયત, સંયતાસંયત અને અસંયત. તેમાં કૃષ્ણલેશી સંયત મનુષ્યોને આરંભિયા અને માયાવત્તિયા, આ બે કિયા, સંયતાસંયતને આરંભિયા, પરિગણિયા અને માયાવત્તિયા, આ ત્રણ કિયા અને અસંયતને આરંભિયા, પરિગણિયા, માયાવત્તિયા અને અપચ્ચક્ખાણં કિયા, આ ચાર કિયા લાગે છે. મિથ્યાત્વી અને મિશ્રદાસ્તિ જીવોને પાંચ કિયા લાગે છે.

નીલલેશી જીવોમાં સાતે દ્વારનું કથન કૃષ્ણલેશી જીવોની સમાન છે.

કાપોતલેશી જીવોમાં સમાહારાદિ :-

૨૦ એવં કાઉલેસ્સા ણેરઝએહિંતો આરબ્ધ જાવ વાળમંતરા, ણવરં - કાઉલેસ્સા ણેરઝયા વેયણાએ જહા ઓહિયા ।

ભાવાર્થ :-— કાપોતલેશી નેરયિકોથી લઈને વાણાવ્યંતરો સુધીનું કથન પણ પૂર્વવત્ત જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે કાપોતલેશી નેરયિકોની વેદનાના વિષયમાં સમુચ્ચય નેરયિકોની સમાન કથન કરવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કાપોતલેશી જીવોમાં સમાન આહારાદિનું નિરૂપણ છે.

જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોને છોડીને શેષ બાવીશ દંડકના જીવોમાં કાપોતલેશ્યા હોય છે. વેદનાને છોડીને તેના શેષ છ દ્વારનું કથન કૃષ્ણલેશી જીવોની સમાન છે.

ણવરં કાઉલેસ્સા ણેરઝયા વેયણાએ જહા ઓહિયા :-— કાપોતલેશી નેરયિકોની વેદનાનું કથન સમુચ્ચય નારકી અનુસાર જાણવું.

કાપોતલેશ્યા પહેલી અને બીજી નરકમાં હોય છે અને અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય મરીને પહેલી નરકમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે તેની અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તે અસંજી કહેવાય છે, તેથી તે નારકીમાં સંજીભૂત અને અસંજીભૂત તે પ્રમાણે બે ભેદ થાય છે. અસંજીભૂત નારકીને અલ્પવેદના અને સંજીભૂત નારકીને મહાવેદના હોય છે.

અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય મરીને ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોમાં પણ જાય છે. ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોનું કથન નારકીની સમાન હોવાથી કાપોતલેશી ભવનપતિ અને વ્યંતરદેવોમાં સંજીભૂત અને અસંજીભૂત તે પ્રમાણે ભેદ થાય છે.

તેજોલેશી જીવોમાં સમાહારાદિ :-

૨૧ તેઉલેસ્સાણ ભંતે ! અસુરકુમારણ સવે સમાહારા ? ગોયમા ! જહેવ ઓહિયા તહેવ, ણવરં - વેયણાએ જહા જોઇસિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! શું તેજોલેશી અસુરકુમાર દેવો શું સમાહારવાળા છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સંપૂર્ણ વક્તવ્યતા સમુચ્ચય અસુરકુમારોના આહારાદિના કથનની જેમ સમજી લેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેની વેદનાના વિષયમાં જ્યોતિષોની વક્તવ્યતાની જેમ કહેવું જોઈએ અર્થાતું તેમાં સંશીભૂત અને અસંશીભૂત તેવા બે ભેદ ન કરતાં માયી મિથ્યાદિએ અને અમાયી સમ્યગ્રદિષ્ટ તે પ્રમાણે બે ભેદ કરવા.

૨૨ પુઢવિઆઉંબણસસફ્ફેદિયતિરિક્ખન્મણૂસા જહા ઓહિયા તહેવ ભાણિયવ્વા, ણવરં-મણૂસા કિરિયાહિં જે સંજયા તે પમત્તા ય અપમત્તા ય ભાણિયવ્વા, સરાગ વીયરાગ ણથિ ।

ભાવાર્થ :- તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિક, અખાયિક, વનસ્પતિકાયિક, પંચેદ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોનું કથન સમુચ્ચય પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવો પ્રમાણે કરવું જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે કિયાઓની અપેક્ષાએ તેજોલેશી મનુષ્યોના વિષયમાં જે સંયત છે, તેના બે પ્રકાર છે - પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત. તેજોલેશી મનુષ્યોમાં સરાગ સંયત અને વીતરાગસંયત એવા બે ભેદ નથી.

૨૩ વાણમંતરા તેઉલેસ્સાએ જહા અસુરકુમારા । એવં જોઇસિય-વેમાણિયા વિ । સેસં તં ચેવા ।

ભાવાર્થ :- તેજોલેશી વાણવ્યંતરોનું કથન અસુરકુમારોની સમાન જાણવું જોઈએ. તેજોલેશી જ્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિકોના વિષયમાં પણ પૂર્વવત્ત જાણવું જોઈએ. શેષ આહારાદિ પદોના વિષયમાં અસુરકુમારોની સમાન જ સમજવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તેજોલેશી જીવોમાં સમાહારાદિનું પ્રતિપાદન છે.

ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક જાતિના દેવો, પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય, તે ૧૮ દંડકના જીવોમાં તેજોલેશ્યા હોય છે.

તેમાં ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોમાં વેદનાને છોડીને શેષ છ દ્વારનું કથન સમુચ્ચય ભવનપતિ આદિ દેવો પ્રમાણે જાણવું

ણવરં વેયણાએ જહા જોઇસિયા... :- ભવનપતિ દેવોમાં વેદનાનું કથન જ્યોતિષી દેવો પ્રમાણે જાણવું.

અસંશી તિર્યંચમાં ત્રણ અશુભ લેશ્યા જ હોય છે અને કોઈ પણ જીવ જે લેશ્યાના પરિણામમાં મૃત્યુ પામે તે જ લેશ્યા સ્થાનવાળા જીવમાં ઉત્પત્ત થાય છે. તે નિયમાનુસાર અસંશી તિર્યંચને તેજોલેશ્યા ન હોવાશી તે ભવનપતિ કે વ્યંતર દેવમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે તેજોલેશ્યાને પ્રાપ્ત કરતા નથી. તેથી તેજોલેશી ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોમાં જ્યોતિષીદેવોની જેમ માયી મિથ્યાદિષ્ટ ઉત્પત્તક અને અમાયી સમ્યગ્રદિષ્ટ ઉત્પત્તક, તે પ્રમાણે બે ભેદ થાય છે. માયી મિથ્યાદિષ્ટ દેવોને શાતાવેદનાની અપેક્ષાએ અલ્પવેદના અને અમાયી સમ્યગ્રદિષ્ટને શાતાવેદનાની અપેક્ષાએ મહાવેદના હોય છે.

તેજોલેશી જ્યોતિષી, વૈમાનિક દેવો, પૃથ્વી, પાણી, વનરપતિ, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોમાં સમાહારાદિ સાતે દ્વારનું કથન તેના સમુચ્ચય જીવો પ્રમાણે જાણવું. મનુષ્યોમાં કિયાને છોડીને શેષ દ્વારોનું કથન સમુચ્ચય મનુષ્યો પ્રમાણે જાણવું.

ણવરં મણૂસા કિરિયાહિં... :- તેજોલેશી મનુષ્યોમાં કિયામાં વિશેષતા છે. તેજોલેશ્યા એકથી સાત ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. તેથી સંયત મનુષ્યોના બે ભેદ કરવા, અપ્રમતસંયત અને પ્રમત સંયત. તેમાં અપ્રમતસંયતને એક માયાવત્તિયા કિયા અને પ્રમત સંયતને આરંભિયા અને માયાવત્તિયા, આ બે કિયા હોય છે. તેજોલેશી સંયતાસંયત મનુષ્યોને ત્રણ કિયા, તેજોલેશી સમ્યગ્રાદ્ધિ અસંયત મનુષ્યોને ચાર કિયા અને તેજોલેશી મિથ્યાદાદ્ધિ અને મિશ્રાદ્ધિ મનુષ્યોને પાંચ કિયા હોય છે. તેજોલેશી મનુષ્યોમાં સાત જ ગુણસ્થાન હોવાથી સરાગ સંયત અને વીતરાગ સંયત, તેવા બે ભેદ થતા નથી.

પદ્મ-શુક્લલેશી જીવોમાં સમાહારાદિ :-

૨૪ એવં પમ્હલેસ્સા વિ ભાળિયવ્વા, ણવરં જેસિં અતિથિ । સુકકલેસ્સા વિ તહેવ જેસિં અતિથિ । સંબ્વં તહેવ જહા ઓહિયાણં ગમઓ, ણવરં પમ્હલેસ્સ-સુકકલેસ્સાઓ પંચેદિયતિરિક્ખ- જોળિયણૂસ-વૈમાળિયાણં ચેવ, ણ સેસાણં તિ ।

ભાવાર્થ :- - તે જ રીતે પદ્મલેશી જીવોનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જે જીવોમાં પદ્મલેશ્યા હોય તેનું કથન કરવું જોઈએ. તે જ રીતે શુક્લલેશી જીવોમાં સમાહારાદિનું કથન ઔવિક ગમકની જેમ કરવું જોઈએ. પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો અને વૈમાનિકોમાં જ હોય છે, શેષ જીવોમાં હોતી નથી.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પદ્મલેશી અને શુક્લલેશી જીવોના સમાહારાદિનું નિરૂપણ છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય અને વૈમાનિક દેવો તે ત્રણ દંડકના જીવોમાં જ પદ્મ અને શુક્લલેશ્યા હોય છે. તે ત્રણો દંડકમાં પદ્મલેશી અને શુક્લલેશી જીવોમાં સમાહારાદિ સાતે દ્વારનું કથન સમુચ્ચય જીવોની સમાન જ જાણવું.

સતરમું લેશ્યા પદ : બીજો ઉદ્દેશક

લેશ્યાના પ્રકાર :-

૧ કઇ ણ ભંતે ! લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! છલ્લોસ્સાઓ પણત્તાઓ ! તં જહા-કિણહલેસ્સા, ણીલલેસ્સા, કાઉલેસ્સા, તેઉલેસ્સા, પમ્હલેસ્સા, સુકકલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! લેશ્યાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! લેશ્યાના છ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કૃષ્ણલેશ્યા (૨) નીલલેશ્યા (૩) કાપોતલેશ્યા (૪) તેજોલેશ્યા (૫) પદ્મલેશ્યા અને (૬) શુક્લલેશ્યા.

ચોવીશ દંડકોમાં લેશ્યા :-

૨ ણેરઝયાણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! તિણિણ, તં જહા-કિણહલેસ્સા ણીલલેસ્સા કાઉલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નૈરયિકોને ન્રષ લેશ્યાઓ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કૃષ્ણલેશ્યા (૨) નીલલેશ્યા અને (૩) કાપોતલેશ્યા.

૩ તિરિક્ખજોળિયાણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! છલ્લોસ્સાઓ, તં જહા- કિણહલેસ્સા જાવ સુકકલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તિર્યચ્યાનિક જીવોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ તિર્યચ્યાનિક જીવોને છ લેશ્યાઓ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— કૃષ્ણ લેશ્યા યાવત્ શુક્લ લેશ્યા.

૪ એંગિંદિયાણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! ચત્તારિ લેસ્સાઓ, તં જહા- કિણહલેસ્સા જાવ તેઉલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! એકેન્દ્રિય જીવોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એકેન્દ્રિય જીવોને ચાર લેશ્યાઓ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ તેજોલેશ્યા.

૫ પુઢવિકકાઇયાણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ ? ગોયમા ! એવં ચેવ ચત્તારિ લેસ્સાઓ । આડ-વણસ્પસ્સિકાઇયાણ વિ એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોને તે જ રીતે ચાર લેશ્યા હોય છે. આ જ પ્રમાણે અષ્કાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોને પણ ઉપરોક્ત ચાર લેશ્યાઓ હોય છે.

૬ તેઉ-વાડ-બેઝિંદિય-તેઝિંદિય-ચર્ચરિંદિયાણ જહા ણેરઝયાણ ।

ભાવાર્થ :- તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, બેઠન્દ્રિય, તેઝન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોને નૈરયિકોની સમાન

પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે.

૭ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ ? ગોયમા ! છલ્લેસ્સાઓ, કણહલેસ્સા જાવ સુકકલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં છ લેશ્યા હોય છે, જેમ કે – કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુકલલેશ્યા.

૮ સમુચ્છિમપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહા ણેરઝયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ-પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં ક્રાવોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંમૂચ્છિમ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં ક્રાવોને નૈરયિકોની જેમ પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે.

૯ ગબ્ભવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! છલ્લેસાઓ, તં જહા - કણહલેસ્સા જાવ સુકકલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! છ લેશ્યાઓ હોય છે, જેમકે – કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુકલલેશ્યા.

૧૦ તિરિક્ખજોળિણીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! છલ્લેસાઓ એયાઓ ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ તિર્યંચ યોનિક સ્ત્રીઓને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે જ છ લેશ્યાઓ હોય છે.

૧૧ મણુસ્સાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! છલ્લેસાઓ એયાઓ ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે જ છ લેશ્યાઓ હોય છે.

૧૨ સમુચ્છિમમણુસ્સાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહા ણેરઝયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નૈરયિકોની જેમ પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે.

૧૩ ગબ્ભવકકંતિયમળુસાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! છલ્લેસાઓ, તં જહા - કણહલેસ્સા જાવ સુકકલેસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! છ લેશ્યાઓ હોય છે, જેમકે – કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુકલલેશ્યા.

૧૪ મણુસ્સીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યાણીને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની જેમ જ છ લેશ્યાઓ હોય છે.

૧૫ દેવાણ પુછ્છા ? ગોયમા ! છ લેસ્સાઓ એયાઓ ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! દેવોને કેટલી લેશાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! દેવોને છ લેશાઓ હોય છે.

૧૬ દેવીણ પુછ્છા ? ગોયમા ! ચત્તારિ, તં જહા- કણહલેસ્સા જાવ તેડલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! દેવીઓને કેટલી લેશાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! દેવીઓને ચાર લેશાઓ હોય છે, કૃષ્ણલેશા યાવત્ તેજોલેશા.

૧૭ ભવણવાસીણ ભંતે ! દેવાણ પુછ્છા ? ગોયમા । એવં ચેવ । એવં ભવણવાસિણીણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ભવણવાસી દેવોને કેટલી લેશાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે જ રીતે પ્રથમની ચાર લેશાઓ હોય છે. આ જ પ્રમાણે ભવણવાસી દેવીઓને પણ ચાર લેશાઓ હોય છે.

૧૮ વાણમંતરદેવાણ પુછ્છા ? ગોયમા ! એવં ચેવ । એવં વાણમંતરીણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વાણવ્યંતર દેવોને કેટલી લેશાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પૂર્વવત્ ચાર લેશાઓ હોય છે. આ જ પ્રમાણે વાણવ્યંતર દેવીઓને પણ પ્રથમની ચાર લેશાઓ હોય છે.

૧૯ જોઇસિયાણ પુછ્છા ? ગોયમા ! એગા તેડલેસ્સા । એવં જોઇસિણીણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જ્યોતિષી દેવોને કેટલી લેશાઓ હોય છે. ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક તેજોલેશા હોય છે. તે જ પ્રમાણે જ્યોતિષી દેવીઓને પણ એક તેજોલેશા હોય છે.

૨૦ વેમાળિયાણ પુછ્છા ? ગોયમા ! તિણિણ, તં જહા- તેડલેસ્સા પમહલેસ્સા સુકકલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવોને કેટલી લેશાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવોને ત્રણ લેશાઓ હોય છે, જેમકે— તેજોલેશા, પદ્મલેશા અને શુક્લલેશા.

૨૧ વેમાળિણીણ પુછ્છા ? ગોયમા ! એગા તેડલેસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવીઓને કેટલી લેશાઓ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવીઓને એક તેજોલેશા હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના આધારે સંસારી જીવોમાં અને સ્ત્રી-પુરુષોમાં પ્રાપ્ત થતી લેશાઓનું પ્રતિપાદન છે.

ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી કે પ્રથમ બે દેવલોકના તેજોલેશી કોઈ દેવો મૃત્યુ પામીને પૃથ્વી, પાણી કે વનસ્પતિમાં ઉત્પત્ત થાય, તો તેની અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તેજોલેશા હોય છે. તે અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયોમાં કે પૃથ્વી આદિ ત્રણ એકેન્દ્રિયમાં ચાર લેશાનું કથન છે. તેની પર્યાપ્તાવસ્થામાં પ્રથમની ત્રણ લેશાઓ જ હોય છે.

વૈમાનિક દેવીઓ પ્રથમ બે દેવલોક સુધી જ હોય છે. તેને તે સ્થાન પ્રમાણે એક તેજોલેશા જ હોય

છે. અન્ય સૂત્રોના વર્ણન પ્રમાણે વૈમાનિક દેવોમાં બે દેવલોકમાં તેજોલેશ્યા છે, ત્રીજા થી પાંચમા દેવલોકમાં પદ્મલેશ્યા છે અને તેનાથી ઉપર સર્વ દેવોમાં શુક્લલેશ્યા છે.

૨૪ દંડકમાં લેશ્યા :-

જીવ	લેશ્યા
સમુચ્ચય નારકી	૩-કૃષ્ણ, નીલ, કાપોતલેશ્યા
પહેલી, બીજી નરકના નારકી	૧-કાપોતલેશ્યા
ત્રીજી નરકના નારકી	૨-કાપોત, નીલલેશ્યા
ચોથી નરકના નારકી	૧-નીલલેશ્યા
પાંચમી નરકના નારકી	૨-નીલ, કૃષ્ણલેશ્યા
છાટી, સાતમી નરકના નારકી	૧-કૃષ્ણલેશ્યા
ભવનપતિ અને વંતર દેવ-દેવીઓ	૪-કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજોલેશ્યા
જ્યોતિષી દેવ-દેવીઓ	૧-તેજોલેશ્યા
સમુચ્ચય વૈમાનિક દેવો	૩-તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા
વૈમાનિક દેવીઓ	૧-તેજોલેશ્યા
પ્રથમ બે દેવલોકના દેવ-દેવીઓ	૧-તેજોલેશ્યા
ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા દેવલોકના દેવો	૧-પદ્મલેશ્યા
છાટા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો	૧-શુક્લલેશ્યા
તિર્યં પંચેન્દ્રિય અને તિર્યંચાણી	૫-લેશ્યા
એકેન્દ્રિય, પૃથ્વીકાય, આકાય, વનસ્પતિકાય	૪-કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજોલેશ્યા
તેઝી-વાયુ, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અસંશી તિર્યં પંચેન્દ્રિય અને સંમૂહીષ્ઠમ મનુષ્ય	૩-કૃષ્ણ, નીલ, કાપોતલેશ્યા
કર્મભૂમિના ગર્ભજ તિર્યં-તિર્યંચાણી	૫-લેશ્યા
કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય-મનુષ્યાણી	૫-લેશ્યા
યુગલિક તિર્યં અને યુગલિક મનુષ્યો	૪-કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજોલેશ્યા

સલેશી અને અલેશી જીવોનું અલ્યુબરહુત્વ :-

૨૨ એસિ ણં ભંતે ! સલેસ્સાણં જીવાણં કણહલેસ્સાણં જાવ સુકકલેસ્સાણં અલેસ્સાણય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા સુકકલેસ્સા, પન્હલેસ્સા, સંખેજ્જગુણા તેડલેસ્સા સંખેજ્જગુણા, અલેસ્સા અણંતગુણા, કાઉલેસ્સા અણંતગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા, સલેસ્સા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સલેશી, કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી અને અલેશી જીવોમાં કોણાથી અલ્યુ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા શુક્લલેશી જીવો છે, તેનાથી પદ્મલેશી સંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી તજોલેશી સંખ્યાત ગુણા છે, તેનાથી અલેશી અનંતગુણા છે, તેનાથી કાપોતલેશી અનંતગુણા છે, તેનાથી નીલલેશી વિશેષાધિક છે, તેનાથી કૃષ્ણલેશી વિશેષાધિક છે, તેનાથી સલેશી વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સલેશી, કૃષ્ણલેશીથી શુક્લલેશી અને અલેશી જીવોનું અલ્પબહુત્વ છે. (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી જીવો છે, કારણ કે શુક્લલેશયા કેટલાક તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો, મનુષ્યો અને છઢા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકના વૈમાનિક દેવોમાં હોય છે. (૨) તેનાથી પદ્મલેશી જીવો સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે પદ્મલેશયા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોમાં, મનુષ્યોમાં તથા ગ્રીજાથી પાંચમા દેવલોકના દેવોમાં હોય છે અને આ ત્રણ દેવલોકના દેવો ઉપરના દેવલોકના દેવોથી સંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી તજોલેશી જીવો સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તજોલેશયા બાદર પૃથ્વીકાપિકો, બાદર અફ્કાપિકો, પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિકાપિકોમાં, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો, મનુષ્યોમાં તથા ભવનપતિ, વાણિયંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌરમ અને ઈશાન દેવોમાં હોય છે. (૪) તજોલેશી જીવોથી અલેશી જીવો અનંતગુણા છે, કારણ કે સિદ્ધ જીવો અનંત છે. (૫) તેનાથી કાપોતલેશી અનંતગુણા કારણ કે સાધારણ વનસ્પતિકાપિક જીવોમાં કાપોતલેશયા હોય છે અને તે જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણા છે. ક્રિલાષ અને ક્રિલાષતર અધ્યવસાયયુક્ત જીવો અપેક્ષાએ અધિક હોય છે. (૬) તેથી કાપોતલેશીથી નીલલેશી અને (૭) નીલલેશીથી કૃષ્ણલેશી જીવો વિશેષાધિક હોય છે. (૮) તેનાથી સલેશી જીવો વિશેષાધિક હોય છે.

સલેશી જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કારણ
૧ શુક્લલેશી	સર્વથી થોડા	કેટલાક તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યો અને છઢા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકમાં જ હોય છે. તે જીવો અલ્પસંખ્યક છે.
૨ પદ્મલેશી	સંખ્યાતગુણા	૩, ૪, ૫ દેવલોકના દેવો તથા સંખ્યાતગુણા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોમાં હોય છે.
૩ તજોલેશી	સંખ્યાતગુણા	ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી ૧, ૨ દેવલોકમાં; પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિના અપર્યાપ્તામાં, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યોમાં હોય છે, તેથી તે જીવો વધુ છે.
૪ અલેશી	અનંતગુણા	સિદ્ધ ભગવાન અલેશી છે.
૫ કાપોતલેશી	અનંતગુણા	સાધારણ વનસ્પતિકાપિક જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણા છે.
૬ નીલલેશી	વિશેષાધિક	ક્રિલાષ લેશયાવાળા જીવો અધિક છે.
૭ કૃષ્ણલેશી	વિશેષાધિક	ક્રિલાષતર લેશયાવાળા જીવો અધિકતમ છે.
૮ સલેશી	વિશેષાધિક	લેશયા સહિતના સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

લેશયાની અપેક્ષાએ નૈરાયિકોનું અલ્પબહુત્વ :-

૨૩ એસિ ણ ભંતે ! ણેરઝ્યાણ કણહલેસ્સાણ ણીલલેસ્સાણ કાડલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા । ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ણેરઝ્યા કણહલેસા, ણીલલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, કાડલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશી, નીલલેશી અને કાપોતલેશી નૈરયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સર્વ થોડા કૃષ્ણલેશી નારકી છે, તેનાથી નીલલેશી નારકી અસંખ્યાત ગુણા છે અને (૩) તેનાથી કાપોતલેશી નારકી અસંખ્યાતગુણા છે.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશયાયુક્ત નારકોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે. નૈરયિકોમાં માત્ર પ્રથમની ત્રણ અશુભ લેશયાઓ જ હોય છે.

પ્રારંભની બે નરક પૃથ્વીઓમાં કાપોત, ત્રીજી નરક પૃથ્વીમાં કાપોત અને નીલલેશ્યા, ચોથી નરકમાં નીલ, પાંચમી નરકમાં નીલ અને કૃષ્ણ, છઠીમાં કૃષ્ણ અને સાતમી નરકમાં પરમ કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે.

ત્રીજી અલ્પબહુત્વ પદ પ્રમાણે સાતમી નરકમાં નૈરયિકોની સંખ્યા સર્વથી થોડી હોય છે, ત્યાર પછી કુમશઃ છઠી, પાંચમી આદિ નરકમાં નૈરયિકોની સંખ્યા કુમશઃ અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. નારકીઓની સંખ્યાના આધારે કૃષ્ણલેશી આદિ નારકીઓનું અલ્પબહુત્વ સમજી શકાય છે.

સર્વથી થોડા કૃષ્ણલેશી નૈરયિકો છે, કારણ કે કૃષ્ણલેશ્યા છઠી, સાતમી નરકમાં છે અને પાંચમી નરકમાં કેટલાક નૈરયિકોને જ કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે. તેનાથી નીલલેશી નારકી અસંખ્યાતગુણા છે, નીલલેશી ચોથી નરકમાં સર્વ નારકીઓ તથા પાંચમી અને ત્રીજી નરકમાં કેટલાક નૈરયિકોને હોય છે. કાપોત લેશી નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. કાપોતલેશ્યા પહેલી, બીજી નરકના સર્વ નૈરયિકોને તથા ત્રીજી નરકના કેટલાક નૈરયિકોને હોય છે.

લેશયાની અપેક્ષાએ નૈરયિકોનું અલ્પબહુત્વ :-

જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કારણ
૧ કૃષ્ણલેશી નારકી	સર્વથી થોડા	૫, ૬, ૭મી નરકમાં જ કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે, તેવા જીવો અલ્પ છે.
૨ નીલલેશી નારકી	અસંખ્યાતગુણા	૩, ૪, ૮મી નરકમાં હોય છે, તે જીવોની સંખ્યા ઘણી વધુ છે.
૩ કાપોતલેશી નારકી	અસંખ્યાતગુણા	૧, ૨, ૩ નરકમાં હોય છે, ત્યાં નૈરયિકોની સંખ્યા અત્યધિક છે.

લેશયાની અપેક્ષાએ તિર્યચોનું અલ્પબહુત્વ :-

૨૪ એસિ ણ ભંતે ! તિરિક્ખજોળિયાણં કણહલેસ્સાણં જાવ સુક્કલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા તિરિક્ખજોળિયા સુક્કલેસા, એવં જહા ઓહિયા, ણવરં - અલેસ્સવજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી તિર્યચોનિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તિર્યચ્યાં યોનિક જીવોમાં સર્વથી થોડા શુક્લલેશી છે ઈત્યાદિ કથન સમુચ્ચય જીવોના પ્રતિપાદન પ્રમાણે સમજવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તિર્યચોમાં અલેશી ન કહેવા કારણ કે તેમાં અલેશીપણું સંભવિત નથી.

લેશાની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિયોનું અવ્યબહૃત્વ :-

૨૫ એસિ ણ ભંતે ! એંગિંદિયાણ કણહલેસ્સાણ જાવ તેઉલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા એંગિંદિયા તેઉલેસ્સા, કાઉલેસ્સા અણંતગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશીથી તેજોલેશી સુધીના એકેન્દ્રિયોમાં કોણ, કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા તેજોલેશી એકેન્દ્રિયો છે, તેનાથી કાપોતલેશી એકેન્દ્રિયો અનંતગુણા અધિક છે, તેનાથી નીલલેશી એકેન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે અને તેનાથી પણ કૃષ્ણલેશી એકેન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે.

૨૬ એસિ ણ ભંતે ! પુઢવિકકાઇયાણ કણહલેસ્સાણ જાવ તેઉલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! જહા ઓહિયા એંગિંદિયા ણવરં - કાઉલેસ્સા અસખેજ્જગુણા । એવં આઉકકાઇયાણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિકોમાં કોણ કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જે રીતે સમુચ્ચય એકેન્દ્રિયોનું કથન કર્યું છે, તે જ રીતે પૃથ્વીકાયિકોના અલ્પબહુત્વનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેજોલેશીથી કાપોતલેશી સુધી પૃથ્વીકાયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. આ જ રીતે કૃષ્ણાદિ લેશયાવાળા અપ્કાયિકોમાં અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ પણ સમજૂ લેવું જોઈએ.

૨૭ એસિ ણ ભંતે ! તેઉકકાઇયાણ કણહલેસ્સાણ ણીલલેસ્સાણ કાઉલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા તેઉકકાઇયા કાઉલેસ્સા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા । એવં વાઉકકાઇયાણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી, નીલલેશી અને કાપોતલેશી તેજસ્કાયિકોમાં કોણ, કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા કાપોતલેશી તેજસ્કાયિકો છે, તેનાથી નીલલેશી તેજસ્કાયિકો વિશેષાધિક છે અને તેનાથી કૃષ્ણલેશી તેજસ્કાયિકો વિશેષાધિક છે. આ જ રીતે કૃષ્ણાદિ લેશયા યુક્ત વાયુકાયિકોનું અલ્પબહુત્વ સમજૂ લેવું જોઈએ.

૨૮ એસિ ણ ભંતે ! વણસ્પિકકાઇયાણ કણહલેસ્સાણ જાવ તેઉલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? જહા એંગિંદિયઓહિયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશીથી લઈને તેજોલેશી વણસ્પતિકાયિકોમાં કોણ, કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જે રીતે સમુચ્ચય એકેન્દ્રિય જીવોનું અલ્પબહુત્વ કહ્યું છે, તે જ રીતે વણસ્પતિકાયિકોનું અલ્પબહુત્વ સમજૂ લેવું જોઈએ.

૨૯ બેઝ્દિયંતેઝ્દિયંચર્ચર્ચિંદિયાણ જહા તેઉકકાઇયાણ ।

ભાવાર્થ :- બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોનું અલ્પબહુત્વ તેજસ્કાયિકોની સમાન છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચાર લેશ્યાયુક્ત સમુચ્ચય એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવોના અલ્પબહૃત્વનું કથન છે.

એકેન્દ્રિયોનું અલ્પબહૃત્વ :— એકેન્દ્રિયોમાં ચાર લેશ્યા હોય છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજોલેશ્યા. (૧) સર્વ થોડા તેજોલેશી એકેન્દ્રિયો છે, કારણ કે તેજોલેશી દેવ મૃત્યુ પામીને પૃથ્વી, પાણી કે વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ તેજોલેશ્યા હોય છે. તેથી એકેન્દ્રિયમાં તેજોલેશ્યા કેટલાક બાદર પૃથ્વીકાયિક, આપ્કાયિક અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં અને એ પણ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ હોય છે. સાધારણ કે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયમાં તેજોલેશી દેવો ઉત્પન્ન થતા નથી. આ રીતે એકેન્દ્રિયમાં તેજોલેશી જીવો થોડા હોય છે. (૨) તેનાથી કાપોતલેશી અનંતગુણા છે, અનંત સૂક્ષ્મ જીવો અને બાદર નિગોદ જીવોમાં કાપોતલેશી હોય છે. (૩) તેનાથી નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી જીવો ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે. કારણ કે એકેન્દ્રિયોમાં ક્રમશઃ અશુભલેશી જીવો અધિક હોય છે. વનસ્પતિકાયિક જીવોને ચાર લેશ્યા હોય છે અને તેનું અલ્પબહૃત્વ સમુચ્ચય એકેન્દ્રિય જીવોની જેમ જાણવું.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ પૃથ્વી-પાણી અને વનસ્પતિના જીવોનું અલ્પબહૃત્વ :-— તેમાં (૧) સર્વથી થોડા તેજોલેશી જીવો છે (૨) તેનાથી કાપોતલેશી જીવો અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે પૃથ્વી અને પાણીમાં અનંત જીવો હોતા નથી તે જીવો અસંખ્યાતગુણા થાય છે. (૩-૪) તેનાથી ક્રમશઃ નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી જીવો વિશેષાધિક છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ તેઉ-વાયુ-વિકલેન્દ્રિય જીવોનું અલ્પબહૃત્વ :-— (૧) સર્વથી થોડા કાપોતલેશી જીવો છે. (૨-૩) તેનાથી નીલ અને કૃષ્ણલેશી જીવો ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે કારણ કે તે જીવોમાં પ્રાય: અશુભલેશ્યાના ભાવો ક્રમશઃ અધિક અધિક હોય છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયોનું અલ્પબહૃત્વ :-

જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કારણ
૧ તેજોલેશી એકેન્દ્રિય	સર્વથી થોડા	કેટલાક પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ હોય છે.
૨ કાપોતલેશી એકેન્દ્રિય	અનંતગુણા	સાધારણ વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંતા છે.
૩ નીલલેશી એકેન્દ્રિય	વિશેષાધિક	અશુભ લેશ્યાવાળા જીવો કંઈક અધિક હોય છે.
૪ કૃષ્ણલેશી એકેન્દ્રિય	વિશેષાધિક	અશુભ લેશ્યાવાળા જીવો કંઈક અધિકતર હોય છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયનું અલ્પબહૃત્વ :-

૩૦ એણસિ ણ ભંતે ! પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ કણહલેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! જહા ઓહિયાણ તિરિક્ખજોળિયાણ, ણવરં - કાઉલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા ॥૧॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકો થાવત્ શુક્લલેશી પંચેદિય તિર્યંચયોનિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સમુચ્યય તિર્યંચોના અલ્પબહુતવની જેમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું અલ્પબહુતવ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે કાપોત લેશી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અસંખ્યાત ગુણા છે. || ૧ ||

૩૧ સમુચ્છમપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ જહા તેડકકાઇયાણ ॥૨॥

ભાવાર્થ :- - કૃષ્ણાદિ લેશાયુક્ત સંમૂચ્છિત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનિકોનું અલ્પબહુતવ તેજસ્કાયિકોના અલ્પબહુતવની સમાન જાગ્રત્વનું જોઈએ || ૨ ||

૩૨ ગબ્ભવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ જહા ઓહિયાણ તિરિક્ખજોળિયાણ ણવરં કાડલેસ્સા સંખેજ્જગુણા । એવ તિરિક્ખજોળિણીણ વિ ॥૩-૪॥

ભાવાર્થ :- - કૃષ્ણાદિ લેશા યુક્ત ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું અલ્પબહુતવ સમુચ્યય પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના અલ્પબહુતવ સમાન જાણી લેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે કાપોતલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સંખ્યાતગુણા કહેવા જોઈએ || ૩ ||

ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકોના અલ્પબહુતવની જેમ ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિક સ્ત્રીઓનું પણ અલ્પબહુતવ કહેવું જોઈએ || ૪ ||

૩૩ એસિ ણ ભંતે ! સમુચ્છમપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ ગબ્ભવકકંતિય-પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ ય કણહલેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ગબ્ભવકકંતિય-પંચેદિય-તિરિક્ખજોળિયા સુકકલેસ્સા, પમ્હલેસ્સા સંખેજ્જગુણા, તેડકલેસ્સા સંખેજ્જગુણા, કાડલેસ્સા સંખેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા, વિસેસાહિયા કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા, કાડલેસ્સા સમુચ્છમ-પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા અસંખેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા ||૫||

ભાવાર્થ :- - પ્રશ્ન- હે ભગવન ! સંમૂચ્છિત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનિક અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિક કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુકલલેશીમાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા શુકલલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ છે, (૨) તેનાથી પદ્મલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી તેજોલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી કાપોતલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી નીલ લેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ વિશેષાધિક છે, (૬) તેનાથી કૃષ્ણલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ વિશેષાધિક છે, (૭) તેનાથી કાપોતલેશી સંમૂચ્છિત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનિક અસંખ્યાતગુણા છે, (૮) તેનાથી નીલલેશી સંમૂચ્છિત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ વિશેષાધિક છે અને (૯) તેનાથી કૃષ્ણલેશી સંમૂચ્છિત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ વિશેષાધિક છે. || ૫ ||

૩૪ એસિ ણ ભંતે ! સમુચ્છમપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ તિરિક્ખજોળિણીણ ય કણહ- લેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા? ગોયમા ! જહેવ પંચમ તહા ઇમ્પિ છ્ટટું ભાણિયવ્વ ॥૬॥

ભાવાર્થ :- - પ્રશ્ન- હે ભગવન ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુકલલેશી સંમૂચ્છિત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકો અને

તિર્યચયોનિક સ્ત્રીઓમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્ત્ર-૨ - હે ગૌતમ ! જેવી રીતે પાંચમા એટલે ઉપરના સૂત્રમાં કૃષ્ણાદિ લેશા યુક્ત અસંક્ષી-સંક્ષી તિર્યચયોનિક સંબંધી અલ્પબહુત્વ કહું છે, તે જ રીતે આ છષ્ટા (પ્રસ્તુત) સૂત્રગત સંમૂચ્યેભ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને તિર્યચાણીઓનું અલ્પબહુત્વ કહેવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

૩૫ એસિ ણ ભંતે ! ગબ્ધવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ તિરિક્ખજોળિણીણ ય કણહલેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ગબ્ધવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા સુકકલેસ્સા, સુકકલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજ્જગુણાઓ, પમ્હલેસ્સા ગબ્ધવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા સંહેજ્જગુણા, પમ્હલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ, સંહેજ્જગુણાઓ, તેડલેસ્સા ગબ્ધવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા, સંહેજ્જગુણા, તેડલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજ્જગુણાઓ, કાડલેસ્સા ગબ્ધવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા સંહેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા ગબ્ધવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા વિસેસાહિયા કણહલેસ્સા ગબ્ધવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા વિસેસાહિયા કાડલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજ્જગુણાઓ, ણીલલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ વિસેસાહિયાઓ, કણહલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ વિસેસાહિયાઓ ॥૭॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! કૃષ્ણાલેશી યાવત્ શુકલાલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો અને તિર્યચ્ય સ્ત્રીઓમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્ત્ર-૨ - હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા શુકલાલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો છે, (૨) તેનાથી શુકલાલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી પદ્મલાલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી પદ્મલાલેશી ગર્ભજ તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી તેજોલાલેશી ગર્ભજ તિર્યચ્ય પંચેન્દ્રિય સંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી તેજોલાલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૭) તેનાથી કાપોતલાલેશી ગર્ભજ તિર્યચ્ય પંચેન્દ્રિય સંખ્યાતગુણા છે, (૮) તેનાથી નીલાલાલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ય વિશેષાધિક છે, (૯) તેનાથી કૃષ્ણાલાલેશી ગર્ભજ તિર્યચ્ય પંચેન્દ્રિય વિશેષાધિક (૧૦) તેનાથી કાપોતલાલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૧૧) તેનાથી નીલાલાલેશી તિર્યચાણી વિશેષાધિક, (૧૨) તેનાથી કૃષ્ણાલાલેશી તિર્યચાણી વિશેષાધિક છે. ॥ ૭ ॥

૩૬ એસિ ણ ભંતે ! સમુચ્છીમપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ ગબ્ધવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ તિરિક્ખજોળિણીણ ય કણહલેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ગબ્ધવકકંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા સુકકલેસ્સા, સુકકલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજ્જગુણાઓ, પમ્હલેસ્સા ગબ્ધવકકંતિયતિરિક્ખ જોળિયા

સંહેજજગુણા, પફલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજજગુણાઓ, તેડલેસ્સા ગબ્ધવક્કંતિય-તિરિક્ખજોળિયા સંહેજજગુણા તેડલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજજગુણાઓ, કાઉલેસ્સા તિરિક્ખજોળિયા સંહેજજગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા, કાઉલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજજગુણાઓ, ણીલલેસ્સા તિરિક્ખજોળિણીઓ વિસેસાહિયાઓ, કણહલેસ્સા સમુચ્છીમ પંચેદિયતિરિક્ખ-જોળિયા અસંહેજજગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા ॥૮॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી સંમૂચ્છીમ પંચેદિય તિર્યચયોનિક, ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક તથા તિર્યચાણીમાં કોણ, કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો છે, (૨) તેનાથી શુક્લલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી પદ્મલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી પદ્મલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી તજોલેશી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો સંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી તજોલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૭) તેનાથી કાપોતલેશી ગર્ભજ તિર્યચયોનિકો સંખ્યાતગુણા, (૮) તેનાથી નીલલેશી ગર્ભજ તિર્યચો વિશેષાધિક, (૯) તેનાથી કૃષ્ણલેશી ગર્ભજ તિર્યચો વિશેષાધિક, (૧૦) તેનાથી કાપોતલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી, (૧૧) તેનાથી નીલલેશી તિર્યચાણી વિશેષાધિક, (૧૨) તેનાથી કૃષ્ણલેશી તિર્યચાણી વિશેષાધિક છે, (૧૩) તેનાથી કાપોતલેશી સંમૂચ્છીમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો અસંખ્યાતગુણા છે, (૧૪) તેનાથી નીલલેશી સંમૂચ્છીમ (અસંખી) તિર્યચ પંચેદિય વિશેષાધિક છે અને (૧૫) તેનાથી કૃષ્ણલેશી સંમૂચ્છીમ તિર્યચ પંચેદિય વિશેષાધિક છે. ॥૮॥

૩૭ એસિ ણ ભંતે ! પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ તિરિક્ખજોળિણ ય કણહલેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા સુકકલેસા, સુકકલેસ્સાઓ તિરિક્ખ-જોળિણીઓ સંહેજજગુણાઓ, પફલેસ્સા પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા સંહેજજગુણા, પફલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજજગુણાઓ, તેડલેસ્સા પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા સંહેજજગુણા તેડલેસ્સાઓ તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજજગુણાઓ, કાઉલેસ્સા તિરિક્ખજોળિણીઓ સંહેજજગુણાઓ, ણીલલેસ્સા તિરિક્ખજોળિણીઓ વિસેસાહિયાઓ, કણહલેસ્સા તિરિક્ખજોળિણીઓ વિસેસાહિયાઓ, કાઉલેસ્સા પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા અસંહેજજગુણા, ણીલલેસ્સા પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા પંચેદિય તિરિક્ખજોળિયા વિસેસાહિયા ॥૯॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક અને તિર્યચાણીમાં કોણ, કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો છે, (૨) તેનાથી શુક્લ-લેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી પદ્મલેશી પંચેન્દ્રિય તિર્યચો સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી પદ્મલેશી પંચેન્દ્રિય તિર્યચાણીઓ સંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી તજોલેશી પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો

સંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી તેજોલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૭) તેનાથી કાપોતલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે, (૮) તેનાથી નીલલેશી તિર્યચાણી વિશેષાધિક છે, (૯) તેનાથી કૃષ્ણલેશી તિર્યચાણી વિશેષાધિક છે, (૧૦) તેનાથી કાપોતલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અસંખ્યાતગુણા છે, (૧૧) તેનાથી નીલલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય વિશેષાધિક છે, (૧૨) તેનાથી કૃષ્ણલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય વિશેષાધિક છે. || ૮ ||

૩૮ એસિ ણં ભંતે ! તિરિક્ખજોળિયાણં તિરિક્ખજોળિણીણ ય કણહલેસ્સાણં જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! જહેવ ણવમં અપ્પાબહુગં તહા ઇમં પિ, ણવરં - કાઉલેસ્સા તિરિક્ખજોળિયા અણંતગુણા ! એવં એતે દસ અપ્પાબહુગા તિરિક્ખજોળિયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી યાવતું શુકલલેશી તિર્યચયોનિકો અને તિર્યચાણીઓમાં કોણા, કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેવી રીતે નવમું કૃષ્ણાદિ લેશી તિર્યચયોનિકો સંબંધી અલ્પબહુત્વ કહું છે, તે જ રીતે દશમું અલ્પબહુત્વ પણ સમજી લેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે કાપોતલેશી તિર્યચયોનિકો અનંતગુણા કહેવા જોઈએ. આ પ્રમાણે તિર્યચોના દશ અલ્પબહુત્વ થાય છે. ||૧૦||

વિષેયન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં દશ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યચના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ છે. જેમાં દસમાં અલ્પબહુત્વમાં સમસ્ત તિર્યચોને સમાવિષ્ટ કરીને વિચારણા કરી છે. આ દસ પ્રકારોને ટીકાકારે બે ગાથામાં સંક્ષિપ્ત રૂપે સંકલિત કર્યા છે. યથા-

ઓહિય પણિદ સમુચ્છિયા ય, ગબ્ધે તિરિક્ખ ઇથિઓ ।

સંમુચ્છમગબ્ધતિરિયા, સમુચ્છતિરિક્ખી ય ગબ્ધમિમ ॥૧॥

સંમુચ્છમ-ગબ્ધ-ઇત્થી, પણિદ તિરિગિત્થીયા ય ઓહિત્થી ।

દસ અપ્પાબહુગભેયા, તિરિયાણં હોતિણાયવ્વા ॥૨॥

અર્થ- (૧) સમુચ્યય પંચેન્દ્રિય તિર્યચનું (૨) સંમૂચ્છીભ પંચેન્દ્રિય તિર્યચનું (૩) ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચાણીનું (૪) ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને સંમૂચ્છીભ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનું સાથે (૫) સંમૂચ્છીભ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને તિર્યચાણીનું સાથે (૬) ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને તિર્યચાણીઓનું સાથે (૭) સંમૂચ્છીભ અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને ગર્ભજ તિર્યચાણીઓનું સાથે (૮) પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને તિર્યચાણીનું સાથે (૯) ઔદ્ઘિક તિર્યચો અને તિર્યચાણીઓનું સાથે અલ્પબહુત્વ.

(૧) સમુચ્યય તિર્યચ પંચેન્દ્રિય :- તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં છ લેશ્યા હોય છે. તેનું અલ્પબહુત્વ સમુચ્યય તિર્યચ પ્રમાણે થાય છે- (૧) સર્વથી થોડા શુકલલેશી જીવો છે (૨) તેનાથી પદ્મલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી તેજોલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સંખ્યાતગુણા છે. (૪) તેનાથી કાપોતલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અસંખ્યાતગુણા છે. સમુચ્યય તિર્યચમાં નિગોદના જીવોનો સમાવેશ થાય છે અને નિગોદના જીવો અનંતા હોવાથી કાપોતલેશી તિર્યચોને અનંતગુણા કહ્યા છે. પરંતુ અહીં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનું અલ્પબહુત્વ હોવાથી અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અસંખ્યાતા જ હોવાથી તેને અસંખ્યાતગુણા કહ્યા છે. (૫-૬) તેનાથી નીલલેશી

અને કૃષણલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે.

(૨) સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય :- તેમાં પ્રથમ ત્રણ લેશા જ હોય છે. તેનું અલ્પબહુત્વ તેજસ્કાળિક જીવોની સમાન છે. સર્વથી થોડા કાપોતલેશી, તેનાથી નીલલેશી અને કૃષણલેશી જીવો ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે.

(૩-૪) ગર્ભજ તિર્યચ અને ગર્ભજ તિર્યચાણી :- તે બંનેમાં છ લેશા હોય છે. તેના બે જુદા-જુદા અલ્પબહુત્વ સમુચ્ચયય તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પ્રમાણે જ થાય છે અર્થાત્ પ્રથમ અલ્પબહુત્વ પ્રમાણે જાણવું.

(૫) સંમૂચીર્ણમ અને ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય :- સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ત્રણ લેશા અને ગર્ભજ તિર્યચમાં છ લેશા હોય છે. ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોથી સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અસંખ્યાતગુણા અધિક હોય છે. તેથી (૧) સર્વથી થોડા શુક્કલલેશી ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય છે તેનાથી (૨ થી ૬) પદ્મ, તેજો, કાપોત, નીલ અને કૃષણલેશી ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અસંખ્યાતગુણા છે. (૮-૯) તેનાથી નીલ અને કૃષણલેશી સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અસંખ્યાતગુણા છે. (૧૦) તેનાથી નીલ અને કૃષણલેશી સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે.

(૬) સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ-ગર્ભજ તિર્યચાણી :- ગર્ભજ તિર્યચની જેમ તિર્યચાણીમાં પણ છ લેશા છે અને સંમૂચીર્ણમ તિર્યચમાં ત્રણ અશુભ લેશા છે. તેનું અલ્પબહુત્વ પાંચમા અલ્પબહુત્વની સમાન છે.

(૭) ગર્ભજ તિર્યચ-તિર્યચાણી :- ગર્ભજ તિર્યચ અને તિર્યચાણી તે બંનેમાં છ-છ લેશા હોય છે. પ્રત્યેક લેશામાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા અધિક હોય છે. સામાન્ય રીતે પણ તિર્યચથી તિર્યચાણી અધિક હોય છે.

(૧) સર્વથી થોડા શુક્કલલેશી ગર્ભજ તિર્યચ છે. (૨) તેનાથી શુક્કલલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે (૩-૬) આ રીતે ક્રમશઃ પદ્મલેશી, તેજોલેશી ગર્ભજ તિર્યચ તિર્યચાણી ક્રમશઃ સંખ્યાતગુણ અધિક છે. તેનાથી (૭) કાપોતલેશી ગર્ભજ તિર્યચ સંખ્યાતગુણા છે (૮-૯) તેનાથી નીલલેશી અને કૃષણલેશી ગર્ભજ તિર્યચ ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે. (૧૦) તેનાથી કાપોતલેશી તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી અને તેનાથી (૧૧-૧૨) નીલલેશી અને કૃષણલેશી તિર્યચાણી ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે.

(૮) સંમૂચીર્ણમ, ગર્ભજ તિર્યચ અને તિર્યચાણી :- ગર્ભજ તિર્યચ-તિર્યચાણી બંનેમાં છ-છ લેશા અને સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં પ્રથમ ત્રણ અશુભલેશા હોય છે. સાતમા અલ્પબહુત્વની જેમ ગર્ભજ તિર્યચ-તિર્યચાણીના બાર બોલ છે અને ત્યારપણી (૧૩) કાપોતલેશી સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અસંખ્યાતગુણા છે અને (૧૪-૧૫) નીલલેશી અને કૃષણલેશી સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે. કારણ કે ગર્ભજ તિર્યચ-તિર્યચાણીથી સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અસંખ્યાતગુણા છે.

(૯) સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિય તિર્યચ-તિર્યચાણી :- સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાં ગર્ભજ અને સંમૂચીર્ણમ બંને પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોનો સમાવેશ થાય છે. સંમૂચીર્ણમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ત્રણ અશુભ લેશા અને ગર્ભજ તિર્યચમાં છ લેશા હોય છે. તેથી તેજો, પદ્મ અને શુક્કલલેશી તિર્યચો માત્ર ગર્ભજ હોય છે. તેમાંઅશુભ લેશાવાળા જીવો ક્રમશઃ અધિક હોય છે.

આ રીતે તેજો આદિ ત્રણ લેશાના ત્રણ બોલ અને કૃષણાદિ ત્રણ લેશાના છ બોલ, એમ કુલ છ બોલનો આ નવમું અલ્પબહુત્વ છે જે ભાવાર્થી સ્પષ્ટ છે.

(૧૦) સમુચ્ચય તિર્યચ અને તિર્યચાણી :- સમુચ્ચય તિર્યચમાં એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમાં વનસ્પતિકાળિક જીવો અનંતા હોવાથી સમુચ્ચય તિર્યચો અનંતા થાય છે. નિગોં

જીવોમાં પ્રથમ ત્રણ અશુભ લેશ્યા હોય છે. તેથી આ અલ્પબહુત્વમાં તેજોલેશી તિર્યચાણીથી કાપોતલેશી તિર્યચો અનંતગુણા થાય છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોનું અલ્પબહુત્વ :-

જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કારણ
૧ શુક્લલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	સર્વથી થોડા	શુક્લલેશ્યા અલ્પ જીવોમાં જ હોય છે.
૨ પદ્મલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણા	સંખ્યાતગુણા જીવોમાં પદ્મલેશ્યા હોય છે.
૩ તેજોલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણા	પદ્મલેશી જીવોથી તેજોલેશી જીવોની સંખ્યા અધિક છે.
૪ કાપોતલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	અસંખ્યાતગુણા	અશુભલેશ્યા ઘણા અધિક જીવોમાં હોય છે.
૫ નીલલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	વિશેષાધિક	તે જીવો કંઈક અધિક હોય છે.
૬ કૃષ્ણલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	વિશેષાધિક	તે જીવો કંઈક અધિકતર હોય છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ મનુષ્યનું અલ્પબહુત્વ :-

૩૯ એવં મળૂસાણ પિ અપ્પાબહુગા ભાળિયવ્વા । ણવરં પચ્છમગં અપ્પાબહુગં ણત્થિ ।

ભાવાર્થ :- - આ રીતે (તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની જેમ જ) કૃષ્ણાદિ લેશ્યાયુક્ત મનુષ્યોનું અલ્પબહુત્વ કહેવું જોઈએ પરંતુ તેમાં અંતિમ દશમું અલ્પબહુત્વ થતું નથી અર્થાત્ નવ અલ્પબહુત્વ છે.

વિયેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તિર્યચોના અતિદેશપૂર્વક મનુષ્યોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે.

મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે ગર્ભજ મનુષ્યો અને સંમૂચ્છીમ મનુષ્યો. ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાત છે અને તેમાં છ લેશ્યા હોય છે. સંમૂચ્છીમ મનુષ્યો અસંખ્યાતા છે અને તેમાં પ્રથમની ત્રણ અશુભલેશ્યા હોય છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની જેમ જ નવ પ્રકારે મનુષ્યોનું અલ્પબહુત્વ થાય છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના દશમા સમુચ્ચ્યયના અલ્પબહુત્વમાં એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યચોનો સમાવેશ થાય છે. તે મનુષ્યમાં શક્ય નથી, તેથી તેમાં દસમા(અંતિમ) અલ્પબહુત્વનો નિષેધ છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ દેવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૪૦ એસિ ણ ભંતે ! દેવાણ કણહલેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સાવ્વત્થોવા દેવા સુકકલેસ્સા, પમહલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, કાઉલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા, તેઉલ્લેસ્સા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી દેવોમાં કોણા, કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી દેવો છે, (૨) તેનાથી પદ્મલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી કાપોતલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી નીલલેશી દેવો વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી કૃષ્ણલેશી દેવો વિશેષાધિક છે અને (૬) તેનાથી તેજોલેશી દેવો સંખ્યાતગુણા છે.

૪૧ એસિ ણ ભંતે ! દેવીણ કણહલેસ્સાણ જાવ તેડલેસ્સાણ ય કયરે કયરોહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવાઓ દેવીઓ કાઉલેસ્સાઓ, ણીલલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ, કણહલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ, તેડલેસ્સાઓ સંખેજ્જગુણાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ તેજોલેશી દેવીઓમાં કોણ, કોનાથી અદ્ય, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડી કાપોતલેશી દેવીઓ છે, (૨) તેનાથી નીલલેશી દેવીઓ વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી કૃષ્ણલેશી દેવીઓ વિશેષાધિક છે અને (૪) તેનાથી તેજોલેશી દેવીઓ સંખ્યાત ગુણી છે.

૪૨ એસિ ણ ભંતે ! દેવાણ દેવીણ ચ કણહલેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ચ કયરે કયરોહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા દેવા સુકકલેસ્સા, પમ્હલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, કાઉલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા, કાઉલેસ્સાઓ દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ, ણીલલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ, કણહલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ, તેડલેસ્સા દેવા સંખેજ્જગુણા, તેડલેસ્સાઓ દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી દેવો તથા દેવીઓમાં કોણ, કોનાથી અદ્ય, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી દેવો છે, (૨) તેનાથી પદ્મલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી કાપોતલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. (૪) તેનાથી નીલલેશી દેવો વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી કૃષ્ણલેશી દેવો વિશેષાધિક છે. (૬) તેનાથી કાપોતલેશી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે. (૭) તેનાથી નીલલેશી દેવીઓ વિશેષાધિક છે. (૮) તેનાથી કૃષ્ણલેશી દેવીઓ વિશેષાધિક છે. તેનાથી તેજોલેશી દેવો સંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી તેજોલેશી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમુચ્ચય દેવ-દેવીઓના અદ્યબહુત્વનું પ્રતિપાદન છે.

૭ લેશ્યાયુક્ત સમુચ્ચય દેવોનું અદ્યબહુત્વ :- ભવનપતિ અને વ્યંતરદેવોમાં પ્રથમની ચાર લેશ્યા, જ્યોતિષી અને પ્રથમ બે દેવલોકના દેવોમાં તેજોલેશ્યા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા દેવલોકમાં પદ્મલેશ્યા અને છાટા દેવલોકથી સવાર્થસિદ્ધ વિમાન સુધીના દેવોમાં શુક્લલેશ્યા હોય છે. આ રીતે સમુચ્ચય દેવોમાં છ એ છ લેશ્યા હોય છે. વૈમાનિક દેવોમાં ઉપર-ઉપરના દેવલોકના દેવોની સંખ્યા અદ્ય હોય છે. તે અપેક્ષાએ અદ્યબહુત્વ સમજવું.

(૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી દેવો છે કારણ કે શુક્લલેશી દેવો છાટાથી ઉપરના દેવલોકમાં જ હોય છે. તે દેવોની સંખ્યા અદ્ય છે. (૨) તેનાથી પદ્મલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા દેવલોકના દેવોમાં પદ્મલેશ્યા છે. તે દેવો ઉપરના દેવલોકના દેવોથી અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

(૩) તેનાથી કાપોતલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવો કાપોતલેશી હોય છે. (૪) તેનાથી નીલલેશી દેવો વિશેષાધિક છે કારણ કે ઘણા ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોમાં નીલલેશ્યા હોય છે. (૫) તેનાથી કૃષ્ણલેશી દેવો વિશેષાધિક છે કારણ કે અધિકાંશ ભવનપતિ અને વ્યંતરદેવોમાં કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે. (૬) તેનાથી તેજોલેશી દેવો સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે સર્વ જ્યોતિષી દેવોમાં તેજોલેશ્યા હોય છે. ચારે જાતિના દેવોમાં જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા સર્વથી અધિક હોય છે. તેથી તેજોલેશી દેવોની સંખ્યા સર્વથી અધિક હોય છે.

સમુચ્યય ચાર લેશ્યાયુક્ત દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :— ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવીઓમાં ચાર લેશ્યા, જ્યોતિષી અને પ્રથમ બે દેવલોકની દેવીઓને તેજોલેશ્યા હોય છે.

(૧) સર્વથી થોડી કાપોતલેશી દેવીઓ હોય છે, કારણ કે કેટલીક ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવીઓ જ કાપોતલેશી હોય છે. (૨) તેનાથી નીલલેશી દેવીઓ વિશેષાધિક છે, કારણ કે ભવનપતિ અને વ્યંતરોમાં નીલલેશી દેવીઓની સંખ્યા કંઈક અધિક હોય છે. (૩) તેનાથી કૃષ્ણલેશી દેવીઓ વિશેષાધિક છે કારણ કે ભવનપતિ અને વ્યંતર જાતિની દેવીઓમાં કૃષ્ણલેશી અધિક હોય છે. (૪) તેનાથી તેજોલેશી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે કારણ કે જ્યોતિષી અને પહેલા બે દેવલોકની સર્વ દેવીઓને તેજોલેશ્યા હોય છે.

સમુચ્યય છ લેશ્યાયુક્ત દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :— ઉત્કૃષ્ટતાની અપેક્ષાએ દેવ કરતાં દેવીઓ બત્તીસ ગુણી અને બત્તીસ અધિક હોય છે તેથી અલ્પબહુત્વમાં સર્વત્ર દેવથી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી હોય છે. (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી દેવો છે (૨) તેનાથી પદ્મલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે (૩) તેનાથી કાપોતલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા (૪-૫) તેનાથી નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી દેવો ક્રમશઃ: વિશેષાધિક છે. (૬) તેનાથી કાપોતલેશી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી (૭-૮) તેનાથી નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી દેવીઓ ક્રમશઃ: વિશેષાધિક છે. (૯-૧૦) તેનાથી તેજોલેશી દેવ-દેવીઓ ક્રમશઃ: સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે ચારે જાતિના દેવ-દેવીઓમાં જ્યોતિષી દેવ દેવીઓની સંખ્યા અધિક છે અને તેને એક તેજોલેશ્યા હોય છે. તેમજ કેટલાક ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવ-દેવીઓને તથા પ્રથમ બે દેવલોકના સર્વ દેવ-દેવીઓને તેજોલેશ્યા હોય છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ સમુચ્યય દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કારણ
૧ શુક્લલેશી દેવો	સર્વથી થોડા	ઇછા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકમાં જ હોવાથી તે અલ્પસંખ્યક છે.
૨ પદ્મલેશી દેવો	અસંખ્યાતગુણા	૩, ૪, ૫ દેવલોકના દેવોની સંખ્યા અસંખ્યાતગુણી છે.
૩ કાપોતલેશી દેવો	અસંખ્યાતગુણા	ભવનપતિ, વ્યંતર દેવો ઉપરના દેવોથી અસંખ્યાતગુણા છે.
૪ નીલલેશી દેવો	વિશેષાધિક	ઘણા ભવનપતિ, વ્યંતર દેવોમાં નીલલેશ્યા હોય છે.
૫ કૃષ્ણલેશી દેવી	વિશેષાધિક	અધિકતમ ભવનપતિ, વ્યંતરોમાં કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે.
૬ કાપોતલેશી દેવી	સંખ્યાતગુણી	દેવ કરતાં દેવીઓ ઉર ગુણી અને ઉર અધિક છે.
૭ નીલલેશી દેવી	વિશેષાધિક	ઘણી ભવનપતિ, વ્યંતર દેવીઓમાં નીલલેશ્યા હોય છે.
૮ કૃષ્ણલેશી દેવી	વિશેષાધિક	અધિકતમ ભવનપતિ, વ્યંતર દેવીઓમાં કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે.
૯ તેજોલેશી દેવો	સંખ્યાતગુણા	સર્વ દેવોમાં જ્યોતિષી દેવો અધિક છે અને તેમાં તેજોલેશ્યા હોય છે.
૧૦ તેજોલેશી દેવી	સંખ્યાતગુણી	દેવોથી દેવીઓ અધિક હોય છે.

લેશાની અપેક્ષા ભવનપતિ-વ્યંતર દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

૪૩ એસિ ણ ભંતે ! ભવણવાસીણ દેવાણ કણહલેસ્સાણ જાવ તેઉલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ભવણવાસી દેવા તેઉલેસ્સા, કાઉલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કૃષ્ણાલેશી યાવત્ તેજોલેશી ભવનવાસી દેવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા તેજોલેશી ભવનવાસી દેવો છે, (૨) તેનાથી કાપોતલેશી ભવનવાસી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી નીલલેશી ભવનવાસી દેવો વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી કૃષ્ણાલેશી ભવનવાસી દેવો વિશેષાધિક છે.

૪૪ એસિ ણ ભંતે ! ભવણવાસીણીણ દેવીણ કણહલેસ્સાણ જાવ તેઉલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કૃષ્ણાલેશી યાવત્ તેજોલેશી ભવનવાસી દેવીઓમાં કોણ, કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ભવનવાસી દેવો પ્રમાણે તેની દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ જાણવું જોઈએ.

૪૫ એસિ ણ ભંતે ! ભવણવાસીણ દેવાણ દેવીણ ચ કણહલેસ્સાણ જાવ તેઉલેસ્સાણ ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ભવણવાસી દેવા તેઉલેસ્સા, ભવણવાસિણીઓ તેઉલેસ્સાઓ સંખેજ્જગુણાઓ, કાઉલેસ્સા ભવણવાસી અસંખેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા, કાઉલેસ્સાઓ ભવણવાસિણીઓ સંખેજ્જગુણાઓ, ણીલલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ, કણહલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ ।

એવં વાળમંતરાણ વિ તિણ્ણેવ અપ્પાબહુયા જહેવ ભવણવાસીણ તહેવ ભાણિયવા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કૃષ્ણાલેશી યાવત્ તેજોલેશી ભવનવાસી દેવો અને દેવીઓમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા તેજોલેશી ભવનવાસી દેવો છે, (૨) તેનાથી તેજોલેશી ભવનવાસી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી કાપોતલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી નીલલેશી દેવો વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી કૃષ્ણાલેશી દેવો વિશેષાધિક છે, (૬) તેનાથી કાપોતલેશી ભવનવાસી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે, (૭) તેનાથી નીલલેશી દેવીઓ વિશેષાધિક છે અને (૮) તેનાથી કૃષ્ણાલેશી દેવીઓ વિશેષાધિક છે.

ભવનવાસી દેવ-દેવીઓના અલ્પબહુત્વના કથનની જેમ વાણવ્યંતર દેવો, દેવીઓ અને

દેવ-દેવીઓનું સમ્મિલિત, આ પ્રમાણેના ત્રણે અલ્પબહુત્વ કહેવા જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભવનપતિ, વ્યંતર દેવ-દેવીઓના અલ્પબહુત્વનું પ્રતિપાદન છે.

(૧) સર્વથી થોડા તેજોલેશી દેવો છે કારણ કે ભવનપતિ-વ્યંતર જાતિના દેવોમાં અલ્પ દેવોને જ તેજોલેશ્યા હોય છે (૨) તેનાથી કાપોતલેશી ભવનપતિ-વ્યંતર દેવો અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે ઘણા દેવોમાં કાપોતલેશ્યા હોય છે. (૩-૪) તેનાથી નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી દેવો કુમશા: વિશેષાધિક છે કારણ કે અશુભ લેશ્યાવાળા દેવોની સંખ્યા અધિક-અધિક હોય છે.

ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવીઓમાં પણ ચાર લેશ્યા હોય છે તેનું અલ્પબહુત્વ દેવોની સમાન છે. ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવ-દેવીઓના સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વમાં દેવ કરતા દેવીઓ અધિક હોય છે. તેનું અલ્પબહુત્વ ભાવાર્થી સ્પષ્ટ છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ ભવનપતિ, વ્યંતર દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

જવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કારણ
૧ તેજોલેશી દેવ	સર્વથી થોડા	કેટલાક દેવોમાં જ તેજોલેશ્યા હોય છે.
૨ તેજોલેશી દેવી	સંખ્યાતગુણી	દેવ કરતાં દેવી ઉર અધિક ઉર ગુણી છે.
૩ કાપોતલેશી દેવ	અસંખ્યાતગુણા	ઘણા દેવોમાં હોય છે.
૪ નીલલેશી દેવ	વિશેષાધિક	અશુભલેશી દેવો અધિક હોય છે.
૫ કૃષ્ણલેશી દેવ	વિશેષાધિક	અશુભતમ લેશ્યા અધિક દેવોમાં હોય છે.
૬ કાપોતલેશી દેવી	સંખ્યાતગુણી	દેવ કરતા દેવીઓની સંખ્યા અધિક છે.
૭ નીલલેશી દેવી	વિશેષાધિક	અશુભલેશ્યા કંઈક અધિક દેવીઓમાં હોય છે.
૮ કૃષ્ણલેશી દેવી	વિશેષાધિક	અશુભતમ લેશ્યાવાળી દેવીઓ કંઈક અધિક હોય છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ જ્યોતિષી દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

૪૬ એસિ ણ ભંતે ! જોઇસિયાણ દેવાણ દેવીણ ચ તેઉલેસ્સાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જોઇસિયદેવા તેઉલેસ્સા, જોઇસિણીદેવીઓ તેઉલેસ્સાઓ સંખેજ્જગુણાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેજોલેશી જ્યોતિષ્ક દેવોમાં અને દેવીઓમાં કોણ, કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા તેજોલેશી જ્યોતિષ્કદેવો છે અને તેનાથી તેજોલેશી તેની દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

૪૭ એસિ ણ ભંતે ! વૈમાણિયાણ દેવાણ તેઉલેસ્સાણ પદ્ધલેસ્સાણ સુકકલેસ્સાણ ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા વેમાળિયા દેવા સુક્કલેસ્સા, પમ્હલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા,
તેડલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! તેજોલેશી, પદ્મલેશી અને શુક્લલેશી વૈમાનિક દેવોમાં કોણા, કોનાથી
અલ્પ, બહુ, તુદ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી અલ્પ શુક્લલેશી વૈમાનિક દેવો છે, તેનાથી પદ્મલેશી વૈમાનિક
દેવો અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી તેજોલેશી વૈમાનિક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે.

૪૮ એસિ ણ ભંતે ! વેમાળિયા ણ દેવાણ દેવીણ ચ તેડલેસ્સાણ પમ્હલેસ્સાણ
સુક્કલેસ્સાણ ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા વેમાળિયાણ દેવા સુક્કલેસ્સા, પમ્હલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા,
તેડલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, તેડલેસ્સાઓ વેમાળિયાઓ દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! તેજોલેશી, પદ્મલેશી અને શુક્લલેશી વૈમાનિક દેવો અને દેવીઓમાં
કોણા, કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુદ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી વૈમાનિક દેવો છે. (૨) તેનાથી પદ્મલેશી દેવો
અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી તેજોલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. (૪) તેનાથી તેજોલેશી વૈમાનિક
દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વૈમાનિક દેવ-દેવીઓના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ છે.

પ્રથમ બે દેવલોકના દેવ-દેવીઓને એક તેજોલેશ્યા, નીજા, ચોથા અને પાંચમા દેવલોકમાં પદ્મલેશ્યા
અને છટાથી ઉપરના દેવલોકમાં એક શુક્લલેશ્યા છે.

વૈમાનિક દેવોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી દેવો છે કારણ કે છટાથી ઉપરના
દેવલોકમાં જ શુક્લલેશ્યા હોય છે અને ઉપર-ઉપરના દેવલોકમાં દેવોની સંખ્યા અલ્પ હોય છે. (૨)
તેનાથી પદ્મલેશી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે નીજા, ચોથા અને પાંચમા દેવલોકમાં પદ્મલેશ્યા હોય
છે. તેમાં વિમાન વધુ છે, તેથી શુક્લલેશી દેવોથી તે અસંખ્યાતગુણા થઈ જાય છે. (૩) તેનાથી તેજોલેશી
દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે પ્રથમ બે દેવલોકમાં તેજોલેશ્યા હોય છે, તેમાં વિમાન વધુ છે અને દેવો કરતાં
દેવીઓ દેવો કરતાં વધુ હોય છે, તેથી તેજોલેશીની સંખ્યા પદ્મલેશી દેવોથી અસંખ્યાતગુણી થઈ જાય છે.

વૈમાનિક દેવીઓ પ્રથમ બે દેવલોકમાં જ છે અને ત્યાં એક માત્ર તેજોલેશ્યા જ હોય છે તેથી
લેશ્યાની અપેક્ષાએ દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ થતું નથી.

વૈમાનિક દેવ-દેવીઓનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી વૈમાનિક દેવો છે.
(૨-૩) તેનાથી પદ્મલેશી અને તેજોલેશી દેવો પૂર્વવત્ત કમશઃ અસંખ્યાતગુણા છે (૪) તેનાથી તેજોલેશી
દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે, કારણ કે દેવ કરતાં દેવીઓની સંખ્યા ઉત્કૃષ્ટ પદે બત્તીસ ગુણી બત્તીસ અધિક છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કારણ
૧ શુક્લલેશી વૈમાનિક દેવો	સર્વથી થોડા	ઇછાથી ઉપરના દેવલોકમાં જ હોવાથી અલ્પસંખ્યક છે.
૨ પદ્મલેશી દેવો	અસંખ્યાતગુણા	૩, ૪, ૫ દેવલોકમાં દેવોની સંખ્યા વધુ છે.
૩ તેજોલેશી દેવો	અસંખ્યાતગુણા	૧, ૨ દેવલોકના દેવો અધિક છે.
૪ તેજોલેશી દેવીઓ	સંખ્યાતગુણા	દેવોથી દેવીઓની સંખ્યા વધુ છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ ચારે જાતિના દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

૪૯ એસિ ણ ભંતે ! ભવણવાસીણ વાળમંતરાણ જોઇસિયાણ વૈમાણિયાણ ય દેવાણ કણહલેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા વૈમાણિયા દેવા સુકકલેસ્સા, પમહલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, તેઉલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા ; તેઉલેસ્સા ભવણવાસી દેવા અસંખેજ્જગુણા, કાઉલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા; તેઉલેસ્સા વાળમંતરા દેવા અસંખેજ્જગુણા, કાઉલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા વિસોહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા; તેઉલેસ્સા જોઇસિયદેવા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી ભવનવાસી, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોમાં કોણ, કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી વૈમાનિક દેવો છે, (૨) તેનાથી પદ્મલેશી વૈમાનિક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી તેજોલેશી વૈમાનિકદેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી તેજોલેશી ભવનવાસી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી કાપોતલેશી ભવનપતિ દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી નીલલેશી ભવનવાસી દેવો વિશેષાધિક છે, (૭) તેનાથી કૃષ્ણલેશી ભવનવાસી દેવો વિશેષાધિક છે, (૮) તેનાથી તેજોલેશી વાણવ્યંતર દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૯) તેનાથી કાપોતલેશી વાણવ્યંતર દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૧૦) તેનાથી નીલલેશી વાણવ્યંતર દેવો વિશેષાધિક છે, (૧૧) તેનાથી કૃષ્ણલેશી વાણવ્યંતર દેવો વિશેષાધિક છે અને (૧૨) તેનાથી તેજોલેશી જ્યોતિષ્ક દેવો સંખ્યાતગુણા છે.

૫૦ એસિ ણ ભંતે ! ભવણવાસિણીણ વાળમંતરીણ જોઇસિણીણ વૈમાણિણીણ ચ દેવીણ કણહલેસ્સાણ જાવ તેઉલેસ્સાણ ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવાઓ દેવીઓ વૈમાણિણીઓ તેઉલેસ્સાઓ; ભવણવાસિણીઓ તેઉલેસ્સાઓ અસંખેજ્જગુણાઓ, કાઉલેસ્સાઓ અસંખેજ્જગુણાઓ, ણીલલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ, કણહલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ; તેઉલેસ્સાઓ વાળમંતરીઓ દેવીઓ અસંખેજ્જગુણાઓ, કાઉલેસ્સાઓ અસંખેજ્જગુણાઓ, ણીલલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ કણહલેસ્સાઓ વિસેસાહિયાઓ, તેઉલેસ્સાઓ જોઇસિણીઓ દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી ભવનવાસી, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવીઓમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડી તેજોલેશી વૈમાનિક દેવીઓ છે, (૨) તેનાથી તેજોલેશી ભવનપતિ દેવીઓ અસંખ્યાતગુણી છે. (૩) તેનાથી કાપોતલેશી ભવનવાસી દેવીઓ અસંખ્યાતગુણી છે. (૪) તેનાથી નીલલેશી ભવનવાસી દેવીઓ વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી કૃષણલેશી ભવનવાસી દેવીઓ વિશેષાધિક છે, (૬) તેનાથી તેજોલેશી વાણવ્યંતરની દેવીઓ અસંખ્યાતગુણી છે. (૭) તેનાથી કાપોતલેશી વાણવ્યંતર દેવીઓ અસંખ્યાતગુણી છે, (૮) તેનાથી નીલલેશી વ્યંતરદેવીઓ વિશેષાધિક છે, (૯) તેનાથી કૃષણલેશી વ્યંતર દેવીઓ વિશેષાધિક છે અને (૧૦) તેનાથી તેજોલેશી જ્યોતિષ્ક દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે.

૫૧ એસિણ ભંતે ! ભવણવાસીણ જાવ વેમાળિયાણ દેવાણ ય દેવીણ ય કણહલેસ્સાણ જાવ સુકકલેસ્સાણ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા વેમાળિયા દેવા સુકકલેસ્સા, પફ્ફલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, તેઉલેસ્સા અસંખેજ્જગુણા, તેઉલેસ્સાઓ વેમાળિણીઓ દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ, તેઉલેસ્સા ભવણવાસી દેવા અસંખેજ્જગુણા, તેઉલેસ્સાઓ ભવણવાસિણીઓ દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ, કાઉલેસ્સા ભવણવાસી અસંખેજ્જગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કણહલેસ્સા વિસેસાહિયા, કાઉલેસ્સાઓ ભવણવાસિણીઓ સંખેજ્જગુણાઓ, ણીલલેસાઓ વિસેસાહિયાઓ, કણહલેસાઓ વિસેસાહિયાઓ, તેઉલેસ્સા વાણમંતરા અસંખેજ્જગુણા, તેઉલેસ્સાઓ વાણમંતરીઓ સંખેજ્જગુણાઓ, કાઉલેસ્સા વાણમંતરા અસંખેજ્જગુણા, ણીલલેસા વિસેસાહિયા, કણહલેસા વિસેસાહિયા, કાઉલેસાઓ વાણમંતરીઓ સંખેજ્જગુણાઓ, ણીલલેસાઓ વિસેસાહિયાઓ, કણહલેસાઓ વિસેસાહિયાઓ, તેઉલેસ્સા જોઇસિયા સંખેજ્જગુણા, તેઉલેસ્સાઓ જોઇસિણીઓ સંખેજ્જગુણાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી ભવનવાસી, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવ અને દેવીઓમાં કોણ, કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ભગવન્ ! (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી વૈમાનિક દેવો છે, (૨) તેનાથી પદ્મલેશી વૈમાનિક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી તેજોલેશી વૈમાનિક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી તેજોલેશી વૈમાનિક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી તેજોલેશી ભવનવાસી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી તેજોલેશી ભવનવાસી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે, (૭) તેનાથી કાપોતલેશી ભવનવાસી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૮) તેનાથી નીલલેશી ભવનવાસી દેવો વિશેષાધિક છે, (૯) તેનાથી કૃષણલેશી ભવનવાસી દેવો વિશેષાધિક છે, (૧૦) તેનાથી કાપોતલેશી ભવનવાસી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે, (૧૧) તેનાથી નીલલેશી ભવનવાસિદેવીઓ વિશેષાધિક છે, (૧૨) તેનાથી કૃષણલેશી ભવનવાસી દેવીઓ વિશેષાધિક છે, (૧૩) તેનાથી તેજોલેશી વાણવ્યંતર દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૧૪) તેનાથી તેજોલેશી વાણવ્યંતર દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે, (૧૫) તેનાથી કાપોતલેશી વાણવ્યંતર દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, (૧૬) તેનાથી નીલલેશી વ્યંતરદેવો વિશેષાધિક છે, (૧૭) તેનાથી કૃષણલેશી વ્યંતરદેવો વિશેષાધિક છે, (૧૮) તેનાથી કાપોતલેશી વ્યંતર દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે, (૧૯) તેનાથી નીલલેશી વ્યંતરદેવીઓ વિશેષાધિક છે, (૨૦) તેનાથી કૃષણલેશી વ્યંતર દેવીઓ વિશેષાધિક છે, (૨૧) તેનાથી તેજોલેશી જ્યોતિષ્કદેવો સંખ્યાતગુણા છે અને

(૨૨) તેનાથી તેજોલેશી જ્યોતિષી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં લેશ્યાની અપેક્ષાએ ચારે જાતિના દેવોનું, દેવીઓનું અને દેવ-દેવીઓનું સાથે અલ્પબહૃત્વ છે.

દેવોનું અલ્પબહૃત્વ :— ચારે જાતિના દેવ-દેવીઓમાં ત્રીજા પદના ૮૮ બોલની અલ્પબહૃત્વ પ્રમાણે વૈમાનિક જાતિના દેવ-દેવીઓની સંખ્યા અલ્પ છે. ત્યારપણી ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવ-દેવીઓની સંખ્યા કુમશઃ અધિક-અધિક છે. તે પ્રમાણે અલ્પબહૃત્વ કરતાં (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી વૈમાનિક દેવો છે. (૨-૩) તેનાથી પદલેશી અને તેજોલેશી વૈમાનિક દેવો પૂર્વવત્ત કુમશઃ અસંખ્યાતગુણા છે. (૪) તેનાથી તેજોલેશી ભવનપતિ દેવો અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે ભવનો વધુ છે અને અલ્પ સ્થિતિવાળા ઘણા દેવોમાં તેજોલેશ્યા હોય છે. (૫) તેનાથી કાપોતલેશી ભવનપતિ દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે અલ્પ ઋદ્ધિવાળા ઘણા ભવનપતિ દેવોમાં કાપોતલેશ્યા હોય છે. (૬-૭) તેનાથી નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી ભવનપતિ દેવો કુમશઃ અધિક હોય છે. કારણ કે તેમાં અશુભલેશી દેવોનું પ્રમાણ કુમશઃ અધિક હોય છે. (૮) તેનાથી તેજોલેશી વ્યંતર દેવો અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે વ્યંતર દેવ-દેવીઓની સંખ્યા (ત્રીજા અલ્પબહૃત્વ પદ પ્રમાણે) ભવનપતિ કરતાં વધુ છે. (૯) તેનાથી કાપોતલેશી વ્યંતર દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે કાપોતલેશી અલ્પ ઋદ્ધિવાળા દેવોની સંખ્યા ઘણી વધારે હોય છે. (૧૦-૧૧) તેનાથી નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી દેવો કુમશઃ વિશેષાધિક છે. (૧૨) તેનાથી તેજોલેશી જ્યોતિષી દેવો સંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે ચારે જાતિના દેવોમાં જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા અધિક છે.

દેવીઓનું અલ્પબહૃત્વ :— (૧) સર્વથી થોડી તેજોલેશી વૈમાનિક દેવીઓ (૨-૩) તેનાથી તેજોલેશી અને કાપોતલેશી ભવનપતિ દેવીઓ કુમશઃ અસંખ્યાતગુણી છે. કારણ કે વૈમાનિક દેવ-દેવીઓથી ભવનપતિ-દેવીઓ વધુ હોય છે. (૪-૫) તેનાથી નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી ભવનપતિ દેવીઓ વિશેષાધિક છે. તે જ રીતે (૬-૭) તેનાથી તેજોલેશી અને કાપોતલેશી વ્યંતર દેવીઓ કુમશઃ અસંખ્યાતગુણી છે, કારણ કે ભવનપતિ દેવો કરતાં વ્યંતર દેવીઓ વધુ હોય છે. (૮-૯) તેનાથી નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી વ્યંતર દેવીઓ વિશેષાધિક છે. (૧૦) તેનાથી તેજોલેશી જ્યોતિષી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે. ચારે જાતિના દેવો અને દેવીઓનું સમ્મિલિત અલ્પબહૃત્વ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

જીવોમાં લેશ્યાના ૪૫ પ્રકારના અલ્પબહૃત્વ :-

જીવ પ્રકાર	કૃષ્ણ	નીલ	કાપોત	તેજો	પદ્મ	શુક્લ	અલેશી
૧ સમુચ્ચયય જીવ	૭ વિશે.	૬ વિશે.	૫ અનંત	૩ સંખ્યા.	૨ સંખ્યા.	૧ થોડા	૪ અનંત
૨ નારકી	૧ થોડા	૨ અસં.	૩ અસં.	×	×	×	×
૩ સમુચ્ચય તિર્યંચ	૬ વિશે.	૫ વિશે.	૪ અનંત	૩ સંખ્યા.	૨ સંખ્યા.	૧ થોડા	૫
૪-૫ એકેન્દ્રિય અથવા વનસ્પતિ	૪ વિશે.	૩ વિશે.	૨ અનંત	૧ થોડા	×	×	૫

જીવ પ્રકાર	કુષ્ણા	નીલ	કાપોત	તેજો	પદ	શુક્લ	અલેશી
૬૭ પૃથ્વી, પાણી	૪ વિશેં	૩ વિશેં	૨ અસં.	૧ થોડા	×	×	×
૮-૧૨ તેઉકાય, વાયુકાય, ન્રાણ વિકલેન્દ્રિય	૩ વિશેં	૨ વિશેં	૧ થોડા	×	×	×	×
૧૩ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ	૬ વિશેં	૫ વિશેં	૪ અસં.	૩ સંખ્યાં	૨ સંખ્યાં	૧ થોડા	×
૧૪ સંમૂચ્છીંમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	૩ વિશેં	૨ વિશેં	૧ થોડા	×	×	×	×
૧૫-૧૬ ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને તિર્યંચાણી	૬ વિશેં	૫ વિશેં	૪ સંખ્યાં	૩ સંખ્યાં	૨ સંખ્યાં	૧ થોડા	×
૧૭-૧૮ સંમૂચ્છીંમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય સાથે	૮ વિશેં	૮ વિશેં	૭ અસં.	૫ સંખ્યાં	૩ સંખ્યાં	૧ થોડા	×
ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અથવા તિર્યંચાણી (સમ્મિલિત)	૬ વિશેં	૫ વિશેં	૪ સંખ્યાં	૩ સંખ્યાં	૨ સંખ્યાં	૧ થોડા	×
૧૯ ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	૮ વિશેં	૮ વિશેં	૭ સંખ્યાં	૫ સંખ્યાં	૩ સંખ્યાં	૧ થોડા	×
તિર્યંચાણી (સમ્મિલિત)	૧૨ વિશેં	૧૧ વિશેં	૧૦ સંખ્યાં	૬ સંખ્યાં	૪ અસં.	૨ સંખ્યાં	×
૨૦ સંમૂચ્છીંમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	૧૫ વિશેં	૧૪ વિશેં	૧૩ અસં.	૫ સંખ્યાં	૩ સંખ્યાં	૧ થોડા	×
ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	૮ વિશેં	૮ વિશેં	૭ સંખ્યાં	૫ સંખ્યાં	૩ સંખ્યાં	૧ થોડા	×
તિર્યંચાણી (સમ્મિલિત)	૧૨ વિશેં	૧૧ વિશેં	૧૦ સંખ્યાં	૬ સંખ્યાં	૪ સંખ્યાં	૨ સંખ્યાં	×
૨૧ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ	૧૨ વિશેં	૧૧ વિશેં	૧૦ અસં.	૫ સંખ્યાં	૩ સંખ્યાં	૧ થોડા	×
તિર્યંચાણી (સમ્મિલિત)	૮ વિશેં	૮ વિશેં	૭ સંખ્યાં	૬ સંખ્યાં	૪ સંખ્યાં	૨ સંખ્યાં	×
૨૨ સમુચ્ચય તિર્યંચ	૧૨ વિશેં	૧૧ વિશેં	૧૦ અનંત	૫ સંખ્યાં	૩ સંખ્યાં	૧ થોડા	×
તિર્યંચાણી (સમ્મિલિત)	૮ વિશેં	૮ વિશેં	૭ સંખ્યાં	૬ સંખ્યાં	૪ સંખ્યાં	૨ સંખ્યાં	૧ થોડા
૨૩-૨૫ સમુચ્ચય મનુષ્યો, ગર્ભજ મનુષ્યો અને મનુષ્યાણી	૬ વિશેં	૫ વિશેં	૪ અસં.	૩ સંખ્યાં	૨ સંખ્યાં	૧ થોડા	૧ થોડા

જીવ પ્રકાર	કુણ્ઠા	નીલ	કાપોત	તેજો	પદ	શુક્ર	અલેશી
૨૬ સંમૂચીર્ણમ મનુષ્યો	૩ વિશે.	૨ વિશે.	૧ થોડા	x	x	x	x
૨૭ ગર્ભજ મનુષ્યો	૮ વિશે.	૮ વિશે.	૭ સંખ્યા.	૫ સંખ્યા.	૩ સંખ્યા.	૧ થોડા	x
મનુષ્યાણી (સમ્મિલિત)	૧૨ વિશે.	૧૧ વિશે.	૧૦ સંખ્યા.	૬ સંખ્યા.	૪ સંખ્યા.	૨ સંખ્યા.	x
૨૮-૨૯ ગર્ભજ મુનષ્યો અથવા મનુષ્યાણી અને	૬ વિશે.	૫ વિશે.	૪ સંખ્યા.	૩ સંખ્યા.	૨ સંખ્યા.	૧ થોડા	x
સંમૂચીર્ણમ મનુષ્યો (સમ્મિલિત)	૮ વિશે.	૮ વિશે.	૭ અસં.	x	x	x	x
૩૦ ગર્ભજ મનુષ્ય	૮ વિશે.	૮ વિશે.	૭ સંખ્યા.	૫ સંખ્યા.	૩ સંખ્યા.	૧ થોડા	x
ગર્ભજ મનુષ્યાણી	૧૨ વિશે.	૧૧ વિશે.	૧૦ સંખ્યા.	૬ સંખ્યા.	૪ સંખ્યા.	૨ સંખ્યા.	x
સંમૂચીર્ણમ મનુષ્યો (સમ્મિલિત)	૧૫ વિશે.	૧૪ વિશે.	૧૦ અસં.	૫ અસં.	૩ અસં.	૧ થોડા	x
૩૧ સમુચ્યય મનુષ્યો	૧૨ વિશે.	૧૧ વિશે.	૧૦ અસં.	૫ અસં.	૩ અસં.	૧ થોડા	x
મનુષ્યાણી (સમ્મિલિત)	૮ વિશે.	૮ વિશે.	૭ સંખ્યા.	૬ સંખ્યા.	૪ સંખ્યા.	૨ સંખ્યા.	x
૩૨ સમુચ્યય દેવ	૫ વિશે.	૪ વિશે.	૩ અસં.	૬ અસં.	૨ અસં.	૧ થોડા	x
૩૩ સમુચ્યય દેવી	૩ વિશે.	૨ વિશે.	૧ થોડા	૪ સંખ્યા.	x	x	x
૩૪ સમુચ્યય દેવ	૫ વિશે.	૪ વિશે.	૩ અસં.	૮ અસં.	૨ અસં.	૧ થોડા	x
સમુચ્યય દેવી(સમ્મિલિત)	૮ વિશે.	૭ વિશે.	૬ સંખ્યા.	૧૦ સંખ્યા.	x	x	x
૩૫-૩૮ ભવનપતિ દેવ અથવા દેવી બ્યાંતર દેવ અથવા દેવી	૪ વિશે.	૩ વિશે.	૨ અસં.	૧ થોડા	x	x	x
૩૯-૪૦ ભવનપતિ-બ્યાંતર દેવ, ભવનપતિ બ્યાંતર દેવ-દેવી	૫ વિશે.	૪ વિશે.	૩ અસં.	૧ થોડા	x	x	x
(સમ્મિલિત)	૮ વિશે.	૭ વિશે.	૬ સંખ્યા.	૨ સંખ્યા.	x	x	x

જીવ પ્રકાર	કૃષ્ણ	નીલ	કાપોત	તેજો	પદ	શુક્ર	અલેશી
૪૧ જ્યોતિષી દેવ	×	×	×	૧ થોડા	×	×	×
જ્યોતિષી દેવી(સમ્મલિત)	×	×	×	૨ સંખ્યા	×	×	×
૪૨ વૈમાનિક દેવ	×	×	×	૩ અસં	૨ અસં	૧ થોડા	×
૪૩ વૈમાનિક દેવ	×	×	×	૩ અસં	૨ અસં	૧ થોડા	×
વૈમાનિક દેવી(સમ્મલિત)	×	×	×	૪ સંખ્યા	×	×	×
૪૪ ભવનપતિ દેવ	૭ વિશે	૬ વિશે	૫ અસં	૪ અસં	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં
વંતર દેવ	૧૧ વિશે	૧૦ વિશે	૮ અસં	૮ અસં	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં
જ્યોતિષી દેવ	×	×	×	૧૨ સંખ્યા	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં
વૈમાનિક દેવ(સમ્મલિત)	×	×	×	૩ અસં	૨ અસં	૧ થોડા	૨ અસં
૪૫ ભવનપતિ દેવી	૫ વિશે	૪ વિશે	૩ અસં	૨ અસં	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં
વંતર દેવી	૬ વિશે	૮ વિશે	૭ અસં	૬ અસં	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં
જ્યોતિષી દેવી	×	×	×	૧૦ સંખ્યા	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં
વૈમાનિક દેવી(સમ્મલિત)	×	×	×	૧ થોડા	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં
૪૬ ભવનપતિ દેવ	૬ વિશે	૮ વિશે	૭ અસં	૫ અસં	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં
ભવનપતિ દેવી	૧૨ વિશે	૧૧ વિશે	૧૦ સંખ્યા	૬ સંખ્યા	૫ સંખ્યા	૫ થોડા	૫ અસં
વંતર દેવ	૧૭ વિશે	૧૬ વિશે	૧૫ અસં	૧૩ સંખ્યા	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં
વંતર દેવી	૨૦ વિશે	૧૮ વિશે	૧૮ વિશે	૧૪ સંખ્યા	૫ અસં	૫ થોડા	૫ અસં

જીવ પ્રકાર	કૃષ્ણ	નીલ	કાપોત	તેજો	પદ	શુક્લ	અલેશી
જ્યોતિષી દેવ	×	×	×	૨૧ સંખ્યાં	×	×	×
જ્યોતિષી દેવી	×	×	×	૨૨ સંખ્યાં	×	×	×
વેમાનિક દેવ	×	×	×	૩ અસં.	૨ અસં.	૧ થોડા	×
વેમાનિક દેવી(સમ્મલિત)	×	×	×	૪ સંખ્યાં	×	×	×

★ સંખ્યા. = સંખ્યાતગુણા, અસં. = અસંખ્યાતગુણા, અનંત = અનંતગુણા, વિશે. = વિશેષાધિક. ૧,૨,૩
કુમારનાનુસાર અલ્પબહુત્વ સમજવું.

લેશા સાથે અલ્પ-મહિર્દિક જીવોની વિચારણા :-

૫૨ એસિ ણં ભંતે ! જીવાણં કણહલેસ્સાણં જાવ સુકકલેસ્સાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્યદ્વિયા વા મહિર્દિયા વા ?

ગોયમા ! કણહલેસ્સેહિંતો ણીલલેસ્સા મહિર્દિયા, ણીલલેસ્સેહિંતો કાઉલેસ્સા મહિર્દિયા, એવં કાઉલેસ્સાહિંતો તેઉલેસ્સા મહિર્દિયા, તેઉલેસ્સેહિંતો પફ્ફલેસ્સા મહિર્દિયા, પફ્ફલેસ્સેહિંતો સુકકલેસ્સા મહિર્દિયા, સવ્વપ્પિર્દિયા જીવા કિણહલેસ્સા, સવ્વમહિર્દિયા જીવા સુકકલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશી ધાવત શુક્લલેશી જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ ઋદ્ધિવાળા અથવા મહા ઋદ્ધિવાળા હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશી જીવોથી નીલલેશી મહિર્દિક છે, નીલલેશી જીવોથી કાપોતલેશી જીવો મહિર્દિક છે, કાપોત લેશી જીવોથી તેજોલેશી જીવો મહિર્દિક છે, તેજોલેશી જીવોથી પદલેશી જીવો મહિર્દિક છે અને પદલેશી જીવોથી શુક્લલેશી જીવો મહિર્દિક છે, કૃષ્ણલેશી જીવો સર્વ અલ્પ ઋદ્ધિવાળા છે અને શુક્લ લેશી જીવો સર્વથી મહાઋદ્ધિવાળા છે.

૫૩ એસિ ણં ભંતે ! ણેરઝયાણં કણહલેસ્સાણં ણીલલેસ્સાણં કાઉલેસ્સાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્યદ્વિયા વા મહિર્દિયા વા ?

ગોયમા ! કણહલેસ્સેહિંતો ણીલલેસ્સા મહિર્દિયા, ણીલલેસ્સેહિંતો કાઉલેસ્સા મહિર્દિયા, સવ્વપ્પિર્દિયા ણેરઝયા કણહલેસ્સા, સવ્વમહિર્દિયા ણેરઝયા કાઉલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશી, નીલલેશી અને કાપોતલેશી નૈરયિકોમાં કોણ, કોનાથી, અલ્પ ઋદ્ધિવાળા છે અથવા મહાઋદ્ધિવાળા છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશી નૈરયિકોથી નીલલેશી નૈરયિકો મહિર્દિક છે, નીલલેશી નૈરયિકોથી કાપોતલેશી નૈરયિકો મહિર્દિક છે. ત્રણે ય લેશીમાં કૃષ્ણલેશી નૈરયિકો સહુથી અલ્પ ઋદ્ધિવાળા છે અને

કાપોતલેશી નૈરયિકો સહુથી મહાત્રાદ્વિવાળા છે.

૫૪ એસિ ણં ભંતે ! તિરિક્ખજોળિયાણં કણહલેસ્સાણં જાવ સુકકલેસ્સાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પિદ્વિયા વા મહિદ્વિયા વા ? ગોયમા ! જહા જીવા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુક્લલેશી તિર્યચ્યોનિકોમાં કોણા, કોનાથી અલ્પદ્રીક અથવા મહદ્રીક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સમુચ્ચય જીવોની જેમ તિર્યચ્ય યોનિકોની અલ્પદ્રીકતા અને મહદ્રીકતા જાણવી જોઈએ.

૫૫ એસિ ણં ભંતે ! એંગિંદિયતિરિક્ખજોળિયાણં કણહલેસ્સાણં જાવ તેઉલેસ્સાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પિદ્વિયા વા મહિદ્વિયા વા ?

ગોયમા ! કણહલેસ્સેહિંતો, એંગિંદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો ણીલલેસ્સા મહિદ્વિયા, ણીલલેસ્સેહિંતો કાઉલેસ્સા મહિદ્વિયા, કાઉલેસ્સેહિંતો તેઉલેસ્સા મહિદ્વિયા, સવ્વપ્પિદ્વિયા એંગિંદિયતિરિક્ખજોળિયા કણહલેસ્સા, સવ્વમહિદ્વિયા તેઉલેસ્સા ।

એવં પુઢવિકકાઇયાણ વિ । એવં એણં અભિલાવેણ જહેવ લેસ્સાઓ ભાળિયાઓ તહેવ ણેયવ્વં જાવ ચડરિંદિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ તેજોલેશી એકેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોમાં કોણા, કોનાથી અલ્પદ્રીક કે મહદ્રીક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશી એકેન્દ્રિય તિર્યચ્યોની અપેક્ષાએ નીલલેશી એકેન્દ્રિયો મહદ્રીક છે, નીલલેશી એકેન્દ્રિયોથી કાપોતલેશી મહદ્રીક છે, કાપોતલેશી એકેન્દ્રિયોથી તેજોલેશી એકેન્દ્રિયો મહદ્રીક છે. સર્વથી અલ્પ ઋદ્ધિવાળા કૃષ્ણલેશી એકેન્દ્રિયો અને સર્વથી મહાત્રાદ્વિવાળા તેજોલેશી એકેન્દ્રિયો છે.

આ જ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયિકોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. આ જ રીતે ચૌરેન્દ્રિય જીવો સુધી જેનામાં જેટલી લેશયાઓ હોય તે જ કુમથી પૂર્વોકત આલાપક અનુસાર અલ્પત્રાદ્વિ અને મહાત્રાદ્વિનું કથન સમજી લેવું જોઈએ.

૫૬ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં તિરિક્ખજોળિણીણં સમ્મુચ્છિમાણં ગબ્ભવકંતિયાણ ય સવ્વેસિં ભાળિયવ્વં જાવ અપ્પિદ્વિયા વેમાળિયા દેવા તેઉલેસ્સા, સવ્વમહિદ્વિયા વેમાળિયા દેવા સુકકલેસ્સા । કેઝ ભણંતિ-ચડવીસદં ડાણં ઇદ્વી ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યો, તિર્યચ્ય સ્ત્રીઓ સંમૂચ્છીમ અને ગર્ભજ જીવોમાં જે જીવોને જેટલી લેશયા હોય, તે પ્રમાણે કૃષ્ણલેશીથી લઈને શુક્લ લેશયા પર્યતનું કથન સમજી લેવું જોઈએ યાવત્ વૈમાનિક દેવોમાં તેજોલેશી દેવો સર્વથી અલ્પદ્રીક છે અને શુક્લ લેશી દેવો સર્વથી મહદ્રીક છે.

કેટલાંક આચાર્યાનું માનવું છે કે ૨૪ દંડકોને લઈને ઋદ્ધિનું કથન કરવું જોઈએ.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કૃષ્ણાદિ લેશયાયુક્ત જીવો અને એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોની અલ્પત્રાદ્વિ

અને મહાત્રાદ્ધિનું વર્ણન છે.

સામાન્ય રીતે પૂર્વ-પૂર્વની કૃષ્ણાદિ લેશયાવાળા અલ્પદ્રીક છે અને કમશઃ ઉત્તરોત્તર લેશયાવાળા મહદ્રીક છે. આ જ પ્રમાણે નૈરયિકો, તિર્યંચો, મનુષ્યો અને દેવોના વિષયમાં, જે જીવોમાં જેટલી લેશ્યા હોય તે પ્રમાણે તેમાં અલ્પદ્રીકપણું અને મહદ્રીકપણું સમજી લેવું જોઈએ.

કેઝ ભણંતિઃ:- પ્રસ્તુત ઉપલબ્ધ સૂત્ર પાઠમાં એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના કમથી અલ્પદ્રીક મહદ્રીકનું કથન છે. પરંતુ કેઝ ભણંતિઅા પાઠથી એમ સૂચયવું છે કે અહીં કેટલાક આચાર્યોના મતે ૨૪ દંડકના કમથી અલ્પદ્રીક-મહદ્રીકના કથનનો પાઠ છે. આ પ્રકારની સૂચના દેવર્દિગણિ આચાર્યના શાસ્ત્ર લેખનના સમયે સૂત્રપાઠોમાં કરવામાં આવી છે એવી પરંપરા સર્વ માન્ય છે.

સતરમું લેશ્યા પદ : શ્રીજો ઉદેશક

ચોવીશા દંડકના જુવોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન :-

૧ એરઝે ણ ભંતે ! એરઝેસુ ઉવવજ્જતિ ? અણેરઝે એરઝેસુ ઉવવજ્જતિ ? ગોયમા ! એરઝે એરઝેસુ ઉવવજ્જઇ, ણો અણેરઝે એરઝેસુ ઉવવજ્જતિ ! એવં જાવ વેમાળિયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું નારકી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે અનારકી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અનારકી નરકમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. આ જ રીતે ભવનપતિથી લઈને વૈમાનિક સુધી પ્રત્યેક જીવની ઉત્પત્તિ સંબંધી કથન કરવું જોઈએ.

૨ એરઝે ણ ભંતે ! એરઝેહિંતો ઉવ્વદૃષ્ટિ ? અણેરઝે એરઝેહિંતો ઉવ્વદૃષ્ટિ ? ગોયમા ! અણેરઝે એરઝેહિંતો ઉવ્વદૃષ્ટિ, ણો એરઝે એરઝેહિંતો ઉવ્વદૃષ્ટિ ! એવં જાવ વેમાળિએ, ણવરં- જોઇસિય-વેમાળિએસુ ચયણં તિ અભિલાઓ કાયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નેરયિક નરકમાંથી ઉદ્વર્તન કરે છે અર્થાત્ નીકળે છે કે અનેરયિક નરકમાંથી નીકળે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનેરયિક(નારકી સિવાયનો જીવ) નરકમાંથી નીકળે છે. નેરયિક નરકમાંથી નીકળતો નથી.

આ જ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધીના ચોવીસ દંડકમાં ઉદ્વર્તન સંબંધી કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકના વિષયમાં ‘ચ્યવન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન સંબંધી ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ પ્રરૂપશા કરી છે.

એરઝે એરઝેસુ ઉવવજ્જઇ... નેરયિક, નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યવહારનયથી નારકી મરીને નરકમાં જન્મ ધારણ કરતા નથી. કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવ મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ઋજુસૂત્ર નયની દાસ્તિએ નારકી જ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

તેનો આશય એ છે કે જીવને નરકાયુષ્યનો ઉદ્ય થાય ત્યારથી જ તે નેરયિક કહેવાય છે. નરકમાં ઉત્પન્ન થનાર મનુષ્ય કે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવ પોતાનું મનુષ્ય કે તિર્યંચ ગતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને મૃત્યુ પામે ત્યારથી જ તેના નરકાયુષ્યનો પ્રારંભ થઈ જાય છે અર્થાત્ વિશેષજ્ઞતિમાં તેને નરકાયુષ્યનો જ ઉદ્ય હોય અને ત્યારથી જ તે નારકી કહેવાય છે. આ રીતે ઋજુસૂત્રનયની દાસ્તિએ જીવ જ્યારે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તેની નારક પર્યાયનો પ્રારંભ થઈ જવાથી તે નારક હોય છે. તેથી સૂત્રકારે કહું છે કે નેરયિક, નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અનેરયિક અર્થાત્ તિર્યંચાયુ કે મનુષ્યાયુનું વેદન કરનાર જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. આ જ રીતે ચોવીસે દંડકના જીવોમાં સમજવું.

અણેરઝે એરઝેહિંતો ઉવ્વદૃષ્ટિ... અનેરયિક, નરકમાંથી ઉદ્વર્તન પામે છે અર્થાત્ નીકળે છે. જીવનું નરક ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે જ તેનું મૃત્યુ થાય અને તે જીવ નરકમાંથી નીકળે છે, નરકાયુષ્ય પૂર્ણ

થાય ત્યારપદી તે જીવને અન્ય આયુષ્યનો ઉદ્ય પ્રારંભ થઈ જવાથી તે નારક કહેવાતો નથી. તે જીવ જે ગતિમાં જન્મ ધારણ કરવાનો હોય, તે ભવના આયુષ્યનો ઉદ્ય થઈ જવાથી તે જીવ ઋજુસૂત્રનયથી તે નામે ઓળખાય છે. તેથી અનૈરયિક, નરકમાંથી નીકળે છે, તેવું સૂત્રકારનું કથન ઋજુસૂત્રનય પ્રમાણે છે.

જેવી રીતે અપરાધી વ્યક્તિ જ જેલમાં જાય છે અને નિરપરાધી વ્યક્તિ જેલમાંથી બહાર નીકળે છે. જ્યારે તે વ્યક્તિ અપરાધ કરે ત્યારે જ તેને સજા થાય અર્થાત્ જેલમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તે સાહુકાર હોવા છીતાં પણ અપરાધી કહેવાય છે અને તેની સજાની મર્યાદા પૂર્ણ થાય ત્યાર પદી તે જેલમાંથી બહાર નીકળે છે અને તે સમયે તે નિરપરાધી કહેવાય છે. તેથી અપરાધી વ્યક્તિ જેલમાં જાય છે અને નિરપરાધી વ્યક્તિ જેલમાંથી બહાર નીકળે છે.

આ રીતે ૨૪ દંડકના જીવોના ઉદ્વર્તનમાં સમજવું પરંતુ જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો માટે ‘ઉદ્વર્તન’ શબ્દપ્રયોગના સ્થાને ‘ચ્યવન’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

સલેશી જીવોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન :-

૩ સે ણૂણં ભંતે ! કણહલેસ્સે ણેરઝાએ કણહલેસેસુ ણેરઝાએસુ ઉવવજ્જાએ ? કણહલેસે ઉવ્વદૃષ્ટાએ ? જલ્લેસ્સે ઉવવજ્જાએ તલ્લેસે ઉવ્વદૃષ્ટાએ ?

હંતા ગોયમા ! કણહલેસે ણેરઝાએ કણહલેસેસુ ણેરઝાએસુ ઉવવજ્જાએ, કણહલેસે ઉવ્વદૃષ્ટાએ, જલ્લેસે ઉવવજ્જાએ તલ્લેસે ઉવ્વદૃષ્ટાએ । એવં ણીલલેસે વિ કાઉલેસે વિ । એવં અસુરકુમારા વિ જાવ થળિયકુમારા વિ । ણવરં તેઊલેસ્સા અબ્ધહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું કૃષ્ણલેશી નૈરયિક, કૃષ્ણલેશી નૈરયિકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે અને તે કૃષ્ણલેશી રૂપે જ નરકમાંથી નીકળે છે ? જે લેશ્યામાં ઉત્પત્ત થાય છે, તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશી નૈરયિક કૃષ્ણલેશી નૈરયિકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે અને તે કૃષ્ણલેશ્યામાં જ મૃત્યુ પામે છે. જે લેશ્યામાં તે ઉત્પત્ત થાય છે તે તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે.

આ જ રીતે નીલલેશી અને કાપોતલેશી નૈરયિકના ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન પણ સમજી લેવા જોઈએ. આ રીતે અસુરકુમારોથી સ્તનિતકુમારો સુધી ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે ભવનપતિ દેવોમાં તેજોલેશ્યાનું કથન અધિક કરવું જોઈએ.

૪ સે ણૂણં ભંતે ! કણહલેસ્સે પુઢવિકકાએ કણહલેસેસુ પુઢવિકકાએસુ ઉવવજ્જાએ? કણહલેસ્સે ઉવ્વદૃષ્ટાએ ? જલ્લેસે ઉવવજ્જાએ તલ્લેસે ઉવ્વદૃષ્ટાએ ?

હંતા ગોયમા ! કણહલેસે પુઢવિકકાએ કણહલેસેસુ પુઢવિકકાએસુ ઉવવજ્જાએ; સિય કણહલેસ્સે ઉવ્વદૃષ્ટાએ, સિય ણીલલેસ્સે ઉવ્વદૃષ્ટાએ, સિય કાઉલેસ્સે ઉવ્વદૃષ્ટાએ, સિય જલ્લેસે ઉવ્વજ્જાએ તલ્લેસે ઉવ્વદૃષ્ટાએ । એવં ણીલલેસ્સા કાઉલેસ્સા વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું કૃષ્ણલેશી પૃથ્વીકાયિક, કૃષ્ણલેશી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે? શું તે કૃષ્ણલેશ્યાના પરિણામમાં જ મૃત્યુ પામે છે ? શું જે લેશ્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશી પૃથ્વીકાયિક કૃષ્ણલેશી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ મૃત્યુ સમયે તેને કદાચિત્ કૃષ્ણલેશ્યા, કદાચિત્ નીલલેશ્યા અને કદાચિત્ કાપોતલેશ્યાના પરિણામો આવે છે. કદાચિત્ જે લેશ્યામાં ઉત્પન્ન થયા હોય, તે જ લેશ્યાના પરિણામમાં મૃત્યુ પામે છે. તે જ રીતે નીલલેશી અને કાપોતલેશી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

૫ સે ણૂણં ભંતે ! તેઉલેસે પુઢવિકકાઇએ તેઉલેસેસુ પુઢવિકકાએસુ ઉવવજ્જઇ ? તેઉલેસે ઉવ્વદ્ધિએ ? જલ્લેસે ઉવવજ્જઇ તલ્લેસે ઉવ્વદ્ધિ ?

હંતા ગોયમા ! તેઉલેસે પુઢવિકકાઇએ તેઉલેસેસુ પુઢવિકકાઇએસુ ઉવવજ્જઇ, સિય કણહલેસે ઉવ્વદ્ધિ, સિય ણીલલેસે ઉવ્વદ્ધિ, સિય કાડલેસે ઉવ્વદ્ધિ; તેઉલેસે ઉવવજ્જઇ, ણો ચેવ ણં તેઉલેસે ઉવ્વદ્ધિ ।

એવં આઉકકાઇયવણસસિકકાઇયા વિ । તેઊ વાऊ એવં ચેવ, ણવરં - એરસિં તેઉલેસ્સા ણાથિ । બિયતિયચતરિંદિયા એવં ચેવ તિસુ લેસાસુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિક શું તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? શું તે તેજોલેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે ? શું તે જે લેશ્યામાં ઉત્પન્ન થાય, તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિક, તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ઉદ્વર્તન સમયે કદાચિત્ કૃષ્ણલેશ્યા, કદાચિત્ નીલલેશ્યા અને કદાચિત્ કાપોતલેશ્યાના પરિણામો હોય છે. પૃથ્વીકાયિક જીવ તેજોલેશ્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ તેજોલેશ્યામાં મૃત્યુ પામતા નથી.

આ જ રીતે અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયિક જીવોનું કથન કરવું જોઈએ. તે જ રીતે તેઉકાય અને વાયુકાયિક જીવોનું કથન પણ કરવું જોઈએ પરંતુ તેમાં તેજોલેશ્યાનું કથન ન કરવું.

તે જ રીતે બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન સંબંધી કથન કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યામાં જાણવું જોઈએ.

૬ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા મળૂસા ય જહા પુઢવિકકાઇયા આદિલિલયાસુ તિસુ લેસાસુ ભળિયા તહા છસુ વિ લેસાસુ ભાળિયવ્વા । ણવરં છળ્પિ લેસાઓ ચારિયવ્વાઓ ।

ભાવાર્થ :- જે રીતે પૃથ્વીકાયિકોમાં પ્રારંભની ત્રણ લેશ્યાનું કથન કર્યું છે, તે જ રીતે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો અને મનુષ્યોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન સંબંધી કથન છ એ લેશ્યામાં કરવું જોઈએ.

૭ વાણમંતરા જહા અસુરકુમારા સે ણૂણં ભંતે ! તેઉલેસે જોઇસિએ તેઉલેસેસુ જોઇસિએસુ ઉવવજ્જઇ ? જહેવ અસુરકુમારા । એવં વેમાળિયા વિ । ણવરં દોણહ વિ ચયંતીતિ અભિલાષો ।

ભાવાર્થ :- વાણાયંતર દેવોની ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તના સંબંધી વક્તવ્યતા અસુરકુમાર દેવોની સમાન જાણવી. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું તેજોલેશી જ્યોતિષ્કદેવ તેજોલેશી જ્યોતિષ્ક દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? શું તેજોલેશ્યામાં જ ચ્યવન કરે છે ? ઉત્તર- જેવી રીતે અસુરકુમારોના વિષયમાં કહું છે, તે જ રીતે જ્યોતિષ્ક દેવોના વિષયમાં સમજવું જોઈએ.

તે જ રીતે વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે બંને પ્રકારના જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો માટે 'ઉદ્વર્તન'ના સ્થાને 'ચ્યવન' કરે છે; તે પ્રમાણે શષ્ટ્ધપ્રયોગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં લેશ્યાની અપેક્ષાએ ૨૪ દંડકવર્તી જીવોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનની પ્રરૂપણ છે. જીવ જે લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે તે જ લેશ્યાસ્થાનમાં તેનો જન્મ થાય છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું કથન છે કે

અંતોમુહુતમ્મિ ગાએ, અંતોમુહુતમ્મિ સેસાએ ચેવ ।
લેસ્સાહિ પરિણયાહિં, જીવા ગચ્છંતિ પરલોયં ॥ અધ્ય.૩૪/૬૦

કોઈ પણ લેશ્યા પરિણામનું અંતમુહૂર્ત વ્યતીત થયા પછી અને અંતમુહૂર્ત શેષ રહે ત્યારે જ જીવનું મૃત્યુ થાય છે. તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવ જલ્લોસે મરણ તલ્લોસે ઉવબજ્જઝ જે લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે તે જ લેશ્યામાં તેનો જન્મ થાય છે.

સલેશી નારકી-દેવોમાં ઉત્પત્તિ અને **ઉદ્વર્તન**- કોઈ કૃષ્ણલેશી મનુષ્ય કે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને નરકમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે તે કૃષ્ણલેશી નરકમાં જ ઉત્પત્ત થાય છે અને ત્યાં ભવપર્યત તે જ દ્રવ્ય લેશ્યા રહે છે, કારણ કે તે જીવોને લેશ્યાનું પરિવર્તન થતું નથી. તેથી કૃષ્ણલેશી નારકીનું મૃત્યુ પણ કૃષ્ણલેશ્યામાં જ થાય છે. આ જ રીતે નીલલેશી નારકી નીલલેશ્યામાં અને કાપોતલેશી નારકી કાપોત લેશ્યામાં જ મૃત્યુ પામે છે.

આ જ નિયમ અનુસાર ભવનપત્તિ આદિ દેવોને પણ જન્મ અને મૃત્યુ સમયે તેમજ ભવપર્યત એક જ લેશ્યા હોય છે. તેથી દેવોને જન્મ સમયે જે લેશ્યા હોય તે જ લેશ્યામાં તેનું મૃત્યુ થાય છે.

નારકીઓ અને દેવોને ભવપર્યત દ્રવ્યલેશ્યામાં પરિવર્તન થતું નથી પરંતુ ભાવલેશ્યામાં અર્થાત્ આત્મપરિણામોમાં પરિવર્તન થઈ શકે છે.

સલેશી મનુષ્ય-તિર્યંચમાં ઉત્પત્તિ અને **ઉદ્વર્તન**- મનુષ્ય અને તિર્યંચ જે લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે તે જ લેશ્યામાં જન્મ ધારણ કરે છે પરંતુ તે જીવો જે લેશ્યામાં જન્મ ધારણ કરે તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે તેવો એકાંતે નિયમ નથી કારણ કે તેના જીવનમાં મુહૂર્ત મુહૂર્ત લેશ્યાનું પરિવર્તન થયા જ કરે છે, તેથી કૃષ્ણલેશ્યામાં ઉત્પત્ત પૃથ્વીકાયિક જીવો, નીલલેશ્યા કે કાપોતલેશ્યાના પરિણામમાં મૃત્યુ પામી શકે છે અને ક્યારેક કૃષ્ણલેશ્યામાં પણ મૃત્યુ પામે છે. આ રીતે મનુષ્યો અને તિર્યંચોને પોતાની સંભવિત લેશ્યામાંથી કોઈ પણ એક લેશ્યામાં મૃત્યુ થઈ શકે છે, પરંતુ તિર્યંચોમાં પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિમાં તેજોલેશ્યા સંબંધી અપવાદ છે.

તેઠલોસે ઉવબજ્જઝ, ણો ચેવ ણં તેઠલોસ્સે ઉવ્વદૃદ્ધ-પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિ તેજોલેશ્યામાં જન્મ ધારણ કરે છે પરંતુ તેજોલેશ્યામાં મૃત્યુ પામતા નથી. તેજોલેશી દેવો પૃથ્વી, પાણી કે વનસ્પતિમાં ઉત્પત્ત થાય તો ત્યાં અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તેજોલેશ્યા હોય છે અને તે પર્યાપ્તાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા પહેલાં જ લેશ્યા પરિવર્તન પામે છે, પછી જીવનપર્યત તે લેશ્યા હોતી નથી. પૃથ્વીકાયિકાદિ પોતાના ભવસ્વભાવથી જ તેજોલેશ્યાને યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ કરી શકતા નથી, તેથી પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવોને જન્મ સમયે તેજોલેશ્યા

હોવા છતાં મૃત્યુ સમયે તેજોલેશયા હોતી નથી. તે જીવો કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયા કે કાપોતલેશયામાંથી કોઈ પણ લેશયામાં મૃત્યુ પામી શકે છે.

શેષ જીવો પોતાની સંભવિત કોઈ પણ લેશયામાં મૃત્યુ પામે છે. તેઉકાય, વાયુકાય, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અસંજી તિર્યંચપંચેન્દ્રિય અને સંમૂચ્ચિત મનુષ્યો પ્રથમ ત્રણ લેશયામાંથી કોઈ પણ લેશયામાં, સંજી તિર્યંચ અને સંજી મનુષ્યો છ લેશયામાંથી કોઈ પણ લેશયામાં મૃત્યુ પામે છે.

૨૪ દંડકોમાં સામૂહિક લેશયાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ-ઉદ્વર્તન :-

૮ સે ણૂણ ભંતે ! કણહલેસ્સે ણીલલેસ્સે કાડલેસ્સે ણેરઝાએ કણહલેસ્સેસુ ણીલલેસ્સેસુ કાડલેસ્સેસુ ણેરઝાએસુ ઉવવજ્જાએ ? કણહલેસ્સે ણીલલેસ્સે કાડલેસ્સે ઉવ્વદ્ધાએ જલ્લેસે ઉવવજ્જાએ તલ્લેસે ઉવ્વદ્ધાએ ?

હંતા ગોયમા ! કણહલેસ્સ-ણીલલેસ્સ-કાડલેસ્સેસુ ઉવવજ્જાએ જાવ જલ્લેસે ઉવવજ્જાએ તલ્લેસે ઉવ્વદ્ધાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! કૃષ્ણલેશી, નીલલેશી અને કાપોતલેશી નૈરયિક શું કુમશઃ કૃષ્ણલેશી, નીલલેશી અને કાપોતલેશી નૈરયિકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે ? શું તે કુમશઃ કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયા અને કાપોત લેશયામાં જ ઉદ્વર્તન કરે છે ? અર્થાત્ જે લેશયાયુક્ત થઈને જન્મે છે, શું તે જ લેશયામાં મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! તે કુમશઃ કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયા અને કાપોતલેશયાયુક્ત નૈરયિકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે યાવત્ જે લેશયામાં જન્મે છે તે જ લેશયામાં મૃત્યુ પામે છે.

૯ સે ણૂણ ભંતે ! કણહલેસ્સે જાવ તેડલેસ્સે અસુરકુમારે કણહલેસ્સેસુ જાવ તેડલેસ્સેસુ અસુરકુમારેસુ ઉવવજ્જાએ ? એવં જહેવ ણેરઝાએ તહા અસુરકુમારે વિ જાવ થળિયકુમારે વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! શું કૃષ્ણલેશી યાવત્ તેજોલેશી અસુરકુમાર દેવ કૃષ્ણલેશયા યાવત્ તેજોલેશયાયુક્ત અસુરકુમારોમાં ઉત્પત્ત થાય છે ? યાવત્ તે જીવો જે લેશયામાં ઉત્પત્ત થાય છે, તે જ લેશયામાં મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! જે રીતે નૈરયિકોના સંબંધમાં કહું છે તે જ રીતે અસુરકુમારથી લઈ સત્તનિતકુમારો સુધીના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ.

૧૦ સે ણૂણ ભંતે ! કણહલેસ્સે જાવ તેડલેસ્સે પુઢવિકાઝાએ કણહલેસ્સેસુ જાવ તેડલેસ્સેસુ પુઢવિકાઝાએસુ ઉવવજ્જાએ, એવં જાવ તલ્લેસે ઉવ્વદ્ધાએ ?

હંતા ગોયમા ! કણહલેસ્સે જાવ તેડલેસ્સે પુઢવિકાઝાએ કણહલેસ્સેસુ જાવ તેડલેસ્સેસુ પુઢવિકાઝાએસુ ઉવવજ્જાએ, સિય કણહલેસ્સે ઉવ્વદ્ધાએ સિય ણીલલેસ્સે, સિય કાડલેસ્સે ઉવ્વદ્ધાએ, સિય જલ્લેસ્સે ઉવવજ્જાએ તલ્લેસે ઉવ્વદ્ધાએ, ણવરં- તેડલેસ્સે ઉવવજ્જાએ, ણો ચેવ ણ તેડલેસ્સે ઉવ્વદ્ધાએ । એવં આઉકકાઇય-વણસ્પસ્કાઇયા વિ ભાળિયવા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું કૃષ્ણલેશી યાવત્ તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિક શું કૃષ્ણલેશી યાવત્ તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે ? યાવત્ જે લેશ્યામાં ઉત્પત્ત થાય છે તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે?

ઉત્તર- હા. ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિક કમશા: કૃષ્ણલેશી યાવત્ તેજોલેશી પૃથ્વીકાયિકોમાં જન્મ લે છે પરંતુ તે જીવનું ઉદ્વર્તન—મૃત્યુ કદાચિત્ કૃષ્ણલેશ્યામાં, કદાચિત્ નીલેલેશ્યામાં અને કદાચિત્ કાપોતલેશ્યામાં થાય છે. કદાચિત્ જે લેશ્યામાં ઉત્પત્ત થાય છે, તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે પરંતુ તેમાં વિશેષતા એ છે કે તેજોલેશ્યાથી યુક્ત થઈને ઉત્પત્ત તો થાય છે પરંતુ તેજોલેશ્યામાં મૃત્યુ થતું નથી.

તે જ રીતે અપ્કાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૧૧ સે ણૂણં ભંતે ! કણહલેસ્સે ણીલલેસ્સે કાઉલેસ્સે તેડકકાઇએ કણહલેસેસુ ણીલલેસેસુ કાઉલેસેસુ તૈઉકકાઇએસુ ઉવવજ્જઇ ? કણહલેસે ણીલલેસે કાઉલેસે ઉવ્વદૃઇ ? જલ્લેસે ઉવવજ્જઇ તલ્લેસે ઉવ્વદૃઇ ?

હંતા ગોયમા ! કણહલેસ્સે ણીલલેસ્સે કાઉલેસ્સે તેડકકાઇએ કણહલેસેસુ ણીલલેસેસુ કાઉલેસેસુ તૈઉકકાઇએસુ ઉવવજ્જઇ, સિય કણહલેસે ઉવ્વદૃઇ સિય ણીલલેસે સિય કાઉલેસ્સે ઉવ્વદૃઇ, સિય જલ્લેસે ઉવવજ્જઇ તલ્લેસે ઉવ્વદૃઇ । એવં વાઉકકાઇયા બેઝિંદિય તેઝિંદિય ચડરિંદિયા વિ ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ:- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું કૃષ્ણલેશી, નીલલેશી અને કાપોતલેશી તેજસ્કાયિક જીવ કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યામાં ઉત્પત્ત થાય છે ? શું તે જીવ કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે ? શું તે જીવ જે લેશ્યામાં ઉત્પત્ત થાય છે તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર- હા. ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશી, નીલલેશી અને કાપોતલેશી તેજસ્કાયિક કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યા યુક્ત તેજસ્કાયિકમાં ઉત્પત્ત થાય છે, પરંતુ તે જીવ કદાચિત્ કૃષ્ણલેશ્યામાં, કદાચિત્ નીલલેશ્યામાં અને કદાચિત્ કાપોતલેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે અને કદાચિત્ જે લેશ્યામાં ઉત્પત્ત થાય છે, તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે.

આ રીતે વાયુકાયિક, બેઝિન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચોરેન્દ્રિય જીવોના સંબંધમાં કહેવું જોઈએ.

૧૨ સે ણૂણં ભંતે ! કણહલેસે જાવ સુકકલેસે પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ કણહલેસેસુ જાવ સુકકલેસેસુ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જઇ, એવં જાવ તલ્લેસે ઉવ્વદૃઇ ?

હંતા ગોયમા ! કણહલેસ્સે જાવ સુકકલેસ્સે પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ કણહલેસેસુ જાવ સુકકલેસેસુ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જઇ, સિય કણહલેસ્સે ઉવ્વદૃઇ જાવ સિય સુકકલેસ્સે ઉવ્વદૃઇ, સિય જલ્લેસે ઉવવજ્જઇ તલ્લેસે ઉવ્વદૃઇ । એવં મળૂસે વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુકલલેશી પંચેદ્રિયતિર્યચ, કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુકલલેશ્યા યુક્ત પંચેદ્રિય તિર્યચોમાં ઉત્પત્ત થાય છે ? આ રીતે યાવત્ તે જ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુકલલેશી તિર્યચ પંચેદ્રિય કૃષ્ણલેશી યાવત્ શુકલલેશી પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનિકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે. પરંતુ તે જીવ કદાચિત્ કૃષ્ણલેશ્યામાં યાવત્ કદાચિત્ શુકલ લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે અને કદાચિત્ જે લેશ્યામાં ઉત્પત્ત થાય છે, તે જ લેશ્યામાં પણ મૃત્યુ પામે. તે જ રીતે મનુષ્યોમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૧૩ વાણમંતરે જહા અસુરકુમારે । જોઇસિય-વેમાળિએ વિ એવં ચેવ । ણવરં જા જસ્સ લેસ્સા । દોણ વિ ચયણં તિ ભાળિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતરદેવોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન સંબંધી વક્તવ્યતા અસુરકુમારની જેમ જાણવી.

તે જ રીતે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન સંબંધી કથન જાણવું જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે જે દેવોમાં જેટલી લેશ્યાઓ હોય, તેટલી લેશ્યાઓનું કથન કરવું જોઈએ તથા બંને માટે ઉદ્વર્તનના સ્થાને ‘ચ્યવન’ શબ્દપ્રયોગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકવર્તી પ્રત્યેક દંડકના જીવોની સંભવિત લેશ્યાઓને લઈને સામૂહિકરૂપે ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તનની પુનઃ પ્રરૂપણ છે.

જો કે સૂત્રકારે ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક-જીવની એક-એક લેશ્યાની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિ અને ઉદ્વર્તન સંબંધી પ્રરૂપણ કરી છે, તેમ છતાં વિભિન્ન લેશ્યાવાળા ઘણા નેરયિકાદિ જીવો તે તે ગતિમાં ઉત્પત્ત થાય છે ત્યારે વસ્તુ સ્થિતિ અન્યથા પણ હોય, કારણકે એક-એક વ્યક્તિના ધર્મની અપેક્ષાએ સમુદાયનો ધર્મ કવચિત્ અન્યથા જાણાય છે. તેથી તે આશાંકા દૂર કરવા જે જીવોમાં જેટલી લેશ્યાઓ સંભવે છે, તે જીવોમાં તેટલી બધી લેશ્યાઓની અપેક્ષાએ પૂર્વોક્ત વિષય સામૂહિકરૂપે ફરીથી પ્રતિપાદિત કર્યો છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ નૈરયિકોમાં અવધિજ્ઞાન-દર્શનની તરતમતા :-

૧૪ કણહલેસ્સે ણ ભંતે ! ણેરઝે કણહલેસ્સે ણેરઝીં પણિહાએ ઓહિણા સવ્વાઓ સમંતા સમભિલોએમાણે સમભિલોએમાણે કેવઝીં ખેત્તં જાણઝ ? કેવઝીં ખેત્તં પાસઝ ? ગોયમા ! ણો બહુયં ખેત્તં જાણઝ, ણો બહુયં ખેત્તં પાસઝ, ણો દૂરં ખેત્તં જાણઝ, ણો દૂરં ખેત્તં પાસઝ, ઇત્તરિયમેવ ખેત્તં જાણઝ, ઇત્તરિયમેવ ખેત્તં પાસઝ ।

સે કેણદ્રોણં ભંતે ! એવં કુચ્ચઝ કણહલેસે ણ ણેરઝે તં ચેવ જાવ ઇત્તરિયમેવ ખેત્તં પાસઝ ? ગોયમા ! સે જહાણામણ કેઝ પુરિસે બહુસમરમણિજ્જંસિ ભૂમિભાગંસિ ઠિચ્ચા સવ્વાઓ સમંતા સમભિલોએજ્જા, તએ ણં સે પુરિસે ધરણિતલગતં પુરિસું પણિહાએ સવ્વાઓ સમંતા સમભિલોએમાણે સમભિલોએમાણે ણો બહુયં ખેત્તં જાણઝ જાવ ઇત્તરિયમેવ ખેત્તં

પાસઇ। સે એણટું ગોયમા ! એવં કુચ્ચિ કણહલેસે ણં ણેરઝાએ જાવ ઇતરિયમેવ ખેત્તં પાસઇ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશી એક નૈરયિક, કૃષ્ણલેશી બીજા નારકીની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન દ્વારા બધી દિશાઓ અને વિદ્યાઓનું સમાવલોકન કરતો કેટલા ક્ષેત્રને જાણો છે અને અવધિદર્શનથી કેટલા ક્ષેત્રને જુએ છે ? અર્થાત્ તે બંને કૃષ્ણલેશી નારકીનું અવધિજ્ઞાન એક સમાન છે કે તેમાં કાંઈ ન્યૂનાધિકતા છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે નૈરયિક એક-બીજાથી અધિક ક્ષેત્રને જાણતા નથી કે અધિકક્ષેત્રને જોતા નથી, અધિક દૂરના ક્ષેત્રને જાણતા નથી કે વધુ દૂરવર્તી ક્ષેત્રોને જોતા નથી પરંતુ કંઈક હીનાધિક ક્ષેત્રને જાણો છે અને કંઈક હીનાધિક ક્ષેત્રને જુએ છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! તેનું શું કારણ છે કે કૃષ્ણલેશી નારકી ઘણા ક્ષેત્રને જાણતા નથી યાવત્ કંઈક હીનાધિક ક્ષેત્રને જુએ છે.

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ પુરુષ અત્યંત સમ અને રમણીય ભૂમિભાગ પર ઊભો રહીને ચારેય તરફ બધી દિશાઓ અને વિદ્યાઓમાં જુએ, તો તે પુરુષ ભૂતલ પર સ્થિત અન્ય પુરુષની અપેક્ષાએ બધી દિશાઓ-વિદ્યાઓમાં જોતાં જોતાં અધિક ક્ષેત્રને જાણતો નથી કે અધિકક્ષેત્રને જોતો નથી પરંતુ કંઈક હીનાધિક ક્ષેત્રને જાણો છે અને કંઈક હીનાધિક ક્ષેત્રને જુએ છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે કૃષ્ણલેશી નારકી યાવત્ કંઈક હીનાધિક ક્ષેત્રને જાણો અને જુએ છે.

૧૫ ણીલલેસે ણં ભંતે ! ણેરઝાએ કણહલેસં ણેરઝયં પણિહાય ઓહિણ સવ્વાઓ સમંતા સમભિલોએમાણે સમભિલોએમાણે કેવઝયં ખેત્તં જાણઇ ? કેવઝયં ખેત્તં પાસઇ ? ગોયમા ! બહુતરાગં ખેત્તં જાણઇ, બહુતરાગં ખેત્તં પાસઇ, દૂરતરાગં ખેત્તં જાણઇ, દૂરતરાગં ખેત્તં પાસઇ, વિતિમિરતરાગં ખેત્તં જાણઇ વિતિમિરતરાગં ખેત્તં પાસઇ, વિસુદ્ધતરાગં ખેત્તં જાણઇ વિસુદ્ધતરાગં ખેત્તં પાસઇ ।

સે કેણટું ભંતે ! એવં કુચ્ચિ ણીલલેસ્સે ણં ણેરઝાએ કણહલેસ્સં ણેરઝયં પણિહાય જાવ વિસુદ્ધતરાગં ખેત્તં પાસઇ ? ગોયમા ! સે જહાણામએ કેઇ પુરિસે બહુસમરમળિજ્જાઓ ભૂમિભાગાઓ પવ્યં દુરુહિ, દુરુહિતા સવ્વાઓ સમંતા સમભિલોએજ્જા, તએ ણં સે પુરિસે ધરણિતલગયં પુરિસં પણિહાય સવ્વાઓ સમંતા સમભિલોએમાણે સમભિલોએમાણે બહુતરાગં ખેત્તં જાણઇ જાવ વિસુદ્ધતરાગં ખેત્તં પાસઇ । સે એણટું ગોયમા ! એવં કુચ્ચિ ણીલલેસ્સે ણેરઝાએ, કણહલેસ્સં ણેરઝયં પણિહાય જાવ વિસુદ્ધતરાગં ખેત્તં પાસઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નીલલેશી નારકી, કૃષ્ણલેશી નારકીની અપેક્ષાએ બધી દિશાઓ અને વિદ્યાઓમાં અવધિજ્ઞાન દ્વારા જાણતો કેટલા ક્ષેત્રને જાણો છે અને અવધિદર્શનથી કેટલા ક્ષેત્રને જુએ છે ? અર્થાત્ નીલલેશી અને કૃષ્ણલેશી નારકીનું અવધિજ્ઞાન એક સમાન છે કે તેમાં કાંઈ ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે નીલલેશી નારકી, કૃષ્ણલેશી નારકી કરતાં ઘણા ક્ષેત્રને જાણો છે અને ઘણા ક્ષેત્રને જુએ છે, દૂરવર્તી ક્ષેત્રને જાણો છે અને દૂરવર્તી ક્ષેત્રને જુએ છે, તે ક્ષેત્રને વિતિમિરતર-બ્રાન્તિરહિત પણો જાણો છે અને જુએ છે તથા તે ક્ષેત્રને વિશુદ્ધતર-અત્યંત સ્ફુટપણો જાણો છે અને વિશુદ્ધતર જુએ છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! તેનું શું કારણ છે કે નીલલેશી નારકી, કૃષ્ણલેશી નારકીની અપેક્ષાએ યાવત્ ક્ષેત્રને વિશુદ્ધતર જાણો છે અને જુએ છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ પુરુષ અત્યંત સમ રમણીય ભૂમિભાગથી પર્વત પર ચઢીને બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાં અવલોકન કરે, તો તે પુરુષ ભૂતલ પર સ્થિત પુરુષની અપેક્ષાએ બધી તરફ જોતાં-જોતાં ઘણાં ક્ષેત્રને જાણો છે અને જુએ છે યાવત્ ક્ષેત્રને વિશુદ્ધતર જાણો અને જુએ છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે નીલલેશી નારકી, કૃષ્ણલેશી નારકીની અપેક્ષાએ ઘણા ક્ષેત્રને યાવત્ ક્ષેત્રને વિશુદ્ધતર જાણો અને જુએ છે.

૧૬ કાઉલેસે ણ ભંતે ! ણેરઝે ણીલલેસ્સં ણેરઝ્યં પણિહાય ઓહિણા સવ્વાઓ સમંતા સમભિલોએમાણે સમભિલોએમાણે કેવિઝ્યં ખેત્તં જાણઇ ? કેવિઝ્યં ખેત્તં પાસઇ ? ગોયમા ! બહુતરાગં ખેત્તં જાણઇ બહુતરાગં ખેત્તં પાસઇ જાવ વિસુદ્ધતરાગં ખેત્તં પાસઇ ।

સે કેણટ્ટેણ ભંતે ! એવં વુચ્ચિઝ - કાઉલેસે ણ ણેરઝે જાવ વિસુદ્ધતરાગં ખેત્તં પાસઇ ? ગોયમા ! સે જહાણામએ કેઇ પુરિસે બહુસમરમળિજ્જાઓ ભૂમિભાગાઓ પવ્વયં દુરુહિદુરુહિતિ રુક્ખં દુરુહિદુરુહિતા દો વિ પાએ ઉચ્ચાવિય સવ્વાઓ સમંતા સમભિલોએ જ્જા, તએ ણ સે પુરિસે પવ્વયગયં ધરળિતલગયં ચ પુરિસં પણિહાય સવ્વાઓ સમંતા સમભિલોએમાણે સમભિલોએમાણે બહુતરાગં ખેત્તં જાણઇ બહુતરાગં ખેત્તં પાસઇ જાવ વિસુદ્ધતરાગં ખેત્તં પાસઇ । સે એણટ્ટેણ ગોયમા ! એવં વુચ્ચિઝ કાઉલેસ્સે ણ ણેરઝે ણીલલેસ્સં ણેરઝ્યં પણિહાય તં ચેવ જાવ વિસુદ્ધતરાગં ખેત્તં પાસઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું કાપોતલેશી નારકી, નીલલેશી નારકીની અપેક્ષાએ બધી દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં અવધિજ્ઞાન દ્વારા જોતાં કેટલા ક્ષેત્રને જાણો છે અને કેટલા ક્ષેત્રને જુએ છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કાપોતલેશી નારકી, નીલલેશી નારકીની અપેક્ષાએ ઘણા ક્ષેત્રને જાણો છે અને ઘણા ક્ષેત્રને જુએ છે. તે દૂરવર્તી ક્ષેત્રને જાણો છે અને દૂરવર્તી ક્ષેત્રને જુએ છે યાવત્ ક્ષેત્રને વિશુદ્ધતર જાણો છે અને જુએ છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! તેનું શું કારણ છે કે કાપોતલેશી નારક યાવત્ વિશુદ્ધતર ક્ષેત્રને જાણો અને જુએ છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ પુરુષ અત્યંત સમ રમણીય ભૂમાગથી પર્વત પર ચઢી જાય, પદ્ધી પર્વત ઉપરના વૃક્ષ પર ચઢી, બંને પગોને ઊંચા કરીને ચારેય દિશાઓ-વિદિશાઓમાં જુએ, તો તે પર્વતગત પુરુષ ભૂમિગત પુરુષની અપેક્ષાએ સર્વ દિશાઓમાં જોતાં જોતાં ઘણાં ક્ષેત્રને જાણો છે અને ઘણાં ક્ષેત્રને જુએ છે યાવત્ તે ક્ષેત્રને વિશુદ્ધતર જાણો અને જુએ છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે કાપોતલેશી નારકી નીલલેશી નારકીની અપેક્ષાએ યાવત્ અધિક ક્ષેત્રને તથા વિશુદ્ધતરરૂપે જાણો અને જુએ છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કૃષ્ણાદિ લેશાવાળા નેરયિકોની અવધિજ્ઞાન-દર્શનથી જાણવા જોવાની શક્તિની તારતમ્યતાનું દાખાંત સાથે નિરૂપણ છે.

નેરયિકોને ભવપ્રત્યિક અવધિજ્ઞાન હોવાથી પ્રત્યેક નારકીને જન્મથી જ અવધિજ્ઞાન હોય છે પરંતુ નીચે-નીચેની નરકમાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય કુમશઃ અલ્પ અલ્પતમ છે.

સાતે નરકમાં લેશ્યા અને અવધિજ્ઞાનનો વિષય :-

નરક	લેશ્યા	જ્ઞાન્ય વિષય	ઉત્કૃષ્ટ વિષય
પ્રથમ નરક	કાપોતલેશી નારકી	સાડા ત્રણ ગાઉ	ચાર ગાઉ
બીજુ નરક	કાપોતલેશી નારકી	ત્રણ ગાઉ	સાડા ત્રણ ગાઉ
ત્રીજુ નરક	કાપોત-નીલલેશી નારકી	અઢી ગાઉ	ત્રણ ગાઉ
ચોથી નરક	નીલલેશી નારકી	બે ગાઉ	અઢી ગાઉ
પાંચમી નરક	નીલ-કૃષ્ણલેશી નારકી	દોઢ ગાઉ	બે ગાઉ
છદ્દી નરક	કૃષ્ણલેશી નારકી	એક ગાઉ	દોઢ ગાઉ
સાતમી નરક	કૃષ્ણલેશી નારકી	અર્ધો ગાઉ	એક ગાઉ

બે કૃષ્ણલેશી નૈરયિકોના શાનમાં તરતમતા— બે કૃષ્ણલેશી નારકીના અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં તરતમતા હોય છે. કૃષ્ણલેશ્યા પાંચમી, છદ્દી અને સાતમી ત્રણ નરકના નારકીને હોય છે અને તેમાં કંઈક હીનાવિકતા હોય છે, જેમ એક પુરુષ સમતલ પૃથ્વી પર ઊભો હોય અને એક પુરુષ એકાદ—બે પગથિયા જેટલા નીચેના ક્ષેત્રમાં ઊભો હોય, તો તે બંને પુરુષના દસ્તિગત ક્ષેત્રમાં આંશિક તરતમતા થાય છે. તેમ સમાન લેશ્યા-વાળા નૈરયિકોના અવધિજ્ઞાનમાં આંશિક ન્યૂનાવિકતા હોય છે. સાતમી નરકના કૃષ્ણલેશી નૈરયિકની અપેક્ષાએ છદ્દી અને પાંચમી નરકના નૈરયિકોના અવધિજ્ઞાનની ક્ષેત્ર સીમા અધિક હોય છે.

કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોતલેશી નૈરયિકના શાનમાં તરતમતા :— કૃષ્ણલેશી નારકીના અવધિજ્ઞાનથી નીલલેશી નારકીના અવધિજ્ઞાનની તરતમતા અધિક હોય છે. જેમ સમતલ પૃથ્વી પરથી જોનાર પુરુષની અપેક્ષાએ પર્વત પરથી જોનાર પુરુષ ચારે દિશા-વિદિશાઓમાં અધિક જોઈ શકે છે, દૂર સુધી જોઈ શકે અને સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે તેમ કૃષ્ણલેશી નારકીની અપેક્ષાએ નીલલેશી નારકી અધિક ક્ષેત્રને જોઈ શકે, દૂરવર્તી ક્ષેત્રને જાણી શકે અને વિશુદ્ધ રૂપે જાણી શકે છે.

તે જ રીતે નીલલેશી નારકીની અપેક્ષાએ કાપોતલેશી નારકીના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર અધિક હોય છે અને તેનું શાન વિશુદ્ધ હોય છે. આ રીતે અવિશુદ્ધ લેશ્યાવાળા જીવોની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર લેશ્યા-વાળા જીવોનું શાન અધિક હોય છે.

કૃષ્ણાદિ લેશ્યાચુકત જીવોમાં જ્ઞાન :-

૧૭ કણહલેસ્સે ણ ભંતે ! જીવે કઇસુ ણાણેસુ હોજ્જા ?

ગોયમા ! દોસુ વા તિસુ વા ચઉસુ વા ણાણેસુ હોજ્જા, દોસુ હોમાણે આભિણિબોહિય-સુયણાણેસુ હોજ્જા, તિસુ હોમાણે આભિણિબોહિય-સુયણાણ-ઓહિણાણેસુ હોજ્જા, અહવા તિસુ હોમાણે આભિણિબોહિય-સુયણાણ-મણપજ્જવણાણેસુ હોજ્જા, ચઉસુ હોમાણે આભિણિબોહિયણાણ-સુયણાણ-ઓહિણાણ-મણપજ્જવણાણેસુ હોજ્જા । એવં જાવપમહલેસ્સે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશી જીવ કેટલા શાનમાં હોય છે અર્થાત્ કૃષ્ણલેશી જીવોને કેટલા શાન હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બે, ત્રણ અથવા ચાર શાન હોય છે. જો બે શાન હોય તો મતિ અને શુત્રશાન હોય છે. ત્રણ શાન હોય તો મતિશાન, શુત્રશાન અને અવધિશાન અથવા મતિશાન, શુત્રશાન અને મનઃપર્યવશાન હોય છે અને ચાર શાન હોય તો મતિશાન, શુત્રશાન, અવધિશાન અને મનઃપર્યવશાનમાં હોય છે.

આ જ રીતે નીલલેશયા, કાપોતલેશયા, તેજોલેશયા અને પદ્મલેશયાવાળા જીવમાં શાનની પ્રરૂપણ સમજ લેવી જોઈએ.

૨૨ સુકકલેસ્સે ણ ભંતે ! જીવે કઇસુ ણાણેસુ હોજ્જા ? ગોયમા ! દોસુ વા તિસુ વા ચતુસુ વા એગમ્મિ વા હોજ્જા, દોસુ હોમાણે આભિણિબોહિયણાણ એવં જહેવ કણહલેસ્સાણ તહેવ ભાળિયબ્બ જાવ ચરહિં, એગમ્મિ હોમાણે એગમ્મિ કેવલણાણે હોજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શુક્લલેશયાવાળો જીવને કેટલા શાન હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! શુક્લલેશી જીવને બે, ત્રણ, ચાર કે એક શાન હોય છે. જો બે શાન હોય તો મતિશાન અને શુત્રશાન હોય છે, ત્રણ કે ચાર શાન હોય તો કૃષ્ણલેશીના કથનનાનુસાર જાણવું અને જો એક શાન હોય તો એક કેવળશાન હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં છ લેશયામાં શાનનું પ્રતિપાદન છે.

કોઈ પણ જીવને ઓછામાં ઓછા મતિશાન અને શુત્રશાન, આ બે શાન હોય છે. જો તે જીવને અવધિશાન હોય તો તે મતિશાન, શુત્રશાન અને અવધિશાન; આ ત્રણ શાન હોય અથવા મતિશાન, શુત્રશાન અને મનઃપર્યવશાન; આ ત્રણ શાન હોય છે. આ રીતે ત્રણ શાનના બે વિકલ્પો છે.

અવધિશાન અને મનઃપર્યવશાનની પ્રાપ્તિમાં કોઈ કમ નિશ્ચિત નથી અને તેને સંબંધ પણ નથી, તેથી કોઈ જીવને અવધિશાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ મનઃપર્યવશાન થઈ શકે છે અને કોઈ જીવને અવધિશાનની પ્રાપ્તિ પણ પણ મનઃપર્યવશાન થાય છે.

જો કોઈ જીવને ચાર શાન હોય તો મતિશાન, શુત્રશાન, અવધિશાન અને મનઃપર્યવશાન હોય છે અને એક શાન હોય, તો એક માત્ર કેવળશાન હોય છે. કેવળશાન પૂર્ણશાન હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ પણ મતિશાન આદિ ચારે શાન રહેતા નથી, તેમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે, વિલીન થઈ જાય છે.

પ્રથમ પાંચ લેશયામાં શાન :- કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયા, કાપોતલેશયામાં એકથી છ ગુણસ્થાન અને તેજોલેશયા તથા પદ્મલેશયામાં એકથી સાત ગુણસ્થાન હોય છે. મતિશાન, શુત્રશાન અને અવધિશાન ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધી અને મનઃપર્યવશાન છિછાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. તેથી આ પાંચ લેશયાયુક્ત જીવને બે શાન, ત્રણશાન અથવા ચાર શાન હોય શકે છે.

કૃષ્ણ આદિ ત્રણ લેશયામાં મનઃપર્યવશાન :- મનઃપર્યવશાનની પ્રાપ્તિ અત્યંત વિશુદ્ધ પરિણામી અપ્રમતા સંયતીને જ એટલે કે સાતમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવને જ થાય છે. તેમ છતાં મનઃપર્યવશાનની પ્રાપ્તિ પણ તેને છદ્દું પ્રમતાસંયત ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. છદ્દા ગુણસ્થાનમાં તે જીવને કૃષ્ણાદિ છ એ લેશયા હોઈ શકે છે અને તેમાં મનઃપર્યવશાન રહી શકે છે.

પ્રત્યેક લેશયાના અસંખ્યાત અધ્યવસાયસ્થાન છે. કૃષ્ણ આદિ અશુભ લેશયાઓના અત્યંત મંદ પરિણામો છદ્રા ગુણસ્થાને હોય છે. આ કારણે તેમાં મન:પર્યવજાન સંભવિત થાય છે.

શુક્લલેશ્યામાં શાન- શુક્લલેશ્યામાં એકથી તેર ગુણસ્થાન હોય છે. તેરમા ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ શુક્લલેશ્યામાં એક કેવળજાન અને ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ તેમાં બે, ત્રણ કે ચાર શાન હોય છે.

સલેશી જીવોમાં સંભવિત શાન :-

સલેશી જીવ	શાનસંખ્યા	મતિજાન	શુતજાન	અવવિજાન	મન:પર્યવજાન	કેવળજાન
કૃષ્ણાદિ પાંચલેશ્યામાં	૨	✓	✓	✗	✗	✗
	૩	✓	✓	✓	✗	✗
	૩	✓	✓	✗	✓	✗
	૪	✓	✓	✓	✓	✗
શુક્લલેશીમાં	૨	✓	✓	✗	✗	✗
	૩	✓	✓	✓	✗	✗
	૩	✓	✓	✗	✓	✗
	૪	✓	✓	✓	✓	✗
	૧	✗	✗	✗	✗	✓

સતરમું લેશયા પદ : ચોથો ઉદેશક

ચોથા ઉદેશકના વિષયો :-

૧ પરિણામ વળ્ણ રસ ગંધ, સુદ્ધ અપસત્થ સંકિલિટ્ટુણહા ।
ગઇ પરિણામ પએસોગાડ, વગળણ ઠાણાણમપ્પબહું ॥૧॥

ગાથાર્થ:-— (૧) પરિણામન (૨) વર્ણ (૩) રસ (૪) ગંધ (૫) શુદ્ધ-અશુદ્ધ (૬) પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત (૭) સંકિલિષ્ટ-અસંકિલિષ્ટ (૮) ઉષા-શીત (૯) ગતિ (૧૦) પરિણામ (પ્રકાર) (૧૧) પ્રદેશ (૧૨) અવગાડ (૧૩) વર્ગાણ (૧૪) લેશયા-સ્થાન અને (૧૫) અલ્પબહુત્વ. આ પંદર વિષયોનું વર્ણન આ ચોથા ઉદેશકમાં છે.

લેશયાના છ પ્રકાર :-

૨ કઝ ણ ભંતે ! લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! છલ્લેસાઓ પણત્તાઓ, તં જહા-
કણહલેસ્સા જાવ સુકકલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :-— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! લેશયાઓ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! લેશયાઓ છ છે, તે આ
પ્રમાણે છે— કૃષ્ણલેશયા યાવત્ શુકલલેશયા.

(૧) લેશયા પરિણામન :-

૩ સે ણૂણ ભંતે ! કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ તારૂવત્તાએ તાવળણત્તાએ તાગંધત્તાએ
તારસત્તાએ તાફાસત્તાએ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમઝ ? હંતા ગોયમા ! કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં
પપ્પ તારૂવત્તાએ તાવળણત્તાએ તાગંધત્તાએ તારસત્તાએ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઝ।

સે એણટું ભંતે ! એવં કુચ્ચવિ- કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ તારૂવત્તાએ જાવ
ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઝ ? ગોયમા ! સે જહાણામએ ખીરે દૂસિં પપ્પ સુદ્ધે વા વત્થે રાગં પપ્પ
તારૂવત્તાએ તાવળણત્તાએ તાગંધત્તાએ તારસત્તાએ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઝ । સે
એણટું ગોયમા ! એવં કુચ્ચવિ- કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ તારૂવત્તાએ જાવ ભુજ્જો-ભુજ્જો
પરિણમઝ।

ભાવાર્થ :-— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયાને પામીને તેના સ્વરૂપે, તેના વર્ણરૂપે, તેના
ગંધરૂપે, તેના રસરૂપે, તેના સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણામે છે ? ઉત્તર— હા ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયાને
પામીને તેના સ્વરૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણામે છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયાને પ્રાપ્ત થઈને તેના રૂપે યાવત્
વારંવાર પરિણામે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જેમ દૂધ, છાશને પામીને અથવા શૈત વસ્ત્ર, લાલ-પીળા વગેરે
રંગોને પામીને તે સ્વરૂપે, તેના વર્ણરૂપે, તેના ગંધરૂપે, તેના રસરૂપે અને તે જ સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણામે
છે, તેમ કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયાને પામીને તે રૂપે પરિણામે છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે કૃષ્ણલેશયા,

નીલલેશ્યાને પામીને તે જ રૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે.

૪ એવં એણં અભિલાચેણ ણીલલેસ્સા કાઉલેસ્સં પપ્પ, કાઉલેસ્સા તેઉલેસ્સં પપ્પ, તેઉલેસ્સા, પમ્હલેસ્સં પપ્પ, પમ્હલેસ્સા સુકકલેસ્સં પપ્પ જાવ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમિઃ ।

ભાવાર્થ :- આ જ પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર નીલલેશ્યા કાપોતલેશ્યાને પામીને, કાપોતલેશ્યા તેજોલેશ્યાને પામીને, તેજોલેશ્યા પદ્મલેશ્યાને પામીને અને પદ્મલેશ્યા શુકલલેશ્યાને પામીને તે-તે રૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે.

૫ સે ણૂણ ભંતે ! કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં કાઉલેસ્સં તેઉલેસ્સં પમ્હલેસ્સં સુકકલેસ્સં પપ્પ તારૂબત્તાએ તાવળ્ણત્તાએ તારંધત્તાએ તાફાસત્તાએ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમિઃ?

હંતા ગોયમા ! કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ જાવ સુકકલેસ્સં પપ્પ તારૂબત્તાએ તાવળ્ણત્તાએ તારંધત્તાએ તાફાસત્તાએ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમિઃ ।

સે કેણટૂણ ભંતે ! એવં કુચ્ચિઃ- કિણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં જાવ સુકકલેસ્સં પપ્પ તારૂબત્તાએ જાવ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમિઃ ? ગોયમા ! સે જહાણામએ વેરુલિયમણી સિયા કિણસુત્તાએ વા ણીલસુત્તાએ વા લોહિયસુત્તાએ વા હાલિદ્વસુત્તાએ વા સુવિકલ્પસુત્તાએ વા આઇએ સમાણે તારૂબત્તાએ જાવ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમિઃ । સે એણટૂણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિઃ- કિણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ જાવ સુકકલેસ્સં પપ્પ તારૂબત્તાએ જાવ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમિઃ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશ્યા શું નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈને તે-તે લેશ્યાના સ્વરૂપે, તેના વર્ણરૂપે, તેના ગંધરૂપે, તેના રસરૂપે, તેના સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણમે છે ? ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાને યાવત્ શુકલલેશ્યાને પામીને તે-તે લેશ્યાના સ્વરૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! તેનું શું કારણ છે કે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા યાવત્ શુકલલેશ્યાને પામીને તેના જ સ્વરૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ વૈદ્યર્થમણિને કાળા રંગના દોરામાં, નીલા રંગના દોરામાં, લાલ રંગના દોરામાં, પીળા રંગના દોરામાં કે શ્વેત(સફેદ) રંગના દોરામાં પરોવવામાં આવે, તો તે વૈદ્યર્થમણિ તે દોરાના રૂપે યાવત્ તેના જ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણમે છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા યાવત્ શુકલલેશ્યાને પામીને તે તે લેશ્યાઓના સ્વરૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે.

૬ સે ણૂણ ભંતે ! ણીલલેસ્સા કિણહલેસ્સં જાવ સુકકલેસ્સં પપ્પ તારૂબત્તાએ જાવ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમિઃ ? હંતા ગોયમા ! એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! નીલલેશ્યા શું કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુકલલેશ્યાને પામીને તેના જ સ્વરૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે ? ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! તે-તે રૂપે પરિણમે છે.

૭ એવં કાઉલેસ્સા કણહલેસ્સં ણીલલેસ્સં તેઉલેસ્સં પમ્હલેસ્સં સુકકલેસ્સં, એવં તેઉલેસ્સા કિણહલેસ્સં ણીલલેસ્સં કાઉલેસ્સં પમ્હલેસ્સં સુકકલેસ્સં, એવં પમ્હલેસ્સા કણહલેસ્સં

ણીલલેસં કાડલેસં તેડલેસં સુકકલેસ્સં પપ્પ જાવ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમઝ ।

ભાવાર્થ :- આ જ રીતે કાપોતલેશયા— કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલલેશયાને પામીને; આ જ રીતે તેજોલેશયા— કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયા, કાપોતલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલલેશયાને પામીને; પદ્મલેશયા— કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયા, કાપોતલેશયા, તેજોલેશયા, શુકલલેશયાને પામીને તે-તે રૂપે તેના જ સ્વરૂપે વારંવાર પરિણામે છે.

૮ સે ણૂણ ખંતે ! સુકકલેસ્સા કિણહલેસ્સં ણીલલેસ્સં કાડલેસ્સં તેડલેસ્સં પમ્હલેસ્સં પપ્પ જાવ ભુજ્જો ભુજ્જો પરિણમઝ ? હંતા ગોયમા ! એવ ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શુકલલેશયા શું કૃષ્ણલેશયા, નીલલેશયા, કાપોતલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયાને પ્રાપ્ત થઈનેતેના રૂપે, તેના વર્ણરૂપે, ગંધાદિરૂપે વારંવાર પરિણામે છે ? ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! તે-તે વારંવાર પરિણામે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કૃષ્ણાદિ લેશયાઓના વિવિધ પ્રકારના પરિણામનની પ્રરૂપણા છે.

લેશયા પરિણામન :- પરિણામન = પરિવર્તન. એક લેશયાદ્રવ્યના પુદ્ગળોનું બીજુ લેશયા દ્રવ્યના પુદ્ગળ રૂપે તથા તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શરૂપે પરિવર્તિત થવાને, એક લેશયા દ્રવ્યોનું અન્ય લેશયાદ્રવ્ય રૂપે થતાં પરિણામનને લેશયા પરિણામ કહે છે.

નારકી અને દેવતાના ભવમાં દ્રવ્યલેશયા ભવપર્યત અવસ્થિત રહે છે. મનુષ્ય અને તિર્યચભવમાં ભાવલેશયા પ્રમાણે દ્રવ્યલેશયામાં પરિવર્તન થયા કરે છે. પુદ્ગળના પરિણામનના સિદ્ધાંતાનુસાર એક લેશયા દ્રવ્યના પુદ્ગળો અન્ય લેશયાદ્રવ્યના પુદ્ગળોનો સંયોગ પામીને તે-તે સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે.

લેશયાનું પોતાનું સ્વરૂપ છોડી અન્ય લેશયારૂપે પરિણાત થવું અને લેશયાનું પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના અન્ય લેશયારૂપે પરિણાત થવું, આ પરિણામનના બે સિદ્ધાંતોને અહીં બે દષ્ટાંત દ્વારા સમજાવ્યા છે— (૧) જેમ દૂધ, દહીનો સંયોગ પામીને કમશા: દહીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપે પરિણાત થઈને દહી સ્વરૂપ બની જાય છે. અથવા જેમ શ્વેત વસ્ત્ર મજૂદીઓ આદિ કોઈ પણ રંગના પુદ્ગળોનો સંયોગ પામીને કમશા: તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપે પરિણાત થઈને મજૂદીયા રંગ સ્વરૂપ બની જાય છે. તેમ કૃષ્ણલેશયાના પુદ્ગળો પણ નીલલેશયાના પુદ્ગળોનો સંયોગ પામીને કમશા: નીલલેશયાના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપે પરિણાત થઈને નીલલેશયા બની જાય છે. તે જ રીતે નીલલેશયા-કાપોતલેશયા રૂપે; કાપોતલેશયા-તેજોલેશયા રૂપે; તેજોલેશયા-પદ્મલેશયા રૂપે અને પદ્મલેશયા-શુકલલેશયા રૂપે પરિણાત થઈ શકે છે.

(૨) જે રીતે એક લેશયા અન્ય લેશયા રૂપે પરિણાત થાય છે તે જ રીતે કૃષ્ણલેશયા, નીલાદિ પાંચ લેશયામાંથી કોઈ પણ લેશયા પુદ્ગળોના સંયોગે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના પણ તદ્વરૂપે પરિણાત થઈ શકે છે. જેમ વૈરૂપ્યમણિ સફેદ દોરામાં પરોવતા સફેદ લાગે અને લાલ, પીળા આદિ જે રંગના દોરામાં પરોવીએ, તો તે રંગને ધારણ કરે છે. તેમ કૃષ્ણલેશયાના પુદ્ગળોને નીલલેશયા, કાપોતલેશયા આદિ જે લેશયાના પુદ્ગળોનો સંયોગ થાય, તે લેશયા રૂપે દેખાવ માત્રથી પરિણાત થઈ જાય છે.

આ રીતે છએ લેશ્યાઓ એકબીજામાં બંને રીતે પરિણામન પામતી રહે છે. મનુષ્ય અને તિર્યચમાં દ્રવ્યલેશ્યા પલટાતી રહે છે. જેમ દૂધ-દહોં રૂપે પરિણામી જય છે, તેમ મનુષ્ય-તિર્યચની લેશ્યા પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી અન્ય લેશ્યાદ્રવ્યના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે.

નારકીઓ અને દેવોમાં દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિતછે. તેના લેશ્યાદ્રવ્યો ભવપર્યત અવસ્થિત હોય છે. વૈદુર્યમણિ કાળા આદિ દોરાને પ્રાપ્ત કરી કાળાવર્ણ રૂપે પરિણત થતું નથી પરંતુ પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના જ તે-તે પર્યાયને ધારણ કરે છે, તેમ નારકી અને દેવોમાં લેશ્યાદ્રવ્યો ભવપર્યત અવસ્થિત હોય છે તેથી અન્ય લેશ્યા દ્રવ્યને માત્ર ગ્રહણ કરીને ધારણ કરે છે, પરંતુ તે લેશ્યા દ્રવ્યોના રૂપમાં પરિવર્તન પામતી નથી. ચારે ગતિના આ બે પ્રકારના પરિણામને સમજાવવા સૂત્રમાં બે પ્રકારના દષ્ટાંત રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

(૨) લેશ્યા-વર્ણ :-

૯ કિણહલેસ્સા ણ ભંતે ! વળ્ણેણ કેરિસિયા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ જીમૂએ ઇ વા અંજણે ઇ વા ખંજણે ઇ વા કજ્જલે ઇ વા ગવલે ઇ વા ગવલવલએ ઇ વા જંબૂફલએ ઇ વા અદ્ધારિદ્ધાએ ઇ વા પરપુદ્દે ઇ વા ભમરે ઇ વા ભમરાવલી ઇ વા ગયકલભે ઇ વા કિણહકેસે ઇ વા આગાસથિગલે ઇ વા કિણહાસોએ ઇ વા કિણહકણવીરએ ઇ વા કિણહબંધુજીવએ ઇ વા, ભવેયારૂવા ?

ગોયમા ! ણો ઇણદ્દે સમદ્દે, કિણહલેસ્સા ણ એતો અણિદૃતરિયા ચેવ અકંતતરિયા ચેવ અપ્પિયતરિયા ચેવ અમણુણ્ણતરિયા ચેવ અમણામતરિયા ચેવ વળ્ણેણ પળ્ણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! કૃષ્ણલેશ્યાનો વર્ણ કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ જીમૂત (વર્ષારંભકાલિક મેઘ), આંખોમાં આંજવાનું સૌવીરાદિ અંજન, ગાડી-ગાડાની ધરીનું કીલ કે દિવાની મશ, કાજળ, ભેંસનું શીંગડું, ભેંસના શીંગડાનો સમૂહ, જંબુફળ, લીલા અરીઠાનું ફૂલ, કોયલ, ભમરો, ભમરાની પંક્તિન, હાથીનું બચ્ચું, કાળા વાળ (કૃષ્ણકેસર-કાળાં બકુલનું ઝાડ), આકાશ થીગડું (લોકાકાશ), મેઘાચ્છાદિત આકાશખંડ, કૃષ્ણ અશોક, કાળી કણોર અને કાળા બંધુજીવક વૃક્ષ ઈન્યાદિ, શું આ બધા કાળા પદાર્થો જેવો કૃષ્ણ લેશ્યાનો વર્ણ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ અનિષ્ટતર, અકાંત-અસુંદર, અપ્રિય, અમનોજા અને અમનોહર વર્ણ કૃષ્ણલેશ્યાનો હોય છે.

૧૦ ણીલલેસ્સા ણ ભંતે ! કેરિસિયા વળ્ણેણ પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ ભિંગે ઇ વા ભિંગપત્તે ઇ વા ચાસે ઇ વા ચાસપિચ્છે ઇ વા સુએ ઇ વા સુયપિચ્છે ઇ વા સામા ઇ વા વળરાઈ ઇ વા ઉચ્ચંતએ ઇ વા પારેવયગીવા ઇ વા મોરગીવા ઇ વા હલધરવસણે ઇ વા અયસિકુસુમે ઇ વા બાણકુસુમે ઇ વા અંજણકેસિયાકુસુમે ઇ વા ણીલુપ્પલે ઇ વા ણીલાસોએ ઇ વા ણીલકણવીરએ ઇ વા ણીલબંધુજીવએ ઇ વા, ભવેયારૂવા ? ગોયમા ! ણો ઇણદ્દે સમદ્દે, એતો અણિદૃતરિયા ચેવ જાવ અમણામતરિયા ચેવ વળ્ણેણ પળ્ણત્તા ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નીલલેશ્યાનો વર્ષા કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ ભૃંગપક્ષી, ભૃંગપક્ષીની પાંખ, ચાસપક્ષી, ચાસપક્ષીની પાંખ, પોપટ, પોપટની પાંખ, પ્રિયંગુલતા, વનરાજુ, દંતરાગ-દાંતને રંગવાનું દ્રવ્ય, કબૂતરની શ્રીવા, મોરની શ્રીવા, બળદેવના નીલ વસ્ત્ર, અળસીનાં ફૂલ, બાણ વૃક્ષનું ફૂલ, અંજન કોશિકાનું ફૂલ, નીલકભળ, નીલ અશોક, નીલું કણવીર કે નીલું બંધુજીવક વૃક્ષ ઈત્યાદિ, શું આ બધા નીલા પદાર્થો જેવો નીલલેશ્યાનો વર્ષા હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ અનિષ્ટતર, અકાંત-અસુંદર, અપ્રિય, અમનોજા અને અમનોહર વર્ષા નીલલેશ્યાનો હોય છે.

૧૧ કાઉલેસ્સા ણ ભંતે ! કેરિસિયા વર્ણણેણ પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ ખયરસારે ઇ વા કયરસારે ઇ વા ધમાસસારે ઇ વા તંબે ઇ વા તંબકરોડએ ઇ વા તંબચ્છિવાડિયા ઇ વા વાઇંગણિકુસુમએ ઇ વા કોઇલચ્છદકુસુમએ ઇ વા જવાસાકુસુમે ઇ વા કલકુસુમે ઇ વા, ભવેયારૂવા ? ગોયમા ! ણો ઇણઢે સમઢે, કાઉલેસ્સા ણ એતો અણિદુતરિયા ચેવ જાવ અમણામતરિયા ચેવ વર્ણણેણ પણ્ણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! કાપોતલેશ્યાનો વર્ષા કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેવો ખદિર વૃક્ષનો મધ્ય ભાગ, કેર નામના વૃક્ષનો મધ્ય ભાગ, ધમાસવૃક્ષનો મધ્ય ભાગ, તાંબુ કે તાંબાની કટોરી, રીગણીનાં પુષ્પ, કોકિલચ્છદ વૃક્ષનું ફૂલ, જવાસાનું ફૂલ કળ કુસુમ(ધાન્ય વિશેષનું ફૂલ) ઈત્યાદિ, શું આ બધા કથાઈ રંગના પદાર્થો જેવો કાપોતલેશ્યાનો વર્ષા હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ અનિષ્ટતર, અકાંત-અસુંદર, અપ્રિય, અમનોજા અને અમનોહર વર્ષા કાપોતલેશ્યાનો હોય છે.

૧૨ તેઉલેસ્સા ણ ભંતે ! કેરિસિયા વર્ણણેણ પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ સસરુહિરે ઇ વા ઉરબ્બરુહિરે ઇ વા વરાહરુહિરે ઇ વા સંબરરુહિરે ઇ વા મળુસ્સરુહિરે ઇ વા બાલિંદગોવે ઇ વા બાલદિવાગરે ઇ વા સંઝાભરાગે ઇ વા ગુંજદ્વરાગે ઇ વા જાઇહિંગુલએ ઇ વા પવાલંકુરે ઇ વા લક્ખારસે ઇ વા લોહિયકુખમળી ઇ વા કિમિરાગકંબલે ઇ વા ગયતાલુએ ઇ વા ચીણપિદુરાસી ઇ વા પારિજાયકુસુમે ઇ વા જાસુમણાકુસુમે ઇ વા કિંસુયપુષ્પરાસી ઇ વા રત્નપ્પલે ઇ વા રત્તાસોગે ઇ વા રત્તકણવીરએ ઇ વા રત્તબંધુજીવએ ઇ વા, ભવેયારૂવા ? ગોયમા ! ણો ઇણઢે સમઢે, તેઉલેસ્સા ણ એતો ઇદુતરિયા ચેવ જાવ મણામતરિયા ચેવ વર્ણણેણ પણ્ણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! તેજોલેશ્યાનો વર્ષા કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ સસલાનું લોહી, ઘેટાનું લોહી, દુક્કરનું લોહી, સંખર(હરણની એક જાતિ)નું લોહી, મનુષ્યનું લોહી, તત્કાળ જન્મેલો ઈન્દ્રગોપ, ઉદિત થતો સૂર્ય, સંધ્યાનો રંગ, અર્ધ ચણોઠીનો રંગ, ઉત્તમ જાતિનો હિંગળો, પ્રવાલ-મૂંગાનો અંકુર, લાક્ષારસ, લોહિતાક્ષમણિ, કિરમજીના રંગવાળી કંબલ, હાથીનું તાળવું, ચીન-મસૂર નામના લાલ દ્રવ્યનું ચૂર્ણ, પારિજાતકુસુમ, જપાકુસુમ, કેસૂડાનાં ફૂલનો સમૂહ,

લાલકમળ, લાલ અશોક, લાલ કણેર અથવા લાલ બંધુજીવક ઈત્યાદિ, શું આ બધા લાલ રંગના પદાર્થો જેવો તેજોલેશ્યાનો વર્ણ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ ઈષ્ટતર, કાંત-સુંદર, પ્રિય, મનોજ્ઞ અને મનોહર વર્ણ તેજોલેશ્યાનો હોય છે.

૧૩ પમ્હલેસ્સા ણ ભંતે ! કેરિસિયા વળ્ણેણ પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ ચંપે ઇ વા ચંપયછ્લલી ઇ વા ચંપખેદે ઇ વા હલિદ્વા ઇ વા હલિદ્વગુલિયા ઇ વા હલિદ્વાભેએ ઇ વા હરિયાલે ઇ વા હરિયાલગુલિયા ઇ વા હરિયાલભેએ ઇ વા ચિત્રરે ઇ વા ચિત્રરાગે ઇ વા સુવળણસિપ્પી ઇ વા વરકણગળિહસે ઇ વા વરપુરિસિવસણે ઇ વા અલ્લાઙુકસુમે ઇ વા ચંપયકુસુમે ઇ વા કળિયારકુસુમે ઇ વા કુહંડિયારકુસુમે ઇ વા સુવળણજૂહિયા ઇ વા સુહિરણિયારકુસુમે ઇ વા કોરેટમલ્લદામે ઇ વા પીયાસોગે ઇ વા પીય- કળવીરએ ઇ વા પીયબંધુજીવએ ઇ વા, ભવેયારૂલ્લા ? ગોયમા ! ણો ઇણઢું સમઢું, પમ્હલેસ્સા ણ એત્તો ઇદૃતરિયા ચેવ જાવ મણામતરિયા ચેવ વળ્ણેણ પળ્ણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પદ્મલેશ્યાનો વર્ણ કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ ચંપો, ચંપાની છાલ, ચંપકનો ટુકડો, હળદર, હળદરની ગોળી, હળદરનો ટુકડો, હડતાલ, હડતાલગુટિકા કે હડતાલનો ટુકડો, ચિકુર નામની પીળી વસ્તુ, ચિકુરનો રંગ, સુવર્ણની છીપ, કસોટીના પત્થર પર ખેંચેલી શ્રેષ્ઠ સુવર્ણની રેખા, વાસુદેવનું વસ્ત્ર-પિતાંબર, અણસીનું ઝૂલ, ચંપાનું ઝૂલ, કણેરનું ઝૂલ, કુખ્યાંડ કુસુમ-કોળાનાં ઝૂલો, જૂહીના ઝૂલો, સુહિરણિયા કુસુમ, કોરંટની માળા, પીળો અશોક, પીળો કણવીર, પીળું બંધુ જીવક વૃક્ષ ઈત્યાદિ, શું આ બધા પીળા વર્ણના પદાર્થો જેવો પદ્મલેશ્યાનો વર્ણ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ ઈષ્ટતર, કાંત-સુંદર, પ્રિય, મનોજ્ઞ અને મનોહર વર્ણ પદ્મલેશ્યાનો હોય છે.

૧૪ સુકકલેસ્સા ણ ભંતે ! કેરિસિયા વળ્ણેણ પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ અંકે ઇ વા સંખે ઇ વા ચંદે ઇ વા કુંદે ઇ વા દગે ઇ વા દગરએ ઇ વા દહી ઇ વા દહિઘણે ઇ વા ખીરે ઇ વા ખીરપૂરે ઇ વા સુકકછિવાડિયા ઇ વા પેહુણમિજિયા ઇ વા ધંતથોયરુપ્પટ્ટે ઇ વા સારઝ્યબલાહએ ઇ વા કુમુદદલે ઇ વા પોંડરિયદલે ઇ વા સાલિપિદુરાસી ઇ વા કુંગપુપ્ફરાસી ઇ વા સિંદુવારવર- મલ્લદામે ઇ વા સેયાસોએ ઇ વા સેયકળવીરે ઇ વા સેયબંધુજીવએ ઇ વા, ભવેયારૂલ્લા । ગોયમા ! ણો ઇણઢું સમઢું, સુકકલેસ્સા ણ એત્તો ઇદૃતરિયા ચેવ કંતતરિયા ચેવ પિયતરિયા ચેવ મણુણ્ણતરિયા ચેવ મણામતરિયા ચેવ વળ્ણેણ પળ્ણત્તા ।

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શુકુલલેશ્યાનો વર્ણ કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કે અંકરન, શંખ, ચંદ્ર, કુન્દ-મોગરો, સ્વચ્છ પાણી, પાણીનાં બિંદુ, દઢી, દઢીનો પિંડ, દૂધ, દૂધનો ઉભરો, સુકાયેલી વાલ વગેરેની ફળી, મોરપીછનો મધ્યમાગ, તપાવેલા સ્વચ્છ રૂપાની પાટ, શરતકાલીન મેઘ, કુમુદપત્ર, પુંડરિક પત્ર, ચોખાના લોટનો ઢગલો, કુટજ પુષ્પોની રાશિ,

સિંહુવાર કૂલની માળા, શેત અશોક, શેત કણવીર અને શેતબંધુ જીવક ઈત્યાદિ, શું આ બધા શેત વર્ષના પદાર્થો જેવો શુકલાલેશ્યાનો વર્ષ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ ઈષ્ટતર, કાંત-સુંદર, પ્રિય, મનોક્ષ અને મનોહર વર્ષ શુકલાલેશ્યાનો હોય છે.

૧૫ એયાઓ ણ ભંતે ! છલ્લેસ્સાઓ કઇસુ વર્ણેસુ સાહિજ્જંતિ ?

ગોયમા ! પંચસુ વર્ણેસુ સાહિજ્જંતિ, તં જહા - કણહલેસ્સા કાલએણ વર્ણેણ સાહિજ્જઇ, ણીલલેસ્સા ણીલએણ વર્ણેણ સાહિજ્જઇ, કાઉલેસ્સા કાલલોહિએણ વર્ણેણ સાહિજ્જઇ, તેઉલેસ્સા લોહિએણ વર્ણેણ સાહિજ્જઇ, પમ્હલેસ્સા હાલિદ્વએણ વર્ણેણ સાહિજ્જઇ, સુકકલેસ્સા સુકિકલએણ વર્ણેણ સાહિજ્જઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! છ એ લેશાઓનું કથન કેટલાં વર્ણો દ્વારા કરાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પાંચ વર્ણો દ્વારા થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે— કૃષણલેશ્યાનું કાળા વર્ણથી, નીલલેશ્યાનું નીલ(ખ્લુ અને લીલા) વર્ણથી, કાપોતલેશ્યાનું કાળા+લાલ = કથ્યાઈ વર્ણથી, તેજોલેશ્યાનું લાલ વર્ણથી, પદ્મલેશ્યાનું પીળા વર્ણથી અને શુકલાલેશ્યાનું શેતવર્ણથી કથન કરાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં છ એ લેશાઓના વર્ણનું કથન વિવિધ પદાર્થોની પૃથ્ફ-પૃથ્ફ વર્ણયુક્ત ઉપમાઓ દ્વારા કર્યું છે. દ્રવ્ય લેશા પૌદગલિક હોવાથી લેશાદ્વયોમાં વિશેષ પ્રકારના વર્ષા, ગંધ, રસ અને રૂપર્શ હોય છે. છ એ લેશાદ્વયના વર્ષા ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે. પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ગૌતમ સ્વામી દ્વારા પૂછાયેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને અનેક ઉપમાઓ દ્વારા સ્વતઃ પ્રશ્ન કરીને ‘ગૌતમ’ના સંબોધન પૂર્વક સ્થીકરણ કર્યું હોય તે પ્રકારની વાક્યાવલી છે.

(૩) લેશા રસ :-

૧૬ કણહલેસ્સા ણ ભંતે ! કેરિસિયા આસાએણ પણ્ણતા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ ણિંબે ઇ વા ણિંબસારે ઇ વા ણિંબછલ્લી ઇ વા ણિંબફાળિએ ઇ વા કુડએ ઇ વા કુડગફલે ઇ વા કુડગછલ્લી ઇ વા કુડગફાળિએ ઇ વા કદુગતુંબી ઇ વા કદુગતુંબીફલે ઇ વા ખારતતસી ઇ વા ખારતતસીફલે ઇ વા દેવદાલી ઇ વા દેવદાલિપુષ્પે ઇ વા મિયવાલુંકી ઇ વા મિયવાલુંકીફલે ઇ વા ઘોસાઢિએ ઇ વા ઘોસાડિફલે ઇ વા કણહકંદએ ઇ વા વજજકંદએ ઇ વા, ભવેયારૂવા ?

ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે ! કણહલેસ્સા ણ એત્તો અણિદૃતરિયા ચેવ જાવ અમણામતરિયા ચેવ આસાએણ પણ્ણતા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષણલેશ્યાનો આસ્વાદ(રસ) કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ લીંબડો, લીંબડાનો મધ્ય ભાગ, લીંબડાની છાલ, લીંબડાનો કવાથ, કુટજનું વૃક્ષ, કુટજ વૃક્ષનું ફળ, કુટજ વૃક્ષની છાલ, કુટજનો કવાથ, કડવી તૂંબીનું ફળ, કડવી

કાકડી, કડવી કાકડીનું ફળ, દેવદાલી—રોહિણી, રોહિણીનું પુષ્પ, મૃગવાલુંકા, મૃગવાલુંકાનું ફળ (ઈન્દ્રજીવ), કડવાં તુરીયા, કડવાં તુરીયાનું ફળ, કૃષ્ણકંદ અને વજકંદ ઈત્યાદિ, શું આ બધા કડવા રસવાળા પદાર્થો જેવો કૃષ્ણલેશ્યાનો રસ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ અનિષ્ટતર, અકાંત-અસુંદર, અપ્રિય, અમનોક્ષ અને અમનોહર રસ કૃષ્ણલેશ્યાનો હોય છે.

૧૭ ણીલલેસ્સા ણં ભંતે ! કેરિસિયા આસાએણં પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ ભંગી તિ વા ભંગીરએ ઇ વા પાઢા ઇ વા ચવિતા ઇ વા ચિત્તામૂલએ ઇ વા પિપ્પલીમૂલએ ઇ વા પિપ્પલી ઇ વા પિપ્પલિચુણ્ણે ઇ વા મિરીએ ઇ વા મિરિયચુણ્ણે ઇ વા સિંગબેરે ઇ વા સિંગબેરચુણ્ણે ઇ વા, ભવેયારૂબા ?

ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું, ણીલલેસ્સા ણં એત્તો અણિદુતરિયા ચેવ જાવ અમણામતરિયા ચેવ આસાએણં પણ્ણત્તા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નીલલેશ્યાનો રસ-સ્વાદ કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ ભંગી(ભૂંગી નામની માદકવનસ્પતિ અથવા ભંગી વનસ્પતિની ૨૪), પાઠા-વનસ્પતિ વિશેષ, ચવિતા-તીખા રસવાળી વનસ્પતિ, ચિત્રમૂલક, પીપર, પીપરીમૂળ, પીપરચૂર્ણ, મરી, મરીનું ચૂર્ણ, સૂંઠ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ, ઈત્યાદિ, શું આ બધા તીખા રસવાળા પદાર્થો જેવો નીલલેશ્યાનો રસ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ અનિષ્ટતર, અકાંત-અસુંદર, અપ્રિય, અમનોક્ષ અને અમનોહર રસ નીલલેશ્યાનો હોય છે.

૧૮ કાઉલેસ્સાએ ણં ભંતે ! કેરિસિયા આસાએણં પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ અંબાણ વા અંબાડગાણ વા માડલુંગાણ વા બિલ્લાણ વા કવિદ્રાણ વા ભદ્રાણ વા ફણસાણ વા દાલિમાણ વા પારેવયાણ વા અક્ખોડાણ વા પોરાણ વા બોરાણ વા તેંદુયાણ વા અપક્કાણં અપરિયાગાણં વણ્ણેણં અણુવવેયાણં ગંધેણ અણુવવેયાણં ફાસેણં અણુવવેયાણં, ભવેયારૂબા ?

ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું એત્તો અણિદુતરિયા ચેવ જાવ એત્તો અમણામતરિયા ચેવ કાઉલેસ્સા આસાએણં પણ્ણત્તા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કાપોતલેશ્યાનો રસ કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ આખ્ર, આખ્રફળ-કેરી, બીજોરા, બીલા, કોઠા, ભાઈા, ફણસ, દાડમ, પારાપત-પારેવાના રંગનું ખાટા રસનું ફળ, અખરોટ, મોટા ખોર, ખોર, તિન્હુક વગેરે ફળ સંપૂર્ણ પાકેલાં ન હોય, પાકેલાં ફળ જેવાં વર્ષાથી રહિત, ગંધથી રહિત અને સ્પર્શથી રહિત હોય, તેવા તૂરા રસવાળા ફળો જેવો કાપોતલેશ્યાનો રસ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ અનિષ્ટતર, અકાંત-અસુંદર, અપ્રિય, અમનોક્ષ અને અમનોહર રસ કાપોતલેશ્યાનો હોય છે.

૧૯ તેઉલેસ્સા ણં ભંતે ! કેરિસિયા આસાએણં પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ અંબાણ વા જાવ તેંદુયાણ વા પકકાણં પરિયાવળણાંન ઉવવેતાણં પસત્થેણ વળ્ણેણ જાવ પસત્થેણ ભવેયાસ્ફ્વે ? ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે ! એ તો અણિદૃતરિયા ચેવ જાવ મણામતરિયા ચેવ તેઉલેસ્સા આસાએણ પણણત્તા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેજોલેશયાનો રસ કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ આમ્ર, આમ્રકણ યાવત્ તિંદુક ફળ, પરિપક્વ હોય, પરિપક્વતાના કારણે પ્રશસ્ત વર્ષા, ગંધ અને સ્પર્શથી યુક્ત હોય, તેવા મીઠા રસવાળા પદાર્થો જેવો શું તેજોલેશયાનો રસ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ ઈષ્ટતર, કાંત-સુંદર, પ્રિય, મનોજ અને મનોહર રસ તેજોલેશયાનો હોય છે.

૨૦ પ્રશ્ન- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેજોલેશયાનો રસ કેવો હોય ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ ચંદ્પ્યભા ઇ વા મળિસિલાગા ઇ વા વરસીધૂ ઇ વા વરવારુણી તિ વા પત્તાસવે ઇ વા પુષ્પાસવે ઇ વા ફલાસવે ઇ વા ચોયાસવે ઇ વા આસવે ઇ વા મધૂ ઇ વા મેરએ ઇ વા કાવિસાણે ઇ વા ખજ્જૂરસારએ ઇ વા મુદ્દિયાસારએ ઇ વા સુપક્કખોયરસે ઇ વા અદૃપિદૃણિદૃયા ઇ વા જંબૂફલકાલિયા ઇ વા વરપસળણા ઇ વા આસલા માસલા પેસલા ઈસી ઓદ્વાવલંબિણી ઈસિ વોચ્છેયકરુર્ઝ ઈસી તંબચ્છકરણી ઉકકોસમયપત્તા વળ્ણેણ ઉવવેયા જાવ ફાસેણ આસાયણિજ્જા વીસાયણિજ્જા પીણણિજ્જા વિંહણિજ્જા દીવણિજ્જા દપ્પણિજ્જા મયણિજ્જા સંવિદિય-ગાયપલ્હાયણિજ્જા, ભવેયાસ્ફ્વા ?

ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે ! પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પદ્મલેશયાનો રસ કેવો હોય ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ ચંદ્પ્રભા-એક મદિરા વિશેષ, મણિશલાકા, શ્રેષ્ઠ સિંધુ નામનું મધ્ય, શ્રેષ્ઠ વારુણી મદિરા, પત્રાસવ-ધતુરાનાં પાંદાંમાંથી બનાવેલી મદિરા, પુષ્પાસવ, ફલાસવ, ચોયાસવ-ચોય નામના સુગંધિત દ્રવ્યનો આસવ, સામાન્ય આસવ, મધ્ય, મૈરેય, કાપિશાયન નામનું મધ્ય, ખજૂરનો સાર, દ્રાક્ષાસાર, સુપક્વ ઈક્ષુરસ, આઠ પ્રકારના પિષ્ટ વડે બનેલો પદાર્થ, જાંબુ ફળ જેવી કાળી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ, શ્રેષ્ઠ પ્રસત્તા નામની મદિરા(જે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ હોય), મનોજ, અત્યંત સ્વાદિષ્ટ હોવાથી જટપટ મોઢે માંડવાનું મન થાય તેવી મુખ માધુર્યકારણી પીધા પછી એલાયચી, લવિંગ વગેરે દ્રવ્યના મિશ્રણથી કાંઈક તીખી, તામ્રાંકિકરણી-પીધા પછી આંખને તામ્રવર્ણી કરનારી, ઉત્કૃષ્ટ માદક હોય, જે પ્રશસ્ત વર્ષા, ગંધ, સ્પર્શથી યુક્ત હોય, આસ્વાદનીય, વિશેષ રીતે આસ્વાદનીય, તૃપ્તિકારક, વૃદ્ધિકારક, ઉત્તેજિત કરનારી, મદજનક, બધી ઈન્દ્રિયો અને શરીરને આહ્વાદજનક હોય ઈત્યાદિ, શું આ બધા મીઠા રસવાળા પદાર્થો જેવો પદ્મલેશયાનો રસ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ ઈષ્ટતર, કાંત-સુંદર, પ્રિય, મનોજ અને મનોહર રસ પદ્મલેશયાનો હોય છે.

૨૧ પ્રશ્ન- સુકકલેસ્સા એણ ભંતે ! કેરિસિયા આસાએણ પણણત્તા ?

ગોયમા ! સે જહાણામએ ગુલે ઇ વા, ખંડે ઇ વા સકકરા ઇ વા મચ્છંડિયા ઇ વા પદ્ધંડમોદએ ઇ વા ભિસકંદે ઇ વા પુષ્પફુત્તરા ઇ વા પડમુત્તરા ઇ વા આયંસિયા ઇ વા સિદ્ધત્તિથિયા ઇ વા આગાસફાલિઓવમા ઇ વા અણોવમાઇ વા, ભવેયારૂવા ?

ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટુ, સુકકલેસ્સા ણં એતો ઇદ્વતરિયા ચેવ કંતતરિયા'વ પિયતરિયા ચેવ મણામતરિયા ચેવ આસાએણું પણણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શુક્લલેશ્યાનો રસાસ્વાદ કેવો હોય છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જેમ ગોળ, ખાંડ, સાકર, ખડી સાકર, મોઢક વિશેષ(ખાંડનો પાપડ), બિસકંદ, પુષ્પોત્તરા, પદ્ધોત્તરા, આદર્શિકા, સિદ્ધાર્થિકા, આકાશ સ્ફટિકોપમા, અનુપમા (પુષ્પોત્તરાથી લઈઅનુપમા સુધીના નામ વિવિધ પ્રકારના ભિષ્ટાનોના છે.) ઈત્યાદિ, શું આ બધા મીઠા રસવાળા પદાર્થો જેવો શુક્લલેશ્યાનો રસ હોય ? હે ગૌતમ ! તેમ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી પણ વિશેષ ઈષ્ટતર, કાંત-સુંદર, પ્રિય, મનોશ અને મનોહર રસ શુક્લલેશ્યાનો હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં છ લેશ્યાઓના રસોનું નિરૂપણ વિવિધ વસ્તુઓની ઉપમા દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ ત્રણ અશુભ લેશ્યાનો રસ અનિષ્ટ, અપ્રિયકર, અમનોશતર અને અવાંછિનીય હોય છે. અંતિમ ત્રણ શુભ લેશ્યાનો રસ ઈષ્ટતર, કાંતતર, પ્રિયતર, મનોશ અને મનોહર હોય છે.

(૪) લેશ્યા-ગંધ :-

૨૨ કઇ ણ ભંતે ! લેસ્સાઓ દુબ્બિંગંધાઓ પણણત્તાઓ ? ગોયમા ! તઓ લેસ્સાઓ દુબ્બિંગંધાઓ પણણત્તાઓ, તં જહા - કિણહલેસ્સા જીલલેસ્સા કાઉલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કેટલી લેશ્યાઓ દુર્ગંધવાળી હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ત્રણ લેશ્યાઓ દુર્ગંધવાળી હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યા.

૨૩ કઇ ણ ભંતે ! લેસ્સાઓ સુબ્બિંગંધાઓ પણણત્તાઓ ? ગોયમા ! તઓ લેસ્સાઓ સુબ્બિંગંધાઓ પણણત્તાઓ, તં જહા - તેઉલેસ્સા પમ્હલેસ્સા સુકકલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કેટલી લેશ્યાઓ સુગંધવાળી હોય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ત્રણ લેશ્યાઓ સુગંધવાળી છે, તે આ પ્રમાણે છે— તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં છાએ લેશ્યાદ્રવ્યોની ગંધનું પ્રતિપાદન છે. પ્રથમ ત્રણ લેશ્યાના દ્રવ્યો દુર્ગંધયુક્ત અને અંતિમ ત્રણ લેશ્યાઓના દ્રવ્યો સુગંધયુક્ત હોય છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ચોત્રીસમા લેશ્યાધ્યયનમાં લેશ્યાદ્રવ્યની દુર્ગંધ અને સુગંધનું કથન ઉપમાઓ દ્વારા કર્યું છે.

જહ ગોમડસ્સ ગંધો, સુણગમડસ્સ વ જહા અહિમડસ્સ ।
એતો ઉ અણંતગુણો, લેસ્સાણું અપસ્તથાણું ॥૧૬॥

અર્થ— ગાય-બેંસ-સાપ આદિના મૃત કલેવરોથી પણ અનંતગુણી દુર્ગધયુક્ત પ્રથમ ત્રણ અશુભ (કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત) લેશાઓ હોય છે.

**જહ સુરભિકુસુમગંધો, ગંધવાસાણપિસ્સમાણાણં ।
એતો ઉ અણતગુણો, પસત્થલેસ્સાણ તિણહંપિ ॥૧૭॥**

અર્થ— સુગંધિતપુષ્પોના પીસાતા (ખંડાતા) સુગંધીદ્વયોથી પણ અનંતગુણી ઉત્કૃષ્ટ સુગંધયુક્ત અંતિમ ત્રણ શુભ (તેજો, પદ્મ, શુક્લ) લેશાઓ હોય છે.

(૫ થી ૮) શુદ્ધ-પ્રશસ્તાદિ દ્વાર :—

૨૪ એવં તાં તાં અવિસુદ્ધાઓ તાં વિસુદ્ધાઓ, તાં અપ્પસત્થાઓ તાં પસત્થાઓ, તાં સંકિલિદ્વાઓ તાં અસંકિલિદ્વાઓ, તાં સીયલુકખાઓ તાં ણિદ્રણહાઓ, તાં દુગઝગામિણીઓ તાં સુગઝગામિણીઓ ।

ભાવાર્થ :- આ જ પ્રમાણે પ્રથમની ત્રણ લેશાઓ અવિશુદ્ધ અને અંતિમની ત્રણ લેશાઓ વિશુદ્ધ છે. ત્રણ લેશાઓ અપ્રશસ્ત છે અને ત્રણ લેશાઓ પ્રશસ્ત છે; પ્રથમની ત્રણ લેશાઓ સંકિલાષ્ટ અને અંતિમ ત્રણ લેશાઓ અસંકિલાષ્ટ છે; પ્રથમની ત્રણ શીત અને રૂક્ષ-સ્પર્શયુક્ત છે અને અંતિમ ત્રણ ઉષ્ણ તથા સ્નિંધ-સ્પર્શયુક્ત છે; પ્રથમની ત્રણ લેશાઓ દુર્ગતિગામિની-દુર્ગતિમાં લઈ જનારી છે અને અંતિમ ત્રણ લેશાઓ સુગતિગામિની-સદ્ગતિમાં લઈ જનારી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શુદ્ધ, પ્રશસ્ત, અસંકિલાષ્ટ, સ્પર્શ અને ગતિ, આ પાંચ દ્વારોનું નિરૂપણ છે.

(૫) અવિશુદ્ધ-શુદ્ધ દ્વાર :- પ્રારંભની ત્રણ લેશાઓ અપ્રશસ્ત વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળી હોવાથી અવિશુદ્ધ હોય છે અને અંતિમ ત્રણ લેશાઓ પ્રશસ્ત વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળી હોવાથી વિશુદ્ધ હોય છે.

(૬) અપ્રશસ્ત-પ્રશસ્ત દ્વાર :- પ્રારંભની ત્રણ લેશા અપ્રશસ્ત દ્રવ્યરૂપ તથા અપ્રશસ્ત અધ્યવસાયમાં નિમિત્ત રૂપ હોવાથી અપ્રશસ્ત છે. અંતિમ ત્રણ લેશાઓ શુભ દ્રવ્યરૂપ અને શુભ અધ્યવસાયમાં નિમિત્ત રૂપ હોવાથી પ્રશસ્ત છે.

(૭) સંકિલાષ્ટ-અસંકિલાષ્ટ દ્વાર :- પ્રથમની ત્રણ લેશાઓ આર્તદ્યાન-રૌદ્રદ્યાન યોગ્ય અધ્યવસાયના નિમિત્તભૂત હોવાથી સંકિલાષ્ટ છે અને અંતિમ ત્રણ લેશાઓ ધર્મદ્યાન યોગ્ય અધ્યવસાયના નિમિત્તભૂત હોવાથી અસંકિલાષ્ટ હોય છે.

(૮) સ્પર્શ પ્રરૂપણાધિકાર :- પ્રારંભની ત્રણ લેશા દ્રવ્યનો શીત અને રૂક્ષ સ્પર્શ છે. શીત અને રૂક્ષ સ્પર્શ ચિત્તમાં અસ્વસ્થતા ઉત્પત્ત કરવામાં નિમિત્ત રૂપ બને છે, જ્યારે અંતિમ ત્રણ લેશાઓ સ્નિંધ-ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી છે. ઉષ્ણ-સ્નિંધ સ્પર્શ ચિત્તમાં સંતોષ ઉત્પત્ત કરવામાં નિમિત્ત રૂપ બને છે.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ઉઠમા લેશા અધ્યયનમાં શુભ અને અશુભ લેશા દ્રવ્યના સ્પર્શનું કથન વિવિધ ઉપમાઓ દ્વારા કર્યું છે.

જહ કરવયસ્સ ફાસો, ગોજિબ્ભાએ વ સાગપત્તાણ ।
એતો વિ અણંતગુણો, લેસ્સાણાં અપ્પસત્થાણ ॥૧૮॥

અર્થ— જેવો કરવત, ગાયની જીબ અને સાગપત્રનો સ્પર્શ કર્કશ હોય છે, તેનાથી અનંતગુણ અધિક કર્કશ સ્પર્શ પ્રથમ ત્રણ અપ્રશસ્ત લેશ્યાનો હોય છે.

જહ બૂરસ્સ વ ફાસો, ણવણીયસ્સ વ સિરીસકુસુમાણ ।
એતો વિ અણંતગુણો, પસત્થ લેસ્સાણ તિણહંપિ ॥૧૯॥

અર્થ— જેવો બૂર નામની વનસ્પતિ, માખણ, શિરીષ પુષ્પનો સ્પર્શ સિનંધ હોય છે, તેનાથી અનંતગુણ અધિક અંતિમ ત્રણ પ્રશસ્ત લેશ્યાનો સ્પર્શ હોય છે.

(૯) હૃંતિ-સુગતિ દ્વાર :— પ્રારંભની ત્રણ લેશ્યાઓ સંકિલણ અધ્યવસાયનું કારણ હોવાથી હૃંતિમાં લઈ જનારી છે, અંતિમ ત્રણ પ્રશસ્ત લેશ્યાઓ અસંકિલણ અધ્યવસાયનું કારણ હોવાથી સુગતિમાં લઈ જનારી છે.

(૧૦) લેશ્યા-પરિણામ પ્રકાર :-

૨૫ કણહલેસ્સા ણ ભંતે ! કઝવિહં પરિણામં પરિણમઝ ?

ગોયમા ! તિવિહં વા ણવિહં વા સત્તાવીસિઝવિહં વા એકકાસીઝવિહં વા બેતેયાલસતવિહં વા બહું વા બહુવિહં વા પરિણામં પરિણમઝ । એવં જાવ સુક્કલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પ્રકારના પરિણામમાં પરિણત થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશ્યા ત્રણ પ્રકારના, નવ પ્રકારના, સત્યાવીશ પ્રકારના, એક્યાશી પ્રકારના કે બસો તેતાલીશ પ્રકારના અથવા અનેક-અનેક પ્રકારના પરિણામમાં પરિણત થાય છે. કૃષ્ણલેશ્યાનાં પરિણામોના કથનની જેમ નીલલેશ્યાથી લઈને શુકલલેશ્યા સુધીના પરિણામોનું કથન કરવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કૃષ્ણાદિ છાએ લેશ્યાઓના વિભિન્ન પ્રકારના પરિણામોનું નિરૂપણ છે.

પ્રત્યેક લેશ્યાના પરિણામોમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા હોય છે પરંતુ તેના જધન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ, આ ત્રણ પ્રકાર થાય છે. જધન્ય પરિણામમાં પણ અનેક પ્રકારની વિવિધતા હોવાથી તેના પુનઃ જધન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ, આ ત્રણ પ્રકાર થાય. આ રીતે જધન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ પરિણામના ત્રણ ત્રણ ભેદ થતાં $3 \times 3 = 9$ નવ ભેદ થાય. તે નવ ભેદના ફરી ત્રણ-ત્રણ ભેદ થતાં 27 ભેદ થાય છે. આ સત્યાવીશ ભેદોના ફરી જધન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ ભેદ થતાં 81 પ્રકાર થાય છે. તેના ફરી ત્રણ-ત્રણ ભેદ થતાં 243 ભેદ થાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ભેદ-પ્રભેદ કરતાં એક-એક લેશ્યાના અનેક-અનેક પરિણામો થાય છે.

(૧૧) લેશ્યા પ્રદેશ :-

૨૬ કણહલેસ્સા ણ ભંતે ! કઝપણિયા પણત્તા ? ગોયમા ! અણંતપણિયા પણત્તા । એવં જાવ સુક્કલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યાના કેટલા પ્રદેશો હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશ્યાના અનંત પ્રદેશો હોય છે. આ જ પ્રમાણે નીલલેશ્યાથી શુક્લલેશ્યા સુધીના અનંત પ્રદેશો હોય છે.

વિવેચન :-

કૃષ્ણલેશ્યા આદિ છાએ દ્રવ્યલેશ્યા યોગ્ય પુદ્ગલો, અનંતપ્રદેશી જ હોય છે. કારણ કે જીવગ્રાહી પ્રત્યેક વર્ગિણાઓ અનંતપ્રદેશી હોય છે.

(૧૨) લેશયા-અવગાઠ પ્રદેશ :-

૨૭ કણહલેસ્સા ણ ભંતે ! કઝપણ્સોગાઢા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અસંખેજ્જપણ્સોગાઢા પણ્ણત્તા। એવં જાવ સુકકલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા આકાશપ્રદેશોમાં અવગાઠ હોય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશ્યા અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ હોય છે. આ જ પ્રમાણે શુક્લલેશ્યા સુધીની છાએ લેશ્યા અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ હોય છે.

વિવેચન :-

જીવગ્રાહી પ્રત્યેક અનંતપ્રદેશી વર્ગિણાઓ અસંખ્યપ્રદેશાવગાઠ જ હોય છે. તેથી લેશ્યા યોગ્ય પ્રત્યેક વર્ગિણાઓ અસંખ્યપ્રદેશાવગાઠ હોય છે અને છાએ લેશ્યાની અનંતાનંત વર્ગિણાઓ પણ અસંખ્યપ્રદેશાવગાઠ જ હોય છે કારણ કે લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશ જ છે.

(૧૩) લેશયા વર્ગિણા :-

૨૮ કણહલેસ્સાએ ણ ભંતે ! કેવિયાઓ વગળાઓ પણ્ણત્તાઓ ?

ગોયમા ! અણંતાઓ વગળાઓ પણ્ણત્તાઓ । એવં જાવ સુકકલેસ્સાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યાની કેટલી વર્ગિણાઓ હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત વર્ગિણાઓ હોય છે. આ જ રીતે શુક્લલેશ્યા સુધીની છાએ લેશ્યાની અનંત વર્ગિણાઓ હોય છે.

વિવેચન :-

ઔદ્દારિક શરીર યોગ્ય પરમાણુઓના સમૂહને ઔદ્દારિક વર્ગિણા કહે છે. તે જ રીતે કૃષ્ણલેશ્યા યોગ્ય પરમાણુઓના સમૂહને કૃષ્ણલેશ્યા વર્ગિણા કહે છે. તે છાએ લેશ્યા યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી છાએ લેશ્યાની વર્ગિણા પણ ભિન્ન હોય છે. વર્ણાદિની તરતમતાથી પ્રત્યેક લેશ્યાની અનંત અનંત વર્ગિણાઓ હોય છે.

(૧૪) લેશયા સ્થાન:-

૨૯ કેવિયા ણ ભંતે ! કણહલેસ્સાઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અસંખેજ્જા કણહલેસ્સાઠાણા પણ્ણત્તા । એવં જાવ સુકકલેસ્સાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યાના સ્થાન-તરતમતારૂપ બેદ કેટલા છે ? ઉત્તર— હે

ગૌતમ! કૃષણલેશ્યાના અસંખ્યાત સ્થાન છે. આ જ રીતે યાવત્ શુક્લલેશ્યાના અસંખ્યાત સ્થાન હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અસંખ્યાત લેશ્યા સ્થાનનોનું કથન છે.

પ્રકર્ષાપકર્ષકૃત સ્વરૂપ ભેદરૂપણિ સ્થાનાનિ :- પ્રકર્ષતા = અધિકતા અને અપકર્ષતા = ન્યૂનતા અર્થાત્ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિની તરતમતાના આધારે થતાં ભેદોને લેશ્યાસ્થાન કહે છે. કૃષણાદિ ઇએ લેશ્યામાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિની તરતમતાના આધારે અસંખ્યાત ભેદ થાય છે. તે લેશ્યાસ્થાનનોનું પ્રમાણ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉત્ત્રમાં અધ્યયનમાં ક્ષેત્ર અને કાલની અપેક્ષાએ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

અસંખેજ્જાણુસપ્ચણીણ, ઓસપ્ચણીણ જે સમયા ।

સંખાઈયા લોગા, લેસ્સાણ હોંતિ ઠાણાં ॥૩૩॥

અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા સમય હોય તેટલા અથવા અસંખ્યાતા લોકના જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા લેશ્યાઓનાં સ્થાનો(વિકલ્પો) છે. વિશેષતા એ છે કે કૃષણાદિ ત્રણ અશુભ ભાવલેશ્યાઓના સ્થાન સંકિલષ્ટ હોય છે અને તેજોલેશ્યાદિ ત્રણ શુભ ભાવલેશ્યાઓનાં સ્થાન વિશુદ્ધ હોય છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્દેશકમાં દ્રવ્યલેશ્યાની જ વિસ્તૃત વિચારણા હોવાથી લેશ્યાસ્થાનોમાં પણ દ્રવ્યલેશ્યાના સ્થાનો જ સમજવા જોઈએ.

ભાવલેશ્યાના કારણભૂત કૃષણાદિ દ્રવ્યોનો સમૂહ દ્રવ્યલેશ્યાસ્થાન કહેવાય છે. એક ચોક્કસ પ્રકારના આત્મપરિણામો એક લેશ્યાસ્થાન કહેવાય છે. તે જ રીતે તે એક ચોક્કસ પ્રકારના આત્મપરિણામના કારણભૂત અનંતદ્વયો પણ એક પરિણામનું કારણ હોવાથી એક સ્થાનરૂપ છે. ભાવલેશ્યાના અસંખ્યાતા સ્થાન હોવાથી દ્રવ્યલેશ્યાસ્થાનો પણ અસંખ્યાતા છે. સંક્ષેપથી તેના બે પ્રકાર છે— જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ. જધન્ય આત્મપરિણામોના હેતુભૂત દ્રવ્યો જધન્ય સ્થાન અને ઉત્કૃષ્ટ આત્મપરિણામોના હેતુભૂત દ્રવ્યો ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન છે. જે મધ્યસ્થાનો છે તેમાંથી જધન્ય સ્થાનની નિકટવર્તી હોય, તેનો સમાવેશ જધન્ય સ્થાનમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનની નિકટવર્તી હોય તેનો સમાવેશ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનમાં થાય છે. જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને પ્રકારના લેશ્યાસ્થાનો અસંખ્યાતા થાય છે.

જે રીતે ઝફિક મણિની પાસે જપાકુસુમ રાખતા ઝફિક મણિમાં લાલાશ દેખાય છે. જો જપાકુસુમમાં એક ગુણ અધિક રક્તતા હોય તો ઝફિક મણિમાં એક ગુણ અધિક રક્તતા પ્રતીત થાય છે. તે રીતે એક એક ગુણની વૃદ્ધિથી લાલાશમાં અસંખ્યાતા ભેદ થાય છે. ગુણોની અલ્પતાથી તે સર્વ જધન્ય સ્થાન કહેવાય છે. તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનના પણ અસંખ્યાત ભેદ થાય છે. આ રીતે પ્રત્યેક લેશ્યાના અસંખ્યાત સ્થાન થાય છે.

(૧૫) અલ્પબહુત્વ :-

૩૦ એટેસિ ણં ભંતે ! કણહલેસ્સાઠાણાં જાવ સુકકલેસ્સાઠાણાં ચ જહણગાં દવ્વદ્વયાએ પએસદ્વયાએ દવ્વદ્વપએસદ્વયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સબ્વત્થોવા જહણગા કાઉલેસ્સાઠાણા દવ્વદ્વયાએ, જહણગા

ણીલલેસ્સાઠાણા દવ્વદ્યાએ અસંખેજ્જગુણા, જહણણગા કળહલેસ્સાઠાણા દવ્વદ્યાએ અસંખેજ્જગુણા, જહણણગા તેઊલેસ્સાઠાણા દવ્વદ્યાએ અસંખેજ્જગુણા, જહણણગા પમહલેસ્સાઠાણા દવ્વદ્યાએ અસંખેજ્જગુણા, જહણણગા સુકકલેસ્સાઠાણા દવ્વદ્યાએ અસંખેજ્જગુણા । પણસ્ટુયાએ-સવ્વત્થોવા જહણણગા કાઉલેસ્સાઠાણા પણસ્ટુયાએ, જહણણગા ણીલલેસ્સાઠાણા પણસ્ટુયાએ અસંખેજ્જગુણા, જહણણગા કળહલેસ્સાઠાણા પણસ્ટુયાએ અસંખેજ્જગુણા, જહણણગા તેઊલેસ્સાઠાણા પણસ્ટુયાએ અસંખેજ્જગુણા, જહણણગા પમહલેસ્સાઠાણા પણસ્ટુયાએ અસંખેજ્જગુણા, જહણણગા સુકકલેસ્સાઠાણા પણસ્ટુયાએ અસંખેજ્જગુણા; દવ્વદ્યપણસ્યાએ-સવ્વત્થોવા જહણણગા કાઉલેસ્સાઠાણા દવ્વદ્યાએ, જહણણગા ણીલલેસ્સાઠાણા દવ્વદ્યાએ અસંખેજ્જગુણા, એવં કળહલેસ્સાઠાણા તેઊલેસ્સાઠાણા પમહલેસ્સાઠાણા; જહણણગા સુકકલેસ્સાઠાણા દવ્વદ્યાએ અસંખેજ્જગુણા, જહણણએહિંતો દવ્વદ્યાએ સુકકલેસ્સટુણેહિંતો જહણણગા કાઉલેસ્સાઠાણા પણસ્ટુયાએ અણંતગુણા, જહણણગા ણીલલેસ્સાઠાણા પણસ્ટુયાએ અસંખેજ્જગુણા । એવં જાવ સુકકલેસ્સટુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કૃષણલેશયા યાવત્ શુકલેશયાનાં જધન્ય સ્થાનોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી, અલ્પ, બધુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ— (૧) સર્વથી થોડા કાપોતલેશયાના જધન્ય સ્થાન છે, (૨) તેનાથી નીલલેશયાના જધન્ય સ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી કૃષણલેશયાના જધન્ય સ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી તેજોલેશયાના જધન્ય સ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી પદ્મલેશયાના જધન્યસ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી શુકલેશયાના જધન્યસ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ :- (૧) સર્વથી થોડા કાપોતલેશયાના જધન્ય સ્થાન છે, (૨) તેનાથી નીલલેશયાના જધન્ય સ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી કૃષણલેશયાના જધન્ય સ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી તેજોલેશયાના જધન્યસ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી પદ્મલેશયાના જધન્યસ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી શુકલેશયાના જધન્યસ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે.

દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ :- (૧) સર્વથી થોડા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાપોતલેશયાના જધન્ય સ્થાન (૨) તેનાથી નીલલેશયાના જધન્ય સ્થાન, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી કૃષણલેશયાના જધન્ય સ્થાન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે, તે જ રીતે (૪-૫-૬) તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલેશયાના જધન્યસ્થાન કુમશ: દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે. (૭) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શુકલ લેશયાના જધન્ય સ્થાનોથી, કાપોતલેશયાના જધન્યસ્થાન પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અણંતગુણા છે, (૮) તેનાથી નીલલેશયાના જધન્યસ્થાનો પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે, તે જ રીતે (૮થી૧૨) કૃષણલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલેશયાના જધન્ય સ્થાન પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણા છે.

૩૧ એસિ ણ ભંતે ! કળહલેસ્સટુણાણં જાવ સુકકલેસ્સટુણાણં ય ઉકકોસગાણં દવ્વદ્યાએ પણસ્ટુયાએ દવ્વદ્યપણસ્યાએ કયરે કયરેહિંતો અપણા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ।

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ઉકકોસગા કાઉલેસ્સટુણા દવ્વદ્યાએ, ઉકકોસગા

ણીલલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા, એવં જહેવ જહણણગા તહેવ ઉક્કોસગા વિ, ણવરં ઉક્કોસ ત્તિ અભિલાવો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશ્યા યાવત् શુક્લલેશ્યાના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ, કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા કાપોતલેશ્યાનાં ઉત્કૃષ્ટસ્થાન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છે, તેનાથી નીલલેશ્યાના ઉત્કૃષ્ટસ્થાન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે. આ રીતે જધન્ય સ્થાનોનાં અલ્પબહુત્વની જેમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનોનું પણ અલ્પબહુત્વ સમજી લેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે ‘જધન્ય’ શબ્દના સ્થાને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ શબ્દ કહેવો જોઈએ.

૩૨ એસિ ણં ભંતે ! કણહલેસ્સદ્વાણાણં જાવ સુકકલેસ્સદ્વાણાણં ય જહણણુક્કોસગાણં દવ્વદૃયાએ, પએસદ્વયાએ, દવ્વદૂપએસદ્વયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જહણણગા કાઉલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ, જહણણગા ણીલલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા, એવં કણહલેસ્સદ્વાણા તેઉલેસ્સદ્વાણા પમહલેસ્સદ્વાણા, જહણણગા સુકકલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા । જહણણએહિંતો સુકકલેસ્સદ્વાણેહિંતો દવ્વદૃયાએ ઉક્કોસા કાઉલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા, ઉક્કોસા ણીલલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા, એવં કણહલેસ્સદ્વાણા તેઉલેસ્સદ્વાણા પમહલેસ્સદ્વાણા, ઉક્કોસા સુકકલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા । પએસદ્વયાએ-સવ્વત્થોવા જહણણગા કાઉલેસ્સદ્વાણા પએસદ્વયાએ, જહણણગા ણીલલેસ્સદ્વાણા પએસદ્વયાએ અસંખેજ્જગુણા, એવં જહેવ દવ્વદૃયાએ તહેવ પએસદ્વયાએ વિ ભાળિયવ્વ, ણવરં પએસદ્વયાએ ત્તિ અભિલાવવિસેસો । દવ્વદૂપએસદ્વયાએ- સવ્વત્થોવા જહણણગા કાઉલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ , જહણણગા ણીલલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા, એવં કણહલેસ્સદ્વાણા તેઉલેસ્સદ્વાણા પમહલેસ્સદ્વાણા, જહણણયા સુકકલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા । જહણણએહિંતો સુકકલેસ્સદ્વાણેહિંતો દવ્વદૃયાએ ઉક્કોસા કાઉલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા, ઉક્કોસા ણીલલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા, એવં કણહલેસ્સદ્વાણા તેઉલેસ્સદ્વાણા પમહલેસ્સદ્વાણા, ઉક્કોસગા સુકકલેસ્સદ્વાણા દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણા । ઉક્કોસએ હિંતો સુકકલેસ્સદ્વાણેહિંતો દવ્વદૃયાએ જહણણગા કાઉલેસ્સદ્વાણા પએસદ્વયાએ અણંતગુણા, જહણણગા ણીલલેસ્સદ્વાણા પએસદ્વયાએ અસંખેજ્જગુણા, એવં કણહલેસ્સદ્વાણા તેઉલેસ્સદ્વાણા પમહલેસ્સદ્વાણા, જહણણગા સુકકલેસ્સદ્વાણા અસંખેજ્જગુણા, જહણણએહિંતો સુકકલેસ્સદ્વાણેહિંતો પએસદ્વયાએ, ઉક્કોસા કાઉલેસ્સદ્વાણા પએસદ્વયાએ અસંખેજ્જગુણા, ઉક્કોસયા ણીલલેસ્સદ્વાણા પએસદ્વયાએ અસંખેજ્જગુણા, એવં કણહલેસ્સદ્વાણા તેઉલેસ્સદ્વાણા પમહલેસ્સદ્વાણા, ઉક્કોસયા સુકકલેસ્સદ્વાણા પએસદ્વયાએ અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કૃષણલેશયા યાવત્ શુકલલેશયાનાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનોમાં, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણા, કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાવિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાપોતલેશયાનાં જઘન્ય સ્થાનો છે. તેનાથી નીલલેશયાનાં જઘન્ય સ્થાનો અસંખ્યાતગુણા છે. તેનાથી કૃષણલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલલેશયાના જઘન્ય સ્થાન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણા છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શુકલલેશયાના જઘન્ય સ્થાનથી, કાપોતલેશયાના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો અસંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી નીલલેશયાના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે, આ જ પ્રમાણે કૃષણલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલલેશયાના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ઉત્તરોત્તર દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વથી અલ્પ કાપોતલેશયાનાં જઘન્ય સ્થાન છે, તેનાથી નીલલેશયાના જઘન્ય સ્થાન, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે, આ જ પ્રમાણે જેમ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનું કથન કર્યું છે, તેમ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પણ અલ્પબહુત્વ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અહીં ‘પ્રદેશોની અપેક્ષાએ’ એમ કથન કરવું જોઈએ.

દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ, સર્વથી થોડા કાપોતલેશયાના જઘન્યસ્થાન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છે, તેનાથી નીલલેશયાના જઘન્યસ્થાન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે, આ જ રીતે કૃષણલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલલેશયાના જઘન્ય સ્થાન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણા છે, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શુકલલેશયાના જઘન્ય સ્થાનથી, કાપોતલેશયાના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નીલલેશયાના ઉત્કૃષ્ટસ્થાન અસંખ્યાતગુણા છે, આ જ પ્રમાણે કૃષણલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલલેશયાના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણા છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શુકલલેશયાના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનથી, કાપોતલેશયાના જઘન્ય સ્થાન પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, તેનાથી નીલલેશયાના જઘન્ય સ્થાન પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે, આ જ રીતે કૃષણલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલલેશયાના જઘન્ય સ્થાન પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણા છે. પ્રદેશોની અપેક્ષાએ શુકલલેશયાના જઘન્ય સ્થાનથી, કાપોતલેશયાના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો પ્રદેશોથી અસંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી નીલલેશયાના ઉત્કર્ષ સ્થાનો પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે, આ જ રીતે કૃષણલેશયા, તેજોલેશયા, પદ્મલેશયા અને શુકલલેશયાના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં છ એ લેશયાઓનાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટસ્થાનના અલ્પબહુત્વનું દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય તથા પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

પ્રત્યેક લેશયાના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો અસંખ્યાતા છે. અસંખ્યાતના અસંખ્યાત જેદ હોવાથી તેમાં તરતમતા થાય છે. દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી અને દ્રવ્ય-પ્રદેશથી તેનું અલ્પબહુત્વ ભાવાર્થમાં સ્પષ્ટ છે.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય-પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા કાપોતલેશયાનાં સ્થાન છે. તેનાથી નીલ, કૃષણ, તેજો, પદ્મ અને શુકલલેશયાના

સ્થાન ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણા છે. તેમાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ શુક્લલેશ્યાનાં સ્થાનોથી કાપોતલેશ્યાનાં સ્થાનો અનંતગુણા છે. આ રીતે ઉક્ત સર્વ અલ્પબહુત્વ દ્વયલેશ્યાની અપેક્ષાએ કર્યું છે.

૭ લેશયાના વણ્ણાદિ દ્વારા:-

દ્વાર	કુષ્ણલેશ્યા	નીલલેશ્યા	કાપોતલેશ્યા	તેજોલેશ્યા	પદ્મલેશ્યા	શુક્લલેશ્યા
૧. પરિણામન	પ્રત્યેક લેશયા છ એ લેશયા રૂપે પરિણામન પામે છે.					
૨. વર્ણ	કાળો બ્લુ / લીલો	નીલો બ્લુ / લીલો	કાળો+લાલ = કષ્ટાઈ	લાલ	પીળો	સફેદ
૩. રસ	કડવો	તીખો	કાચી કેરી જેવો તૂરો	પાકી કેરી જેવો મીઠો	શ્રેષ્ઠ મદિરા	શ્રેષ્ઠ મીઠાઈ
૪. ગંધ	મૃત કલેવરથી અનંતગુણ દુર્ગંધ			સુગંધી પુષ્પથી અનંતગુણ સુગંધ		
૫. અવિશુદ્ધ-વિશુદ્ધ	અપ્રશસ્ત વણ્ણાદિરૂપ હોવાથી અવિશુદ્ધ			પ્રશસ્ત વણ્ણાદિરૂપ હોવાથી વિશુદ્ધ		
૬. અપ્રશસ્ત-પ્રશસ્ત	અશુભ અધ્યવસાયનું નિમિત્ત હોવાથી અપ્રશસ્ત			શુભ અધ્યવસાયનું નિમિત્ત હોવાથી પ્રશસ્ત		
૭. અસંક્લિષ્ટ-સંક્લિષ્ટ	આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનું નિમિત્ત હોવાથી સંક્લિષ્ટ			ધર્મધ્યાનનું નિમિત્ત હોવાથી અસંક્લિષ્ટ		
૮. સ્પર્શ	કરવત આદિ જેવો રૂક્ષ અને શીત			માખણ જેવો સ્નિંધ અને ઉષ્ણા		
૯. દુર્ગાતિ-સુગતિ	દુર્ગાતિગામિની			સુગતિગામિની		
૧૦. પરિણામ પ્રકાર	પ્રત્યેક લેશયાના ઉ, ઈ, રૂઠ, ઈ, રૂઠ વગેરે અનેક પ્રકાર					
૧૧. પ્રદેશ	પ્રત્યેક લેશયા વર્ગણાના અનંતપ્રદેશો					
૧૨. અવગાઢ પ્રદેશ	પ્રત્યેક લેશયા દ્વય અસંખ્યપ્રદેશાવગાઢ					
૧૩. વર્ગણા	પ્રત્યેક લેશયા દ્વયની અનંત અનંત વર્ગણા					
૧૪. લેશયાસ્થાન	પ્રત્યેક લેશયાના અસંખ્યાત સ્થાન					

॥ ચોથો ઉદેશક સંપૂર્ણ ॥

સતરમું લેશ્યાપદ : પાંચમો ઉદેશક

લેશ્યાઓના છ પ્રકાર :-

૧ કહ ણ ભંતે લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! છલ્લેસાઓ પણત્તાઓ, તં જહા-
કણહલેસ્સા જાવ સુક્કલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! લેશ્યાઓ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! લેશ્યાઓ છ છે— કૃષ્ણલેશ્યા
યાવત્ શુક્લલેશ્યા.

૨ સે ણૂણ ભંતે ! કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ તારૂબત્તાએ તાવળ્ણત્તાએ
તારસત્તાએ તાફાસત્તાએ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઝ ? ઇતો આઢત્તં જહા ચડત્થુદેસએ તહા
ભાણિયવ્વં જાવ વેરુલિયમણિદિંઠો ત્તિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું કૃષ્ણલેશ્યા નીલલેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈને તેના જ સ્વરૂપમાં, તેના જ
વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણમે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ચતુર્થ ઉદેશકમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે
વૈરૂધ્યમણિના દષ્ટાંત સુધી કહેવું જોઈએ.

નારકી દેવોમાં અવસ્થિત લેશ્યા :-

૩ સે ણૂણ ભંતે ! કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ ણો તારૂબત્તાએ ણો તાવળ્ણત્તાએ ણો
તાગંધત્તાએ ણો તારસત્તાએ ણો તાફાસત્તાએ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઝ ?

હંતા ગોયમા ! કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ ણો તારૂબત્તાએ ણો તાવળ્ણત્તાએ ણો
તાગંધત્તાએ ણો તારસત્તાએ ણો તાફાસત્તાએ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઝ ।

સે કેણદ્રોણ ભંતે ! એવં કુચ્ચઝ ? ગોયમા ! આગારભાવમાયાએ વા સે સિયા
પલિભાગભાવમાયાએ વા સે સિયા કણહલેસ્સા ણં સા, ણો ખલુ સા ણીલલેસ્સા, તત્થ ગયા
ઉસ્સકકઝ સે તેણદ્રોણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચઝ - કણહલેસ્સા ણીલલેસ્સં પપ્પ ણો તારૂબત્તાએ
જાવ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઝ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું(નારકીઓની) કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈ, નીલલેશ્યાના
સ્વભાવરૂપે તથા તેના વર્ણરૂપે, ગંધરૂપે, રસરૂપે અને સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણમતી નથી ? ઉત્તર- હા, ગૌતમ!
કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈને તેના સ્વભાવ રૂપે, કે તેના વર્ણ રૂપે, ગંધરૂપે, રસ રૂપે કે સ્પર્શરૂપે
વારંવાર પરિણમતી નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાને પામી તેના સ્વરૂપે યાવત્ તેના
સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણમતી નથી? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે આકારભાવ-છાયા માત્ર વડે અથવા તેના
પ્રતિભાગ-પ્રતિબિંબ માત્ર વડે નીલલેશ્યા થાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં કૃષ્ણલેશ્યા નીલલેશ્યા રૂપે પરિણમન

પામતી નથી, કૃષ્ણલેશ્યા જ રહે છે. કૃષ્ણલેશ્યા પોતાના સ્વરૂપમાં ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે કૃષ્ણલેશ્યા નીલલેશ્યાને પામીને તદૃપે યાવત્ વારંવાર પરિણમતી નથી.

૪ સે ણૂણ ભંતે ! ણીલલેસ્સા કાઉલેસ્સં પપ્પ ણો તારૂબત્તાએ જાવ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઇ ? હંતા ગોયમા ! ણીલલેસ્સા કાઉલેસ્સં પપ્પ ણો તારૂબત્તાએ જાવ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઇ ।

સે કેણટ્ટેણ ભંતે ! એવં કુચ્ચિણ-ણીલલેસ્સા કાઉલેસ્સં પપ્પ ણો તારૂબત્તાએ જાવ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઇ ? ગોયમા ! આગારભાવમાયાએ વા સે સિયા પલિભાગભાવમાયાએ વા સિયા ણીલલેસ્સા ણં સા, ણો ખલુ સા કાઉલેસ્સા, તત્થ ગયા ઉસ્સકકિઝ વા ઓસકકિઝ વા, સે તેણટ્ટેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિણ- ણીલલેસ્સા કાઉલેસ્સં પપ્પ ણો તારૂબત્તાએ જાવ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઇ । એવં કાઉલેસ્સા તેઊલેસ્સં પપ્પ, તેઊલેસ્સા પમ્હલેસ્સં પપ્પ, પમ્હલેસ્સા સુકકલેસ્સં પપ્પ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યાને પામી તેના સ્વરૂપે યાવત્ તેના સ્પર્શરૂપે પરિણમતી નથી ? ઉત્તર- હા ગૌતમ ! નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યાને પામીને તેના સ્વરૂપે યાવત્ તેના સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણમતી નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યાને પામીને તેના સ્વરૂપે યાવત્ તેના સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણમતી નથી ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નીલલેશ્યા આકાર ભાવમાત્રથી જ અથવા પ્રતિબિંબ માત્રથી જ કાપોતલેશ્યા થાય છે. વાસ્તવમાં નીલલેશ્યા જ રહે છે, કાપોતલેશ્યા રૂપે પરિણમન પામતી નથી. નીલલેશ્યા પોતાના સ્થાનમાં રહીને ઘટતી-વધતી રહે છે.

તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યાને પામી, તેના સ્વરૂપે યાવત્ તેના વણાદિરૂપે વારંવાર પરિણમતી નથી.

આ જ રીતે કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યાને પામીને; તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યાને પામીને અને પદ્મલેશ્યા, શુક્લલેશ્યાને પામીને, તેના સ્વરૂપે યાવત્ તેના સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણમતી નથી.

૫ સે ણૂણ ભંતે ! સુકકલેસ્સા પમ્હલેસ્સં પપ્પ ણો તારૂબત્તાએ જાવ ભુજ્જો-ભુજ્જો પરિણમઇ? હંતા ગોયમા ! સુકકલેસ્સા તં ચેવ ।

સે કેણટ્ટેણ ભંતે ! એવં કુચ્ચિણ- સુકકલેસ્સા જાવ ણો પરિણમઇ ? ગોયમા ! આગારભાવમાયાએ વા જાવ સુકકલેસ્સા ણં સા, ણો ખલુ સા પમ્હલેસ્સા, તત્થ ગયા ઓસકકિઝ, સે તેણટ્ટેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિણ જાવ ણો પરિણમઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું શુક્લલેશ્યા, પદ્મલેશ્યાને પામી તેના સ્વરૂપે યાવત્ તેના સ્પર્શ રૂપે વારંવાર પરિણમતી નથી ? ઉત્તર- હા ગૌતમ ! શુક્લલેશ્યા, પદ્મલેશ્યાને પામી તેના સ્વરૂપે પરિણત થતી નથી. ઈત્યાદિ સંપૂર્ણ કથન પૂર્વવત્ કહેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે શુક્લલેશ્યા પદ્મલેશ્યાને પામી યાવત્ તેના સ્પર્શ રૂપે વારંવાર પરિણમતી નથી ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે આકાર-છયા માત્રથી કે પ્રતિબિંબ માત્રથી યાવત્ પદ્મલેશ્યા જેવી પ્રતીત થાય છે, વાસ્તવમાં તે શુક્લલેશ્યા જ રહે છે, તે પદ્મલેશ્યા રૂપે પરિણમન પામતી નથી. શુક્લલેશ્યા પોતાના સ્વરૂપમાં રહીને અપકર્ષ-હીનભાવને પામે છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે

કહું છે કે યાવત્ શુકલલેશા, પચલેશાને પામી તેના સ્વરૂપે પરિણમતી નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં એક લેશા બીજી લેશાને પામીને તેના સ્વરૂપે પરિણત થવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉદેશકે-૪માં મનુષ્ય અને તિર્યચ ગતિના જીવોની અપેક્ષાએ લેશા પરિણમનના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન છે અને આ ઉદેશકમાં દેવતા અને નારકીઓની અપેક્ષાએ અન્ય લેશાદ્રવ્યનો સંયોગ થવા છતાં લેશા પરિણમનનો નિષેધ કર્યો છે. દેવ અને નારક પોતાના પૂર્વભવગત અર્તિમ અંતર્મુહૂર્તથી લઈ આગામી ભવના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્ત સુધી તે જ લેશામાં અવસ્થિત રહે છે. તેથી દેવો અને નારકીઓની લેશામાં કૃષ્ણાદિ અન્ય લેશાઓનાં દ્રવ્યોનો સંપર્ક થવા છતાં પણ તે પરસ્પર પરિણમન પામતી નથી. નારકી અને દેવોમાં દ્રવ્યલેશા અવસ્થિત હોય છે, ભાવલેશામાં પરિવર્તન થઈ શકે છે.

કૃષ્ણલેશા દ્રવ્યો સાથે નીલલેશા દ્રવ્યનો સંયોગ થાય, ત્યારે કૃષ્ણલેશાના દ્રવ્યો પર નીલલેશાની છાયા-જલક માત્ર પડે છે, તેથી તે નીલલેશા જેવી લાગે છે. જેમ દર્પણ આદિમાં પ્રતિબિંબ પડે ત્યારે દર્પણાદિ તે વસ્તુરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે જ રીતે કૃષ્ણલેશા સાથે નીલલેશાનો સંયોગ થાય ત્યારે કૃષ્ણલેશાના દ્રવ્યો પર નીલલેશાનાં દ્રવ્યોનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે કૃષ્ણલેશા નીલલેશા રૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે, પરંતુ તે નીલલેશા રૂપે પરિણત થતી નથી. જેમ દર્પણ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેનામાં પ્રતિબિંબિત થનાર વસ્તુરૂપે તે પરિણમન પામતું નથી. તેમ કૃષ્ણલેશા પર નીલલેશાનું પ્રતિબિંબ પડતા તે નીલલેશા જેવી જણાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં નીલલેશારૂપે પરિણમતી નથી. ચોથા ઉદેશકમાં દહીના સંયોગે દૂધ દહી રૂપે પરિણમે છે; તે દાખાંત દ્વારા મનુષ્ય અને તિર્યચની લેશાનું પરિણમન ઘટિત કર્યું છે. વૈદુર્યમણિમાં લાલ વગેરે રંગના દોરાના સંયોગે તે મણિ લાલ રંગને પ્રાપ્ત કરતો નથી પણ લાલ પ્રતીત થાય છે; આ દાખાંત દ્વારા પ્રસ્તુત ઉદેશકમાં દેવતા-નારકીના લેશા અપરિણમનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રસ્તુત બંને ઉદેશકોમાં નારકી-દેવ કે તિર્યચ-મનુષ્યનો ઉલ્લેખ નથી તો પણ અર્થાપતિથી તે પ્રમાણે સમજ શકાય છે.

તત્ ગયા ઉસ્સકક્કઝ :- ઉત્કર્ષને પામે છે. અશુભ લેશાના દ્રવ્યોને શુભલેશા દ્રવ્યનો સંયોગ થાય ત્યારે શુભલેશાના પ્રભાવે આંશિક રીતે ઉત્કર્ષ શ્રેષ્ઠતાને પામે છે, તેથી શુભ રૂપે પ્રતીત થાય છે. કૃષ્ણલેશા દ્રવ્યોને નીલલેશા, કાપોતલેશા આદિ કોઈ પણ લેશા દ્રવ્યોનો સંયોગ થાય ત્યારે નીલાદિ લેશા દ્રવ્યો કૃષ્ણલેશા દ્રવ્યોથી શુભ હોવાથી કૃષ્ણલેશા આંશિક રૂપે શુભ પ્રતીત થાય છે.

તત્ ગયા ઓસકક્કઝ :- અપકર્ષને, હીનભાવને પામે છે. શુભલેશા દ્રવ્યોને અશુભલેશા દ્રવ્યનો સંયોગ થાય ત્યારે અશુભલેશાના પ્રભાવે તે આંશિક રીતે અપકર્ષ-હીનતા પામે છે તેથી અશુભ રૂપે પ્રતીત થાય છે. શુકલલેશા દ્રવ્યોને પચલેશા, તેજોલેશા આદિ કોઈ પણ લેશા દ્રવ્યોનો સંયોગ થાય ત્યારે પચ આદિ લેશા દ્રવ્યો શુકલલેશાથી અશુભ હોવાથી શુકલલેશા આંશિક રૂપે અશુભ પ્રતીત થાય છે.

આ રીતે છાએ લેશાઓ પરસ્પરના સંયોગમાં ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષને પામે છે.

॥ પાંચમો ઉદેશક સંપૂર્ણ ॥

સતરમું લેશ્યાપદ : ૭૪૦ ઉદ્દેશક

લેશ્યાના છ પ્રકાર :-

૧ કઇ ણ ભંતે ! લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! છલ્લેસાઓ પણત્તાઓ, તં જહા-
કણહલેસ્સા જાવ સુક્કલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! લેશ્યાઓ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! લેશ્યાઓ છ કહી છે, તે આ
પ્રમાણે છે- કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુક્લલેશ્યા.

મનુષ્યોમાં લેશ્યાઓ :-

૨ મણુસ્સાણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! છલ્લેસાઓ પણત્તાઓ,
તં જહા - કણહલેસ્સા જાવ સુક્કલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોમાં કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! છ લેશ્યાઓ
હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે- કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુક્લલેશ્યા.

૩ મણુસ્સીણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! છલ્લેસાઓ પણત્તાઓ,
તં જહા - કણહલેસ્સા જાવ સુક્કલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યાણીઓમાં કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! છ લેશ્યાઓ
હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે- કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુક્લલેશ્યા.

૪ કર્મભૂમયમળુસાણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! છ, તં જહા-
કણહલેસ્સા જાવ સુક્કલેસ્સા । એવં કર્મભૂમયમળુસીણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાં કેટલી લેશ્યાઓ છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! છ એ
લેશ્યાઓ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે- કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુક્લલેશ્યા. આ જ પ્રમાણે કર્મભૂમિજ
મનુષ્યાણીઓમાં પણ છ લેશ્યા હોય છે.

૫ ભરહેરવયમળુસાણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા ! છ, તં જહા-
કણહલેસ્સા જાવ સુક્કલેસ્સા । એવં મણુસ્સીણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોમાં કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! છ લેશ્યા હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે- કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુક્લલેશ્યા. આ જ રીતે
ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રની મનુષ્યાણીઓમાં પણ છ લેશ્યાઓ હોય છે.

૬ પુષ્પવિદેહ અવરવિદેહકર્મભૂમયમળુસાણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ પણત્તાઓ ? ગોયમા !
છ લેસ્સાઓ પણત્તાઓ, તં જહા - કણહલેસ્સા જાવ સુક્કલેસ્સા । એવં મણુસ્સીણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! પૂર્વવિદેહ અને અપરવિદેહના કર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાં કેટલી લેશયાઓ હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! છ લેશયાઓ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - કૃષ્ણલેશયા યાવત્ શુકલલેશયા. આ જ રીતે તે બંને ક્ષેત્રની મનુષ્યાણીઓમાં પણ છ લેશયા હોય છે.

૭ અકમ્મભૂયમળૂસાણ ભંતે ! કઇ લેસ્સાઓ પણણત્તાઓ ? ગોયમા ! ચત્તારિ લેસ્સાઓ પણણત્તાઓ, તં જહા - કણહલેસ્સા જાવ તેડલેસ્સા । એવં અકમ્મભૂયમળૂસીણ વિ । એવં અંતરદીવયમળૂસાણ મણુસ્સીણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! અકર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાં કેટલી લેશયાઓ હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! ચાર લેશયાઓ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - કૃષ્ણલેશયા યાવત્ તેજોલેશયા. આ જ રીતે અકર્મભૂમિજ મનુષ્યાણીઓમાં પણ ચાર લેશયાઓ હોય છે. આ જ રીતે અન્તરદીપજ મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીઓમાં પણ ચાર લેશયાઓ હોય છે.

૮ હેમવય-હેરણવયઅકમ્મભૂયમળુસ્સાણ મણુસ્સીણ ય કઇ લેસ્સાઓ પણણત્તાઓ ? ગોયમા ! ચત્તારિ, તં જહા - કણહલેસ્સા જાવ તેડલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! હેમવત અને હેરણવત અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીઓમાં કેટલી લેશયાઓ હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! બંને ક્ષેત્રોના મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીઓમાં ચાર લેશયાઓ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - કૃષ્ણલેશયા યાવત્ તેજોલેશયા.

૯ હરિવાસ-રમ્મયવાસઅકમ્મભૂયમળુસ્સાણ મણુસ્સીણ ય પુછ્છા ? ગોયમા ! ચત્તારિ । તં જહા - કણહલેસ્સા જાવ તેડલેસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! હરિવર્ષ અને રમ્યકુર્વધના અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીઓમાં કેટલી લેશયાઓ હોય છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! ચાર લેશયાઓ હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - કૃષ્ણલેશયા યાવત્ તેજોલેશયા.. .

૧૦ દેવકુરૂતરકુરુઅકમ્મભૂયમળુસ્સાણ એવં ચેવ । એણસિ ચેવ મળૂસીણ એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુક્ષેત્રના અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીઓમાં પણ આ જ પ્રમાણે ચાર લેશયાઓ હોય છે

૧૧ ધાયઇસંડ પુરિમદ્ધે એવં ચેવ, પચ્છિમમદ્ધે વિ, એવં પુકખરદ્ધે વિ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધના અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીઓમાં પણ આ જ પ્રમાણે ચાર લેશયાઓ હોય છે. આ જ રીતે પુષ્કરાર્દ્ધ દ્વીપમાં પણ કહેવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિના વિવિધ ક્ષેત્રોના મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીઓમાં લેશયાની પ્રરૂપણા છે.

પ્રત્યેક ક્ષેત્રના કર્મભૂમિજ મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીઓમાં છ લેશયાઓ હોય છે અને અકર્મભૂમિજ

મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીઓમાં ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય-મનુષ્યાણીમાં પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા હોતી નથી.

લેશ્યા અને ગાભોત્પત્રિ :-

૧૨ કણહલેસ્સે ણ ભંતે ! મણૂસે કણહલેસ્સં ગબ્ધં જણેજ્જા ? હંતા ગોયમા ! જણેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી મનુષ્ય કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ગર્ભને ઉત્પત્ત કરે છે ? ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! તે ઉત્પત્ત કરે છે.

૧૩ કણહસ્લેસ્સે ણ ભંતે મણૂસે ણીલલેસ્સં ગબ્ધં જણેજ્જા ? હંતા ગોયમા ! જણેજ્જા । એવં કાઉલેસ્સં તેડલેસ્સં પમ્હલેસ્સં સુક્કલેસ્સં છ્યાપ્પિ આલાવગા ભાણિયવ્વા ।

એવં ણીલલેસેણ, કાઉલેસેણ, તેડલેસેણ, પમ્હલેસેણ, સુક્કલેસેણ વિ, એવં એટે છત્તીસં આલાવગા ।

ભાવાર્થ :-પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી મનુષ્ય નીલલેશ્યાવાળા ગર્ભને ઉત્પત્ત કરે છે ? ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! તે ઉત્પત્ત કરે છે. આ રીતે કૃષ્ણલેશી મનુષ્ય કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લ- લેશ્યાવાળા ગર્ભની ઉત્પત્તિના વિષયમાં આલાપક કહેવો જોઈએ.

આ રીતે કૃષ્ણલેશ્યાની જેમ નીલલેશ્યાવાળા તેમજ કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાવાળા પ્રત્યેક મનુષ્યથી આ જ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત છ લેશ્યાવાળા ગર્ભની ઉત્પત્તિ સંબંધી છ-છ આલાપક હોવાથી બધા મળી છત્તીશ આલાપક થાય છે.

૧૪ કણહલેસ્સા ણ ભંતે ! ઇન્થિયા કણહલેસ્સં ગબ્ધં જણેજ્જા ? હંતા ગોયમા ! જણેજ્જા । એવં એવિ છત્તીસં આલાવગા ।

ભાવાર્થ :-પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! શું કૃષ્ણલેશી સ્ત્રી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ગર્ભને ઉત્પત્ત કરે છે ? ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! ઉત્પત્ત કરે છે. આ રીતે પૂર્વવત્ છત્તીશ આલાપક કહેવા જોઈએ.

૧૫ કણહલેસ્સે ણ ભંતે ! મણૂસે કણહલેસાએ ઇન્થિયાએ કણહલેસ્સં ગબ્ધં જણેજ્જા ? હંતા ગોયમા ! જણેજ્જા । એવં એટે છત્તીસં આલાવગા ।

ભાવાર્થ :-પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી મનુષ્ય શું કૃષ્ણલેશી સ્ત્રીથી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ગર્ભને ઉત્પત્ત કરે છે ? ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! તે ઉત્પત્ત કરે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વવત્ છત્તીશ આલાપક થાય છે.

૧૬ કમ્મભૂમયકણહલેસ્સે ણ ભંતે ! મણુસે કણહલેસાએ ઇન્થિયાએ કણહલેસ્સં ગબ્ધં જણેજ્જા? હંતા ગોયમા ! જણેજ્જા । એવં એટે વિ છત્તીસં આલાવગા ।

ભાવાર્થ :-પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી કર્મભૂમિજ મનુષ્ય કૃષ્ણલેશી સ્ત્રીથી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ગર્ભને ઉત્પત્ત કરે છે ? ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! ઉત્પત્ત કરે છે. આ પ્રમાણે તેના છત્તીશ આલાપક જાણવા.

૧૭ અકમ્મભૂમયકણહલેસે ણ ભંતે ! મણૂસે અકમ્મભૂમયકણહલેસાએ ઇન્થિયાએ

અકર્મભૂમયકળહલેસ્સં ગબ્ધં જણેજ્જા ? હંતા ગોયમા ! જણેજ્જા, ણવરં ચતુસુ લેસાસુ સોલસ આલાવગા । એવં અંતરદીવગા વિ ।

ભાવાર્થ :-—પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશી અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય કૃષ્ણલેશી અકર્મભૂમિજ સ્ત્રીથી કૃષ્ણ લેશાવાળા ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે ?

ઉત્તર- હા ગૌતમ ! તે ઉત્પન્ન કરે છે. વિશેષતા એ છે કે તેઓમાં ચાર લેશાથી સંબંધિત કુલ સોળ આલાપક થાય છે. આ જ પ્રમાણે(અકર્મભૂમિજની જેમ) કૃષ્ણલેશી અંતરદીપજ સ્ત્રીથી અંતરદીપજ કૃષ્ણાદિ લેશાવાળા ગર્ભની ઉત્પત્તિ સંબંધી સોળ આલાપક થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં માતા-પિતાની અને ગર્ભસ્થ જીવની લેશા સંબંધી સ્વતંત્રતાનું નિરૂપણ છે.

માતા-પિતાનો કે ગર્ભસ્થ બાળકનો આત્મા સ્વતંત્ર હોવાથી તત્સંબંધી લેશા પણ સ્વતંત્ર હોય છે. તેથી કૃષ્ણલેશી મનુષ્ય છ લેશામાંથી કોઈ પણ લેશાવાળા બાળકને જન્મ આપી શકે છે. આ જ રીતે છએ લેશા- વાળી મનુષ્યાણી છએ લેશાવાળા ગર્ભને ધારણ કરે છે. તેથી કૃષ્ણલેશાથી છ લેશાવાળા ગર્ભ ઉત્પન્ન થવાથી તેના છ આલાપક થાય છે. શોષ નીલાદિ લેશાઓના પણ છ-છ આલાપક થવાથી ($5 \times 5 = 25$) છત્રીશ વિકલ્પ થાય છે ॥૧॥ તે જ રીતે કૃષ્ણાદિ છ એ લેશાવાળી સ્ત્રીઓમાંથી પ્રત્યેક લેશાવાળી સ્ત્રીથી પ્રત્યેક લેશાવાળા ગર્ભની ઉત્પત્તિ સંબંધી છત્રીશ આલાપક થાય છે. ॥૨॥ કૃષ્ણાદિ લેશાવાળા પુરુષ દ્વારા કૃષ્ણાદિ લેશાવાળી સ્ત્રીથી કૃષ્ણાદિ લેશાવાળા ગર્ભની ઉત્પત્તિ સંબંધી પણ છત્રીશ આલાપક છે. ॥૩॥

અકર્મભૂમિજ, અંતરદીપજ મનુષ્યોને પ્રથમ ચાર લેશા હોય છે અને ત્યાં ઉત્પત્ત થતાં ગર્ભને પણ ચાર લેશા હોય છે. તેથી તેના ગર્ભની ઉત્પત્તિ સંબંધી ૧૬-૧૬ (સોળ-સોળ) આલાપક થાય છે.

॥ છડો ઉદેશક સંપૂર્ણ ॥

॥ સતરમું પદ સંપૂર્ણ ॥

અટારમું : ૫૬

પરિચય

આ પદનું નામ કાયસ્થિતિ પદ છે.

કાયસ્થિતિ :— આ પદમાં ‘કાય’ નો અર્થ પર્યાય થાય છે. જીવની સામાન્યરૂપ કે વિશેષરૂપ પર્યાયમાં નિરંતર રહેવાની સ્થિતિને કાયસ્થિતિ કહે છે. આ પદમાં ચોવીશ દંડકવર્તી જીવ અને અજીવની પોત-પોતાના પર્યાયમાં નિરંતર રહેવાની કાલમર્યાદાનું નિરૂપણ બાવીસ દ્વારના માધ્યમથી કર્યું છે.

ચોથા સ્થિતિપદમાં ચોવીશ દંડકવર્તી જીવની ભવસ્થિતિ અર્થात્ એક જીવની અપેક્ષાએ આયુષ્યની વિચારણા છે, જ્યારે આ પદમાં એક જીવ મરીને વારંવાર તે જ યોનિ કે પર્યાયમાં જન્મ ધારણ કરે, કાલ વ્યતીત કરે, તો તે બધા જીવોના આયુષ્યનો અથવા તે પર્યાયની કાલમર્યાદાનો કુલ સરવાળો છે, તેને કાયસ્થિતિ કહેવાય છે.

- (૧) જીવ દ્વાર— જીવનું અસ્તિત્વ સર્વકાળમાં છે, તેથી તેની કાયસ્થિતિ શાશ્વતકાલની છે.
- (૨) ગતિ દ્વાર— ચારે ય ગતિઓના સ્ત્રી-પુરુષ રૂપ પર્યાયની કાલાવસ્થિતિની વિચારણા છે.
- (૩) ઈન્દ્રિય દ્વાર— સહિન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય તથા એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત જીવોની સ્વ-સ્વપર્યાયમાં કાલાવસ્થિતિની વિચારણા છે.

આ રીતે ૨૨ દ્વારમાં ૧૮૫ પ્રકારે કમશા: કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ છે.

અધ્યાત્મમું પદ : કાયસ્થિતિ

પદના વિષય દર્શક ભાવીસ દ્વારા :-

૧

જીવ ગઇ ઇંદિય કાએ, જોએ વેએ કસાય લેસ્સા ય ।
સમ્મત ણાણ દંસણ, સંજય ઉવાગ આહારે ॥૧॥
ભાસગ પરિત્ત પજ્જત, સુહુમ સળ્ણી ભવતિથ ચરિમે ય ।
એણ્સિં તુ પયાણ, કાયઠિર્ઝ હોઇ ણાયવા ॥૨॥

ભાવાર્થ :- (૧) જીવ (૨) ગતિ (૩) ઈન્દ્રિય (૪) કાય (૫) યોગ (૬) વેદ (૭) કખાય (૮) લેશ્યા (૯) સમ્યકૃત્વ (૧૦) જ્ઞાન (૧૧) દર્શન (૧૨) સંયત (૧૩) ઉપયોગ (૧૪) આહાર (૧૫) ભાષક (૧૬) પરિત્ત (૧૭) પર્યાપ્ત (૧૮) સૂક્ષ્મ (૧૯) સંજી (૨૦) ભવ(સિદ્ધિક) (૨૧) અસ્તિ (૨૨) ચરમ; આ પદોની કાયસ્થિતિ જાણવી જોઈએ.

વિયેચન :-

પ્રસ્તુત બે ગાથામાં આ પદના વિષયોના નામ નિર્દેશ છે. તે જીવાટિ ભાવીશ દ્વારોના આધારે, કાયસ્થિતિનું વર્ણન છે, તે ભાવીસ દ્વારના ૧૮૫ ઉત્તરભેદ થાયછે.

કાયસ્થિતિ :- કાય = પર્યાપ્ત, અવસ્થા. પર્યાપ્તના બે પ્રકાર છે— સામાન્ય અને વિશેષ. જીવનું જીવત્વ તે સામાન્ય પર્યાપ્ત છે અને નારકત્વ, મનુષ્યત્વ, પંચેન્દ્રિયત્વ આદિ વિવિધ અવસ્થાઓ જીવની વિશેષ પર્યાપ્ત-અવસ્થા છે.

જીવની સામાન્ય કે વિશેષ પર્યાપ્ત-અવસ્થાની કાલમર્યાદાને કાયસ્થિતિ કહે છે. જીવના જીવત્વ પર્યાપ્તની કાલમર્યાદા, તે જીવની કાયસ્થિતિછે. જીવના નારકત્વ પર્યાપ્તની કાલમર્યાદા, તે નારક અવસ્થાની કાયસ્થિતિ છે.

એક જ ભવની કાલમર્યાદાને ભવસ્થિતિ કહે છે અને એક જ કાયમાં નિરંતર થતાં એક કે અનેક ભવ સંબંધી કાલમર્યાદાને કાયસ્થિતિ કહે છે. જેમ કે પૃથ્વીકાયની એક ભવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨,૦૦૦ વર્ષની છે. પરંતુ તે પૃથ્વીકાયનો જીવ નિરંતર પૃથ્વીકાયમાં જ અસંખ્યાત જન્મ-મરણ કરે, તો પૃથ્વીકાયની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાતકાલની થાય છે. જીવ અસંખ્યાતકાલ પર્યત પૃથ્વીકાય રૂપે રહી શકે છે.

આ રીતે સૂત્રકારે ભાવીસ દ્વારના કુમશા: ૧૮૫ ઉત્તરભેદોની કાયસ્થિતિનું કથન કર્યું છે.

કાયસ્થિતિ સંબંધી ૨૨ દ્વારોના ૧૮૫ ભેદ :-

ક્રમ	દ્વાર	ભેદ	વિગત
૧	જીવ	૧	૧. સમુચ્ચય જીવ
૨	ગતિ	૨૨	નરક, તિર્યંય, તિર્યંયાણી, મનુષ્ય, મનુષ્યાણી, દેવ, દેવી, આ સાત સમુચ્ચય, સાત અપર્યાપ્ત અને સાત પર્યાપ્ત, કુલ ૨૧ અને ૨૨મા સિદ્ધ

ક્રમ	દ્વાર	બેદ	વિગત
૩	ઈન્દ્રિય	૧૮	૧ સહીન્દ્રિય અને ૫ એકેન્દ્રિયાદિ, આ છ સમુચ્ચય અને ૫ અપર્યાપ્ત + ૫ પર્યાપ્ત = ૧૮ + ૧ અન્તિંદ્રિય = ૧૯
૪	કાય	૭૩	સકાયનો એક, પૃથ્વી આદિના છ, આ સાત સમુચ્ચય + ૭ અપર્યાપ્ત + ૭ પર્યાપ્ત = ૨૧ અને સૂક્ષ્મના ૨૧, બાદરના ૩૦ તથા અકાયનો એક, કુલ ૨૧ + ૨૧ + ૩૦ + ૧ = ૭૩
૫	યોગ	૫	સયોગી-૧, યોગ-૩, અયોગી-૧ = ૫
૬	વેદ	૫	સવેદી-૧, વેદ-૩, અવેદી-૧ = ૫
૭	કૃષાય	૬	સકૃષાયી-૧, કૃષાય-૪, અકૃષાયી-૧ = ૬
૮	લેશ્યા	૮	સલેશી-૧, લેશ્યા-૬, અલેશી-૧ = ૮
૯	સમ્યકૃત્વ	૩	ઉદ્દાષ્ટ = ૩
૧૦	જ્ઞાન	૧૦	સજ્ઞાની-૧, જ્ઞાની-૫, અજ્ઞાની-૧, અજ્ઞાન-૩ = ૧૦
૧૧	દર્શન	૪	ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવળદર્શન = ૪
૧૨	સંયત	૪	સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત, નોસંયત નોઅસંયત = ૪
૧૩	ઉપયોગ	૨	સાકારોપયોગ, અનાકારોપયોગ = ૨
૧૪	આહાર	૬	ઇન્દ્રસ્થ આહારક, કેવલી આહારક, ઇન્દ્રસ્થ અનાહારક, સિદ્ધ કેવલી અણાહારક, સજોગી ભવસ્થકેવલી અણાહારક, અજોગી ભવસ્થ કેવલી અણાહારક = ૬
૧૫	ભાષક	૨	ભાષક, અભાષક = ૨
૧૬	પરિત	૫	સંસાર પરિત, સંસાર અપરિત, કાય પરિત, કાય અપરિત, નોઅપરિત નોપરિત = ૫
૧૭	પર્યાપ્ત	૩	પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત, નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્ત = ૩
૧૮	સૂક્ષ્મ	૩	સૂક્ષ્મ, બાદર, નોસૂક્ષ્મ નોબાદર = ૩
૧૯	સંશી	૩	સંશી, અસંશી, નોસંશી નોઅસંશી = ૩
૨૦	ભવી	૩	ભવી, અભવી, નોભવી નોઅભવી = ૩
૨૧	અસ્તિકાય	૬	ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્ય = ૬
૨૨	ચરિમ	૨	ચરિમ, અચરિમ = ૨

જીવદ્વાર :-

૨ જીવે ણ ભંતે ! જીવે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! સવ્વદ્ધં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જીવ કેટલા કાળ સુધી જીવપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જીવ સદાકાળ જીવપણે રહે છે.

વિવેચન:-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સમુચ્ચયજીવની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ છે.

જીવનું જીવત્વ અનાદિ અનંત હોવાથી શાશ્વત છે. જીવ હંમેશાં જીવન પર્યાપ્તથી યુક્ત રહે છે. જે જીવનપર્યાપ્તથી યુક્ત હોય તે જ જીવ કહેવાય છે. જીવનનો અર્થ છે- પ્રાણધારણ કરવા. પ્રાણના બે પ્રકાર

દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ. દ્રવ્યપ્રાણના દશ પ્રકાર છે— પાંચ ઈન્ડ્રિયના પાંચ પ્રાણ; મન, વચન અને કાયા, આ ત્રણ યોગના ત્રણ પ્રાણ તથા શાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ અને આયુષ્ય પ્રાણ. ભાવપ્રાણના ચાર પ્રકાર છે— શાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય. સંસારી જીવોમાં આયુષ્ય કર્માનુભવરૂપ પ્રાણ હંમેશાં રહે છે. સંસારી જીવ આયુષ્યકર્મના આધારે જીવી રહ્યો છે તેથી તે જીવ છે અને સિદ્ધનો જીવ દ્રવ્યપ્રાણોથી રહિત હોવા છતાં પણ જ્ઞાનાદ્વિરૂપ ભાવપ્રાણોના સદ્ગ્રાવથી હંમેશાં જીવનપર્યાયથી યુક્ત રહે છે, તેથી તે જીવ કહેવાય છે. આ રીતે જીવની કોઈ પણ અવસ્થામાં તેનું જીવત્વ સર્વકાળભાવી છે.

(૨) ગતિ દ્વારા :-

૩ ણેરઝાએ ણં ભંતે ! ણેરઝાએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ દસ વાસસહસ્રાંિ, ઉકકોસેણ તેતીસં સાગરોવમાંિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નારકી કેટલા કાળ સુધી નારકીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકી જધન્ય દશ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી નારકીપણે રહે છે.

૪ તિરિક્ખજોળિએ ણં ભંતે ! તિરિક્ખજોળિએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ?

ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ અણંતં કાલં, અણંતાઓ ઉસ્સાધિણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અણંતા લોગા, અસંખેજ્જા પોગગલ-પરિયદ્વા, તે ણ પોગગલપરિયદ્વા આવલિયાએ અસંખેજ્જિભાગો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તિર્યચ્યોનિક જીવ કેટલા કાળ સુધી તિર્યચ્યોનિકપણે રહે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તિર્યચ્યોનિક જીવ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ સુધી તિર્યચ્યપણે રહે છે. તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ સુધી, કોત્રથી અનંતલોક, અસંખ્યાત પુદ્ગલપરાવર્તન સુધી તિર્યચ-તિર્યચપણે રહે છે. તે પુદ્ગલ પરાવર્તન આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય પ્રમાણ જાણવા જોઈએ.

૫ તિરિક્ખજોળિણી ણં ભંતે ! તિરિક્ખજોળિણી ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ?

ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ તિળણ પલિઓવમાંિ પુષ્વકોડિ-પુહુત્ત અબ્ધહિયાંિ । એવં મણૂસે વિ । મણૂસી વિ એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તિર્યચાણી કેટલા કાળ સુધી તિર્યચાણીપણે રહે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક ત્રણ પત્યોપમ સુધી તિર્યચાણીપણે રહે છે. આ જ રીતે મનુષ્ય-મનુષ્યાણીની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ છે.

૬ દેવે ણં ભંતે ! દેવે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહેવ ણેરઝાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! દેવ કેટલા કાળ સુધી દેવપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નેરયિકોની કાયસ્થિતિ પ્રમાણે જ દેવોની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ છે.

૭ દેવી ણં ભંતે ! દેવીતિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ દસ વાસસહસ્રાંિ ઉકકોસેણ પણપણું પલિઓવમાંિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! દેવી કેટલા કાળ સુધી દેવીપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ પંચાવન પલ્યોપમ સુધી દેવીપણે રહે છે.

૮ સિદ્ધે ણ ભંતે ! સિદ્ધે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! સાદીએઅપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! સિદ્ધ જીવ કેટલા કાળ સુધી સિદ્ધપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સિદ્ધ જીવની કાયસ્થિતિ સાચિ અનંત કાલની છે.

૯ ણેરઝ્ય-અપજ્જતાએ ણ ભંતે ! ણેરઝ્ય-અપજ્જતાએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં । એવં જાવ દેવી અપજ્જતિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અપર્યાપ્ત નારકી કેટલો કાળ અપર્યાપ્ત નારકીપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અપર્યાપ્ત નારકી જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત સુધી અપર્યાપ્ત નારકીપણે રહે છે. આ જ રીતે તિર્યં-તિર્યચાણી, મનુષ્ય-મનુષ્યાણી અને દેવ-દેવીની અપર્યાપ્ત અવસ્થા અંતમુહૂર્ત સુધીની હોય છે.

૧૦ ણેરઝ્ય-પજ્જતાએ ણ ભંતે ! ણેરઝ્ય-પજ્જતાએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ દસ વાસસહસ્રાંિ અંતોમુહુત્તૂણાંિ, ઉક્કોસેણ તેતીસં સાગરોવમાં અંતોમુહુત્તૂણાંિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પર્યાપ્ત નારકી, પર્યાપ્ત નારકીપણે કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન તેતીશ સાગરોપમ સુધી પર્યાપ્ત નારકીપણે રહે છે.

૧૧ તિરિક્ખ જોળિયપજ્જતાએ ણ ભંતે ! તિરિક્ખ જોળિયપજ્જતાએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ તિળણ પલિઓવમાં અંતોમુહુત્તૂણાંિ । એવં તિરિક્ખ જોળિણીપજ્જતિયા વિ । મણ્ણે મણ્ણસી વિ એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત તિર્યં કેટલા કાળ સુધી પર્યાપ્ત તિર્યંપણે રહે છે? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમ સુધી પર્યાપ્ત તિર્યંપણે રહે છે. આ જ રીતે પર્યાપ્ત તિર્યચાણીની કાયસ્થિતિના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. આ જ રીતે પર્યાપ્ત મનુષ્ય અને મનુષ્યાણીની કાયસ્થિતિના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૧૨ દેવપજ્જતાએ જહા ણેરઝ્યપજ્જતાએ । દેવિપજ્જતિયા ણ ભંતે ! દેવિપજ્જતિય ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ દસ વાસસહસ્રાંિ અંતોમુહુત્તૂણાંિ, ઉક્કોસેણ પણપળણ પલિઓવમાં અંતોમુહુત્તૂણાંિ ।

ભાવાર્થ :- પર્યાપ્ત દેવની કાયસ્થિતિના વિષયમાં પર્યાપ્ત નૈરયિકની સમાન જાણવું જોઈએ. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત દેવી કેટલા કાળ સુધી પર્યાપ્ત દેવીપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન પંચાવન પલ્યોપમ સુધી પર્યાપ્ત દેવીપણે રહે છે.

વિવેચન :-

નારકીની તથા દેવ-દેવીની કાયસ્થિતિ :- નારકી કે દેવ-દેવીની કાયસ્થિતિ એક ભવ આશી જ હોય છે, કારણ કે નરક કે દેવગતિનો જીવ મરીને ફરી નરક કે દેવગતિમાં ઉત્પત્ત થતો નથી. તેથી આ બંને

ગતિમાં જે તેની ભવસ્થિતિ છે તે જ તેની કાયસ્થિતિ છે. નારકી-દેવતાની કાયસ્થિતિ જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની છે.

દેવીઓ બીજા ઈશાન દેવલોક સુધી જ હોય છે. તેની કાયસ્થિતિ જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ ઉત્કૃષ્ટ પંચાવન પલ્યોપમની છે.

તિર્યંચની કાયસ્થિતિ :— જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાલની છે. કોઈ જીવ તિર્યંચગતિનું અંતમુહૂર્ત આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તુરંત નરકાદિ અન્ય કોઈ પણ ગતિમાં ઉત્પત્ત થાય તો તિર્યંચની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતમુહૂર્તની થાય છે.

કોઈ જીવ એકેન્દ્રિય, બેદ્ધન્દ્રિય, તેદ્ધન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય કે તિર્યંચપંચેન્દ્રિયમાં નિરંતર જન્મ-મરણ કરે તો તિર્યંચગતિમાં વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ અનંતકાલ વ્યતીત થાય છે, તેથી તિર્યંચની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનંતકાલની(વનસ્પતિકાલની)થાય છે. તે વનસ્પતિકાલની સ્પષ્ટતા કોત્રથી અને કાલથી એમ બે પ્રકારે કરવામાં આવી છે.

વનસ્પતિકાલ :— કોત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે. સમયે સમયે એક-એક આકાશપ્રદેશને બહાર કાઢતા અનંત લોક પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશોનો અપહાર થાય, ખાલી થાય; તેટલો કાલ જાણવો. કાલથી અનંત ઉત્સર્પણી કાલ પ્રમાણ અથવા અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તન પ્રમાણાછે. તે અસંખ્યાતની રાશિ આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ સમય પ્રમાણ છે અર્થાત્ આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અસંખ્યાત સમય વ્યતીત થાય છે. તેથી તેટલા પુદ્ગલ પરાવર્તન જાણવા.

તિર્યંચાણીની કાયસ્થિતિ :— તેની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક કોડપૂર્વ અધિક ત્રણ પલ્યોપમની છે. કોઈ જીવ અંતમુહૂર્તનું તિર્યંચ આયુષ્ય ભોગવીને નરકાદિ કોઈ પણ ગતિમાં જન્મ ધારણ કરે તો તેની જઘન્ય કાયસ્થિતિ અંતમુહૂર્તની થાય છે. **નરતિરિયાણ સત્ત્વ ભવા** । કોઈ પણ જીવ સંશો તિર્યંચ અને મનુષ્ય ભવમાં નિરંતર સાત કે આઠ વાર ઉત્પત્ત થઈ શકે છે. તેમાં સાત ભવ કોડપૂર્વના આયુષ્યના અને આઠમા ઔતિમ ભવમાં દેવકુર આદિ કોત્રમાં યુગાલિક થાય. ત્યાં યુગાલિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની છે. યુગાલિક મરીને અવશ્ય દેવલોકમાં ઉત્પત્ત થાય છે. તેથી તેની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સાત કોડપૂર્વ અધિક ત્રણ પલ્યોપમની થાય છે. શાસ્ત્રકાર તેને અનેક કોડ પૂર્વ અધિક ત્રણ(અનેક) પલ્યોપમ કહે છે.

મનુષ્ય-મનુષ્યાણીની કાયસ્થિતિ— મનુષ્યના ભવની પ્રાપ્તિ પણ નિરંતર સાત કે આઠ વાર થાય છે. તેથી મનુષ્ય-મનુષ્યાણીની કાયસ્થિતિ, તિર્યંચ-તિર્યંચાણીની કાયસ્થિતિની જેમ જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક કોડપૂર્વ અધિક ત્રણ પલ્યોપમની છે.

સિદ્ધ જીવની કાયસ્થિતિ :— સિદ્ધ જીવ સાદિ અનંત હોય છે. સિદ્ધ પર્યાયની આદિ છે પણ અંત નથી, તેથી તેની સ્થિતિ સાદિ અનંત છે.

અપર્યાપ્તા નારકી આદિની કાયસ્થિતિ :— કોઈ પણ જીવની અપર્યાપ્તાવસ્થા અંતમુહૂર્ત રહે છે. ચારે ગતિના જીવો અપર્યાપ્તપણે અંતમુહૂર્ત સુધી રહે છે, તેથી અપર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ અંતમુહૂર્તની કહી છે.

પર્યાપ્તા નારકી અને દેવ-દેવીની કાયસ્થિતિ :— તે તે જીવોની એક ભવની સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તાવસ્થાનું અંતમુહૂર્ત ન્યૂન કરતાં પર્યાપ્તા નારકી આદિની કાયસ્થિતિ થાય. તે પ્રમાણે પર્યાપ્તા નારકી— દેવોની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ઉત્ત સાગરોપમની છે. પર્યાપ્તા દેવીની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન પપ પલ્યોપમની છે.

પર્યાપ્તા તિર્યંચ-તિર્યંચાણી, મનુષ્ય-મનુષ્યાણીની કાયસ્થિતિ :— મનુષ્ય અને તિર્યંચનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

ત્રણ પલ્યોપમનું છે. તેમાંથી અપર્યાપ્તાવસ્થાનું અંતમુહૂર્ત ન્યૂન કરતાં પર્યાપ્તા તિર્યંચાદિની કાયસ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની છે.

ચારે ગતિના અપર્યાપ્તા-પર્યાપ્તા જીવોની કાયસ્થિતિને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે એક ભવની અપેક્ષાએ જ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા જીવોની કાયસ્થિતિનું કથન કર્યું છે. તેથી અહીં કરણ અપર્યાપ્તા અને કરણ પર્યાપ્તા જીવોને જ ગ્રહણ કર્યા છે. સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ ન હોય તે જીવોને કરણ અપર્યાપ્તા અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ જાય તે જીવોને કરણપર્યાપ્તા કહે છે.

કોઈ પણ જીવ ઉત્પત્તિના પ્રારંભમાં અંતમુહૂર્ત પર્યત અપર્યાપ્તાવસ્થામાં રહે છે ત્યાર પછી જીવનપર્યત પર્યાપ્તપણે રહે છે. એક ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જ્યાં જન્મ થાય ત્યાં પુનઃ અપર્યાપ્તાવસ્થા જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કરણ અપર્યાપ્તા કે કરણ પર્યાપ્તાવસ્થાની નિરંતરતા એકભવ પૂરતી સીમિત રહે છે.

ગતિની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

	જીવ પ્રકાર	જધન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	કરણ
૧-૨	નારકી-દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	ઉત્ત સાગરોપમ	ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિ સમાન છે.
૩	દેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	પપ પલ્યોપમ	ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિ સમાન છે.
૪	તિર્યંચ	અંતમુહૂર્ત	અનંતકાળ	વનસપતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ
૫-૭	તિર્યંચાણી, મનુષ્ય, મનુષ્યાણી	અંતમુહૂર્ત	અનેક કોડપૂર્વ (૭ કોડપૂર્વ વર્ષ) અવિક ત્રણ પલ્યોપમ	સંશી તિર્યંચ અને મનુષ્યના કોડપૂર્વ વર્ષના આયુષ્યના સાત ભવ અને આઠમો ભવ ત્રણ પલ્યોપમવાળા યુગલિકનો થાય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ થાય છે.
	આ જ બોલના અપર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	અંતમુહૂર્ત	અપર્યાપ્તાવસ્થાની સ્થિતિ જ અંતમુહૂર્તની છે.
	પર્યાપ્તા નારકી-દેવ	અંતમુહૂર્ત ન્યૂન	અંતમુહૂર્ત ન્યૂન	સમુચ્ચય સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તાવસ્થાનું
		૧૦,૦૦૦ વર્ષ	ઉત્ત સાગરોપમ	અંતમુહૂર્ત ન્યૂન થાય છે.
	પર્યાપ્તા દેવી	અંતમુહૂર્ત ન્યૂન	અંતમુહૂર્ત ન્યૂન	સમુચ્ચય સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તાવસ્થાનું
		૧૦,૦૦૦ વર્ષ	પપ પલ્યોપમ	અંતમુહૂર્ત ન્યૂન થાય છે.
	પર્યાપ્તા તિર્યં-તિર્યંચાણી,	અંતમુહૂર્ત	અંતમુહૂર્ત ન્યૂન	કરણ પર્યાપ્તા જીવોના એક ભવની સ્થિતિની
	પર્યાપ્તા મનુષ્ય-મનુષ્યાણી		ત્રણ પલ્યોપમ	ગણાના થાય છે.
	સિદ્ધ	x	સાદી અનંત	સિદ્ધોની આદિ છે પરંતુ અંત નથી.

★ નારકી, દેવો લખિ અપર્યાપ્તા હોતા નથી, તેથી અહીં કરણ અપર્યાપ્તા-પર્યાપ્તાની અપેક્ષાએ કાયસ્થિતિ છે.

વિશેષ :- (૧) જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સિવાય અન્ય કોઈપણ પ્રકારે અલ્પાધિક આયુષ્યના ભવ થાય તો તેને મધ્યમ કાયસ્થિતિ સમજી લેવી જોઈએ (૨) નારકી દેવતા અને યુગલિક જીવો માત્ર કરણ અપર્યાપ્તા જ હોય છે.

લખિ અપર્યાપ્ત હોતા નથી. તેથી તેઓની પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ પણ કરણ પર્યાપ્તની અપેક્ષાએ તેની સમુચ્ચય સ્થિતિમાંથી એક અંતમુહૂર્ત ન્યૂન થાય છે. તે સિવાય સર્વ પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિના કથનમાં લખિ પર્યાપ્તાની ગણાના થાય છે.

(૩) ઈન્દ્રિય દ્વાર :-

૧૩ સિંહદિએ ણ ભંતે ! સિંહદિએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! સિંહદિએ દુવિહે પણણતે, તં જહા - અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઈએ વા સપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સર્થાન્દ્રિય (ઇન્દ્રિય સહિત) જીવ સર્થાન્દ્રિય રૂપે કેટલા કાળ સુધી રહે છે? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સર્થાન્દ્રિય જીવોના બે પ્રકાર છે - (૧) અનાદિ અનંત અને (૨) અનાદિ સાંત.

૧૪ એંગિંહદિએ ણ ભંતે ! એંગિંહદિએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ અણંતં કાલં; વણસ્પસ્યકાલો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! એકેન્દ્રિય જીવ એકેન્દ્રિયપણે કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ - વનસ્પતિકાલ સુધી એકેન્દ્રિયપણે રહે છે.

૧૫ બેઝિંહદિએ ણ ભંતે ! બેઝિંહદિએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જં કાલં | એવં તેઝિંહદિય ચર્ચિંહદિએ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય જીવ બેઈન્દ્રિયપણે કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતકાળ સુધી બેઈન્દ્રિયપણે રહે છે. આ રીતે તેઈન્દ્રિય અને ઘોરેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિના વિષયમાં પણ જ્ઞાનવું જોઈએ.

૧૬ પંચેદિએ ણ ભંતે ! પંચેદિએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સાગરોવમસહસ્સં સાઇરેગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય કેટલા કાળ સુધી પંચેન્દ્રિયપણે રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર સાગરોપમથી કાંઈક અધિક કાલ સુધી પંચેન્દ્રિયપણે રહે છે.

૧૭ અર્ણિંહદિએ ણ ભંતે ! અર્ણિંહદિએ ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! સાદીએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! અનિન્દ્રિય જીવ કેટલા કાળ સુધી અનિન્દ્રિયપણે રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! અનિન્દ્રિય સાદિ અનંતકાળ સુધી અનિન્દ્રિયપણે રહે છે.

૧૮ સિંહદિય અપજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ વિ ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં | એવં જાવ પંચેદિય અપજ્જતાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સર્થાન્દ્રિય અપર્યાપ્ત કેટલા કાળ સુધી સર્થાન્દ્રિય અપર્યાપ્તપણે રહે છે? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત સુધી સર્થાન્દ્રિય અપર્યાપ્તપણે રહે છે. આ જ રીતે એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્તથી લદ્ધને પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્ત સુધીના વિષયમાં જ્ઞાનવું જોઈએ.

૧૯ સિંહદિયપજ્જતાએ ણ ભંતે ! સિંહદિયપજ્જતાએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સાગરોવમસયપુહ્તં સાઇરેગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સર્થાન્દ્રિય-પર્યાપ્ત કેટલા કાળ સુધી સર્થાન્દ્રિય પર્યાપ્તપણે રહે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક સો સાગરોપમથી કાંઈક અધિક કાલ સુધી સઈન્દ્રિય પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૨૦ એર્ગિંડિયપજ્જતાએ ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં સંખેજ્જાઇં વાસસહસ્સાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત કેટલા કાળ સુધી પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષો સુધી તે એકેન્દ્રિય-પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૨૧ બેઝિંડિયપજ્જતાએ ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં સંખેજ્જાઇં વાસાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિય કેટલા કાળ સુધી પર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિયપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત વર્ષો સુધી પર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિયપણે રહે છે.

૨૨ તેઝિંડિયપજ્જતાએ ણં ભંતે ! તેઝિંડિયપજ્જતાએ ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં સંખેજ્જાઇં રાઝિંડિયાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પર્યાપ્ત તેઈન્દ્રિય કેટલા કાળ સુધી પર્યાપ્ત તેઈન્દ્રિયપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત રાત્રિ-દિન સુધી તેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૨૩ ચરિંદિયપજ્જતાએ ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં સંખેજ્જા માસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પર્યાપ્ત ચૌરેન્દ્રિય કેટલા કાળ સુધી પર્યાપ્તા ચૌરેન્દ્રિયપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત મહિના સુધી ચૌરેન્દ્રિય પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૨૪ પંચેદિયપજ્જતાએ ણં ભંતે ! પંચેદિયપજ્જતાએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં સાગરોવમસયપુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય કેટલા કાળ સુધી પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિયપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક સો સાગરોપમ સુધી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તપણે રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સઈન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોની અને તેના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ છે.

સઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય :- ઈન્દ્રિય સહિતના જીવને સઈન્દ્રિય અને ઈન્દ્રિય રહિતના જીવને અનિન્દ્રિય કહે છે.

સઈન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ :- કોઈ પણ જીવનું સંસાર પરિભ્રમણ અનાદિ છે. તેમજ જીવનું સઈન્દ્રિયપણું પણ અનાદિકાલીન છે. જ્યારે તે કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે જીવ અનિન્દ્રિયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર પછી સિદ્ધાવસ્થામાં અનિન્દ્રિયપણું અનંતકાલ સુધી રહે છે. તેથી જે જીવ કદાપિ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના નથી તેવા અભવી જીવોની અપેક્ષાએ સઈન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ અનાદિ અનંત છે અને

મોક્ષગામી ભવી જીવોની અપેક્ષાએ સર્થિન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ અનાદિ સાંત છે.

સર્થિન્દ્રિય અપર્યાપ્તની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની છે. તે જ રીતે એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના અપર્યાપ્ત જીવોની કાયસ્થિતિ જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની છે.

સર્થિન્દ્રિય પર્યાપ્તની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક સો સાગરોપમની છે.

કોઈપણ જીવની કરણ પર્યાપ્તાવસ્થા તો એક ભવ પૂરતી જ હોય છે અને એક ભવની પર્યાપ્તાવસ્થાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નારકી કે દેવ ભવની અપેક્ષાએ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન તું સાગરોપમની છે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનેક સો સાગરોપમની કહી છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહીં સૂત્રકારે લબ્ધિપર્યાપ્તા જીવોની અપેક્ષાએ કાયસ્થિતિનું કથન કર્યું છે.

જે જીવ અપર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદ્યે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરતા નથી, અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે તે લબ્ધિ અપર્યાપ્તા છે અને જે જીવ પર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદ્યે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ અવશ્ય પૂર્ણ કરે છે તે લબ્ધિ પર્યાપ્તા છે. લબ્ધિપર્યાપ્તાવસ્થા નામકર્મ સાપેક્ષ હોવાથી તેનો ઉદ્ય વિગ્રહગતિમાં, અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અને પર્યાપ્તાવસ્થામાં, તે ત્રણે અવસ્થામાં હોય છે. તેથી જ કોઈપણ જીવ એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જાય, તોપણ પર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદ્યે લબ્ધિ પર્યાપ્તાવસ્થાનું સાતત્ય જળવાઈ રહે છે. ચાર ગતિમાં ભવભ્રમણ કરતાં પર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદ્યનું સાતત્ય સાધિક અનેક સો સાગરોપમ સુધી રહે છે અને તેથી જ સર્થિન્દ્રિય પર્યાપ્તાવસ્થાની કાયસ્થિતિ અનેક સો સાગરોપમની થાય છે. ત્યાર પછી જીવ લબ્ધિ અપર્યાપ્તાનો ભવ પ્રાપ્ત કરે જ.

આ રીતે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના પર્યાપ્તા જીવોની કાયસ્થિતિનું કથન લબ્ધિપર્યાપ્તા જીવોની અપેક્ષાએ છે.

એકેન્દ્રિય પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષની છે. કારણ કે પૃથ્વીકાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાવીશ હજાર વર્ષની, આકાયિકની ઉહજાર વર્ષ, તેઉકાયિકની ત્રણ અહોરાત, વાયુકાયિકની ઉહજાર વર્ષ અને વનસ્પતિકાયિકની ૧૦ હજાર વર્ષ છે. શ્રીભગવતી સૂત્ર શતક-૨૪ અનુસાર પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચે સ્થાવરમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના નિરંતર આઠ ભવ થાય છે. જધન્ય અને મધ્યમ સ્થિતિના અનેક ભવ થઈ શકે છે. પાંચે સ્થાવર જીવોની એક ભવની સ્થિતિ હજાર વર્ષની ગણનામાં જ હોવાથી તેના અનેક ભવોની પર્યાપ્તાવસ્થાની સ્થિતિ કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના આઠ ભવની સ્થિતિ સંખ્યાત હજાર વર્ષ જ થાય છે.

અનિન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ :- અનાદિકાલથી સંસાર પરિભ્રમણ કરનારા જીવને કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના અનિન્દ્રિયપણાનો પ્રારંભ થાયછે. ત્યાર પછી સિદ્ધાવસ્થામાં તે અનંતકાલ પર્યત અનિન્દ્રિયપણે જ રહે છે તેથી અનિન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ સાદિ અનંતકાલની છે.

વિકલેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતકાલની છે. કોઈપણ જીવ વિકલેન્દ્રિયમાં નિરંતર સંખ્યાતા ભવ કરી શકે છે, તેથી તેનો કાયસ્થિતિ સંખ્યાતકાલની થાય છે. વિગલિંદિયાળ ય વાસ સહસ્રા સંખ્યાજ્ઞા । વિકલેન્દ્રિય જીવોની કાયસ્થિતિનો સંખ્યાતો કાલ સંખ્યાત હજાર વર્ષ પ્રમાણ છે.

વિકલેન્દ્રિય પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :- શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક-૨૪ અનુસાર વિકલેન્દ્રિય જીવો પર્યાપ્તાવસ્થામાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના નિરંતર આઠ ભવ અને જધન્ય અને મધ્યમ સ્થિતિના અનેક ભવ કરે છે.

બેદન્દ્રિયની એક ભવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાર વર્ષ, તેદન્દ્રિયની ૪૮ દિવસ અને ચૌરેન્દ્રિયની છ

માસની છે. તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના આઈ ભવની સ્થિતિ કુમશ: $12 \times 8 = 96$ વર્ષ, 48 દિવસ $\times 8 = 384$ દિવસ અને 6 માસ થાય છે. તેની જધન્ય કે મધ્યમ સ્થિતિના અનેક ભવોની સ્થિતિ પણ તેટલી જ થાય છે, તેનાથી અધિક થતીનથી. તેથી બેઠન્દ્રિય પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સંખ્યાત વર્ષ, તેઠન્દ્રિય પર્યાપ્તાની સંખ્યાતા દિવસ અને ચૌરેન્દ્રિય પર્યાપ્તાની સ્થિતિ સંખ્યાતા માસની થાય છે.

પંચેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ :— જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક હજાર સાગરોપમની છે. કોઈ પણ જીવ નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિ, તે ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં પંચેન્દ્રિયપણામાં નિરંતર સાધિક એક હજાર સાગરોપમકાલ વ્યતીત કરી શકે છે.

યથા— કોઈ મનુષ્ય બારમા દેવલોકમાં નિરંતર સાત ભવ કરે, તેમાં ત્રણ ભવ દેવલોકના થાય. બારમા દેવલોકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨ સાગરોપમની છે, તેથી $22 \times 5 = 110$ સાગરોપમ થાય. ત્યાર પછી મનુષ્ય અને છઠી નરકમાં નિરંતર આઈ ભવ કરે. તેમાં નારકીના ચાર ભવ થાય. છઠી નરકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨ સાગરોપમની છે તેથી $22 \times 4 = 88$ સાગરોપમ થાય. ત્યાર પછી પુનઃ મનુષ્ય કે તિર્યંચગતિને પ્રાપ્ત કરી પુનઃ નરક કે દેવલોકમાં ગમનાગમન કરે. આ રીતે ચારે ગતિમાં પંચેન્દ્રિયપણે જન્મ-મરણ કરતાં નરક અને દેવ ગતિમાં એક હજાર સાગરોપમકાલ વ્યતીત થાય છે અને વર્ચ્યે મનુષ્ય કે તિર્યંચભવમાં થયેલા જન્મ-મરણના કાલની ગણના કરતાં સાધિક એક હજાર સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ થાય છે.

પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :— જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક સો સાગરોપમની છે. કોઈ સંશી મનુષ્ય કે સંશી તિર્યંચ વૈમાનિક દેવમાં કે નરકગતિમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના નિરંતર આઈ ભવ કરે તો પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનેક સો સાગરોપમની થાય છે.

ઠન્દ્રિયની અપેક્ષાએ કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
સઈન્દ્રિય	$\times$	અનાદિ અનંત	અભવીની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત
	$\times$	અનાદિ સાંત	મોક્ષગામી ભવીની અપેક્ષાએ અનાદિ સાંત
એકેન્દ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	અનંતકાલ(વનસ્પતિકાલ) અસંખ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તન	વનસ્પતિકાયિક જીવની અપેક્ષાએ
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	સંખ્યાતકાલ	નિરંતર સંખ્યાત ભવ કરે તે અપેક્ષાએ
પંચેન્દ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	સાધિક હજાર સાગરોપમ	ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણની અપેક્ષાએ
સઈન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય પર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	અપર્યાપ્તાવસ્થાનું સાતત્ય તેટલું જ હોવાથી
સઈન્દ્રિય પર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	અનેક સો સાગરોપમ	પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તાની અપેક્ષાએ
એકેન્દ્રિય પર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	સંખ્યાતા હજાર વર્ષ	એકેન્દ્રિયની ભવ સ્થિતિ હજારો વર્ષમાં હોવાથી
બેઠન્દ્રિય પર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	સંખ્યાતા વર્ષ	તેની ભવ સ્થિતિ વર્ષોમાં હોવાથી
તેઠન્દ્રિય પર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	સંખ્યાતા અહોરાત	તેની ભવસ્થિતિ અહોરાતમાં હોવાથી
ચૌરેન્દ્રિય પર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	સંખ્યાત માસ	તેની ભવસ્થિતિ માસમાં હોવાથી

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	અનેક સો સાગરોપમ	પંચેન્દ્રિયમાં નારકી, દેવતાની સ્થિતિ સાગરોપમમાં હોવાથી
અનિન્દ્રિય	x	સાદ્ય અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ

★ અહીં પર્યાપ્તા જીવોની કાયસ્થિતિનું કથન લખ્ય પર્યાપ્તા જીવોની અપેક્ષાએ છે. કારણ કે આ બોલોમાં નારકી, દેવતા કે યુગલિકની સ્વતંત્ર અપેક્ષાવાળો એકે ય બોલ નથી.

(૪) કાય દ્વાર :-

૨૫ સકાઇએ ણ ભંતે ! સકાઇએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! સકાઇએ દુવિહે પણણતે, તં જહા - અણાદીએ વા અપજ્જવસિએ, અણાદીએ વા સપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સકાયિક જીવ કેટલા કાળ સુધી સકાયિકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સકાયિક જીવના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે- (૧) અનાદિ અનંત (૨) અને અનાદિ સાંત.

૨૬ પુઢવિકકાઇએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જં કાલં, અસંખેજ્જાઓ ઉસ્સપ્પણીઓસપ્પણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જા લોગા । એવં આડંતેડવાઉકકાઇયા વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવ કેટલા કાળ સુધી પૃથ્વીકાયિકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ; કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પણી-અવસર્પણીકાલ અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ પૃથ્વીકાયિકપણે રહે છે.

આ જ રીતે આકાયિક, તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક જીવો પણ જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી પોત-પોતાની પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૨૭ વણસ્સઝકાઇયા ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણ અણંતંકાલં, અણંતાઓ ઉસ્સપ્પણી- ઓસપ્પણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અણંતા લોગા, અસંખેજ્જા પોગગલપરિયદ્વા, તે ણ પોગગલપરિયદ્વા આવલિયાએ અસંખેજ્જિભાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિક જીવ કેટલા કાળ સુધી વનસ્પતિકાયિકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ સુધી વનસ્પતિકાયિકપણે નિરંતર રહે છે. તે અનંતકાળ કાલથી-અનંત ઉત્સર્પણી-અવસર્પણી કાલ પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી અનંતલોક પ્રમાણ તથા આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય પ્રમાણ અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તન પ્રમાણ છે.

૨૮ તસકાઇએ ણ ભંતે ! તસકાઇએ ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણ દો સાગરોવમસહસ્સાઙું સંખેજ્જ-વાસઅભહિયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ત્રસકાયિક જીવ, કેટલા કાળ સુધી ત્રસકાયિકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ત્રસકાયિક જીવ જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતવર્ષ અધિક બે હજાર સાગરોપમ સુધી ત્રસકાયિકપણે રહે છે.

૨૯ અકાઇએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! અકાઇએ સાદીએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અકાયિક જીવ કેટલા કાળ સુધી અકાયિકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અકાયિક-સિદ્ધ સાદિ અનંતકાલ અકાયિકપણે રહે છે.

૩૦ સકાઇયઅપજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં । એવં જાવ તસકાઇય અપજ્જતાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સકાયિક અપર્યાપ્ત કેટલા કાળ સુધી સકાયિક અપર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત સુધી જ સકાયિક અપર્યાપ્તપણે રહે છે. આ જ રીતે ત્રસકાયિક અપર્યાપ્તા સુધી જાણવું જોઈએ.

૩૧ સકાઇયપજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ સાગરોવમસયપુહુત્તં સાફેરેં ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સકાયિક પર્યાપ્ત કેટલા કાલ સુધી સકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક અનેક સો સાગરોવમ સુધી સકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૩૨ પુઢવિકકાઇયપજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ સંહેજ્જાઇં વાસસહસ્સાઇં । એવં આઉકાઇએ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા કેટલા કાલ સુધી પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષો સુધી પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તાપણે રહે છે. આ જ રીતે અકાયિક પર્યાપ્તાના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૩૩ તેઉક્કાઇયપજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ સંહેજ્જાઇં રાઇંડિયાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા કેટલા કાળ સુધી તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા-અહોરાત્રિ(રાત્રિ-દિવસ) સુધી તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૩૪ વાઉક્કાઇયપજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ સંહેજ્જાઇં વાસસહસ્સાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાયુકાયિક પર્યાપ્ત કેટલા કાલ સુધી વાયુકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષ સુધી વાયુકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૩૫ વણસ્સઇકાઇયપજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ સંહેજ્જાઇં વાસસહસ્સાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્ત જીવો કેટલા કાલ સુધી વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષ સુધી વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૩૬ તસકાઇપજીત્તએ એણ પુછ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણ સાગરોવમસયપુહૃત્તં

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન ! ત્રસ્કાયિક પર્યાપ્તા કેટલા કાલ સુધી ત્રસ્કાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક અનેક સો સાગરોપમ સુધી ત્રસ્કાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સકાયિક, પૃથ્વી આદિ ષટ્કાયિક અને અકાયિક જીવોની કાયસ્થિતિનું કથન છે. સકાયિક :- કાયાની અપેક્ષાએ સંસારી જીવોના છ ભેદ થાય છે. સકાયિકમાં તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. તેની કાયસ્થિતિ અભવી જીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત અને ભવી જીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ સાંત હોય છે.

સકાયિક અપર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :- સકાયિક અને પૃથ્વીકાય આદિ ષટ્કાયના અપર્યાપ્તા જીવોની કાયસ્થિતિ જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

સકાયિક પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક સો સાગરોપમની છે. તે લાભ્યપર્યાપ્તા જીવોની અપેક્ષાએ થાય છે.

પૃથ્વીકાય આદિ ચાર સ્થાવરની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલની છે. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય આદિ કોઈ પણ સ્થાનમાં જીવ નિરંતર અસંખ્ય ભવ કરે છે. તેથી તેની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાતકાલની થાય છે. અસંખ્યાતકાલનું સ્પષ્ટીકરણ ક્ષેત્ર અને કાલથી કરી શકાય છે. તે કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલ પ્રમાણ છે અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

પૃથ્વી આદિ ચાર સ્થાવરના પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :- પાંચે સ્થાવર જીવો પર્યાપ્તાવસ્થામાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના નિરંતર આઠ ભવ કરે છે. પૃથ્વીકાયની એક ભવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨,૦૦૦વર્ષની છે, તેથી આઠ ભવની $22000 \times 8 = 1,76,000$ વર્ષ થાય. તે જ રીતે અપ્કાયની એક ભવની સ્થિતિ ૭૦૦૦ વર્ષની હોવાથી આઠ ભવની સ્થિતિ ૫૮૦૦૦ વર્ષ, તેઉકાયની એક ભવની સ્થિતિ ત્રણ અહોરાત્રની હોવાથીઆઠ ભવની ૨૪ અહોરાત્ર અને વાયુકાયની એક ભવની સ્થિતિ ૩૦૦૦ વર્ષની હોવાથી આઠ ભવની સ્થિતિ ૨૪૦૦૦ વર્ષ થાય છે. તે જીવ જધન્ય કે મધ્યમ સ્થિતિમાં પર્યાપ્તપણે અનેક ભવ કરે, તો પણ તેની કાયસ્થિતિ તેનાથી અધિક થતી નથી.

તેથી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વાયુકાયના પર્યાપ્તા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સંખ્યાત હજાર વર્ષ અને તેજસ્કાયના પર્યાપ્તા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સંખ્યાતા અહોરાત્રની થાય છે.

પુઢ્વીકાલ- પૃથ્વીકાયની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાતકાળની છે. તે કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોકના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે. આ અસંખ્યાત કાળ માટે પુઢ્વીકાલ શબ્દ રૂઢ થયેલ છે. તેથી જ્યાં પુઢ્વીકાલ શબ્દ પ્રયોગ હોય ત્યાં પૃથ્વીકાયની કાયસ્થિતિ પ્રમાણ અસંખ્યાતકાળ ગ્રહણ થાય છે.

વનસ્પતિકાયની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાલ-વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ છે. કોઈ જીવ ભવભ્રમણ કરતાં સૂક્ષ્મ નિગોદ અને બાદર નિગોદમાં નિરંતર જન્મ મરણ કરતા રહે તો, બંને મળીને અનંતકાલ વ્યતીત થાય છે. વનસ્પતિનો અનંત કાલ, કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલપ્રમાણ, ક્ષેત્રથી અનંત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ તથા આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય જેટલા અસંખ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તન પ્રમાણ છે.

વનસ્પતિકાયના પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :— વનસ્પતિકાયની એક ભવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૦,૦૦૦ વર્ષની છે, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના નિરંતર આઈ ભવ થાય અથવા જઘન્ય કે મધ્યમ સ્થિતિના અનેક ભવ કરે, તો પણ તેની પર્યાપ્તાવસ્થાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ ૮૦,૦૦૦ વર્ષ અર્થાત્ સંખ્યાતા હજાર વર્ષની થાય છે.

ત્રસકાયની કાયસ્થિતિ :— જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષ અધિક ૨૦૦૦ સાગરોપમની છે. કોઈ પણ જીવ સાધિક એક હજાર સાગરોપમ સુધી પંચેન્દ્રિયપણે રહીને વિકલેન્દ્રિયમાં જાય અને ફરી પંચેન્દ્રિયમાં જન્મ-મરણ કરતાં સાધિક એક હજાર સાગરોપમકાલ વ્યતીત કરે, તો ત્રસકાયની કાયસ્થિતિ સંખ્યાતા વર્ષ અધિક બે હજાર સાગરોપમની થાય છે.

ત્રસકાય પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :— જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક સો સાગરોપમની છે. જોકે કેવળ પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ અનેક સો સાગરોપમની છે તેમ છતાં બેઈન્દ્રિયની સંખ્યાતા વર્ષ, તેઈન્દ્રિયની સંખ્યાતા દિવસ અને ચૌરેન્દ્રિયની સંખ્યાતા માસની કાયસ્થિતિ, પંચેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિની અપેક્ષાએ અત્યંત અલ્પ છે તેથી તેને પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તની કાયસ્થિતિમાં મેળવતાં પણ ત્રસકાયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનેક સો સાગરોપમ કાલમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

અકાયિક જીવોની કાયસ્થિતિ :— જીવ જ્યારે સર્વ કર્માંથી મુક્ત થાય ત્યારે અકાયિક અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. તે જીવોની સ્થિતિ સાદિ અનંતકાલની છે.

પૃથ્વી આદિ ઈ કાયની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
સકાયિક અભવી ભવી	— —	અનાદિ અનંત અનાદિ સાંત	અભવીની અપેક્ષાએ મોકશામી ભવી જીવોની અપેક્ષાએ
પૃથ્વીકાયિક, અકાય તેજસ્કાય, વાયુકાય	અંતમુહૂર્ત	અસંખ્યાતકાલ, પુરુષીકાલ	નિરંતર અસંખ્યાત ભવ કરે.
વનસ્પતિકાયિક	અંતમુહૂર્ત	અનંતકાલ-વનસ્પતિકાલ	સૂક્ષ્મ-બાદર બંને પ્રકારના નિગોદમાં મળીને જીવ અનંત ભવ કરે છે.
ત્રસકાય	અંતમુહૂર્ત	સાધિક બે હજાર સાગરોપમ	પંચેન્દ્રિયપણે સાધિક હજાર સાગરોપમ રહીને વિકલેન્દ્રિયપણે જન્મ-મરણ કરી પુનઃ પંચેન્દ્રિયપણે સાધિક હજાર સાગરોપમ રહે છે.
સકાયિક અને પૃથ્વીથી ત્રસકાયના અપર્યાપ્ત	અંતમુહૂર્ત	અંતમુહૂર્ત	અપર્યાપ્તાવસ્થાનું સાતત્ય તેટલું જ રહે છે.
સકાયિક પર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	સાધિક અનેક સો સાગરોપમ	લભ્ય પર્યાપ્તા, પંચેન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ છે.
ચાર સ્થાવર પર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	સંખ્યાતા હજાર વર્ષ	એક ભવની હજારો વર્ષોની સ્થિતિ હોવાથી
તેઉકાય પર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	સંખ્યાતા અહોરાત્ર	એક ભવની સ્થિતિ અહોરાત્રમાં હોવાથી
ત્રસકાય પર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	સાધિક અનેક સો સાગરોપમ	પંચેન્દ્રિય જીવોની મુખ્યતાએ થાય છે.
અકાયિક	x	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની સ્થિતિ સાદિ અનંતકાલની છે.

સૂક્ષ્મ-બાદર જીવોની કાયસ્થિતિ :-

૩૭ સુહુમે ણં ભંતે ! સુહુમે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહૃત્તં, ઉકકોસેણં અસંખેજ્જં કાલં અસંખેજ્જાઓ ઉસ્સપ્યણીઓસપ્યણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જા લોગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સૂક્ષ્મ જીવ કેટલા કાળ સુધી સૂક્ષ્મપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી સૂક્ષ્મપણે રહે છે. તે અસંખ્યાત કાલ, કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ છે અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે.

૩૮ સુહુમપુઢવિકકાઇએ સુહુમઆઉકકાઇએ સુહુમતેઉકકાઇએ સુહુમવાઉકકાઇએ સુહુમ-વણસ્પસ્કાઇએ સુહુમણિગોદેવિ જહણેણં અંતોમુહૃત્તં, ઉકકોસેણં અસંખેજ્જં કાલં, અસંખેજ્જાઓ ઉસ્સપ્યણીઓસપ્યણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જા લોગા ।

ભાવાર્થ :- સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક, સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક, સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અને સૂક્ષ્મ નિગોદ પણ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી પોતપોતાના પર્યાયપણે રહે છે. તે અસંખ્યાતકાલ કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતલોક પ્રમાણ છે.

૩૯ સુહુમે ણં ભંતે ! અપજ્જતએ સુહુમ અપજ્જતએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહૃત્તં, ઉકકોસેણં વિ અંતોમુહૃત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત જીવો, કેટલા કાળ સુધી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત સુધી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તપણે રહે છે.

૪૦ પુઢવિકકાઇય-આઉકકાઇએ-તેઉકકાઇએ-વાઉકકાઇય-વણસ્પસ્કાઇયાણ ય એવં ચેવ। પજ્જતયાણ વિ એવં ચેવ ।

ભાવાર્થ :- આ જ રીતે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક, સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક, સૂક્ષ્મવાયુકાયિક અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકના અપર્યાપ્તની કાયસ્થિતિના વિષયમાં પણ જ્ઞાનવું જોઈએ. સમુચ્ચ્યય સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત જીવો તથા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકાદિના પર્યાપ્ત જીવોના વિષયમાં પણ પૂર્વવત્ત(અંતમુહૂર્ત)જ્ઞાનવું જોઈએ.

૪૧ બાદરે ણં ભંતે ! બાદરે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહૃત્તં, ઉકકોસેણં અસંખેજ્જ કાલં, અસંખેજ્જાઓ ઉસપ્યણીઓસપ્યણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! બાદર જીવ કેટલા કાળ સુધી બાદરપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી બાદરપણે રહે છે. તે બાદરકાલ, કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

૪૨ બાદરપુઢવિકકાઇએ ણં ભંતે ! બાદરપુઢવિકકાઇએ ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહૃત્તં, ઉકકોસેણં સત્તરિસાગરોવકોડાકોડીઓ । એવં બાદરઆઉકકાઇએ વિજાવ બાદરવાઉકકાઇએ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! બાદર પૃથ્વીકાયિક કેટલા કાળ સુધી બાદર પૃથ્વીકાયિકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી બાદર પૃથ્વીકાયિકપણે રહે છે. આ જ રીતે બાદર અકાયિક યાવત્ બાદર વાયુકાયિકના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૪૩ બાદરવણસ્સિકાઇએ ણ ભંતે ! બાદરવણસ્સિકાઇએ ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ અસંખેજ્જ કાલં જાવ ખેત્તઓ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! બાદર વનસ્પતિકાયિક કેટલા કાળ સુધી બાદર વનસ્પતિકાયપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી રહે છે. તે અસંખ્યાતકાલ, કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાત ભાગના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

૪૪ પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સિકાઇએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સત્તરિસાગરોવમકોડાકોડીઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક કેટલા કાલ સુધી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિકપણે રહે છે. ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિકપણે રહે છે.

૪૫ ણિગોએ ણ ભંતે ! ણિગોએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ અણંતં કાલં, અણંતાઓ ઉસ્સાય્ણી-ઓસાય્ણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અઙ્ગુલિજ્જા પોગલપરિયદ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! નિગોએ કેટલા કાળ સુધી નિગોએપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ સુધી નિગોએપણે રહે છે. તે અનંતકાલ, કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી અઢી પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ પ્રમાણ છે.

૪૬ બાદરણિગોદે ણ ભંતે ! બાદર ણિગોદે પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સત્તરિસાગરોવમકોડાકોડીઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! બાદર નિગોએ, કેટલા કાળ સુધી બાદર નિગોએપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી બાદર નિગોએપણે નિરંતર રહે છે.

૪૭ બાદરતસકાઇએ ણ ભંતે ! બાદરતસકાઇએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ દો સાગરોવમસહસ્સાં સંખેજ્જવાસઅબ્ધહિયાં । એસિં ચેવ અપજ્જતગા સવ્વે વિ જહણેણ વિ ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર ત્રસકાયિક કેટલા કાળ સુધી બાદર ત્રસકાયિકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત વર્ષ અધિક બે હજાર સાગરોપમ સુધી બાદર ત્રસકાયિકપણે રહે છે. આ બાદર જીવોના અપર્યાપ્તિ જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સુધી પોતપોતાના પર્યાપ્તમાં અપર્યાપ્તપણે રહે છે.

૪૮ બાદરપજ્જતાએ ણં ભંતે ! બાદરપજ્જતાએ ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સાગરોવમસયપુહુત્તં સાઇરેગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બાદર પર્યાપ્તા કેટલા કાળ સુધી બાદર પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક અનેક સો સાગરોપમ સુધી બાદર પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૪૯ બાદરપુઢવિકકાઇયપજ્જતાએ ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જાઇં વાસસહસ્સાઇં । એવં આઉકકાઇએ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા કેટલા કાળ સુધી બાદર પૃથ્વીકાયિકપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષો સુધી બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે. આ જ રીતે બાદર અપ્કાયિક પર્યાપ્તાના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૫૦ તેઉકકાઇયપજ્જતાએ ણં ભંતે ! તેઉકકાઇયપજ્જતાએ ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જાઇં રાઝંદિયાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા કેટલા કાળ સુધી તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તાપણે રહે છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા રાત્રિ-દિન સુધી તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૫૧ વાઉકકાઇએ વણસ્પસ્સાઇએ પત્તેયસરીરબાયરવણસ્પસ્સાઇએ ય પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સંખેજ્જાઇં વાસસહસ્સાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક અને પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાયિકના પર્યાપ્તા જીવો કેટલા કાલ સુધી પોત-પોતાની કાયમાં પર્યાપ્તપણે રહેછે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષો સુધી પોતપોતાના પર્યાયમાં પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૫૨ ણિગોયપજ્જતાએ ણં ભંતે ! બાદરણિગોયપજ્જતાએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! દોણિણ વિ જહણેણ વિ ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નિગોદ પર્યાપ્તા અને બાદર નિગોદ પર્યાપ્તા, કેટલા કાલ સુધી કુમશઃ નિગોદ પર્યાપ્તા અને બાદર નિગોદ પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બંને જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સુધી નિગોદ પર્યાપ્તા અને બાદર નિગોદ પર્યાપ્તપણે રહે છે

૫૩ બાદરતસકાઇયપજ્જતાએ ણં ભંતે ! બાદરતસકાઇયપજ્જતાએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સાગરોવમસયપુહુત્તં સાઇરેગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા કેટલા કાળ સુધી બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક અનેક સો સાગરોપમ સુધી બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તપણે રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સૂક્ષ્મ-બાદર જીવોની કાયસ્થિતિનું કથન છે.

સૂક્ષ્મ જીવોની કાયસ્થિતિ :- (૧) સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ જીવો, (૨) સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, (૩) સૂક્ષ્મ અપ્કાય, (૪) સૂક્ષ્મ તેઉકાય, (૫) સૂક્ષ્મ વાયુકાય (૬) સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય (૭) સૂક્ષ્મ નિગોદ. આ સાત બોલની કાયસ્થિતિ જગન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલની છે.

આ સાતે બોલના જીવોની અપર્યાપ્તા કે પર્યાપ્તામાંથી કોઈ પણ એક અવસ્થાની કાયસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે પરંતુ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બંને અવસ્થા મળીને અસંખ્યાત કાલ વ્યતીત કરે છે. તે કાલથી અસંખ્યાતા ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. સૂક્ષ્મ જીવોની કાયસ્થિતિના કાલ પ્રમાણને પુઢીકાલ(પૃથ્વીકાલ) કહે છે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવોની કાયસ્થિતિનું કથન વ્યવહાર રાશિના જીવોની અપેક્ષાએ છે.

જે જીવ અનાદિકાલથી સૂક્ષ્મ નિગોદપણે જ જન્મ-મરણ કરે છે. જે જીવે અન્ય કોઈ પણ ગતિ કે જાતિમાં જન્મ-મરણ કર્યા જ ન હોય તેવા અવ્યવહાર રાશિના જીવોની કાયસ્થિતિની ગણના થતીનથી.

જે જીવ કાલલાંબિના યોગે અવ્યવહાર રાશિમાંથી બહાર નીકળીને અન્ય ગતિ કે જાતિમાં જન્મ-મરણ કરે છે તે વ્યવહાર રાશિના જીવો ભવભ્રમણ કરતાં પુનઃ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિમાં જન્મ-મરણ કરે તેની કાલગણના સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયની કાયસ્થિતિ કહેવાય છે.

સુહુમણિગોડે વિ... :- અહીં સાત બોલમાં સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના કથન પછી સૂક્ષ્મ નિગોદનું પૃથકું કથન છે. સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય અનંતકાય(નિગોદ) રૂપ જ છે, તેથી તેમાં સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ જીવ અને સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવ એવા ભેદ સંભવિત નથી. માટે આ પાઠ વિચારણીય છે.

સમુચ્ચય બાદર જીવોની કાયસ્થિતિ :- જગન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલની છે. તે અસંખ્યાત કાલ, કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલના સમય પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે.

સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ જીવોની અને સમુચ્ચય બાદર જીવોની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાતકાલ છે. તે બંનેની કાયસ્થિતિ કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ છે પરંતુ સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવોની કાયસ્થિતિમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તરતમતા છે. સૂક્ષ્મ જીવોની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાત લોકના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે અને બાદર જીવોની કાયસ્થિતિ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. આ રીતે સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવોની કાયસ્થિતિને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે સૂક્ષ્મ જીવોની કાયસ્થિતિથી બાદર જીવોની કાયસ્થિતિ અલ્પ છે. બાદર જીવોની કાયસ્થિતિના કાલપ્રમાણને બાદરકાલ કહે છે. બાદર જીવોની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિનું કથન બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ છે.

બાદર પૃથ્વી, પાણી, અઞ્જિ, વાયુકાયની, તે દરેકના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ સૂત્રાર્થથી સ્પષ્ટ થાય છે.

બાદર વનસ્પતિની કાયસ્થિતિ :— બાદર વનસ્પતિના બે ભેદ છે— પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિ અને સાધારણ શરીરી વનસ્પતિ. સમુચ્ચયય બાદર વનસ્પતિની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલ-બાદરકાલ પ્રમાણ છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની અને પ્રત્યેક વનસ્પતિના પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષની છે.

સાધારણ શરીરી બાદર વનસ્પતિની કાયસ્થિતિના કથનમાં સૂત્રકારે સહુ પ્રથમ સમુચ્ચયય નિગોદની કાયસ્થિતિનું કથન કર્યું છે. તેમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર બંને પ્રકારના નિગોદનો સમાવેશ થાય છે. સમુચ્ચયય નિગોદ જીવોની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાલની છે, તે કાલથી અનંત ઉત્સર્પણી-અવસર્પણીકાલ પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી અઢી પુદ્ગલ પરાવર્તનકાલની છે. જીવ સૂક્ષ્મ અને બાદર બંને પ્રકારના નિગોદમાં જન્મ-મરણ કરતાં આટલો કાલ પસાર કરે છે. બાદર નિગોદની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે.

સમુચ્ચયય નિગોદ અને બાદર નિગોદના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની જ છે. સમુચ્ચયય નિગોદના પર્યાપ્તપણે જીવ અંતર્મુહૂર્ત જ રહે છે અને અપર્યાપ્તપણે પણ અંતર્મુહૂર્ત જ રહે છે પરંતુ તે જીવ નિગોદના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બંને અવસ્થામાં જન્મ-મરણ કરતાં અનંતકાલ વ્યતીત કરે છે. ત્રસકાયની સ્થિતિ સૂત્રાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

સૂક્ષ્મ-બાદર જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
સમુચ્ચયય સૂક્ષ્મ જીવ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વી, અપ., તેઉ., વાયુ., વનસ્પતિ અને સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર)	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્યાતકાલ, પુઠીકાલ ક્ષેત્રથી અસંખ્ય લોકના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ.	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા અને સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા આ બંને અવસ્થાની ગણના કરતાં સૂક્ષ્મ જીવ અસંખ્યાતકાલ સુધી સૂક્ષ્મપણે રહે છે.
સૂક્ષ્મ જીવ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વી આદિના અપર્યાપ્તા તથા પર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા કે સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા કોઈપણ એક અવસ્થામાં જીવ અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ રહે છે.
સમુચ્ચયય બાદર	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્યાતકાલ(બાદર કાલ) ક્ષેત્રથીઅંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ	બાદરપણે નિરંતર અસંખ્યાત ભવ થાય છે. બાદર વનસ્પતિકાયની મુખ્યતાએ અસંખ્યાતકાલ (બાદરકાલ) પ્રમાણ કાયસ્થિત છે.
બાદર પૃથ્વી, અપ., તેઉ., વાયુ.	અંતર્મુહૂર્ત	૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ	વનસ્પતિ સિવાયના ચારે ય બાદરકાયમાં નિરંતર જીવ તેટલો જ કાલ રહે છે.
સમુચ્ચયય બાદર વનસ્પતિ	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્યાતકાલ(બાદરકાલ)	પ્રત્યેક અને સાધારણ બંને પ્રકારની વનસ્પતિમાં થતાં જન્મ-મરણના કાલની ગણના છે.
પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિ	અંતર્મુહૂર્ત	૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ	ફક્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિની કાયસ્થિતિ ચાર સ્થાવર પ્રમાણે જ થાય છે.

સમુચ્ચયય નિગોદ	અંતમુહૂર્ત	અનંતકાલ, અથી પુદ્ગલ પરાવર્તન	સૂક્ષ્મ-બાદર બંને પ્રકારના નિગોદ મળીને અનંત કાલ થાય છે.
બાદર નિગોદ	અંતમુહૂર્ત	૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ	ફક્ત બાદર નિગોદપણે રહેવાની કાલમર્યાદા તેટલી જ છે.
બાદર ત્રસકાય	અંતમુહૂર્ત	સંખ્યાત વર્ષ અધિક ૨૦૦૦ સાગરોપમ	એકેન્દ્રિય સિવાયના સર્વ સ્થાનમાં ભવભ્રમણ કરતાં તેટલો કાલ થાય છે.
સમુચ્ચયય બાદરાદિ સર્વ બોલના અપર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	અંતમુહૂર્ત	અપર્યાપ્તાવસ્થાનું સાતત્ય તેટલું જ હોય છે.
સમુચ્ચયય બાદર પર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	સાધિક અનેક સો સાગરોપમ	પંચેન્દ્રિય જીવોની મુખ્યતાએ થાય છે. વિકલેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિયમાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષ જ થાય છે.
બાદર પૃથ્વી, અપ્ય, વાયુકાયના પર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	સંખ્યાતા હજાર વર્ષ	એક ભવનું આયુષ્ય હજારો વર્ષનું હોવાથી
બાદર તેઉકાય પર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	સંખ્યાતા અહોરાત્ર	એક ભવની સ્થિતિનું પ્રમાણ ત્રણ અહોરાત્રનું હોવાથી
સમુચ્ચયય બાદર વનસ્પતિના તથા પ્રત્યેક વનના પર્યાપ્તા	અંતમુહૂર્ત	સંખ્યાતા હજાર વર્ષ	એક ભવની સ્થિતિનું પ્રમાણ હજારો વર્ષનું હોવાથી.
સમુચ્ચયય નિગોદ, બાદર નિગોદ પર્યાપ્ત	અંતમુહૂર્ત	અંતમુહૂર્ત	નિગોદના પર્યાપ્તા કે અપર્યાપ્તા કોઈપણ એક અવસ્થામાં જીવનું અંતમુહૂર્ત સુધી જ સાતત્ય હોવાથી
બાદર ત્રસકાય પર્યાપ્ત	અંતમુહૂર્ત	સાધિક અનેક સો સાગરોપમ	પંચેન્દ્રિય જીવોની મુખ્યતાએ

(પ) યોગ ધાર :-

૫૪ સજોગી ણ ભંતે ! સજોગિ તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! સજોગી દુવિહે
પણણતે, તં જહા - અણાઇએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઇએ વા સપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જીવ કેટલા કાળ સુધી સયોગીપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ !
સયોગી જીવના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે- (૧) અનાદિ અનંત અને (૨) અનાદિ સાંત.

૫૫ મણજોગી ણ ભંતે ! મણજોગી તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ
એકકં સમયં, ડક્કોસેણ અંતોમુહુત્તં । એવં વયજોગી વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનયોગી કેટલા કાળ સુધી મનયોગીપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે
ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય; ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત સુધી રહે છે. આ જ રીતે વયનયોગીની કાયસ્થિતિ પણ
જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની છે.

૫૬ કાયજોગી ણ ભંતે ! કાયજોગિ તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણ વણસ્પષ્ટકાલો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! કાયયોગી કેટલાકાળ સુધી કાયયોગીપણે રહે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ સુધી રહે છે.

૫૭ અજોગી ણ ભંતે ! અજોગીતિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ : પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! અયોગી કેટલા કાળ સુધી અયોગીપણે રહે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! સાચિ અનંતકાળ સુધી રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સયોગી, મનયોગી, વચનયોગી, કાયયોગી અને અયોગીની કાયસ્થિતિ સંબંધી પ્રશ્નપણા છે.

સયોગી :- મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને યોગ કહે છે. જે જીવ યોગસહિત હોય, તેને સયોગી કહે છે. જન્મથી મૃત્યુપર્યંત કાયયોગ તો હોય જ છે પરંતુ મનયોગ, વચનયોગમાં તેમ નથી. મનોવર્ગણાના પુદ્ગલને મન રૂપે પરિણમાવી તે પુદ્ગલને મૂકે છે ત્યારે જ તે જીવ મનયોગી હોય છે અને ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલને ગ્રહણ કરી, ભાષા રૂપે પરિણમાવીને તે પુદ્ગલને મૂકે ત્યારે જ તે જીવ વચનયોગી હોય છે. તે અપેક્ષાએ જ અહીં તેની કાયસ્થિતિ સમજાવવામાં આવી છે. ભવભ્રમણ કરતો જીવ અનાદિકાલથી જ સયોગી હોય છે. સયોગી અવસ્થા તેરમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. જ્યારે તે જીવ યૌદ્ધમા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે અયોગી થાય છે.

જે જીવ કદાપિ અયોગી કેવળી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાના જ નથી તેવા અભવી જીવોને સયોગીપણું અનંતકાલ સુધી રહે છે. તેથી અભવી જીવોની અપેક્ષાએ સયોગીપણું અનાદિ અનંત છે અને જે જીવો અયોગી કેવળી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાના છે, તેવા ભવી જીવોની અપેક્ષાએ સયોગીપણું અનાદિ સાંત છે.

અયોગીની કાયસ્થિતિ :- યૌદ્ધમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો તથા સિદ્ધના જીવો અયોગી હોય છે. સિદ્ધાવરસ્થાની આદિ તો થાય છે પણ અંત થતો નથી તેથી અયોગીપણું સાચિ અનંત છે.

મનયોગીની કાયસ્થિતિ :- મનયોગી જીવ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સુધી મનયોગીપણે રહે છે. જ્યારે કોઈ જીવ પ્રથમ સમયમાં ઔદ્ઘર્તિક કાયયોગ દ્વારા મનોયોગ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને, બીજા સમયમાં તેને મન રૂપે પરિણમાવીને ત્યાગે છે અને ત્રીજા સમયમાં જો અટકી જાય અથવા મૃત્યુ પામે, તો મનોયોગીની સ્થિતિ જધન્ય એક સમયની થાય. જ્યારે જીવ નિરંતર મનોયોગ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી, તેને મન રૂપે પરિણમાવીને ત્યાગ કરે, તો તે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ-નિસર્ગ કરી શકે. ત્યાર પછી અવશ્ય અટકી જાય અને એક સમય કે અંતર્મુહૂર્તના વ્યવધાન પછી બીજીવાર મનોવર્ગણાનું ગ્રહણ-નિસર્ગ કરે છે. કાળની સૂક્ષ્મતાના કારણે સામાન્ય મનુષ્યને વરચેના વ્યવધાનનો અનુભવ થતો નથી, તેથી મનોયોગીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની થાય છે.

વચનયોગીની કાયસ્થિતિ :- વચનયોગીની કાયસ્થિતિ મનોયોગી સમાન છે. વચનયોગી જીવ ભાષા યોગ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને છોડે છે ત્યારે ભાષા બોલાય છે. લાંબા સમય સુધી બોલતી વ્યક્તિને ભાષા

દ્રવ્યનું ગ્રહણ-નિસર્ગ અંતમુહૂર્ત સુધી જ થાય છે, પછી વ્યવધાન પડે છે.

કાયયોગીની કાયસ્થિતિ :- કાયયોગી જીવ જીવન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ સુધી કાયયોગી રહે છે. બેઈન્ડ્રિયાદિ જીવોમાં વચનયોગ અને સંજી પંચેન્દ્રિયમાં મનોયોગ હોય છે. જીવ મનોયોગ કે વચનયોગની પ્રવૃત્તિ માટે મનોવર્ગણા કે ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કાયયોગ દ્વારા જ કરે છે, તેથી તે બંને યોગની પ્રવૃત્તિમાં કાયયોગ તો હોય જ છે, પરંતુ વચનયોગ કે મનોયોગની પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યારે મનોયોગ કે વચનયોગની મુખ્યતા અને કાયયોગની ગૌણતા હોય છે. મનોયોગ કે વચનયોગના વ્યાપાર પછી પુનઃ કાયયોગ સ્વતંત્ર રીતે પ્રવૃત્ત થાય તે અપેક્ષાએ કાયયોગનો પ્રારંભ ગણાય છે અને મનોયોગ કે વચનયોગના વ્યાપાર સમયે કાયયોગનો અંત ગણાય છે. આ રીતે કાયયોગ સાદિ સાંત થાય છે. તેની સ્થિતિ જીવન્ય અંતમુહૂર્તની છે. અંતમુહૂર્ત પછી ફરી તે જીવ મન-વચનયોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

કાયયોગીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ છે. કોઈ પણ જીવ બેઈન્ડ્રિયાદિ જીતિમાં જન્મ ધારણ કરીને ત્રસપણાને પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી તે જીવ સ્થાવરપણામાં જ રહે છે. સ્થાવર જીવોમાં એક માત્ર કાયયોગ જ હોય છે. વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ સ્થાવરપણામાં જીવ અનંતકાલ વ્યતીત કરે છે. તેથી કાયયોગીની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનંતકાલની છે. તે અનંતકાલ, વનસ્પતિકાયિક જીવોની કાયસ્થિતિ પ્રમાણ હોય છે. તેથી તેને માટે સૂત્રમાં વનસ્પતિકાલ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે.

યોગની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

યોગ	જીવન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	કારણ
સયોગી	x	અનાદિ અનંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ
		અનાદિ સાંત	ભવી જીવોની અપેક્ષાએ
મનોયોગી	એક સમય	અંતમુહૂર્ત	મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ-નિસર્ગ અંતમુહૂર્ત સુધી જ થાય છે.
વચનયોગી	એક સમય	અંતમુહૂર્ત	ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ-નિસર્ગ અંતમુહૂર્ત સુધી જ થાય છે.
કાયયોગી	અંતમુહૂર્ત	વનસ્પતિકાલ	વનસ્પતિકાલમાં એક માત્ર કાયયોગ હોય છે.
અયોગી	x	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાની અપેક્ષાએ.

(૬) વેદ દ્વારા :-

૫૬ સવેદએ ણ ભંતે ! સવેદએ તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ?

ગોયમા ! સવેદએ તિવિહે પણતે, તં જહા- અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઈએ વા સપજ્જવસિએ, સાઈએ વા સપજ્જવસિએ । તત્થ ણ જે સે સાઈએ સપજ્જવસિએ સે જહણેણ અંતોમુહૂર્તં, ઉકકોસેણ અણંતં કાલં, અણંતાઓ ઉસ્સપ્યણી-ઓસ્સપ્યણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અવઙું પોગ્ગલપરિયદું દેસૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! સવેદી જીવ કેટલા કાળ સુધી સવેદીપણે રહે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સવેદી જીવોના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અનાદિ અનંત, (૨) અનાદિ સાંત અને (૩) સાદિ સાંત. તેમાંથી જે સાદિ સાંત છે તે જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ સુધી નિરંતર સવેદીપણે રહે છે. તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલપ્રમાણ તથા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દેશોન અર્દ્ધ પુદ્ગલપરાવર્તનકાળ સુધી સવેદીપણે રહે છે.

૫૯ ઇથિવેદે ણ ભંતે ! ઇથિવેદે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ?

ગોયમા ! એગેણ આએસેણ જહણેણ એકકં સમયં ઉકકોસેણ દસુતરં પલિઓવમસયં પુષ્વકોડિપુહુત્તમબ્ધહિયં, એગેણ આએસેણ જહણેણ એગં સમયં ઉકકોસેણ અદ્વારસ પલિઓવમાં પુષ્વકોડિપુહુત્તમબ્ધહિયાં, એગેણ આએસેણ જહણેણ એગં સમયં ઉકકોસેણ ચોદ્દસ પલિઓવમાં પુષ્વકોડિપુહુત્તમબ્ધહિયાં, એગેણ આએસેણ જહણેણ એગં સમયં ઉકકોસેણ પલિઓવમસયં પુષ્વકોડિપુહુત્તમબ્ધહિયં, એગેણ આએસેણ જહણેણ એગં સમયં ઉકકોસેણ પલિઓવમપુહુત્તં પુષ્વકોડિપુહુત્તમબ્ધહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સ્ત્રીવેદી જીવ, સ્ત્રી વેદીપણે કેટલા કાળ સુધી રહે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) એક અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક એકસો દશ પલ્યોપમ, (૨) એક અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક અધાર પલ્યોપમ, (૩) એક અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક ચૌદ પલ્યોપમ, (૪) એક અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક એકસો પલ્યોપમ અને (૫) એક અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક અનેક પલ્યોપમ સુધી સ્ત્રીવેદીપણે રહે છે.

૬૦ પુરિસવેદે ણ ભંતે ! પુરિસવેદે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ સાગરોવમસયપુહુત્તં સાઇરેં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પુરુષવેદી જીવ પુરુષવેદીપણે કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક અનેક સો સાગરોપમ સુધી પુરુષવેદીપણે રહે છે.

૬૧ ણપુંસગવેદે ણ ભંતે ! ણપુંસગવેદે ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ એકકં સમયં, ઉકકોસેણ વણમ્સઙ્કાળો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નપુંસકવેદી જીવ નપુંસકવેદીપણે કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ સુધી નપુંસકવેદીપણે રહે છે.

૬૨ અવેદએ ણ ભંતે ! અવેદએ ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! અવેદએ દુવિહે પણન્તે, તં જહા-સાદીએ વા અપજ્જવસિએ, સાદીએ વા સપજ્જવસિએ, । તત્થ ણ જે સે સાદીએ સપજ્જવસિએ સે જહણેણ એકકં સમયં ઉકકોસેણ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અવેદી જીવ અવેદીપણે કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અવેદીના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સાદિ અનંત અને (૨) સાદિ સાંત, તેમાં જે સાદિ સાંત છે, તે જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સુધી નિરંતર અવેદીપણે રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સવેદી, અવેદી અને સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસકવેદીની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

સવેદીની કાયસ્થિતિ :— સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકવેદ સહિત હોય તેને સવેદી કહે છે. દરેક સંસારી જીવ અનાદિકાલથી સવેદી જ હોય છે. કેટલાક જીવો સાધનાના પુરુષાર્થથી શ્રેણીને પ્રાપ્ત કરે તે અવેદીપણાને પ્રાપ્ત કરે છે અને કેટલાક જીવો કદાપિ સાધનાનો પુરુષાર્થ કરવાના જ નથી. તે જીવોના સવેદીપણાનો અંત ક્યારે ય થતો નથી. આ રીતે જીવોની બિત્ત બિત્ત પ્રકારની યોગ્યતાના આધારે સવેદીપણાની કાયસ્થિતિનું કથન ત્રણ પ્રકારે થાય છે—
(૧) અનાદિ અનંત— અભવી જીવો કદાપિ અવેદીપણાને પ્રાપ્ત થતાં નથી તેથી તેની અપેક્ષાએ સવેદીની કાયસ્થિતિ અનાદિ અનંતકાલની છે.
(૨) અનાદિ સાંત— જે જીવો ક્યારેક તો ઉપશમ શ્રેણી કે ક્ષપક શ્રેણી પર આરૂઢ થવાના છે, તેવા ભવી જીવો શ્રેણીને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે અવેદી બને છે ત્યારે તેના સવેદીપણાનો અંત આવે છે તેથી ભવી જીવોની અપેક્ષાએ સવેદીની સ્થિતિ અનાદિ સાંત છે.
(૩) સાદિ સાંત— જે જીવ ઉપશમ શ્રેણી પામીને અવેદીપણાને પ્રાપ્ત કરે છે, તે જીવ ઉપશમ શ્રેણીથી પડિવાઈ થઈને ફરી સવેદી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. તેને સવેદીપણાનો પ્રારંભ થાય છે તેથી સાદિ કહેવાય છે અને ઉપશમ શ્રેણીથી પડિવાઈ થયેલો જીવ ફરી અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તનમાં અવશ્ય વેદનો ક્ષય કરી સવેદી અવસ્થાનો અંત કરે છે. તેવા જીવોની અપેક્ષાએ સવેદીની કાયસ્થિતિ સાદિ સાંત છે.

સ્ત્રી વેદીની કાયસ્થિતિ :— સૂત્રકારે વિવિધ અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારે સ્ત્રીવેદી જીવોની કાયસ્થિતિનું કથન કર્યું છે. સ્ત્રીવેદીની જધન્ય કાયસ્થિતિ એક સમયની છે, કોઈ સ્ત્રી ઉપશમ શ્રેણીમાં ત્રણ વેદોનો ઉપશમ કરીને અવેદી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને ત્યારપદ્ધી પડિવાઈ થઈ એક સમય સ્ત્રીવેદનો અનુભવ કરે, ફરી બીજા સમયમાં મૃત્યુ પામી દેવગતિમાં દેવપણે ઉત્પત્ત થાય છે. તે જીવ અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત થતો હોવાથી અવશ્ય પુરુષવેદી હોય છે. અનુત્તર વિમાનમાં સ્ત્રીવેદ નથી. તેથી સ્ત્રીવેદીની જધન્ય એક સમયની કાયસ્થિતિ ઘટિત થાય છે. સ્ત્રીવેદીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું કથન પાંચ પ્રકારે છે.

(૧) પ્રથમ આદેશાનુસાર :— અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક એકસો દશ પલ્યોપમ છે. કોઈ જીવ કોડપૂર્વની સ્થિતિએ મનુષ્યાણીમાં કે તિર્યચાણીમાં કાળ કરીને બીજા દેવલોકમાં પંચાવન પલ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી અપરિગૃહિતા દેવીઓમાં દેવીરૂપે ઉત્પત્ત થાય અને ત્યાંનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ફરી કોડપૂર્વની આયુષ્ય- વાળી મનુષ્યાણીમાં કે તિર્યચાણીમાં સ્ત્રીપણે ઉત્પત્ત થઈને, ફરી બીજાર બીજા દેવલોકમાં પંચાવન પલ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી અપરિગૃહિતા દેવીપણે ઉત્પત્ત થાય અને પછી મનુષ્યાણી કે તિર્યચાણી રૂપે કોડપૂર્વની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેની બે કોડપૂર્વરૂપે અનેક કોડપૂર્વની સ્થિતિ થાય છે અને બીજા દેવલોકમાં બે વારમાં $5P+5P = 110$ પલ્યોપમની સ્થિતિ થાય છે. આ રીતે સ્ત્રીવેદીની સ્થિતિ અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક ૧૧૦ પલ્યોપમની થાય છે. અહીં અનેક કોડપૂર્વમાં ૪ ભવોની અપેક્ષાએ બે કોડપૂર્વ છે. કારણ કે દેવીના લગાતાર બે ભવ જ થાય છે, અધિક ભવ થતા નથી; તે આ વર્ણનથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. જો દેવી સાથેના ચાર ભવો સિવાય તિર્યચાણી કે મનુષ્યાણીના સ્વતંત્ર રીતે કોડપૂર્વની સ્થિતિના લગાતાર (જેટલા) ભવ થાય તો તેનો સમાવેશ પણ અનેક કોડપૂર્વમાં થઈ શકે છે.

(૨) દ્વિતીય આદેશાનુસાર :— અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક અધાર પલ્યોપમની સ્થિતિ છે. જો તે જીવ પૂર્વવત્ત કોડપૂર્વ વર્ષની સ્થિતિ સહિત બીજા દેવલોકમાં પરિગૃહિતા દેવીરૂપે ઉત્કૃષ્ટ છ પલ્યોપમની સ્થિતિએ બે વાર ઉત્પત્ત થાય, તો સ્ત્રીવેદીની કાયસ્થિતિ અનેક કોડપૂર્વ અધિક ૧૮ પલ્યોપમની થાય છે.

(૩) ત્રીજા આદેશા(અપેક્ષા)નુસાર :- અનેક કોડપૂર્વ અધિક ચૌદ પલ્યોપમની સ્થિતિ છે. કોઈ જીવ પહેલા દેવલોકમાં પરિગૃહિતા દેવીમાં ઉત્કૃષ્ટ સાત પલ્યોપમની સ્થિતિએ બે વાર ઉત્પત્ત થાય અને તેની સાથે મનુષ્યાણી કે તિર્યંચાણીના પૂર્વકોડ વર્ષના બે ભવ કરે, તો સ્ત્રીવેદીની કાયસ્થિતિ અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ સાધિક ચૌદ પલ્યોપમની થાય છે.

(૪) ચતુર્થ આદેશાનુસાર :- અનેક કોડપૂર્વ અધિક સો પલ્યોપમની સ્થિતિ છે. કોઈ જીવ પ્રથમ દેવલોકમાં ૫૦ પલ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી અપરિગૃહિતા દેવીમાં પૂર્વોક્ત રીતે બે વાર ઉત્પત્ત થાય અને તેની સાથે મનુષ્યાણી કે તિર્યંચાણીના કોડપૂર્વ વર્ષના બે ભવ કરે તો તે અપેક્ષાએ અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક એકસો પલ્યોપમની સ્થિતિ થાય છે.

(૫) પાંચમા આદેશાનુસાર :- અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક અનેક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે. કોઈ જીવ કોડપૂર્વ વર્ષની આયુષ્યવાળી મનુષ્યાણી કે તિર્યંચાણીમાં લગાતાર અનેક ભવ કરે અને દેવીરૂપે ભવ ન કરે, તો તે કોડપૂર્વ વર્ષના સાત ભવ કરી આઠમા ભવમાં દેવકુરુ આદિ ક્ષેત્રોમાં ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી યુગાલિક સ્ત્રીપણે ઉત્પત્ત થાય પછી પુરુષ વેદના ભવ કરે તો તેને સાત કોડપૂર્વ વર્ષ અને ત્રણ પલ્યોપમ કુલ મળીને અનેક કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક અનેક પલ્યોપમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરુષવેદની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અંતમૃહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક અનેક સો સાગરોપમની છે. કોઈ જીવ ભવભ્રમણ કરતાં પુરુષવેદને પ્રાપ્ત થાય ત્યાં અંતમૃહૂર્ત રહીને આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને અન્ય વેદમાં ઉત્પત્ત થાય, તો તેની જધન્ય સ્થિતિ અંતમૃહૂર્ત છે.

સ્ત્રીવેદીની જધન્ય એક સમયની સ્થિતિ ઉપશમ શ્રેષ્ઠીથી પતિત થયેલી સ્ત્રીઓની અપેક્ષાએ ઘટી શકે છે પરંતુ ઉપશમશ્રેષ્ઠીથી પતિત થયેલો પુરુષ પુરુષવેદને પ્રાપ્ત કરીને એક જ સમયમાં કાલધર્મ પામે, તો પણ તે જીવ દેવલોકમાં અવશ્ય પુરુષવેદને જ પામે છે તેથી પુરુષવેદની એક સમયની સ્થિતિ ઘટિત થતી નથી. તે સિવાય સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ત્રીવેદની સ્થિતિ જધન્ય એક સમયની હોય છે અને પુરુષવેદની સ્થિતિ અંતમૃહૂર્તની હોય છે. તેમ પણ સમજી શકાય છે. કારણ કે નિર્ગંધપણામાં કેટલાક પરિણામો ક્ષયોપશમ અને ઉદ્ય પ્રમાણો એક સમયના થાય છે.

પુરુષવેદની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક અનેક સો સાગરોપમની છે. કોઈ પુરુષવેદી જીવ તિર્યંચ-મનુષ્ય અને દેવોમાં નિરંતર ગમનાગમન કરે, તો દેવપણે અનેક સો સાગરોપમની સ્થિતિ પૂર્ણ થાય અને તિર્યંચ-મનુષ્યના ભવોની સ્થિતિ સાધિકની ગણનામાં થાય છે.

નપુંસકવેદની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાલ-વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ છે. જધન્ય એક સમયની સ્થિતિ સ્ત્રીવેદની જેમ ઉપશમશ્રેષ્ઠીથી પતિત થયેલા જીવની અપેક્ષાએ છે અને કોઈ પણ જીવ અનંતકાલ પર્યત વનસ્પતિમાં જ જન્મ-મરણ કરે તો વનસ્પતિકાયિક જીવો નપુંસક હોવાથી નપુંસકવેદની કાયસ્થિતિ વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ થાય છે.

અવેદકની કાયસ્થિતિ :- અવેદી જીવોના બે પ્રકાર છે— (૧) સાદિ અનંત (૨) સાદિ સાંત. કોઈ પણ જીવ ત્રણો પ્રકારના વેદનો ઉપશમ કે ક્ષય કરે ત્યારે તેના અવેદીપણાનો પ્રારંભ-સાદિ થાય છે. જે જીવોએ વેદનો ક્ષય કર્યો છે તેવા જીવો સિદ્ધ અવસ્થામાં હંમેશાં અવેદી જ રહે છે. તેઓ પુનઃ સવેદીપણાને પ્રાપ્ત

થતા નથી. તેવા જીવોની અપેક્ષાએ અવેદીની કાયસ્થિતિ સાચિ અનંતકાલની છે. જે જીવોએ વેદનો ઉપશમ કર્યો છે તેવા જીવો જધન્ય એક સમયમાં અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તમાં ફરી સવેદીપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. તેવા જીવોની અપેક્ષાએ અવેદીની સ્થિતિ સાચિ સાંત છે. ઉપશમ શ્રેણીની કાલમર્યાદા જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે. કોઈ જીવ અવેદીપણાને પ્રાપ્ત કરીને એક સમયમાં જ મૃત્યુ પામે અને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય, તો ત્યાં પુરુષવેદને પ્રાપ્ત કરે છે. તેના અવેદીપણાની સ્થિતિ એક સમયની થાય છે અને કોઈ જીવ અંતર્મુહૂર્ત પર્યંત અવેદીપણે રહે ત્યાર પછી ઉપશમ શ્રેણીથી પતિત થાય અથવા મૃત્યુ પામીને સવેદીપણાને પ્રાપ્ત કરે, તો અવેદીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની થાય છે.

વેદની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
૧ સવેદી	—	અનાચિ અનંત અનાચિ સાંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ ભવી જીવોની અપેક્ષાએ
	અંતર્મુહૂર્ત	અર્ધ પુરુષાલ પરાવર્તન	ઉપશમ શ્રેણી પ્રાપ્ત કરેલા જીવોની અપેક્ષાએ તે જીવ તેટલા કાલમાં અવશ્ય મોક્ષ જતા હોવાથી
	સાચિ સાંત સવેદી		
૨ સ્ત્રીવેદી	એક સમય	૧. પૂર્વકોટિ પૃથકૃત્વ અધિક ૧૧૦ પલ્યોપમ	૬ ભવ મનુષ્ય-તિર્યં સ્ત્રીના + બે ભવ બીજા દેવલોકની અપરિગૃહિતા દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં
		૨. પૂર્વકોટિ પૃથકૃત્વ અધિક ૧૮ પલ્યોપમ	૬ ભવ મનુષ્ય-તિર્યં સ્ત્રીના + બે ભવ બીજા દેવલોકની પરિગૃહિતા દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં
		૩. પૂર્વકોટિ પૃથકૃત્વ અધિક ૧૪ પલ્યોપમ	૬ ભવ મનુષ્ય કે તિર્યં સ્ત્રીના + બે ભવ
		૪. પૂર્વકોટિ પૃથકૃત્વ અધિક ૧૦૦ પલ્યોપમ	પ્રથમ દેવલોકની પરિગૃહિતા દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં
		૫. સાત કોડપૂર્વ વર્ષ અને ત્રણ પલ્યોપમ	૬ ભવ મનુષ્ય-તિર્યં સ્ત્રીના + બે ભવ પ્રથમ દેવલોકની અપરિગૃહિતા દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં
		૭ ભવ મનુષ્ય કે તિર્યં સ્ત્રીના + એક ભવ ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિની યુગાલિક સ્ત્રીનો	
૩ પુરુષવેદી	અંતર્મુહૂર્ત	સાધિક અનેક સો સાગરોપમ	મનુષ્ય-તિર્યં અને દેવના ભવોની અપેક્ષાએ
૪ નપુંસકવેદી	એક સમય	વનસ્પતિકાલ	વનસ્પતિકાયની અપેક્ષાએ
૫ શીખ અવેદી	x	સાચિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ
૬ ઉપશાંત અવેદી	એક સમય	અંતર્મુહૂર્ત	ઉપશમ શ્રેણીની અપેક્ષાએ.

(૭) કણાય દ્વાર : -

દ્વાર સકસાઈ એં ભંતે ! સકસાઈતિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! સકસાઈ તિવિહે પણણતે, તં જહા - અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઈએ વા સપજ્જવસિએ, સાઇએ વા સપજ્જવસિએ જાવ અવઙું પોગળપરિયદું દેસૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સક્ષાયી જીવ કેટલા કાળ સુધી સક્ષાયીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સક્ષાયી જીવના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અનાદિ અનંત (૨) અનાદિ સાંત અને (૩) સાદિ સાંત. તેમાંથી જે સાદિ સાંત છે, તેનું કથન સવેદીના કથનાનુસાર યાવત્ ક્ષેત્રથી દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનકાલ સુધી રહે છે.

૬૪ કોહકસાઈ ણ ભંતે ! કોહકસાઈ તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ વિ ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં । એવં જાવ માયાકસાઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કોદ્ધક્ષાયી કેટલા કાળ સુધી કોદ્ધક્ષાયીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત સુધી કોદ્ધક્ષાયીપણે રહે છે. આ રીતે માનક્ષાયી અને માયા ક્ષાયીની સ્થિતિ જાણવી જોઈએ.

૬૫ લોભકસાઈ ણ ભંતે ! પુઢ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ એકકં સમય, ઉકકોસેણ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! લોભક્ષાયી કેટલા કાળ સુધી લોભક્ષાયીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત સુધી રહે છે.

૬૬ અકસાઈ ણ ભંતે ! અકસાઈ તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! અકસાઈ દુવિહે પણણતો । તં જહા- સાઈએ વા અપજ્જવસિએ, સાઈએ વા સપજ્જવસિએ । તત્થ ણ જે સાઈએ સપજ્જવસિએ સે જહણેણ એકકં સમય, ઉકકોસેણ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અક્ષાયી કેટલા કાલ સુધી અક્ષાયીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અક્ષાયી જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સાદિ અનંત અને (૨) સાદિ સાંત. તેમાંથી જે સાદિ સાંત છે, તે જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત સુધી અક્ષાયીપણે રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સક્ષાયી, અક્ષાયી તથા કોદ્ધાદિ ચારે ક્ષાયીની કાયસ્થિતિનું કથન છે.

સક્ષાયીની કાયસ્થિતિ :- જે જીવ ક્ષાયસહિત હોય છે, તે સક્ષાયી કહેવાય છે. સવેદક જીવની જેમ સક્ષાયી જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

(૧) અનાદિ અનંત— જેના ક્ષાયોનો ક્યારેય વિચછેદ થવાનો નથી, તેવા જીવોની અપેક્ષાએ સક્ષાયીની સ્થિતિ અનાદિ અનંત છે. (૨) અનાદિ સાંત— જે જીવ ભવિષ્યમાં ઉપશમ કે ક્ષપક શ્રેણી પ્રાપ્ત કરીને અગ્નિયારમા કે બારમા ગુણસ્થાનમાં ક્ષાયોનો અંત કરવાના છે તેવા ભવી જીવોની અપેક્ષાએ સક્ષાયીની સ્થિતિ અનાદિ સાંત છે. (૩) સાદિ સાંત— જે જીવ ઉપશમ શ્રેણી પ્રાપ્ત કરી, તેમાં અક્ષાયી થઈને, પડિવાઈ થતાં સક્ષાયી થઈ જાય છે, તે સાદિ સક્ષાયી કહેવાય છે. તે પડિવાઈના ક્ષાયોદયનો ભવિષ્યમાં અંત પણ થવાનો છે, તેથી તેમાં સાદિ સાંત ભંગ ઘટિત થાય છે.

સાદિ સાંત સક્ષાયી જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ—અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનકાલ સુધી સક્ષાયી રહે છે.

કોદ્ધ-માન-માયા ક્ષાયીની કાયસ્થિતિ :- આ ત્રણો ક્ષાયો જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ જ

રહે છે. તે કષાયો જીવના તથાપ્રકારના સ્વભાવથી જ એક સમય કે અનેક મુહૂર્ત પ્રમાણ રહેતા નથી.

લોભકષાયીની કાયસ્થિતિ :— જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની છે. કોઈ જીવ ઉપશમ શ્રેષ્ઠીમાં સૂક્ષ્મ લોભને ઉપશાંત કરીને વીતરાગ દર્શાને પ્રાપ્ત કરે, ત્યાર પછી ઉપશમ શ્રેષ્ઠીથી પતિત થઈને દર્શમે ગુણસ્થાને આવે, ત્યાં એક સમય લોભનું વેદન કરીને તુરત જ કાલધર્મ પામીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય અને દેવલોકમાં તેને કોધ, માન કે માયા કષાયનો ઉદ્ય થાય ત્યારે લોભકષાયની જધન્ય એક સમયની સ્થિતિ ઘટિત થાય છે. તે સિવાય જીવનો તથાપ્રકારનો સ્વભાવ છે કે તે એક સમયમાત્ર લોભકષાયનું વેદન કરીને કષાયાંતર ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. કોધ, માન કે માયા માટે તેમ થતું નથી. તેમજ ઉપશમ શ્રેષ્ઠીથી પતિત થયેલો જીવ કોધ, માન કે માયાના ઉદ્ય પછી એક સમયમાં જ કાલધર્મ પામે, તો પણ તે જીવને આગામી ભવમાં અંતમુહૂર્ત સુધી તે જ કષાયનો ઉદ્ય રહે છે.

આ રીતે શ્રેષ્ઠીને પ્રાપ્ત થયેલા જીવના મૃત્યુની અપેક્ષાએ અને શ્રેષ્ઠીને અપ્રાપ્ત સંયત જીવ તથાપ્રકારના સ્વભાવે જ પરિવારમોના પરિવર્તનથી પણ એક સમયમાં લોભકષાયનું વેદન કરી શકે છે અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત સુધી લોભકષાયનો ઉદ્ય રહે છે.

અકષાયીની કાયસ્થિતિ :— તેના બે પ્રકાર છે— (૧) ક્ષીણકષાયી જીવોની સ્થિતિ સિદ્ધોની અપેક્ષાએ સાચિ અનંતકાળની છે અને (૨) ઉપશાંત કષાયી જીવોની સ્થિતિ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની છે, કારણ કે અગિયારમા ગુણસ્થાનની સ્થિતિ જ તેટલી છે.

કષાયની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
સકષાયી	×	અનાદિ અનંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ
		અનાદિ સાંત	ભવી જીવોની અપેક્ષાએ
સાચિ સાંત સકષાયી	અંતમુહૂર્ત	અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન	ઉપશમ શ્રેષ્ઠી પ્રાપ્ત કરેલા જીવોની અપેક્ષાએ. તે જીવ તેટલા કાલમાં અવશ્ય મોક્ષ જાય છે.
કોધ, માન, માયા	અંતમુહૂર્ત	અંતમુહૂર્ત	ઉદ્ય સ્વભાવથી
લોભ કષાયી	એક સમય	અંતમુહૂર્ત	ઉદ્ય સ્વભાવથી
ક્ષીણ કષાયી	×	સાચિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ
ઉપશાંત કષાયી	એક સમય	અંતમુહૂર્ત	ઉપશમ શ્રેષ્ઠીની અપેક્ષાએ.

(૮) લેશ્યા દ્વાર :—

૬૭ સલેસ્સે ણ ભંતે ! સલેસ્સે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! સલેસ્સે દુવિહે પણણતે, તં જહા - અણાઇએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઇએ વા સપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સલેશી જીવ કેટલા કાળ સુધી સલેશીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સલેશી જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અનાદિ અનંત (૨) અનાદિ સાંત.

૬૮ કણહલેસ્સે ણ ભંતે ! કણહલેસ્સે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૃત્તં ઉકકોસેણ તેતીસં સાગરોવમાં અંતોમુહૃત્તમબ્ધહિયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કૃષ્ણલેશી જીવ કેટલા કાળ સુધી કૃષ્ણલેશીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત અધિક તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી કૃષ્ણલેશીપણે રહે છે

૬૯ ણીલલેસ્સે ણં ભંતે ! ણીલલેસ્સે ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ દસ સાગરોવમાં પલિઓવમા-સંખેજ્જિભાગમબ્ધહિયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નીલલેશી જીવ કેટલા કાળ સુધી નીલલેશીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક દશ સાગરોપમ સુધી નીલલેશીપણે રહે છે.

૭૦ કાઉલેસ્સે ણં ભંતે ! કાઉલેસ્સે ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ તિણિણ સાગરોવમાં પલિઓવમાસંખેજ્જિભાગમબ્ધહિયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કાપોતલેશી જીવ કેટલા કાળ સુધી કાપોતલેશીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક ત્રણ સાગરોપમ સુધી કાપોતલેશીપણે રહે છે.

૭૧ તેઉલેસ્સે ણં ભંતે ! તેઉલેસ્સે ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ દો સાગરોવમાં પલિઓવમાસંખેજ્જિભાગમબ્ધહિયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! તેજોલેશી જીવ કેટલા કાળ સુધી તેજોલેશીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક બે સાગરોપમ સુધી તેજોલેશીપણે રહે છે.

૭૨ પમ્હલેસ્સે ણં ભંતે ! પમ્હલેસ્સે ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ દસ સાગરોવમાં અંતોમુહુત્તમબ્ધહિયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પદ્મલેશી જીવ કેટલા કાળ સુધી પદ્મલેશીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત અધિક દશસાગરોપમ સુધી પદ્મલેશીપણે રહે છે.

૭૩ સુક્કલેસ્સે ણં ભંતે ! સુક્કલેસ્સે ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ તેત્તીસ સાગરોવમાં અંતોમુહુત્તમબ્ધહિયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શુક્કલેશી જીવ કેટલા કાળ સુધી શુક્કલેશીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત અધિક તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી શુક્કલેશીપણે રહે છે.

૭૪ અલેસ્સે ણં ભંતે ! અલેસ્સે ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અલેશી જીવ કેટલા કાળ સુધી અલેશીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાચિ અનંતકાલ સુધી અલેશીપણે રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સલેશી, અલેશી તથા કૃષ્ણાદિ છ લેશયાયુક્ત જીવોની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ છે.

સલેશી જીવોની કાયસ્થિતિ :— છ લેશ્યામાંથી કોઈ પણ લેશ્યાના પરિણામ સહિત હોય, તેને સલેશી કહે છે. લેશ્યાના પરિણામો અનાદિકાલીન છે. જીવ જ્યારે ચૌદમા ગુણસ્થાને અયોગીપણાને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે અલેશી થાય છે, ત્યાં સુધી પ્રત્યેક જીવ સલેશી જ હોય છે. સલેશી જીવોના બે પ્રકાર છે— (૧) કેટલાક જીવો અલેશીપણાને ક્યારે ય પ્રાપ્ત થતા જ નથી તેવા અભવી જીવોની અપેક્ષાએ સલેશીપણું અનાદિ અનંત છે અને (૨) કેટલાક ભવી જીવો ભવિષ્યમાં અલેશીપણાને પ્રાપ્ત કરે છે તેની અપેક્ષાએ સલેશીપણું અનાદિ સાંત છે.

છ લેશ્યાઓની કાયસ્થિતિ :— તિર્યંચો અને મનુષ્યોના લેશ્યાદ્વય અંતર્મુહૂર્ત સુધી એકસરખા રહે છે અને ત્યારપછી અવશ્ય બદલાય છે. દેવો અને નારકીઓની લેશ્યા પૂર્વભવના આંતિમ અંતર્મુહૂર્તથી પ્રારંભીને આગામી ભવના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્ત સુધી એક સમાન રહે છે.

ઇએ લેશ્યાઓની જધન્ય અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ મનુષ્યો અને તિર્યંચોની અપેક્ષાએ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેવો અને નૈરયિકોની અપેક્ષાએ બિત્ત-બિત્ત છે. તે આ પ્રમાણે છે—

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ :— અંતર્મુહૂર્ત અધિક તેત્રીશ સાગરોપમની છે. આ કાલમાન સાતમી નરકના નારકીની અપેક્ષાએ છે. સાતમી નરકમાં કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે. ત્યાંની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઉત્ત સાગરોપમની છે. પૂર્વ અને આગામી ભવનું અંતર્મુહૂર્ત ઉમેરતાં અંતર્મુહૂર્ત અધિક તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ થાય છે.

નીલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ :— પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક દશ સાગરોપમની છે. આ કાલમાન પાંચમી નરકપૃથ્વીના નારકીની અપેક્ષાએ છે. પાંચમી નરકમાં કેટલાક નૈરયિકોને નીલલેશ્યા હોય છે અને તેની સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક દશ સાગરોપમની છે. પૂર્વભવ અને આગામી ભવનો અંતર્મુહૂર્તકાળ પલ્યોપમની અંતર્ગત સમ્મિલિત થઈ જાય છે, તેથી તેનું અલગ કથન કર્યું નથી.

કાપોતલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ :— પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક ત્રણ સાગરોપમની છે. કાપોતલેશ્યા પહેલી નરકથી લઈ ત્રીજી નરક સુધી હોય છે પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીજી નરકની અપેક્ષાએ છે.

તેજોલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ :— પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક બે સાગરોપમની છે. આ કથન બીજા ઈશાન દેવલોકના દેવોની અપેક્ષાએ છે, કારણ કે ઈશાન દેવલોકના દેવો તેજોલેશી જ હોય છે અને તે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ સાધિક બે સાગરોપમની અર્થાત્ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક બે સાગરોપમની છે.

પદ્મલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ :— અંતર્મુહૂર્ત અધિક દશ સાગરોપમ છે. આ કથન પાંચમા દેવલોકના દેવોની અપેક્ષાએ છે. તેઓને એક માત્ર પદ્મલેશ્યા જ હોય છે. તેમજ તેઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દસ સાગરોપમની છે. તેની સ્થિતિમાં પૂર્વભવ અને આગામી ભવના અંતર્મુહૂર્તને અધિક સમજવું.

શુક્લલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ :— અંતર્મુહૂર્ત અધિક તેત્રીશ સાગરોપમ છે. આ કથન અનુત્તર-વિમાનવાસી દેવોની અપેક્ષાએ છે. કારણ કે તેઓમાં એક શુક્લલેશ્યા જ હોય છે. તેમની તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિમાં પૂર્વ ભવ અને આગામી ભવનું અંતર્મુહૂર્ત અધિક સમજવું.

અલેશી જીવોની કાયસ્થિતિ :— અલેશી જીવ અયોગી કેવળી અને સિદ્ધ છે. તેઓ સદાકાળ અલેશી જ રહે છે, તેથી અલેશીની સ્થિતિ સાચિ અનંત કાલની છે.

લેશ્યાઓની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જીવન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
૧ સલેશી	×	અનાદિ અનંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ
		અનાદિ સાંત	ભવી જીવોની અપેક્ષાએ
૨ કૃષ્ણલેશી	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત અધિક ઉત્ત સાગરોપમ	સાતમી નરકના નારકીની અપેક્ષાએ
૩ નીલલેશી	અંતર્મુહૂર્ત	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક દશ સાગરોપમ	પાંચમી નરકના નારકીની અપેક્ષાએ
૪ કાપોતલેશી	અંતર્મુહૂર્ત	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક ત્રણ પલ્યોપમ	ત્રીજી નરકના નારકીની અપેક્ષાએ
૫ તેજોલેશી	અંતર્મુહૂર્ત	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક બે સાગરોપમ	બીજા દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અપેક્ષાએ
૬ પદ્મલેશી	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત અધિક દશ સાગરોપમ	પાંચમા દેવલોકના દેવોની અપેક્ષાએ
૭ શુક્લલેશી	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત અધિક ઉત્ત સાગરોપમ	અનુતાર વિમાનના દેવોની અપેક્ષાએ
૮ અલેશી	×	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ.

(૬) સમ્યકૃત્વ દ્વાર : -

૭૫ સમ્મહિદ્વી ણ ભંતે ! સમ્મહિદ્વી ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! સમ્મહિદ્વી દુવિહે પણતે, તં જહા - સાઈએ વા અપજ્જવસિએ, સાઈએ વા સપજ્જવસિએ । તત્થ ણ જે સે સાઈએ સપજ્જવસિએ સે જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ છાવદ્વં સાગરોવમાં સાઇરેગાંં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! સમ્યગ્દાદિષ્ટ કેટલા કાળ સુધી સમ્યગ્દાદિષ્ટ રૂપે રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સમ્યકૃદાદિષ્ટના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સાદિ અનંત અને (૨) સાદિ સાંત. તેમાંથી જે સાદિ સાંત છે તે જીવન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક છાસઠ સાગરોપમ સુધી સમ્યગ્દાદિષ્ટપણે રહે છે.

૭૬ મિચ્છહિદ્વી ણ ભંતે ! મિચ્છહિદ્વી ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ?

ગોયમા ! મિચ્છહિદ્વી તિવિહે પણતે, તં જહા - અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઈએ વા સપજ્જવસિએ, સાઈએ વા સપજ્જવસિએ । તત્થ ણ જે સે સાઈએ સપજ્જવસિએ સે જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ અણંતં કાલં, અણંતાઓ ઉસ્સપ્યણિ-ઓસપ્યણિઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ જાવ અવઙું પોગલપરિયદ્વં દેસૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! મિથ્યાદાદિષ્ટ કેટલા કાળ સુધી મિથ્યાદાદિષ્ટપણે રહે છે ?

ઉત્તર - હે ગૌતમ ! મિથ્યાદાદિષ્ટના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) અનાદિ અનંત, (૨) અનાદિ સાંત અને (૩) સાદિ સાંત. તેમાંથી જે સાદિ સાંત છે, તે જીવન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ સુધી મિથ્યાદાદિષ્ટપણે રહે છે. તેમાં કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ કાલ અને ક્ષેત્રથી

યાવતું દેશોન અર્ધ પુદ્રગલ-પરાવર્તનકાલ સુધી મિથ્યાદસ્તિપણે રહે છે.

૭૭ સમ્મામિચ્છદિદ્દી ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળેણં વિ ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહૃત્ના

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મિશ્રદસ્તિ કેટલા કાળ સુધી મિશ્રદસ્તિપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૃત્ન સુધી મિશ્રદસ્તિપણે રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમ્યગ્દસ્તિ, મિથ્યાદસ્તિ અને મિશ્રદસ્તિની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ છે.

સમ્યગ્દસ્તિની કાયસ્થિતિ :- દસ્તિ એટલે દસ્તિકોણ-વિચારધારા. જેનો દસ્તિકોણ યથાર્થ હોય, જિનેશ્વરોના સિદ્ધાંતોથી વિપરીત ન હોય, તેને સમ્યગ્દસ્તિ કહે છે અર્થાત् જેને જિનપ્રાણીત તત્ત્વો પર યથાર્થપણે શ્રદ્ધા, રૂચિ, પ્રતીતિ હોય તેને સમ્યગ્દસ્તિ કહે છે. પ્રત્યેક જીવ અનાદિકાલથી મિથ્યાદસ્તિ હોય છે, તેને જ્યારે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના સમ્યગ્દર્શનની સાદ્દિ થાય છે.

સમ્યગ્દસ્તિ જીવોના બે પ્રકાર છે— (૧) સાદિ અનંત— જે સમ્યકૃત્વ આવ્યા પછી જાય નહીં, તે સાદિ અનંત છે. ક્ષાયિક સમકિત આવ્યા પછી જતું નથી તેથી તેની સ્થિતિ સાદિ અનંતકાલની છે. (૨) સાદિ સાંત— ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યકૃત્વ સાદિ સાંત છે. ઔપશમિક સમ્યકૃત્વ અંતમુહૃત્ન સુધી અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યકૃત્વ સાધિક છાસઠ સાગરોપમ સુધી રહે છે. ત્યાર પછી તેમાં પરિવર્તન આવે છે. કોઈ જીવ બે વાર ઉત્ત સાગરોપમની સ્થિતિએ અનુત્તર વિમાનોમાં અથવા ત્રણ વાર બાવીસ સાગરોપમની સ્થિતિએ બારમા અચ્યુત કલ્પમાં સમ્યકૃત્વ સાથે ઉત્પત્ત થાય તો ક્રદ સાગરોપમ કાળ વ્યતીત થઈ જાય. ક્રિયિતું અધિક કાળ છે તે વચ્ચેના મનુષ્યભવોની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ. આ રીતે ઉપશમ સમકિતીની સ્થિતિ અંતમુહૃત્નની અને ક્ષાયોપશમ સમકિતીની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૃત્ન, ઉત્કૃષ્ટ ક્રદ સાગરોપમની છે.

મિથ્યાદસ્તિની કાયસ્થિતિ :- જેનો દસ્તિકોણ-વિચારધારા યથાર્થ ન હોય, જિનેશ્વરોના સિદ્ધાંતોથી વિપરીત હોય તેમજ જેને જિનપ્રાણીત તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ કે રૂચિ ન હોય, તે મિથ્યાદસ્તિ છે. મિથ્યાદસ્તિ જીવોના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) અનાદિ અનંત— જે અનાદિકાળથી મિથ્યાદસ્તિ છે અને અનંતકાળ સુધી મિથ્યાત્વી જ રહેવાના છે તેવા અભવી જીવોના મિથ્યાત્વની સ્થિતિ અનાદિ-અનંતકાલની છે. (૨) અનાદિ-સાંત— જે અનાદિકાળથી મિથ્યાદસ્તિ તો છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં જેને સમ્યકૃત્વની પ્રાપ્તિ થવાની છે. તેવા ભવ્ય જીવોના મિથ્યાત્વની સ્થિતિ અનાદિ સાંત છે. (૩) સાદિ-સાંત— જે જીવ સમ્યકૃત્વનું વમન કરીને મિથ્યાદસ્તિ થઈ ગયો હોય અને ભવિષ્યમાં ફરી સમ્યકૃત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તેવા પડિવાઈ સમ્યગ્દસ્તિનું મિથ્યાત્વ સાદિ-સાંત કહેવાય છે.

સાદિ સાંત મિથ્યાદસ્તિની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૃત્નની છે; તે અંતમુહૃત્ન સુધી મિથ્યાદસ્તિ રહે, ત્યાર પછી ફરીથી તેને સમ્યકૃત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાલ સુધી તે મિથ્યાદસ્તિપણે રહે છે. અનંતકાલ વ્યતીત થઈ ગયા પછી તેને અવશ્ય સમ્યકૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તે અનંતકાલ, કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ છે તથા ક્ષેત્રથી યાવતું દેશોન અર્ધ પુદ્રગલ પરાવર્તન પ્રમાણ છે.

મિશ્રદસ્તિની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૃત્નની જ છે. તથાપ્રકારના સ્વભાવથી અંતમુહૃત્ન પછી અવશ્ય તેની દસ્તિનું પરિવર્તન થઈ જાય છે.

દાસ્તિની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જીધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
ક્ષાયિક સમ્યગ્રદાસ્તિ	-	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ
ઉપરશમ સમ્યગ્રદાસ્તિ	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	ત્યારપણી અવશ્ય પરિવર્તન થાય
ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્રદાસ્તિ	અંતર્મુહૂર્ત	સાધિક ક્ર સાગરોપમ	ઉત્ત સાગરોપમની સ્થિતિએ બે વાર અનુતર વિમાન માં અથવા ૨૨ સાગરોપમની સ્થિતિએ ત્રણ વાર બારમા દેવલોક માં ઉત્પત્ત થાય તે અપેક્ષાએ.
સાસ્વાદન સમ્યગ્રદાસ્તિ	એક સમય	જ આવલિકા	ત્યારપણી અવશ્ય મિથ્યાત્વને પામે
વેદક સમ્યગ્રદાસ્તિ	એક સમય	એક સમય	ક્ષાયોપશમિક સમકિતના ચરમ સમયને જ વેદક સમકિત કહે છે.
મિથ્યાદાસ્તિ	-	અનાદિ અનંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ
	-	અનાદિ સાંત	ભવી જીવોની અપેક્ષાએ
સાદિ સાંત મિથ્યાદાસ્તિ	અંતર્મુહૂર્ત	અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનકાલ	પડિવાઈ સમ્યગ્રદાસ્તિ જીવોની અપેક્ષાએ, તેટલા કાલમાં તે જીવો અવશ્ય સમકિત પામે.
મિશ્રદાસ્તિ	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	સ્વભાવથી

(૧૦) શાન દ્વાર : -

૭૮ ણાણી ણં ભંતે ! ણાણીતિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! ણાણી દુવિહે પણ્ણતે। તં જહા - સાઈએ વા અપજ્જવસિએ, સાઈએ વા સપજ્જવસિએ । તત્થ ણં જે સે સાઈએ સપજ્જવસિએ સે જહણેણં અંતોમુહુર્તં, ઉક્કોસેણં છાવદ્ધિં સાગરોવમાં સાઇરેગાંં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! શાની જીવ કેટલા કાળ સુધી નિરંતર શાની રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! શાનીના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સાદિ અનંત અને (૨) સાદિ - સાંત. તેમાંથી જે સાદિ સાંત છે, તે જીધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કાંઈક અધિક છાસઠ સાગરોપમ સુધી નિરંતર શાનીપણે રહે છે.

૭૯ આભિણિબોહિયણાણી ણં ભંતે ! પુઢ્છા ? ગોયમા ! એવં ચેવ । એવં સુયણાણી વિ । ઓહિણાણી વિ એવં ચેવ, ણવરં જહણેણ એકકં સમયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! આભિણિબોહિક શાની કેટલા કાળ સુધી આભિણિબોહિક શાની રૂપે રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! સમુચ્ચય શાનીની જેમ જાણવું. આ જ રીતે શુતશાનીની સ્થિતિ પણ જાણવી. અવહિશાનીની સ્થિતિ પણ આ જ પ્રમાણે છે, વિશેષતા એ છે કે તેની જીધન્ય સ્થિતિ એક સમયની હોય છે.

૮૦ મણપજ્જવણાણી ણં ભંતે ! મણપજ્જવણાણીતિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકં સમયં, ઉક્કોસેણ દેસૂરું પુષ્વકોડિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! મનઃપર્યવજાની કેટલા કાળ સુધી નિરંતર મનઃપર્યવજાનીપણે રહે

છે? ઉત્તર- હે ગૌતમ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષ સુધી રહે છે.

૮૧ કેવળણાણી ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્! કેવળજ્ઞાની કેટલા કાળ સુધી કેવળજ્ઞાનીપણે રહે છે? ઉત્તર- હે ગૌતમ! કેવળજ્ઞાની સાદિ અનંતકાળ સુધી રહે છે.

૮૨ અણણાણી મઝઅણણાણી સુયઅણણાણી ણ ભંતે ! પુચ્છા ?

ગોયમા ! અણણાણી મઝઅણણાણી સુયઅણણાણી તિવિહે પણણતે, તં જહા- અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઈએ વા સપજ્જવસિએ, સાઈએ વા સપજ્જવસિએ । તત્થ ણ જે સે સાઈએ સપજ્જવસિએ સે જહણેણ અંતોમુહુતં, ઉક્કોસેણ અણંતં કાલં, અણંતાઓ ઉસ્સપ્પણિ- ઓસપ્પણીઓ કાલાઓ, ખેત્તાઓ જાવ અવહું પોગલપરિયહું દેસૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્! અજ્ઞાની, ભતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની કેટલા કાળ સુધી અજ્ઞાનીરહે છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ! અજ્ઞાની, ભતિઅજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાનીના ત્રણ-ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અનાદિ અનંત, (૨) અનાદિ સાંત અને (૩) સાદિ સાંત. તેમાંથી જે સાદિ સાંત છે, તે જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ સુધી પોત-પોતાના પર્યાયોમાં રહે છે. કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીકાલપ્રમાણ અને કોત્રથી યાવત્તુ દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનકાળ સુધી નિરંતર પોત-પોતાના પર્યાયોમાં રહે છે.

૮૩ વિભંગણાણી ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ એકકં સમયં, ઉક્કોસેણ તેત્તીસં સાગરોવમાં દેસૂણાએ પુવ્વકોડીએ અબ્ભહિયાંિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્! વિભંગજ્ઞાની કેટલા સમય સુધી વિભંગજ્ઞાનીપણે રહે છે? ઉત્તર- હે ગૌતમ! જધન્ય એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક તેત્તીશ સાગરોપમ સુધી તે વિભંગ જ્ઞાનીપણે રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સામાન્ય જ્ઞાની, પાંચ પ્રકારના જ્ઞાની, સામાન્ય અજ્ઞાની, મત્યાદિ અજ્ઞાનીની કાયસ્થિતિનું પ્રતિપાદન છે.

જ્ઞાની-અજ્ઞાની :- મતિ-શુત આદિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સમ્યગ્રૂદષ્ટિ જીવને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તે સમ્યગ્ જ્ઞાન કહેવાય છે અને તે સમ્યગ્જ્ઞાનયુક્ત જીવને જ્ઞાની કહે છે. મતિ-શુત આદિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી મિથ્યાદષ્ટિને થતા જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન(અજ્ઞાન) કહે છે અને મિથ્યાજ્ઞાનવાળા જીવને અજ્ઞાની કહે છે.

જ્ઞાનીની કાયસ્થિતિ :- જ્ઞાનીના બે પ્રકાર છે- (૧) સાદિ અનંત અને (૨) સાદિ સાંત. જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે- મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન. તેમાંથી પ્રથમ ચાર જ્ઞાન ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન છે. તે ચાર જ્ઞાનયુક્ત જ્ઞાની સાદિ સાંત છે. તેની સ્થિતિ ક્ષયોપશમિક સમ્યગ્રૂદષ્ટિ જીવની જેમ જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ક્રમ સાગરોપમની છે.

કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે. તે આવ્યા પછી નાશ પામતું નથી, તેથી સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ તેની કાયસ્થિતિ સાચિ અનંતકાળની છે.

મતિ-શુદ્ધાનીની કાયસ્થિતિ :— સમ્યગુદાષ્ટિ જીવો જ જ્ઞાની કહેવાય છે અને દરેક જીવને ઓછામાં ઓછા મતિ-શુદ્ધાન હોય છે તેથી સમ્યગુદાષ્ટિ જીવોની જેમ મતિ-શુદ્ધાનીની કાયસ્થિતિ જધન્ય અંતમૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ફર સાગરોપમની છે.

અવધિજ્ઞાનીની કાયસ્થિતિ :— જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ફર સાગરોપમની છે. કોઈ પણ જીવને અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય અને વિચારોની ચલ-વિચલતાથી અથવા ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી બીજા સમયે તેનું અવધિજ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય કે વિભંગજ્ઞાનમાં પરિવર્તિત થઈ જાય તો અવધિજ્ઞાનની એક સમયની સ્થિતિ ઘટિત થાય છે. તેમજ ક્યારેક કોઈ અવધિજ્ઞાનીનું બીજા સમયે જ મૃત્યુ થાય અને તે તિર્યંયપણે ઉત્પત્ત થાય તો તિર્યંયને જન્મ સમયે અવધિજ્ઞાન ન હોવાથી તેનું અવધિજ્ઞાન નાશ પામે છે ત્યારે પણ અવધિજ્ઞાનની એક સમયની સ્થિતિ ઘટિત થાય છે.

કોઈ જીવ અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન સહિત બે વાર અનુત્તર વિમાનમાં અથવા ત્રણ વાર બારમા દેવલોકમાં ઉત્પત્ત થાય, તો અવધિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ ફર સાગરોપમની સ્થિતિ થાય છે અને મનુષ્યના ભવની સ્થિતિની ગણના સાધિકમાં થાય છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાનીની કાયસ્થિતિ :— જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડ પૂર્વ વર્ષની છે. અપ્રમત્ત અવસ્થામાં વર્તતા સંયતને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે અને તે એક સમયમાં જ મૃત્યુ પામે કે ઉદ્ય અથવા ક્ષયોપશમની પરિવર્તન થાય તેથી મનઃપર્યવજ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય, ત્યારે મનઃપર્યવજ્ઞાનની જધન્ય સ્થિતિ એક સમયની થાય છે. જ્યારે કોઈ મનુષ્ય નવ વર્ષની ઉંમરે સંયત બન્યા પછી અપ્રમત્તાવસ્થામાં મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી કોડપૂર્વ વર્ષના આયુષ્ય સુધી મનઃપર્યવજ્ઞાની રહે છે, ત્યારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષની થાય છે.

સમુચ્ચય અજ્ઞાની તથા મતિ-શુદ્ધ અજ્ઞાનીની કાયસ્થિતિ :— મિથ્યાત્વી જીવોની જેમ તેના ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) અનાચિ અનંત-અભવી જીવોની અપેક્ષા (૨) અનાચિ સાંત-ભવી જીવોની અપેક્ષા અને (૩) સાચિ સાંત-પડિવાઈ સમ્યગુદાષ્ટિની અપેક્ષા.

વિભંગજ્ઞાનીની કાયસ્થિતિ :— જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક તેત્રીશ સાગરોપમની છે. જ્યારે કોઈ પંચોદ્રિય તિર્યંય, મનુષ્ય કે દેવ અવધિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે અને પછી મિથ્યાત્વને પામે, ત્યારે મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિના સમયે મિથ્યાત્વના પ્રભાવથી તેનું અવધિજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાનપણે પરિણામે છે. ત્યારે પછી બીજા જ સમયમાં તે વિભંગજ્ઞાની દેવ, તિર્યંય પંચોદ્રિય કે મનુષ્યનું મૃત્યુ થઈ જાય ત્યારે વિભંગજ્ઞાન એક સમય સુધી રહે છે.

મનુષ્ય કે તિર્યંયને જન્મથી વિભંગજ્ઞાન હોતું નથી, પર્યાપ્ત થયા પછી યથાયોગ્ય સમયે તેને વિભંગજ્ઞાન ઉત્પત્ત થઈ શકે છે, તેથી અહીં દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષનું કથન છે. તું સાગરોપમનું કથન સાતમી નરકની અપેક્ષાએ છે. આ રીતે મનુષ્ય, તિર્યંય પર્યાપ્ત થયા પછી ક્યારેક વિભંગજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી કોડપૂર્વ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી સાતમી નરકના નારકીની તું સાગરોપમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, ત્યાં જીવનપર્યંત વિભંગ જ્ઞાન રહે, ત્યાંથી મૃત્યુ થાય ત્યારે તિર્યંય ગતિમાં ઉત્પત્ત થતાં વિભંગજ્ઞાન નાશ પામે. આ રીતે વિભંગજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષ અધિક તેત્રીસ સાગરોપમ ઘટિત થાય છે. તિર્યંય પંચોદ્રિયને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં કે વાટે વહેતા વિભંગજ્ઞાન હોતું નથી, તેથી વિભંગજ્ઞાનની સ્થિતિ તેનાથી અધિક થતી નથી.

જ્ઞાન-અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
સમુચ્ચયય જ્ઞાની	-	સાદિ અનંત	કુદ્રજ્ઞાનીની અપેક્ષાએ
		સાદિ સાંત	પ્રથમ ચાર જ્ઞાની અપેક્ષાએ
મતિ-શ્રુતજ્ઞાની	અંતર્મુહૂર્ત	સાધિક ક્રમ સાગરોપમ	સમ્યગુદ્ધિની સ્થિતિની અપેક્ષાએ
અવધિજ્ઞાની	એક સમય	સાધિક ક્રમ સાગરોપમ	સમ્યગુદ્ધિની સ્થિતિની અપેક્ષાએ
મનઃપર્યવંશાની	એક સમય	દેશોન પૂર્વકોડ વર્ષ	સંયમીની સ્થિતિની અપેક્ષાએ
કેવળજ્ઞાની	-	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાની અપેક્ષાએ
સમુચ્ચયય અજ્ઞાની,		અનાદિ-અનંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ
મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની		અનાદિ સાંત	ભવી જીવોની અપેક્ષાએ
સાદિ સાંત અજ્ઞાની	અંતર્મુહૂર્ત	અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનકાલ	પદિવાઈ સમ્યગુદ્ધિ જીવોની અપેક્ષાએ, તેટલા કાલ પછી તે અવશ્ય જ્ઞાની થાય.
વિબંંગજ્ઞાન	એક સમય	દેશોન પૂર્વકોડ વર્ષ અધિક ઉત્ત સગરોપમ	મનુષ્ય કે તિર્યંચા ભવના દેશોન કોડ પૂર્વ વર્ષ + સાતમી નરકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

(૧૧) દર્શન દ્વાર : -

૮૪ ચક્ખુદંસણી ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણં
સાગરો- વમસહસ્સં સાઇરેગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ચક્ખુદર્શની કેટલા કાળ સુધી ચક્ખુદર્શનીપણો રહે છે ? ઉત્તર- હે
ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક હજાર સાગરોપમ સુધી રહે છે.

૮૫ અચક્ખુદંસણી ણં ભંતે ! અચક્ખુદંસણીતિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા !
અચક્ખુદંસણી દુવિહે પણતે, તં જહા- અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઈએ વા સપજ્જ વસિએ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અચક્ખુદર્શની કેટલા કાળ સુધી અચક્ખુદર્શનીપણો રહે છે ? ઉત્તર- હે
ગૌતમ ! અચક્ખુદર્શનીના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે- (૧) અનાદિ અનંત અને (૨) અનાદિ સાંત.

૮૬ ઓહિદંસણી ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં એકં સમયં, ઉક્કોસેણં દો
છાવટીઓ સાગરોવમાણં સાઇરેગાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અવધિર્દશની, કેટલા કાળ સુધી અવધિર્દશનીપણો રહે છે ? ઉત્તર-
હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ કાંઈક અધિક બે છાસઠ સાગરોપમ સુધી રહે છે.

૮૭ કેવલદંસણી ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કેવળદર્શની કેટલા કાળ સુધી કેવળદર્શનીપણો રહે છે ? ઉત્તર- હે
ગૌતમ ! કેવળદર્શની સાદિ અનંતકાલ સુધી કેવળ દર્શનીપણો રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચાર દર્શનની કાયસ્થિતિનું પ્રતિપાદન છે.

ચક્ષુદર્શનની કાયસ્થિતિ :— જગન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક હજાર સાગરોપમની છે. એકેન્દ્રિયાદિ કોઈ પણ જીવ ચૌરેન્દ્રિય કે પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થાય, ત્યાં ચક્ષુદર્શનને પ્રાપ્ત કરે ત્યાં અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પુનઃ એકેન્દ્રિયાદિમાં ઉત્પત્ત થાય, તો ચક્ષુદર્શનની જગન્ય અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ ઘટિત થાય છે. અને કોઈ જીવ નિરંતર ચૌરેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયમાં જ જન્મ-મરણ કરે, તો પંચેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિની અપેક્ષાએ ચક્ષુદર્શનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક હજાર સાગરોપમની થાય છે.

કોઈ પણ જીવ એક ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને અન્ય ગતિમાં જન્મ ધારણ કરવા ગતિ કરે છે ત્યારે તેની વાટે વહેતી અવસ્થામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ હોવાથી ચક્ષુદર્શન હોતું નથી પરંતુ તે જીવમાં ભાવેન્દ્રિયનો સદ્બાવ હોવાથી ભવિષ્યમાં અવશ્ય દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુદર્શનને પ્રાપ્ત કરશે. આ રીતે લખ્યની અપેક્ષાએ ચક્ષુદર્શનનું સાતત્ય સાધિક એક હજાર સાગરોપમ સુધી રહે છે. આ રીતે અહીં ભાવેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ચક્ષુદર્શનની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ છે. અન્યત્ર (ભગવતી સૂત્ર શતક-૧૩, ઉદેશક-૧/૨માં તથા બીજા આગમોમાં પણ) વાટેવહેતા જીવમાં અને અપર્યાપ્તા જીવમાં ચક્ષુદર્શનનો નિર્ધેદ મળે છે, ત્યાં દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ નિરૂપણ છે. આમ, શાસ્ત્રોમાં સાપેક્ષ નિરૂપણ અનેક સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

અચક્ષુદર્શનની કાયસ્થિતિ :— સંસારી કોઈ પણ જીવને કેવળદર્શન પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી અચક્ષુદર્શન હોય જ છે. તેના બે પ્રકાર છે— (૧) અભવીની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત અને (૨) મોક્ષગામી ભવી જીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ સાંત છે.

અવધિદર્શનની કાયસ્થિતિ :— જગન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૧૩ સાગરોપમની છે. અવધિજ્ઞાની કે વિભંગજ્ઞાની બંનેને અવધિદર્શન હોય છે. કોઈ મનુષ્ય કે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય અને બીજા જ સમયે પરિણામોના પરિવર્તનથી કે મૃત્યુ પામતાં તે અવધિદર્શનનો નાશ થઈ જાય તો તેની જગન્ય એક સમયની સ્થિતિ ઘટિત થાય છે.

ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૧૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ સાધિક ૫૫ સાગરોપમ છે અને વિભંગજ્ઞાનની સ્થિતિ પૂર્વકોટિ વર્ષ અધિક ઉત્ત સાગરોપમ છે, તેથી કોઈ પણ જીવ નિરંતર અવધિજ્ઞાનમાંથી વિભંગજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાનમાંથી અવધિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતો ૧૩ સાગરોપમ કાલ વ્યતીત કરે, તો અવધિદર્શનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઘટિત થાય છે, તે આ પ્રમાણે સમજવી—

કોઈ અવધિજ્ઞાની મનુષ્ય ભારમા દેવલોકની ૨૨ સાગરોપમની સ્થિતિમાં નિરંતર ત્રણ ભવ કરે; ત્યાર પછી મનુષ્ય ભવમાં અલ્પ સમય માટે વિભંગજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પુનઃ અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને ત્યાર પછી પ્રથમ ગ્રૈવેયકના ૨૨ સાગરોપમના ત્રણ ભવ કે અનુત્તાર વિમાનના ૩૩ સાગરોપમના બે ભવ અવધિજ્ઞાન સાથે કરે; તો આ રીતે અવધિદર્શનની બે ૫૫(૧૩૩)સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઘટિત થાય છે. ટીકાકારે અહીં સાતમી નરકની સાથે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ઘટિત કરી છે. તેમાં વિભંગજ્ઞાન સહિત તિર્યચમાં ઉત્પત્તિ કહી છે, તે ભગવતી સૂત્ર શતક ૧૩ ઉદેશક-૧/૨ અનુસાર ઉપયુક્ત થતી નથી. કારણ કે તિર્યચમાં વિભંગજ્ઞાન લઈને કોઈ ઉત્પત્ત થઈ શકે નહીં.

આ રીતે ભારમા દેવલોકના ત્રણ ભવ અને નવ ગ્રૈવેયકના ત્રણ ભવ કે અનુત્તાર વિમાનના બે ભવ

અને વચ્ચે મનુષ્યોના ભવ થતાં કુલ અવધિદર્શન સહિત જીવ સાધિક ૧૩૨ સાગરોપમ કાલ પૂર્ણ કરે છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સૈદ્ધાંતિક વિરોધ થતો નથી.

કેવલદર્શનની કાયસ્થિતિ :- – કેવલદર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી જતું નથી. સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ તેની સ્થિતિ સાદ્ય અનંતકાલની છે.

દર્શનની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જ્યાન	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
૧ ચક્ષુદર્શની	અંતમુહૂર્ત	સાધિક ૧૦૦૦ સાગરોપમ	યૌરેન્દ્રિય-પંચેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ભવોની અપેક્ષાએ
૨ અચક્ષુદર્શની	×	અનાદિ અનંત અનાદિ સાંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ ભવી જીવોની અપેક્ષાએ
૩ અવધિદર્શની	એક સમય	સાધિક ૧૩૨ સાગરોપમ (બે છાસઠ સાગરોપમ)	મનુષ્યના બારમા દેવલોકમાં અવધિજ્ઞાન સાથે ત્રણ ભવ થાય, ત્યારપછી મનુષ્યના ભવમાં વિભંગજ્ઞાન આવીને પુનઃ અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. ત્યારપછી અવધિજ્ઞાન સાથે ત્રણ ભવ નવ ગ્રેવેયકના અથવા બે ભવ અનુત્તર વિમાનના થાય
૪ કેવળ દર્શની	–	સાદ્ય અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ

(૧૨) સંયત દ્વાર :–

૮૮ સંજએ ણ ભંતે ! સંજએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ એકનું સમયં, ઉકકોસેણ દેસૂણં પુંબ્રકોર્ડિં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન् ! સંયત કેટલા કાળ સુધી સંયતપણે રહે છે ? ઉત્તર – હે ગૌતમ ! જ્યાન એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષ સુધી સંયતપણે રહે છે.

૮૯ અસંજએ ણ ભંતે ! અસંજએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! અસંજએ તિવિહે પણણતે, તં જહા- અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઈએ વા સપજ્જવસિએ, સાઈએ વા સપજ્જવસિએ । તત્થ ણ જે સે સાઈએ સપજ્જવસિએ સે જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ અણંત કાલં, અણંતાઓ ઉસ્સપ્યણી-ઓસપ્યણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અવઙું પોગળપરિયદું દેસૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન् ! અસંયત કેટલા કાળ સુધી અસંયતપણે રહે છે ?

ઉત્તર – હે ગૌતમ ! અસંયતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – (૧) અનાદિ અનંત, (૨) અનાદિ સાંત અને (૩) સાદ્ય સાંત. તેમાંથી જે સાદ્ય સાંત છે, તે જ્યાન અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ સુધી અસંયતપણે રહે છે તેમાં કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ અને કોત્રથી યાવત્તુ દેશોન અર્દ્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ પ્રમાણ અસંયતપણે રહે છે.

૯૦ સંજયાસંજએ ણ ભંતે ! પુંચા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉકકોસેણ દેસૂણં પુંબ્રકોર્ડિં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સંયતાસંયત કેટલા કાલ સુધી સંયતાસંયતપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષ સુધી સંયતાસંયતપણે રહે છે.

૧૧ ણોસંજએ ણોઅસંજએ ણોસંજયાસંજએ ણ ભંતો ! ફુચ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અફજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત કેટલા કાળ સુધી નોસંયત, નોઅસંયત, નોસંયતાસંયતપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે સાદ્ધિ-અનંત છે

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત આદિની કાયસ્થિતિનું કથન છે.

સંયતની કાયસ્થિતિ :- જે મનુષ્યો જીવનપર્યત સર્વ પાપકારી પ્રવૃત્તિથી સર્વ પ્રકારે વિરત થઈ ગયા હોય તેને સંયત કહે છે. તેની સ્થિતિ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષની છે. કોઈ જીવને ચારિત્રનાં પરિણામ આવ્યા પછી બીજા સમયે મૃત્યુ થઈ જાય અથવા ચારિત્ર મૌહનીયકર્મનો ઉદ્ય થઈ જાય તો, તેની સંયતાવસ્થાની સ્થિતિ એક સમયની થાય છે. સર્વવિરતિ પરિણામસ્ય તદાવરણ કર્મ ક્ષયોપશમ વૈચિત્ર્યતઃ સમયેકં સંભવાત् ।

ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડ પૂર્વ વર્ષની છે કારણ કે કોડપૂર્વ વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય ચારિત્રનો સ્વીકાર કરી શકે છે. કોડપૂર્વ વર્ષના આયુષ્યવાળા કોઈ મનુષ્ય નવમા વર્ષે ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે અને જીવનપર્યત ચારિત્રનું પાલન કરે તો તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન કોડ પૂર્વ વર્ષની થાય છે. ચારિત્રનું પાલન એક ભવ પૂર્તું સીમિત હોય છે. ભવાંતરમાં તેની પરંપરા રહેતી નથી તેથી સંયત કે સંયતાસંયતની કાયસ્થિતિ એક ભવની અપેક્ષાએ જ હોય છે.

અસંયતની કાયસ્થિતિ :- પાપકારી પ્રવૃત્તિથી વિરામ પામ્યા ન હોય, તેને અસંયત કહે છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) અનાદિ અનંત— જે ક્યારેય સંયમી થયા નથી અને થવાના નથી તેવા અભવી જીવોની અપેક્ષાએ અસંયત જીવોની સ્થિતિ અનાદિ અનંતકાલની છે. (૨) અનાદિ સાંત— જે ભવિષ્યમાં સંયમી બનશે તેવા ભવી જીવોની અપેક્ષાએ અસંયત જીવોની સ્થિતિ અનાદિ સાંત છે. (૩) સાદિ સાંત— પડિવાઈ સંયતની અપેક્ષાએ અસંયત જીવોની સ્થિતિ સાદિ સાંત છે. સાદિ-સાંત અસંયત જધન્ય અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ સુધી અસંયતપણે રહે છે. તે અનંતકાલ, કાલથી અનંત ઉત્સર્પણી-અવસર્પણીકાલ પ્રમાણ અને જીત્રથી અનંત લોક પ્રમાણ ખંડના આકાશ પ્રદેશોનો અપહાર થાય તેટલા પ્રમાણે હોય છે તેમજ દેશોન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ પ્રમાણ પછી અવશ્ય તેને ફરીથી સંયમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સંયતાસંયતની કાયસ્થિતિ :- જે જીવ પાપકારી પ્રવૃત્તિથી એક દેશથી વિરામ પામ્યા હોય અને એક દેશથી વિરામ પામ્યા ન હોય, તેવા દેશવિરતિ શ્રાવકને સંયતાસંયત કહે છે. તેની સ્થિતિ જધન્ય અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષાંની છે. દેશવિરતિનો સ્વીકાર બે કરણા, ત્રણ યોગ આદિ અનેક વિકલ્પોથી થાય છે, તેના સ્વીકારમાં તથાપ્રકારના સ્વભાવથી જ અંતર્મૂહૂર્તનો કાલ વ્યતીત થાય છે તેથી તેની જધન્ય સ્થિતિ સંયતની જેમ મૃત્યુની અપેક્ષાએ પણ એક સમયની બનતી નથી, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સંયતની સમાન છે.

નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયતની કાયસ્થિતિ :- જે જીવ સંયમ, અસંયમ કે સંયમાસંયમના ભાવોથી પર હોય, તેવા સિદ્ધ ભગવાનને નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત કહે છે. તેઓની સ્થિતિ સાદિ અનંતકાલની છે.

સંયત આદિની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
૧ સંયત	એક સમય	દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષ	કોડપૂર્વ વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો દેશોન નવ વર્ષ ચારિત્રનો સ્વીકાર કરતા હોવાથી
૨ અસંયત	-	અનાદિ અનંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ
	-	અનાદિ સાંત	ભવી જીવોની અપેક્ષાએ
સાદિ સાંત અસંયત	અંતર્મુહૂર્ત	દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન	પૂર્વ સંયત ભાવ પામેલા જીવોની અપેક્ષાએ તેટલા સમય પણી અવશ્ય સંયત ભાવ પામે
૩ સંયતાસંયત	અંતર્મુહૂર્ત	દેશોન કોડ પૂર્વ વર્ષ	મનુષ્ય-તિર્યંચા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ
૪ નોસંયત નોઅસંયત, નોસંયતાસંયત	-	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ

(૧૩) ઉપયોગ ધાર :-

**૧૨ સાગારોવડતે ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહૃત્તં।
અણાગારોવડતે વિ એવં ચેવ ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! સાકારોપયોગ યુક્ત જીવ નિરંતર કેટલા કાળ સુધી સાકારોપયોગપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સુધી સાકારોપયોગથી યુક્ત રહે છે.
અનાકારોપયોગયુક્ત જીવનો અવસ્થાનકાળ પણ આ જ પ્રમાણે સમજવો.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાકાર-અનાકાર ઉપયોગની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ છે.

સાકારોપયોગ તથા અનાકારોપયોગની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની હોય છે.
આ કથન છઘસ્થની અપેક્ષાએ છે, કેવળી ભગવાનનો સાકાર અને અનાકાર ઉપયોગ જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એક સમયનો જ હોય છે.

ઉપયોગની અપેક્ષાએ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
સાકાર-અનાકાર ઉપયોગી છઘસ્થ	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	સ્વભાવથી
સાકાર-અનાકાર ઉપયોગી કેવળી	એક સમય	એક સમય	સ્વભાવથી

(૧૪) આહાર ધાર :-

**૧૩ આહારએ ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! આહારએ દુવિહે પણણતે, તં જહા-
છુતમત્થઆહારએ ય કેવલિઆહારએ ય ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! આહારક જીવ કેટલા કાળ સુધી આહારકપણો રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આહારકના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— છદ્રસ્થ આહારક અને કેવળી આહારક.

૧૩ છુતમત્થાહારએ ણ ભંતે ! છુતમત્થાહારએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ ખુડ્ઘાગભવગગહણ દુસમઊણ, ઉકકોસેણ અસંખેજ્જકાલં, અસંખેજ્જાઓ ઉસ્સપ્યિણી-ઓસપ્યિણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! છદ્રસ્થ આહારક કેટલા કાળ સુધી છદ્રસ્થ આહારક રહે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય બે સમય ન્યૂન ક્ષુલ્લકભવ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી નિરંતર છદ્રસ્થ આહારકપણો રહે છે. તે અસંખ્યાતકાલ, કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સપ્ચિણી-અવસપ્ચિણીકાલ પ્રમાણ છે તથા ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ સમજવો જોઈએ.

૧૫ કેવલિઆહારએ ણ ભંતે ! કેવલિઆહારએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ દેસ્સુણ પુબ્વકોંદિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કેવળી આહારક કેટલા કાળ સુધી કેવળી આહારકપણો રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષ સુધી રહે છે.

૧૬ અણાહારએ ણ ભંતે ! અણાહારએ ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! અણાહારએ દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા - છુતમત્થઅણાહારએ ય, કેવલિઅણાહારએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અનાહારક જીવ કેટલા કાળ સુધી નિરંતર અનાહારકપણો રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનાહારકના બે પ્રકાર છે, જેમ કે— (૧) છદ્રસ્થ અનાહારક અને (૨) કેવળી અનાહારક.

૧૭ છુતમત્થઅણાહારએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ એકં સમય, ઉકકોસેણ દો સમયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! છદ્રસ્થ અનાહારક કેટલા કાળ સુધી છદ્રસ્થ અનાહારકપણો રહે છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બે સમય સુધી છદ્રસ્થ અનાહારકપણો રહે છે.

૧૮ કેવલિઅણાહારએ ણ ભંતે ! કેવલિઅણાહારએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? ગોયમા ! કેવલિ-અણાહારએ દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા - સિદ્ધકેવલિ-અણાહારએ ય, ભવત્થ કેવલિ-અણાહારએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કેવળી અનાહારક કેટલા કાળ સુધી કેવળી અનાહારકપણો રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કેવળી અનાહારકના બે પ્રકાર છે— (૧) સિદ્ધકેવળી અનાહારક અને (૨) ભવસ્થ કેવળી અનાહારક.

૧૯ ૧૯ સિદ્ધકેવલિઅણાહારએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સિદ્ધ કેવળી અનાહારક કેટલા કાળ સુધી સિદ્ધ કેવળી અનાહારકપણો

રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે સાદિ-અનંત કાળ પર્યત સિદ્ધ કેવળી અનાહારકપણે રહે છે.

૧૦૦ ભવત્થકેવલિઅણાહારએ ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! ભવત્થકેવલિઅણાહારએ દુવિહે પણતો, તં જહા - સજોગિભવત્થ કેવલિઅણાહારએ ય, અજોગિભવત્થકેવલિઅણાહારએ ય।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ભવસ્થ કેવળી અનાહારક કેટલા કાલ સુધી ભવસ્થ કેવળી અનાહારકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ભવસ્થ કેવળી અનાહારકના બે પ્રકાર છે- (૧) સયોગી ભવસ્થ કેવળી અનાહારક અને (૨) અયોગી ભવસ્થ કેવળી અનાહારક.

૧૦૧ સજોગિભવત્થકેવલિઅણાહારએ ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! અજહણમણુકકોસેણ તિણિણ સમયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સયોગી ભવસ્થ કેવળી અનાહારક કેટલા કાલ સુધી સયોગી ભવસ્થ કેવળી અનાહારકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અજહણ્ય-અનુતૃષ્ટ ત્રણ સમય સુધી સયોગી ભવસ્થ કેવળી અનાહારકપણે રહે છે.

૧૦૨ અજોગિભવત્થકેવલિઅણાહારએ ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ વિ ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહૃત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અયોગી ભવસ્થ કેવળી અનાહારક કેટલા કાલ સુધી અયોગી ભવસ્થ કેવળી અનાહારકપણે રહે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જહણ્ય અને ઉતૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સુધી અયોગી ભવસ્થ કેવળી અનાહારકપણે રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં આહારક અને અનાહારક જીવોની કાયસ્થિતિની પ્રરૂપણા છે.

આહારક-અનાહારક :- કોઈ પણ જીવ ત્રણ સ્થૂલ શરીર અને છ પર્યાપ્તિને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરતો હોય ત્યારે આહારક કહેવાય છે અને તથાપ્રકારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરતો ન હોય ત્યારે તે અનાહારક કહેવાય છે. કોઈ પણ ગતિમાં જન્મ ધારણ કરનાર જીવ જન્મથી મૃત્યુપર્યત આહારક જ હોય છે. તેની વાટે વહેતી અવસ્થામાં પણ જો તે એક સમયની ઋજુગતિથી ઉત્પન્ન થાય, તો આહારક જ રહે છે પરંતુ તે જીવ બે કે ત્રણ સમયની વકગતિએ ઉત્પન્ન થાય, તો એક કે બે સમય અનાહારક થાય છે.

તે ઉપરાંત કેવળી સમુદ્ધાતમાં ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયે અને અયોગી અવસ્થાના અંતર્મુહૂર્તમાં જીવ અનાહારક રહે છે. આહારકના બે પ્રકાર છે- છિદ્રસ્થ આહારક અને કેવળી આહારક.

છિદ્રસ્થ આહારકની કાયસ્થિતિ :- જહણ્ય બે સમય ન્યૂન ક્ષુલ્લકભવ પ્રમાણ અને ઉતૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલ સુધી જીવ નિરંતર આહારક રહે છે. ક્ષુલ્લકભવ એટલે નાનામાં નાનો ૨૫૮ આવલિકાનો ભવ. તેટલા આયુષ્યવાળો કોઈ જીવ ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય, તો તે જીવ બે સમય અનાહારક હોય અને ત્યાર પછી તેના ભવપર્યત આહારક જ હોય છે, તેથી છિદ્રસ્થ આહારકની સ્થિતિ જહણ્ય બે સમય ન્યૂન ક્ષુલ્લકભવ પ્રમાણ કહી છે.

કોઈ જીવ અસંખ્યાતકાલ સુધી મૃત્યુ પામીને નિરંતર ઋજુગતિથી જ જાય તો તે જીવ અસંખ્યાત કાલ સુધી નિરંતર આહારક રહે છે. એતાવતઃ કાલાદૂર્ધ્વમવશ્ય વિગ્રહગતિ ભવતિ । ત્યાર પછી અવશ્ય તે જીવ મૃત્યુ પામીને વક્ગતિએ જ જાય છે. તેથી તે જીવ એક કે બે સમય અનાહારકપણાને પામે છે. આ રીતે આહારકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાતકાલની છે. તે અસંખ્યાતકાલ, કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ અર્થાત્ બાદરકાલ પ્રમાણ આહારક રહે છે.

કેવળીઆહારકની કાયસ્થિતિ :— કેવળીની સ્થિતિ પ્રમાણે જધન્ય અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષની છે. અનાહારક જીવોના પણ બે પ્રકાર છે— છઘસ્થ અનાહારક અને કેવળી અનાહારક.

છઘસ્થ અનાહારકની કાયસ્થિતિ :— છઘસ્થ જીવ જન્મથી મૃત્યુ પર્યત આહારક જ હોય છે પરંતુ ભવાંતરમાં ગમન કરતા તે બે કે ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિએ ઉત્પત્ત થાય ત્યારે એક કે બે સમય અનાહારક હોય છે. તેથી તેની સ્થિતિ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બે સમયની છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્રના શ્રેષ્ઠિશતક અનુસાર જીવ ચાર કે પાંચ સમયની વિગ્રહગતિથી પણ ઉત્પત્ત થાય, તો તે ત્રણ કે ચાર સમય અનાહારક રહે છે પરંતુ તેવા જીવો અત્યંત અલ્પ હોવાથી પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે તેની ગણના કરી નથી.

કેવળી અનાહારકના બે પ્રકાર છે— (૧) સિદ્ધકેવળી અનાહારક અને (૨) ભવસ્થ કેવળી અનાહારક. ભવસ્થકેવળી અનાહારકના બે પ્રકાર છે—(૧) સયોગી કેવળી અનાહારક અને (૨) અયોગી કેવળી અનાહારક.

સિદ્ધકેવળી અનાહારકની સ્થિતિ :— સાદિ અનંતકાલની છે.

ભવસ્થ સયોગીકેવળી અનાહારકની સ્થિતિ :— કોઈ કેવળી ભગવાન સયોગી અવસ્થામાં કેવળી સમુદ્ધાત કરે ત્યારે તે સમુદ્ધાતના આઠ સમયમાંથી ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયે અનાહારક હોય છે.

કેવળી સમુદ્ધાતમાં કેવળી ભગવાનના આત્મપ્રદેશો પ્રથમ સમયે દંડાકારે, બીજા સમયે કપાટાકાર, ત્રીજા સમયે મંથનાકાર અને ચોથા સમયે લોકવ્યાપી થાય છે. પાંચમા સમયે આંતરાઓનું સંહરણ કરે છે, છઠા સમયે મંથાન સંહરે છે, સાતમા સમયે કપાટ અને ત્યાર પછી આઠમા સમયે દંડ સંહરીને તેના આત્મપ્રદેશો શરીર પ્રમાણ થઈ જાય છે. કેવળી સમુદ્ધાતની આઠ સમયની આ પ્રક્રિયામાં કેવળી ભગવાન પ્રથમ અને આઠમા સમયમાં ઔદ્ઘારિક કાયયોગી હોય છે, સાતમા, છઠા અને બીજા સમયમાં ઔદ્ઘારિક મિશ્રયોગી અને ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા આ ત્રણ સમયમાં કાર્મણ કાયયોગી હોય છે. કાર્મણ કાયયોગીમાં પ્રવર્તમાન જીવ અવશ્ય અનાહારક હોય છે. તેથી સયોગી ભવસ્થ કેવળી અનાહારકની સ્થિતિ જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમયની જ હોય છે.

અયોગી ભવસ્થકેવળી અનાહારકની સ્થિતિ :— ચૌદમા ગુણસ્થાને જીવ અયોગી અવસ્થાને પામે છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અનુસાર તેની અનાહારક અવસ્થાની સ્થિતિ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરના ઉચ્ચારણકાલ પ્રમાણ થાય છે. તેના માટે જ સૂત્રમાં જધન્ય ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂહૂર્તની સ્થિતિ કહી છે.

આહારક-અનાહારક જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
૧ છદ્રસ્થ આહારક	બે સમય ન્યૂન કુલ્લાક ભવ (રપ્ર આવલિકા નો ભવ)	અસંખ્યાતકાલ (બાદરકાલ)	જીવ અસંખ્યાતકાલ સુધી જ ઋજુગતિથી ઉત્પત્ત થઈ શકે છે.
૨ કેવળી આહારક	અંતર્મુહૂર્ત	દેશોન કોડપૂર્વ	કેવળી ભગવાનની સ્થિતિની અપેક્ષાએ
૩ છદ્રસ્થ અનાહારક	એક સમય	બે સમય	બે કે ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ
૪ સિદ્રસ્થ કેવળી અનાહારક	x	સાદિ અનંત	સિદ્ર ભગવાનની સ્થિતિની અપેક્ષાએ
૫ ભવસ્થ સયોગી કેવળી અનાહારક	ત્રણ સમય	ત્રણ સમય	કેવળી સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ
૬ ભવસ્થ અયોગી કેવળી અનાહારક	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	ચૌદમા ગુણસ્થાની અપેક્ષાએ

(૧૫) ભાષક દ્વાર :-

૧૦૩ ભાસએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ એકક સમયં, ઉકકોસેણ અંતોમુહુત્તં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ભાષક જીવ કેટલા કાળ સુધી ભાષકપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સુધી ભાષકપણે રહે છે.

૧૦૪ અભાસએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! અભાસએ દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સાઈએ વા અપજ્જવસિએ, સાઈએ વા સપજ્જવસિએ, તત્થ ણ જે સે સાઈએ વા સપજ્જવસિએ સે જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ વણસ્પદ કાલો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અભાસએ જીવ કેટલા કાળ સુધી અભાસએ રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અભાસકના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સાદિ અનંત અને (૨) સાદિ સાંત. તેમાંથી જે સાદિ સાંત છે તે જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાલ પર્યંત અભાસએ રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભાષક અને અભાસએ જીવોની કાયસ્થિતિનું પ્રતિપાદન છે.

ભાષકની કાયસ્થિતિ :- કોઈ જીવ વચ્ચન્યોગનો પ્રયોગ કરીને એક જ સમયમાં અટકી જાય અથવા મૃત્યુ પામે તો ભાષકની સ્થિતિ જધન્ય એક સમયની થાય છે અને નિરંતર અંતર્મુહૂર્ત સુધી ભાષાનો પ્રયોગ કરે, તો ત્યાર પછી અવશ્ય અંતર પડે છે, તેથી તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વચ્ચન્યોગની જેમ અંતર્મુહૂર્તની છે.

અભાસકની કાયસ્થિતિ :- અભાસએ જીવોના બે પ્રકાર છે— સિદ્ર અને સંસારી. (૧) સિદ્ર અભાસકની સ્થિતિનો પ્રારંભ થાય છે પરંતુ તેનો અંત થતો નથી, તેથી તેની સ્થિતિ સાદિ અનંતકાલની છે. (૨) સંસારી અભાસકની

સ્થિતિ— સંસારીજીવો ત્રસથી સ્થાવરમાં અને સ્થાવરથી ત્રસમાં જન્મ મરણ કરતા જ રહે છે. તેથી સંસારી અભાષકમાં સાદિ સાંતનો જ ભંગ થાય છે અને તેની કાયસ્થિતિ જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ છે. કોઈ બેદાન્દ્રિયાદિ જીવ એકેન્દ્રિયમાં જન્મ ધારણ કરે, ત્યાં અભાષકપણે અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પુનઃ બેદાન્દ્રિયાદિ માં જન્મ ધારણ કરીને ભાષક બને, તો અભાષકની જધન્ય અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ થાય છે. તે જીવ જ્યારે અનંતકાલ સુધી વનસ્પતિકાયમાં જ જન્મ-મરણ કરે, તો તે ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાલ પર્યત અભાષક રહે છે.

નોંધ :— શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની ધંડી પ્રતોમાં અભાષકના ત્રણ બેદનો પાઠ છે. યથા— અભાસએ તિવિહે પણતે, તં જહા— અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઈએ વા સપજ્જવસિએ, સાઈએ વા સપજ્જવસિએ।

આ પાઠમાં બે ભંગ અનાદિના છે પરંતુ પ્રસ્તુત કાયસ્થિતિ પદ પ્રમાણે વનસ્પતિકાલથી વધુ કોઈ એકેન્દ્રિય જીવની પણ કાયસ્થિતિ નથી માટે કોઈ પણ અભાષક જીવમાં અનાદિ અનંતનો ભંગ સંભવિત નથી. તેથી અનાદિના બે ભંગવાળો પાઠ સમીચીન થતો નથી. તેમજ ઉપરોક્ત ત્રણ ભંગવાળા પાઠમાં સિદ્ધ માટે થતો સાદિ અનંતનો ભંગ પણ નથી. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તેનું કથન આવશ્યક છે. આ રીતે પ્રતોમાં મળતો અભાષકના ત્રણ બેદવાળો પાઠ સુસંગત ન લાગતાં અભાષકના બે બેદવાળા પાઠનો પ્રસ્તુતમાં મૌલિક રૂપે સ્વીકાર કર્યો છે અને વૈકલ્પિક મળતાં પાઠની વિચારણા અહીં વિવેચનમાં કરી છે. જીવાભિગમ સૂત્ર અને તેની ટીકામાં પણ અભાષકના બે બેદનો પાઠ અને વ્યાખ્યા છે. બે ભંગ— સાદિ અનંત અને સાદિ સાંત, યુક્તિ સંગત છે.

ભાષક-અભાષક જીવોની કાયસ્થિતિ :—

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
ભાષક	એક સમય	અંતર્મુહૂર્ત	વચ્ચન પોગની અપેક્ષાએ
અભાષક(સિદ્ધ)	×	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ
અભાષક(સંસારી)	અંતર્મુહૂર્ત	વનસ્પતિકાલ	વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ.

(૧૫) પરિત્ત દ્વારા :—

૧૦૫ પરિત્તે ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! પરિત્તે દુવિહે પણતે, તં જહા— કાયપરિત્તે ય, સંસારપરિત્તે ય ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પરિત્ત જીવ કેટલા કાળ સુધી પરિત્તપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પરિત્તના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કાયપરિત્ત અને (૨) સંસાર પરિત્ત.

૧૦૬ કાયપરિત્તે ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુર્ત, ઉક્કોસેણ પુઢવિકાલો-અસંખેજ્જાઓ ઉસ્સપ્પણી-ઓસપ્પણીઓ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જા લોગા ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કાયપરિત્ત કેટલા કાળ સુધી કાયપરિત્તપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૃથ્વીકાળ સુધી કાયપરિત્તપણે નિરંતર રહે છે. તે અસંખ્યકાલ, કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ પ્રમાણ છે અને ક્ષેત્રથી અસંખ્ય લોકભંડના પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

૧૦૭ સંસારપરિત્તે ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુર્ત, ઉક્કોસેણ અણંત

કાલં જાવ અવઙું પોગળપરિયદું દેસૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સંસારપરિત જીવ કેટલા કાળ સુધી સંસારપરિતપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ સુધી યાવતું દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનકાલ સુધી સંસારપરિતપણે રહે છે.

૧૦૮ અપરિતે ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! અપરિતે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા-
કાયઅપરિતે ય, સંસારઅપરિતે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અપરિત જીવ કેટલા કાલ સુધી અપરિતપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અપરિતના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કાયઅપરિત અને (૨) સંસાર અપરિત.

૧૦૯ કાયઅપરિતે ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ અંતોમુહૂર્તં, ઉક્કોસેણ
અણંતકાલં જાવ વણસ્પદકાલો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કાયઅપરિત કેટલા કાળ સુધી કાયઅપરિતપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ સુધી કાયઅપરિતપણે રહે છે.

૧૧૦ સંસારઅપરિતે ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! સંસારઅપરિતે દુવિહે પણ્ણતે, તં
જહા- અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, અણાઈએ વા સપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સંસાર અપરિત કેટલા કાળ સુધી સંસારઅપરિતપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સંસારઅપરિતના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અનાદિ અનંત અને (૨) અનાદિ સાંત.

૧૧૧ ણોપરિતેણોઅપરિતે ણ ભંતે! પુચ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નોપરિત નોઅપરિત કેટલા કાળ સુધી નોપરિત નોઅપરિતપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે સાદ્ધ અનંત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પરિત, અપરિત અને નોપરિત નોઅપરિત જીવોની કાયસ્થિતિની પ્રરૂપણા છે.
પરિત=સીમિત અથવા મર્યાદિત. પરિતના બે પ્રકાર છે. કાયપરિત અને સંસારપરિત.

કાયપરિત :- કાય = શરીર. પરિમિત શરીરી અર્થात્ પ્રત્યેક શરીરી જીવોને કાયપરિત કહે છે. તે જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પુઢ્યોકાલ અર્થાત્ અસંખ્યાતકાળ સુધી કાયપરિતપણે રહે છે. જે કોઈ જીવ નિગોદથી નીકળીને પ્રત્યેક શરીરમાં ઉત્પત્ત થાય છે, ત્યાં અંતમુહૂર્ત સુધી કાયપરિતપણે રહીને પુનઃ સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પત્ત થાય, તો કાયપરિતની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી કાયપરિત નિરંતર રહે છે. અહીં અસંખ્યાતકાળ પૃથ્વીકાયની કાયસ્થિતિ જેટલો સમજવો જોઈએ. તે કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલપ્રમાણ અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ છે. ત્યાર પછી તે જીવ અવશ્ય નિગોદમાં જાય અથવા મોક્ષે જાય છે.

સંસારપરિતા :- સમ્યકૃતવની પ્રાપ્તિ થવાથી જેનો સંસાર પરિભ્રમણકાળ પરિમિત થઈ ગયો હોય. તેમજ જે જીવોનું સંખ્યાત કે અસંખ્યાત કાલ જ સંસાર પરિભ્રમણ શેષ રહ્યું હોય, તેને સંસાર પરિતા કહે છે. તે જગન્ય અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાલ એટલે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ સુધી સંસાર પરિતાપણે રહે છે.

કોઈ જીવ સમ્યગ્રદર્શન પ્રાપ્ત કરીને અંતર્મૂહૂર્તમાં અંતકૃત કેવળી થઈને મોક્ષ જાય, તો તેની જગન્ય અંતર્મૂહૂર્તની સ્થિતિ થાય છે. અને સમ્યગ્રદર્શન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જો તે જીવ સમ્યગ્રદર્શનથી પતિત થઈ જાય અને દેશોન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનકાલ સુધી સંસાર પરિભ્રમણ કરીને પછી મોક્ષ જાય, તો તેની પરિતા સંસારની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થાય છે.

કાયઅપરિતા :- અનંતકાયિક જીવ કાય અપરિત કહેવાય છે તથા કાય અપરિત જગન્ય અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિ કાળ(અનંતકાળ) સુધી નિરંતર કાય અપરિતાપણે રહે છે. જ્યારે કોઈ જીવ પ્રત્યેક શરીરમાં જન્મ-મરણ કરીને નિગોદમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં અંતર્મૂહૂર્ત સુધી રહીને ફરી પ્રત્યેક શરીરીરૂપે ઉત્પન્ન થાય, તો તેની જગન્ય સ્થિતિ અંતર્મૂહૂર્ત થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ જેટલો અનંતકાળ સમજવો જોઈએ. ત્યાર પછી તે જીવ અવશ્ય ત્યાંથી નીકળીને પ્રત્યેક શરીરીપણે જન્મ ધારણ કરે છે.

સૂત્રકારે કાયઅપરિતાની કાયસ્થિતિ વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ કહી છે પરંતુ નિગોદના સાધારણ શરીરી જીવો કાય અપરિત છે. ચોથા કાય દ્વારમાં સમુચ્ચયય નિગોદની કાયસ્થિતિ અનંતકાલમાં અઢી પુદ્ગલ પરાવર્તનકાલપ્રમાણ કહી છે. તેથી કાયઅપરિતાની કાયસ્થિતિ અઢી પુદ્ગલપરાવર્તનકાલની જ હોવી જોઈએ. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં કોઈ પણ કારણથી મૂળપાઠમાં જાવ.. પાઠમાં કંઈક ક્ષતિ થઈ ગઈ હોય તેમ જણાય છે. વૃત્તિકારે પણ સૂત્રને અનુસરીને જ તે અનંતકાલની સ્થિતિને વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ કહી છે. ઉક્કોસેણ અણંત કાલં જાવ વણસ્પસ્યકાલો ના સ્થાને જાવ અઙ્ગાઝજા પોગલપરિયદ્વા પાઠ યથોચિત લાગે છે.

સંસાર અપરિતા :- જેનું અનંતકાલનું સંસાર પરિભ્રમણ શેષ હોય, તેને સંસાર અપરિત કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે— (૧) અનાદિ અનંત— જેના સંસારનો અંત-વિચછેદ ક્યારેય થવાનો ન હોય તેવા અભવી જીવોની અપેક્ષાએ તે અનાદિ અનંત સંસાર અપરિત કહેવાય છે. (૨) અનાદિ સાંત— જેના સંસારનો અંત થવાનો છે તેવા ભવી જીવો અનાદિ સાંત સંસાર અપરિત કહેવાય છે.

નોપરિતા નોઅપરિતા :- સિદ્ધને નોપરિત નોઅપરિત કહે છે. તેની સ્થિતિ સાદિ અનંત છે.

પરિતા-અપરિતાની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જગન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
કાય પરિતા	અંતર્મૂહૂર્ત	અસંખ્યાતકાલ(પૃથ્વીકાલ)	પૃથ્વીકાયની કાયસ્થિતિની અપેક્ષાએ
સંસાર પરિતા	અંતર્મૂહૂર્ત	અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનકાલ	એકવાર સમ્યગ્રદર્શનની સ્પર્શના થયેલો જીવ અવશ્ય અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનકાલમાં મોક્ષ જતો હોવાથી
કાય અપરિતા	અંતર્મૂહૂર્ત	અનંતકાલ	વનસ્પતિકાયિક જીવોની કાયસ્થિતિની અપેક્ષાએ
સંસાર અપરિતા	x	અનાદિ-અનંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ
		અનાદિ સાંત	ભવી જીવોની અપેક્ષાએ

(૧૭) પર્યાપ્તિ હાર :-

૧૧૨ પજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉકકોસેણ સાગરોવમસયપુહત્તં સાઇરેં !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! પર્યાપ્ત જીવ કેટલા કાલ સુધી નિરંતર પર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૃત્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ કંઈક અધિક અનેક સો સાગરોપમ સુધી નિરંતર પર્યાપ્તપણે રહે છે.

૧૧૩ અપજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ વિ ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહૃત્તં !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! અપર્યાપ્ત જીવ, કેટલા કાલ સુધી નિરંતર અપર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૃત્ત સુધી અપર્યાપ્તપણે રહે છે.

૧૧૪ ણોપજ્જતાએ ણોઅપજ્જતાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - હે ભગવન् ! નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્ત જીવ કેટલા કાળ સુધી નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્તપણે રહે છે ? ઉત્તર - હે ગૌતમ ! તેની સ્થિતિ સાદ્ય અનંતકાલની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા અને નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્ત જીવોની કાયસ્થિતિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

પર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અંતમુહૃત્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક અનેક સો સાગરોપમની છે. કોઈ જીવ અંતમુહૃત્તનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને અપર્યાપ્તપણે જન્મ ધારણ કરે, તો પર્યાપ્તાની જધન્ય અંતમુહૃત્તની સ્થિતિ થાય છે.

કોઈ જીવ ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ અનેક સો સાગરોપમ સુધી નિરંતર લબ્ધિ પર્યાપ્તપણે રહે તો તે પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ થાય છે. અહીં લબ્ધિપર્યાપ્તા જીવોની અપેક્ષાએ કાયસ્થિતિનું કથન છે. લબ્ધિ પર્યાપ્તાના ભવો નિરંતર અનેક સો સાગરોપમ સુધી થઈ શકે છે. દરેક જીવ જ્યાં જન્મ ધારણ કરે ત્યાં અંતમુહૃત્ત સુધી અપર્યાપ્ત રહે જ છે. પરંતુ તે અપર્યાપ્તા અવસ્થામાં પણ પર્યાપ્ત નામકર્મનો ઉદ્ય હોવાથી તે જીવ લબ્ધિપર્યાપ્તા કહેવાય છે. આ રીતે લબ્ધિ પર્યાપ્તાની અપેક્ષાએ પર્યાપ્તાવસ્થાનું સાતત્ય નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ સાધિક અનેક સો સાગરોપમ સુધી રહે છે.

અપર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :- જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૃત્તની છે. જીવાભિગમ સૂત્ર, પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર અને ભગવતી સૂત્ર આદિ અનેક શાસ્ત્રોમાં અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ કે કાયસ્થિતિ જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતમુહૃત્તની જ કહી છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કરણ અપર્યાપ્ત કે લબ્ધિ અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ તો એક ભવની જ હોય છે અને કાયસ્થિતિ અનેક ભવોની અપેક્ષાએ હોય છે. તેમ છિતાં આ સર્વ આગમોને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે અપર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદ્યમાં એટલે લબ્ધિ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જીવ નિરંતર જેટલા ભવ કરી શકે તેનો સરવાળો અંતમુહૃત્તનો જ થાય છે અર્થાત્ જીવ અપર્યાપ્ત અવસ્થાના કેટલાક ભવો અંતમુહૃત્તના કરીને વચ્ચે પર્યાપ્તાના ભવો કરતો રહે તો જ ત્યાં ને ત્યાં તેના અસંખ્ય કે અનંત ભવો થઈ

શકે છે. અન્યથા એકલા અપર્યાપ્તના રપદ આવલિકાના હિસાબે ઉત્કૃષ્ટ રપદની ઓછા ભવો થઈ શકે અને તેનો સરવાળો અંતર્મુહૂર્ત જેટલો રહી શકે. આ રીતે અપર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સમજવી. શ્રી ભગવતી સૂત્રના ગમ્મા શતકમાં જઘન્ય ગમ્મામાં અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળામાં પર્યાપ્તના કે અપર્યાપ્તના સર્વ ભવોનો સમાવેશ હોવાથી તે તે ગમ્મામાં અસંખ્ય કે અનંત ભવો થઈ શકે છે. શાસ્ત્રકારનો આશય ત્યાં જઘન્ય ગમ્મામાં અંતર્મુહૂર્તમાં સમાવિષ્ટ થતી સર્વ સ્થિતિનું સંકલન, જઘન્ય સ્થિતિમાં સમજ લેવાથી છે. પરંતુ ત્યાં પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તનો ભેદ વિવક્ષિત નથી, માટે અનેક શાસ્ત્રોમાં કથિત અપર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિમાં ગમ્મા શતકના કથનથી કોઈ વિરોધ ન સમજવો જોઈએ.

નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :- પર્યાપ્ત કે અપર્યાપ્તાવસ્થાથી રહિત હોય, તેવા સિદ્ધ ભગવાન નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્ત કહેવાય છે. તેની કાયસ્થિતિ સાદ્ય અનંતકાલની છે.

પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
૧ પર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	સાધિક અનેક સો સાગરોપમ	લાભ્ય પર્યાપ્તા જીવની અપેક્ષાએ
૨ અપર્યાપ્તા	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	અપર્યાપ્તા અવસ્થાનું સાતત્ય તેટલું જ રહેતું હોવાથી
૩ નોપર્યાપ્તા-નોઅપર્યાપ્તા	-	સાદ્ય અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ

(૧૮) સૂક્ષ્મ દ્વાર :-

૧૧૫ સુહુમે ણં ભંતે ! સુહુમે ત્તિ પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણં પુઢવિ- કાલો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! સૂક્ષ્મ જીવ કેટલા કાળ સુધી સૂક્ષ્મપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પુઢવીકાલ સુધી સૂક્ષ્મપણે રહે છે.

૧૧૬ બાદરે ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણં અસંખેજ્જ કાલં જાવ ખેત્તાઓ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! બાદર જીવ કેટલા કાલ સુધી બાદરપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલ સુધી બાદરપણે રહે છે, તે અસંખ્યાતકાલ, કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ છે અને શૈત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

૧૧૭ ણોસુહુમ ણોબાદરે ણં ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! નોસૂક્ષ્મ નોબાદર કેટલા કાલ સુધી નોસૂક્ષ્મ નોબાદરપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેની સ્થિતિ સાદ્ય અનંતકાલની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સૂક્ષ્મ, બાદર, નોસૂક્ષ્મ નોબાદરની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સૂક્ષમની કાયસ્થિતિ :— જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલ—પૃથ્વીકાલ પ્રમાણ છે. કોઈ પણ જીવ પૃથ્વી, પાણી આદિ પાંચ સ્થાવરમાં સૂક્ષમપણે જન્મ-મરણ કરે, તો ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલ સુધી રહે છે. તે અસંખ્યાતકાલમાં કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ વ્યતીત થાય છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોકના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ અર્થાત્ પુઠ્વીકાલ પ્રમાણ છે.

બાદરની કાયસ્થિતિ :— જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલ—બાદરકાલ પ્રમાણ છે. તે અસંખ્યાતકાલમાં કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલ વ્યતીત થાય છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ થાય છે.

આ રીતે સૂક્ષમ અને બાદર બંનેની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાત કાલની હોવા છતાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાની બંનેની સ્થિતિમાં તરતમતા જણાય છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, બાદરથી સૂક્ષમ જીવની કાયસ્થિતિ અધિક છે.

નોસૂક્ષમ નોબાદર જીવની કાયસ્થિતિ :— સિદ્ધના જીવો નોસૂક્ષમ નોબાદર છે. તેની સ્થિતિ સાદિ અનંત કાલની છે.

સૂક્ષમ-બાદર જીવની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
સૂક્ષમ	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્યાતકાલ(પુઠ્વીકાલ)	સમુચ્ચય સૂક્ષમ જીવની અપેક્ષાએ માત્ર સૂક્ષમમાં જીવ અસંખ્ય કાલ સુધી જ રહે.
બાદર	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્યાતકાલ(બાદરકાલ)	સમુચ્ચય બાદર જીવની અપેક્ષાએ માત્ર બાદરમાં અસંખ્યકાલ સુધી જ રહે. પુઠ્વીકાલથી બાદર કાલ બહુ નાનો છે.
નોસૂક્ષમ નોબાદર	×	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ.

(૧૮) સંઝી દ્વાર : -

૧૧૮ સણ્ણી ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણ સાગરોવમસયપુહૃત્તં સાઇરેણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સંઝી જીવ કેટલા કાળ સુધી સંજીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક અનેક સો સાગરોપમ સુધી સંજીપણે રહે છે.

૧૧૯ અસણ્ણી ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણ વણસ્પસ્ફીકાલો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અસંઝી જીવ કેટલા કાલ સુધી અસંઝીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વનસપતિકાળ સુધી અસંઝીપણે રહે છે.

૧૨૦ ણોસણ્ણી ણોઅસણ્ણી ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નોસંઝી નોઅસંઝી જીવ કેટલા કાલ સુધી નોસંઝી નોઅસંઝીપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેની સ્થિતિ સાદિ-અનંતકાલની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સંજી, અસંજી, નોસંજી-નોઅસંજી જીવોની કાયસ્થિતિની પ્રરૂપણા છે.

સંજીની કાયસ્થિતિ :— જ્યારે કોઈ જીવ અસંજીપણાથી નીકળીને સંજીપણાનો ભવ ધારણ કરી અંતર્મુહૂર્ત રહીને, ફરી અસંજીપણે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ સંજી અવસ્થામાં રહે છે અને કોઈ જીવ મનુષ્ય અને નારકી અથવા વૈમાનિક દેવમાં ભવભ્રમણ કર્યા કરે તો, ઉત્કૃષ્ટ કાંઈક અધિક અનેક સો સાગરોપમ કાળ સુધી નિરંતર સંજીપણે રહે છે.

અસંજીની કાયસ્થિતિ :— જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ સુધી અસંજી જીવ નિરંતર અસંજીપણે રહે છે.

નોસંજી-નોઅસંજીની કાયસ્થિતિ :— ડેવળી ભગવાન અને સિદ્ધ ભગવાન નોસંજી નોઅસંજી છે. સિદ્ધની અપેક્ષાએ તેની સ્થિતિ સાદિ અનંત છે.

સંજી-અસંજી જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ પ્રકાર	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કારણ
૧ સંજી	અંતર્મુહૂર્ત	સાધિક અનેક સો સાગરોપમ	ચાર ગતિની અપેક્ષાએ.
૨ અસંજી	અંતર્મુહૂર્ત	અનંતકાલ(વનસ્પતિકાલ)	વનસ્પતિકાધિકની મુખ્યતાએ
૩ નોસંજી નોઅસંજી	—	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ

(૨૦) ભવસિદ્ધિક દાર :-

૧૨૧ ભવસિદ્ધિએ ણ ભંતે ! પુઢ્છા ? ગોયમા ! અણાઈએ સપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ભવસિદ્ધિક જીવ કેટલા કાળ સુધી ભવસિદ્ધિકપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે અનાદિ સાંત છે.

૧૨૨ અભવસિદ્ધિએ ણ ભંતે ! પુઢ્છા ? ગોયમા ! અણાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અભવસિદ્ધિક જીવ કેટલા કાળ સુધી અભવસિદ્ધિકપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનાદિ-અનંત છે.

૧૨૩ ણોભવસિદ્ધિય ણોઅભવસિદ્ધિએ ણ ભંતે ! પુઢ્છા ? ગોયમા ! સાઈએ અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નોભવસિદ્ધિક-નોઅભવસિદ્ધિક કેટલા કાલ સુધી નોભવસિદ્ધિક નોઅભવસિદ્ધિકપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાદિ-અનંત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક અને નોભવસિદ્ધિક નોઅભવસિદ્ધિક જીવોની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

ભવસિદ્ધિકની કાયસ્થિતિ :- ભવ્યત્વ પરિણામિક ભાવ છે, તેથી તે અનાદિ છે પરંતુ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતાં તેનો અંત થાય છે, તેથી તે અનાદિ સાંત છે.

અભવસિદ્ધિકની કાયસ્થિતિ :- અભવ્યત્વ પણ પરિણામિક ભાવ છે, તેથી અનાદિ છે. અભવી જીવોના અભવીપણાનો કયારેય અંત થતો નથી, તેથી તે અનાદિ અનંત છે.

નોભવસિદ્ધક નોઅભવસિદ્ધિકની કાયસ્થિતિ :- તે ભાવ સિદ્ધોમાં હોય છે. સિદ્ધોની અપેક્ષાએ તેની સ્થિતિ સાદિ અનંતકાળની છે.

ભવસિદ્ધક-અભવસિદ્ધક જીવોની સ્થિતિ :-

જીવ	સ્થિતિ	કારણ
૧ ભવસિદ્ધિક	અનાદિ સાંત	પારિણામિક ભાવ છે અને મોક્ષ જાપ ત્યારે તેનો અંત થાય છે.
૨ અભવસિદ્ધક	અનાદિ-અનંત	પારિણામિક ભાવ છે અને તેનો અંત થતો નથી.
૩ નોભવસિદ્ધક નોઅભવસિદ્ધિક	સાદિ અનંત	સિદ્ધ ભગવાનની આદિ છે પરંતુ તેનો અંત નથી.

(૨૧) અસ્તિકાય દ્વારા :-

૧૨૪ ધર્મતથિકાએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ! ગોયમા ! સવ્વદ્ધં ! એવં જાવ અદ્વાસમએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ધર્માસ્તિકાય કેટલા કાળ સુધી ધર્માસ્તિકાયપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે સર્વકાળ રહે છે. આ જ રીતે યાવત્તુ અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્વાસમય(કાળ દ્રવ્ય)ની સ્થિતિ પણ જાણવી જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં છાએ દ્રવ્યોની કાળમર્યાદાનું નિરૂપણ છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ છાએ દ્રવ્યો અનાદિ અનંત છે. તેઓ હંમેશાં પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થિત રહે છે.

(૨૨) ચરમ દ્વારા :-

૧૨૫ ચરિમે ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! અણાઈએ સપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ચરમ જીવ કેટલા કાળ સુધી ચરમપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનાદિ-સાંત હોય છે.

૧૨૬ અચરિમે ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! અચરિમે દુવિહે પણતે તં જહા- અણાઈએ વા અપજ્જવસિએ, સાઈએ વા અપજ્જવસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અચરમ જીવ કેટલા કાળ સુધી અચરમપણે રહે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અચરમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અનાદિ અનંત અને (૨) સાદિ-અનંત.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચરમ-અચરમ જીવોની કાયસ્થિતિનું પ્રતિપાદન છે.

ચરમ-અચરમ :— જેનો ભવ ચરમ અર્થાતું અંતિમ હોય, તે ચરમ કહેવાય છે, જે ચરમ અર્થાતું અંતિમ ભવને કે અંતિમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાના હોય, તેવા ભવી જીવોને પણ ચરમ કહે છે. તેની સ્થિતિ ભવી જીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ સાંત છે.

જેના ભવનો અને સ્થિતિનો કદાપિ અંત થવાનો નથી. તેને અચરમ કહે છે. અભવી જીવોના અભવીપણાનો કદાપિ અંત થતો નથી તેથી તે અચરમ છે. તેની સ્થિતિ અનાદિ અનાંત છે. તે જ રીતે સિદ્ધ જીવોની સિદ્ધ પર્યાયનો પણ કદાપિ અંત થતો નથી, તેથી તેઓ પણ અચરમ કહેવાય છે. તેની સ્થિતિ સાદિ અનાંત છે.

ચરમ-અચરમ જીવોની કાયસ્થિતિ :-

જીવ	સ્થિતિ	કારણ
૧ ચરમ જીવ	અનાદિ સાંત	ભવી જીવોની અપેક્ષાએ(મોક્ષમાં જવાના છે તેથી)
૨ અચરમ જીવ	અનાદિ અનાંત	અભવી જીવોની અપેક્ષાએ(ક્યારે ય અંત થતો નથી.)
	સાદિ અનાંત	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ. (ક્યારે ય અંત થતો નથી.)

આગણીશમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ સમ્યકૃત્વ પદ છે.

સમ્યકૃત્વ એટલે સમ્યગ્રદર્શન. પ્રસ્તુત પદમાં સમ્યગ્રદર્શન, મિથ્યાદર્શન અને મિશ્રદર્શન, એમ ત્રણો ય દર્શન સબંધી વિચારણા છે. સમ્યગ્રદર્શનમાં દર્શન શબ્દ, ચક્ષુ દ્વારા જોવાના અર્થમાં નહિ પરતુ પદાર્થના વાસ્તવિક અને યથાતથ શાન તથા શ્રદ્ધાના અર્થમાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે જિનેશ્વર કથિત તત્ત્વોની સમ્યક સમજ અને સમ્યક શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્રદર્શન-સમ્યકૃત્વ છે. સમ્યગ્રદર્શનથી વિપરીત અવસ્થા એટલે અસમ્યક સમજ અને અસમ્યક શ્રદ્ધા, તે મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાત્વ છે અને બંને પ્રકારની મિશ્ર અવસ્થા તે મિશ્રદર્શન-મિશ્રદાસ્તિ છે.

અનાદિકાલથી પ્રત્યેક સંસારી જીવ મિથ્યાદાસ્તિ જ હોય છે. ત્યાર પછી કાલલાખ્ય પૂર્ણ થતાં ક્યારેક આત્મ પુરુષાર્થથી મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થાય ત્યારે જીવને સમ્યગ્રદાસ્તિ-સમ્યકૃત્વ પ્રગટ થાય છે અને ત્યાર પછી ક્યારેક મિશ્ર મોહનીય કર્મના ઉદ્યે જીવને મિશ્રદાસ્તિ પણ થાય છે.

જીવને એક સમયમાં એક જ દાસ્તિ હોય છે. દંડકની અપેક્ષાએ ૨૪ દંડકના જીવોમાં મિથ્યાદાસ્તિ હોય છે અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને ૧૬ પંચેન્દ્રિય, કુલ-૧૮ દંડકોમાં સમ્યગ્રદાસ્તિ હોય છે. નૈરાયિકોનો એક દંડક, દેવોના ૧૩ દંડક, સંજીવિ તિર્યચ્ય પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યનો એક-એક દંડક, એમ કુલ ૧૬ પંચેન્દ્રિય દંડકના જીવોને મિશ્રદાસ્તિ હોય છે.

દંડકમાં સંખ્યાની અપેક્ષાએ પાંચ એકેન્દ્રિયોમાં એક મિથ્યાદાસ્તિ, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાં સમ્યગ્ર અને મિથ્યા એમ બે દાસ્તિ, શેષ પંચેન્દ્રિયના ૧૬ દંડકમાં ત્રણ દાસ્તિ હોય છે.

દંડકમાં પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તની અપેક્ષાએ (૧) મિથ્યાદાસ્તિ-૨૪ દંડકના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તમાં હોય છે. (૨) સમ્યગ્રદાસ્તિ-ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય ૧૬, એમ ૧૮ દંડકોના અપર્યાપ્ત તથા પંચેન્દ્રિય ૧૬, દંડકના પર્યાપ્તામાં હોય છે. (૩) મિશ્રદાસ્તિ પંચેન્દ્રિયોના ૧૬, દંડકોના પર્યાપ્તામાં જ હોય છે, અપર્યાપ્તામાં હોતી નથી.

સમ્યગ્રદર્શન એ સાધના માર્ગનું અનિવાર્ય અંગ છે. સમ્યગ્રદર્શનના પ્રભાવે જ શાન અને ચારિત્ર સમ્યક બને છે. મિથ્યાદર્શન અનંત સંસાર પરિભ્રમણનું મૂળભૂત કારણ છે. આ રીતે જીવના સંસાર પરિભ્રમણ અને મોક્ષમાર્ગમાં મિથ્યાદર્શન અને સમ્યગ્રદર્શનના પ્રાધાન્યને સ્વીકારીને આગમ ગ્રંથોમાં તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં અનેક સ્થાને ત્રણ પ્રકારના દર્શન, તેનું સ્વરૂપ વગેરે વિષયોનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઓગણીસમું પદ : સમ્યકૃત્વ

જીવોમાં સમ્યગદાસ્તિ આદિ :-

૧ જીવા ણ ભંતે ! કિં સમ્મદિદ્દી મિચ્છદિદ્દી સમ્મામિચ્છદિદ્દી ? ગોયમા ! જીવા સમ્મદિદ્દી વિ મિચ્છદિદ્દી વિ સમ્મામિચ્છદિદ્દી વિ । એવં ઘેરઝયા વિ । અસુરકુમારા વિ એવં જાવ થળિયકુમારા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! જીવ શું સમ્યગ્રદાસ્તિ છે, મિથ્યાદાસ્તિ છે કે સમ્યગ્મિથ્યાદાસ્તિ (મિશ્રદાસ્તિ) છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જીવ સમ્યગ્રદાસ્તિ પણ છે, મિથ્યાદાસ્તિ પણ છે અને મિશ્રદાસ્તિ પણ છે. આ પ્રમાણે નૈરયિક જીવોમાં ત્રણે ય દાસ્તિઓ છે. અસુરકુમારોથી લઈ સ્તનિતકુમાર સુધીના ભવનપતિ દેવોમાં પણ ત્રણે ય દાસ્તિઓ છે.

૨ પુઢવિકકાઇયા ણ ભંતે ! કિં સમ્મદિદ્દી મિચ્છદિદ્દી સમ્મામિચ્છદિદ્દી ? ગોયમા ! પુઢવિકકાઇયા ણો સમ્મદિદ્દી, મિચ્છદિદ્દી, ણો સમ્મામિચ્છદિદ્દી । એવં જાવ વણસ્પસ્સિકાઇયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવો શું સમ્યગ્રદાસ્તિ છે, મિથ્યાદાસ્તિ છે કે મિશ્રદાસ્તિ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવ સમ્યગ્રદાસ્તિ નથી, મિથ્યાદાસ્તિ હોય છે અને મિશ્રદાસ્તિ નથી. આ જ પ્રમાણે અખાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ અર્થાત્ પાંચે ય સ્થાવર જીવોમાં એક મિથ્યાદાસ્તિ હોય છે.

૩ બેઝિદિયા ણ ભંતે ! કિં સમ્મદિદ્દી મિચ્છદિદ્દી સમ્મામિચ્છદિદ્દી ? ગોયમા ! બેઝિદિયા સમ્મદિદ્દી વિ, મિચ્છદિદ્દી વિ, ણો સમ્મામિચ્છદિદ્દી । એવં જાવ ચરુરિદિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! બેઈન્દ્રિય જીવો શું સમ્યગ્રદાસ્તિ છે, મિથ્યાદાસ્તિ છે કે મિશ્રદાસ્તિ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! બેઈન્દ્રિય જીવો સમ્યગ્રદાસ્તિ પણ હોય છે, મિથ્યાદાસ્તિ પણ હોય છે, મિશ્રદાસ્તિ હોતા નથી. આ જ રીતે ચૌરેન્દ્રિય સુધી જાણવું.

૪ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા મણુસ્સા વાણમંતરજોઇસિયવેમાળિયા ય સમ્મદિદ્દી વિ, મિચ્છદિદ્દી વિ, સમ્મામિચ્છદિદ્દી વિ ।

ભાવાર્થ :- પંચેદિય તિર્યંચ અને મનુષ્યો તથા વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો સમ્યગ્રદાસ્તિ પણ હોય છે, મિથ્યાદાસ્તિ પણ હોય છે અને મિશ્રદાસ્તિ પણ હોય છે.

૫ સિદ્ધા ણ ભંતે ! કિં સમ્મદિદ્દી મિચ્છદિદ્દી સમ્મામિચ્છદિદ્દી પુચ્છા ? ગોયમા ! સિદ્ધા ણ સમ્મદિદ્દી, ણો મિચ્છદિદ્દી ણો સમ્મામિચ્છદિદ્દી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! સિદ્ધ ભગવાન શું સમ્યગ્રદાસ્તિ છે, મિથ્યાદાસ્તિ છે કે મિશ્રદાસ્તિ છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! સિદ્ધ ભગવાન સમ્યગ્રદાસ્તિ છે, તેઓ મિથ્યાદાસ્તિ કે મિશ્રદાસ્તિ નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમુચ્ચય, સંસારી જીવો અને સિદ્ધજીવોમાં દાષ્ટિનું નિરૂપણ છે. વીતરાગ સિદ્ધાંતના જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનની અપેક્ષાએ દાષ્ટિના ત્રણ પ્રકાર છે.

(૧) સમ્યગ્રદાષ્ટિ :- સમ્યગ્ર-અવિપરીતા દૃષ્ટિ-ર્દર્શનં રુચિસ્તત્વાનિ પ્રતિ યેષાં તે સમ્યગ્રદાષ્ટિકાઃ । જીવાદિ તત્ત્વો પ્રતિ જેની યથાર્થ દાષ્ટિ-શ્રદ્ધા, રચિ હોય તે સમ્યગ્રદાષ્ટિ છે.

(૨) મિથ્યાદાષ્ટિ :- સમ્યગ્રદાષ્ટિથી વિપરીત દાષ્ટિ હોય અર્થાત્ જે જીવાદિ તત્ત્વોને યથાર્થ રૂપે જાણતા નથી કે શ્રદ્ધા કરતા નથી, તે મિથ્યાદાષ્ટિ છે.

(૩) મિશ્રદાષ્ટિ :- સમ્યગ્ર-મિથ્યા ચ દૃષ્ટિર્યેષાં તે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિકાઃ જિનોકત ભાવાન્ પ્રતિ ઉદાસીનાઃ । - જે જીવોની દાષ્ટિ સમ્યગ્ર પણ ન હોય અને મિથ્યા પણ ન હોય, જે જિનેશ્વરના વચ્ચો પ્રતિ રચિ કે અરુણિ બંને પ્રકારના ભાવોથી રહિત ઉદાસીન હોય તે મિશ્રદાષ્ટિ છે. સંશી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં જ મિશ્રદાષ્ટિ હોય છે. તેની સ્થિતિ અંતર્મૂહૂર્તની જ છે. ત્યાર પછી તે જીવ સમ્યગ્રદાષ્ટિ અથવા મિથ્યાદાષ્ટિને પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ પણ જીવને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં મિશ્રદાષ્ટિ હોતી નથી. મિશ્રદાષ્ટિમાં આયુષ્યનો બંધ થતો નથી કે જીવનું મૃત્યુ પણ થતું નથી.

આ ત્રણો દાષ્ટિ પરસ્પર પ્રતિપક્ષી અર્થાત્ એક જીવમાં એકી સાથે તે દાષ્ટિઓ હોતી નથી પરંતુ એક સમયમાં કોઈ પણ એક દાષ્ટિ જ હોય છે. સમૂહની અપેક્ષાએ અર્થાત્ દંડક આદિમાં બે-ત્રણ દાષ્ટિ હોય છે.

નારક-દેવોમાં દાષ્ટિ :- સમૂહની અપેક્ષાએ નારકી તથા ભવનપતિ, વંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવ આ પ્રત્યેક દંડકમાં ત્રણ-ત્રણ દાષ્ટિ હોય છે અને એક જીવને પણ એક ભવમાં ત્રણ દાષ્ટિ હોઈ શકે છે પરંતુ દરેક જીવને એક સમયમાં એક દાષ્ટિ જ હોય છે.

અહીં દેવોનું કથન દંડક અનુસાર છે પરંતુ તેના અન્ય ભેદોમાંથી ત્રણ કિલ્વીધી અને ૧૫ પરમાધામી દેવોમાં એક મિથ્યાદાષ્ટિ હોય છે અને અનુતારવિભાનના દેવોમાં એક સમ્યગ્રદાષ્ટિ જ હોય છે. ઇ નરકના અપર્યાપ્તમાં બે દાષ્ટિ અને સાતમી નરકના અપર્યાપ્તમાં એક મિથ્યાદાષ્ટિ હોય છે. સર્વ પર્યાપ્ત નરક અને દેવોમાં ત્રણ દાષ્ટિ હોય છે.

તિર્યં પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોમાં દાષ્ટિ :- સમુચ્ચય કથનની અપેક્ષાએ આ બંને દંડકના જીવોમાં ત્રણ-ત્રણ દાષ્ટિ હોય છે. તેમ છતાં ભેદ-પ્રભેદોની અપેક્ષાએ સંમૂહિત્યમ મનુષ્યોમાં એક મિથ્યાદાષ્ટિ અને કર્મભૂમિના સંશી મનુષ્યોમાં ત્રણ દાષ્ટિ છે. કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિના સમસ્ત મનુષ્ય-તિર્યં યુગલિકોમાં દાષ્ટિનું પરિવર્તન થતું ન હોવાથી ત્યાં મિશ્રદાષ્ટિ હોતી નથી. તેઓને બે દાષ્ટિ હોય છે, પરંતુ ખેચર તિર્યં યુગલિકમાં એક મિથ્યાદાષ્ટિ હોય છે. ૫૮ અંતરદ્વિપના સમસ્ત યુગલિક તિર્યં કે મનુષ્યમાં એક મિથ્યાદાષ્ટિ જ હોય છે.

પાંચ સ્થાવરમાં દાષ્ટિ :- પાંચ સ્થાવર જીવોમાં એક મિથ્યાદાષ્ટિ જ હોય છે. તેમાં આત્મવિકાસ કે વિશિષ્ટ પુરુષાર્થના અભાવે સમ્યગ્રદાષ્ટિ અને મિશ્રદાષ્ટિનો નિર્ધેદ્ધ છે.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાં દાષ્ટિ :- તેમાં સમ્યગ્રદાષ્ટિ અને મિથ્યાદાષ્ટિ બે દાષ્ટિ હોય છે, કોઈ જીવ સમ્યગ્રદર્શનનથી પતિત થતાં મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને વિકલેન્દ્રિયોમાં ઉત્પત્ત થાય તે અપેક્ષાએ વિકલેન્દ્રિય જીવોની અપર્યાપ્ત દશામાં સાસ્વાદન સમકિત હોય છે. તે સિવાય સમસ્ત અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા વિકલેન્દ્રિયોમાં એક મિથ્યાદાષ્ટિ જ હોય છે.

સિદ્ધોમાં દાષ્ટિ :- એક સમ્યગ્રદાષ્ટિ(ક્ષાયક સમ્યકત્વ) જ હોય છે.

જીવોમાં દાસ્તિ :-

જીવ	અપર્યાપ્તામાં દાસ્તિ	પર્યાપ્તામાં દાસ્તિ
૧ થી ૬ નરક	૨ સમ્યગદાસ્તિ, ભિથ્યાદાસ્તિ	૩ દાસ્તિ
૭ મી નરક	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ	૩ દાસ્તિ
૧૦ ભવનપતિ દેવ	૨ દાસ્તિ – ભિશ દાસ્તિ વર્જિને	૩ દાસ્તિ
૧૫ પરમાધામી દેવ	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ
વંતર દેવ	૨ દાસ્તિ – ભિશ દાસ્તિ વર્જિને	૩ દાસ્તિ
જ્યોતિષી દેવ	૨ દાસ્તિ – ભિશ દાસ્તિ વર્જિને	૩ દાસ્તિ
૧૨ દેવલોક અને ૮ ગ્રેવેયક	૨ દાસ્તિ – ભિશ દાસ્તિ વર્જિને	૩ દાસ્તિ
૮ લોકાંતિક દેવ	૨ દાસ્તિ – ભિશ દાસ્તિ વર્જિને	૩ દાસ્તિ(પરંપરાએ મુખ્ય દેવોમાં સમ્યગદાસ્તિ)
૩ કિલ્વીષી	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ
૫ અનુતર વિમાન	૧ સમ્યગ્રદાસ્તિ	૧ સમ્યગ્રદાસ્તિ
૫ સ્થાવર	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ
૩ વિકલેન્ડ્રિય, અસંશી તિર્યંચ પંચેન્ડ્રિય	૨ સમ્યગ્રદાસ્તિ, ભિથ્યાદાસ્તિ	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ
સંશી તિર્યંચ પંચેન્ડ્રિય	૨ દાસ્તિ – ભિશ દાસ્તિ વર્જિને	૩ દાસ્તિ
સ્થલચર યુગલિક	૨ સમ્યગ્રદાસ્તિ, ભિથ્યાદાસ્તિ	૨ દાસ્તિ
ખેચર યુગલિક	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ
સંમૂચીર્ણમ મનુષ્ય	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ
કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય	૨ દાસ્તિ – ભિશ દાસ્તિ વર્જિને	૩ દાસ્તિ
કર્મભૂમિના યુગલિક અને ૩૦ અકર્મભૂમિના યુગલિક મનુષ્ય	૨ દાસ્તિ – ભિશ દાસ્તિ વર્જિને	૨ દાસ્તિ
૫૬ અંતરદીપના યુગલિક મનુષ્ય અને તિર્યંચ	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ	૧ ભિથ્યાદાસ્તિ
સિદ્ધ	૧ સમ્યગદાસ્તિ(તેઓ નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્ત છે.)	

 ॥ ઓગણીશમું પદ સંપૂર્ણ ॥

વીસમું પદ

પરિચય

આ પદનું નામ અંતક્ષિયા પદ છે. તેમાં વિવિધ દાઢિકોણથી અંતક્ષિયા અને તેને લગતી કેટલીક પ્રાપ્ત થનારી ઉપલાઘિયાઓની વિચારણા છે.

અંતક્ષિયા એટલે ભવપરંપરાનો તથા કર્મોનો સર્વથા અંત કરનારી કિયા અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્તિને યોગ્ય કિયાને અંતક્ષિયા કહે છે. આ પદમાં વિષયનું પ્રતિપાદન દશ દ્વારોના માધ્યમે કર્યું છે.

(૧) અંતક્ષિયા દ્વાર :— ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી માત્ર મનુષ્યો જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની પૂર્ણતાને પામીને અંતક્ષિયા કરી શકે છે. શેષ ૨૫ દંડકના જીવોમાં અંતક્ષિયા કરવાની યોગ્યતાનો અભાવ છે. તે જીવો ભવપરંપરામાં મનુષ્ય જન્મ પામીને અંતક્ષિયા કરી શકે છે.

(૨) અનંતર દ્વાર :— ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો અનંતર મનુષ્ય ભવમાં અને કયા જીવો પરંપર મનુષ્ય ભવમાં અંતક્ષિયા કરી શકે છે, તેની વિચારણા છે. તેઉકાય, વાઉકાય તથા ત્રણ વિકલેન્દ્રિય આ પાંચ દંડકના જીવો અને અંતિમ ત્રણ નરકના જીવો અનંતર ભવમાં અંતક્ષિયા કરી શકતા નથી પરંતુ પરંપર ભવમાં ક્યારેક મનુષ્ય જન્મ પામીને અંતક્ષિયા કરી શકે છે. શેષ ૧૮ દંડકના જીવો(પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ સહિત પંચેન્દ્રિય જીવો) અને પ્રથમ ૪ નરકના જીવો અનંતર અને પરંપર બંને પ્રકારે અંતક્ષિયા કરી શકે છે.

(૩) એક સમયદ્વાર :— અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરી શકનાર નૈરયિકાદિ એક સમયમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કેટલી સંખ્યામાં અંતક્ષિયા કરે છે ? તેની પ્રદૂપણા છે.

(૪) ઉદ્વૃત્તદ્વાર :— નૈરયિકાદિ ૨૪ દંડકના જીવો મૃત્યુ પામી ૨૪ દંડકમાં કયાં કયાં ઉત્પત્ત થાય છે તેનું વર્ણન છે. તે ઉપરાંત મૃત્યુ પામી તે-તે સ્થાનોમાં ગયા પછી જીવ કુમશઃ ધર્મશ્રવણ, બોધ(ધર્મ), શ્રદ્ધા, મતિ-શ્રુતજ્ઞાન, પ્રતગ્રહણ, અવધિજ્ઞાન, અણગારત્વ, મનઃપર્યવણાન, કેવળજ્ઞાન અને અંતક્ષિયા આ દશ બોલમાંથી કેટલા બોલ(સિદ્ધિ) પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? તેની વિચારણા છે.

(૫) તીર્થકરદ્વાર :— ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો મરીને, સીધા મનુષ્યભવમાં આવીને તીર્થકર પદવી પામી શકે છે. તીર્થકર પદવી ન પામનારા જીવો અંતક્ષિયા (મોક્ષ), વિરતિ, વિરતાવિરતિ (શ્રાવકપણું), સમ્યકૃત્વ ધર્મશ્રવણ, મનઃપર્યવણાન, કેવળજ્ઞાન આદિમાંથી શું મેળવી શકે છે ? તેની વિચારણા છે.

૬ થી ૧૦ દ્વારમાં— કુમશઃ ચક્રવર્તીપદ, બળદેવપદ, વાસુદેવપદ, માંડલિકપદ અને ચક્રવર્તીનાં ૧૪ રત્નોની આગતિનું નિરૂપણ છે.

અંતે અસંયત ભવ્યદ્રવ્યદેવ, અવિરાધક સંયમી, વિરાધક સંયમી, અવિરાધક શ્રાવક, વિરાધક શ્રાવક, અસંજી તિર્યચ તાપસ, કાન્દર્પિક, ચરક પરિત્રાજક, કિલ્વિષિક, સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, આજીવિક, આભિયોગિક, દર્શન ભ્રષ્ટ સ્વલ્પિંગી જીવોની દેવોમાં ઉત્પત્તિ અને ચાર પ્રકારના અસંજી આયુષ્ય સંબંધી નિરૂપણ છે.

વીસમું પદ : અંતક્રિયા

પદના વિષય દર્શક દસ હાર :-

૧ ણેરઝી અંતક્રિયા, અણંતરં એગસમય ઉવ્વદૃણા ।
તિત્થયર ચક્રિક બલ, વાસુદેવ મંડલિય રયણા ય ॥૧॥

ભાવાર્થ :- ગાથાર્થ – (૧) નૈરયિક આદિ જીવોની અંતક્રિયા, (૨) અનંતરાગત જીવોની અંતક્રિયા, (૩) એક સમયમાં અંતક્રિયા, (૪) જીવોની ઉત્પત્તિ, (૫) તીર્થકર, (૬) ચક્રવર્તી, (૭) બળદેવ, (૮) વાસુદેવ, (૯) માંડલિક અને (૧૦) રત્ન.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્ર(ગાથા)માં સંપૂર્ણ પદમાં વર્ણિત અંતક્રિયા આદિ દશ વિષયોના નામ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા છે.

- (૧) અંતક્રિયા હાર :- નારકાદિ ૨૪ દંડકોના જીવોની અંતક્રિયા સંબંધી પ્રિરૂપણા છે.
- (૨) અનંતર હાર :- ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી અનંતરાગત અને પરંપરાગત જીવની અંતક્રિયાનું નિરૂપણ છે.
- (૩) એક સમય હાર :- એક સમયમાં અંતક્રિયા કરનાર જીવોની સંખ્યા સંબંધિત પ્રશ્નોત્તર છે.
- (૪) જીવોની ઉત્પત્તિ હાર :- ૨૪ દંડકના જીવોની ૨૪ દંડકમાંથી ઉત્પત્તિના કથન સાથે તે-તે જીવોના ધર્મશવાળાદિ અધ્યાત્મવિકાસનું નિરૂપણ છે.
- (૫) તીર્થકર હાર :- ૨૪ દંડકના જીવો મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરીને તીર્થકરપદ પામી શકે, તેનું વર્ણન છે.
- (૬) ચક્રી હાર :- ૨૪ દંડકમાંથી મનુષ્યમાં આવીને ચક્રવર્તીપદ કોણ પામે, તેની વિચારણા છે.
- (૭) બળદેવ હાર :- બળદેવ પદની પ્રાપ્તિ સંબંધી વર્ણન છે.
- (૮) વાસુદેવ હાર :- વાસુદેવ પદની પ્રાપ્તિ સંબંધી વર્ણન છે.
- (૯) માંડલિક હાર :- માંડલિક રાજના પદની પ્રાપ્તિ સંબંધી નિરૂપણ છે.
- (૧૦) રત્ન હાર :- ચક્રવર્તીનાં ચૌદ રત્નોની પ્રાપ્તિ સંબંધી નિરૂપણ છે.

(૧) અંતક્રિયા હાર :-

૨ જીવે ણ ભંતે ! અંતક્રિયં કરેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઝે કરેજ્જા, અત્થેગઝે ણો કરેજ્જા । એવં ણેરઝે જાવ વેમાળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન् ! શું જીવ અંતક્રિયા કરે છે ? ઉત્તર – હા, ગૌતમ ! કોઈ જીવ અંતક્રિયા કરે છે અને કોઈ જીવ અંતક્રિયા કરતા નથી. આ જ રીતે નૈરયિકથી લઈ વેમાનિક સુધીના જીવોની અંતક્રિયાના વિષયમાં પણ સમજુ લેવું જોઈએ.

૩ ણેરઝે ણ ભંતે ! ણેરઝેસુ અંતક્રિયં કરેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઝણઢે સમઢે ।

ભાવાર્થ : પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નારકી શું નરકગતિમાં રહીને અંતક્ષિયા કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી.

૪ ણેરઙ્ગણ એં ભંતે ! અસુરકુમારેસુ અંતકિરિયં કરેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું ! એવં જાવ વેમાળિએસુ, ણવરં મળૂસેસુ અંતકિરિયં અત્થેગઙ્ગણ કરેજ્જા, અત્થેગઙ્ગણ ણો કરેજ્જા। એવં અસુરકુમારે જાવ વેમાળિએ ! એવમેતે ચડવીસં ચડવીસદંડગા !

ભાવાર્થ : પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નૈરયિક શું અસુરકુમાર જાતિના દેવભવમાં અંતક્ષિયા કરે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. તે જ રીતે વેમાનિકો સુધીના દંડકમાં અંતક્ષિયા સંબંધી અશક્યતા સમજી લેવી જોઈએ પરંતુ તેમાં વિશેષતા એ છે કે કેટલાક નારકી જીવો મનુષ્યમાં આવીને અંતક્ષિયા કરે છે અને કેટલાક કરતા નથી.

આ રીતે નારકીની સમાન શેષ અસુરકુમારથી લઈ વેમાનિક દેવ પર્યત રૂ દંડકનું કથન કરવું જોઈએ અર્થાત્ તે સર્વ દંડકના જીવો એક માત્ર મનુષ્યપણે ઉત્પત્ત થઈને અંતક્ષિયા કરે છે અન્યત્ર ક્યાંય અંતક્ષિયા કરતા નથી. આ રીતે ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી પ્રત્યેક જીવનું ચોવીશ દંડકોમાં અંતક્ષિયા સંબંધી નિરૂપણ કરવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જીવોની અંતક્ષિયાનું નિરૂપણ છે.

અંતકિરિયં : — અંતક્ષિયા, મોક્ષ. અંતક્ષિયા શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે— અંતકિરિયામિતિ-અંત: અવસાનં, તચ્ચ પ્રસ્તાવાદિહ કર્મણમવસાતવ્યમ्, તસ્ય ક્રિયાકરણમંતક્રિયા-કર્માન્તકરણ મોક્ષ ઇતિ ભાવાર્થ: । અંત, સમાપ્તિ. પ્રસંગાનુસાર અહીં કર્માનો અંત આ અર્થ સમજજીવો. તેની ક્રિયા=તે સંબંધીક્રિયા, તે અંતક્ષિયા અર્થાત્ કર્માનો અંત કરવા રૂપ મોક્ષ. સંક્ષેપમાં— મોક્ષ પ્રાપ્તિની ક્રિયા. આ પદમાં મુખ્ય દશ વિષયોનું નિરૂપણ છે. તેમાંથી પ્રારંભના ત્રણ વિષયો અંતક્ષિયા સંબંધી એટલે મોક્ષ પ્રાપ્તિ સંબંધી હોવાથી આ પદનું નામ અંતક્ષિયા છે. તે સિવાય સાત વિષયો આગતિ-ગતિ સંબંધી છે.

જૈનદર્શનની માન્યતા અનુસાર પ્રત્યેક જીવ અનાદિકાલથી પોતાના સ્વરૂપનો અજ્ઞાણ હોવાથી ભવભમણ કરી રહ્યો છે, જન્મ-મરણના ચક્કમાં ફરી રહ્યો છે પરંતુ જ્યારે જીવને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, સમ્યજ્ઞર્દ્શનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાર પછી સવળા પુરુષાર્થ તે સર્વ કર્માથી મુક્ત થઈ શકે છે. જે જીવો તથાપ્રકારનો પુરુષાર્થ કરતા નથી તે અંતક્ષિયા કરતા નથી.

વિશેષમાં મોક્ષગમનની યોગ્યતાવાળા ભવી જીવો મનુષ્ય જન્મમાં સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની સાધના કરતાં તેની પરિપૂર્ણતા માટે પુરુષાર્થ કરે છે, તેવા જીવો સર્વ કર્માનો ક્ષય કરીને અંતક્ષિયા કરે છે. મોક્ષગમનની યોગ્યતા ન હોય તેવા અભવી જીવો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની આરાધના કરી શકતા નથી, તેથી તે જીવો અંતક્ષિયા કરી શકતા નથી; પરંતુ તે અભવી જીવો વ્યવહારથી ચારિત્રનો સ્વીકાર કરીને, તેનું યથોચિત પાલન કરતાં નવગ્રૈવેયક સુધીના દેવોમાં ઉત્પત્ત થઈને ભૌતિક સુખોને મેળવી શકે છે.

સંક્ષેપમાં ભવી જીવો અંતક્ષિયા કરે છે, અભવી જીવો અંતક્ષિયા કરતા નથી. ૨૪ દંડકના ભવી જીવોમાંથી એક કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો જ અંતક્ષિયા કરી શકે છે, અન્ય કોઈ પણ જીવો અંતક્ષિયા કરતા નથી.

કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો ચારિત્ર અંગીકાર કરી શકે છે તેથી તે જીવો પૂર્ણપણે ચારિત્રની આરાધના કરીને અંતક્ષિયા કરી શકે છે. મનુષ્યને છોડીને શેષ ૨૭ દંડકના જીવો ચારિત્રની આરાધના કરી શકતા ન હોવાથી અંતક્ષિયા કરી શકતા નથી. જોકે ૨૭ દંડકના જીવો તે ભવમાં અંતક્ષિયા કરતા નથી તોપણ તે જીવો ભવિષ્યમાં મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને યોગ્ય પુરુષાર્થ દ્વારા અંતક્ષિયા કરી શકે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પ્રત્યેક દંડકના જીવોમાં ૨૪-૨૪ દંડકની અપેક્ષાએ પ્રશ્નોત્તર સંક્ષેપમાં છે. તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

આ રીતે ૨૪ દંડકના જીવોમાં પરસ્પર ૨૪ દંડકની અપેક્ષાએ $24 \times 24 = 576$ પ્રશ્નોત્તર થાય છે.

(૨) અનંતર દ્વાર :-

૫ ગેરઝયા ણં ભંતે! કિં અણંતરાગયા અંતકિરિયં કરેતિ, પરંપરાગયા અંતકિરિયં કરેતિ? ગોયમા ! અણંતરાગયા વિ અંતકિરિયં કરેતિ, પરંપરાગયા વિ અંતકિરિયં કરેતિ । એવં રયણપ્રભાપુઢવિણેરઝયા વિ જાવ પંકપ્રભાપુઢવિણેરઝયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નારકી જીવો શું અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે કે પરંપરાગત અંતક્ષિયા કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંતરાગત અંતક્ષિયા પણ કરે છે અને પરંપરાગત અંતક્ષિયા પણ કરે છે. આ જ રીતે પ્રથમ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકોથી લઈને ચોથી પક્કપ્રભા નરકભૂમિના નૈરયિકો સુધીની અંતક્ષિયાના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

૬ ધૂમપ્રભાપુઢવિણેરઝયા ણં ભંતે ! કિં અણંતરાગયા અંતકિરિયં કરેતિ, પરંપરાગયા અંતકિરિયં કરેતિ ? ગોયમા ! ણો અણંતરાગયા અંતકિરિયં કરેતિ, પરંપરાગયા અંતકિરિયં કરેતિ । એવં જાવ અહેસત્તમા પુઢવિણેરઝયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પાંચમી ધૂમપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો શું અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે કે પરંપરાગત અંતક્ષિયા કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે જીવો અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરતા નથી, પરંતુ પરંપરાગત અંતક્ષિયા કરે છે. આ જ રીતે સાતમી નરક પૃથ્વીના નૈરયિકોની અંતક્ષિયાના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

૭ અસુરકુમારા જાવ થળિયકુમારા, પુઢવિ-આઉંવણસસિકાઇયા ય અણંતરાગયા વિ અંતકિરિયં કરેતિ, પરંપરાગયા વિ અંતકિરિયં કરેતિ ।

ભાવાર્થ :- અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીના ભવનપતિ દેવો તથા પૃથ્વીકાયિકો, અખાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકો અનંતરાગત અંતક્ષિયા પણ કરે છે અને પરંપરાગત અંતક્ષિયા પણ કરે છે.

૮ તેઝ-વાઉ-બેઝિંદિય-તેઝિંદિય-ચરારિંદિયા ણો અણંતરાગયા અંતકિરિયં પકરેતિ, પરંપરાગયા અંતકિરિયં પકરેતિ । સેસા અણંતરાગયા વિ અંતકિરિયં પકરેતિ, પરંપરાગયા વિ અંતકિરિયં પકરેતિ ।

ભાવાર્થ :- તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવો અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરતા નથી, પરંતુ તે જીવો પરંપરાગત અંતક્ષિયા કરે છે. શેષ સર્વ જીવો અર્થાત્ તિર્યંચપંચન્દ્રિયો, મનુષ્યો તથા વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો અનંતરાગત અને પરંપરાગત બંને રીતે અંતક્ષિયા કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં અનંતરાગત અને પરંપરાગત અંતક્ષિયા સંબંધી નિરૂપણ છે.

અનંતરાગતની અંતક્ષિયા :— નરક આદિ ભવમાંથી નીકળીને સીધા જ મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી, કર્માનો અંત કરનારની અંતક્ષિયા અનંતરાગતની અંતક્ષિયા કહેવાય છે.

પરંપરાગતની અંતક્ષિયા :— નરક આદિ ભવમાંથી નીકળીને તિર્યંચ આદિ ગતિના એક કે અનેક ભવો પ્રાપ્ત કર્યા પછી મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી કર્માનો અંત કરનારની અંતક્ષિયા પરંપરાગતની અંતક્ષિયા કહેવાય છે.

નૈરયિકોમાં બંને પ્રકારની અંતક્ષિયા :— સમુચ્ચયય નારકી જીવ બંને પ્રકારની અંતક્ષિયા કરે છે. તેમાં કેટલાક નૈરયિકો નરકમાંથી નીકળીને સીધા મનુષ્યમાં આવી અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે અને કેટલાક નૈરયિકો નરકમાંથી નીકળી તિર્યંચ આદિના એક કે અનેક ભવ કરીને પરંપરાગત અંતક્ષિયા કરે છે.

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા અને પંક્પ્રભા, આ ચારે નરક ભૂમિઓના નારકી અનંતરાગત અને પરંપરાગત બંને પ્રકારની અંતક્ષિયા કરે છે. શેષ ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને તમસ્તમઃપ્રભા, આ ત્રણ નરકભૂમિઓના નારકી જીવો માત્ર પરંપરાગત અંતક્ષિયા કરે છે; કારણ કે પ્રથમ ચાર નરકના નારકી જ અનંતર મનુષ્ય જન્મ પામીને મોક્ષ જાય છે. પાંચમી, છદ્રી નરકના નારકી અનંતર મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરે છે, પણ કેવળ શાન પામી શકતા નથી. તે જીવો મન:પર્યવજાન પ્રાપ્તિ સુધીનો જ આત્મવિકાસ કરી શકે છે.

અસુરકુમારાદિ ૧૮ દંડકોમાં બંને પ્રકારની અંતક્ષિયા :— અસુરકુમારાદિ ૧૦ ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો તથા પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, તિર્યંચ પંચેદ્રિય અને મનુષ્ય; આ અઠાર દંડકના જીવો અનંતરાગત અને પરંપરાગત બંને પ્રકારની અંતક્ષિયા કરે છે. તે જીવો સીધા મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને પણ અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે અને વચ્ચે અન્ય ભવ કરીને પછી પણ મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી ત્યાં પરંપરાગત અંતક્ષિયા કરે છે.

તેજસ્કાયિક આદિ પાંચ દંડકોમાં એક પ્રકારની અંતક્ષિયા :— તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને ત્રણ વિકલેદ્રિય; આ પાંચ દંડકના જીવો ધૂમપ્રભા આદિ ત્રણ નરકના નારકીની જેમ અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરતા નથી પરંતુ પરંપરાગત અંતક્ષિયા કરે છે. તેમાં તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક જીવો મરીને મનુષ્ય થતા નથી અને વિકલેદ્રિય જીવો મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને પણ સ્વત્બાવથી જ અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરતા નથી.

(૩) એક સમય હાર :-

૯ અણંતરાગયા ણં ભંતે ! ણેરઝ્યા એગસમએણ કેવઝ્યા અંતકિરિયં પકરેતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકો વા દો વા તિણિ વા, ઉક્કોસેણ દસ ! રયણપ્પભાપુઢ વિણેરઝ્યા વિ એવં ચેવ જાવ વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરઝ્યા ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કેટલા અનંતરાગત નારયિકો એક સમયમાં અંતક્ષિયા કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક સમયમાં જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ દશ નૈરયિકો અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે. તે જ રીતે રત્નપ્રભા પૃથ્વી યાવત્ વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના ઉત્કૃષ્ટ દશ નૈરયિકો અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે.

૧૦ અણંતરાગયા ણં ભંતે ! પંક્પ્રભાપુઢવિણેરઝ્યા એગસમએણ કેવઝ્યા અંતકિરિયં પકરેતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકો વા દો વા તિણિ વા, ઉક્કોસેણ ચત્તારિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! પંકપ્રભાપૃથ્વીના કેટલા નૈરયિકો એક સમયમાં અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જધન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર નૈરયિકો અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે.

૧૧ અણંતરાગયા ણં ભંતે ! અસુરકુમારા એગસમએણ કેવિયા અંતકિરિયં પકરેતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકો વા દો વા તિણિણ વા, ઉકકોસેણ દસ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! કેટલા અસુરકુમારો એક સમયમાં અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! એક સમયમાં જધન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ દશ અસુરકુમાર દેવો અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે.

૧૨ અણંતરાગયાઓ ણં ભંતે ! અસુરકુમારીઓ એગસમએણ કેવિયાઓ અંતકિરિયં પકરેતિ ? ગોયમા ! જહણેણ એકકા વા દો વા તિણિણ વા, ઉકકોસેણ પંચ ! એવં જહા અસુરકુમારા સદેવીયા તહા જાવ થળિયકુમારા !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! કેટલી અસુરકુમાર દેવીઓ એક સમયમાં અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જધન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ અસુરકુમાર દેવીઓ અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે. આ જ રીતે સ્તનિતકુમારો સુધીના ભવનપતિ દેવદેવીઓની એક સમયમાં અંતક્ષિયા સંબંધી સંખ્યા જાણવી જોઈએ. અર્થાત् એક સમયમાં સ્તનિતકુમાર સુધીના દશ દેવો અને પાંચ દેવીઓ અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે.

૧૩ અણંતરાગયા ણં ભંતે ! પુઢવિકકાઇયા એગસમએણ કેવિયા અંતકિરિયં પકરેતિ ?

ગોયમા ! જહણેણ એકકો વા દો વા તિણિણ વા, ઉકકોસેણ ચત્તારિ ! એવં આઉકકાઇયા વિ ચત્તારિ ! વણસ્પસ્સાઇકાઇયા છે ! પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયા દસ ! તિરિક્ખજોળિયીઓ દસ ! મળૂસા દસ ! મળૂસીઓ વીસં ! વાણમંતરા દસ ! વાણમંતરીઓ પંચ ! જોઇસિયા દસ ! જોઇસિણીઓ વીસં ! વેમાણિયા અદૃસયં ! વેમાણિણીઓ વીસં !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! કેટલા પૃથ્વીકાયિક જીવો એક સમયમાં અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જધન્ય એક, બે અને ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ ચાર પૃથ્વીકાયિક જીવો અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે.

આ જ રીતે એક સમયમાં જધન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર આખાયિક જીવો અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે; ઇ વનસ્પતિકાયિક, દશ તિર્યાચ, પંચેન્દ્રિય, દશ તિર્યાચાણી, દશ મનુષ્ય, વીસ મનુષ્યાણી, દશ વાણવ્યંતર, પાંચ વાણવ્યંતરદેવીઓ, દશ જ્યોતિષ્ક દેવો, વીસ જ્યોતિષ્ક દેવીઓ, એકસો આઈવેમાનિક દેવો, વીસ વેમાનિક દેવીઓ મનુષ્યમાં આવીને અનંતરાગત અંતક્ષિયા કરે છે.

વિવેચન :-

બીજા અનંતર દ્વારમાં સૂત્રકારે ૨૪ દંડકમાંથી ક્યા દંડકના જીવો અનંતર(અંતર વિના) મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને અંતક્ષિયા કરે છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. ત્રીજા એક સમય દ્વારમાં નરકાદિમાંથી નીકળીને, મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરી એક સમયમાં સિદ્ધ થતાં જીવોની સંખ્યાનું નિરૂપણ છે.

નૈરયિકો :- સમુચ્ચય નરક ગતિમાંથી નીકળીને મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરનારા જીવોમાંથી એક સમયમાં

જધન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ દશ જીવો અંતક્રિયા કરે છે. પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી નરકમાંથી નીકળીને મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરનારા જીવોમાંથી પણ એક સમયમાં જધન્ય, એક, બે, ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ દશ જીવો અંતક્રિયા કરે છે અને ચોથી નરકના નીકળેલા જીવોમાંથી એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ ચાર જીવો અંતક્રિયા કરે છે. આ રીતે અન્ય દંડકના જીવોની સંખ્યાનું કથન ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

જીવોમાં અંતક્રિયા અને તેનું પ્રમાણ :- [અંતક્રિયા મનુષ્ય ભવમાં જ થાય]

જીવ પ્રકાર	અનંતર ભવમાં અંતક્રિયા		
	થાય કે નંદી	જધન્ય સંખ્યા	ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા
એક થી ત્રણ નરકથી	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
ચોથી નરક	✓	૧, ૨, ૩	૪
પાંચ થી સાત નરક	✗	—	—
ભવન-વ્યંતર દેવ	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
ભવન-વ્યંતર દેવી	✓	૧, ૨, ૩	૫
જ્યોતિષી દેવ	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
જ્યોતિષી દેવી	✓	૧, ૨, ૩	૨૦
વૈમાનિક દેવ	✓	૧, ૨, ૩	૧૦૮
વૈમાનિક દેવી	✓	૧, ૨, ૩	૨૦
પૃથ્વીકાય, અષ્ટકાય	✓	૧, ૨, ૩	૪
વનસ્પતિકાય	✓	૧, ૨, ૩	૬
તેઉકાય-વાયુકાય	✗	—	—
વિકલેન્દ્રિય	✗	—	—
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, તિર્યંચાડી	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
મનુષ્ય	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
મનુષ્યાડી	✓	૧, ૨, ૩	૨૦

નોંધ :- પરંપર ક્રિયા સર્વે ય જીવોને થઈ શકે છે. સંખ્યાનું કથન અનંતર અંતક્રિયામાં જ થાય છે, કારણ કે વચ્ચે કેટલાય ભવો થવાના છે તેથી જ્યારે તે જીવની અનંતર સિદ્ધના બોલમાં ગણના થાય, ત્યારે જ તેની સંખ્યાનું કથન કોષ્ટક પ્રમાણે થાય છે.

(૪) ગતિ દ્વાર : નૈરયિકોની ગતિ અને ધર્મ શ્રવણાદિની પ્રાપ્તિ :-

૧૪ ણેરઝે ણં ભંતે ! ણેરઝેહિંતો અણંતરં ઉવ્વાદ્વિત્તા ણેરઝેસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણદ્વે સમદ્વે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નારકી, નારકમાંથી ઉદ્વર્તન કરીને-નીકળીને શું અનંતર (વ્યવધાન

विना—सीधा) नारकमां उत्पन्न थाय छे ? उत्तर— हे गौतम ! ते शक्य नथी.

१५ णेरइए णं भंते ! णेरइएहिंतो अणंतरं उव्वट्टिता असुरकुमारेसु उववज्जेज्जा ? गोयमा ! णो इण्डु समटु . एवं णिरंतरं जाव चउरिंदिएसु पुच्छा ? गोयमा ! णो इण्डु समटु .

भावार्थ :- प्रश्न— हे भगवन् ! नारकी, नरकमांथी नीकणीने शुं अनंतर असुरकुमारेमां उत्पन्न थाय छे ? उत्तर— हे गौतम ! ते शक्य नथी. हे भगवन् ! आ ज रीते नारकी नरकमांथी नीकणीने अनंतर शुं नागकुमारथी लई यौरेन्द्रिय सुधीमां उत्पन्न थाय छे ? उत्तर— हे गौतम ! ते शक्य नथी.

१६ णेरइए णं भंते ! णेरइएहिंतो अणंतरं उव्वट्टिता पंचेदियतिरिक्खजोणिएसु उववज्जेज्जा ? गोयमा ! अत्थेगइए उववज्जेज्जा, अत्थेगइए णो उववज्जेज्जा .

जे णं भंते ! णेरइएहिंतो अणंतरं उव्वट्टिता पंचेदियतिरिक्खजोणिएसु उववज्जेज्जा से णं केवलिपण्णतं धम्मं लभेज्जा सवणयाए ? गोयमा ! अत्थेगइए लभेज्जा अत्थेगइए णो लभेज्जा .

जे णं भंते ! केवलिपण्णतं धम्मं लभेज्जा सवणयाए से णं केवलं बोहिं बुज्झेज्जा ? गोयमा ! अत्थेगइए बुज्झेज्जा, अत्थेगइए णो बुज्झेज्जा .

जे णं भंते ! केवलं बोहिं बुज्झेज्जा से णं सद्हहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा ? गोयमा ! सद्हहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा .

जे णं भंते ! सद्हहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा से णं आभिणिबोहियणाण-सुयणाणाइं उप्पाडेज्जा ? हंता ! गोयमा ! उप्पाडेज्जा .

जे णं भंते ! आभिणिबोहियणाण-सुयणाणाइं उप्पाडेज्जा से णं संचाएज्जा सीलं वा वयं वा गुणं वा वेरमणं वा पच्चक्खाणं वा पोसहोववासं वा पडिवज्जित्तए ? गोयमा ! अत्थेगइए संचाएज्जा, अत्थेगइए णो संचाएज्जा .

जे णं भंते ! संचाएज्जा सीलं वा जाव पोसहोववासं वा पडिवज्जित्तए से णं ओहिणाणं उप्पाडेज्जा ? गोयमा ! अत्थेगइए उप्पाडेज्जा, अत्थेगइए णो उप्पाडेज्जा .

जे णं भंते ओहिणाणं उप्पाडेज्जा से णं संचाएज्जा मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइत्तए ? गोयमा ! णो इण्डु समटु .

भावार्थ :- प्रश्न— हे भगवन् ! नारकी, नरकमांथी नीकणीने व्यवधान विना सीधा तिर्यच पंचेन्द्रियमां उत्पन्न थाय छे ? उत्तर— हे गौतम ! केटलाक छ्वो उत्पन्न थाय, केटलाक छ्वो उत्पन्न थता नथी.

प्रश्न— हे भगवन् ! जे नारकी, नरकमांथी नीकणीने सीधा तिर्यच पंचेन्द्रियमां उत्पन्न थाय छे, ते शुं केवणी प्रजूपित धर्मनुं श्रवण प्राप्त करी शके छे ? उत्तर— हे गौतम ! तेमांथी केटलाक छ्वो धर्म श्रवणने प्राप्त करी शके छे अने केटलाक करी शकता नथी.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જે કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, તે શું કેવળ બોધિને અર્થાત્ શુદ્ધ સમજણને પ્રાપ્ત કરે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! કેટલાક કેવળ બોધિને પ્રાપ્ત થાય અને કેટલાક પ્રાપ્ત થતા નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જેઓ કેવળ બોધિને—શુદ્ધ સમજણને પામે છે, શું તેના પર શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ તથા રૂચિ કરે છે ? **ઉત્તર-** હા, ગૌતમ ! શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ તથા રૂચિ કરે છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જે તેના પર શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રૂચિ કરે છે, શું તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ? **ઉત્તર-** હા, ગૌતમ ! તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તે શું શીલ, વ્રત, ગુણ, વિરમણ, પ્રત્યાખ્યાન અથવા પૌષ્ઠ્રોપવાસ અંગીકાર કરે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! કેટલાક જીવો કરે અને કેટલાક કરતા નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જે શીલ યાવત્ પૌષ્ઠ્રોપવાસ અંગીકાર કરે છે, શું તે અવધિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! કેટલાક અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને કેટલાક પ્રાપ્ત કરતા નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જે અવધિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે, શું તે મુંડિત થઈને ગૃહસ્થ જીવનનો ત્યાગ કરીને અણગાર ધર્મમાં પ્રવર્જિત થાય છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી.

૧૭ એરઙ્ગે ણં ભંતે ! એરઙ્ગેહિંતો અણંતરં ઉવ્વદ્વિત્તા મણૂસેસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઙ્ગે ઉવવજ્જેજ્જા, અત્થેગઙ્ગે ણો ઉવવજ્જેજ્જા ।

જે ણં ભંતે ! ઉવવજ્જેજ્જા સે ણં કેવલિપળણત્તં ધર્મં લભેજ્જા સવણયાએ ? ગોયમા ! જહા પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએસુ જાવ જે ણં ભંતે ! ઓહિણાણં ઉપ્પાડેજ્જા સે ણં સંચાએજ્જા મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિયં પવ્વિત્તએ ? ગોયમા ! અત્થેગઙ્ગે સંચાએજ્જા, અત્થેગઙ્ગે ણો સંચાએજ્જા ।

જે ણં ભંતે ! સંચાએજ્જા મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિયં પવ્વિત્તએ સે ણં મણપજ્જવ-ણાણં ઉપ્પાડેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઙ્ગે ઉપ્પાડેજ્જા, અત્થેગઙ્ગે ણો ઉપ્પાડેજ્જા ।

જે ણં ભંતે ! મણપજ્જવણાણં ઉપ્પાડેજ્જા સે ણં કેવલણાણં ઉપ્પાડેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઙ્ગે ઉપ્પાડેજ્જા, અત્થેગઙ્ગે ણો ઉપ્પાડેજ્જા ।

જે ણં ભંતે ! કેવલણાણં ઉપ્પાડેજ્જા સે ણં સિજ્જેજ્જા બુજ્જેજ્જા મુચ્ચેજ્જા સવ્વ-દુક્ખાણં અંતં કરેજ્જા ? ગોયમા ! સિજ્જેજ્જા જાવ સવ્વદુક્ખાણં અંતં કરેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- **પ્રશ્ન-** હે ભગવન् ! નારકી, નરકમાંથી નીકળીને શું સીધા મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! તેમાંથી કેટલાક જીવો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાક ઉત્પન્ન થતાં નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જે મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે શું કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મશ્રવણ કરે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જે રીતે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોના વિષયમાં ધર્મશ્રવણથી લઈને અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાં સુધીનું કથન કર્યું છે, તે જ રીતે અહીં પણ કહેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! જે મનુષ્ય અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે શું તે મુંડિત થઈને ગૃહસ્થ ધર્મનો ત્યાગ કરીને અણગાર ધર્મમાં પ્રવર્જિત થાય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તેમાંથી કેટલાક પ્રવર્જિત થાય છે અને કેટલાક પ્રવર્જિત થતા નથી.

પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! જે મનુષ્ય મુંડિત થઈને ગૃહસ્થધર્મનો ત્યાગ કરીને અણગારધર્મમાં પ્રવર્જિત થાય છે, શું તે મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેટલાક જીવો મનઃપર્યવજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે અને કેટલાક પ્રાપ્ત કરતા નથી.

પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! જે મનઃપર્યવજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તે શું કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેટલાક કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને કેટલાક પ્રાપ્ત કરતા નથી.

પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! જે મનુષ્ય કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તે શું સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત યાવત્ સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે અવશ્ય સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત થઈ યાવત્ સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરે છે.

૧૮ ણેરઝાણ ભંતે ! ણેરઝાણહિંતો અણંતરં ઉવ્વાદ્વિત્તા વાણમંતર-જોઇસિય-વેમાણિએસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણાદુ સમદુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! નારકી, નરકમાંથી નીકળીને શું સીધા વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ય કે વૈમાનિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં નારકી જીવો, ૨૪ દંડકોમાં ક્યાં ક્યાં ઉત્પત્ત થાય છે અને ત્યાં ધર્મ શ્રવણથી લઈને મુક્તિ સુધીના લાભને મેળવી શકે છે કે નહીં ? તેની છિણાવટ છે.

ઉત્પત્તિ :- નારકી મરીને સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોમાં ઉત્પત્ત થાય છે. શેષ દંડકમાં (દેવો, એકેન્દ્રિયો અને વિકલોન્દ્રિયોમાં) નેરયિકો ઉત્પત્ત થતા નથી.

તિર્યચમાં ધર્મ શ્રવણાદિ :- નરકમાંથી નીકળીને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થનારા કેટલાક જીવો કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે અને કેટલાક જીવો ધર્મ શ્રવણ કરતા નથી. સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં પણ મનુષ્યોની જેમ પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન હોવાથી કેટલાક હળુકમી જીવો તીર્થકરોના સમવસરણમાં અથવા સાધુ ભગવંતોના સાનિધ્યમાં જઈને (૧) ધર્મ શ્રવણ કરે છે, ધર્મ શ્રવણનો સંયોગ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે જીવ ધર્મ શ્રવણ કરે છે તે જીવ તેની વિચારણા કરીને (૨) સમ્યક્ બોધ(સમજણ) શર્દ્દા-પ્રતીતિ-રૂપિ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં જ તેનું અજ્ઞાન જ્ઞાનમાં પરિણાત થાય છે. તેથી (૪) મતિ-શુંતજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી (૫) શ્રાવક વ્રતનો સ્વીકાર કરે છે. વ્રતપાલનના પરિણામો વૃદ્ધિગત થતાં કેટલાક જીવોને (૬) અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને પાંચ ગુણસ્થાન હોવાથી તે જીવો શ્રાવક વ્રતનો સ્વીકાર કરી શકે છે. પરંતુ (૭) સાધુપણાનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી અને સાધુપણાનો સ્વીકાર થતો ન હોવાથી તેને (૮) મનઃપર્યવજ્ઞાન કે (૯) કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી અને (૧૦) તે જીવો સિદ્ધ થતા નથી. આ રીતે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભવમાં ધર્મશ્રવણ આદિ છ બૌલની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મનુષ્યમાં ધર્મશ્રવણાદિ :- મનુષ્યો સ્વપુરુષાર્થી ચૌદ ગુણસ્થાનોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી સર્વ પ્રકારના ધાર્મિક આધ્યાત્મિક વિકાસને પ્રાપ્ત કરતાં તેઓ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

નરકમાંથી નીકળીને મનુષ્યમાં ઉત્પત્ત થનારા જીવોમાંથી કેટલાક હળુકમી જીવો ધર્મશ્રવણ, સમ્યગ્યુદ્ધ, શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ, રચિ, મતિ-શુત્રજ્ઞાન, શ્રાવકગ્રતનો સ્વીકાર, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને અંતે સિદ્ધ પણ થાય છે. કેટલાક જીવો તથાપ્રકારના કર્માના ઉદ્યે ધર્મશ્રવણ આદિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

ધર્મશ્રવણ આદિ પ્રત્યેક બોલની પ્રાપ્તિ કમશઃ થાય છે. જે જીવોને તદાવરણીય કર્માનો ક્ષયોપશમ થાય, તે તે જીવોને તે તે બોલની પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્ય જીવોને તે તે બોલની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેથી સૂત્રકારે પ્રત્યેક પ્રશ્ના ઉત્તર વેકલ્પિક આપ્યા છે.

ઉવદ્વિત્તા :- - ઉદ્વર્તન. અહીં આ શબ્દનો પ્રયોગ સમસ્ત ગતિઓમાં થનારા 'મૃત્યુ' માટે કરવામાં આવ્યો છે. અન્યત્ર નરક, ભવનવાસી, વાણિયંતરના મૃત્યુ માટે ઉદ્વર્તન; તિર્યંચ, મનુષ્યના મૃત્યુ માટે કાળધર્મ અને વૈમાનિકો, જ્યોતિષ્ક દેવોના મૃત્યુ માટે ચ્યવન શબ્દપ્રયોગ થાય છે.

કેવલં બોહિં બુજ્જેજ્જા :- - તેના વિવિધ અર્થ થાય છે— (૧) કેવળીપ્રરૂપિત વિશુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી (૨) જિનપ્રરૂપિત તત્ત્વોનું જ્ઞાન, સમજણ, બોધ થવો. (૩) કેવળી ભગવાન દ્વારા સાક્ષાત્ બોધને પ્રાપ્ત થવું. (૪) કેવળી ભગવાન દ્વારા ઉપદિષ્ટ જિનવાણી દ્વારા બોધને પ્રાપ્ત થવું.

સીલં વા વયં વા...શીલ આદિ :- - શીલ-બ્રહ્મચર્ય; પ્રત-વિવિધ દ્રવ્યાદિ વિષયક નિયમ; શુષ્ઠ-ઉત્તર શુષ્ઠ; વિરમણ— અતીત સ્થૂળ પ્રાણાત્મિકાત આદિથી વિરતિ, પ્રત્યાખ્યાન— અનાગતકાલીન સ્થૂળ પ્રાણાત્મિકાત આદિનો ત્યાગ, પૌષ્ટિક-એટલે આત્મગુણોનું પોષણ કરનાર અનુષ્ઠાન. તેની આરાધના કરવી.

સિજ્જેજ્જા બુજ્જેજ્જા મુચ્ચેજ્જા :- - સિજ્જેજ્જા - સર્વકાર્ય સિદ્ધ કરી લે છે, કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. બુજ્જેજ્જા - સમસ્ત લોકાલોકના સ્વરૂપને જાણે-દેખે છે, મુચ્ચેજ્જા - ભવોપગ્રાહી ચાર અધ્યાત્મિક કર્માંથી મુક્ત થઈ જાય છે.

ભવનપતિ દેવોની ગતિ અને ધર્મશ્રવણાદિની પ્રાપ્તિ :-

૧૯ અસુરકુમારે ણં ભંતે ! અસુરકુમારેહિંતો અણંતરં ઉવદ્વિત્તા ણેરઇએસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણઢે સમઢે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું અસુરકુમાર, અસુરકુમારોમાંથી નીકળીને સીધા નારકીમાં ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી.

૨૦ અસુરકુમારે ણં ભંતે ! અસુરકુમારેહિંતો અણંતરં ઉવદ્વિત્તા અસુરકુમારેસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણઢે સમઢે । એવં જાવ થળિયકુમારેસુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું અસુરકુમાર, અસુરકુમારોમાંથી નીકળીને સીધા અસુરકુમારમાં ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. આ જ રીતે યાવત્ સ્તનિતકુમારોમાં પણ ઉત્પત્ત થતા નથી.

૨૧ અસુરકુમારે ણં ભંતે ! અસુરકુમારેહિંતો અણંતર ઉવદ્વિત્તા પુઢવિકકાઇએસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? હંતા ગોયમા ! અત્થેગઇએ ઉજવજેજ્જા, અત્થેગઇએ ણો ઉવવજ્જેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું અસુરકુમાર, અસુરકુમારોમાંથી નીકળી સીધા પૃથ્વીકાયમાં

ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર— હા, ગૌતમ ! કેટલાક પૃથ્વીકાયમાં ઉત્પત્ત થાય છે અને કેટલાક ઉત્પત્ત થતા નથી.

૨૨ જે ણ ભંતે ! ઉવવવજ્જેજ્જા સે ણ કેવલિપળણતં ધર્મં લભેજ્જા સવણયાએ ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું ! એવં આડ-વણસ્સર્સિસુ વિ ।

ભાવાર્થ :-—પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જે પૃથ્વીકાયમાં ઉત્પત્ત થાય છે, તે શું કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મનું શ્રવણ કરી શકે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. આ જ રીતે અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

૨૩ અસુરકુમારે ણ ભંતે ! અસુરકુમારેહિંતો અણંતરં ઉવ્વદ્વિત્તા તેડ-વાડ-બેઝંદિય તેઝંદિય-ચર્ચરિદિએસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું ! અવસેસેસુ પંચસુ પંચેદિવતિરિક્ખ- જોળિયાદિસુ અસુરકુમારે જહા ણેરઝે ! એવં જાવ થળિયકુમારે ।

ભાવાર્થ :-— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું અસુરકુમાર, અસુરકુમારમાંથી નીકળીને સીધા તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય જીવોમાં ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. શેષ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક મનુષ્ય, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ય અને વૈમાનિકમાં અસુરકુમારની ઉત્પત્તિ આદિની વકતવ્યતા નૈરયિકની સમાન જાણવી જોઈએ. આ જ રીતે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભવનપતિ દેવોની ગતિ અને તે તે સ્થાનોમાં ધર્મશ્રવણ આદિ દશ બોલની પ્રાપ્તિનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ છે.

ભવનપતિદેવો મરીને સીધા પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, સંઙી તિર્યચ્ય પંચેન્દ્રિય અને કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય, આ પાંચ દંડકમાં ઉત્પત્ત થાય છે. તેમાં પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં એક સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોવાથી તે જીવો ધર્મ શ્રવણાદિ એક પણ બોલને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ભવનપતિ દેવો સંશી તિર્યચ્ય પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ધર્મ શ્રવણ, કેવલબોધિ, ધર્મશ્રદ્ધા, પ્રતીતિ-રૂપિ(સમ્યગ્રદર્શન), મતિ-શ્રુતજ્ઞાન, શીલાદિ પ્રતોનો સ્વીકાર તથા અવધિજ્ઞાનને પામે છે. સંશી તિર્યચ્ય પંચેન્દ્રિયમાં દેશવિરતિ શ્રાવક બનવાની જ યોગ્યતા હોય છે, તેથી તે જીવો અણગાર ધર્મનો સ્વીકાર, મનઃપર્યવણાન, કેવળજ્ઞાન કે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

ભવનપતિ દેવો મનુષ્યોમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે ધર્મ શ્રવણથી સિદ્ધિપર્યતના દશો બોલ પામી શકે છે. કારણ કે ભવનપતિ દેવોમાંથી નીકળેલા જીવો સિદ્ધ થર્દી શકે છે.

પાંચ સ્થાવરોની ગતિ અને ધર્મશ્રવણાદિની પ્રાપ્તિ :-

૨૪ પુઢવિકાઇએ ણ ભંતે ! પુઢવિકાઇએહિંતો અણંતરં ઉવ્વદ્વિત્તા ણેરઝેસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું ! એવં અસુરકુમારેસુ વિ જાવ થળિયકુમારેસુ વિ ।

ભાવાર્થ :-— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવ, પૃથ્વીકાયિકોમાંથી નીકળીને શું અનંતર— સીધા નૈરયિકોમાં ઉત્પત્ત થર્દી શકે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. આ જ રીતે અસુરકુમારોથી

સ્તનિતકુમારો સુધીના દેવોમાં જાણવું જોઈએ.

૨૫ પુઢવિકકાઇએ ણ ભંતે ! પુઢવિકકાઇએહિંતો અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા પુઢવિકકાઇએસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઇએ ઉવવજ્જેજ્જા, અત્થેગઇએ ણો ઉવવજ્જેજ્જા ।

જેણ ભંતે ! ઉવવજ્જેજ્જા સે ણ કેવલિપળણત્તં ધર્મમં લભેજ્જા સવણયાએ ? ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે । એવં આઉકકાઇયયાદિસુ ણિરંતરં ભાણિયવ્વં જાવ ચરારિંદિએસુ ।

પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયમણૂસેસુ જહા ણેરઝએ । વાણમંતર-જોઇસિય-વેમાળિએસુ પડિસેહો । એવં જહા પુઢવિકકાઇઓ ભણિઓ તહેવ આઉકકાઇઓ વિ વણસ્સિકાઇઓ વિ ભાણિયવ્વો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવ, પૃથ્વીકાયિકોમાંથી નીકળીને સીધા પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કેટલાક ઉત્પત્ત થાય અને કેટલાક ઉત્પત્ત થતા નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જે પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે, તે શું તે કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. આ જ રીતે અપ્કાયિકથી લઈ ચૌરેન્દ્રિય સુધીના જીવોની અનંતર ઉત્પત્તિ વિષયક જાણવું જોઈએ.

પૃથ્વીકાયિક જીવોની પંચેદિય તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાં ઉત્પત્તિ વિષયક વક્તવ્યતા નૈરયિકની સમાન જાણવી જોઈએ. વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોમાં પૃથ્વીકાયિકની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

જે રીતે પૃથ્વીકાયિકોનું ૨૪ દંડકમાં ઉત્પત્તિવિષયક કથન કર્યું છે, તે જ રીતે અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિકના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ.

૨૬ તેઉકકાઇએ ણ ભંતે ! તેઉકકાઇએહિંતો અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા ણેરઝએસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે । એવં અસુરકુમારેસુ વિ જાવ થણિયકુમારેસુ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેજસ્કાયિક જીવ, તેજસ્કાયિકોમાંથી નીકળી સીધા નારકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. આ જ રીતે અસુરકુમારોથી લઈ સ્તનિતકુમારો સુધીમાં પણ ઉત્પત્તિનો નિષેધ સમજવો જોઈએ.

૨૭ પુઢવિકકાઇય-આઉ-તેઉ-વાઉ-વણસ્સિય-બેઝિંદિય-તેઝિંદિય-ચરારિંદિએસુ અત્થેગઇએ ઉવવજ્જેજ્જા, અત્થેગઇએ ણો ઉવવજ્જેજ્જા । જે ણ ભંતે ! ઉવવજ્જેજ્જા સે ણ કેવલિપળણત્તં ધર્મમં લભેજ્જા સવણયાએ ? ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે ।

ભાવાર્થ :- તેજસ્કાયિક જીવ તેજસ્કાયિકમાંથી નીકળીને સીધા પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિકોમાં તથા બેઈન્દ્રિય-તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિયોમાં કેટલાક ઉત્પત્ત થાય છે અને કેટલાક ઉત્પત્ત થતા નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જે તેજસ્કાયિક ઉપરોક્ત સ્થાનોમાં ઉત્પત્ત થાય છે, તે શું કેવળી-પ્રરૂપિત ધર્મ શ્રવણ કરી શકે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી.

૨૮ તેઉકકાઇએ ણ ભંતે ! તેઉકકાઇએહિંતો અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઇએ ઉવવજ્જેજ્જા, અત્થેગઇએ ણો ઉવવજ્જેજ્જા ।

જે ણ ભંતે ! ઉવવજેજ્જા સે ણ કેવલિપળણત્તં ધર્મં લભેજ્જા સવણયાએ ? ગોયમા ! અત્થેગઇએ લભેજ્જા, અત્થેગઇએ ણો લભેજ્જા ।

જે ણ ભંતે ! કેવલિપળણત્તં ધર્મં લભેજ્જા સવણયાએ સે ણ કેવલં બોહિં બુજ્જોજ્જા? ગોયમા ! ણો ઇણટુ સમટુ ।

ભાવાર્થ :-—પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તેજસ્કાયિક જીવ, તેજસ્કાયિકોમાંથી નીકળીને શું સીધા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેટલાક ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાક ઉત્પન્ન થતા નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેટલાક ધર્મ શ્રવણ કરે છે અને કેટલાક કરતા નથી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જે તેજસ્કાયિક જીવ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ભવમાં કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, તે શું કેવળબોધિ—ધર્મ સમજણાને પ્રાપ્ત કરે છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી.

૨૯ મણૂસ-વાળમંતર-જોઇસિય-વેમાળિએસુ પુછ્છા ? ગોયમા ! ણો ઇણટુ સમટુ । એવં જહેવ તેઉકકાઇએ ણિરંતરં એવં વાડકકાઇએ વિ ।

ભાવાર્થ :-—પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તેજસ્કાયિક જીવ તેજસ્કાયિકમાંથી નીકળીને સીધો મનુષ્ય તથા વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વેમાનિકમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. જેમ તેજસ્કાયિક જીવની અનંતર ઉત્પત્તિ આદિના વિષયમાં કહું તેમ વાયુકાયિકના વિષયમાં પણ જ્ઞાણવું જોઈએ.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પાંચ સ્થાવરોની ગતિનું અને ત્યાં પ્રાપ્ત થતાં ધર્મશ્રવણાદિ દશ બોલોનું વર્ણન છે.

પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિના જીવો મરીને સીધા પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય, આ ઔદારિકના દશ દંડકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ મરીને પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે ધર્મ શ્રવણાદિ એક પણ બોલની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી કારણ કે ધર્મ શ્રવણાદિ દશ બોલોની પ્રાપ્તિ સંઝી પંચેન્દ્રિય જીવોને જ થાય છે.

પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ મરીને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જેને તદાવરણીય કર્માનો કષ્યોપશમ થાય તે જીવ ધર્મ શ્રવણ, કેવલબોધિ, સમ્યગ્દર્શન, મતિ-શ્રુતજ્ઞાન, શીલાદિ ક્રતોનો સ્વીકાર અને અવધિજ્ઞાન, આ છ બોલને પામી શકે છે. અણગારધર્માદિ અંતિમ ચાર બોલને પામી શકતા નથી.

પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ મરીને મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કેટલાક જીવો ધર્મ શ્રવણાદિ દશે બોલોને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિમાંથી નીકળેલા જીવો સિદ્ધ થઈ શકે છે. જેને તદાવરણીય કર્માનો ઉદ્ય હોય તેવા જીવો ધર્મ શ્રવણાદિ પ્રાપ્ત કરતા નથી.

તેઉકાય અને વાયુકાયના જીવો મરીને સીધા પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, આ ઔદારિકના નવ દંડકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે જીવો પાંચ સ્થાવર કે ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ધર્મ શ્રવણાદિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ધર્મ શ્રવણ જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેઉકાય અને વાયુકાયના જીવો તથાપ્રકારના સ્વભાવે મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

વિકલેન્દ્રિયોની ગતિ અને ધર્મ શ્રવણાદિની પ્રાપ્તિ :-

૩૦ બેઝંડિએ ણ ભંતે ! બેઝંડિએહિંતો અણંતરં ઉવ્વટૃત્તા ઐરઝાસુ ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! જહા પુઢવિકકાઇએ, ણવરં મળૂસેસુ જાવ મણપજ્જવણાણ ઉપ્પાડેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! શું બેઈન્દ્રિય જીવ, બેઈન્દ્રિયોમાંથી નીકળીને સીધા નારકીઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જેમ પૃથ્વીકાયિક જીવોની દસ દંડકોમાં ઉત્પત્તિના વિષયમાં કહું છે, તે જ રીતે બેઈન્દ્રિય જીવોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે પૃથ્વીકાયિક જીવો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈને યાવત્તુ મનઃપર્યવણાન પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં સુધી કથન કરવું.

૩૧ જે ણ ભંતે ! મણપજ્જવણાણ ઉપ્પાડેજ્જા સે ણ કેવલણાણ ઉપ્પાડેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણટુ સમટુ ! એવં તેઝંડિયચરિંદિયા વિ જાવ મણપજ્જવણાણ ઉપ્પાડેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! જે મનઃપર્યવણાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે શું કેવણશાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. આ જ રીતે તેઈન્દ્રિય, યૌરેન્દ્રિય જીવ યાવત્તુ મનઃપર્યવણાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

વિયેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવોની ગતિ અને ત્યાં પ્રાપ્ત થતાં ધર્મ શ્રવણ આદિ બોલોની વિચારણા છે.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો મરીને પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય આ ઔદારિકના દશ દંડકોમાં ઉત્પત્ત થાય છે.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો મરીને પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાં ઉત્પત્ત થાય તો ત્યાં શ્રવણ શક્તિના અભાવે ધર્મ શ્રવણાદિ એક પણ બોલને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો મરીને તિર્યચપંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે કેટલાક જીવો તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ધર્મ શ્રવણ, ધર્મ સમજણ, સમ્યગ્દર્શન, મતિ-શુતજ્ઞાન, શીલત્રતાદિનો સ્વીકાર અને અવધિજ્ઞાન, આ છ બોલને પામી શકે છે. અણગાર ધર્મ આદિ અંતિમ ચાર બોલને પામી શકતા નથી.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો મરીને મનુષ્યમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે કેટલાક જીવો તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ધર્મ શ્રવણ, કેવલબોધિ, સમ્યગ્દર્શન, મતિ-શુતજ્ઞાન, શીલત્રતાદિનો સ્વીકાર, અવધિજ્ઞાન, અણગારધર્મ અને મનઃપર્યવણાન, આ આઠ બોલને પામી શકે છે.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાંથી નીકળીને મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરનાર જીવો દીક્ષા લઈ શકે છે. મનઃપર્યવણાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે પરંતુ કેવણશાન પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, તેથી તે જીવો કેવળ જ્ઞાન અને સિદ્ધિ, આ બે બોલને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોની ગતિ તથા ધર્મ શ્રવણાદિની પ્રાપ્તિ :-

૩૨ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ણ ભંતે ! પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએહિંતો અણંતરં ઉવ્વટૃત્તા

णेरङ्गेसु उववज्जेज्जा ? गोयमा ! अत्थेगइए उववज्जेज्जा, अत्थेगइए णो उववज्जेज्जा ।

जे णं भंते ! उववज्जेज्जा से णं केवलिपण्णतं धम्मं लभेज्जा सवणयाए ? गोयमा ! अत्थेगइए लभेज्जा, अत्थेगइए णो लभेज्जा ।

जे णं केवलिपण्णतं धम्मं लभेज्जा सवणयाए से णं केवलं बोहिं बुज्जेज्जा । गोयमा ! अत्थेगइए बुज्जेज्जा, अत्थेगइए णो बुज्जेज्जा ।

जे णं भंते ! केवलं बोहिं बुज्जेज्जा से णं सद्हेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा ? हंता गोयमा ! जाव रोएज्जा ।

जे णं भंते ! सद्हेज्जा पत्तिएज्जा, रोएज्जा से णं आभिणिबोहियणाण-सुयणाणः ओहिणाणाणि उप्पाडेज्जा ? हंता गोयमा ! उप्पाडेज्जा ।

जे णं भंते ! आभिणिबोहियणाण-सुयणाणः ओहिणाणाण उप्पाडेज्जा से णं संचाएज्जा सीलं वा जाव पडिवज्जित्तए ? गोयमा ! णो इणटु समटु । एवं असुरकुमारेसु वि जाव थणियकुमारेसु ।

भावार्थ :- प्रश्न—હे भगवन् ! शुं पंयेन्निय तिर्थंय, पंयेन्निय तिर्थयोमांथी नीकणीने सीधा नेरयिकोमां उत्पन्न थाय छे ? उत्तर—હे गौतम ! केटलाक उत्पन्न थाय छे अने केटलाक उत्पन्न थतां नथी.

प्रश्न—હे भगवन् ! नरकमां उत्पन्न थर्ने शुं ते केवणी प्रदृष्टिधर्मनुं श्रवण करे छे ? उत्तर—હे गौतम ! केटलाक करे छे अने केटलाक करता नथी.

प्रश्न—હे भगवन् ! जे छ्व केवणी प्रदृष्टिधर्मनुं श्रवण करे छे, शुं ते केवणबोधिने प्राप्त करे छे ? उत्तर—હे गौतम ! केटलाक केवणबोधिने पामे अने केटलाक केवणबोधिने प्राप्त करता नथी.

प्रश्न—હे भगवन् ! जे केवणबोधिने पामे छे, ते तेना उपर श्रद्धा, प्रतीति अने रुचि करे छे ? उत्तर—हा, गौतम ! केटलाक श्रद्धा, प्रतीति अने रुचि करे छे अने केटलाक करता नथी.

प्रश्न—હे भगवन् ! जे श्रद्धा, प्रतीति अने रुचि करे छे, ते आभिनिबोधिशान, श्रुतशान अने अवधिशान प्राप्त करे छे ? उत्तर—हा, गौतम ! ते त्रष्णेय ज्ञान प्राप्त करे छे.

प्रश्न—હे भगवन् ! जे आभिनिबोधिकशान, श्रुतशान अने अवधिशान प्राप्त करे छे, शुं ते शीलत्रतथी लर्ने घोषधोपवास अंगीकार करी शके छे ? उत्तर—હे गौतम ! ते शक्य नथी.

आ ज रीते तिर्थंय पंयेन्नियमांथी नीकणीने असुरकुमारथी लर्द स्तनितकुमार सुधीनी उत्पत्ति विषयक वक्तव्यता नारडीनी समान जाणवी.

३३ एगिंदियविगलिंदिएसु जहा पुढविककाइए । पंचिंदियतिरिक्खजोणिएसु मणूसेसु य जहा णेरङ्गए । वाणमंतर-जोइसिय-वेमाणिएसु जहा णेरङ्गेसु उववज्जेज्जति पुच्छा भणिया । एवं मणूसे वि ।

ભાવાર્થ :- પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં ઉત્પત્તિની વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિક જીવોની ઉત્પત્તિ સમાન જાણવી જોઈએ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં ઉત્પત્તિ વિષયક વક્તવ્યતા નૈરયિકની પંચેન્દ્રિય તિર્યંચમાં અને મનુષ્યમાં ઉત્પત્તિની પ્રરૂપણાની સમાન જાણવી જોઈએ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું વાશવ્યાંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકદેવોમાં ઉત્પત્તિ વિષયક કથન તેના નૈરયિકોમાં ઉત્પત્તિના કથન સમાન જાણવું જોઈએ. આ જ રીતે ચોવીસ દંડકોમાં મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ વિષયક કથન પણ જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યની ગતિ અને ત્યાં તેને પ્રાપ્ત થતાં ધર્મ શ્રવણાદિ દસ બોલોની વિચારણા છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય મરીને સીધા ૨૪ દંડકમાં ઉત્પત્ત થઈ શકે છે. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય મરીને નારકી-દેવોના તેર દંડકમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે કેટલાક જીવો તદાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમથી ધર્મ શ્રવણ, કેવળબોધિ, સમ્યગ્ગુર્દર્શન, મતિ-શ્રૂત અને અવધિજ્ઞાન, તે પાંચ બોલને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

દેવો પોતાની વૈક્ષિક લભ્યથી તીર્થકરોના સમવસરણમાં અથવા અન્ય મુનિ ભગવંતો પાસે જઈને ધર્મ શ્રવણ કરી શકે છે. નારકી જીવો તીર્થકરોના સમવસરણ આદિમાં આવી શકતા નથી પરંતુ તે પોતાના મિત્ર દેવો દ્વારા ધર્મ શ્રવણાદિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે જીવો સંઝી હોવાથી ધર્મ શ્રવણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેની વિચારણા કરીને કેવળબોધિ અને સમ્યગ્ગુર્દર્શન પણ પામે છે. સમ્યગ્ગુર્દર્શન પ્રાપ્ત થવાથી તેના ત્રણ અજ્ઞાન જ્ઞાનમાં પરિણાત થતાં મતિ-શ્રૂત-અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

નારકી અને દેવો તદાવરણીયકર્મોના ઉદ્યે પ્રત પચ્યક્ખાણનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી. તેથી શીલાદિ, શ્રાવકગ્રત, અણગારધર્મ, મન:પર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધ, તે પાંચ બોલને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યો મરીને પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાં ઉત્પત્ત થાય, ત્યારે તદાવરણીય કર્મના ઉદ્યે ધર્મશ્રવણાદિ એક પણ બોલની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યો મરીને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે કેટલાક જીવો તદાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમથી ધર્મ શ્રવણ, કેવળબોધિ, સમ્યગ્ગુર્દર્શન, મતિ-શ્રૂતજ્ઞાન, શીલાદિત્રતનો સ્વીકાર અને અવધિજ્ઞાન, તે છ બોલને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અણગારધર્મ આદિ અંતેમ ચાર બોલને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યો મરીને મનુષ્યોમાં ઉત્પત્ત થાય ત્યારે ધર્મ શ્રવણાદિ દસે બોલોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે શીલાદિત્રતના—શ્રાવકગ્રતના સ્વીકાર પછી અવધિજ્ઞાન સંબંધિત પ્રશ્ન પૂછ્યો છે પરંતુ પ્રત્યેક જીવને શ્રાવક ગ્રતના સ્વીકાર પછી જ અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થાય તેવું એકાંતે નથી. ક્યારેક અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થયા પછી પણ કેટલાક જીવો શ્રાવક ગ્રત કે સાધુના મહાગ્રતનો સ્વીકાર કરે છે.

તે જ રીતે અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થાય ત્યાર પછી જ મન:પર્યવજ્ઞાન થાય તેવો પણ નિયમ નથી. કેટલાક જીવોને મતિ-શુતજ્ઞાન પછી મન:પર્યવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને કેટલાક જીવોને અવધિજ્ઞાન કે મન:પર્યવજ્ઞાન ન હોવા છતાં મતિ-શુતજ્ઞાન પછી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

આ રીતે દશે બોલની પ્રાપ્તિ ક્યારેક કમશઃ પણ થાય અને ક્યારેક તેમાં વ્યુત્ક્તમ પણ થઈ શકે છે.

વ્યંતર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક દેવોની ગતિ અને ધર્મશ્રવણાદિની પ્રાપ્તિ :-

૩૪ વાળમંતર-જોઇસિય-વેમાળિએ જહા અસુરકુમારે ।

ભાવાર્થ :- આ જ પ્રમાણે વાળવ્યંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિકના ઉત્પાદનું કથન અસુરકુમાર દેવોની સમાન જાણવું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોની ગતિ તથા તેને પ્રાપ્ત થતાં ધર્મ શ્રવણ આદિ દસ બોલોનું પ્રતિપાદન અસુરકુમારદેવોના અતિદેશપૂર્વક કર્યું છે.

ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારના દેવો મરીને સીધા પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય આ પાંચ દંડકમાં ઉત્પસ થાય છે. તેમાંથી પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાં ધર્મ શ્રવણાદિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં ધર્મ શ્રવણ આદિ છ બોલ અને મનુષ્યોમાં ધર્મ શ્રવણાદિ દશે બોલ પામી શકે છે.

જીવોને ધર્મ શ્રવણ આદિ ૧૦ બોલની પ્રાપ્તિ :- [(૧) ધર્મ શ્રવણ (૨) કેવલબોધિ-ધર્મ સમજણ (૩) શ્રદ્ધા (૪) મતિ-શુતજ્ઞાન (૫) અવધિજ્ઞાન (૬) ત્રત-નિયમ (૭) સંયમ (૮) મન:પર્યવજ્ઞાન (૯) કેવલ જ્ઞાન (૧૦) અંતક્ષિયા- મોક્ષ]

જીવ	બોલ સંખ્યા	વિવરણ
નારકી-દેવતા	૫	પ્રારંભના પાંચ બોલ પામે, ત્રત-નિયમાદિ પામે નહીં
અનેન્દ્રિય	×	શ્રવણની યોગ્યતા નથી
વિકલેન્દ્રિય	×	યોગ્યતા નથી. અપર્યાપ્તાવસ્થામાં મતિ-શુતજ્ઞાન હોય
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	૬	પ્રારંભના છ બોલ પામે, સંયમાદિ ચાર બોલ પામે નહીં
મનુષ્ય	૧૦	દશે બોલ પામી શકે છે.

૨૪ દંડકમાંથી ચારે ગતિમાં આવેલા જીવોને દશ બોલની પ્રાપ્તિ :-

આગત જીવ	નરકગતિમાં ૫ બોલમાં	દેવગતિમાં ૫ બોલ	સંશી તિ.માં ૬ બોલ	મનુષ્યમાં ૧૦ બોલ	વિવરણ
૧ થી ૪ નરકમાંથી	×	×	૬	૧૦	મનુષ્ય અને તિર્યંચમાં યથાયોગ્ય સર્વ બોલ પામે.
૫ મી નરકમાંથી	×	×	૬	૭	મનુષ્યગતિમાં સંયમ સ્વીકારે પણ મન:પર્યવજ્ઞાનાદિ ત્રણ બોલ પામે નહીં

આગત જીવ	નરકગતિમાં ૫ બોલમાં	દેવગતિમાં ૫ બોલ	સંશી તિ.માં ૬ બોલ	મનુષ્યમાં ૧૦ બોલ	વિવરણ
૬ ઈ નરક	×	×	૬	૬	મનુષ્ય જન્મમાં શ્રાવક પ્રતિ સ્વીકારે પણ સંયમાદિ ચાર બોલ પામે નહીં.
૭ મી નરક	×	×	૫	×	એક તિર્યચ ગતિમાં જ જાય છે. ત્યાં યથાયોગ્ય ૬ બોલ પામે.
ભવન. વંતર, જ્યોતિષી અને ૮ દેવલોકમાંથી	×	×	૬	૧૦	મનુષ્ય અને તિર્યચગતિમાં યથાયોગ્ય સર્વ બોલ પામે.
૯મા દેવલોકથી લઈને સર્વર્થસિદ્ધ વિમાનમાંથી	×	×	×	૧૦	એક મનુષ્યગતિમાં જ જાય છે. યથાયોગ્ય બોલ પામે છે.
પૃથ્વી, પાણી, વનમાંથી	×	×	૬	૧૦	યથાયોગ્ય સર્વ બોલ પામે
તેઉકાય-વાયુકાયમાંથી	×	×	૧	×	એક તિર્યચગતિમાં જાય.
વિકલેન્દ્રિયમાંથી	×	×	૬	૮	તિર્યચ ગતિમાં યથાયોગ્ય છે બોલ પામે અને મનુષ્ય થાય ત્યાં આઠ બોલ પામે, અંતિમ બે બોલ પામતા નથી.
તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાંથી	૫	૫	૬	૧૦	ચારે ગતિમાં યથાયોગ્ય બોલ પામે.
મનુષ્યમાંથી	૫	૫	૬	૧૦	ચારે ગતિમાં યથાયોગ્ય બોલ પામે.

★ નરક અને દેવગતિમાં પ્રારંભના પાંચ બોલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. સંશી તિર્યચમાં પ્રારંભના છ બોલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોને દસે ય બોલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પાંચ સ્થાવર કે વિકલેન્દ્રિયોને ધર્મશ્રવણાદિ એક પણ બોલની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

(પ) તીર્થકર દ્વાર :-

૩૫ રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝાએ ણ ભંતે ! રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝાએહિંતો અણંતરં ઉવ્વટૃષ્ટા તિત્થયરત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઝાએ લભેજ્જા, અત્થેગઝાએ ણો લભેજ્જા । સે કેણદ્રેણ ભંતે ! એવં વુચ્વહિ- અત્થેગઝાએ લભેજ્જા, અત્થેગઝાએ ણો લભેજ્જા ?

ગોયમા ! જસ્સ ણ રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝાયસ્સ તિત્થયરણામ-ગોયાં કમ્માં બદ્ધાં પુડ્ડાં ણિધત્તાં કડાં પદ્દવિયાં ણિવિદ્ધાં અભિણવિદ્ધાં અભિસમળણાગયાં ઉદિણણાં; ણો ઉવસંતાં ભવંતિ સે ણ રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝાએ રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝાએહિંતો અણંતરં

ઉવ્વદૃત્તા તિત્થયરત્તં લભેજ્જા, જસ્સ ણં રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝસ્સ તિત્થયરણામગોયાઇં કમ્માઇં ણો બદ્ધાઇં જાવ ણો ઉદિણાઇં; ઉવસંતાઇં ભવંતિ, સે ણં રયણપ્પભાપુઢવિણેરઝએ હિંતો અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા તિત્થયરત્તં ણો લભેજ્જા । સે તેણટેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચિં અત્થેગઝએ લભેજ્જા અત્થેગઝએ ણો લભેજ્જા ।

એવં જાવ વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરઝએહિંતો તિત્થગરત્તં લભેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો તે નરકમાંથી નીકળીને સીધા તીર્થકર થઈ શકે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કેટલાક જીવો તીર્થકર થાય છે અને કેટલાક જીવો તીર્થકર થતા નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નારકી સીધા મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરીને કેટલાક જીવો તીર્થકર થાય છે અને કેટલાક જીવો તીર્થકર થતા નથી ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જે રત્નપ્રભા-પૃથ્વીના નૈરયિકે પૂર્વ ભવમાં તીર્થકર નામ-ગોત્રકર્મનો બંધ કર્યો છે, તીર્થકર નામકર્મ સ્પૃષ્ટ, નિધન, નિકાયિત કર્યું છે, પ્રસ્થાપિત કર્યું છે, નિવિષ્ટ, અભિનિવિષ્ટ કર્યું છે, અભિસમન્વાગત-ઉદ્યાભિમુખ અને ઉદ્યમાં લાવેલું છે, જેણે તીર્થકર નામકર્મને ઉપશાંત કર્યું નથી, તેવા નારકી રત્નપ્રભા પૃથ્વી નરકમાંથી નીકળીને મનુષ્ય ભવમાં ઉત્પન્ન થઈ, તીર્થકરપણું પામે છે. જે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકે તીર્થકર નામકર્મનો બંધ કર્યો નથી યાવત્ત તીર્થકર નામકર્મને ઉદ્યમાં આવવા યોગ્ય કર્યું નથી અથવા જેનું તીર્થકર નામકર્મ ઉપશાંત છે, તેવા રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નરકમાંથીનીકળીને મનુષ્ય ભવમાં તીર્થકર થતા નથી.

તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહું છે કે કેટલાક તીર્થકરપણું પામે છે અને કેટલાક પામતાં નથી.

આ જ રીતે યાવત્ત વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો નરકમાંથી નીકળીને મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરીને કેટલાક નારકીઓ તીર્થકર થાય છે અને કેટલાક તીર્થકર થતાં નથી.

૩૬ પંકપ્પભાપુઢવિણેરઝએ ણં ભંતે ! પંકપ્પભાપુઢવિણેરઝએહિંતો અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા તિત્થયરત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે, અંતકિરિયં પુણ કરેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું ચોથી પંકપ્રભાપૃથ્વીના નારકી, પંકપ્રભાપૃથ્વી નરકમાંથી નીકળી સીધા મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી, પરંતુ તે અંતક્ષિયા કરી શકે છે.

૩૭ ધૂમપ્પભાપુઢવિણેરઝએ ણં ભંતે ! અણંતરં ઉવદૃત્તા તિત્થયરત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે, વિરતિં પુણ લભેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું ધૂમપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિક ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નરકમાંથી નીકળીને સીધા મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી, પરંતુ તે સર્વવિરતિપણું પામી શકે છે.

૩૮ તમાપુઢવિણેરઝએ ણં ભંતે ! અણંતરં ઉવદૃત્તા તિત્થયરત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે, વિરયાવિરિં પુણ લભેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું છઠી તમઃપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિક છઠી નરકમાંથી નીકળીને સીધા મનુષ્ય જન્મ પામીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી, પરંતુ તે દેશવિરતિપણું એટલે શ્રાવકપણું પામી શકે છે.

૩૯ અહેસત્તમાપુઢવિણેરઝેણ ભંતે ! અણંતરં ઉવદ્વિત્તા તિત્થયરત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું, સમ્મતં પુણ લભેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું સાતમી અધઃસપ્તપૃથ્વીમાંથી નીકળીને સીધા મનુષ્ય જન્મ પામીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી, પરંતુ તે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૪૦ અસુરકુમારે ણ ભંતે ! અણંતરં ઉવદ્વિત્તા તિત્થયરત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું, અંતકિરિયં પુણ કરેજ્જા । એવં ણિરંતરં જાવ આઉકકાઇએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું અસુરકુમાર દેવ અસુરકુમારમાંથી નીકળીને સીધા મનુષ્ય જન્મ પામીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી પરંતુ તેઓ અંતક્ષિયા કરી શકે છે.

આ જ રીતે નાગકુમારથી લઈ દશે ભવનપતિદેવો, પૃથ્વીકાયિક અને આંકાયિક સુધીના જીવો પોત પોતાના ભવમાંથી નીકળીને સીધા તીર્થકરપણું પામતા નથી, પરંતુ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૪૧ તેઉકકાઇએ ણ ભંતે ! તેઉકકાઇએહિંતો અણંતરં ઉવ્વદ્વિત્તા તિત્થયરત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું, કેવલિપણંત્ત ધર્મં લભેજ્જા સવણયાએ । એવં વાઉકકાઇએ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું તેજસ્કાયિક જીવ, તેજસ્કાયિકોમાંથી નીકળીને સીધા મનુષ્યભવમાં જન્મ ધારણ કરીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી, પરંતુ તે કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મનું શ્રવણ કરી શકે છે. આ જ રીતે વાયુકાયિકોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ.

૪૨ વણસ્પસ્સિકાઇએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું, અંતકિરિયં પુણ કરેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું વનસ્પતિકાયિક જીવો વનસ્પતિકાયમાંથી નીકળીને સીધા મનુષ્ય જન્મ પામીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી, પરંતુ તેઓ અંતક્ષિયા કરી શકે છે.

૪૩ બેઝિદિયન્તેઝિદિયન્તરિંદિએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું, મણપજ્જવણાં પુણ ઉપ્પાડેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું બેઈદ્રિય, તેઈદ્રિય અને ચૌરેંદ્રિય જીવો ત્યાંથી નીકળીને સીધા મનુષ્યજન્મ પામીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી, પરંતુ તે જીવો મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૪૪ પંચેદિયતિરિક્ખજોળિય-મણૂસ-વાણમંતર-જોઝિસિએ ણ ભંતે ! પુચ્છા ? ગોયમા ! ણો ઇણદું સમદું, અંતકિરિયં પુણ કરેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિક, મનુષ્ય, વાણવ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવો ત્યાંથી નીકળીને સીધા મનુષ્યજન્મ પામીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી, પરંતુ તેઓ અંતક્ષિયા કરી શકે છે.

૪૫ સોહમ્મગદેવે ણ ભંતે ! અણંતરં ચયં ચઇત્તા તિથયરત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઇએ લભેજ્જા, અત્થેગઇએ ણો લભેજ્જા, એવં જહા રયણપ્યભાપુઢવિણેરઇએ । એવં જાવ સવ્વદું સિદ્ધગદેવે ।

ભાવાર્થ :- પ્રક્ષન— હે ભગવન્ ! શું સૌધર્મકલ્પ—પ્રથમ દેવલોકના દેવ, ત્યાંથી ચ્યવન કરી સીધા મનુષ્ય જન્મ પામીને તીર્થકર થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! રત્નપ્રભાપુઢવીની જેમ કેટલાક જીવો તીર્થકર થાય છે અને કેટલાક જીવો તીર્થકર થતાં નથી. આ જ રીતે બીજા દેવલોકના દેવથી લઈને સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાન સુધીના વૈમાનિક દેવોને માટે જાણવું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો તીર્થકર થાય કે ન થાય તે વિષયનું નિરૂપણ છે. પ્રથમ ત્રણ નરકના નૈરયિકો અને વૈમાનિક દેવોમાંથી નીકળી સીધા મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરનાર જીવો જ તીર્થકર પદ પામી શકે છે. અન્ય સ્થાનેથી મનુષ્યમાં આવનારા જીવો તીર્થકરપદ પામી શકતા નથી.

રત્નપ્રભાદિ ત્રણ નરક પૃથ્વીના જે નારકી તથા વૈમાનિક દેવોઓ પૂર્વભવમાં તીર્થકર નામકર્મનો બંધ કર્યો હોય, અને તે બંધાયેલું કર્મ ઉદ્યમાં આવ્યું હોય, તે જ રીતે જીવો તીર્થકરપદ પ્રાપ્ત કરે છે અને જેણો પૂર્વે તીર્થકર નામ કર્મનો બંધ જ કર્યો નથી અથવા બંધ કરવા છતાં જેનો ઉદ્ય થયો નથી, તે તીર્થકરપદ પામી શકતા નથી.

નારકી અને વૈમાનિક દેવભવ સિવાયના ભવમાંથી આવેલા મનુષ્યો તીર્થકર પદ પામી શકતા નથી. તેમાંથી કેટલાક જીવો અંતક્ષિયા કરી શકે છે, કેટલાક જીવો સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ કે સમ્યકૃત્વને પામી શકે છે.

જેમકે ચોથી નરકમાંથી નીકળેલા જીવો સામાન્ય કેવળીપણે મોક્ષ જઈ શકે છે અર્થાત્ તેઓ અંતક્ષિયા કરી શકે છે. પાંચમી નરકમાંથી નીકળેલા સર્વવિરતિ, છણી નરકમાંથી નીકળેલા દેશવિરતિ અને સાતમી નરકમાંથી નીકળેલા સમ્યકૃત્વ પામી શકે છે.

ભવનપતિ વ્યંતર, જ્યોતિષી દેવો, પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, તિર્યચ્યપંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય ભવમાંથી નીકળીને આવેલા મનુષ્યો તીર્થકર પદ પામી શકતા નથી પરંતુ અંતક્ષિયા કરી શકે છે. તેઉકાય અને વાયુકાયના જીવો મરીને મનુષ્ય જન્મ જ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો મરીને, મનુષ્ય જન્મ પામે છે પરંતુ તે જીવો અંતક્ષિયા કરી શકતા નથી, તેમ છતાં સર્વવિરતિ ધારણા કરી શકે છે.

બદ્ધાઙ્... :- બદ્ધાઙ્ સૂતરથી બંધાયેલા સોયના ઢગલાની જેમ આત્માની સાથે તીર્થકર નામ ગોત્ર આદિ કર્માનો સાધારણ સંયોગ થાય તે ‘બદ્ધ’ કર્મ કહેવાય છે. પુદ્ભાઙ્—અભિનમાં તપાવ્યા પણી ઘણા વડે ટીપેલા સોયના જથ્થાની જેમ ‘સ્પૃષ્ટ’ (સ્પર્શયી) હોય, નિધત્તાઙ્ ઉદ્વર્તનાકરણ અને અપ્વર્તનાકરણ સિવાયના શેષ કરણ જેમાં લાગુ ન પડે— તેવી રીતે કર્માને વ્યવસ્થાપિત કરવા ‘નિધત્ત’ છે. કદાઙ્— કૃતકર્માને નિકાયિત— સર્વ કરણોને અયોગ્ય કર્યા હોય, પદ્બવિયાઙ્— મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્તા, સુભગ, આદેય, યશ:કીર્તિ નામ કર્મ વગેરે નામકર્મની અન્ય પ્રકૃતિઓના ઉદ્ય સાથે કર્માને પ્રસ્થાપિત કર્યા હોય, ણિવિદ્બાઙ્— નિર્વિષ્ટ બદ્ધ કર્માને તીત્ર વિપાકજનક કર્યા હોય, અભિનિવિદ્બાઙ્— અભિનિવિષ્ટ બદ્ધ કર્માને વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર અધ્યવસાયથી અતિ તીત્ર વિપાકજનક કર્યા હોય, અભિસમન્નાગયાઙ્— બદ્ધ કર્માને ઉદ્યાભિમુખ કરેલા હોય, ઉદિણાઙ્— કર્માને વિપાકોદયને પ્રાપ્ત કરેલા હોય, કર્મ પોતાના ફળનું વેદન

કરાવે તેને ઉદ્યપ્રાપ્ત કહે છે. જો ઉવસંતાઇં- કર્માને ઉપશાંત ન કરવા તેના અહીં બે અર્થ છે— (૧) કર્મબંધનો સર્વથા અભાવ થયો ન હોય, (૨) નિકાચિત આદિ અવસ્થાથી રહિત ન કર્યા હોય.

(૬) ચક્રવર્તી દ્વાર :-

૪૬ રયણપ્રભાપુઢવિણેરઝે ણ ભંતે ! અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા ચક્કવદૃત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઝે લભેજ્જા, અત્થેગઝે ણો લભેજ્જા । સે કેળટેણ ભંતે । એવં કુચ્છ્વિ ? ગોયમા ! જહા રયણપ્રભાપુડવિણેરઝ્યસ્સ તિત્થયરતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નરકમાંથી નીકળીને શું ચક્રવર્તીપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કેટલાક જીવો ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત કરે છે અને કેટલાક પ્રાપ્ત કરતા નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે કેટલાક જીવો ચક્રવર્તી પદ પામે છે અને કેટલાક જીવો પામતા નથી ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જેવી રીતે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોના તીર્થકરપદ પ્રાપ્તિના વિષયમાં કથન કર્યું છે, તે જ રીતે અહીં ચક્રવર્તીપદ પ્રાપ્તિ માટે સમજી લેવું જોઈએ.

૪૭ સક્કરપ્રભાપુડવિણેરઝે ણ ભંતે ! અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા ચક્કવદૃત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ણો ઇણટે સમટે । એવં જાવ અહેસત્તમાપુઢવિણેરઝે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિક નરકમાંથી નીકળીને ચક્રવર્તીપદ પામે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી. આ જ રીતે સાતમી અધઃસપ્તમ પૃથ્વીના નૈરયિક સુધી જાણવું જોઈએ.

૪૮ તિરિયમણુએહિંતો ણ ભંતે ! અણંતરં ઉવ્વદૃત્તા ચક્કવદૃત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! ણો ઇણટે સમટે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું તિર્યચ્યોનિકો અને મનુષ્યો પોત-પોતાના ભવમાંથી નીકળીને મનુષ્યભવ પામીને ચક્રવર્તીપદ પ્રાપ્ત કરે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે શક્ય નથી.

૪૯ ભવણવઝ્વાણમંતરસ્યોઽસિયવેમાળિએહિંતો ણ ભંતે ! અણંતર ઉવ્વદૃત્તા ચક્કવદૃત્તં લભેજ્જા ? ગોયમા ! અત્થેગઝે લભેજ્જા, અત્થેગઝે ણો લભેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વેમાનિક દેવ પોત-પોતાના ભવમાંથી નીકળીને મનુષ્યભવ પામીને ચક્રવર્તીપદ પામે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કેટલાક ચક્રવર્તીપદ પામે છે અને કેટલાક પામતા નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સાતમાં દ્વારમાં ૨૪ દંડકના જીવોને ચક્રવર્તીપદ પ્રાપ્તિની વિચારણા કરવામાં આવી છે.

પ્રથમ નરકના નારકી તથા ચારે ય પ્રકારના દેવો, પોત-પોતાના ભવમાંથી નીકળીને મનુષ્ય ભવ પામી ચક્રવર્તી પદને પ્રાપ્ત કરે છે. શોષ સ્થાનોથી નીકળીને મનુષ્ય ભવને પ્રાપ્ત કરનારા કોઈપણ જીવો ચક્રવર્તીપદ પામતા નથી.

જહા રયણપ્રભાપુઢવિ ણેરઝયસ્સ તિત્થગરતે... :- અહીં ચક્વર્તી પદ પ્રાપ્તિના કારણ દર્શાવવા માટે તીર્થકર પદ પ્રાપ્તિના કથનનો અતિદેશ કર્યો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જે નારકી દેવતા પોતપોતાના ભવમાંથી નીકળીને મનુષ્ય જન્મ પામે છે. તેમાંથી જે જીવોએ પૂર્વભવમાં તીર્થકર નામકર્મની જેમ ચક્વર્તી પદને યોગ્ય કર્મ બાંધ્યું હોય અને તે કર્મને સ્પૃષ્ટ, નિધત્ત, નિકાચિત કર્યું હોય તથા મનુષ્ય ભવમાં તે કર્મ ઉદ્ઘયમાં આવી ગયું હોય અને તે કર્મ ઉપશાંત ન હોય, તો તે જીવ ચક્વર્તીપદ પામી શકે છે અને જે જીવે પૂર્વભવમાં તથાપ્રકારના નામકર્મનો બંધાદિ ન કર્યો હોય, અથવા તે કર્મ ઉદ્ઘયમાં ન આવ્યું હોય, તો તે જીવો ચક્વર્તી પદ પામી શકતા નથી.

નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં એક પ્રકૃતિ તીર્થકર નામકર્મ છે પરંતુ ચક્વર્તી નામકર્મ નામની પ્રકૃતિ નથી. તેથી ચક્વર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ આદિ ઉત્તમ પદવીને યોગ્ય નામકર્મ તીર્થકર નામકર્મની અંતર્ગત છે, તીર્થકર નામકર્મના દલિકોની અને તેના તીવ્ર-મંદાદિ રસની તરતમતાથી ઉત્તમ પદવીઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સૂત્રકારે સમુચ્ચય ચારે જીતિના દેવોનું કથન કર્યું છે. તેમાં પરમાધામી અને કિલ્વીધી દેવો એકાંત મિથ્યાત્વી છે. મિથ્યાત્વી જીવો મરીને કોઈપણ શ્રેષ્ઠ પદવી પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેથી ચારે જીતિના ૮૮ પ્રકારના દેવોમાંથી પંદર પરમાધામી દેવો અને ત્રણ કિલ્વીધી, આ અધાર જીતિના દેવોને છોડીને કુલ ૮૧ જીતિના દેવો અને પ્રથમ નરકના નારકી, આ ૮૨ ભેદના જીવો મરીને ચક્વર્તી પદને પામે છે.

(૭) બળદેવ દ્વાર :-

૫૦ એવં બલદેવતં પિ, ણવરં - સક્કરપ્રભાપુઢવિણેરઝએ વિ લભેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- - આ જ રીતે(ચક્વર્તી પદની જેમ) બળદેવપદના વિષયમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે શર્કરાપ્રભાપૃથ્વી(બીજી નરક)ના નૈરયિક પણ બળદેવપણું પામી શકે છે.

વિષેચન :-

પ્રથમ બે નરકના નારકી અને પૂર્વવત् ૮૧ પ્રકારના દેવો કુલ ૮૮ ભેદના જીવો મરીને મનુષ્યભવમાં આવીને બળદેવ પદને પામી શકે છે.

(૮) વાસુદેવ દ્વાર :-

૫૧ એવં વાસુદેવતં દોહિંતો પુઢવીહિંતો વેમાણિએહિંતો ય અણુત્તરોવવાઇય-વજ્જેહિંતો ।
સેસેસુ ણો ઇણટો સમટો ।

ભાવાર્થ :- - આ જ રીતે બે નરકમાંથી અને અનુત્તરોપપાતિક દેવોને છોડીને શેષ વેમાણિક દેવોમાંથી નીકળીને મનુષ્ય જન્મ પામીને જીવો વાસુદેવ પદ પામે છે. શેષ જીવો વાસુદેવ પદ પામી શકતા નથી.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વાસુદેવની આગતિનું નિરૂપણ છે. પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવોને છોડીને ૧૨ દેવલોક નવ લોકાંતિક અને નવગ્રૈવેયક, આ ૩૦ ભેદ વેમાણિક દેવના અને પ્રથમ બે નરકના નારકી, કુલ ૮૨ પ્રકારના જીવો મરીને મનુષ્યભવમાં વાસુદેવ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અન્ય સ્થાનમાંથી આવેલા

મનુષ્યો વાસુદેવ પદને પામી શકતા નથી.

વેમાળિએહિંતો ય અણુત્તરોવવાઇય વજ્જેહિંતો... અનુત્તર વિમાનમાંથી આવેલા મનુષ્યો વાસુદેવ પદને પામી શકતા નથી. વાસુદેવોની ગતિ ઉ નરકની છે અને અનુત્તર વિમાનમાંથી આવેલા જીવ નરકમાં જતા નથી માટે વાસુદેવની આગતિમાં અનુત્તર વિમાનના દેવોને ટાણી દીધા છે. અહીં વૈમાનિકનું જ કથન હોવાથી ભવનપત્ર વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોનું સ્વતઃ નિષેધ થઈ જાય છે અને વૈમાનિકમાં સમુચ્ચય રીતે અનુત્તર વિમાનના દેવોનું નિષેધ છે, તોપણ કિલ્વિષી દેવોનો નિષેધ સમજી લેવો જોઈએ, કારણ કે તે જીવો કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ પદવી પામતા નથી.

(૬) માંડલિક દ્વારા :-

૫૨ મંડલિયત્તં અહેસત્તમા-તેઝ-વાઉવજ્જેહિંતો ।

ભાવાર્થ :- સાતમી અધઃસપ્તમ નરક પૃથ્વીના નેરયિકો તથા તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિકોને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાંથી નીકળીને મનુષ્ય જન્મને પ્રાપ્ત કરનાર જીવો માંડલિક રાજા(કોઈપણ એક દેશના રાજ)નું પદ પામી શકે છે.

વિવેચન :-

સાતમી નરક, તેઉકાય અને વાયુકાય આ ત્રણ સ્થાનેથી નીકળેલા જીવો મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, તેથી તે જીવો માંડલિક પદવી પામી શકતા નથી. તે સિવાયના શેષ સર્વ જીવો મનુષ્ય જન્મ પામીને માંડલિક રાજાનું પદ પામી શકે છે. અહીં પણ પરમાધામી અને ત્રણ કિલ્વિષી દેવોનો નિષેધ સમજી લેવો જોઈએ.

(૧૦) ચૌદ રત્ન દ્વારા :-

૫૩ સેણાવિદરયણત્તં ગાહાવિદરયણત્તં વઙ્ઘિદરયણત્તં પુરોહિયરયણત્તં ઇત્થિરયણત્તં ચ એવં ચેવ, ણવરં અણુત્તરોવવાઇયવજ્જેહિંતો ।

ભાવાર્થ :- સેનાપતિરત્નપદ, ગાથાપતિરત્નપદ, વાર્ધિકીરત્નપદ, પુરોહિતરત્ન અને સ્ત્રીરત્નના પદની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં પણ આ જ પ્રમાણો(માંડલિક પદ જેમ) જાણવું જોઈએ. વિશેષતા માત્ર એ છે કે અનુત્તરૌપપાતિક દેવો સેનાપતિરત્ન આદિ પદ પામતા નથી.

૫૪ આસરયણત્તં હઠિથરયણત્તં ચ રયણપ્પભાઓ ણિરંતરં જાવ સહસ્સારો અત્થેગઝે લભેજ્જા, અત્થેગઝે ણો લભેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- રત્નપ્રભાપૃથ્વીથી લઈ સહસ્રાર દેવલોકના દેવો સુધીના જીવોમાંથી કેટલાક જીવો અશ્વરત્ન તથા હસ્તિરત્નપદને પામે છે અને કેટલાક જીવો પામતા નથી અર્થાત્ નવમા દેવલોકથી અનુત્તર વિમાન સુધીના દેવોને છોડીને શેષ સર્વ જીવો માંડલિક પદની જેમ આ બે પદવી પામી શકે છે.

૫૫ ચક્કરયણત્તં છત્તરયણત્તં ચમ્મરયણત્તં દંદરયણત્તં અસિરયણત્તં મણિરયણત્તં કાગિણ-

રયણત્તં એતેસિ ણં અસુરકુમારેહિંતો આરદ્ધં ણિરંતરં જાવ ઈસાણેહિંતો ઉવવાઓ, સેસેહિંતો ણો ઇણદ્દે સમદ્દે।

ભાવાર્થ :- ચક્રરત્ન, છત્રરત્ન, ચર્મરત્ન, દંડરત્ન, અસિરત્ન, મણિરત્ન અને કાકિષીરત્ન આદિ સાત એકેન્દ્રિય રત્નોમાં અસુરકુમાર થાવત્ ઈશાનકલ્પના દેવો સુધીના કોઈ પણ જીવો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, શેષ ભવોમાંથી આવેલાં જીવોમાં સાત એકેન્દ્રિયરત્ન થવાની યોગ્યતા હોતી નથી અર્થાત્ સાતે ય નારકી અને ત્રીજા દેવલોકથી ઉપરના દેવો આ સાત રત્નોપણે ઉત્પન્ન થતા નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નની આગતિનું વિધિ-નિષેધપૂર્વક વર્ણન છે.

સાત પંચેન્દ્રિય રત્નની આગતિ :- ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નમાંથી સેનાપતિ, ગાથાપતિ, પુરોહિત, વાર્ધકી અને સ્ત્રીરત્ન તે પાંચ રત્ન પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય છે.

સાતમી નરકના નારકી, તેઉકાય, વાયુકાય અને અનુતતોપપાતિક દેવોને છોડીને શેષ ચારે ગતિના જીવોમાંથી જે જીવો મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરવાને યોગ્ય છે, તેવા ૧ થી ૬ નરકના નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી દેવો તથા અનુતત વિમાનના દેવોને છોડીને શેષ વૈમાનિક દેવો, પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય મરીને સેનાપતિરત્ન આદિ પાંચરત્નપણે જન્મ પામી શકે છે.

અશ્વરત્ન અને હસ્તિરત્ન :- આ બે રત્ન પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ છે. વૈમાનિક દેવોમાંથી નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન સુધીના દેવોને છોડીને શેષ ચારે ગતિના જીવો આ પદવી પામી શકે છે. કારણ કે નવમાં દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકના દેવો એક મનુષ્ય ગતિમાં જ જન્મ ધારણ કરે છે તેથી તે દેવો અશ્વરત્ન કે હસ્તિરત્ન તે બંને તિર્યંચગતિ સંબંધિત રત્ન અવસ્થાને પામી શકતા નથી.

સાત એકેન્દ્રિય રત્નની આગતિ :- ચૌદ રત્નમાંથી ચક્રરત્ન આદિ સાત એકેન્દ્રિય છે તેથી એકેન્દ્રિયની આગતિ પ્રમાણે તેની આગતિ થાય છે. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને પહેલા, બીજા દેવલોકના વૈમાનિક દેવો મરીને એકેન્દ્રિય રત્નમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. સાતે નરકના નારકી કે ત્રીજા દેવલોકથી લઈને ઉપરના સર્વ દેવો મૃત્યુ પામીને એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થતા ન હોવાથી તે સાત એકેન્દ્રિયરત્નમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

તે ઉપરાંત મનુષ્ય અને તિર્યંચગતિના જીવોમાંથી એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય જીવો પણ સાત એકેન્દ્રિય રત્નની પદવી પામી શકે છે.

ભવ્ય-દ્રબ્ધાદેવાદિનો ઉપપાત :-

૫૬ અહ ભંતે! અસંજયભવિયદવ્વદેવાણ અવિરાહિયસંજયમાણ વિરાહિયસંજમાણ અવિરાહિયસંજમાણ વિરાહિયસંજમાણ અસણીણ તાવસાણ કંદપ્યાણ ચરગ-પરિવ્વાયગાણ કિવિસિયાણ તિરિચ્છયાણ આજીવિયાણ આભિઓગિયાણ સલિંગીણ દંસણવાવળણગાણ દેવલોગેસુ ઉવવજ્જમાણાણ કસ્સ કહિં ઉવવાઓ પણન્તો ?

ગોયમા ! અસંજયભવિયદવ્વદેવાણ જહણેણ ભવણવાસીસુ ઉક્કોસેણ

ઉવરિમગેવેજ્જગેસુ, અવિરાહિયસંજમાણ જહણેણ સોહમ્મે કપ્પે ઉકકોસેણ સવ્વદૃસિદ્ધે। વિરાહિયસંજમાણ જહણેણ ભવણવાસીસુ, ઉકકોસેણ સોહમ્મે કપ્પે, અવિરાહિયસંજમાણ સંજમાણ જહણેણ સોહમ્મે કપ્પે, ઉકકોસેણ અચ્ચુએ કપ્પે, વિરાહિયસંજમાસંજમાણ જહણેણ ભવણવાસીસુ ઉકકોસેણ જોઇસિએસુ । અસણીણ જહણેણ ભવણવાસીસુ ઉકકોસેણ વાળમંતરેસુ । તાવસાણ જહણેણ ભવણવાસીસુ ઉકકોસેણ જોઇસિએસુ । કંદપ્પિયાણ જહણેણ ભવણ- વાસીસુ, ઉકકોસેણ સોહમ્મે કપ્પે, ચરગ-પરિવ્વાયગાણ જહણેણ ભવણવાસીસુ ઉકકોસેણ બંખલોએ કપ્પે, કિદ્વિસિયાણ જહણેણ સોહમ્મે કપ્પે, ઉકકોસેણ લંતએ કપ્પે । તેરિચ્છિયાણ જહણેણ ભવણવાસીસુ, ઉકકોસેણ સહસ્સારે કપ્પે । આજીવિયાણ જહણેણ ભવણવાસીસુ ઉકકોસેણ અચ્ચુએ કપ્પે । એવં આભિઓગાણ વિ । સર્લિગીણ દંસણવાવણગાણ જહણેણ ભવણવાસીસુ, ઉકકોસેણ ઉવરિમગેવેજ્જએસુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસંયત ભવિક દ્રવ્યદેવ, જેઓએ સંયમની વિરાધના કરી નથી તેવા આરાધક સંયમી જેઓએ સંયમની વિરાધના કરી છે તેવા વિરાધકસંયમી, જેઓએ દેશવિરિતપણાની આરાધના કરી છે તેવા આરાધક શ્રાવક, જેઓએ દેશવિરિતપણાની વિરાધના કરી છે તેવા વિરાધક શ્રાવક, અસંશી, તાપસ, કાન્દપ્રિક, ચરક-પરિવ્રાજક, કિદ્વિષિક, તિર્યચ-ગાય આદિ, આજીવિક મતાનુયાયી, આભિયોગિક(વિદ્યા, મંત્ર, તંત્રઆદિ કરનાર શ્રમણ), સ્વલિંગી(જિનાનુમત વેપવાળા) સાધુ જે સમ્યદર્શનથી પતિત થયેલા હોય તે જીવો, આ બધા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય તો ક્યાં-ક્યાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અસંયત ભવિક દ્રવ્યદેવની ઉત્પત્તિ જધન્ય ભવનવાસી અને ઉત્કૃષ્ટ નવમા ગ્રૈવેયક દેવોમાં થઈ શકે છે. જેઓએ સંયમની વિરાધના કરી નથી, એવા આરાધક સંયમીનો ઉપપાત્ત જધન્ય સૌધર્મકલ્પમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સર્વાર્થસિદ્ધમાં થઈ શકે છે. સંયમના વિરાધકની ઉત્પત્તિ જધન્ય ભવનપતિદેવોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સૌધર્મકલ્પમાં થાય છે. આરાધક શ્રાવકની ઉત્પત્તિ જધન્ય સૌધર્મકલ્પમાં અને ઉત્કૃષ્ટ અચ્યુત દેવલોકમાં થાય છે. વિરાધક શ્રાવકની ઉત્પત્તિ જધન્ય ભવનપતિદેવો અને ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિષ્કદેવોમાં થાય છે, અસંશી જીવોની ઉત્પત્તિ જધન્ય ભવનપતિ અને ઉત્કૃષ્ટ વાણવ્યંતરદેવોમાં થાય છે. તાપસોની ઉત્પત્તિ જધન્ય ભવનપતિ અને ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિષ્ક દેવોમાં, કાન્દપ્રિકોની ઉત્પત્તિ જધન્ય ભવનપતિમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સૌધર્મકલ્પમાં, ચરકપરિવ્રાજકની ઉત્પત્તિ જધન્ય ભવનપતિ અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રલિલોક કલ્પમાં, કિદ્વિષિકોની ઉત્પત્તિ જધન્ય સૌધર્મકલ્પમાં અને ઉત્કૃષ્ટ લાંતકકલ્પમાં થાય છે. તિર્યચોની ઉત્પત્તિ જધન્ય ભવનપતિ અને ઉત્કૃષ્ટ અચ્યુતકલ્પમાં થાય છે. આ જ પ્રમાણે આભિયોગિક સાધકોની ઉત્પત્તિ પણ જધન્ય ભવનપતિ અને ઉત્કૃષ્ટ અચ્યુતકલ્પમાં થાય છે. સ્વલિંગી દર્શન વ્યાપન-સમકિતનું વમન કરેલા પડિવાઈ સમ્યગ્દદિષ્ટ જિનાનુમત સાધુલિંગીની ઉત્પત્તિ જધન્ય ભવનપતિ અને ઉત્કૃષ્ટ નવમા ગ્રૈવેયકદેવોમાં થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભવિષ્યમાં દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થનારા વિવિધ સાધકોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

અસંયત ભવિક દ્રવ્યદેવ :— જે ચારિત્રના પરિણામથી શૂન્ય છે તેને અસંયત કહે છે અને ભવિષ્યમાં જે દેવ થવાના છે તે ભવ્ય દ્રવ્ય દેવ કહેવાય છે અર્થાત્ ચારિત્રના પરિણામ રહિત દેવ થવા યોગ્ય જીવને અસંયત ભવ્ય દ્રવ્ય દેવ કહે છે. તેમાં એકથી ચાર ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્ય કે તિર્યંચનો સમાવેશ થાય છે. ભવનપતિથી બાર દેવલોક પર્યત ઉત્પત્ત થનારા જીવોમાં વિવિધ પ્રકારના દ્રવ્ય અને ભાવથી અસંયત—સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે અને નવ ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પત્ત થનારા જીવોમાં દ્રવ્યથી સંયત અને ભાવથી અસંયત ભવ્ય કે અભવ્ય દ્રવ્યલિંગી સાધુનો સમાવેશ થાય છે. આ રીતે આ બોલ ઘણો વિશાળ છે. છંડાથી ચૌદમા પ્રશ્ન પર્યચના સર્વ જીવોનો આ બોલમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમ છતાં તે જીવો વિષયક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે પ્રત્યેકના ભિન્ન ભિન્ન પ્રશ્નોત્તર છે. સંક્ષેપમાં આત્મશુદ્ધિના લક્ષ્ય વિના, બાહ્ય કિયાકંડના પાલનથી, અકામ નિર્જરા કરી જે જીવોએ દેવભવમાં ગમન યોગ્ય યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે, તેને અસંયત ભવ્ય દેવ કહે છે.

અવિરાધક સંયમી :— જિનાજી અનુસાર સંયમની આરાધના કરનાર અને સમ્યકૃત્વભાવમાં પરભવનું આયુષ્ય બાંધનાર શ્રમણ અવિરાધક કે આરાધક સંયમી કહેવાય છે.

વિરાધક સંયમી :— મહાત્રતો ગ્રહણ કરી, તેનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન ન કરનાર અને મિથ્યાત્વભવમાં જ આયુષ્યને બાંધનાર શ્રમણ વિરાધક સંયમી કહેવાય છે.

અવિરાધક સંયમાસંયમી :— દેશવિરતિપણાને—શ્રાવકપણાને સ્વીકારી જીવનપર્યત અખંડપણો તેનું પાલન કરનાર અને સમકિતમાં આયુષ્ય બાંધનાર આરાધક—અવિરાધક સંયમાસંયમી કહેવાય છે.

વિરાધક સંયમાસંયમી :— દેશવિરતિપણાને સ્વીકારીને સમ્યક્ પ્રકારે તેનું પાલન ન કરનાર અને મિથ્યાત્વમાં આયુષ્યને બાંધનાર વિરાધક સંયમાસંયમી કહેવાય છે.

અસંજી :— જેને મનોલભિ ન હોય તેવા અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવ અકામ નિર્જરા કરીને દેવગતિમાં વ્યતંર સુધી જઈ શકે છે.

તાપસ :— વૃક્ષના પાન આદિનો આહાર કરીને ઉદર નિર્વાહ કરનાર બાલતપસ્વી. તે દેવગતિમાં જ્યોતિષી સુધી જાય છે.

કાંદર્પિક :— જે સાધુ હાસ્યશીલ હોય. ચારિત્રવેશમાં રહીને વિદૂષકની જેમ અનેક ચેષ્ટાઓ કરે તે કાંદર્પિક સાધુ કહેવાય. તે પહેલા દેવલોક સુધી જાય છે.

ચરમ પરિત્રાજક :— ગેરુ રંગના અને ભગવા રંગના વસ્ત્ર પહેરીને ભિક્ષા દ્વારા આજીવિકા કરનારા ત્રિદંડી, કુચળોટક આદિ અથવા કપિલ ઋષિના શિષ્ય. અંબડ પરિત્રાજક વગેરે. તે પાંચમા દેવલોક સુધી જાય છે.

કિલ્વિષિક :— જે સાધુ વ્યવહારથી ચારિત્રવાન હોવા છતાં જ્ઞાની, કેવલી, ધર્માચાર્ય અને સર્વ સાધુઓના અવર્જનાએ બોલે અને પાપમય ભાવનાયુક્ત હોય તે કિલ્વિષિક છે. તે છંડા દેવલોક સુધી જાય છે.

તિર્યંચ :— દેશવિરતિ—શ્રાવક વ્રતનું પાલન કરનારા ઘોડા, ગાય આદિ. જેમ નંદમણિયારનો જીવ દેડકાના

ભવમાં હતો ત્યારે શ્રાવકવતી હતો. તે સિવાય શુભ પરિણામોમાં આયુષ્યનો બંધ કરનારા અવતી સંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવ પણ ઉત્કૃષ્ટ આઠમા દેવલોક સુધી જાય છે.

આજીવિક :— (૧) એક વિશેષ પ્રકારના પાણી (૨) નળ રહેનાર ગોશાલકના શિષ્ય (૩) લઘિ પ્રયોગથી અજાની લોકો દ્વારા ઘ્યાતિ, પૂજા-પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા તપ અને ચારિત્રનું આચરણ કરનાર (૪) અવિવેકી લોકોમાં ચમત્કાર બતાવી આજીવિકા ચલાવનાર. આ સર્વે તપ અને ચારિત્રના પ્રભાવે ઉત્કૃષ્ટ બારમાં દેવલોક સુધી જાય છે.

આભિયોગિક :— બીજાને વશ કરવા વિદ્યા-મંત્ર ચૂંણ આદિના પ્રયોગને આભિયોગ કહે છે. જે સાધુ વ્યવહારથી સંયમનું પાલન કરતા હોવા છતાં પણ મંત્ર, તંત્ર, યંત્ર, ભૂતિકર્મ, પ્રશ્રાપશ, નિમિત્ત, ચૂણ આદિના પ્રયોગથી અન્યને આકર્ષિત કરે, વશીભૂત કરે તેને આભિયોગિક કહે છે. તે તપના પ્રભાવે ઉત્કૃષ્ટ બારમાં દેવલોક સુધી જાય છે.

દર્શન રહિત સ્વલ્પિંગી :— શુદ્ધ સમક્ષિતનો જેનામાં અભાવ છે. સાધ્વાચાર અને સ્વલ્પિંગનો જેનામાં સદ્ધભાવ છે. તેવા ભવી કે અભવી જીવ સ્વલ્પિંગી દર્શન વ્યાપસક (દર્શન-શ્રદ્ધા રહિત) કહેવાય છે. તે વ્યવહારથી કિયાના વિરાધક હોય તો જગ્યન્ય ભવનપતિમાં જાય છે અને વ્યવહારથી કિયાના આરાધક હોય તો ઉત્કૃષ્ટ નવ ગ્રૈવેયક સુધી જાય છે.

ક્રમ	જીવ નામ	જગન્યતઃ	ઉત્કૃષ્ટતઃ
૧	અસંયત ભવિક દ્રવ્ય દેવ	ભવનપતિમાં	ઉપરના ગ્રૈવેયકમાં
૨	અવિરાધક(આરાધક) સંયમી	સૌધર્મકલ્પમાં	સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનમાં
૩	વિરાધક સંયમી	ભવનપતિમાં	સૌધર્મ કલ્પમાં
૪	અવિરાધક(આરાધક) સંયમાસંયમી	સૌધર્મકલ્પમાં	અચ્યુત દેવલોકમાં
૫	વિરાધક સંયમાસંયમી	ભવનપતિમાં	જ્યોતિષી દેવમાં
૬	અસંજી જીવ	ભવનપતિમાં	વાણિયંતરમાં
૭	તાપસો	ભવનપતિમાં	જ્યોતિષી દેવમાં
૮	કાન્દપર્િકો	ભવનપતિમાં	સૌધર્મકલ્પમાં
૯	ચરક પરિત્રાજક	ભવનપતિમાં	બ્રહ્મલોક કલ્પમાં
૧૦	કિલ્વિષિકો	ભવનપતિમાં	લાંતક કલ્પમાં
૧૧	તિર્યંચો	ભવનપતિમાં	સહસ્રાર કલ્પમાં
૧૨	આજીવિકો	ભવનપતિમાં	અચ્યુત કલ્પમાં
૧૩	આભિયોગિક	ભવનપતિમાં	અચ્યુત કલ્પમાં
૧૪	દર્શનભ્રષ્ટ સલિંગી	ભવનપતિમાં	ઉપરના ગ્રૈવેયકમાં

ઉપરોક્ત ૧૪ પ્રકારના જીવોમાંથી અસંયત ભવિક દ્રવ્યદેવ, આરાધક સંયમી અને આરાધક શ્રાવક નિશ્ચિતરૂપે દેવગતિમાં જ જાય છે. શેષ જીવો જે પરિણામોમાં આયુષ્યનો બંધ કરે તે અનુસાર ચારે

ગતિમાં જઈ શકે છે પરંતુ જો દેવ ગતિમાં જાય, તો પ્રસ્તુત સૂત્રાનુસાર દેવોમાં જઈ શકે છે.

અસંજી-આયુષ્ય :-

૫૭ કઝવિહે ણ ભંતે ! અસણિણઆઉએ પણણતે ? ગોયમા ! ચડવિહે અસણિણઆઉએ પણણતે, તં જહા - ણેરઝયઅસણિણઆઉએ જાવ દેવઅસણિણઆઉએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસંજી આયુષ્યના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસંજી આયુષ્યના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— નૈરયિક અસંજી આયુષ્ય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અસંજી આયુષ્ય, મનુષ્ય અસંજી આયુષ્ય અને દેવ અસંજી આયુષ્ય.

૫૮ અસણી ણ ભંતે ! જીવે કિં ણેરઝયાઉયં જાવ દેવાઉયં પકરેઝ ।

ગોયમા ! ણેરઝયાયાઉયં પકરેઝ જાવ દેવાઉયં પકરેઝ । ણેરઝયાઉયં પકરેમાણે જહણેણ દસ વાસસહસ્રાઇં, ઉક્કોસેણ પલિઓવમસ્સ અસંખેજજઝભાગં પકરેઝ । તિરિક્ખજોળિણાઉયં પકરેમાણે જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ પલિઓવમસ્સ અસંખેજજઝભાગં પકરેઝ । એવં મણુયાઉયં પિ, દેવાઉયં જહા ણેરઝયાઉયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શું અસંજી જીવ નૈરયિકનું આયુષ્ય બાંધે છે યાવત્ શું દેવાયુષ્ય બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે નૈરયિકનું આયુષ્ય પણ બાંધે છે યાવત્ દેવાયુનો પણ બંધ કરે છે. નરકાયુનો બંધ કરતો અસંજી જીવ દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ પત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગનું આયુષ્ય બાંધે છે. તિર્યંચયોનિક આયુષ્યનો બંધ કરે, તો તે જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગનું આયુષ્ય બાંધે છે. આ જ રીતે મનુષ્યાયુષ્યનો બંધ કરે છે અને દેવાયુષ્યનો બંધ નૈરયિકની સમાન કરે છે.

૫૯ એયસ્સ ણ ભંતે ! ણેરઝયઅસણિણઆઉયસ્સ જાવ દેવઅસણિણઆઉયસ્સ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા, તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવે દેવઅસણિણઆઉએ, મણુયઅસણિણઆઉએ અસંખેજજગુણે, તિરિક્ખ- જોળિણઅસણિણઆઉએ અસંખેજજગુણે, ણેરઝયઅસણિણઆઉએ અસંખિજજગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિક અસંજી આયુષ્ય યાવત્ દેવ અસંજી આયુષ્યમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બધુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડો દેવ અસંજી આયુષ્ય છે, તેનાથી મનુષ્ય અસંજી આયુષ્ય અસંખ્યાતગુણું છે, તેનાથી તિર્યંચ યોનિક અસંજી આયુષ્ય અસંખ્યાતગુણું છે અને તેનાથી નૈરયિક અસંજી આયુષ્ય અસંખ્યાતગુણું છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ત્રણ સૂત્રોમાં અસંજી આયુષ્યના પ્રકાર, તેની સ્થિતિ અને અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે.

અસંજી આયુષ્ય :- વર્તમાન ભવમાં જે જીવ વિશીષ્ટ સંજાથી તેમજ મનોલભિથી રહિત છે તેને અસંજી

કહે છે. તે જીવ પરલોકને યોગ્ય જે આયુષ્ય બાંધે તેને અસંજી આયુષ્ય કહે છે.

અસંજી જીવો દ્વારા આયુષ્યનું ઉપાર્જન અથવા વેદન :- અસંજીને મનોલાભિ વિકસિત ન હોવાથી તેને સારા-ખરાબનો વિવેક નથી. પરંતુ તેના આંતરિક અધ્યવસાયથી તે ચારે ગતિનું આયુષ્ય બાંધી શકે છે. અસંજીએ બાંધેલા આયુષ્યને અસંજી આયુષ્ય કહે છે. અસંજી જીવ નરકાયુનો કે દેવાયુનો બંધ કરે તો જધન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગનું આયુષ્ય બાંધે છે. તેઓ નરકાયુનો બંધ કરે તો પ્રથમ નરકનો બંધ કરે છે, દેવાયુનો બંધ કરે તો ભવનપતિ કે વાણિવંતર જાતિની દેવગતિનો બંધ કરે છે.

તિર્યચાયુ અને મનુષ્યાયુમાં જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગનો બંધ કરે છે. ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બંધ યુગલિક તિર્યચાયુ અને યુગલિક મનુષ્યાયુની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ.

અલ્પબહુત્વ :- ચારે ગતિનું ઉત્કૃષ્ટ અસંજી પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તેમ છતાં અલ્પબહુત્વમાં સર્વથી થોડું અસંજી દેવાયુ કહ્યું છે. વ્યાખ્યાકારે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું છે કે અસંજી દેવાયુ જધન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વનું જ છે. તેથી તે સર્વથી અલ્પ છે. કોડપૂર્વ પણ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ છે.

પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યાત ભેદ છે. તેથી મનુષ્ય, તિર્યચ અને નારકોનું અસંજી આયુષ્ય કુમથી અસંખ્યગુણું છે. તે દરેક પણ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

જીવોને પદવી અને ૧૪ રત્નોની પ્રાપ્તિ :-

પદવી-૫ : તીર્થકર ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ માંડલિક રાજા.

પંચેન્દ્રિયરત્ન-૭ : સેનાપતિ, ગાથાપતિ, પુરોહિત, વાર્ઘકી(અક્ષર) સ્ત્રીરત્ન, ગજરત્ન, અશ્વરત્ન

એકેન્દ્રિયરત્ન-૭ : ચક્રરત્ન, છત્રરત્ન, ચર્મરત્ન, અસિરત્ન, મણિરત્ન, કાંગળીરત્ન, દંડરત્ન.

આગત જીવ	૫ પદવી	એકેન્દ્રિય રત્ન	પંચેન્દ્રિય રત્ન	વિશેષ
પ્રથમ નરકથી	૫	×	૭	એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્ત થતા નથી
બીજી નરકથી	૪	×	૭	ચક્રવર્તી તથા એકેન્દ્રિય રત્ન થતા નથી
ત્રીજી નરકથી	૨	×	૭	ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ તથા એકે થતા નથી
ચોથી નરકથી	૧	×	૭	માંડલિક રાજા થાય, એકેન્દ્રિય થતા નથી પંચેન્દ્રિય રત્ન થાય.
૫-૬ નરકથી	૧	×	૭	માંડલિક રાજા થાય, એકે રત્ન થતા નથી પંચેન્દ્રિય રત્ન થાય.
૭મી નરકથી	×	×	૨	મનુષ્ય તથા એકેન્દ્રિયરત્ન થતા નથી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની બે પદવી પામે.
ભવંબ્યો જ્યોતેવો	૩	૭	૭	તીર્થકર અને વાસુદેવ થતા નથી.

આગત જીવ	૫ પદવી	એકેન્દ્રિય રત્ન	પંચેન્દ્રિય રત્ન	વિશેષ
૧-૨ દેવલોકના દેવ	૫	૭	૭	સર્વ પદવી પામે, ૧૪ રત્ન થાય
૩-૮ દેવલોકના દેવ	૫	×	૭	એકેન્દ્રિય થતા નથી
૯ દેવલોકથી નવતૈવેયક	૫	×	૫	એકેન્દ્રિય અને તિર્યં પંચેન્દ્રિય થતા નથી
અનુતર વિમાન દેવ	૪	×	×	વાસુદેવ થતા નથી, રત્ન થતા નથી.
ત્રણ સ્થાવર, વિકલેન્દ્રિય	૧	૭	૭	માંડલિક રાજા થાય અને ચૌદ રત્ન થાય
તેઉકાય-વાયુકાય	×	૭	૨	મનુષ્ય થતા નથી, એકેન્દ્રિય રત્ન તથા ગજરત્ન, અશ્વરત્ન થાય
તિર્યં પંચેન્દ્રિય	૧	૭	૭	માંડલિક રાજા અને ૧૪ રત્ન થાય
મનુષ્ય	૧	૭	૭	માંડલિક રાજા અને ૧૪ રત્ન થાય

★ ભવો = ભવનપતિ, વ્યો = વ્યંતર, જ્યો = જ્યોતિષી, ત્રણ સ્થાવર = પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, એકો = એકેન્દ્રિય અથવા એકેન્દ્રિય રત્ન .

॥ શ્રી પ્રજ્ઞાપના ભગવતીનું વીશમું અંતક્રિયા પદ સંપૂર્ણ ॥

॥ શ્રી પત્રવણા સૂત્ર ભાગ-૨ સંપૂર્ણ ॥

પરિશિષ્ટ-૧ :

વિવેચિત વિષયોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અ	૫૬-૬ વિરહકાલ ચ્યવન ઉદ્વર્તન ઉદ્વર્તન સાંતર-નિરંતર ઉત્પત્તિ સ્વસ્થાન પરસ્થાન ઉત્પત્તિ સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કરોડ પૂર્વ વર્ષ સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક સોપ કમ આયુષ્ય નિરૂપકમ આયુષ્ય નિધત્તાયુ નિષેધ રચના આકર્ષ આળમંતિ પાળમંતિઆદિ સ્તોક સંશા(દસ સંશા) ઓસળ્ણ કારણ પદુચ્ચ સંતઝાવં પદુચ્ચ યોનિ અચિત યોનિનું તાત્પર્ય સંવૃત વિવૃત યોનિ કૂર્માન્તા યોનિ શંખાવર્તા યોનિ વંશીપત્રા યોનિ ૫૬-૧૦ ચરમ-અચરમ અવક્તવ્ય	૫ ૧૧ ૫ ૪૨ ૧૫ ૧૮ ૨૮ ૨૮ ૨૮ ૫૬ ૫૬ ૫૮ ૫૮ ૬૦ ૬૩ ૩૩ ૬૪ ૭૨ ૭૪ ૭૪ ૭૮ ૮૪ ૮૬ ૮૮ ૮૮ ૮૮ ૨ ૧૪	ગતિ ચરમ આદિ ભાષા મંદુકુમાર પર્યાપ્તિકા ભાષા અપર્યાપ્તિકા ભાષા સત્યભાષાના દસ પ્રકાર અસત્ય ભાષાના દસ પ્રકાર મિશ્ર ભાષાના દસ પ્રકાર વ્યવહાર ભાષાના ભાષા વર્ગશા ઓગાહણ વગળણાઓ ઓગાહણ વગળણાઓ ખંડ ભેદ પ્રતર ભેદ ચૂંણિકા ભેદ અનુતરિકા ભેદ ઉત્કારિકા ભેદ અધ્યાત્મ વચન ઉપનીત-અપનીત વચન શરીર ઔદારિકાદિ પાંચે શરીર બદ્ધ શરીર(બદ્ધેલક) મુક્ત શરીર (મુક્કેલગ) વિષકંભ સૂચિ કોધાદિ ચાર કષાય ખેત્ત વત્થુ સરીર ઉવહિ ચય ઉપચય આદિ નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય આદિ	૪૩ ૪૭ ૪૩ ૫૦ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૭૩ ૭૮ ૮૦ ૮૨ ૮૨ ૮૨ ૮૨ ૮૨ ૮૨ ૮૨ ૮૦ ૮૦ ૮૦ ૮૦ ૮૦ ૧૦૦ ૧૩૮ ૧૪૦ ૧૪૪ ૧૪૬

	વિષય	પૃષ્ઠ		વિષય	પૃષ્ઠ
	ભાવિતાત્મા આશગાર	૧૬૭		અંતક્ષિયા	૧૭૭
	સંશીભૂત—અસંશીભૂત	૧૭૦		અનંતરાગત અંતક્ષિયા	૧૭૮
	આગાસ થિંગલ	૧૭૪		પરંપરાગત અંતક્ષિયા	૧૭૮
	અદીક્ષીપનો વિસ્તાર(૪૫ લાખ યો.)	૧૭૬		અવદૃતા	૧૮૫
	વંજનાવગ્રહ	૧૮૮		કેવલંબોહિ	૧૮૫
	અર્થાવગ્રહ	૧૮૮		સીલાં, વયં વા	૧૮૫
	ઈડા	૨૭૦		સિજ્જેજ્જા જુજ્જેજ્જાદિ	૧૮૫
	અવાય	૨૭૦		જદ્દાઇં પુડ્દાઇં ણિદ્દત્તાઇં	૧૮૪
	ધારણા	૨૭૮		અસંયત ભવિક દ્રવ્ય દેવ	૨૦૧
	૫૮ ૧૬			અવિરાધક સંયમી	૨૦૧
	પ્રયોગ	૩		વિરાધક સંયમી	૨૦૧
	ઓરારિક આદિ પંદર પ્રયોગ	૪		તાપસ	૨૦૧
	વિહાયોગતિ	૩૩		કાંદર્પિક	૨૦૧
	બંધન વિમોચન ગતિ	૩૪		ચરક પરિવ્રાજક	૨૦૧
	લેશ્યા	૩૭		કિલ્વિધીક	૨૦૧
	દ્રવ્ય લેશ્યા	૩૭		અળવિક	૨૦૧
	ભાવ લેશ્યા	૩૭		આભિયોગિક	૨૦૧
	કિયા	૪૭		દર્શન વ્યાપનક	૨૦૧
	સરાગ સંયત	૪૬		અસંશા આયુષ્ય	૨૦૪
	વીતરાગ સંયત	૪૬			
	અસંયત	૪૬			
	કાયાસ્થિતિ	૧૧૮			
	વનસ્પતિકાલ	૧૨૨			
	પુઢીકાલ	૧૩૪			
	બાદરકાલ	૧૩૪			
	જ્ઞાની અજ્ઞાની	૧૪૧			
	સંયત અસંયતાદિ ચાર બોલ	૧૪૬			
	પરિત	૧૬૩			
	કાય પરિતાદિ	૧૬૩			
	ચરમ અચરમ	૧૬૮			
	સમ્યગદાસ્તિ	૧૭૩			
	મિથ્યાદાસ્તિ	૧૭૩			
	મિશ્ર દાસ્તિ	૧૭૩			
				❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖	

ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્રીસીના કૃત સહયોગી દાતાઓ

: પ્રથમ આગમ વિમોચક :

માતુશ્રી ચંપાબેન શાંતીલાલ પરયોતમદાસ સંઘવી તથા

માતુશ્રી મૃહુલાબેન નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી ના સ્મરણ સાથે

સૌ. કુંદનબેન જયંતીલાલ શાંતીલાલ સંઘવી

શ્રી નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી

શ્રી રજીવ જયંતીલાલ, શ્રી શૈવેશ નવનીતરાય, શ્રી હિરેન નવનીતરાય સંઘવી

કૃતાધાર

• માતુશ્રી કુસુમબેન શાંતીલાલ શાહ હસ્ત - સુપુત્ર શ્રી ઈષ્ટિત - ડૉ. નીતા શાહ, શ્રી ભાવિત - દર્શિતા શાહ	મુંબઈ
• માતુશ્રી સવિતાબેન ડૉ. નાનાલાલ શાહ (હેમાણી) સુપુત્ર શ્રી સતીષ - રશ્મિ શાહ, સુપુત્રી શ્રીમતી ડૉ. ભારતી - ડૉ. રશ્મિકાંત શાહ	U.S.A.
• સાધ્વી સુભોવિકા (ભડ્રા) જેન ટ્રસ્ટ, માતુશ્રી લલિતાબેન પોપટલાલ શાહ (હેમાણી) બહેન-શ્રીમતી લતા શરદ શાહ, શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોટી	આકોલા
• શ્રીમતી દત્તા નિરીશ શાહ (પૂ. સુભોવિકાબાઈ મ. ના ભાઈ-ભાલી) સુપુત્ર શ્રી મુંજલ - વિજયા, શ્રી ભાવિન - તેજલ, સુપુત્રી નિવિશા મનીષ મહેતા	U.S.A.
• પૂ. આરતીભાઈ મ. ના બહેનો - શ્રીમતી સરોજબેન જશવંતરાય દોમડિયા શ્રીમતી હર્ષાબેન વસંતરાય લાલીયા હસ્ત - શ્રી અલકેશ, શ્રી પ્રિયેશ, શ્રી હેમલ	મુંબઈ
• માતુશ્રી જયાબેન શાંતીલાલ કામદાર, માતુશ્રી રમાબેન છોટાલાલ દફતરી હસ્તે શ્રીમતી પ્રેમિલાબેન કિરીટભાઈ દફતરી	U.S.A.
• ડૉ. ભરતભાઈ ચીમનલાલ મહેતા	
સુપુત્ર-ચી. મલય, સુપુત્રી શ્રીમતી વિરલ આશિષ મહેતા	રાજકોટ
• માતુશ્રી વિજયાલક્ષ્મીબહેન માણેકયંદ શેઠ	
સુપુત્ર શ્રી દિલસુખભાઈ શેઠ, શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ (શેઠ બિલડર્સ)	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• માતુશ્રી હીરાગૌરી હરિલાલ દોશી, શ્રીમતી પૂર્ણિમાબેન નરેન્દ્ર દોશી	
હસ્તે - નરેન્દ્ર - મીના દોશી, કુ. મેધના, કુ. દેશના	રાજકોટ

• मातुश्री काशमीराबेन कांतिभाई शेठ	
हस्ते - श्रीमती हेतल संजय शेठ, कु. उपासना, कु. कौजल	राजकोट
• मातुश्री जशवंतीबेन शांतीलाल तुरभीया, श्रीमती भावना दिलीप तुरभीया	
हस्ते - दिलीप ओस. तुरभीया, सुपुत्र - श्री पारस - रिहिं तुरभीया	मुंबई
• मातुश्री किरणबेन प्रवीणचंद्र दोशी	
हस्ते सुपुत्र श्री नीरव - तेजल दोशी, कु. प्रियांशी, कु. जील	मुंबई
• मातुश्री मंजुलाबेन छिलदास चूडगर	
हस्ते - सुपुत्र श्री केतन - आरती चूडगर, कु. धूवी	मुंबई
• श्री लक्ष्मीचंदलभाई जसाणी परिवार	राजकोट
• श्री प्रविशभाई गंभीरदास पारेख	मुंबई
• कु. विवि गिरीश जोशी, कुमार कुथान गिरीश जोशी	
हस्ते - श्रीमती नीलाबेन गिरीशभाई जोशी	मुंबई
• श्री परेशभाई सुमतीभाई शाह	मुंबई
• श्री किशोरभाई शाह	मुंबई
• श्री रमेशभाई गटुलाल कामदार	चेम्बुर
• मातुश्री लीलावतीबेन नीमयंद नथुभाई दोशी, स्व. किशोरकुमार नीमयंद दोशी,	
स्व. महुला कुंदनकुमार महेता. हस्ते - उर्ध्व अने कुमकुम दोशी	कलकत्ता
• मातुश्री ताराबेन मोठी	कलकत्ता
• मातुश्री मधुकांताबेन नंदलाल लीमाणी	
हस्ते - श्री राजेशभाई भीमाणी	कलकत्ता
• मातुश्री कीकीबेन देसाई, हस्ते - श्री शेळेशभाई-मीनाबेन देसाई	मुंबई
• श्री अंजलभाई टांकी	मुंबई
• गुरुभक्त	राजकोट
• श्री हेमेन्द्रभाई पूँजाणी	
• मातुश्री चंपकबेन थाथीकांतभाई महेता, हस्ते - सुपुत्री श्री किरीट-अंडुआ,	
श्री अजय - नीता, श्री कमलेश - दिव्या, सुपुत्री - निरंजन दोशी	मुंबई
• मातुश्री नर्मदाबेन इगनाथ दोशी, हस्ते - श्री कांतीभाई इगनाथ दोशी	कलकत्ता
• श्री हेमलताबेन नटवरलाल माणीयार	वडोदरा
• मातुश्री अमृतबेन भगवान्ज अवलाणी परिवार	
हस्ते - श्री रमाणीकभाई भगवान्ज अवलाणी	कलकत्ता
• श्री केशवज्ञभाई शाह परिवार	कलकत्ता

શ્રુત અનુમોદ

• શ્રીમતી ડૉ. ભારતીબેન - ડૉ. રશ્મિકાંત કાંતીલાલ શાહ	U.S.A.
• શ્રીમતી વતાબેન - શ્રી શરદભાઈ કાંતીલાલ શાહ	U.S.A.
• શ્રીમતી હર્પાણ ભૂપેન્દ્ર મોટી, શ્રીમતી જીમિતા લિરેન મોટી, શ્રીમતી ડૉ. શ્રુતિ મહેશ વર્મા, શ્રીમતી ભવિતા જ્યંત ઠેગળે	આકોલા
• શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી પ્રાણ મહિલા મંડળ, હસ્તે - અધ્યક્ષા સૌ. હર્પાણ મોટી	આકોલા
• માતુશ્રી નિર્મળાબેન લાલચંદ ભરવાડા	કોલાપુર
• શ્રી પરેશભાઈ રમેશચંદ સુતરીયા	મુંબઈ
• માતુશ્રી સુશીલાબેન કાંતીલાલ પંચમીયા	મુંબઈ
• શ્રી મીનાબેન હરીશભાઈ દેસાઈ	કલકના

શ્રુત સદસ્ય

• શ્રી પારિતોપ આર. શાહ	મુંબઈ
• શ્રીમતી રાજુલ રજનીકાંત શાહ	મુંબઈ
• જૈન જાગૃતિ સેન્ટર	વાણી (મુંબઈ)
• શ્રી મુકુન્દ આર. શેડ	મુંબઈ
• શ્રી કેતનભાઈ શાહ	મુંબઈ
• શ્રીમતી ગુણવંતીબેન પ્રકુલ્ચંદ દોમડીયા	મુંબઈ
• શ્રી સુધીરભાઈ પી. શાહ	મુંબઈ
• શ્રી રાજેશ કલ્યાણભાઈ ગાલા	મુંબઈ
• શ્રીમતી મૃદુલાબેન નવનીતરાય સંઘવી	કલકના
હસ્તે - સૌ. હીના શૈલેશ સંઘવી, સૌ. સોનલ લિરેન સંઘવી	

બાળ લિખિત કરું હોય કે જે વિષય
જે વિષય કરું હોય કે જે વિષય

આપણે રાખી

અને આપણે રાખી રહ્યા હોય કે જે વિષય
જે વિષય કરું હોય કે જે વિષય

આપણે રાખી

2022-2023

2022-2023

2022-2023

2022-2023

Vallabh Baug Lane, Tilak Road,
Ghatkopar (E), Mumbai - 400 077.

Tel : 32043232.

www.parasdharm.org
www.jainaagam.org